4749

9147.925
Ч-13

ՄԱՏՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ԵՐԱՄԱՆԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

Գ.

ԳԱՍՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

9(47.925)
-8-13

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ

ՀԱՅԿԱԿԱՆՑ ՏԻՐՈՒԹԵԱՆ ՍԿՍԵԼԷՆ

ՄԻՆՉԵՒ

ՄԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ԳՐԵՑ

Ա. ՆՓՐԵՄ ՂԵԳԻՇԵԱՆ

Ի ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՊԱՇՏՕՊԱՆ Ս. ԸՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

1851 Թ.Ց

38512-ш

21759-60

ՅԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹԵԱՆ

Յառաջադիմութեան ճշմարիտ բաղձանք ունեցող ազգի մ՚առաջին ու գլխաւոր պարտքն է իր անցեալ վիճակին վրայ աղէկ եւ կատարեալ տեղեկութիւն ունենալ, որպէս զի իրեն սեպհական բնաւորութիւնը, կարողութիւններն եւ նաեւ պակասութիւնները ճանչնալով՝ կարող ըլլայ իր ներկայ վիճակն աղէկ կարգաւորել, եւ իրեն յաջող եւ երջանիկ ապագայ մը պատրաստել: Ասոր ճշմարտութեանը համոզուած ըլլալով, մենք ալ մեր ազգին առ քաղցր պարտաւորութեան կատարումը դիւրացընելու համար՝ անոր առ նոր Հայոց Պատմութիւնը կը մատուցանենք, որպէս զի ասով ինքն ալ իր անցած վիճակը ճանչնայ եւ իր ընթացքն ըստ այնմ՝ ուղղէ, եւ այնպէս իր նպատակին դիւրաւ հասնի:

Ինչպէս ամէն ընթերցողնիս պիտ՚որ տեսնեն, գլխաւոր չանքերնիս ան եղած է որ պատմութիւնիս պարզ եւ միանգամայն կարելի եղածին չափ կատարեալ ընենք եւ հարկաւոր բան մը դուրս թող չտանք: Ասոր համար ամէն Ազգային պատմագիրներն՝ եւ նաեւ մեր ազգին վրայ խօսող հին ու նոր Օտարազգի հեղինակաց մեծ մասը կարդալով՝ անոնց մէջէն կարեւոր տեղեկութիւնները, որչափ գրքերնուս չափը կը ներէր, քաղեցինք: Բայց

որպէս զի գրքերնիս չափէն աւելի չծանրացընենք, եկեղեցական դէպքերն եւ կրօնական խնդիրները պատմեն ուրիշ տեղ-ոյ եւ ժամանակի թող տուինք, եւ միայն այնպիսի դէպքերը յիշեցինք, որոնք արտաքին պատմութեան հետ անբաժին կապակցութիւն մ'ունէին, եւ անոնց աղէկ հասկըցուելուն համար անհրաժեշտ հարկաւոր էին:

Ամէն մէկ պատմութեան քով՝ նոյնը պատմող հեղինակին անունը յիշելն աւելորդ համարեցանք, եւ միայն իւրաքանչիւր Գրքին սկիզբն անոր մէջ բովանդակած պատմութեան Աղբիւրներուն վրայ համառօտ տեղեկութիւն տուինք: Դարձեալ այնպիսի դէպքերն՝ որոնք միայն պատմութեան լուսաւորութեան կը ծառայէին, եւ ան պատմութիւններըն՝ զորոնք զանազան հեղինակներ իրարմէ տարբեր կը պատմէին, նոյն պատմութեանց տակ զատ գրով դրինք, որպէս զի թէ բուն պատմութեան ընթացքը չընդհատի, եւ թէ անոր պայծառ իմացուելուն օգնող բան մը դուրս չձգայ:

Կը յուսանք որ մեր աս փոքր աշխատութիւնն ընդունելութիւն կը գտնէ, եւ իր վախճանին կը հասնի՝ որն որ է մի միայն Աստուծոյ Փառքն եւ Ազգերուս օգուտը:

ԳԼՈՒԽՆԵՐՈՒՆ ՑԱՆԿԸ

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ

Ա· Ազգային պատմութեան օգուտը . . . . . Ա
Բ· Հայոց տէրութեան փոփոխութիւններուն, եւ ասոնք պատմութեան կարգին ու բաժանման վրայ ընդհանուր տեղեկութիւն . . . . . Բ
Գ· Հին Հայաստանի աշխարհագրութիւնը . . . Դ

ԳԻՐՔ Ա· ՀԱՑԿԱԶԱՆՑ ՏԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

Գլ· Ա· Հայկ 2
Գլ· Բ· Արմենակէն մինչեւ Հարմային ժամանակը . 6
Գլ· Գ· Արամ 9
Գլ· Դ· Արայ Գեղեցիկ 12
Գլ· Ե· Կարդոսէն մինչեւ Սկայորդւոյն ժամանակը 14
Գլ· Զ· Պարոյր, մինչեւ Տիգրան Ա· 16
Գլ· Է· Տիգրան Ա· 19
Գլ· Ը· Տիգրանին յաջորդները մինչեւ Վահէ . . 26
Գլ· Թ· Հայաստանի կուսակալները 30

ԳԻՐՔ Բ· ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Գլ· Ա· Վաղարշակ Ա· 36
Գլ· Բ· Արշակ Ա· 39
Գլ· Գ· Արտաշէս Ա· 40
Գլ· Դ· Տիգրան Բ· 42
Գլ· Ե· Արտաւազդ Ա· 66
Գլ· Զ· Արտաւազդին յաջորդները ըստ արտաքին պատմագրաց 68
Գլ· Է· Արշամ 78
Գլ· Ը· Արգար 80
Գլ· Թ· Անտուան, Սանատրուկ 86
Գլ· Ժ· Խրուանդ Բ· 88
Գլ· ԺԱ· Արտաշէս Բ· 93
Գլ· ԺԲ· Արտաւազդ Բ· 102
Գլ· ԺԳ· Տիրան Ա· 104
Գլ· ԺԴ· Տիգրան Գ· 105

ԳԼ. ԺԵ. Վաղարշ 107
ԳԼ. ԺԶ. Խոսրով Ա. Մեծ 109
ԳԼ. ԺԷ. Խոսրովին մահուանէն մինչեւ Տրդատին թագաւորելը 113
ԳԼ. ԺԸ. Տրդատ 116
ԳԼ. ԺԹ. Խոսրով Բ. 135
ԳԼ. Ի. Տիրան Բ. 139
ԳԼ. ԻԱ. Արշակ Բ. 142
ԳԼ. ԻԲ. Պապ 152
ԳԼ. ԻԳ. Վարազդատ 156
ԳԼ. ԻԴ. Արշակ Գ. Վաղարշակ Բ. Խոսրով Գ. . . 161
ԳԼ. ԻԵ. Խոսրով Գ. առանձին 164
ԳԼ. ԻԶ. Վռամշապուհ 166
ԳԼ. ԻԷ. Խոսրով երկրորդ անգամ ու Շապուհ Պարսիկ 168
ԳԼ. ԻԸ. Արտաշէս Գ. կամ Արտաշիր 170

ԳԻՐՔ Գ. ՄԱՐԶՊԱՆՆԵՐՆ ԵՒ ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐԸ

ԳԼ. Ա. Յազկերտին Հայոց դէմ հանած հալածանքին սկիզբը 175
ԳԼ. Բ. Նախարարաց Հայաստան դառնալը եւ վասակին ըրածները 181
ԳԼ. Գ. Աղուանից երկրին պատերազմները . . 185
ԳԼ. Դ. Վասակին Հայաստան ըրածները . . . 188
ԳԼ. Ե. Վարդանանց պատերազմը 192
ԳԼ. Զ. Արտորմիզդ մարզպանին Հայաստան գալը 194
ԳԼ. Է. Ղեւոնդեանց մարտիրոսութիւնը . . . 198
ԳԼ. Ը. Վահան Մամիկոնեան եւ իր պարսից դէմ ըրած պատերազմները 201
ԳԼ. Թ. Ընդհանին եւ Վահանին մարզպանութիւնը 214
ԳԼ. Ժ. Վարդին մարզպանութենէն մինչեւ վրան ձիւնը մարզպանին ժամանակը 218
ԳԼ. ԺԱ. Սմբատ Բագրատունի եւ Դաւիթ Սահառունի 222
ԳԼ. ԺԲ. Վրաստերոց մարզպանը. Դաւիթ, վրացասերոց, Համամղոսպ եւ Գրիգոր կիւրապաղատները 225
ԳԼ. ԺԳ. Աբգլային ոստիկանութենէն մինչեւ Եզիա Բ. 229
ԳԼ. ԺԴ. Խուզիմա, Հոլ, Ապուսէթ 233

ԳԻՐՔ Դ· ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵՑԻՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԳԼ· Ա· Ակռա Ա· 239
ԳԼ· Բ· Սմբատ Ա· 243
ԳԼ· Գ· Ակռա Բ· Երկաթ 262
ԳԼ· Դ· Աբաս 276
ԳԼ· Ե· Ակռա Գ· Ողբումն 279
ԳԼ· Զ· Սմբատ Բ· 282
ԳԼ· Է· Գագիկ Ա· Աբբայից աղքայ (Շահնշահ) 288
ԳԼ· Ը· Ցուվանովէս Սմբատ 290
ԳԼ· Թ· Գագիկ Բ·ին երեք տարուան թագաւորու-
թիւնը 299
ԳԼ· Ժ· Գագիկ Բ·ին երեսունուհինգ տարուան
պանդխտութեան ժամանակը 306

ԳԻՐՔ Ե· ՌՈՒԲԵՆԵԱՆՑ ՏԷՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԳԼ· Ա· Ռուբէն Ա· 322
ԳԼ· Բ· Կոստանդին Ա· 323
ԳԼ· Գ· Թորոս Ա· 325
ԳԼ· Դ· Լեւոն Ա· 329
ԳԼ· Ե· Թորոս Բ· 334
ԳԼ· Զ· Թոռմայս Պայլ ու Մլեհ 342
ԳԼ· Է· Ռուբէն Բ· 345
ԳԼ· Ը· Լեւոն Բ· 347
ԳԼ· Թ· Զապէլ Թագուհի եւ Փիլիպպոս . . 363
ԳԼ· Ժ· Հեթում Ա· 368
ԳԼ· ԺԱ· Լեւոն Գ· 371
ԳԼ· ԺԲ· Հեթում Բ· Թորոս Գ· Սմբատ ու Կոս-
տանդին Բ· 378
ԳԼ· ԺԳ· Լեւոն Դ· 384
ԳԼ· ԺԴ· Օշին 386
ԳԼ· ԺԵ· Լեւոն Ե· 389
ԳԼ· ԺԶ· Կոստանդին Գ· Գուիտոն եւ Կոստան-
դին Դ· 401
ԳԼ· ԺԷ· Լեւոն Զ· 404

ԳԻՐՔ Զ· ՀԱԾԱՍՏԱՆԻՆ ՎԻՃԱԿՆ՝ ԻՐ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵՆԷՆ ԶՐԿՈՒԵԼԷՆ ԵՏՔ

ԳԼ· Ա· Մելիքշահին Հայաստանի տիրելէն մինչեւ
Թաթարաց զանիկա գրաւելուն ժամանակը 414
ԳԼ· Բ· Հայաստան Թաթարաց իշխանութեան տակ 416

ԳԼ. Ժ. Լանկթիմուրին արշաւանքները, մինչեւ Օսմանեանց Հայաստանի սիրելը . . . 418
ԳԼ. Ի. Օսմանեանց Հայաստանի սիրելը . . . 422
ԳԼ. Ի. Շահաբասին Հայաստան արշաւելը . . 424
ԳԼ. Ձ. Դաւիթ Սիւնի իշխան եւ իր բռած-ները 429
ԳԼ. Է. Օսմանեանց բոլորովին Հայաստանի սիրե-լը. Նատրը շահին անոր մէկ մասը նորէն առնուլը 433
ԳԼ. Ը. Ռուսաց՝ Հայաստանին մէկ մասին սի-բելը 436
ԳԼ. Թ. Հայոց ազգին հիմակուան վիճակը . . . 440
Ժամանակագրական տախտակ 453
Ընդհանուր ցանկը 461

3· Այսոր դադրելէն ետեւ 452 տարի Հայաստան պարսիկ եւ ազգային Մարզպաններու (կուսակալներու) եւ արաբացի Ոստիկաններու ձեռքով կառավարուեցաւ, մինչեւ Աշոտ Ա.ին թագաւորելը (885) որմէ սկսաւ.

4· Երրորդ Հարստութիւնն՝ ու Բագրատունեաց Հարստութիւն անուանեցաւ, որովհետեւ Աշոտ Բագրատունեաց նախարարութեան ցեղէն էր: Ասիկա մինչեւ Գագիկ Բ.ին մահը (1079) 194 տարի տեւեց:

5· Հայոց Չորրորդ Հարստութիւնը Բագրատունեաց իշխանութեան դադրելէն տարի մը ետքը Կիլիկիայի մէջ Ռուբէնն անունով Բագրատունի իշխանէ մ՚ըսկսաւ, սոր համար ալ Ռուբենեան Հարստութիւն կոչուեցաւ, եւ մինչեւ Լեւոն Ջ.ին բռնուիլը (1375) 296 տարի տեւեց:

6· Ասկէ ետեւ մեր ազգն իր սեպհական իշխաններէն զրկուելով եւ ազատութիւնը կորնչցնելով՝ զանազան օտար ազգաց հպատակ եղաւ, եւ հիմա ալ գլխաւորաբար երեք տէրութեանց տակն է, այսինքն մեծ մասն Օսմանեան տէրութեան, մէկ մասը Ռուսաց ու մէկ պզտիկ մասն ալ Պարսից տակ:

Բ. Հայոց տէրութեան աս գլխաւոր փոփոխութիւններուն միտ դնելով՝ Պատմութիւնիս վեց Գիրք կը բաժնենք: Առաջին գրքին մէջ Հայկազանց ցեղին կամ Հարստութեան, եւ անոնցմէ ետեւ Հայաստանը կառավարող կուսակալաց պատմութիւնը կը դնենք: Երկրորդ գրքին մէջ Արշակունեաց թագաւորութեան դէպքերը կը պատմենք. Երրորդին մէջ Մարզպանաց ու Ոստիկանաց պատմութիւնը կը դնենք. Չորրորդին մէջ Բագրատունեաց, Հինգերորդին մէջ Ռուբենեանց ցեղին թագաւորաց գործքերը կը պատմենք. իսկ Վեցերորդ գրքին մէջ Հայոց տէրութեան Ջնջուելէն մինչեւ մեր ժամանակը Հայաստանի եւ Հայոց ազգին մէջ պատահած երեւելի դէպքերը կը նկարագրենք:

Ինչ որովհետեւ պատմութիւնն առանց աշխարհագրութեան ալիկ ու պայծառ չկրնար հասկցուիլ, հոս պէտք պատմութիւնիս չափած՝ Հին Հայաստանի համառօտ աշխարհագրութիւնը կը դնենք:

Գ. Հին Հայաստանի աշխարհագրութիւնը:

Հայաստանին սահմանն է արեւելքէն Կասպից ծովն ու Պարսից (յատկապէս Մարաց) երկիրը, հարաւէն Ասորեստան, Միջագետք, Ասորիք ու Կիլիկիա, արեւմուտքէն փոքր Ասիա ու Հիւսիսէն Խազարիք, Կողքիս, Վիրք եւ Ալուանք. ու 52—67 երկայնութեան եւ 36—42 լայնութեան աստիճաններուն մէջ կ'իյնայ:

Ընդարձակութիւնը հին աշխարհագիրներէն ոմանք աւելի ոմանք պակաս կը դնեն. բայց հիմնական հաշիւներուն նայելով՝ 18—20,000 քառակուսի աշխարհագրական մղոն է:

Իր լեռներուն մէջ գլխաւորներն են Ալբրատա կամ Մասիս լեռը, Կորդուաց լերինք, Տաւրոս լերանց մէկ մասն, որ իր հարաւային սահմանին վրայ է, Անտիտաւրոս (փոքր Հայաստանի մէջ): Առանցմէ ուրիշ կան շատ փոքր լեռներ, ինչպէս Արագած, Սուկաւէտ, Նպատ, Գեղ, Ծաղկաց լեառն, Վարագ, Սիմ եւ այլն:

Ձնծ գետերն են, Եփրատ կամ Արածանի, Տիգրիս կամ Դիկղաթ, Երասխ, Կուր, Ճորոխ. իսկ պզտիկներն Ալիս ու Մելոս (փոքր Հայոց մէջ), Գայլ գետ, Ախուրեան, Քասաղ, Տղմուտ գետ: Երկու մեծ լճեր ունի, որոնք են Ծով Բզնունեաց կամ Ուրջաուենեաց (Վանայ ծով), ու Ծով Գեղամայ: Իր արեւելեան հարաւային սահմանին վրայ է նաեւ Կասպուտան կամ Որմիայ Ծովը: Բերքերն իւրաքանչիւր նահանգին մէջ կը դնենք:

Հայաստան գլխաւոր երկու մաս կը բաժնուի, այսինքն փոքր Հայք եւ Մեծ Հայք:

ՓՈՔՐ ՀԱՑՔ։ Արեւելքէն սահմանակից է Մեծ Հայոց, հարաւէն Ասորւոց ու Կիլիկիայի, արեւմուտքէն Բուն Կապադովկիայի ու Հիւսիսէն Պողէմոնիական Կապադովկացւոց ու Պոնտոսի։ Գլխաւոր գետերն են Մելաս եւ Ալիս։ Լեռներն՝ Ընտիրատարած լեռնոց շարքը։ Զորս նահանգ կը բաժնեմ. 1. Առաջին Հայք, 2. Երկրորդ Հայք, 3. Երրորդ Հայք, 4. Կապադովկիա [1]։

1. Առաջին Հայք։ Փոքր Հայաստանին մէջ տեղն է։ Քաղաքներուն մէջ գլխաւորներն են, Մելիտինէ, Սամոսատ եւ այլն

2. Երկրորդ Հայք։ Կիլիկիային հիւսիսային կողմն է, ուսկից որ Տաւրոս լերանց շարքովը կը բաժնուի։ Գլխաւոր քաղաքն է Կոկիսոն։

3. Երրորդ Հայք։ Փոքր Հայոց հիւսիսային մասն է։ Քաղաքներուն մէջ երեւելի են Սեբաստիա, Նիկոպոլիս եւ այլն։

4. Կապադովկիա կամ Գամիրք։ Հայաստանին արեւմտեան ծայրն է։ Գլխաւոր քաղաքներն են Մաժաք կամ Կեսարիա, Նազիանզ, Նէոկիսարիա եւ այլն։

ՄԵԾ ՀԱՑՔ։ Մեծ Հայոց սահմանն է արեւելքէն Կասպից ծովն ու Պարսից (յառաջագոյն Մարաց) Արտպատական նահանգն, արեւմուտքէն Փոքր Հայք, հիւսիսէն Կողքիս, Վիրք եւ Աղուանք, հարաւէն Ասորիք, Միջագետք եւ Ասորեստան։ Գետերն ու լեռները վերը յիշուածներն են։ Բոլոր Մեծ Հայք տասնուհինգ նահանգ կը բաժնուի որոնց անուններն են

Ա. ԽՈՐՁԱՐ ՀԱՑՔ.
Բ. ՋՈՐՈՐԴ ՀԱՑՔ.
Գ. ԱՂՃՆԻՔ.
Դ. ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ.
Ե. ՄՈՒՍԿ.

1 Կապադովկիա նահանգը մաս միայն Փոքր Հայաստանի չատ ընդարձակ էր, որուն մէկ մէջ կ'ինկնար։

Զ. Կարճացք.
Է. Պերսպեհտիւացք.
Ը. Վ ընդունական.
Թ. Երգչախ.
Ժ. Միխնիք.
ԺԱ. Փաստական.
ԺԲ. Ոյն.
ԺԳ. Գոնիգրք.
ԺԴ. Տաճք.
ԺԵ. Աջրարան.

Ա. Բառիր Հայոց։

Մեծ Հայոց հիւսիսային արեւմտեան ծայրն է։ Դիրքը շատ բարձր ըլլալուն՝ ամէն կողմ մեծ ու պզտիկ գետեր կ'արձակէ, որոնց մէջ գլխաւորներն են Եփրատ, Երասխ ու Ճորոխ։ Ա՛ս նահանգին մէջ շատ ջերմուկներ ալ կան։

Ինը Գաւառ կը բաժնեմ.

1. Դարանաղի.
2. Առիճ.
3. Մրնճաւոր.
4. Եկեղեաց.
5. Մանանաղի.
6. Դերջան.
7. Սպեր.
8. Շատղոմք.
9. Կարին.

Դարանաղի։ Քաղաքներն են Անի, Թորդան եւ այլն։ Հոս է նաեւ Մանեայ այրք բառած տեղն՝ ուր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վախճանեցաւ, ու Սեպուհ լեռը։

Եկեղեաց։ Գլխաւոր տեղերն են Երեզն աւան կամ Երիզայ, Խախ գետ, Թիլն աւան, Զրմէս, Վաստակերտ եւ այլն։

Դերջան։ Ա՛ս գաւառին մէջն է Բագայարինջ գիւղը։

Սպեր։ Բագրատունեաց ցեղին երկիրն էր։ Գլխաւոր տեղերն են Սմբատաւան, Բայբերդ։

Կարին։ Բարձր Հայոց ամենէն մեծ գաւառն է։ Գլխաւոր քաղաքն է Կարնոյ քաղաք կամ Թէոդոսիոպոլիս։ Շատ գեղեր ալ ունի որոնք են Մարազայ գեօղ, Ուրծաձի, Ուրծն, եւ այլն։

Բ. Շորորդ Հայք։

Բարձր Հայոց հարաւային կողմը կ՚ինկայ. արեւմուտքէն սահմանակից է Երկրորդ Հայոց, արեւելքէն Տուրուբերան նահանգին, ու հարաւէն Աղձնեաց։ Իր լեռներուն մէջ Խլաթեղի հանք կայ։ Հոս առիւծ ալ կը գտնուի։

Ութը գաւառ ունի։

1. Խորձէն.
2. Հաշտեանք.
3. Պաղնատուն.
4. Բալահովիտ.
5. Ծոփք.
6. Հանձիթ.
7. Դորիք.
8. Դեգիք.

Խորձէն։ Մորմորանս. Գ. (Գիւղ)

Հաշտեանք։ Մուշեղայ. Գ. Ոլորայ. Գ. Գիրևհ. Գ։

Պաղնատուն։ Պաղին Բ. (Բերդ).

Ծոփք։ Ա՛ս նահանգին ամենէն մեծ գաւառն է։ Գլխաւոր քաղաքն է Մարտիրոսաց քաղաք կամ Սիւրկերտ. ասկէ զատ ունի Մամբրէ, Քնաբեղ, Կարկատակերտ եւ այլն քաղաքները։

Գ. Աղձ։

Մեծ Հայոց հարաւային արեւմտեան կողմն է, հիւսիսէն սահմանակից է Չորրորդ Հայոց, հարաւէն Ասորւոց երկրին ու Միջագետաց։ Բերքերն են շատ երկաթ, նաւթ ու գղմոր։

Տասը գաւառ կը բաժնուի։

1. Արզն.
2. Սիւրկերտ.
3. Քեղ.
4. կեթիկ.
5. Տատիկ.
6. Աղնուաձոր.
7. Խերխեթք.
8. Գզեղ.
9. Սանոձոր կամ Սալնոյ [ձոր.
10. Սասուն.

Ա՛ս նահանգին գլխաւոր քաղաքն է Տիգրանա-կերտ, զոր Տիգրան Ա. շինած է։ Գեղեցուն մէջ երեւելի է Թատրէջ տաճար։

Դ. Տ՚՚ր՚՚բ՚՚էրան։

Ազգերդ Հայոց արեւելեան կողմն կ՚ինկայ։ Բնակիչքն են, գաղափ, մեղր, մաշկամիրգ (գայլ շագանակ ըսուած պտուղն է), երկաթ ու ճերմակ նաւթ։ Ա՛ս նահանգին մէջն է Թիմնաւեայ (Վանայ) ծովը։

Տասնուվեց գաւառ ունի.

1. Խոյթ.
2. Ասպակունիք.
3. Տարօն.
4. Աշմունիք.
5. Մարդաղի.
6. Դասնաւորք.
7. Տուարածատափ,
8. Դալաւ.
9. Հարք.
10. Վարաժնունիք.
11. Բզնունիք.
12. Երեւաքը.
13. Աղիովիտ.
14. Ապահունիք.
15. Կոր.
16. Խոռխոռունիք.

Տարօն։ Տուրուբերանին մեծ գաւառն է։ Գլխաւոր քաղաքներն ու գեղերն են, Յաշտիշատ ք. (քաղաք), Հայեկք գ. Մուշ Ա. (Ալան), Ծաղկի գ. Կաւառս գ. Գոմկունք գ. Մեղտի գ. Վիշապ ք. Մծուրք ք. Ողական բ. (Բերդ), Կաւառս գ. Խորնի գ. Մեղտի Ա. Շիւնկերտ ք. եւ այլն։

Ա՛ս գաւառին Տարօն անուանելուն պատմութիւնը խորենացին (Գիրք Ա. Գլ. 6.) այսպէս կը պատմէ։ Օր մը, կ՚ըսէ, փլխոփանեբու մէջ աշխարհագրութեան վրայ խօսք եղած ատեն, Ողիմպիոդորոս անունով իմաստուն փիլիսոփայ մ՚ասանկ ըսաւ. "Ալանդութիւն մը կայ որն որ գրքի մէջ գրուած չէ, այլ միայն բերնէ բերան մեզի հասած է, թէ հին գրքի մը մէջ ասանկ կը պատմուէր։ Քսխսութրոսին (Նոյին) տապանը Հայաստան կենալէն ետքն, իր որդիներէն մէկը Սիմ անունով, հիւսիսային արեւմտեան կողմերը գնաց, եւ երկայն ըսրան մը քով պզտիկ դաշտ մը դտնելով, հոն քիչ մ՚ատեն բնակեցաւ, եւ իր անուամբն ան ըսրան անունը Սիմ անուանեց. ետքը նորէն իր եկած

Երկիրը գարձաւ։ Բայց ասոր որդիներէն մէկը Տարբան անունով՝ իր ազգումը հան ինաց, ու նոյն գաւառն իր անուամբը Տարօն անուանեց, իր բնական տեղն ալ Յորնք, որովհետեւ ան տեղն իր որդիքն իր քովէն ցրուեցան։։ Խորենացին կ'ըսէ թէ աս պատմութիւնը հին տաճեան Հայերը երգերու մէջ կ'երգէին։

Աշմունիք։ Երեզ քաղաք։

Ձարք։ Գլխաւոր քաղաքն է Մանուազակերտ կամ Մանազկերտ։ Ան գաւառին մէջն է Հայկաշէն Հայոտատնի մէջ մեր Հայկ նահապետին շինած առաջին գեղը։ Հերետան Գ։

Խղնունիք։ Վանայ ծովուն քովերը կ'իյնայ՝ որն որ աս գաւառին անուամբը յաւաջագոյն Ծով Բզնունեաց կը կոչուէր։ Ան գաւառն ունի Խլաթ քաղաքն, Արծկէ գեղը եւ ուրիշ քանի մը պզտիկ գեղեր։

Աղձովիտ։ Առաջին Արտաւազդին (Տիգրան Բ.ին որդւոյն) տունն աս գաւառը Թագաւորական ցեղն գաւառ եղաւ, որովհետեւ աս Արտաւազդ իր եղբայրներն ու քոյրերը հոս բնակեցուց։ Գլխաւոր քաղաքն է Զարիշատ։ Հոս է նաեւ Արճէշ քաղաքը։

Ակռունիք։ Առ մէջն էին Պալաբիս կամ Ածուղ գեղն՝ ուր որ Պարսիկները Տիրան Բ. Թագաւորին աչուընները հանեցին։

Ե. Մոկս։

Աղձնեաց արեւելեան կողմն է։ Իր հարաւային սահմանէն կ'անցնի Տաւրոս լերանց մէկ մասը։ Բերքերն են մանրագոր ու կաքաւ։ Հոս ինձ ալ կը դանուի։

Ինը գաւառ կը բաժնուի.

1. Խլայր.
2. Միւս Խլայր.
3. Խղոյ գաւառ.
4. Առաւենից ձոր.
5. Միջայ.
6. Առանձնակ Մոկք.
7. Արքայից գաւառ.
8. Արգաստափիտ.
9. Ջերմաձոր.

Զ. Կոծայ։

Մոկաց արեւելեան կողմն է. հարաւէն Ասորեստանի ու Հիւսիսէն Պարսկահայոց սահմանակից է։ Ա նահանգին մէջն է Կորդուաց լերինք բուռած լեռնոց շարքն, որն որ իր անունն ասոր Կորդուք գաւառէն կ'առնու։ Գլխաւոր բերդն է զառիկ։

Գաւառները տասնուվեց հատ են.

1. Կորդուք.
2. Վերին Կորդրիք.
3. Միջին Կորդրիք.
4. Ներքին Կորդրիք.
5. Աւստուանք.
6. Աւգառք.
7. Մոթոզանք.
8. Ոսխրանք.
9. Կարաթուռնիք.
10. Ճահուկ.
11. Փոքր Աղբակ.

Կորդուաց գաւառին բնակիչներն այնչափ անուանի էին որ ուրիշ պատմագիրները զանունք իրենց առանձին թագաւորութիւն մը կը դնեն։

Է. Պարխահայ։

Կորճէից արեւելեան հիւսիսային կողմն, Ասորեստանեան նահանգին քովը կ'ինայ։ Շատ այծեամ ու ցիւռ (վայրենի էշ) ունի։

Ինը գաւառ կը բաժնուի.

1. Աւլէ կամ Կուրիճան.
2. Մարի.
3. Թրաւիի.
4. Աւսեւերս.
5. Ըռնայ.
6. Տամբերս.
7. Զարեհաւան.
8. Զարեւանդ.
9. Հէր.

Հէր գաւառն ունի համանուն գլխաւոր քաղաք, եւ նշանաւոր ու փեռւոտակ դեղերը։

Բ. Վասպուրական.

Հայաստանին ամենէն մեծ նահանգն է, Պարսկահայոց հին սահմանին արեւմտեան եւ Այրարատ նահանգին հարաւային կողմը կ'ինկնայ:

Հրեստնուվեց գաւառ կը բաժնուի.

1. Ոշտունիք.
2. Տոսբ.
3. Բուդունիք.
4. Արճիշակովիտ.
5. Աղովիտ.
6. Կուզանովիտ.
7. Աբեբեանի.
8. Գառնի.
9. Բուժունիք.
10. Անդոյան.
11. Ընձեւացիք.
12. Արպատունիք.
13. Երիմունիք.
14. Մարդաստան.
15. Արտազ կամ Շա-
16. Ակէ. [ւարշան.
17. Աղբակ մեծ.
18. Ընձախաձոր.
19. Թոռնեւան.
20. Ճուաշ.
21. Ռոտկրճունիք.
22. Մեծնունիք.
23. Պալունիք.
24. Գուկան.
25. Աղբանգեղտա.
26. Պատապարունիք.
27. Արտաշէզեան.
28. Արտաւանեան.
29. Բաքան.
30. Գաբիթեան.
31. Գազրիկան.
32. Տանկրիայն.
33. Վարաժնունիք.
34. Գողթն.
35. Նախճաւան.
36. Մարանդ.

Ոշտունիք: Բզնունեաց (Վանայ) ծովին քովերը կ'ինկնայ: Քաղաքներն են Մանակերտ, Ոստան եւ այլն: Հոս է նաեւ Նարեկայ վանքը, Աղթամար կղզին (Բզնունեաց ծովին մէջ) եւ Ընձաքեաբս լեռը, նոյն ծովին քովերը:

Տոսբ: Բզնունեաց ծովին արեւելեան կողմն է. իր քաղքներուն մէջ երեւելի է Շամիրամայ քաղաքը որն որ վան կ'անուանուի: Ունի դեղեր ալ, ինչպէս Արտամատ, Ահեւականից դիւղ եւ այլն: Ա՛ս գաւառին մէջն է Վարագ լեռը:

Աբերանի։ Գլխաւոր քաղաքն է Բերկրի։ Ունի Առեսա փոքր անունով գետ մ՚ալ։

Ընձեւացիք։ Կանգուար Բ։

Երիթունիք։ Հայք Գ։

Ըրտազ[1] կամ Շաւարշան։ Ազրարատ լերան արեւելեան հարաւային կողմերը կ՚ինկնայ։ Գլխաւոր քաղաքն է Շաւարշան։ Գետերն Ազարայր, Ներսեհապատ, Եղինդ։

Աղբակ մեծ։ Հազամակերտ Ա։

Ծովտնաւան։ Գետս աւան. Նկան Բ.

Ձ՚ուաշ։ Գիւղիկ Գ. Մառականի Ա. Շամիրամ Բ։

Գողթն։ Երասխ գետին քովին է։ Շատ գինի ունի։ Ան գաւառին մէջն է ձուղայ կամ ջուղայ աւանն՝ որն որ հինս Հին Ջուղայ կ՚անուանուի։

Նախճաւան։ Երասխին քովերը կ՚ինկնայ։ Գլխաւոր քաղաքը նոյնպէս Նախճաւան կամ Նախիջեւան կը կոչուի։

Թ. Սիւնիք։

Ազրարատ գաւառին արեւելեան կողմն է, Երասխ գետին եւ Արցախ նահանգին մէջը։ Շատ՝ ամուր տեղեր ունի։ Բերքերն են նոյն ու մուրա։

Տասուերկու գաւառ ունի.

1. Երընջակ.
2. Ճահուկ.
3. Վայոց ձոր.
4. Գեղաքունի.
5. Սատք.
6. Աղահեճք.
7. Ծղուկ.
8. Հաբանդ.
9. Բաղք.
10. Ձորք.
11. Արեւիք.
12. Կուսական.

Գեղաքունի։ Ան գաւառին մէջն է Գեղամայ ծովն, որն որ Սեւան անունով կղզի մ՚ունի, ու Գեղ լեռը։ Գլխաւոր տեղն է Գեղամ՝ ղրն որ Գեղամ

1 Ան գաւառին Ըրտազ ա- ցես Բ. Գրքին ԺԳ. Գլխոյն նուանուելուն պատմութիւնը մէջ։

նահապետը չհնեց: Ան գեղն եարն իր Կաուռնակ կամ Գաւռնիկ Թռուռնն անուռնովը Կաուռնի անուռնուեցաւ:

Ընդունակ: Համնառնն բնդ Մ'ունի:

Վայոյ ձոր: Հաղորիմ գիշ:

Խաղք: Խաղաբերդ անուռնով երեւելի բնդ Մ'ունի:

Ժ. Աբեղեան:

Այնեցոց նահանգին արեւելեան կողմն է: Շատ անտառներ ունի:

Տասներկու գաւառ կը բաժնուի:

1. Միւս Հաբանդ.
2. Վայկունիք.
3. Բերդաձոր.
4. Մեծկաւանք.
5. Մեծիրանք.
6. Հարճլանք.
7. Մուխանք.
8. Պիանք.
9. Պանծկանք.
10. Սիսական ոստան.
11. Քաւստիսիաւնեա.
12. Կողմ.

Միւս Հաբանդ: Ասոր մէջն է Ամարաս գեղը:

ԺԱ. Փայտակարան:

Նրանոս գետին քովն է. արեւելքէն սահմանակից է Կասպից ծովին եւ արեւմուտքէն Ուտի նահանգին: Բերքերուն մէջ երեւելի է բամբակն՝ որն որ շատ առատութեամբ կ'բլլայ. ունի նաեւ տեսակ մ'ինչքն իրեն բուռնող գարի:

Տասներկու գաւառ ունի.

1. Հրաքոռապերժ.
2. Վարդանակերտ.
3. Եօթնափորակեան բա-
4. Ռոտիբաղա. [դինք.
5. Բաղանուռ.
6. Առոսպիժան.
7. Հանի.
8. Ալթլի.
9. Բաղաւան.
10. Սպանդարանպերժ.
11. Որմդպերժ.
12. Ալեւան.

Ան նահանգին գլխաւոր քաղաքն է Փայտակարան:

ԺԲ. Ո–Ջ։

Ըղեամ նահանգին ու կամ գետին մէջն է, Երասխին արեւմտեան կողմը։

Գետառները եօթն են.

1. Առանուտ.
2. Տուի.
3. Ռուսպացեան.
4. Աղսէ.
5. Տուչքատակ.
6. Գարդման.
7. Ուտի առանձնակ.

Ուտի առանձնակ։ Ասոր մէջն է Պարտաւ երեւելի քաղաքն ու Խաղխաղ եւ այլն։

ԺԳ. Գ–Ֆ։

Ուտի նահանգին արեւմտեան կողմն է. Տարաւէն սահմանակից է Ազրարատ նահանգին ու Հիւսիսէն Վրաստանին։ Բնիքներն են սերկեւիլ ու տաւտախ։

Ինը գետառ ունի.

1. Զորափոր.
2. Ծորափոր.
3. Կողբափոր.
4. Տաշիր.
5. Թռեղք.
6. Կանգարք.
7. Արտահան.
8. Ջաւաղիք.
9. Կղարջք.

Զորափոր։ Ազբառնաշէն Գ. կայեան. Բ.

Տաշիր։ Շամշողդէ Ք. Լոռի Ք. Բազարնիք Գ. Օձուն Գ։

Կանգարք։ Ա՛ս գետառին մէջն է Լեռան մէջին բսուած լեռը։

ԺԴ. Տ–Ֆ։

Երեւելեան կողմանէ գտնգարք նահանգին սահմանակից է, Տարաւէն Ազրարատին ու Հիւսիսէն Սղքիսի։ Շատ բերդեր եւ ամրոցներ ունի։ Բնիքներն են Թռազ, Նուռա, սերկեւիլ, Նուշ, ազատ, պաղախաւնկ։

Ինը գաւառ կը բաժնուի.

1. Կող.
2. Թերգացփոր.
3. Պարաիզացփոր.
4. Ճակք.
5. Խուխա.
6. Ոքաղէ.
7. Ալբրդ.
8. Կափոր.
9. Աճեացփոր.

Ա՛ս նահանգին երեւելի տեղերն են Հաւաճիէ Փ. Մկնայաւինք Գ. Արահեղ Գ. Ջենակա Գ. Էրախա՛նի Բ. Ոլջնհալ Գ. եւ այլն:

ժե. Այբարա:

Ա՛ս նահանգն՝ որն որ մեր Թագաւորաց սեպհական երկիրն ու բնակութեան տեղն էր, Հայաստանին միւս նահանգներէն շրջապատուած է: Արեւելքէն սահմանակից է Սիւնեաց ու Վասպուրական նահանգներուն, արեւմուտքէն Թարձր Հայոց, Տարաւնէն Տուրուբերանին ու Վասպուրականին, ու հիւսիսէն Տայոց եւ Գուգարաց: Գետերն են Երասխ ու Քասաղ. Գայլատաղ ծովակ անունով պզտիկ լիճ մ՛ալ ունի: Գլխաւոր լեռներն են Այրարատ (Մասիս) ուսկից բոլոր նահանգն իր անունը կ՛առնու, Արագած, Նպատ, Սուկաւէտ եւ այլն: Թերքերուն մէջ երեւելի է Որդան կարմիր բուսած ներկին՝ որն որ կարմիր որդ մըն է: Ակից զատ զանազան անասուններ, թռչուններ, պտուղներ ու հանքեր ունի: Ա՛ս նահանգին մէջն է կաթողիկոսարանն ալ:

Այրարատ նահանգը քսան գաւառ կը բաժնուի.

1. Բասէն.
2. Գաբեղեանք.
3. Աբեղեանք.
4. Վահեւունիք.
5. Արշարունիք.
6. Բագրեւանդ.
7. Ծաղկոտն.
8. Շիրակ.
9. Վանանդ.
10. Արագածոտն.
11. Ճակատք.
12. Մասեացոտն.
13. Կոգովիտ.
14. Աշոցք.

15. Նիգ.
16. Կատայք.
17. Մազագ.
18. Վարաժնունիք.
19. Ոստան.
20. Դուին.

Խասեն։ Ան գետերն ունի. Վաղարշաւան, Որդոյս, Ոսկայ, Ալվար, Դաւ, Խողբերդ, Աւկամի, Գոմաճոր եւ այլն։

Աշխարհունիք։ Երասխ գետին քովերն է։ Քաղաքներն են Երուանդաշատ, Բագարան, Երուանդակերտ, Արտագերս Բ. Կապոյտ Բ. Գիւղ Շիրմայ. Կաղզուան Գ. Հոս է ծննդոց բուսած անուտուն եւ Երուանդական կամ Մարաց մարգ դաշտն, որուն վրայ տես Պատմութեան մէջ Գիրք Բ. Գլ. Ը։

Խագբեանդ։ Բաւսեն եւ Աշխարհունիք գաւառներուն քովն է։ Ան գաւառին մէջէն է Նպատ լեռը։ Քաղաքներն են Ջարեհատան, Վաղարշակերտ։ Գետերն եւ աւանները՝ Բագաւան կամ Դիցաւան, Բլուր, ուր որ Ս. Սահակ վախճանեցաւ, Եղեգեակ, Շիրաւ, Բերդկունք, Խու, Արծակ եւ այլն։

Ծաղկոտն։ Հոս է Շահապիվան լեռը՝ Հայոց զօրացը բանակին տեղը։ Ան լերան վրայ Վարշակիի Ջերմուկք անունով Ջերմուկ մը կայ։

Շիրակ։ Բարեբեր գաւառ մըն է։ Գլխաւոր քաղաքն է Անի։ Ունի նաեւ Երազգաւորք, Որմնանի, Արգինայ եւ այլն գեղերը։

Վանանդ։ Գլխաւոր քաղաքն է Կարս, ուր տասներորդ դարուն պզտիկ թագաւորութիւն մը սկսաւ եւ բաւեցաւ Թագաւորութիւն Կարուց։ Միւս քաղաքներն ու գեղերն են Ջարիշատ Ք. Իջեւանից գիւղ, Ոդմոս գիւղ, Դրապաշտ Գ. Երեւել դաշտ եւ այլն։

Աղագածոտն։ Արագած լերան քովերն ըլլալուն համար այսպէս անուանեցաւ։ Իր աւաններն ու գեղերն են Աղաք. Ա. Կուաշ. Ա. Օշական. Գ. Թաւլին Գ. Վժան. Գ. Եղիվարդ Գ. եւ այլն։

Ձորագետ։ Հոս է Կնդր գեղը։

Մասեաց ոտն՝ Այրարատ լերան քովերն է՝ Իր գեղերուն մէջ անուանի է Ակոռի գեղը։

Կոգովիտ՝ Մասեաց ոտն ու Ծողկոտն գաւառներուն սահմանակից է։ Գլխաւոր տեղերն են Դարեն, կամ Դարէնիկ բերդ, Արծափ Գ. Բագարան եւ այլն։ Այս գաւառին մէջ շինուեցաւ Արշակաւանը, որուն պատմութիւնը ՏԵս Գիրք Բ. Գլ. ԻԱ.

Նիգ՝ Բ՛ջնի. Ք. Փառաժնակերտ. Գ։

Կոտայք՝ Գլխաւոր քաղաքն է Երիւան։ Գեղերն Այլաբերից գիւղ, Ովայից գիւղ, Զագ եւ այլն։

Մազազ՝ Բերդկունք կամ Գիւղ բերդկաց. Կաղաղց գիւղ։

Դուին՝ Ունի համանուն գլխաւոր քաղաք, ու Մարակերտ քաղաքը։ Այս գաւառին մէջն է Շարուրայ դաշտն ու խոսրով Բ.ին տնկած երկու անտառներն՝ որոնք խոսրովակերտ ու Տաճար մայրի կ՛անուանուէին։

Այրարատ գաւառին մէջն էին Վաղարշապատ, Արտաշատ եւ Արմաւիր քաղաքները։ Նոյնպէս Ընձկն կամ Արզեանս, Արաձ, ու Որկովի գեղերը։ Դարձեալ Աննահատակ Երազամոյն կամ Երազացոյց ըսուած Սիհեանն Արտաշատ քաղքին մօտ։

Այս համառօտ Աշխարհագրութիւնը գլխաւորապէս Մովսէս Խորենացիին Աշխարհագրութենէն առինք, մանաւանդ նահանգաց ու գաւառաց անուններն, անոնց բաժանմունքն ու բերքերն։ Անկէ մէկ գաւառին քաղաքներն, ու գեղերն որոնք որ մեր պատմագրաց մէջ յիշուած էին ու տեղերնին ալ որոշուած, նոյն գաւառին մէջ գրինք։ Իսկ որոնց որ միայն նահանգը յայտնի էր նոյն նահանգին մէջ գրինք ըսելով՝ Այս նահանգին քաղաքները, Գեղերն, եւ այլն են . . . .

Հոս յիշուած բերքերն, ինչպէս յայտնի է, միայն հին ժամանակականներն են, որոնց շատերը հիմա չկան, մշակութեան պակասութեան համար։ Շատ գաւառներ ալ նոր բերքեր ունին, որոնք եւս սկսած են մշակուիլ, ինչպէս ծխախոտը, տեղ տեղ Բիհիենին եւ այլն։

ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՍԽԱԼՆԵՐԸ

Է.Ջ.	ՏՈՂ		
25.	25.	յանձանք . . .	յանցանք.
64.	11.	Գնիմունի . . .	Գնունի.
148.	33.	Վարդան . . .	Վահան.
151.	7.	,,	,,
163.	2.	Սմբատ . . .	Սահակ.
,,	6.	,,	,,
,,	25.	,,	,,

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆՑ ՏԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

Առաջին դրբեւրնիս կը պատմէ Հայոց ազրատ-
թեան կազմուելուն պատմութիւնն ու գանիկա կան-
գնողին եւ իր սերնդոյն ու յաջորդացը գործքերը,
որոնք Հայաստան շինութիւններով զարդարեցին, ա-
նոր սահմաններն ընդարձակեցին, օտար թշնամեաց
դէմ պատերազմներ մղեցին, եւ գանազան կարգերով
երկիրը պայծառացուցին, եւ մինչեւ ատ ցեղին բո-
լորովին ազրութենէ զերծուիլը կը հաստատէ: Անկէ ետեւ
նաեւ մինչեւ Երկրորդ Հարստութեան (Արշակունեաց)
սկսիլը՝ Հայաստան կառավարող կուսակալաց գործ-
քերը կարգաւ կը դնէ:

Ա՛ս պատմութեան առաջին ու գլխաւոր Աղբե-
րը Մովսէս Խորենացիին Հայոց Պատմութիւն է, զոր
ան Սահակ Բագրատունի իշխանին խնդրելովը գրեց,
իրեն գլխաւոր առաջնորդ առնելով Մար Աբաս Կա-
թինային Գիրքը: Մար Աբաս վաղարշակին՝ Հայոց
առաջին արշակունի թագաւորին հրամանաւը սկսուեր
թագաւորական դիւանէն Հայոց առաջին Հարստու-
թեան պատմութիւնն հանած Հայաստան բերած էր
եւ թագաւորական գանձատան մէջ կը պահուէր:
Ա՛ս պատմութեան ստուգութիւնը ցուցընելն ատերդ
կը համարինք. արդէն իր գրուելուն եղանակն ու

պարագաներն իրեն հաւատարիմ վկայ եւ հաստատուն ապացոյց կընան բլլալ: Խօրենացիէն եաեւ կու գան Դիոդորոս Սիկիլացին ու Պալերիոս, որոնք գլխաւորաբար Հայաստանին կուսակալաց պատմութիւնը մեզի կ'աւանդեն. քանի՞սին՝ որն որ Փոքր Սիւրոսին սահմանը Ցուհայ գըլխով Պարսկաստան գնաց, եւ ի զարձին Հայաստանէն անցնելով՝ Հայոց բնաւորութեան վերաբերեալ ու զանիկա իր Սիւրոսի արշաւանք բաւած գրքին մէջ կը նկարագրէ: Զարձեալ Սիւրոսի երթատ բաւած գրքին մէջ Տիգրան Ա.ին եւ անոր Հօրն Իրտաւազդ Ա.ին պատմութիւնը կը դնէ, Թէպէտ եւ Խորենացւոյն պատմութենէն բոլորովին տարբեր, ինչպէս պիտ՝որ սեւնենք: Ա.ս պատմագիրներէն զատ՝ ուրիշ շատ պատմագիրներ, ինչպէս Հերոդոտոս, Ցովսեպոս, Ցուստինոս եւ այլն, տեղ տեղ մեզի օգնական եղան:

ԳԼՈՒԽ Ը

ՀՈՑԿ

Ը· Հայկ Բաբելոնէն Հայաստան կը գաղնայ եւ հոն Հայոց տէրութիւնը կը հիմնէ (2350 Քրիստոսէն յառաջ): Բ· Բել Հայկին պատգամ կը խաբէ որ գայ իրեն հնազանդի, Հայկ կը մերժէ ու Բէլին հետ պատերազմելով՝ զանիկա կը սպանէ: Գ· Պատերազմն եաեւ Հայկին ըրած գործերը մինչեւ իր մահը:

Ը· Նոյ Նահապետին սերունդն Ասորեստանի կողմերը գաղթած տեղերնին՝ իրենց անուան յիշատակը մշանջենաւոր թող տալու համար ամբարտաւան խորհուրդ մը խորհեցան, ծայրը մինչեւ ամպերն հասնող աշտարակ մը շինել, որով կը յուսային որ նաեւ երկրորդ ջրհեղեղէ մ'ալ կրնան ազատիլ: Երբ որ աս խորհուրդն՝ իրենց բաւական բարձրացած աշտարակը կործանելով ու լեզուներն խառնակելով դլուխ չելաւ, անոնց գլխաւորներուն միաքն երկրորդ ամբարտաւա-

Նահան խորհուրդ մ՚ինկաւ; այսինքն ամէնն իրենց ձեռքին տակը նուաճելով՝ բոլորին վրայ բացարձակ եւ առանձին տէր ըլլալ: Անմիջապէս աշտարակին դաշտը պատերազմի դաշտի փոխուեցաւ, զօրավարները ալ՝ միմիկ գինուոր եղան, եւ բահի ու բրիչի տեղ նետ ու նիզակ առնելով՝ զանազան կողմնակցութիւններ բաժնուած՝ իրարու հետ սաստիկ պատերազմ մը սկսան ընել: Ա՛ս գլխաւորներուն մէջէն Նեբրովդ կամ Ռէլ անուանով քաջ ու հզօր իշխանը, (Նոյ նահապետին քառորդ որդւոյն Թոռան որդին) ամէնէն աւելի զօրացաւ, շատերուն յաղթեց եւ ինքը գինքը Թագաւոր հրատարակելով՝ բոլոր Նոյն գաղթականութիւնն իրեն հնազանդեցուց: Բայց՝ ատոնցմէ Հայկ արի ու հառաջադէմ իշխանը, (Նոյին Յաբեթի որդւոյն Թոռան որդին) որն որ իր սակաւաթիւ կողմնակիցներովը միապետել ուզողներուն դէմ երկայն ատեն պատերազմ մղած էր, երբ որ Ռէլէն գինուց յաղթութիւնը տեսաւ, արդէն յառաջագոյն անոր բռնաւորութեանը տեղեակ ըլլալով՝ չուզեց անոր հնազանդիլ, այլ իր որդիքն ու Թոռունքն եւ անոնց ընտանիքը՝ 300 հոգւոյ չափ, նաեւ իրեն հետ միաբանած մարդիկը ժողվեց դէպ ի հիւսիսային կողմերը գնաց, եւ լերան մը մօտ գաշտի մէջ բնակեցաւ, ուր յառաջաբնէ մնացած մարդիկ կային: Հայկ ատ մարդիկներն իրեն հնազանդեցնելով՝ հոն գեղ մը շինեց եւ իր Պապ մոտ Թոռանը՝ Արմենակին որդւոյն յանձնեց, զանիկա նոյն տեղերուն կողմնապահ դնելով. իսկ ինքը դէպ ի հիւսիսային արեւմուտեան կողմերը յառաջ գնաց ու լեռնադաշտի մը վրայ բնակութիւնն հաստատեց, որուն անունը Հարք դրաւ. գեղ մ՚ալ շինեց եւ իր անուամբը Հայկաշէն անուանեց: Հոս ալ յառաջաբնէ մնացած քիչերը մարդիկ գտաւ, որոնք ինքնակամ իրեն հնազանդեցան:

Բ. Ռէլ ատ ժամանակս իր Թագաւորութիւնը Բաբելոնի մէջ հաստատելով՝ իր որդիներէն մէկը

քանի մը ծագով Հայկին խաբեց որ գայ իրեն հետ գնդել ու խոպոպելեմ ապրի. "Ձուարթ ու սառած երկիրներ գայլեր բնակիլ են, ըսաւ, եկու քու ցուրտ հպարտաթիւդ մկկի լծոց տակ եւ երկիրներուս մէջ ուզած կոչիդ բնակիլ,,: Հայկ առ պատգամատարներուն խիստ պատասխան մը տալով եւս գոչեց: Ասոր վրայ Բէլ սառածիկ բարկանալով հրաման առաւ որ օրըր ժողովուի, եւ շուտ մը Հայկին վրայ քալեց: Երբ որ Կռգմոսին երկիրը մտեցաւ, անիկա իր մարդիկներըր ժողվեց եւ ճամբայ ելաւ Հայկին քովն երթալու, բայց իրմէ չտասղ անոր այսպիսի պատգամով սարսնեղած մը խաբեց. "Գիտցած ըլլաս մէ մեծդ դիւցազանց, որ Բէլ անհամար սրի հսկաներով ուքաջ պատերազմող զօրքով վրադ կու գայ. եւս անոր իմ երկիրներս մտեներուն խնացած եմ պէս, ամէն բան ժողվեցի ու քու քովդ կու գամ, ուստի ինչ որ պիտ'որ ընես շուտով մտածէ,,: Հայկ առ լուրն առած ձին պէս առանց շփոթելու իր բիշաւոր զօրքըր ժողվեց եւ Թիհամոյն դէմ սկսաւ երթալ, ու լճի մը (Ռծնեւ նաց կամ Վանայ ծովին) քով հասնելով զօրքըր կարգի դրաւ եւ բիշ մը հանգիստ տալէն ետեւ անոնց առ կարճ բայց բաջալերիչ խօսքը խօսեցաւ. "Թիհամոյն զօրքին հետ գարնալու սկսեր պէս, ըսաւ, ջանանք որ անոնց բռնաւոր իշխանին կեցած կողմը սառածիկ զօրաթիւեմբ բախենք, եւ՝ կամ քաջութեամբ մեռնինք եւ միայն մեր ինչքն ու առաջնածքն անոր թողունք, եւ կամ զանիկա գարնինք սպաննինք, զօրքը ցրուինք եւ յաղթութեան փառքն առանձինք,, Եւ բոլոր բանակը յառաջ շարժեց, եւ բարձր լերանց մէջ շիտակ դաշտի մը վրայ յարմար դիրք մը բռնած՝ պատրաստ կեցաւ: Հոն Հայերն աչուընին վերցուցին տեսան որ Բէլ գլուխն ամբոխ երկաթէ սագաւարտ, կարծրն ու կռնակը կարծր պղնձէ տախտակներ, թեւերն ու ոտքերն անպծելի զրահով պատած, մէկ ձեռքն աշագին վահան մը բռնած, միւս ձեռ-

զը խաշոր նիզակ մը, իր բանակին առջեւն անցեր լեռնէն վար կ'իջնայ: Հայկ անմիջապէս իր կարգադրութիւններն ըրաւ. զօրքն երեքանկիւնի ձեւով իր երկու կողմը շարեց. այ կողմն իր Արմենակ, իսկ ու Մանաւազ որդիքը կ'ուղղուին, իսկ Կադմոսն եւ իր որդիքներուն քաջերէն երկու հազի ալ ձախ կողմը դրաւ, որոնք ճարպար աւազակ ու կորովի ազգեցութեան էին: Բարերանի թագաւորը միտքը հաստատուն դրած էր որ Հայկ իրեն դէմ դնելու չկրնար յանդգնիլ, այլ իր անհոգին բանակը անսածին պէս անմիջապէս պիտ'որ հնազանդի. ասոր համար իր զօրքը լերան վրայ թողուց եւ ինքն անոնց քաջերէն դուռդմ զաւաճ՝ հետն առաւ ու դէպ ի Հայոց դաշտը սկսաւ յառաջ գալ: Բայց Հայոց քաջ առաջնորդն՝ որուն խորհուրդը Բէլին խորհրդէն շատ տարբեր էր, շուտ մ'իր զօրքին պատերազմին սկսելու նշան տուաւ, որոնք սաստիկ զօրութեամբ թշնամւոյն վրայ յարձակելով՝ իրենց պնդակազմ բազմութեամբը շատ հսկաները զարկին գետինը ձգեցին: Բէլ ասանկ դիպուածին վրայ այլայլած ու շփոթած՝ թէպէտ եւ քիչ մը ժամանակ Հայոց դէմ դրաւ, բայց տեսնելով որ վտանգն երթալով կը մեծնայ, սկսաւ քաշուիլ եւ իջած լերան վրայ եկաւ, որպէս զի բոլոր բանակն առնու եւ երկրորդ անգամ Հայկական դնդին հետ պատերազմի: Հայկ անոր միտքն իմանալով՝ յառաջ վազեց, անոր մօտ հասաւ, լարեց իր լայնալիճ աղեղը եւ պնդպիսի ուժգնութեամբ մը նետեց՝ որ նետը թռաւ դնաց Բէլին կուրծքի պզնձէ տախտակը ծակեց ու կաղնիէն գործ եղաւ: Հոն Բէլ մեռած շնչասպառ գետինը փռուեցաւ. իսկ իր զօրքն իրենց առաջնորդն այսպիսի եղանակաւ կորսնցընելով՝ յիր ու ցան եղած փախան, եւ պատերազմին դաշտը հաղթական ասպով Հայոց թագ տուին:

Բէլին մեր իշխաններէն սպանուելուն նաեւ Ասիրագեան պատմագիրն ալ կը վկայէ, միայն մեռցընողին անունը Հայկ

դնեյա. տեզ Արմենակ դնելով։ Արայ Գեղեցիկ, կ'ըսէ, Արտաշէս որդին (էր), Արամ Հարմայինն, Հարմայ Գեղամին, Գեղամ Ամասիացին, Ամասիա Արմայիսին, Արմայիս Արմենակին՝ որն որ Բելլին հակառակ եղաւ եւ գահին տպանեցաւ։

Գ. Հայկ առ պատերազմը յաղթութեամբ պրծ առնելէն ետեւ, ճակատին տեղը քարայր մը շինեց եւ անունը Հայք գրաւ, ուսկից բոլոր նոյն գաւառին անունն ալ Հայոց ձոր անուանեցաւ. իսկ Բելլին մեռած տեղը Վերնգմանք անուանեց, եւ Տրաման առաւ որ անոր մարմինը՝ զմռսեն ու Հարք գաւառը տանին բարձր տէղ մը թաղեն, որպէս զի առ երեւելի յաղթութեան անմահ յիշատակարան ըլլայ։ Անկէ ետեւ նորէն Հարք գաւառը դարձաւ, ու Կադմոսին պատերազմին ատարներէն շատ բան ու շատ մ'ալ իր ծառաներէն տալով՝ իր երկիրը խաբեց։ Ալեպէս մեր ազգին տէրութիւնը հաստատելով ու կարգաւորելով՝ շատ տարիներ կառավարեցին եւրը մեռաւ, ու բոլոր ազգն իր Արմենակ որդւոյն յանձնեց։

Ես Հայկին անունովը մեր ազգը Հայ ու մեր երկիրը Հայաստան անուանեցաւ։

ԳԼՈՒԽ Ե

ԱՐՄԵՆԱԿԻՆ ՄԻՆՉԵՒ ՀԱՐՄԱՑԻՆ ԹԱՄԱՆԱԿԸ

Գ. Արմենակ Արագած լերան քովերը շինութիւններ կ'ընէ ու հոն կը վախճանի (2000 ք. Ց.)։ Ե. Արմայիս Արմաւիր քաղաքը կը շինէ. իր Շարա որդին Շիրակ գաւառը կը խրկէ։ Զ. Ամասիա հորը կը յաջորդէ, փառախառ ու ցոլակերտ քաղաքները կը շինէ։ Է. Գեղամ Գեղաքունի գաւառը շինուածներով կը զարդարէ ու Գեղամի քաղաքը կը շինէ։ Ը. Հարմայ (1350 ք. Ց.)։

Գ. Արմենակին մինչեւ Հարմայ հինգ իշխան իրարու յաջորդեցին, որոնք զանազան շինքերով Հայաստանը շէնցընելու ջանացին։

Ելմենակ իր խոռ ու Մանուսակ եղբայրներն ու Մանուսակին Բազ[1] որդին Հարք գաւառը թողլով տալով՝ բոլոր իր մարդիկներովը դէպ ի արեւելեան հիւսիսային կողմերը գնաց, ու լեռներով պատած դաշտի մը մէջ շատ շէնքեր շինեց, եւ ան լերանց ամենէն մեծին անունն իր անուամբն Արագած անուանեց, իսկ իր շինած շինուածներուն անունն Ոան Արագածոտ: Հոն շատ տարի ազգը կառավարելէն ետքը մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց իր Արմայիս որդին:

Ե· Արմայիս նոյն տեղերը բնակելով մեծ գետի մը քով քաղաք մը շինեց եւ իր անուամբն Արմաւիր անուանեց. նոյն գետին անունն ալ իր Արաստ թոռանն անունովը Երասխ դրաւ: Իսկ իր Շարայ որդին՝ որն որ շատ որդիներ ունէր ու շատակեր ալ մէկն էր, ան տեղերուն մօտ բերրի դաշտ մը խուրեց· ասոր անուամբն ան գաւառը Շիրակ անուանեցաւ: Արմայիս ասկէ ետքը շատ տարիներ ալ ազգը խնամեց ու մեռաւ իրեն յաջորդ Թողլով իր Ամասիա որդին:

Շարային շատակերութիւնը Հայոց մէջ առակ եղած էր ու միշտ կը յիշուէր: Խորենացին (Գիրք Ա· Գլ· 12) կ'ըսէ Թէ իր ժամանակը գեղացիք շատակերներուն կ'ըսէն եղեր, «Թէ քո Շարայի որկորն է, մեր Շիրակայ ամբարքն չէն»:

Զ· Ամասիա երեք որդի ունեցաւ, Գեղամ, Ցոլակ, Փառոս. ասոնք երբ որ չափահաս եղան, իր հետն առած հարաւային կողմերը գնաց, ու բարձր լերան մը մօտ իրարմէ մէկ օրուան ճամբայ հեռու երկու քաղաք շինեց եւ մէկը Փառոսին միւսը Ցոլակին տուաւ: Ասոնք հոն բնակելով իրենց անուամբը մէկը Փառոսատ ու միւսը Ցոլակերտ անուանեցին: Ան բարձր լերան անունն ալ Ամասիա իր անուամբը Մասիս անուանեց: Եւքն Արմաւիր դառնալով քիչ ատենէն մեռաւ:

1 Ասոնցմէ ելան Խոռխոռ Բգնունեաց եւ Որգունեաց տունեաց, Մանաւազեանց, Նախարարութիւնները:

Ը· Ասոր յաջորդեց իր Գեղամ որդին՝ որն որ իր Հարմայ որդին Արմաւբին մէջ ֆեոդ տալով, դեպ ի արեւելեան հիւսիսային կողմերը ղրկի մը քով գնաց, ու նոյն տեղերը շէնքեր շինելով ու բնակիչներ գնելով իր անուամբը Գեղարունի անուանեց, նոյնպէս լեճն ալ Ծով Գեղամայ· Հոն եղող լերան անունն ալ Գեղ դրաւ: Հասակը ծնաւ իր Միասակ որդին որն որ յաղթանդամ ու քաջ մարդ մ՚եղաւ: Ասոր իր հնչքերէն շատ բան ու շատ ալ ծանուցներ տալով՝ բնակելու տեղ որոշեց Գեղամայ ծովէն մինչեւ Երասխ գետին հոսանքը: Ան տեղերը Միասակ շատ շինութիւններ բնակելով՝ իր անուամբը Միւնիք անուանեց որն որ նաեւ Սիսական բաւեցաւ· ասկից սկսաւ Միւնեաց մեծ նախարարութիւնը: Գեղամ ասկէ ետքը Գեղաքաւնեաց կողմերը դառնալով՝ Գէղ լերան քով ամուր տեղ մը քաղաք մը շինեց եւ անունը Գեղամի դրաւ: Ասոր վրայ շատ տաբիներ ապրելէն ետքը մեռաւ եւ իր Հարմայ որդւոյն պատուիրեց որ Արմաւիր բնակի:

Ը· Հարմայ իր հօրը յաջորդելով՝ շատ տարիներ ազգը կառավարելէն ետքը, տէրութիւնն իր Ամամ որդւոյն յանձնեց ու մեռաւ:

ԳԼՈՒԽ Գ

Ա Բ Ա Մ

Թ. Աբամ հոբը կը յայսրդէ (**1300** ջր. Ցաս.), Մարաց Նիւքար իշխանին դէմ պատերազմի կ՚ելլէ եւ զանիկա կը սպանէ։ Ժ. Աբամին Նինոսին հետ թշնամանալը։ ԺԱ. Անոյշ Խարշամ իշխանը Հայաստան կը մտնէ, Աբամ անոր հետ կը զարնուի ու կը յաղթէ, զինքն ալ կը մեռցնէ։ ԺԲ. Աբամին Հայաստանին արեւմտեան կողմերը Պայապիս իշխանին վրայ ըրած յաղթութիւնը, ութրած երկիրներն եւ իր մահը։

Թ. ԱԲԱՄ մեր քաջ եւ անուանի Ազգապետներէն մէկն եղաւ, մինչեւ իր քաջութիւններուն համար օտար ազգերը մեր ազգն անոր անուամբն Աբամեան[1] կ՚անուանէին ու մեր երկիրն Աբամատան[2]։

Իր հայրենեացը առատիկ սէր անհնազով՝ աւելի կ՚ուզէր մեռնիլ, քան թէ տեսնել որ օտար մարդիկ իր ազգին եւ արեւնակիցներուն տիրեր են։ Եւ որովհետեւ իր չորս կողմի ազգերը Հայաստան կը նեղէին, յիսուն հազարի չափ քաջ զօրք ժողվեց եւ անոնց վրայ քալեց։ Ամենէն յառաջ Նիւքար Մադէս անուն

1 Ցայնմ ժամ ազգք կ՚անուանեն զնա Հրմէոս, Արքենոս, ու Լատինքն՝ Armenus, Արքենոս։

2 Ուրիշ ազգաց հին պատմագիրները Հայաստանին Արքենիա կոչուելուն զանազան պատճառներ կու տան։ Անոնց մէջէն Սարասրն կ՚ըսէ թէ Արմենիա անունն Արմենոս անուամբ մէկ մը եղած է, որմէ որ Ցաւանէն Կողբիս երթալու առեն իրեն ընկերք էր։ Ան բանս Ցուստինոս լատին պատմագիրն ալ կը հաստատէ առանկ ըսելով. «Պէտք չէ լռութեամբ անցնիլ անանկ մեծ թագաւորութիւն մը (Հայոց թագաւորութիւնը) որուն մեծութիւնը պարծելուց երկրէն զատ ամէն թագաւորութիւններէն աւելի է... Ան թագաւորութիւնն Արմենիան՝ Ցասոն թեսաղացիին ընկերներուն մէկէն հաստատուեցաւ,» Սակայն Տարը կ՚ըսէ. «Արմենիոս թեսաղացին՝ Ցասոնին զօրապետներէն մէկն, ան ատեն մարդիկներն՝ որոնք գՑասոն կորսընցնելով՝ ապրելու անդին դրեւած կը պարտէին, ժողվեց եւ անոնցմով Արմենիան հիմնեց։ Պատմ՝. Փիլիպ. Գիրք Խ՝. Գլ. 2. 3։ Ասոնցմէ զատ ուրիշ պատմագիրներ զանազան պատճառներ յառաջ կը բերեն, զորոնք հոս դնելն աւելորդ կը համարինք։

նով Մարաց իշխանին հետ պատուհաս, որն որ Հայաստանին մէկ մասին վրայ յարձակելով՝ երկու տարիէ չափ իրեն հարկատու բռած էր։ Աբամ իր զօրքովը դեռ չյուսացած յանկարծ անոր վրայ յարձակեցաւ, բոլոր զօրքը ջարդեց, ինքն ալ բռնեց Աբմաւիր բերաւ ու Հրամայեց որ ճակտէն երկաթէ գամով մը պարսպին աշտարակին ծայրը գամեն, որպէս զի աՀէն անցնողներն ու Հոն եկողները տեսնեն։ Ետոր երկիրներուն մէկ մասին ալ տիրեց ու Սիւնեաց ցեղին յանձնեց։

ԺԸ. Ա՛ս տեսնելու Նինոս Բաբելացւոց թագաւոր եղաւ, ու պատՀաստութիւններէն իմանալով որ գԲել իր նախահայրը մեռցընողը Հայկն էր, յարմար առիթ մը կը փնտռէր բոլոր Հայկայ ազգն ու որդիքը ջնջելու։ Բայց որպէս զի չկարծուի որ Հայերէն վախնալուն Համար աս բանս ըրաւ, աս խորհրդէն ետ կեցաւ, եւ Աբամին իր երկրորդն անուանեց։ Ետպէս կ'աւանդէ մեզի Մար Աբաս Նինոսին Աբամին Հետ թշնամանալուն պատճառն՝ եւ անոնց Հաշտուելուն պատմութիւնը։ Իսկ Դիոդորոս Սիկիլացին (Գիրք Բ· Գլ· 1·) նոյն պատմութիւնը քիչ մը տարբեր կը դնէ։ Նինոս, կ'ըսէ, աշխարհակալութեան բաղձացող ու պատերազմասէր թագաւոր մ'ըլլալով, շատ երկիրներու տիրելէն ետքն, ահագին զօրութեամբ Հայաստան մտեցաւ, քանի մը քաղաք առաւ ու քանդեց, որով ուրիշ քաղաքներուն վրայ մեծ ահ ձգեց։ Բարզանէս[1] Հայոց թագաւորը դիտնալով որ Ասորեստանեայց զօրութեանը դէմ դնելու չափ զօրութիւն չունի, ընծաներով Նինոսին առջեւն ելաւ, եւ ինքը զինքն անոր ամէն Հրամաններուը կատարելու պարտաւոր ընծայեց։ Ասոր վրայ Նինոս Հայաստանէն դարձ ելաւ, պայման դնելով որ Հայոց թագաւորը միշտ իրեն Հետ

1 Դիոդորոս Աբամն այսպէս կ'անուանէ ըստ Յունաց պատմագիրներուն սովորութեանը Համաձայն, որոնք շատ անգամ ասիական անունները կը փոխեն ու տարբեր կը գրեն։

բարեկամ ըլլայ եւ զօրքով ու պաշարով իր պա-
շտպանութեան օգնէ:

ԹԱ. Երբ Մարաց իշխանը մեռցընելէն ետքն,
իր զէնքն Ասորւոց Բարշամ[1] իշխանին վրայ դար-
ձուց, որն որ Հայաստանին մէկ մասը նուաճած էր
ու շատ հարկ առնելով կը նեղէր ու կ'աւրշտիկէր:
Զարկաւ կոտրեց անոր զօրքն ու մեծացածն Ասորես-
տան փախուց. իսկ Բարշամն Երամին զինակիցները
մեռցուցին: Ասոր երկրին մէկ մասն Երամ իր տակն
առնելով՝ կագմոհին ցեղին յանձնեց:

ԹԲ. Երբ որ Հայաստանին արեւելեան ու հա-
րաւային կողմերը խաղաղացան, Երամ իր զօրքովը
դէպ ի արեւմտեան կողմը գնաց: Հոն Պայապիս քա-
ղեայ անունով մէկն իրեն դէմ պատերազմի ելաւ՝
որն որ Սեւ ծովէն մինչեւ Միջերկրական ծով բռնած
էր: Երամ զարկաւ յաղթեց, ու զինքն ալ մինչեւ
Միջերկրական ծովուն կղզիներուն մէկը փախուց, եւ
անոր երկիրներուն մէկ մասը նուաճելով՝ բնակչացը
վրայ պարտք դրաւ որ Հայերէն սորվին ու խօսին, եւ
իր ցեղէն Մշակ անունով մէկը նոյն տեղերուն կուսա-
կալ դրաւ. իր զօրքէն ալ տասը հազար անոր տուաւ
ու Հայաստան դարձաւ: Ա՛ս Մշակ կուսակալը նոյն
տեղը քաղաք մը շինեց եւ իր անունովը Մշակ անուա-
նեց. բայց Յոյները չկրնալով արտաբերել՝ Մժաք
կ'ըսէին, որն որ ետքը կեսարիա անուանեցաւ: Ա՛ս
տեղին անունը Յոյներն Ասալին Հայք դրին. ետքն
Երամ նոյն կողմերը շատ անբնակ տեղեր բնակիչներ
դրաւ, որոնք Երկրորդ, Երրորդ ու Չորրորդ Հայք
անուանեցան:

Ա՛ս ամէն գործքերն ու քաջութիւնները ընելէն
ետքը շատ տարիներ ալ ապրելով՝ մեռաւ, եւ իրեն
տեղն անցաւ իր որդին Երայ Գեղեցիկ:

1 Ա՛ս Բարշամն Ասորիներն պաշտեցին: Ասոր անունովն
իր քաջութիւնքը համար աս- Ասորւոց երկիրը Բարշամ
տուածներուն կարգը դրին ու ալ անուանեցաւ:

ԳԼՈՒԽ Գ

ԱՐԱՑ ԳԵՂԱՑԻԿ

ԺԳ. Շամիրամ Ասորեստանի թագուհին Արային դէմ պատերազմի կ'ելլէ. Արայ կը յաղթուի ու պատերազմին ալ կը մեռնի: ԺԴ. Հայերն Արային մահուան վրէժն առնելու համար նորէն պատերազմի կը պատրաստուին, Շամիրամ գոնանք կը հանգստացընէ: ԺԵ. Շամիրամ Հայաստանի մէջ քաղաք կը շինէ:

ԺԳ. ԱՐԱՑ նկինոսին մեռնելէն քանի մը տարի յառաջ իր հօրը չ՚հրաժելով, սկսաւ խաղաղութեամբ Հայաստանը կառավարել: Բայց երբ որ Շամիրամ Ասորեստանի գահն եղաւ, Արային զեղեցկութիւնը լսելով, անոր շատ ընծաներով մարդ խրկեց՝ որ գայ իրեն հետ ամուսնանայ ու նինոսին երկիրները վրայ ալ թագաւոր ըլլայ: Արայ սա բանս յանձն չառաւ: Շամիրամ շատ անգամ նորէն մարդ խրկեց որ զանիկայ համոզէ իր ուզածը կատարելու, բայց անկարելի եղաւ: Ասոր վրայ սաստիկ բարկանալով՝ ժողվեց բոլոր զօրքն ու Հայաստան Արային վրայ եկաւ, բայց չէ թէ զանիկայ մեռցընելու կամ անոր վնաս հասցընելու համար, այլ որպէս զի վախցընէ եւ իր ուզածը կատարել տայ: Եկաւ Հասաւ Ակիսարաս լեռան քովը գաշտ մը, ուր Արայ իր զօրքովն անոր դէմ պատերազմի ելաւ: Շամիրամ իր զօրապետներուն պատուիրած էր որ Արային վնաս հասցընելէն զգուշանան. բայց առաքինի իշխանն իր առաքինութեանն եւ միանգամայն իր երկրին վրայ եղած անիրաւ յարձակման համար արդար բարկութեամբ բորբոքած, իր բանակին գլուխն անցաւ եւ սաստիկ զօրութեամբ թշնամւոյն հետ պատերազմեցաւ, եւ անոնց սրին պատահելով դիւցազնական մահուամբ մեռաւ, իր քաջութեանն ու մեծանձնութեանը յիշատակն անմահ թողլով: Արդ խրկեց Շամիրամ որ

երթան Արային դին ուսուցանելուն մէջ փնտռելն, եւ զանիկա պալատին մէջ կոչմբ դնել տուաւ:

ԺԴ. Հայերն իրենց իշխանին մահուանը վրէժն առնելու համար նորէն ժողվուեցան, ու Շամիրամայ դէմ պատերազմի ելան: Բայց անիկայ զանոնք խաղաղացնելու համար բաւ թէ իմ աստուածներս Արային վերբերը պիտ'որ լսեն որ կենդանացնեն. կը յուսամ ալ որ կենայ կախարդութեամբ ողջնայցնել. բայց երբ որ մեռելները հառնեցաւ, հրամայեց որ փոսի մը մէջ նետուին ու վրան ծածկեն, եւ իր սիրելիներէն մէկն Արային տեղը դնելով, ձայն հանեց որ աստուածները զանիկա լսեցին ու կենդանացուցին: Հայերն ասոր բանս լսելով պատերազմէն ետ կեցան:

ԺԵ. Ասկէ ետքը Շամիրամ Հայաստանին հարաւային կողմերը դնաց, ու Վանայ ծովուն արեւելեան դին դիզեցիկ քաղաք մը շինեց, մեծ մեծ բարիշէն պալատներով, ընդարձակ ճամբաներով ու պարտէզներով. մէջն ալ շատ մարդ բնակեցուց եւ իրեն անուանուն տեղ ըրաւ. քաղքին քովն ալ կարծր ժայռէ բլրի մը վրայ բերդ մը եւ ժայռերուն մէջ փորուած սենեակներ շինեց: Նոյն քարերուն վրայ գանազան յիշատակարաններ փորել տուաւ[1], նոյնպէս Հայաստանին շատ տեղերն արձաններ կանգնեց ու վրան յիշատակարաններ գրել տուաւ: Ան ժամանակն եւեթ մինչեւ Պարսքին Թագաւորելը Հայաստան Ասորեստանեայց նահանգներէն մին եղաւ, եւ անոր իշխաններն իբրեւ կուսակալ Ասորեստանի Թագաւորաց հնազանդութեան տակ՝ երկրին կ'իշխեին:

1 Ան տեղաձեւ գրերով մինչեւ հիմա վանին բերդին վրուան յիշատակարանները վայ անարատ մնացած են:

ԳԼՈՒԽ Ե

ԿԱՐԴՈՍԵՆ ՄԻՆՉԵՒ ՍԿԱՅՈՐԴՈՑՆ ԹԱՄԱՆԱԿԸ

ԹՋ. Կարդոս կամ Աբգարեան Արայ Շամիրամին Հայաստանի իշխան կը դրուի։ Պատերազմի մէջ կը մեռնի։ ԹԻ. Ընուշաւան Կարդոսին կը յաջորդէ։ ԹԸ. Անուշաւանին յաջորդները։ Քանանացւոց իշխան մը Հայաստան կու գայ։ Զարմայր Տրովադայի պատերազմը կ'երթայ (1200)։ Ասորեստանի Սենեքերիմ Թագաւորին որդիքը Հայաստան կը փախչին։

ԹՋ. Շ ԱՐԻՒԱՄ իր Արային վրայ ունեցած սիրոյն համար անոր Կարդոս որդին Հայաստանի իշխան դրաւ, անունն ալ փոխեց ու Հօրն անուամբն Արայ անուանեց։ Ան Կարդոսը պատերազմի մէջ մեռաւ։ Վասն զի Զրադաշտ մոգ Պարսից իշխանին՝ որուն Շամիրամ ամառնները Հայաստան եկած ատեն Ասորեստանն ու Նինուէն կը յանձնէր, բանէ մը բարկանալով՝ իր Թագուհւոյն դէմ պատերազմի ելաւ. Կարդոս Շամիրամին օգնութեան գնաց ու պատերազմին մէջ վարնուելայաւ ինկաւ։

ԹԻ. Կարդոսին մեռնելէն ետքն, իր որդին Անուշաւան՝ որն որ շատ խմաստուն ու ճարպիկ տղայ մըն էր, շատ ժամանակ Նինուեացոց քով իբրեւ պերճ անարգութեամբ մնաց. ետքը բարեկամներուն օգնութեամբը Հայաստանին մէկ մասին վերակացու դրուեցաւ։ Քիչ մը ժամանակ ասանկ մնալէն ետեւ բոլոր իր Հայրենեացն երկիրներուն իշխանութիւնն առաւ։

Անուշաւանը Սօս ալ կ'անուանուէր, որովհետեւ Արմենակայ Արմաւիրին քովերը անկած Սօսինեաններուն ն ւերուած էր։ Հայերը շատ ժամանակ աս սօսինեները սուրբ բան մը կը համարէին, եւ անոնց տերեւներուն չարժուելն համայութիւններ կ'ընէին։

ԹԸ. Անուշաւանէն ետեւ շատ իշխաններ իրարու յաջորդեցին. բայց միայն անոնցմէ մէկ քանիին գործքերուն վրայ քիչ մը ծանօթութիւն ունինք։

Պաբէա.

Ըրբակ.

Օ՛ատան.

Փառնաս. Ասոր ժամանակները քանանացիք Ցե-սաւէն յաղթուելով՝ ասդին անդին ցրուեցան, որոնց մէջէն քանանիդէս անուանով մեծ իշխան մ՚ալ Հայաստան եկաւ, որուն ցեղէն յառաջ եկաւ Գնթունեաց նախարարութիւնը։

Սուր.

Լ՛ատանակ.

Վ՛աշտակ.

Լ՛այկակ. Բաբելացւոց Բելղբոս Բ. թագաւորին առենն էր, ու խռովութեան մը մէջ մեռաւ։

Ըմպակ.

Ըռնակ.

Հ՛աւարշ.

Նորայր.

Վ՛ահագնակար. (կամ Վահագն. կար.)

Գոռւակ.

Լ՛ուսնակ.

Ընճաք.

Գ՛ղակ.

Լ՛աւրոյ.

Օ՛ծմայր. Ասիկա Տրովադայի պատերազմին առենն էր։ Ասորեստանեայց Տեւտամոս թագաւորէն եմոլպացի զօրաց հետ Տրովայի Պրիամոս թագաւորին օգնութեան խրկուեցաւ, եւ Հոն պատերազմի մէջ սպանուեցաւ։

Պերճ.

Ըրբուն.

Լ՛շի.

Յուսակ.

Վայրակ.

Սկայորդի. Ասոր առենն Ասորեստանեայց Սենեքերիմ թագաւորին որդիքն Ադրամել (Ադրամելեք)

ու Սանասար Հայրերնին մեռցուցին ու Հայաստան փախան, զորանք Սկայորդին չառ պատուով ընդունեցաւ եւ իրենց բնակութեան տեղ տուաւ: Առանձ եղան Արծրունեաց ու Գնունեաց նախարարութիւնները:

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՊԱՐՈՅՐ, ՄԻՆՉԵՒ ՏԻԳՐԱՆ Ա·

ԺԹ· Պարոյրին թագաւորելը (620 — 600)· Ի· Հրաչեայ Հրեից Շամբաթ իշխանը Հայաստան կը բերէ (600 — 590)· Իր յաջողդները:

ԺԹ· ՀԱՑԱՍՏԱՆ Արտյին մեռնելէն ետքն իր անկախութիւնը կորնցընելով՝ Ասորեստանեայց տէրութեան նահանգներէն մէկն եղած էր, եւ նոյն վիճակին մէջ մնաց, մինչեւ աս տէրութիւնը կործանելով՝ դարձեալ իր ինքնիշխանութիւնը ձեռք ձգեց: Վասն զի Վիսպասը Ա· Մարաց թագաւորն Ասորեստանեայց Սարզանապաղ (Սարակոս) թագաւորին դէմ պատերազմի ելլելով՝ Հայոց Պարոյր իշխանն ալ՝ որն որ նոյն ժամանակը Հայաստան կը կառավարէր, իրեն օգնութեան կանչեց, խոստանալով որ յաղթութիւնը կատարելէն ետքը գինքը Հայոց թագաւոր կը պսակէ: Պարոյր՝ որ արդէն Ասորեստանեայց լուծը թօթափելու առիթ կը փնտռէր, սիրով ու յօժարութեամբ Մարաց թագաւորին հետ միացաւ ու միասին կինեւէն՝ Ասորեստանի մայրաքաղաքն առին եւ անոնց թագաւորութիւնը ջնջեցին: Անկէ ետեւ կիաքսար Պարոյրը թագով պսակեց եւ Հայոց տէրութեան գահը նստեցուց:

Խորենացւոյն պատմութեան աս տեղը չփոթութիւն մը կայ, որով նաեւ ժամանակագրական կապն ալ եղծած է: Վասն զի ինքը Խորենացին մեր Սկայորդի իշխանն Ասորեստանեայց Սենեքերիմ թագաւորին ժամանակակից կը դնէ, որն որ Քրիստոսէն 720 — 680 տարի յառաջ էր. իսկ

Պարսյոը՝ Ակայորդւոյն որդին ու յաջորդը կը դնէ Մարաց Վաթրակէս իշխանին ժամանակակից, որուն առնելը Քրիստոսէն 900 — 850՝ տարի յառաջ կ'ընդունայ· Նդնեվէս Պարսյոերուն յաջորդը Հրաչեան կը դնէ Բաբելացւոց Նաբոնաղոնոսոր թագաւորին ժամանակը՝ որն որ Քրիստոսէն 600 տարի յառաջ թագաւորեց։ Ըս պատմելեամբ Պարսյոը Ակայորդենն՝ իր նախորդէն 180 տարի յառաջ կու գայ, իսկ Հրաչեան Պարսյոէն 300 տարի նորը։

Ըս չխոհմութեան պատճառն իմացընելու համար հարկ է յանուշադրել որ հին պատմագրաց մէջ Ասորեստանեայց ազգութեան ընդարձակութեան վրայ անվաթաութեին կայ։ Մինակը կը դնեն թէ Մարաց Վաթրակէս իշխանն եղաւ անոր կործանիչը. իսկ մինակը՝ որոնց նաեւ Ս· Գրոց պատմութեան ալ բարբրվին միաբան է, անոր ընդհակառակ Մարաց կիսաբաւ Ա· թագաւորին ձեռքովն եղաւ, կ'ըսեն, որն որ Քրիստոսէն 630 տարի յառաջ էր։ Ուրդ խոհեմացւոյն պատմութեանն աղէկ միտ դնելու ըլլանք, յայտնի կը տեսնենք որ ասոնց պատմութիւններուն իրարու հետ խառնելը է, այսինքն Ակայորդւոյն ու Հրաչեային պատմութեանը մէջ՝ երկրորդ եղանակաւ պատմելուն, կամ թէ ըսենք նոյն իսկ Մար Աբասին հետեւելը է· իսկ Պարսյորին պատմութեանը մէջ առաջին պատմութեան հետեւնելուն։ Նոյն իսկ խորենացին իր գրքին մէջ ասոնց բանի գրեթէ յայտնի կը խոստովանի, որովհետեւ Պարսյորին պատմութիւնը դնելէն ետքը կ'աւելցընէ· «Բայց թէ որ ոմանք ասոնց բաներս ուրիշ աեսակ կը պատմեն, ու զարմանար, վասն զի, ինչպէս վերը ակզբնաւորեալ ծանուցինք, մեր առաջին իշխաններն ու թագաւորներն իրենց գործերը գրել տալու անփոյթ եղան, եւ միայն վերջի ժամանակներն ասոնք գրի անցան»։ Մինչ, կ'ըսէ, ասոնց պատմութիւնն Ասորեստանեայց ու Պարսից դիւանները հանեցինք։ Ասով կը ցուցընէ որ ասոնց մասին (Պարսյորին պատմութեանը) մէջ օտար ազբիւր՝ եւ չէ թէ Մար Աբասի իրեն առաջնորդ ունեցած է։ Մինչ ասոնց չխոհեմութիւնը դիւրաւ կրնանք պարզել եւ ժամանակակից խառնուածն ուղղել, թէ որ պատմութիւնները բոլորովին երկրորդ կարծիքն ունեցող [illegible] ջինէն աւելի հաստատուն եւ ընդունելի պատմութեանը հետ միաբանին, եւ ըսենք թէ Պարսյոր Վաթրակէսին չէ թէ վերջապէսին օրնականն էր։ Ըստ [illegible] բերելին [illegible] կը ձեան, որն որ [illegible]

ZUUՈ-ՀԻՄ ՍՍՀ

չէր, այլ կամ անոնց երկուքին ալ ժամանակները պէտք էր փոխել, եւ կամ անոնց գործքերն ուրիշ իշխանաց ընծայել։

Ի. Պարսկաց մեռնելէն ետեւ, անոր թագաւորութեանն յաջորդեց Հրաչեայ՝ որն որ պայծառ երես ու հրային աչուըներ ունենալուն համար այսպէս կոչուեցաւ։ Ասոր ժամանակը Նաբուքոդոնոսոր Բաբելացւոց թագաւորն Երուսաղէմն առաւ եւ Հրէից շատերը գերեց, որոնց մէջէն Հրաչեայ Շամբաթ անունով մեծ իշխան մ՚անկէ խնդրեց առաւ ու մեծ պատուով Հայաստանին հիւսիսային կողմերը բնակեցուց։ Ա՛ս Շամբաթին ցեղէն յառաջ եկաւ Բագրատունեաց մեծ նախարարութիւնը։

Հրաչեային յաջորդեցին

Փառնուաս.

Պատոյճ.

Կոռնակ.

Փաւոս.

Հայկակ.

Հայկակին յաջորդեց Երուանդ Առաջին։ Մար Աբաս Ինչպէս ասկէ յառաջ նոատոդ հինգ թագաւորաց, նոյնպէս ասոր ալ գործքերէն ամենեւին բան մը չգիշեր. բայց ասոր անուանը քով ասկաւակեաց անունն աւելցընելով՝ կը ցուցընէ որ Երուանդ եւ ոչ ժամանակ ունեցած է յիշատակաց արժանի գործք մը գործելու։ Իսկ Քաենոփոն Ցոյն պատմիչը Կիւրոսի Խրատ անուն գրքին մէջ, Կիւրոս Մեծին գործքերը պատմելու առեն, ասոր եւ իր որդւոյն Տիգրանին վրայ երկայն պատմութիւններ կը դնէ, որոնք Մար Աբասին պատմութեան հետ ամենեւին չեն միաբանիր։ Ասոնց վրայ հետեւեալ գլխոյն վերջերը կը խօսինք։

ԳԼՈՒԽ Ի

ՏԻԳՐԱՆ Ա։

ԻԱ. Տիգրան հօրը կը յաջորդէ եւ Հայաստանը ծաղկեցընելու ձեռք կը զարնէ (570)։ ԻԲ. Ազդահակ Մարաց թագաւորին Տիգրանին վրայ անսած նպազը։ ԻԳ. Ազդահակ Տիգրանին քոյրն իրեն կնութեան կ'առնու եւ անոր ձեռքովը կը ջանայ Տիգրանը դաւաճանել։ ԻԴ. Տիգրանին Ազդահակին հետ բրած պատերազմը. Ազդահակին մահը (565)։ Հայաստան բերած Մարաց գերիները։ Տիգրանին կիւրոսին բրած օգնութիւնը։

ԻԱ. ՏԻԳՐԱՆ հօրը գահն ելած պէս, իմաստութեան ու քաջութեան գործքերու ձեռք զարնելով՝ Հայաստանին կերպարանքը բոլորովին փոխեց եւ անոր նոր պայծառութիւն ու կենդանութիւն մը տուաւ։ Տեսնելով որ իր հայրենի երկիրները չորս կողմանէ թշնամիք յարձակեր են, բոլոր փոյթն ու մտադրութիւնը բանակը կարգադրելու դարձուց. ձիաւորաց գնդերը շատցուց, զօրաց մէկ մասը զրահով ու վահանով սմրացուց, եւ անոնց գլուխն անցած, չէ թէ միայն շուտ մը օտարաց յարձակած տեղերն առաւ, այլ նաեւ Հայաստանին սահմանէն դուրս ելլելով՝ նոր երկիրներու ալ տիրեց, եւ փոքր Ասիոյ մէջ բնակող Յունաց մէկ մասն իր ձեռքին տակ նուաճեց։ Անկէետեւ իր տերութիւնը հարստացընելու փոյթ տարաւ, եւ իր իմաստուն կարգադրութիւններովը քիչ ժամանակուան մէջ ոսկի, արծաթ եւ ուրիշ ամէն տեսակ պատուական բաներ սկսան Հայաստան գեղուլ, ու բոլոր երկիրն ամէն բանի առատութիւն մ'ունենցաւ։ Ա՛ս բաներուս համար իրաւամբ Հայոց վիպասանները իրենց գեղեցիկ երգերուն մէջ ասս խարտեաշ, զուարթադէմ եւ յաղթանդամ դիւցազին քաջութիւնն ու իմաստութիւնը գովեցին եւ մինչեւ երկինք բարձրացուցին։

ԻՆ· Խոյց Տիգրանին ամէն զօրքէն աւելի և բնակելին եւ իր փառքն աւելցնողն՝ իր Մարաց Ազգահակ թագաւորին հետ բռած պատերազմին եղաւ։ Վասն զի Ազգահակ միշտ վախի մէջ բլլալով՝ որ իր թագը Փերսաց թագաւորութիւնն իր ձեռքէն պիտ՚ յափշտակէ, ելլ՚ ալ լսեց թէ Տիգրան Փերսաին հետ բարեկամութեան դաշինք զրեր է, վախն աւելի սաստկացաւ· ասոր համար միշտ կը մտածէր որ հնարքով մ՚ասս երիտքին բարեկամութիւնն ալ։ Ա՛ս վախի ու մտածմանց մէջ եղած ատենը, զարհուրելի երազ մը տեսաւ, զոր որ իր գլխուն գալ չպիտիին գաշակութիւն մը համարելով՝ անմիջապէս առանց լուծուելն սպասելու իր խորհրդականները կանչեց եւ հաւաքելով անոնց պատմեց։ ՚՚Քունիս մէջ, բաւ, ձիւնով ու սառուցով պատած լերան մը գագաթ անծանօթ երկիր մը գացած էի, որուն համար կ՚լսէին թէ Հայաստանն է։ Ա՛ս լերան գագաթը նայելս տեսնես՝ տեսայ որ հոն կին մը երկար չափահաս մարդիկ ծնաւ։ Առնցմէ մէկն ահեղ վայ հնծաւ ու դէպ ի արեւմուտք վազեց. երկրորդն ձի վայ նստած՝ հիւսիսային կողմն արշաւեց. իսկ երրորդն ահագին վիշապի մը վայ հնծած՝ մեր տէրութեան վայ յարձակեցաւ։ Ա՛ս միջոցիս մէջ ես իմ պալատիս վայ աստուածներուն գոհ կը մատուցանէի. մէյ մ՚ալ տեսայ որ վիշապին վայ հնծնողը մօտիկնալով՝ կ՚ուզէր կուռքերը կործանել։ Վազեցի մէջ մտայ եւ ան քաջին հետ երկայն ատեն պատերազմեցայ, եւ երկուքնիս ալ իրար վիրաւորեցինք. բայց ինձ օգուտ. վերջապէս ես հնկայ։ Ուսոի քունս աչքէս փախաւ, ու վախէս սաստիկ քրտնեցայ. վասն զի ասիկայ ուրիշ բան չնշանակեր, բայց եթէ Տիգրան Հայոց թագաւորին մեր վայ ընելու յարձակումը,,։ Ա՛ս երազը պատմելէն ետքն, ամէն խորհրդականներուն հարցուց թէ ինչ եղանակաւ կրնան Տիգրանը բռնել կամ սպաննել, խոստանալով որ ով

որ սա բանիս հնարք մը գտնէ, զանիկա իր թագաւորակից կ'ընէ:

ԼԴ. Ազդահակ մէկ մէկ բան բսելէն առաջ, ինքն ալ իր մտածածն անոնց յայտնեց. սա բանիս ուրիշ յարմար միջոց չեմ գտներ, ըսաւ, բայց միայն սա որ Տիգրանին քոյրը Տիգրանուհին ինծի կին առնեմ: Ասով միջերնիս բնաւոնութիւն կը մնանէ ու մարքերնիս դրածնիս կրնանք դիւրաւ կատարել. կամ իր բարեկամներն սակով ու պատիներ խոստանալով՝ կ'սրտանք ու զինքը մեռցընել կու տանք, եւ կամ անոր մեծամեծ իշխաններն ու կառավարներն իրմէ կը բաժնենք, եւ այդպէս զանիկայ տկար տղու մը պէս կը բռնենք: Ա՛ս խորհրդին ամէնն ալ հաւանեցան, ու շուտ մ'իրենցմէ մէկին ընծաներով ու նամակով մը Տիգրանին խաւրելին: Նամակին մէջ Ազդահակ Տիգրանէն կը խնդրէր որ իր քոյրն իրեն կնութեան տայ, որպէս զի, կ'ըսէր, ասով միջերնիս հաստատուն սէր ու բարեկամութիւն բլլայ, որով երկուքներուս տէրութիւնն ալ թշնամիներէն ապահով կը մնայ: Տիգրան սա բանս յանձն առաւ, եւ իր քոյրը Թագաւորական հանդէսով Ազդահակին խաւրեց, որն որ իր մտքին մէջ ունեցած նենգութիւնը համար, զանիկա իր կինեբուն սա աշխին բբաւ եւ սակն բան անոր կամքովը կ'ընէր. սակնաւն ալ հրամայեց՝ որ անոր հնազանդին: Ա՛ս սասկ ընելէն առաջ սկսաւ կամաց կամաց իր սրտին նենգութիւնն անոր յայտնել. Քու եղբայրդ Տիգրան, ըսաւ, իր Զարուհի կնոջմէն գրգռուելով, քու տիկնութեանդ ու փառքիդ վրայ կը նախանձի եւ կ'ուզէ զիս մեռցընել, որպէս զի Զարուհին Վարաց ալ թագուհի բլլայ. ուստի կամ եղբայրդ մէկ եղանակաւ մը պիտ'որ մեռցընես, եւ կամ բոլոր աշխարհդիս առջեւը խայտառակ պիտ'որ բլլաս: Բայց սա խօսքերուն մէջ սա ալ բսաւ թէ, թէ որ իմ ուզածս չես կատարեր, զքեզ մեռցընել կու տամ: Տիգրանուհին իր խոհեմութեամբն Ազդահակին կա-

մայր Համաձայն պատասխան մը առաւ, բայց շուտ մը հաւատարիմ մարդիկներու ձեռքով՝ անոր միտքը Տիգրանին իմացուց։

ԻԴ. Աշդահակ վատահ ըլլալով որ Տիգրանուհին էր կամքը պիտ՛որ կատարէ, Տիգրանին մարդ խաբեց եւ հրաւիրեց որ երկու տէրութեանց սահմանակից տեղ մը գայ՝ հարիւրը բանի մը վրայ խորհելու հաւմար։ Տիգրան անոր կանչելուն վախճանը դիտնալով՝ շուտ մը Հայոց, վրաց եւ Աղուանից զօրքը ժողվեց եւ Մարասատանին վրայ քալեց։ Մարայ թագաւորն ասոնց անակնկալ յարձակմանէն շփոթեցաւ եւ ուրիշ ճար չգտնելով՝ ինքն ալ զօրքն առած Տիգրանին դիմացն ելաւ։ Բայց Տիգրան հինգ ամիսի չափ պատերազմին ուշացուց, որպէս զի քոյրը Մարասատանէն ազատելու միջոց մը գտնէ։ Երբ որ ասոնց բանակ յաջողեցաւ, յարձակեցաւ զարկաւ Աշդահակին բանակը. Մարերը քաջութեամբ Հայոց յարձակմանը դէմ դրին եւ երկայն ատեն պատերազմին անորոշ մնաց։ Նոյն տաքութեան ատենը վազեց Տիգրան Աշդահակին վրայ, եւ այնպիսի ուժով մ՛իր ահագին նիզակին անոր կուրծքին զարկաւ՝ որ կարծր երկաթէ զրահը չկրնալ պէս ծակեց եւ նետս անցուց, ու գետս քաշած ատենն անոր թռչքին մէկ մասն ալ նիզակին հետ մէկտեղ գետս հանեց։ Ա գործքը պատերազմին վերջ տուաւ, ու Մարաց զօրքը փախչելու սկսաւ։ Բայց Տիգրան միայն յաղթութեամբ գոհ չըլլալով՝ Մարասատանին նեղքին կողմերը մտեցաւ, եւ ուզեց Աշդահակին արքունեացն ատարներովն իրեն փառաւոր գործքին մշանջենաւոր յիշատակարան կանգնել։ Ընոյ՛ Աշդահակին առաջին կինը, քսան Գողթնական երգերուն՝ Վիշապաց մայրը, եւ 10,000 էն աւելի թագաւորական ցեղէ մարդիկ եւ ուրիշ գերիներ Հայաստան բերուեցան, ու Մասիս լերան արեւելեան կողմն՝ Երասխ գետին քով Տամբատ, Ռակիսպայ, Դաժգունք ու Վրանջունիք բսուած տեղերը գետեցուցան. մէկ մասն

ալ Խրամ, Ջուղայ ու Խոշակունիք աւանները մէջ դրուեցան։ Ասոնցմէ յառաջ եկաւ Մուրացան կամ Մարացոց բառած մեծ Նախարարութիւնը։

Հայոց թագաւորը յաղթանակաւ Հայաստան դառնալով, իր քոյրը Տիգրանուհին Տիգրանակերտ՝ իր շինած աւանը խրկեց, եւ անոր գաւառին մուտքն իրեն ոսկիկ կապեց։ Անկէ եաեւ Կիբրոս Մեծ Պարսից թագաւորին զօրքով օգնութեան դնաց եւ անոր հետ մեկտեղ Բաբելացոց թագաւորին եւ անոր դաշնակցացը դէմ մեծամեծ պատերազմներ մղեց. նաեւ Կիբրոսին Բաբելոնն առած աւերն՝ անոր օգնական ու գործակից եղաւ, ինչպէս 100 տարիի չափ յառաջ Երեմիա մարգարէն Բաբելոնի կործանումը մարգարէացած աւերը, յայտնի դուշակած էր որ Հայոց թագաւորն ալ անոր կործանիչներէն մէկը պիտ'որ ըլլայ[1]։

Ինչպէս նախընթաց գլխոյն մէջ ըսինք, Քաենոփոն յոյն պատմիչը Տիգրանին եւ անոր հօրն Երուանդին վրայ Մար Աբասին պատմութենէն քոլորովին տարբեր պատմութիւն մը կը պատմէ։ Մենք հին ու նոր հեղինակաց մէջ Քաենոփոնին ամբողջ պատմութեանն ստուգութեանը վրայ եզած վէճն ու կարծիքները մէկդի թող տալով՝ եւ անոր միայն աս մասին վրայ դատաստան ընելով, կրնանք ըսել թէ աս պատմութիւնն իր ստուգութեանն երաշխաւորութիւն մը չունի, մանաւանդ թէ, ինչպէս պիտ'որ տեսանինք, նոյն իսկ իր պարագաներն իրեն վաւերականութիւնը կասկածելի կ'ընեն. ուստի կրնանք հաստատութեամբ կարծել որ Քաենոփոն տակաւ հաւատարիմ աղբիւրէ առած չէ, այլ Պարսից ու Մարաց մէջ իր ժամանակը պատմուած աւանդութիւններէն քաղած է։ Աւոր հակառակ Մար Աբասին պատմութիւնն իր աղբիւրներէն զատ իրեն հաստատուն վկայ ունի Մարաց բազմաթիւ գերութիւնը՝ զոր որ Տիգրան իրրեւ իր Աշխահակին վրայ ըրած յաղթութեան անուշ յիշատակարան, Հայաստան ըերաւ ու հաստատեց,

1 Առէք նշան ի վերայ երկրիդ (Բաբելացոց), փող հարէք ընդ ազգս առնեայն, հրաւիրեցէք ի վերայ դորայ գունդս։ Պատուէր տուք չինէն Աչքենազայ թագաւորութեանցն եւ Առաքաղէան դնդին։ Երեմ. ԾԱ. 27։

եւ չատ դարեր Հայոց երկիրներն իրենց երկերուն մէջ Տիգրանին քաջութիւնները հետ առնոց Հայաստան գալուն պատմութիւնն ալ պահեցին: Ան երկու պատմութեանց վրայ այսչափ տեղեկութիւնը բաւական համարելով՝ հիմա քանոփոխին բուն պատմութիւնը յառաջ բերելու կը դառնանք: Երբ առ պատմագիրը նախ կը գնէ թէ երբոնտոյ՝ Տիգրանին Հայրն Աշդահակին հետ պատերազմ ըրած ու յաղթուած ըլլալով՝ անոր առաջ տալու եւ պատերազմի տանն գօրքով օգնելու խոստում ըրած էր: Բայց Աշդահակին մահտանէ եղան, անոր Կիաբսար որդւոյն թագաւորութեան ժամանակը, երբ որ Խաղեղացւոց թագաւորն ամէն կողմէն Մարաց տէրութիւնը կը նեղէր, Հայոց թագաւորը յարմար առիթ գտաւ եւ անոր ալ գօրք տալը դադրեցուց: Ասիկ եղբը պատմութիւնն այսպէս յառաջ կը տանի. Կիաբսար Խաղեղացւոց դէմ պատերազմի ելլելու պատրաստութիւն տեսնելով, Կիւրոսն՝ իր քրոջն որդին իր բանակին գօրապետ դրաւ: Ասիկա երբ որ Պարսից գօրքով Կիաբսարին քովն եկաւ եւ իմացաւ որ Հայոց թագաւորը Հարկ ու գօրք տալը դադրեցուցեր է, թագաւորէն խնդրեց որ զինքն անոր վրայ խաբէ, խոստանալով որ առանց դժուարութեան զանիկա իրեն առաջնորդէ աւելի հաւատարիմ՝ քան թէ կամ կ՚ընէ: Կիաբսար առ բանիս հաւանած պէս Կիւրոս գօրքին կէսը Քրիսանտաս գօրապետին հետ Հայաստանին ան լերան վրայ խաբեց, ուր Հայոց թագաւորը դրած իր վրայ թշնամի յարձակած առնէն իր բնաւնկրտին ու կանձակը կը փախչէր կ՚ապաւինէր, եւ պատուիրեց որ անոնց ետեւէն մէջ պահուրտած մարդիկներուն վրայ յարձակին ու վախցընելով փախցընեն. որպէս զի հոն գօրք կեցած ըլլալը Հայոց թագաւորը չիմանայ: Իսկ ինքը գօրաց մնացած մասն առած՝ Հայաստանին սահմանն եկաւ, իբրեւ թէ օրս կ՚ուզէր ընել, ինչպէս չատ անգամ ըրած էր, եւ անվիճաբան Երուանդին դեսպան խրկեց, պահանջելով որ շուտով Հարկն ու գօրքը հետ առած իր քովը դայ: Հայոց թագաւորն ատ յանկարծական գէպքէն զարհուրած, իր ընտանիքն ու զգալի որդին լերանց վրայ խըրկեց, եւ ինքն սկսաւ գօրքը պատրաստել· բայց լսելով որ Կիւրոս մտեցեր է, ամէն բան թող առաւ ու քիչ մարդով ըլլի մը վրայ փախաւ· իսկ իր ընտանիքն ու որդին լերան վրայ ելլելնուն պէս Քրիսանտասին գօրաց ձեռքն ինկան: Կիւրոս ան առնն Երուանդին փախած ըլլուը պաշարեց

եւ անոր իմաց ըրաւ որ վար իջնայ ու պարապ տեղ սովէն ու ծարաւէն չնեղուի ։ Թագաւորն՝ որովհետեւ ուրիշ ազատելու ճար մը չունէր, լրկէն իջաւ ու Կիւրոսին քովը եկաւ ։ Նոյն ժամանակը Տիգրան՝ իր երէց որդին, որն որ ուրիշ տեղ մը գացած էր, հոն հասաւ, եւ Հայերն ու բոլոր Թագաւորական ընտանիքը գերեվարեան մէջ տեսնելով՝ սկսաւ լալ ու ողբալ ։ Իսկ Կիւրոս զանիկա տեսածին պէս "Աղէկ տեսն եկար, ըսաւ, որ Հօրդ վերայ ըլլալու դառնասանքը լսես ,,։

Ամէն կողմէ Պարսից, Մարաց եւ Հայոց իշխանները ժողվեց, նաեւ Երուանդին ընտանիքն ալ կանչեց, եւ երբ որ ամէնն եկան, սկսաւ Հայոց Թագաւորին հետ այսպէս խօսիլ ։ Դուն քեզի խրատ կու տամ որ, ըսաւ, դառնասանքի մէջ տուա չսասիս, վասն զի տուելիքնիդ յանձնաւորը գիժուածեան անարժան կ'ընէ, որուն Հայոց Թագաւորը պատասխան տուաւ ։ Ինչ որ կ'ուզես Հարցուր, ես քեզի ճշմարիտը կ'ըսեմ ։ Թող ճշմարտութեան համար ինչ որ ըլլայ նէ ըլլայ ։ Ան տեսնը Կիւրոս սկսաւ Հարցընել ։ Դուն իմ մօտս Հօրն՝ Աղթահակին հետ պատերազմ չըրիր եւ անկէ յաղթուելով Հարկ ու զօրք տալ չխոստացար ։ արդ հիմա ինչու Հարկը չես վճարեր ու զօրք չես տար ։ Ազատութեան բաղձացէ, ըսաւ Հայը ։ Ուրեմն, ըսաւ Կիւրոս, ծառայ չըլլալու համար պէտք է կռուիլ ։ Բայց դուն ըսէ ինծի, թէ որ քու իշխաններէդ մէկը յանձնառ մ'ընելու ըլլայ, զանիկա իր իշխանութեան մէջ թող կու տա՞ս, թէ անոր տեղ ուրիշ մը կը դնես ։ Եւ թէ որ անիկա չատ սուացուած ունենայ, իրեն կը թողո՞ւս որ զանոնք վայելէ, թէ ձեռքէն կ'առնուս ։ Իշխանութիւն ունէ կը Հանեմ, պատասխանեց, եւ ամէն ինչ քեզի կ'առնում ։ Իսկ եթէ իմանալու ըլլաս որ քեզի դէմ ապստամբեր եւ թշնամւոյն կողմն անցեր է, ինչ կ'ընես ։ կը բռնեմ կը սպաննեմ, ըսաւ Թագաւորը ։ Ան խօսքերը լսելով Երուանդին ընտանիքն՝ սկսան լալ ու վայնասուն մը Հանել, սակայն Համարելով որ Թագաւորն այսպէս իր բերնովն իր մահապարտ ըլլալուն վճիռը տալով՝ թէ ինքն եւ թէ իրենք պիտ'որ սպաննուին ։ Կիւրոս անոց Հրամայեց որ լուռն, եւ նորէն Թագաւորին դառնալով՝ Թող քու իրաւունդդ այնպէս ըլլայ, ըսաւ, բայց ինծի ինչ խրատ կու տաս ։ սպաննել թէ ազատել ։

Երբ որ Թագաւորը տարակուսած՝ լուռ ու պապանձեալ կեցաւ եւ չէր գիտեր որ ինչ պատասխան տայ, Տիգրան մէջ մտնելով՝ յուզուց Կիւրոսին որ եթէ իր

Հայրն ապանեցաւ. բլլայ, Մարտց տէրտէրեան մէջ ձեռս կը հասցընէ. ասոր հակառակ թէ որ անոր շնորհէր բնէ զինքը կը վատաբկի եւ անկէ եառնէ իրեն ու թէ ապառաժ-թեան մշտնջենաւոր հաւատարիմ դաշնակիցն ու օգնականը կ'ըլլայ: Պիւրոս՝ որ արդէն աս բանիս կը բաղձար, Տիգրանին աս խօսքերը բաւական երաշխաւորութիւն համա-րեցաւ ու Հայոց թագաւորն ազատ թողուց, միայն անկէ 1500 տալանդ եւ 24,000 զօրք առաւ, որոնց գօրավար Տիգ-րանն եղաւ: Անկէ եառնը Հայոց ու Քաղկեդոնց (Խաղ-տեաց) միջ եղած մշտնջենաւոր պատերազմը գագրեցուց: Քահնոփան Պիւբլոսի խրատ, Գիրք Բ. Գլ. 4. եւ Գիրք Գ. Գլ. 1—3:

ԳԼՈՒԽ Ը

ՏԻԳՐԱՆԻՆ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ ՄԻՆՉԵՒ ՎԱՀԷ

Իե. Վահագնին գործքերն (520) եւ իրեն յաջորդող իշ-խանները: Իզ. Հայաստանին մէկ մասը Պարթից իշխանու-թեան տակ: Տերբուզ կուսակալը (405): Իէ. Վահէ եւ Հայկազանց իշխանութեան ջնջումը (330):

Իե. Տիգրան *երեք որդի ունէր, Բար, Տիրան ու Վահագն. ասոնց մէջէն Վահագնը հօրը աեւդն անցաւ, եւ այնչափ քաջութիւններ գործեց որ Հայե-րը զինքը դէց կարգը դրին ու վրաստանի կողմերն արձանը կանգնելով պաշտեցին: Իր վրայ շատ երգեր ալ շինեցին, որմց մէջ կը պատմէին թէ վիշապերես հետ կռուեր ու յազթեր է, եւ Հերակլէսին նման շատ քաջութիւններ բրեր է: Ասոր դիզէն յառաջ եկաւ Վահնունեաց կամ Վահունեաց Նախարարութիւնը:*

Խորենացին Վահագնին վրայ շինուած երգերէն աս կը-տորը յառաջ կը բերէ, զոր որ մինչեւ իր ժամանակին երգիչները նուագարաններով կը նուագէին, եւ ինքն ալ անոնց երգելը լսած էր:

Երկնէր երկին եւ երկիր,
Երկնէր եւ ծիրանի ծով.
Երկին ի ծովուն ունէր գկարմրիկ եղեգնիկն:

Ընդ եղեգան փող Նուխ կանէր
Ընդ եղեգան փող բաց կանէր,
Եւ ի բացոյն պատանեկին վազէր (վազէր խաբեաւ պատանեկին)

Նա հուր հեր ունէր,
Ապա թէ բաց ունէր մարտաւ
Եւ աչուընն էին արեգակունք:

Վահագնին յաջորդեց իր որդին Առաւան. Առաւանէն ետեւ որդւոց որդի յաջորդեցին Ներսեհ, Ջարեհ, Արմոզ, Խազամ, Վան, որոնց գործքերուն եւ որչափ տաճն իւրաքանչիւրն վասն մեր պատմագիրներուն մէջ տեղեկութիւն մը չենք գտներ:

Ի Ջ. Խայտ Յունաց ժամանակակից պատմագիրներէն Հերոդոտոս ու Քսենոփոն մեզի կ'ազդեն որ անոնց ժամանակը Հայաստանին մէկ մասը Պարսից նահանգներուն մէկն եղած էր, ուր Արտաշէս Ուշեղին թագաւորութեան տաճը կը կատակերգը տեբիբազ նախարարը, որուն համար Քսենոփոն կ'ըսէ թէ Պարսից երեւելի իշխաններէն մէկն էր, եւ թագաւորին քովը գտնուած տաճին՝ իրմէ ուրիշը չէր կրնար պանիկա ձի հեծցընել: Ա՛ս նահանգը տարեկան տարի Պարսից թագաւորին տուրքի տեղ 20,000 իր դեղեցիկ ձիերէն կու տար, որոնք փոքր կազմած մ'ունէին, բայց արագութ կարգի աշխոյժ ըլլալնուն համար Պարսկաստանի մէջ շատ յարգի էին:

Քսենոփոն Արտաշէս Ուշեղին թագաւորութեան տաճը յունական զօրքով Պարսկաստանէն եւ դառնալով եւ Հայաստանին ալ մասէն անցնելով, Հայոց իրենց ըրած ընդունելութեան եւ անոնց ընտանեկան վիճակին վրայ քանի մը տեղեկութիւններ կու տայ: Յունական բանակն երկայն տաճն ձիւներու մէջէն ճամբայ ընելէն ետեւ, յոգնած անօթի՝ Հայոց աւան մը հասան, որուն տներուը դեռեւ տակ էին եւ անոնց դռները հողի բերանները նման նեղ ու խորունկ, բայց տներուն կողմերը բաւական ընդարձակութիւն ունէին: Անասնոց մտնելու տեղերը փոսեր էին, իսկ մարդիկ սանդուխներով վար կ'իջնային: Ցետերուն մէջ կողմ մ'անասնոց ախոռներ էին, ուր կային այծ, ոչխար, եզ, հաւ

եւ անոնց ձագերն, որոնք ամէն տեսակ ճարակով կը սնա-
նէին։ Մէկ կողմն ալ համլաբանոցներ չկնուած էին՝ որոնք
ցորեամբ, գարիով ու զանազան տեսակ բանջարեղէնով լեցուն
էին։ Հոն կար նաեւ գարիէ հանուած տեսակ մը գինի
(գարեջուր), որն որ մեծ ժամակներու մէջ լեցուած կը պա-
հուէր, ու անոնցմէ՝ ծարաւած տաճիներն իւրաքանչիւրն
քովը դրուած եղդներով անկէ կը խմէին։ Ա՛ս ըմպելիքը,
կ՚ըսէ Քսենոփոն, մէջը չուր չխառնուած՝ շատ գօրաւոր է
եւ վարժողներն ախորժելով կը խմեն։

Նոյն գիշերն աւանապետը Քսենոփոնը սեղանի հրաւիրեց
եւ աղէկ ընդունելութիւն ըրաւ, իսկ յոյն զօրքն եւ ուրիշ
զօրապետները նոյն աւանին տներուն մէջ բաժնուեցան եւ
ամէն տեսակ ուտելիքի առատութիւն գտան։ Երկրորդ օրը
Քսենոփոն աւանապետին հետ Քերխոփոս զօրապետին
գնաց, եւ ամէն անցած տեղը գեղացիք գինքը սեղանի կը
հրաւիրէին եւ առջեւը խոզ, գառնուկի, ուլի, հորմի ու
հաւու միս, եւ առատ ցորենի ու գարիի հաց կը հանէին,
եւ իրենց բարեկամութիւնը յայտնելու համար, կը բանէին
գինւոյ բաժակներուն քովը կը տանէին որ խմէ։ Երբ որ
Քերխոփոսին քովն եկաւ, զանիկա ալ սեղանի վրայ գաւա-
զան Հայոց պատանիներն իրենց ազգային զգեստներովը
սեղանին կը ծառայէին, որոնց հետ յոյն կռնչականները
նշանով կը խօսէին։ Երկու զօրապետներն իրար ողջունե-
լէն ետեւ, թարգմանի ձեռքով աւանապետին պարգեւներն
նոյն գաւառին անունն հարցուցին։ Անիկա պատասխան
տուաւ թէ հոս Հայաստան է։ ետքը հոն գանուած ձիու
երամակներուն համար հարցուցին թէ ինչ բանի համար
կը մնուցանէք, որոնց ծերուներն պատասխանեց. Ամա-
թափառորական տուրքի տեղ կը դարմանենք։ Քսենոփոն
զանիկա իր ընտանեացը քովը բերաւ, որովհետեւ յոյները
նոյն աւանը մտածնուն պէս անոր որդիքն եւ իննը օր յա-
ռաջ ամուսնացած աղջիկը բանած քովերնին պահած էին։
Հոն աւանապետան ամէն յոյն զօրապետներուն մէկմէկ ձի
պարգեւեց։

Ուրբաթ օրը Ցունաց բանակը նոյն աւանապետն իրեն
առաջնորդ առած՝ ճամբայ ելաւ։ Քսենոփոն անոր ընտանիքն
իրեն դարձուց, միայն մէկ չափահաս որդին Եպիթեմիոս
Ամիփոլսեցւոյն յանձնեց որ պահէ, որպէս զի աւանա-
պետն իրենց աղէկ առաջնորդութիւն ընէ։ Ա՛ս ծերուներն
ձիւնապատ ճամբաներուն մէջէն գանոնք կը տանէր. բայց
երբ որ երեք իջեւան յառաջ գացին եւ ամենեւին ձեղի

չՀանդիպեցան, Քերիսոփոս՝ յառաջապահ գնդին զօրապետն թկսաւ կասկածիլ որ առաջնորդը դիտմամբ զերենք անդէն տեղերէն կը տանի, ասոր Համար ասպահ բարկացած՝ անոր յանդիմանութիւն առաւ։ Նոքա ասանապետը կ'ըսեր թէ աս կողմերս գէղ չկայ, բայց յայն զօրապետն անոր խօսքին չՀաւատալով՝ գանիկա ազէկ մ'ալ ծեծեց. ան ալ նոյն գիշերը գաղտուկ փախաւ, իր որդին Յունաց ձեռքը թողտալով՝ որուն Եպիսկոպոսէն շատ սէր կապեց եւ Հետը Յունաստան տարաւ։

Իսկ Վահէն յաջորդեց իր որդին Վահէ՝ որն որ Աղէքսանդր Մեծին դէմ 40,000 Հետեւակ ու 7000 ձիաւոր Պարսից Դարեհ Թագաւորին օգնութեան խաբեց։ Դարեհին յաղթուելէն ետքն Աղէքսանդր Հայաստանին ալ տիրեց։ Վահէ փորձ փորձեց Մակեդոնացւոց լուծը վրայէն նետելու, բայց չկրցաւ յաջողցնել. ինքն ալ Աղէքսանդրէն ապաննուեցաւ։ Իր մահուամբը Հայկազանց տիրող ցեղն եւ անոր Հետ մէկտեղ նաեւ Հայոց աերութիւնն ալ դադրեցաւ։ Անկէ ետեւ երբեմն օտարազգի եւ երբեմն ազգային իշխաններ 180 տարի՝ մինչեւ Հայոց Թագաւորութեան երկրորդ Հարստութեան ժամանակը, Հայաստան կառավարեցին։

ԳԼՈՒԽ ԻԹ

ՀԱՅՈՑ ԱՅՈՒԺԱՆԻՆ ԳԱՒԹԱԿՈՒՆԵՐԸ

ԻԸ. Մեհրդան Հայոց կաւտակալ կը դրուի (330)։ Նշանաւոր մեռ Հայաստանի կառավարչութիւնը կ'առնէ. Լուծմունքն հետ կը պատերազմի եւ անկէ կը սպաննուի։ ԻԹ. Արդաւարդ Հայ իշխանն եւ անկէ ետեւ Արտաշտ Հայաստանին վերի իշխանութիւնը ձեռք կը ձգեն։ Լ. Արտաշէս՝ Արձ Հայոց ու Զահրան Փոքր Հայոց եւ Ծոփաց կաւտակալ կը դրուին։ Արտաշէս Արտաշատ թագաւոր կը շինէ. Անկէ կացինները կ'ապստամբի։ ԼԱ. Արտաւազդ կաւտակալն եւ Հայաստանին Պարթեւներն առնուելը (150)։

ԻԸ. Գոլբազանդ Արձ՝ Հայաստանին տիրելէն ետքը, Տն Մեհրան անուանով իշխան մը կաւտակալ խաւրեց՝ որն որ 6 տարիէ չափ նոյն իշխանութիւնը վարեց։ Բայց Ալեքսանդրին մահուանէ ետեւ, երբ որ անոր զօրապետները բոլոր անոր տիրած երկիրները միջերնին բաժնեցին, Հայաստան ալ Եվդոպոպամոս իշխանին տուին։

Ասոր ժամանակը Պերդիկկա Մակեդոնացւոց Արձ իշխանը Կապադովկիոյ Արիարաթի թագաւորին դէմ պատերազմի ելաւ եւ զանիկա բռնեց սպաննեց. երկիրներն ալ Եւմենէս իշխանին յանձնեց։ Բայց Արիարաթին որդին՝ որն որ Նոյնպէս Արիարաթ կը կոչուէր, քիչ մարդով Հայաստան փախաւ։

Եվդոպոպամոս Հպարատ ու խոտոռաբերը մարդ մ'ըլլալով Հայաստան սկսաւ խոտոռել եւ ժողովրդեան նեղութիւն տալ. Մակեդոնացւոց սէրութիւնն ալ՝ որոնց իշխանութեան տակն էր, Հպատակութիւն չէր ցուցներէ։ Պերդիկկա երբ որ այս բանս իմացաւ, Եւմենէսին յանձնեց որ Հայաստան խաղաղցնէ եւ Եվդոպոպամոսը կարգի բերէ. անիկա ալ շատ չանչ բրաւ որ բանը խաղաղութեամբ լմնցնէ, բայց բոլոր չանչը պարապի ելաւ։ Ան տեսնը զօրքով Հայաստանի կաւտակալին վրայ գնաց եւ անոր յաղթեց.

Նախապատմական Լեմենէսին թշնամիներուն քովը վազած եւ զանոնք գրգռելով՝ նորէն անոր դէմ պատերազմի ելաք, բայց դարձեալ յաղթուեցաք ու Լեմենէսին ձեռքին ապաննուեցաք:

ԻԹ. Նախապատմական յաջորդեց Արդուարդ Հայ իշխանը՝ զոր որ, ինչպէս նաեւ իր յաջորդը, Յունաց պատմագիրները թագաւոր կ'անուանեն: Ասիկա Պերդիկկասին ու Լեմենէսին մեռնելէն ետքը Կապադովկացոց թագաւորին սրտէն Արիարաթէին՝ որն որ Հայաստան կը կենար, օգնական զօրք առաւ որ երթայ Հօրը թագաւորութեան տիրէ: Արքայորդին ան զօրաց օգնութեամբը Մակեդոնացոց Ամիւնտաս զօրավարին յաղթեց, զանիկա սպաննեց եւ Հօրն աթոռը նստաւ:

Արդուարդին յաջորդն եղաւ Արտաւազ կամ Արտաւազան իշխանն, զոր Պաղեբխոսի Ատրպատականի թագաւորը, որուն դէմ Անտիոքոս մեծ Սելեւկացոց (Ասորւոց) թագաւորը պատերազմի ելաւ. բայց Արտաւազ առանց զարնուելու անոր հնազանդեցաւ:

Ն. Արտաւազին մեռնելէն ետքն, Անտիոքոս Հայաստանին կաւսակալութիւնն երկու բաժնեց. Մեծ Հայոց վրայ Արտաշէս անունով իշխան մը դրաւ, իսկ Փոքր Հայք ու Ծոփաց գաւառը Զահրան կամ Զատբիտաէս իշխանին յանձնեց: Ա առներնեբս Անտիոքոս Կարքեդոնացոց զօրապետ Հռոմայեցիներէն յաղթուելով՝ Անտիոքոսին քովը փախաւ, եւ երբ որ Հռոմայեցիք Անտիոքոսին ալ յաղթեցին եւ ստիպեցին որ Աննիբաղն իրենց ձեռքը տայ, զօրապետը դինքն ապահով չտեսնելով՝ Հայաստան Արտաշէսին քովը եկաւ, եւ անոր շատ օգտակար խորհուրդներ տալէն ետեւ, Արտաշատ քաղաքն ալ շինել տուաւ, որուն ձեւն ինքը տուաւ եւ շինողներուն վերակացութիւն ըրաւ:

Արտաշէս Անտիոքոսին նեզը մտնելն իրեն աւելի առած՝ անկէ ապստամբեցաւ ու Հռոմայեցւոց հետ

դաշինք դնելով՝ ինքը զինքը թագաւոր անուանելոյ. բայց 12 տարի ետքը Ընտիքոս Եպիփան զբռնով իր վրայ գալով՝ դարձեալ նուաճեց ու հնազանդեցուց: Ակն ետքն Արտաշէս զինքը Փոքր Հայոց կուսակալին վրայ դարձուց, ուզելով անոր երկիրներն ալ իր տակը նուաճել: Զահրան անոր դէմ դնելու անկարող բլլալով՝ շատ բնծաներով եւ որդիներէն մէկը պատանդ տալով՝ զանիկա հաճեցուց որ պաաերազմէն ետ կենայ: Բայց իր մահուանէն ետքն, երբ որ Աբիտաթ Կապադովկիոյ թագաւորն անոր որդին Միհրբուզանը փոքր Հայոց իշխան դնելու կը պատրաստուէր, Արտաշէս անոր խորհուրդ տուաւ որ Միհրբուզանն սպաննէ. ես ալ, ըսաւ, Զահրանին միւս որդին կը սպաննեմ եւ անոր երկիրները մէջերնիս կը բաժնենք: Աբիտաթ ասոնց անզգամութեան գործքը յանձն չառաւ եւ Միհրբուզանին՝ Տօրը իշխանութիւնը տուաւ:

ԱԸ· Արտաշէս երկայն ատեն Հայաստան կառավարելէն ետեւ խաղաղութեամբ մեռաւ իրեն յաջորդ թողլով իր որդին Արտաւազդն, որուն ժամանակը Պարթեւներն Հայաստանի տիրեցին եւ Հայոց թագաւորութիւնը նորէն կանդնեցին:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԵՐՇԱԿՈՒՆԵՑԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՀԱՅՈՑ թագաւորութեան երկրորդ անգամ կանգնիչն Արշակ Մեծ Պարթեւաց թագաւորն եղաւ, որն որ Ասորւոց Սելեւկեան թագաւորներուն ձեռքէն մեծամեծ յաղթական պատերազմներով Ասիոյին մեծ մասին հետ Հայաստանն ալ առնելով՝ հոն իր վաղարշակ եղբայրը թագաւոր դրաւ, որպէս զի իր ընդարձակ տէրութիւնն աղէկ կառավարուի եւ պայծառանայ, եւ միանգամայն աս երկրորդ թագաւորութիւնն արտաքին թշնամեաց յարձակման դէմ իրրեւ թումբ մ'ըլլալով՝ Պարթեւաստանը միշտ ապահով մնայ: Բայց ուզելով որ աս երկու տէրութիւնն, այսինքն Պարթեւացն ու Հայոցն իրարու հետ անբաժին կապակցութիւն մ'ունենան, ատակ ապելու իրաւունքը Պարթեւաց թագաւորներուն պահեց, եւ Հայոց թագաւորութիւնը Պարթեւաց թագաւորութեան երկրորդն անուանեց:

Ա՛ս ցեղին՝ որն որ իր հաստատչին անուամբն Արշակունի ըսուեցաւ, թագաւորութեան սկիզբները Հայաստան իր վերջին աստիճանի պայծառութեանն հասաւ, սահմաններն ընդարձակեցան, զինուորութիւնը ծաղկեցաւ, քաղաքականութիւնն յառաջացաւ եւ երկիրը հարստութեամբ լեցուեցաւ: Բայց աս

պայծառ թիւն երկայն ատեն չկրցաւ շարունակել· գոնապան մեծաձեռ պատերազմներ եւ տասը թշնամեաց անզգուշաբար յարձակումներ թեպետ եւ ապրին փառքն ատելացին եւ գոնիկա անուանի բրին, բայց միանգամայն ատաղի ալ յաղնեցրնելով՝ մեծ վնաս տուին եւ երկրին ամէնուրեք ամիսխաւրեն պատճառ եղան: Ա՛ս ժամանակիս մէջ ծագեցաւ ճշմարիտ կրօնի լուսաւորութիւնն եւ հեթանոսութեան մութը փարատեց, որով նաեւ քաղաքականութիւնն ալ նոր կենդանութիւն մ՚առաւ: Բայց յանկարծ օտարաց յարձակումները նորոգուելով՝ եւ ներքին խռովութիւնները եւ երկպառակութիւնը յամախելով, ասկէ վերեւի փոփոխութենէն յառաջացած օգուտներն մեծ արգելք եղան, եւ վերջապէս ասոնց պատճառով մեծ վնաս կրեցին թագաւորութեան վերջին մնացորդը Հարուածք տուին:

Ա՛ս երկրորդ դրքին առաջին ու գլխաւոր Աղբիւրն ալ Մովսէս Խորենացիին Պատմագրութիւնն է· բայց ասոր ամէն մասը նոյն ստուգութիւնն եւ ստուգութիւն չունի, որովհետեւ պատմագիրն ասոնց տեղւոյն պատմութիւնը գոնապան տեղերէ ժողված է, որոնք իրարմէ տարբեր կամ պակաս վստահութիւն ունին: Վաղարշակին եւ Արշակ Ա՛ին պատմութեան մէջ ժամանակակից եւ ականատես պատմագրի (Մար Աբասին) կը հետեւի, ուստի եւ կատարեալ հաստատուն ու ստոյգ կընայ համարուիլ: Անկէ ետեւ գոնապան յոյն հեղինակներու եւ դիւաններու կը դիմի եւ անոնցմէ իր պատմութիւնը կը քաղէ մինչեւ իր ժամանակն, այսինքն Խոսրով Կ՚ին տունը· ասոր համար ասոնց մասին մէջ տեղ տեղ ժամանակագրական խոտորում եւ նաեւ պատմութեան մէջ պակասութիւն կը նշմարուի, մանաւանդ Հայոց Հռոմայեցւոց հետ ունեցած յարաբերութեանց եւ բուռ պատերազմներուն պատմութեան մէջ, որոնց վրայ ասոնց երեւելի պատմագիրն՝ անտարակոյս աղբիւրի պակասութեան համար, շատ հարեւանցի կ՚անցնի: Իսկ իր ժամանակ-

կին պատմութիւնն, այսինքն խոսրով Գ.էն մինչեւ Արշակունեաց թագաւորութեան գլխաւորը, բոլոր-բովին ճշմարիտ եւ ստոյգ է, վասն զի ինքն սա մասն իբրեւ ժամանակակից եւ ականատես վկայ կը պատմէ: Խորենացիէն եաքը պէտք էինք մեր երկրորդ գրքին մէջ բովանդակած պատմութեան գլխաւոր ազբիւր Փաւստոս Բուզանդացին դնել, թէ որ անոր պատմութեան արտաքոյ կարգի չափազանց պարագաներն եւ բոլոր ընթացքին մէջ խորենացւոյն պատմութեան բոլորովին անհամաձայնութիւնն՝ իր ստուգութիւնն ու վաւերականութիւնը կասկածելի չընէին: Երկրորդ ազգային ազբիւրն Ագաթանգեղոսն է, որն որ խոսրով Մեծին ու Տրդատին պատմութիւնն եւ Հայոց դարձը կը պատմէ. անկէ եաքը Զենոբ սոսքին՝ որ նոյնպէս Տրդատին եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին գործքերուն մէկ մասը կը պատմէ: Օտարազգի պատմագրաց մէջէն սա մասին ազբիւր եղողներն են Կիկերոն, Ստրաբոն, Յովսէպոս, Դիոն Կասիոս, Պլուտարքոս եւ Ապպիանոս, որոնք գլխաւորաբար Տիգրան Բ.ին եւ անոր որդին Արտաւազդ Ա.ին գործքերը կը պատմեն. բայց սոսնց պատմութեանցը մէջ տեղ տեղ անհաւերական ու անտարդ մասեր եւ չափազանց պարագաներ կը գտնուին, ինչպէս պատմութեան կարգին մէջ պիտ'որ տեսնենք: Ասոնցմէ զատ շատ պատմագիրներ ալ կան, որոնք միայն քանի մը մասնական դէպքերու մէջ մեզի օգնական եղան, ինչպէս Լիբոս, Փղորոս, Եւտրոպիոս, Վելլեյոս, Ամմիանոս, Հերովդիանոս եւ այլն: Ա՛ս պատմագրաց կարգը կրնանք դնել նաեւ Տակիտոս Հռոմայեցին ալ՝ որն որ իր Տարեգրութեանցը մէջ Արտաւազդ Ա.ին բռնութենէն եաքը Հայաստանի վրայ իշխող նոր թագաւորներու եւ անոնց գործքերուն պատմութիւն մը կը շարէ, որոնց եւ ոչ նշմարանքը մեր ազգային պատմագիրներուն մէջ կը գտնուի. ուստի սա մատենագիրն սա նոր պատմութեան իբրեւ առաջին ու գլխաւոր ազբիւրն է: Տակիտոսին սա նոր

պատմութիւնը նաեւ Գիւտն Կոստիոսին, Յովհաննոսին, Փղոքոսին, Վերկեայս Պատերկոլոսին, Սերբատաս Որփաւին եւ ուրիշ քանի մ՚օտարազգի պատմագիրներուն մէջ ալ կը գտնուի, բայց ասոնց պատմածը միայն քանի մը մանուկական դիպքեր են: Այս պատմութեան ինչ ատիճանի տալ գութիւն ու վստահանութիւն ունենալը պատմութեան կարդին մէջ պիտ՚որ քննենք:

ԳԼՈՒԽ Ը

ՎԱՐՈՒՇԱԿ

Ա· Վաղարշակ թագաւորական գահը կը նստի (150) եւ Մար Աբասին ձեռքովը Հայկազանց պատմութիւնը գրել կու տայ: Բ· Մորփիւղևկէս իշխանին դէմ պատերազմի կ՚ելլէ ու կը յաղթէ: Գ· Թագաւորութիւնը կարգի կը դնէ: Նախարարաց ամէն մէկուն մէկմէկ երեւելի պաշտօն կու տայ: Օրէնք կը դնէ որ թագաւորական յիշին ընակութիւնն Հաշտենից գաւառն ըլլայ: Դ· Իր բոլոր շինութիւններն եւ իր մահը (128):

Ա· Վաղարշակ թագաւորական գահն ելլելուն պէս՝ իրեն աւանդուած ընդարձակ երկիրը՝ որն որ մէկ կողմանէ Կովկասեան լեռներէն մինչեւ Պաղեստին, միւս կողմանէ Ասպատական նահանգէն մինչեւ Փոքր Ասիա կը տարածուէր, բարեկարգելու եւ պայծառացնելու ձեռք զարկաւ: Մինագետաց Մծբին քաղաքն իրեն արքայանիստ քաղաքն ըրաւ, եւ առաջին գործքն եղաւ փնտռել թէ Հայոց ազգն ու Հայաստան դաստուղ նախարարներն եւ իշխաններն ուսկից յառաջ եկած են. եւ երբ որ Հայաստանի մէջ ասոնց վրայ գրուած տեղեկութիւն մը չգտաւ, Մար Աբաս Կատինա անուանով խելացի ու դիտուն մարդ մը նամակով մ՚իր եղբօրը խաւրեց, եւ աղաչեց որ թող տայ անոր Նինուէի գիւանին մէջ Հայոց ազգին ու նախարարութեանցը վրայ տեղեկութիւններ փնտռել: Մար Աբաս գնաց նամակն Ասշակին տուաւ,

որն որ իր եղբօրն այսպիսի խելացի բարձանքը մ՚ուներ վրայ ուրախանալով՝ հրաման առաւ որ դիանը բանան ու Մար Աբասին թող տան գերբերը քննելու: Մար Աբաս մտաւ դիւանն ու հոն հին գրքերէն Հայկազանց ցեղին պատմութիւնը գտաւ, ու յանարէն եւ ասորերէն գրելով՝ վաղարշակին բերաւ, որն որ շատ ուրախութեամբ ընդունեցաւ ու հրամայեց որ իր գանձին միջը պահեն. ան պատմութեան մէկ մասն ալ արձաններու վրայ փորել տուաւ:

Բ. Ընկէ ետքը Ժողվեց Վաղարշակ իր երկրին զօրքն ու Մորփիւղիկէս իշխանին դէմ գնաց: Ան Մորփիւղիկէսը Կապադովկիայի իշխան ըլլալով՝ դեռ Մակեդոնացւոց իշխանութեանը հաւատարիմ մնացած էր, անոր համար ան կողմերուն զօրքերը ժողված՝ Վաղարշակին դէմ իբրեւ Մակեդոնացւոց թշնամի պատերազմ բացած էր: Երբ որ երկու բանակ իրարու մօտիկցան, շատ օրեր դիմացէ դիմաց ամրացած կեցան: Մէյ մ՚ալ յանկարծ Հայերը Մորփիւղիկէսին վրայ յարձակեցան, ուստի ան ալ կամաւ կամ ակամայ իր զօրքը պատերազմի պատրաստեց. եւ որովհետեւ զօրաւոր մարդ մըն էր եւ երկաթէ ամուր զրահ հագած, վազեց զարկաւ առջեւն եղողներն ու շատ մարդ սպանելով՝ կը ջանար մինչեւ Վաղարշակին կեցած տեղը հասնիլ ու զանիկա ալ սպաննել: Բայց շուտ մը Հայոց քաջ ու կորիճ իշխաններէը վրան հասան ու զարկին զինքը մեռցուցին. իր զօրքին ալ այնպէս ջարդ մը տուին որ բոլոր գաշտն արեան հեղեղով ծածկուեցաւ. ասով բոլոր ան երկիրներն ալ Վաղարշակին տակը նուաճեցան:

Գ. Պատերազմը լմընցնելէն ետքը Վաղարշակ ան գաւառները կարգի դրաւ, ու Հայաստան դարձաւ: Հոն ալ նահանգներու ու գաւառներու վրայ կուսակալներ դնելով՝ Մծբին եկաւ եւ ոսկաւ բոլոր թագաւորութիւնը կարգաւորել: Նախ Բագարատ իշխանին թագաւորին դլխէն թագ դնելու իշխանութիւնը

առաւ, որովհետեւ ամենէն յառաջ անիկայ իր կոչմն անցած եւ իրեն տգնաժիժն ըրած էր, եւ անոր թագաւորիլը եւ Ասպետ պատուանունը առաւ. իր ցեղն ալ իր անունովը Բագրատունի անուանեց: Ակն պատ Հայաստանին ուրիշ նախարարութեանց ամէն մէկուն մէմէկ պաշտօն որոշեց: Երկու Տգուց ալ պաշտօն առաւ որ մէկերնին թագաւորն անիրաւ բան մ՚ըրած տեսնէն, իրաւունքն եւ արդարութիւնը գլուխ իրեն յիշեցընէ. իսկ միւսն՝ երբ որ թագաւորը յանձառութեան պատճառ անհոգութիւն ընէ, անոր միաբան ձգէ վրէժխնդրութիւն ընել: Սարայ նախարարութիւնն ալ՝ որն որ Տիգրանին Սարատասանէն բերած գերիներէրէն յառաջ եկած էր, իր թագաւորութեան երկրորդն ըրաւ: Խորհրդի, գործքերու ու զօրաց ժամանակները տասնմնեց: Հրաման առաւ որ քաղաքացիք զէզայիներէն պատուական Համաքուին, անունը ալ գէզայիներուն հետ սիրով ու եղբօր պէս վարուին: Եւ որովհետեւ ինքը շատ որդիներ ունէր, պատշաճ չեսպեց որ ամէնն ալ իր տոհմը բնակին. անոր համար միայն անդրանիկ որդին Արշակն իր տոհմը պահէց, որպէս զի իր թագաւորութեանը յաջորդէ, եւ անոր որդին Արտաշէսը՝ զորն որ շատ կը սիրէր, վասն զի զօրաւոր ու աշխոյժ տղայ մըն էր, եւ պզտիկուց կը ցուցընէր թէ եաբն ինչ մեծամեծ գործքեր պիտ՚որ ընէ. իսկ միւս որդիները Հայաստանեայց գաւառը խաւրեց որ հոն բնակին, ան գաւառին գերդեն իրենց տալով ու թագաւորական գանձէն ալ տասանձին մուտք կապելով: Ա բանս Արշակունի թագաւորաց մէջ օրէնք մ՚եղաւ, եւ միշտ թագաւորին միայն մէկ որդին իր քովը կը մնար ու միւսները Հայաստենյց գաւառը կը բնակէին:

Գ. Ա բարեկարգութիւններէն զատ Վաղարշակ շատ քաղաքներ ու գեղեր ալ շինեց, ու Շամիրամայ քաղաքը (Վանը) նորոգել տուաւ: Ամէնքի մէջ ալ արհեստական, լուանի եւ իր նախնեացն արձանները կանգնեց, ու Թագաւորաց իշխանը շատ սիրեց որ Հրեից

կրծնը թողլ եւ անոնց երկրպագութիւն ընէ· բայց անիկայ չանձն չառաւ· Վասպուրական ալ իր կրծնը պաշտէ: Ասյսպիսի քաջութիւններով ու կարգադրութիւններով 22 տարի թագաւորելէն ետքը՝ Մծբինի մէջ մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց իր անդրանիկ որդին Արշակ Ա:

ԳԼՈՒԽ Ը

ԱՐՇԱԿ Ա·

Ե· Արշակ Պոնտացւոց դէմ պատերազմի կ'ելլէ ու կը յաղթէ (126)· Պոնտոսի ծովին քով կանգնած քարէ արձանն ու նիպսին անոր մէջ խոթելը· Զ· Խափրատաւնեաց նախարարներուն՝ կրծնը համար տուած չարչարանքները:

Ե· Արշակ իր հօրը նման քաջութեամբ եւ խնամատութեամբ 13 տարի թագաւորեց, Հայաստանի մէջ շատ բարեկարգութիւններ ընելով: Պոնտացւոց դէմ ալ պատերազմի ելաւ ու յաղթեց, եւ հոն մեծ ծովին եզերքն արձան մը կանգնեց եւ իր նիպսին՝ որուն ջուրը դեւտունելու (օձերու) արեամբը արուած էր, ուժով մ'ան արձանին զարնելով՝ խոռոնկ ներս խոթեց: Ան արձանը Պոնտացիք շատ ժամանակ տատապծնելով շինուած բանի մը պէս պաշտեցին: Բայց երբ որ Աբգարէս Արշակին որդին անոնց դէմ պատերազմի ելաւ, բարկանալով՝ զանիկա ծովը նետեցին:

Զ· Արշակ Խափրատաւնիներուն շատ չարչարեց որ հրեից կրծնը թողուն ու կուռք պաշտեն, բայց անոնք յանձն չառնելով՝ երկու հոգի սպանուեցան: Իսկ միւսները յանձն առին միայն շաբաթ օրերն օրթ ու պատերազմի երթալ, եւ թէ որ տղայ ունենան՝ չթլփատել, որովհետեւ կին չունէին: Արշակ ալ հրամայեց Հանուց որ նախարարներն ամենեւին անոնց կին չտան, թէ որ թլփատութիւնը թող տալու դաշինք չընեն:

ԳԼՈՒԽ Գ·

ԱՐՏԱՇԷՍ Բ·

Է· Արտաշէս հօրը կը յաջորդէ (115) ու Պարթեւաց թագաւորէն նախագահութիւնը կը յափշտակէ։ Իր Տիգրան որդին իր ձեռքին տակ Հայոց թագաւոր կը դնէ։ Ը· Իր արշաւանքները ու յաղթութիւնները եւ իր մահը (90)։

Է· ԱՐՏԱՇԷՍ հօրն աթոռը նստելուն պէս՝ իր պզտիկութենէ ցուցուցած քաջութիւնն ու բարձր միտքը սկսաւ գործածել Հայոց փառքն աւելցնելու եւ ազգութիւնն ընդարձակելու։ Նախ եւ յառաջ Պարթեւաց Արշական թագաւորէն նախագահութիւնը յափշտակեց, վասն զի՝ ինչպէս վերը ըսինք, մինչեւ իր ժամանակը Հայոց Արշակունի թագաւորները Պարթեւաց թագաւորութեան երկրորդն էին. Արտաշէս՝ Պարթեւաց թագաւորն երկրորդ ըլլաւ եւ ինքը նախագահ եղաւ, որուն Արշական չկրնալով դէմ դնել, յանձն առաւ. ուսաւ իր որդին Տիգրանը Հայոց եւ Արշակը Պարթեւաց կամ Պարսից վրայ իր տակը թագաւոր դրաւ։ Խոլոր սահմանները միայն իր պահակրոնին սկսաւ տպել, Պարսկաստանի մէջ ալ իրեն առանձին պալատ շինեց։ Եւ որպէս զի Տիգրան զինուորական արուեստին մէջ աղէկ կրթուի, Հայկազանց Գեղամ իշխանին ցեղէն Վարաժ անունով մէկու մը յանձնեց որ անոր զինք գործածել սորվեցընէ, ու զանիկա թագաւորական որսոց վրայ դրաւ, որուն անուամբն իր ցեղը Վարաժնունիք անուանուեցաւ։ Իր Արտաշատայ աղջկան ալ Մհերդատին՝ Վրաց բդեշխին հնուելեան տուաւ, ու կովկասու լեռներուն եւ Սեւ ծովին կողմերն իրեն յանձնեց։

Ը· Նաբէ անհամար զօրք ժողվեց ու դէպի արեւմուտք քալեց, ուզելով բոլոր Եւրոպային տիրել։ Խոլոր Փոքր Ասիային իշխաններու յաղթեց, եւ անոնց երկիրներն իր տակը նուաճեց, ուր քանի մը կռուց

արձանները գտնելով՝ Հայաստան խուրեց որ Արմաւրի մէջ կանգնեն։ Անկէ Հայոպատ որ Նաւերով Յունաստան անցաւ եւ անոր մեծ մասին տիրեց. անկից ալ քանի մը կուռ արձանները Հայաստան խուրեց։ Բայց երբ որ կ'ուզեր աւելի յառաջ երթալ, զօրքոյր մէջ խռովութիւն մը ծագեցաւ, ու սկսան իրար ջարդել։ Արտաշէս առ խռովութենէ վախնալով՝ փախչելու տուեն, զօրքը կինէն ալ զաւկին սպաննեցին, 25 տարի մեծամեծ յաղթութիւններով թագաւորելէն ետքը։

Ցունաց քանի մը պատմագիրներն Արտաշէսին վրայ շատ գովութեամբ կը խօսին, ու կը հաստատեն թէ նաեւ Կիւրոս Լիւդացւոց թագաւորը բռնողն ասիկա ըլլայ։ Բայց աւելի հին պատմագիրներ կ'ըսեն թէ Կիւրոս Պաբեից թագաւորը բռնեց գկիւրոսոս, որն որ աւելի հաւանական է. նախ որ առ եաբիներ պատմութիւններէն ոմանք Արտաշէսին շատ յառաջ են, եւ երկրորդ որ Լիւդացւոց թագաւորութիւնն արդէն Աղէքսանդր Մեծին առնելը վերցուած էր։ Ասկից յայտնի է որ Կիւրոսոսը բռնողն Արտաշէսն էր ըսողներն, անոր Լիւդացւոց երկրին տիրելն եւ ուրիշ զանազան յաղթութիւնները պատմելու առեն, չիմանալով՝ յառաջագոյն եղած պատերազմին (այսինքն Կիւրոսին Լիւդացւոց հետ ըրածին) պարագաներն Արտաշէսին պատերազմներուն տուած են։ Բայց թէպէտ եւ Արտաշէսին գկիւրոսոս բռնելն ստոյգ չըլլայ, առ Հաստատուն եւ ստոյգ է որ Լիւդացւոց բոլոր երկիրներուն տիրեց, մանաւանդ թէ բոլոր Ցունաստանն իր տակն առաւ. ուստի իրաւամբ Ցունաց պատմիչները զանիկա Աղէքսանդրէն վեր եւ ամէն երեւելի աշխարհակալներէն զօրաւոր ու քաջ համարեցան։ Բայց ափսո՜ս որ անոր գործքերը պատմող պատմիչներուն միայն Ջկքանիին Ջյմէկ պզտիկ կտորները Խորենացւոյն մէջ կը յիշուին, իսկ բուն ամբողջ գրքերը դեռ գտնուած չեն։

Ասոնց Ջէջէն միայն Նւագարոսին խօսքը դնենք, որն որ Արտաշէսին զօրացը շատութեանը վրայ այսպէս կը գրէ. "Աղէքսանդրին Դարեհէն հետ ըրած պատերազմին Արտաշէսինն քովը շատ պզտիկ է, որովհետեւ անոնց զօրքին հանած փոշիէն ցօրեկուան լոյսը քիչ մ'աղօտացաւ. իսկ Արտաշէսին զօրքը նետ նետելով արեգական լոյսը խուսափեցուցին, ու կէս օրուան առենը գիշերի գարձուցին... Ասոր համար հեղձնները գետերուն ջուրը չկրցան շատը-

նել, վասն զի իր զօրքը խմելով կը քիչցընէին, որոնց իւրն իմանալու համար Հարկ եղաւ չափել, համրելն անկարելի ըլլալուն,։

Ա՛ս զօրաց չատութիւնն ալ՝ որ Խոռենացին կ'ըսէ թէ Արտաշէս հրաման ուտած էր որ իրենց բազմութեանը նշան մը թող տային համար՝ բանակած տեղերնին ամէն գիշեր ալ կոյտ մը մլխկ քար նետէ, տասն ան տեղը ահագին լերան մը կը ձեւանար։

ԳԼՈՒԽ Գ

ՏԻԳՐԱՆ Բ·

Թ· Տիգրան Հայաստան յարձակող Ցունաց դէմ կ'երթայ եւ զանոնք կը վռնտէ (90)։ Ժ· Հոն Հայաստան խաւրած կուռքերուն մէհեանները կը շինէ· Վահունիք քրմութենէն կը ձգէ ու Խաղրատաւնիները կուռք չպաշտելուն համար կը չարչարէ։ ԺԱ· Միհրդատ՝ Տիգրանին քեռայրը Հռոմայեցւոց դէմ պատերազմի կ'ելլէ (88)· Տիգրան ալ անոր օգնութեան զօրք կը խաւրէ։ Հայերն Հռոմայեցւոց Մանիոս զօրապետին կը յաղթեն։ Ասորիք Տիգրանն իրենց թագաւոր կ'ընտրեն (88)։ ԺԲ· Կոստաս ու Պուկուղոս Հռոմայեցի զօրապետները մեծ բանակով Միհրդատին դէմ կը խրկուին։ Միհրդատ Կոստասն կը յաղթէ, եւ Կիւզիկոն քաղքին քով Պուկուղոսն կը յաղթուի։ Գալ գեղին քով Միհրդատ Պուկուղոսն կը յաղթէ։ Միհրդատ իր զօրացն ապատամբութենէն եւ Հռոմայեցւոց յարձակումէն նեղը մնալով՝ Տիգրանին կ'ապաւինի։ ԺԳ· Պուկուղոս Տիգրանէն կը խնդրէ որ Միհրդատն իր ձեռքը տայ։ Տիգրան պաղատագիր քաղաքը կ'առնու եւ Կղէոպատրա թագուհին կը սպաննէ։ Իր Պաղեստին ըրած արշաւանքն ու բերած Հրեայ գերիները։ Վայրկենին սպաննութիւնը։ Տիգրան չուզեր Միհրդատը Հռոմայեցւոց ձեռքը տալ եւ անոնց դէմ պատերազմի կը պատրաստուի։ Տիգրանակերտին քովի եղած պատերազմը (70), Հայոց յաղթութիւնն եւ քաղքին առնութիւնը։ Ասորիք Տիգրանէն կ'ապստամբին (67 — 63)։ ԺԴ· Տիգրան Արտաշատ քաղքին մօտ Պուկուղոսին հետ կը զարնուի եւ անոր կը յաղթէ։ Պուկուղոս Մծբին քաղաքը կ'առնու։ ԺԵ· Տիգրան ու Միհրդատ Հռոմայեցւոց վրայ յաղթութիւններ կ'ընեն· Պուկուղոս կ'ուզէ Տիգրանին հետ նորէն զարնուիլ, զօրքը կ'ապստամբին եւ չեն ուզեր կռուիլ։ ԺԶ· Հռոմայեցիք Պուկուղոսին տեղը Պոմպէոս

զօրապետն Հայոց ու Ատրպատկան գէմ կը խաբէն զան որ Ատրպատկան հետ պատերազմ կը չարեն։ ԺԱ· Տիգրանեան արքին Տարմին կ'ապատամբի եւ Պոմպէոսը Հայաստան կը խոթէ։ Տիգրան Պոմպէոսին հետ հաշտութիւն կ'ընէ։ Ատրպատկան մահը։ ԺԲ· Արտաս Հռոմայեցւոց մեծ իշխանն Հայոց ու Պարթեւաց վրայ կռուց կ'ելլայ։ ԺԳ· Երկու թագաւորը Արտաշին գէմ զօրք կը խաբէն· Արտաս կը յաղթուի ու ձեռք կ'ընդարձակ կը սպանուի։ Ժ· Արտաշա զօրապետն Հայոց ու Պարթեւաց գէմ կը դնէ· Տիգրան Բարզաւրեան Ասորեստանաց նախարարը Հռոմայեցւոց վրայ կը խրկէ։ Բարզաւրեան Հռոմայեցւոց բանակը կը յաղթէ, Լուկուլլոս կ'առնու եւ Հրէից Հերկիանոս քահանայապետը գերի կը բռնէ։ Տիգրանին մահը։ ԻԱ· Ներոնիկոս զօրապետը Հայերն Ասորւոց երկրին կը վռնտէ· Հայերն ու Պարթեւները նորին կը միանան եւ Հռոմայեցւոց կը յաղթեն։ Անանիա Հայասատան կը մտնէ ու Շամշատ թագաւոր կ'առնու։

Թ· Տիգրան իր բռած մեծամեծ պատերազմներովն ու յաղթութիւններովը Հայ ազգն աշխարհիս երեւելի ազգերուն կարգը խոթեց, ու Հայաստաներ վերջին պայծառութեան հասուց։ Արդէն իր հօրը կենդանութեան ատենը Հայաստանի վրայ թագաւոր գրուած ըլլալով, երբ որ անոր մահը լսեց եւ իմացաւ որ զօրքը ցրուեր է ու Յոյներուն Հայաստանի վրայ կ'արշաւեն, նորէն զօրք ժողվեց եւ անունը վրայ գնաց, ու զարկաւ վտարեց· Եւ պակս մի նորէն չտպատամբին, Կապադովկիան ու բոլոր Փոքր Ասիան իր գերադրքը Միհրդատին յանձնեց, եւ անոր քովը շատ զօրք թող տալով Հայաստան դարձաւ։

Տիգրանին վրայ արտաքին պատմագիրները բոլորովին տարբեր կը խօսին, որոնց մէջէն Ստրաբոն յոյն մատենագիրն այսպէս կ'ըսէ։ "Արտաշիսէն (զոր որ Սելեւկացիք Հայոց վրայ կառավարել դրած էին) ծնաւ Տիգրան, եւ ան ատեն ուր որ բուն Հայասատան կը կոչուի ժառանգեց, որուն սահմանն է Մարսատան, Ազուանք, Վիրք ու մինչեւ Կաղբիա եւ Եւբսինոս ծովին քովը եղող Կապադովկիա կը հասնի։ Զարիադրէն ծնաւ Արտաշէս Ծոփացի··· զոր որ Տիգրան նահատակեց, ու բոլոր անոր երկիրներուն տիրեց։ Ա՛ս Տիգրանին բանաւոր շատ փոփոխութիւն ունեցաւ։ Քա-

ամէ Պարթեւաց քովը պատանդ էր, բայց եղբը Հայաստանին մէկ մասն անոնց տալով՝ ազատեցուց ու Հայաստան դարձաւ, եւ զօրանալով՝ չէ թէ միայն տուածներն ետ առաւ, այլ նաեւ Պարթեւաց Նինուէ եւ Արբելա գաւառները տպատակեց։ Աւարպատականն ու Կորդուացիներն ալ իր տակն առաւ։ Նաեւ Եփրատէն անդին անցնելով՝ Միջագետքին, Ասորւոց ու Փիւնիկէին տիրեց։ Այնչափ բարձրացաւ որ քաղաք մ՚ալ չմնաց, որուն անունը Տիգրանակերտ դրաւ, եւ Յունաց տասնեւերկու քաղաքներէն՝ զորոնք ինքը քանդած էր, մարդիկներ բերաւ հոն բնակեցուց։ Ասոր պէս կը պատմեն նաեւ Յուստինոս Գիրք ԽԸ· 3· եւ Ապիանոս։

Ժ· Տիգրան Հայաստան հասածին պէս ուղեց նախ հօրը Յունաստանէն խլուած կուռքերուն մեհեանները շինել։ Բայց Յոյն քուրմերն՝ որոնք կուռքերուն հետ Հայաստան եկած էին, չուզելով Հայաստանին ներսի կողմերն երթալ, ըսին թէ աստուածները հոս կ՚ուզեն մնալ։ Տիգրան ալ անոնց հաւանեցաւ, եւ Արամազդայ պատկերն Անիի մէջ, Ամէնեասինը՝ Թիլն աւանին մէջ, Արեւմխինն Երիզա, Նփեսասոսինը Բագայաւանի գեղն եւ Ափրոդիտէսինն Աշիշաս Վահագնին (Հերակլէսին) քովը կանգնել տուաւ։ Վահագնիներուն՝ Հերակլէսին արձանն իրենց երկիրը տանելնուն համար բարկանալով՝ քրմութենէ ձգեց ու գեղերնին ետ առաւ։ Ասոնք մեհեանները շինելէն ետքն, ամէն նախարարներուն հրամայեց որ կուռց յարգութիւն ընեն ու զոհ մատուցանեն· Բագրատունիք ասոնց բանս չանձն չառին, անոր համար Աստղ անունով իշխանի մը լեզուն կարել տուաւ, որովհետեւ կուռքերն անարգեց։ Բայց միւս Բագրատունիք չանձն առին զոհուած ու խոզի միս ուտել, անոր համար Տիգրան զանոնք չչարչարեց, միայն զօրապետութեան պատիւը ետ առաւ։

ԺԱ· Ասոնց աւեններս Միհրդատ Տիգրանին քեռայրն սկսած էր մեծամեծ յաղթութիւններ ընել եւ իր երկիրն ընդարձակել։ Բայց երբ որ Կապադովկիայէն

ալ տիրեց եւ իր որդին Արիաթաթն անոնց վրայ թագաւոր դրաւ, Կապադովկացիք Հռոմայեցիներէն օգնութիւն խնդրեցին, որպէսզի եկան Արիաթաթը փախուցին ու Կապադովկացոց թագաւորութիւնը ցրէն Արիոբարզան անունով մէկն անոնց թագաւոր դրին: Ա պատճառաւ Միհրդատ Հռոմայեցւոց դէմ պատերազմի ելաւ, Տիգրանէն ալ օգնութիւն խնդրեց: Տիգրան անոր դաշնակ մը զօրք խաւրեց, որպէսզի երթալու առէն ճամբան Հռոմայեցւոց Մանիոս զօրավարին պատահէցան, որ 40,000 հետեւակով ու 4,000 ձիաւորով Միհրդատին վրայ կ'երթար. զարնուելնան անոր հետ ու 10,000 հոգի սպաննեցին, 300 ալ դերի բռնեցին ու Միհրդատին բերին, զորպէսզի Միհրդատ անվիջապէս ապատ թողուց: Իսկ Մանիոս՝ որ որ Պերգամոն վախած էր, բռնուելնալ, ու շատ խայտառակ տանջանքներէն ետքը՝ Միհրդատ բերնէն հալած ոսկի լեցրնել տուաւ եւ այնպէս մեռուցուց: Հռոմայեցիք Սիղլա զօրավարը բոլոր զօրաց վրայ սպարապետ դնելով՝ Միհրդատին դէմ խաւրեցին, որն որ քանի մը անգամ անոր հետ պատերազմելէն ետեւ, հաշտութիւն ըրաւ: Բայց Սիղլային մեռնելէն ետքը նորէն պատերազմ սկսաւ: Միհրդատ Տիգրանին հրեշտակ խաւրեց որ Կապադովկիայի վրայ երթայ. ան ալ գնաց բոլոր ան գաւառին տիրեց ու 20,000 մարդ առաւ Հայաստան բերաւ:

Նոյն տարիներն Ասորիք (Սելեւկացիք) իրենց մէջի խռովութիւններէն ճանձրացած՝ ուրիշ զօրաւոր թագաւորի մը ձեռքին տակ կ'ուզէին մտնել. ուստի շատ խորհուրդ ընելէն ետքը Տիգրանն իրենց թագաւոր ընտրեցին, որն որ գնաց իր զօրքովը բոլոր Ասորւոց թագաւորութիւնը տիրեց: Հոն գտաւ Ասորւոց Բարշամնա չաստուածին արձանն ու Հայաստան խաւրեց:

ԺԲ. Հռոմայեցւոց ծերակոյտը կոտտաս ու Ղուկուղոս զօրապետները մեծ բանակով Միհրդատին դէմ խաւրեց: Միհրդատ նախ կոտտասին վրայ գնաց

եւ անոր զօրքին ապէկ չարդ մը առաւ, զինքն ալ ձեռքով մինչեւ Քաղկեդոն վանեցաւ, եւ հոն նաւահանգստին մէջ Հռոմեկցւոց 60 նաւ բռնեց, մէջինները բոլոր չարդեց: Ա՛ս պատերազմի Հռոմկեցւոց բռնակը շատ ակարացաւ, որովհետեւ 14,000 ի չափ մարդ ինկան 5,000 ալ գերի բռնուեցան: Ասկէ եաքը Միհրդատ Պիղիկոն քաղաքը պաշարեց. բայց որպէս զի Ղուկուղլոս չիմանայ, գիշեր ատեն քաղքին վրայ գնաց: Ղուկուղլոս՝ որն որ նոյն ատեներնն մնացեր էր, երբ որ Պիղիկոնին պաշարուիլը լսեց, շատ մը 30,000 հետեւակով ու 2500 ձիաւորով քաղքին օգնութեան հասաւ, եւ իմանալով որ Միհրդատ 300,000 զօրք ունի, միտքը դրաւ որ չզարնուի, այլ անոր բանակին կերակուրը կտրելով՝ նեղը ձգէ: Երբ որ իր բանակը հեռուանց տեսնուեցաւ, Միհրդատայ զօրքը զանիկա քաղաքացւոց յուցընելով՝ բան մի անիկա Հայոց ու Մարաց զօրքն է, զորոնք Տիգրան մեզի օգնութեան խաւրեց. ասով քաղաքացիք ուրախ եւս զարհուրած ինչ ընելիքնին չէին գիտեր: Բայց Ա՛ր քեզպայս՝ Միհրդատին զօրապետներէն մէկը դաղտուկ Հռոմկեցւոց կողմն բլլալով՝ Ղուկուղլոսին անուանով մարդ մը խաւրեց ու քաղաքացւոց խմացուց որ ան բանակը Ղուկուղլոսին բանակն է. ասով քաղաքացիք հոգի առին եւ սկսան քաջութեամբ դէմ դնել:

Երբ որ պապէս պաշարումն երկնցաւ, իրօք Միհրդատին զօրաց կերակուրը պակսեցաւ. ուստի Ղուկուղլոսին բերդ մը պաշարելու զրաղած առենը, յարմար առեն դտաւ, ու բոլոր ձիաւորներըը խաւրեց որ կերակուր դանեն: Ղուկուղլոս ան բանս իմանալուն պէս, անոնց վրայ յարձակեցաւ, շատերը չարդեց, շատ ալ գերի բռնեց: Ասոր վրայ Միհրդատ ատիպատեցաւ եաքաշիլ, ուստի ինքը նաւ մտաւ ու զօրքն ալ ցամաքէն սկսան դէպ ի Պոնտոսին կողմերն երթալ, որոնց վրայ Ղուկուղլոս յարձակելով շատ մարդ մեռուցուց: Անկէ յառաջ գնաց եւ սկսաւ Միհրդատին եր-

կիրներն տապատակել տանոյ երեւելի պատերազմ մ՚բռնելու: Ասոր վրայ զօրքն սկսան արհամարհել թէ ենչի՞ պատերազմ չենք բներ որ քաղաքներ առնենք եւ տարենք, զրնաք հանդարտեցնելու համար Վռկղղա այսպէս խօսեցաւ: "Անոր համար պատերազմը կ՚ուշացընեմ, որպէս զի անթիկայ (Մխիթարտա) նորէն զօրք ժողվէ ու մեր վրայ դայ, չէ թէ փախչի եւ ան առագին անտարտաներան ու Կոմկաթ լեռներուն ապաստնի: Դարձեալ Կարիւնիայէն (Մխիթարտին տէրէն) շատ հետու չէ Հայաստան՝ ուր որ խաղաղ կը նստի Տիգրան Արբայիչ արքան, որուն զօրութիւնը շատ մեծ է. վասն զի Պարթեւաց ձեռքէն Ասիան առած է. Յունաց քաղաքներուն բնակիչները Պոնտոսէն տարտ. բոլոր Ասորւոց ու Պաղեստինէն տիրած է. Սելեւկացւոց թագաւորներն սպանած՝ եւ անոնց կանայքն ու որդիքը գերի բռած է: Ա՛ս տիգրանը Մխիթարտին ազգականն ու փեսան է, որն որ անտարակոյս մեզի դէմ պատերազմ կը բանայ, թէ որ Մխիթարտ անոր դիմելու ըլլայ. ան առենը մենք շատ վտանգի մէջ կ՚իյնանք:... Վասն զի մեզի շատ դիւրին է Կողքիսացւոց ու Կապադովկացւոց հետ պատերազմիլ՝ որոնց շատ անգամ յաղթած ենք, քան թէ Հայոց ու Պարսից հետ,,: Բայց որպէս զի զօրքն զրազեցընէ, դնաց Ամիսոս քաղաքը թեմեւ մը պահարեց, ու Մուբենասր հոն թող տալով ինքը Մխիթարտին վրայ դնաց, որն որ 40,000 հետեւակով ու 4,000 քաջ ձիաւորով նորէն իրեն դէմ կու գար: Հասան իրարու դէմ դէմ հոն քովն ու շիտակ գաշտի վրայ սկսան դարնուիլ, ուր Մխիթարտին ձիաւորներր Հռոմայեցւոց յաղթեցին ու ետ վռնտեցին, եւ գՊոմպոնիոս (Պոմպէոս) անոնց ձիաւորներուն զօրապետր տասանիկ վիրաւորած գերի բռնեցին: Ասոր վրայ Վռկղղոս վախցաւ շիտակ ուղ պատերազմիլու, որովհետեւ Մխիթարտին ձիաւորներր շատ քաջ էին, անոր համար լեռնային տեղեր քաշուեցաւ: Մխիթարտ

քանի մ՚անգամ ալ Հռոմայեցւոց հետ գաշնաւեցաւ, բայց չկրցաւ բան մ՚ընել. իր զօրացը մէջն ալ խռովութիւն ելաւ, որուն իշխաններէն ու զօրապետներէն շատերն սպաննեցին. ասոնք խռովութեան առնն Հռոմայեցիք ալ վրանին յարձակեցան: Մինչդատ նեղը մնալով՝ սկսաւ փախչիլ, ու տեսնելով որ Հռոմայեցիք իրեն շատ մօտիկցեր են, իր գանձը կրակ ջորիներէն մէկին անոնց առջեւը խաբեց. Հռոմայեցի զօրքն ասիկա տեսած պէս Մինդրատին եաւէն իյնալը թողուցին եւ սկսան գանձն առնել եւ իրարու հետ կռուիլ: Ասով Մինդրատ փախչելու առեն ունենալով՝ Հայաստան եկաւ ու Տիգրանին ապաւինեցաւ: Բայց Տիգրան բարկանալով՝ եւ ոչ անոր երեսն ուզեց տեսնել:

ԺԶ. Պուռկուզոս երբ որ լսեց թէ Մինդրատ Տիգրանին քովն է, իր տագրն Ապպիանոս Անտիոք խաբեց, որպէս զի Տիգրանէն խնդրէ որ Մինդրատն իր ձեռքը տայ: Ան առեններս Կղէոպատրա թագուհին՝ որն որ Պտղոմայիսի մէջ կը թագաւորէր, Աորտոց ու Փիւնիկեցւոց քանի մը քաղաքները Տիգրանէն ապստամբեցուցած էր, անոր համար Տիգրան ալ դնաց զանոնք նուաճէց, Պտղոմայիս քաղաքն ալ առաւ ու Կղէոպատրան բռնեց սպաննեց, անկէ Պաղեստինի վրայ գնաց ու Հրէից շատ գերի առաւ, բայց Աղեքսանդրիա դշխոյն՝ որն որ նոյն առենը Հրէից թագաւորութիւնը կը վարէր, շատ ընծաներ տալով Տիգրանն հաշտեցուց եւ ետ դարձուց: Տիգրան դարձաւ եկաւ Հայաստան ու Հրէից գերիները Արմաւրի ու վարդգէսին շինած առանին մէջ տեղաւորելէն ետքը, վայկուն բռնաւորին վրայ գնաց, որն որ իր զօրքովն ամբոխ լերանց վրայ ապաստանած՝ Հայաստան կը խռովէր: Տիգրան գնաց զանիկայ բոլոր իր մարդիկներովն սպաննեց, որուն անուամբն ան լեռները վայկունիք կոչուեցան: Ապպիանոս ասոնց միջոցիս Անտիոք դալով, երբ որ Տիգրանը հոն չգտաւ,

…ր՛մար առեն ունենալով՝ ան կոչմի քաղաքներն ա՛ն ապրատմելուց եւ իր կոչմի քաղեց, որոնց մէ՛ն նաեւ Կորդուաց Ջարուէն իշխանն ալ· Վաան գ՛, կ՛ըսէ Պլուտարքոս, Յոյներուն շատ ծանր կու դար Հայոց տակը մնալ, մանաւանդ աս Թագաւորիս (իգրանէն) առեն, որն որ իր գեղեցիկ բախտովը Տ՛յարտացած՝ կը կարծէր որ չէ թէ միայն ամէն բռնձալու բաներն ունի, այլ ան ամէն բաներն իրեն Տ՛մար մրայն եղած էն: Որովհետեւ, կ՛ըսէ, քիչէ սկսելով, քանի գնաց մեծցաւ ու զօրացաւ, եւ շատ ազգերու տիրեց: Պարթեւներն ալ՝ զորոնք ուրիշ Թագաւոր մը չկրցաւ յաղթել, յաղթեց ու նուաճց· բոլոր Միջագետքը Յոյներով լեցուց, Կիլիկիայէն ու Կապադովկիայէն բերելով: Վանաբնակ Արաբացիներուն ալ իրենց սովորութիւնը փոխել տուաւ, ու վրանները Տ՛անելով՝ իրեն մօտ բնակեցուց եւ անոնց ձեւքովը վաճառականութիւն սկսաւ ընել: Ասոնցմէ զատ շատ Թագաւորներ իրեն քովը կը ծառայէին, բայց անոնցմէ չորսը միշտ իր քովը կը պահէր իբրեւ Թիկնապահ, որոնք անոր ձիով գացած առենը քովէն քալելով կ՛երթային, եւ գահը նստած կամ հրաման խաւրած առենն առջեւը կը կենային„:

Տիգրան երբ որ Անտիոք գարձաւ, Ապպիանոս անոր առջեւն ելաւ եւ բռաւ· Ղուկուղլոս կը խնդրէ որ Միհրդատն իր ձեռքը տաս, ապա Թէ ոչ պատրաստ եղիր պատերազմի· որուն Տիգրան պատասխանեց Թէ ամենեւին Միհրդատը չեմ տար, եւ Թէ որ ասոր համար հռոմայեցիք ինծի դէմ պատերազմի գալն, պատրաստ եմ դէմ դնելու: Ան պատասխանով վրդովեալ Ապպիանոս ետ խաւրեց: Ան առենը Ղուկուղլոս շուտ մը պատերազմի պատրաստուեցաւ· Տիգրան ալ Միհրդատին 10,000 ձիաւոր զրկեց տուաւ ու Պոնտոսի կողմերը խաւրեց: Ղուկուղլոս իմանալով որ Միհրդատին ու Տիգրանին միտքը Կիլիկիայի վրայ յարձակիլ է, ինքն ալ ճամպարեց ու Ծոփից գաւա-

ոչ ին վրայէն Հայաստան մնաւ, եւ քանի մը փոքր պատերազմներ բնելէն ետքը՝ եկաւ Տիգրանակերտ ստատիկ պաշարեց, մնացածելով որ անտարակոյս ասով Տիգրան կը ստիպուի իր վրայ գալու: Ասոր Մինդրատ միշտ հրեշտակներ խաւրելով Տիգրանը կը յորդորէր որ ամենեւին Գուկուղոսին հետ չզարնուի, այլ քանայ որ ձիաւոր զօրքով անոր բանակին կերակուրը կտրէ: Ա բանիս Տիգրան իսկզբան հաւանեցաւ, բայց երբ որ իր զօրքը բոլոր ժողվուեցան, ալ չուզեց սպասել, այլ ելաւ Գուկուղոսին վրայ գնաց. իրմէ յառաջ 6,000 ձիաւոր խաւրեց Տիգրանակերտ, որոնք եկան Հռոմայեցւոց բանակը գարկին ձղքեցին ու քաղաքը մտան, եւ շատ պատուական բաներ առին Տիգրանին բերին:

Պլուտարքոս կը պատմէ թէ Տիգրանին շատ դժուարը կու գար որ մինակ Գուկուղոսին հետ պիտի պատերազմի, չէ թէ բոլոր Հռոմայեցւոց զօրապետներուն հետ մէկտեղ: Եւ ասիկա խորհուրդը Տալատուրեան խորհուրդ չէր, կ'ըսէ, որովհետեւ հեռը շատ թագաւորներ եւ անհամար հետեւակ ու ձիաւոր զօրք ունէր: Ա զօրաց թիւն ինքն այսպէս կը դնէ. 150,000 հետեւակ զրահաւոր, 20,000 պեղնաւոր ու պարսաւոր, 55,000 ձիաւոր, որոնց 17,000ը զրահաւոր էին. 35,000 ալ կամաւոր ձգող, ճամբայ բացող, անտառ կտրող, եւ ուրիշ ասոնց տեսակ բաներու ծառայող. ամէնը մէկտեղ 260,000: Ասոնց մէջ կային զանազանապատիկ Հայք, անոնցմէ զատ Մարք, Ադաբենացիք, Ասորեստանցիք, Վիրք, Աղուանք, Բաբելացիք եւ ուրիշ զանազան Հայոց տակն եղող ազգեր: Ուրիշ պատմագիրներ ասոնց զօրաց թիւն աւելի շատ կը դնեն. Ապպիանոս կը դնէ 250,000 հետեւակ ու 50,000 ձիաւոր, իսկ Եւտրոպիոս 600,000 զրահաւոր ձիաւոր ու 100,000 ոտանաւոր էր կ'ըսէ. բայց ասիկա շատ չափազանց կ'երեւայ:

Գուկուղոս Տիգրանին մեռնելնէն իմանալով՝ իր զօրապետներուն հետ խորհուրդ ըրաւ եւ Մուբենայ զօրապետը քիչ մը զօրքով Տիգրանակերտին քովը թող տալով, ինքը բոլոր բանակովն անոր դէմ գնայ: Տիգրան Հռոմայեցւոց զօրքին քիչ ըլլալնին տես-

նելով՝ ըսաւ, "Թէ որ սոսկալի զեղան են, խիստ շատ են, իսկ եթէ պատերազմելու զօրք են, շատ քիչ են,,. ասոր բսելով՝ զօրքը կարգի դնելու փոյթ չըրաւ եւ անհոգ կեցաւ: Այն առենը Ղուկուղղոս յանկարծ ակաւ Հայոց վրայ յարձակիլ: Շփոթեցաւ Տիգրան, բայց շուտ մը զօրքը ճակատեցուց եւ սկսան երկու կողմ իրարու հետ զարնուիլ: Հոն Հայոց բանակը չկրցաւ Հռոմայեցւոց սաստիկ յարձակմանը դէմ դնել, եւ սկսաւ գրիլ ու ետ քաշուիլ. Տիգրան ալ ամենը տեղ մը քաշուեցաւ եւ սկսաւ գրուած բանակը քովը ժողվել: Պլուտարքոս կ'ըսէ թէ ասոնց պատերազմին մէջ Հայոց կողմանէ 100,000 էն աւելի հետեւակ ու ձիաւորներուն ալ մեծ մասը (25,000 էն աւելի) մեռան. իսկ Հռոմայեցւոց կողմանէ միայն հինգ հոգի մեռան 100 ալ վիրաւորեցան: Ա՛ս պատմութիւնը հին ժամանակուան առասպելներուն կարգը կընայ դրուիլ: Ուրիշ պատմագիրները մեռածներուն թիւը միայն 5,000 կը դնեն:

Ղուկուղղոս ասոր յաղթութենէն եաքը դարձաւ Տիգրանակերտը նորէն սաստիկ պաշարեց, ու մէջի ցունաց մատնութեամբն առաւ: Քաղքին մէջ շատ հարստութենէ զատ 8,000 քանքար ոսկուած սակ գտաւ: Հոն շատ յոյն դերասաններ ալ գտնուեցան՝ զորոնք Տիգրան իր շինել տուած մեծ ու փառաւոր թէատրոնին համար գանազան կողմերէն բերել տուած էր. Ղուկուղղոս զանոնք ալ առաւ իր յաղթութեան հանդէսներուն գործածելու համար: Ընկէ Կորդուաց նահանգը գնաց, ու Զարուէն Կորդուաց նախարարին յուզարկաւորութեան հանդէսը շատ փառաւորութեամբ կատարեց. որովհետեւ ասոնց Զարուէն Ապպիանոսին գերդեզմովը Տիգրանէն ապստամբած ու Հռոմայեցւոց կողմն անցած էր, անոր համար Տիգրան գինքը մեռցընել տուած էր:

Ա՛ս առենս Սելեւկացիք Տիգրանէն ապստամբեցան, ու Ղուկուղղոսին օգնութեան Անտիոքոս

Ասկայն իրենց ֆեոդալական դրին 18 կամ 14 տարի Հայոց տակը մնալէն ետեւ։

ԺԴ· Պուկուղղոս Կորդուայ գաւառէն ելլելով՝ սկսաւ Հայաստանի սահմաններն ասպատակել, որպէս զի զՏիգրան նորէն իրեն հետ զարնուելու ստիպէ. կը յուսար որ մէկ պատերազմաւ մ՚ալ անոր գօրաթիւնը բոլորովին կը ակարացընէ եւ անկէ ետքը կրնայ բոլոր Հայաստանին տիրել։ Բայց երբ որ տեսաւ որ Տիգրան իր վրայ չելաւ, միտքը դրաւ որ երթայ Աբուաշատ մայրաքաղաքը պաշարէ. ուստի բոլոր բանակովին սկսաւ Հայաստանին նեղոսի կողմերն երթալ։ Ան ատենը Տիգրան ալ անոր դէմ ելաւ, եւ Աբուածանի գետին մօտ անոր հասնելով՝ բանակը դրաւ եւ սկսան երկու կողմն ալ սաստիկ զարնուիլ։ Խակզբան Հռոմայեցւոց ձիաւորները վրայ դնդին վրայ յարձակեցան, որն որ երկայն ատեն քաջութեամբ անոնց դէմ դրաւ, բայց երբ որ հետեւակներն ալ վրայ հասան, ալ չկրցաւ դիմանալ եւ սկսաւ յրուիլ ու փախչիլ. Հռոմայեցւոց ձիաւորները անոնց ետեւէն ինկած կը հալածէին։ Տիգրան ան բանս տեսածին պէս, իր քաջ ձիաւորները Հռոմայեցւոց վրայ խաբեց. Պուկուղղոս ասկէ վախնալով՝ շուտ մ՚իր ձիաւորներուն նշան ըրաւ որ ետ դառնան ու Հայոց ձիաւորներուն հետ զարնուին։ Ան ձիաւորաց կռուին մէջ Հռոմայեցւոց կողմը տկարանալու սկսաւ։ Պուկուղղոս շուտ մը վահանաւոր զօրաց գունդն առած ձիաւորներուն օգնութեան հասաւ։ Հայոց ձիաւորներն անմիջապէս ետ դարձան ու փախչիլ ձեւացուցին. եւ երբ որ Հռոմայեցիք սկսան անոնց ետեւէն իյնալ ու հալածել, Հայերն իրենց սաստիկ նետերը դէպ ի ետեւնին Հռոմայեցւոց վրայ տեղալով՝ անոնցմէ շատերն սպաննեցին, շատերն ալ չարաչար վիրաւորեցին, իրենք առանց վնաս մը կրելու։ Ւսան զի, ինչպէս Դիոն կասիոս կը պատմէ, Հայոց ձիաւորները Հռոմայեցւոց ձիաւորներէն քաջ էին, եւ անոնց նետերն այնպէս սաստիկ կը վիրաւո-

բէին որ զարնուողները կամ անմիջապէս կը մեռնէին, կամ ամենեւին չէին բժշկուեր: Որովհետեւ անոնց ծայրերը կրկին էին, մէկը հաստատուն ու բունին վրայ, իսկ երկրորդը շարժական եւ առաջին սլաքին վրայ մօտուած. ուստի թէ որ նետը վէրքէն հանուելու բլլար, աս շարժական սլաքը մարմնոյն մէջը կը մնար, ու վէրքն ամենեւին չէր բժշկուեր: Ղուկուղղոս տեսնելով որ իր բանակը շատ ակարացաւ, միանգամայն կերակուրն ալ պակսեցաւ, ստիպուեցաւ մնացած զօրքովն ետ քաշուիլ, եւ եկաւ Միջադետքին Մծբին քաղաքը պաշարեց: Տիգրան թէպէտ եւ աս բանս իմացաւ, բայց քաղքին օգնութեան հասնելու փոյթ չըրաւ. վասն զի սաստիկ ամուր եւ գրեթէ անառիկ քաղաք մին էր, զոր որ երկու սաստիկ լայն պարիսպ ու խորունկ փոս մը կը պատէր: Ղուկուղղոս բոլոր ամառն աշխատեցաւ, զանազան հնարքներ բանեցուց, բայց չկրցաւ բան մ'ընել. անոր համար քաղաքացիք սկսան անհոգ կենալ: Բայց ձմեռուան սկիզբը, գիշեր մը՝ երբ որ երկինք թուխ ամպերով պատած՝ սաստիկ անձրեւ կը թափէր ու կ'որոտար, պարսկին պահապաններն ալ անոր մէջ քաշուած էին, իր զօրքին հրամայեց որ սանդուխները պարսպին մօտեցընեն ու վեր ելլեն. ասանկով առաջին պարսպին տիրեց: Իսկ Գուր Տիգրանին եղբայրն՝ որն որ Մծբինին քաղաքապետն էր, Ղուկուղղոսէն երդում առնելով որ իրեն չվնասէ, անձնատուր եղաւ, ու բոլոր քաղաքն անոր ձեռքը տուաւ:

Պլուտարքոս՝ որն որ միշտ կը ջանայ զՂուկուղղոս յաղթող ցուցընել եւ անոր յաղթութիւնը ծածկել, աս պատերազմին պատմութիւնն ալ բոլորովին տարբեր կը պատմէ: Ղուկուղղոս, կ'ըսէ, Տիգրանին բանակին հետ զարնուեցաւ, եւ գիւրաւ մը յաղթեց ու փախուց, եւ անոր եաւէնի ինկած սկսաւ հալածել. բայց երբ որ Հայաստանին ներսի կողմերը գնաց, ուր որ մեծամեծ անտառներով ծածկուած էին, ամէն տեղ ձիւնով պատած ու ճամբաները նեղ, իր զօրքն սկսան սաստիկ նեղութիւն քաշել, անոր համար

խռովութիւն հանեցին եւ չուզեցին ալ յառաջ երթալ· ուստի ինքն ալ ստիպուեցաւ ետ դառնալ· Կ'ըսէին Մծբինին համար կ'ըսէ Թէ դիւրաւ ու քիչ ժամանակուան մէջ առնուեցաւ·

ԺԶ· Իսայ Ղուկուզոս Մծբինն առնելու զբաղած առեներ Տիգրան Հայաստանին արեւմտեան կողմերն երթալով՝ Հռոմայեցւոց տիրած շատ երկիրները նորէն առաւ, եւ Փաննիոս զօրապետին զօրքը զարկաւ· Միհրդատ ալ Պոնտոսի կողմերը խաւրեց, որն որ դնաց Փոքր Հայաստանի ու Պոնտոսի մէջ դանուող Հռոմայեցիներուն շատերը՝ յանկարծ վրանին յարձակելով ջարդեց, շատերն ալ պատերազմով յաղթեց ու հալածեց, եւ շատ գաւառներու տիրեց· Ան կողմերը պատահեցաւ Հռոմայեցւոց փաբիոս զօրապետին՝ զոր որ Ղուկուզոս Պոնտոսը պահպանելու համար թող տուած էր· զարնուեցաւ անոր հետ ու զօրացը մեծ մասը ջարդեց· բայց խառնուրդին տաւնը Միհրդատին ծուխը պարսաքարով մը՝ աչքին քունի ալ նետով մը վիրաւորուելով, իր զօրքը պատերազմի դադրեցուց· այսպէսով մնացած Հռոմայեցիներն ազատեցան, փաբիոս ալ կրցաւ փախչիլ· Միհրդատին վէրքերն Ակապոլի բժիշկներուն դարմնովը շուտ մը բժշկուելով, նորէն բանակը կարգի դրաւ ու Տրիարիոս զօրապետին դէմ դնաց, որն որ փաբիոսին տեղն անցնելով՝ նոր զօրքով իր վրայ կու գար· Ղուկուզոս ասոր ժամանակս իր զօրացն ապատամբութեանը պատճառաւ, Կորդուաց գաւառին մէջ անդորձ կեցած է· բայց երբ որ լսեց Թէ Տիգրան շատ տեղեր իրենց ձեռքէն առեր է, Միհրդատ ալ փաբիոսին յաղթեր՝ Տրիարիոսին դէմ կ'երթայ, յորդորեց իր զօրքն ու Հռոմայեցւոց բանակին օգնութեան համնելու աճապարեց· Տրիարիոս լսելուն պէս որ Ղուկուզոս իրեն մօտիկցեր է, ուզեց փութալ ու Միհրդատին հետ գարնուիլ, որպէս զի յաղթութեան փառքը միայն իրեն ըլլայ· ուստի դեռ չլուացած անոր վրայ յարձակեցաւ· Պատերազմին եր-

կայն առեն Հաւասար մնաց, վասն զի երկու կողմն ալ քաջութեամբ կը կռուէին. բայց եաբր Մխիթարին զօրքը սաստիկ յարձակում մ՚ընելով՝ յաղթող եղաւ ու Հռոմայեցւոց բանակը ցիր ու ցան բրաւ. անոնցմէ մէկ մասը ալմուտ փոսի մը մէջ մղեց, ուր անօթութենէ շատերը մեռան. միւս մասին ալ եաեւէն հնկած սաստիկ կը հալածէր: Ա՚ս միջոցիս Հռոմայեցի Հարիւրապետ մը՝ որն որ եղանակաւ մը Մխիթարին բանակը մտած էր, եւ նոյն առենն անոր քովէն կ՚երթար, իր սրովն անոր ազդրին ուժով մը զարկաւ ու սաստիկ վիրաւորեց: Ըստ մը վրայ հասան Մխիթարին քովինները, Հարիւրապետն սպանեցին, եւ ինքն առին բանակին եաեւի կողմը տարին. զօրաց ալ Հրաման խաւրեցին որ ետ դառնան: Զօրքը թագաւորին վերաւորուիլն իմանալուն պէս արտմած ու խառված եկան անոր չորս կողմը ժողվուեցան. բայց Տիմոթէոս բժիշկը շուտ մը վէրքին արիւնը դադրեցընելով՝ ամենուն սիրտը Հանդարտեցուց: Երբ որ Մխիթարտ Հանգչեցաւ, զօրքը պատերազմէն ետ դարձընողները սաստիկ յանդիմանեց, եւ անմիջապէս Հռոմայեցւոց բանակին տեղը քալեց՝ զորն որ անոնք թող տուած փախած էին: Հոն 7,000 մեռածներուն մէջ գտնուեցաւ 24 հազարապետ եւ 150 Հարիւրապետ. այսչափ իշխան մէկէն Հռոմայեցիք երբեք կորսընցուցած չէին: Քիչ մը եաբը Ղուկուղոս վրայ Հասաւ, եւ եղածն իմանալով շատ տրամեցաւ. եւ լսբ առնելով որ Տիգրան ալ շատ զօրքով դէպ ի նոյն կողմերը կու գայ, միտքը դրաւ որ անկից Մխիթարին Հետ չմիացած՝ դիմացն երթայ ու զարնուի: Բայց իր զօրացը մէջէն Փեմբրիանեան կամ Վաղերեան դնդին զինուորներն՝ որոնք զինուորութենէ ազատած եւ եաբը նորէն բռնուած էին, ապստամբեցան եւ սկսան գրուիլ: Ղուկուղոս շատ ջանաց զանոնք Համոզելու որ քիչ մ՚ալ կենան, բայց ճար չեղաւ. եաբը միւս զօրաց ապաչելովը խօսք առին որ ան ամառն ալ կը մնան,

բայց պահանջեցին որ ձմերուան սկիզբը զինադադար թենէ ազատին ու տեղերնին երթան։ Ղուկողոս չհնազանդ առաւ ու պատնէշը քովը պահելով, բայց պատերազմի չդիմեց։ Ասատ Տիգրան առանց արգելքի նորէն Ատպատականի առաւ. Միհրդատ ալ իր երկիրներուն ուրիշ եւ սկսաւ նորէն մեծնալ։ Ա՛ս միջոցիս Միհրդատ Մարաց թագաւորն՝ որն որ Տիգրանին փեսան եւ անոր զօրացը մէկ մասին զօրավարն էր, ապին անդին ցրուած Հռոմայեցի զինուորն վրայ յարձակելով՝ շատ մարդ ջարդեց։

Թ. Ջ. Ա՛ս ամէն դժբախտութիւնները Հռոմ լսած ատեն պէս շատ այլայլեցան, ու Կիկերոն ժողովրդեան գեղեցիկ ու զօրաւոր ճառ մը խօսեցաւ, որուն մէջ ատենաբանին մեծութիւնը ցուցընելէն եառքը, յորդորեց ու համոզեց որ պէտք է զՂուկուղոս փոխել, եւ անոր տեղը Պոմպէոսը զօրապետ դնել։ Անոր վրայ Ծերակոյտն անմիջապէս հրովարտակ գրեց ու զՊոմպէոս ամէն ասիական զօրաց վրայ զօրավար ըրաւ։ Ա՛ս հրովարտակը Պոմպէոս առածին պէս, ժողվեց բոլոր զօրքն ու Միհրդատին վրայ գնաց, որն որ ամուր լերան մը վրայ բանակը դրած կեցած էր։ Երբ որ զանիկա ան ամուր տեղէն հանելու հնարք մը կը փնտռէր, Միհրդատ ինքն իրեն հոնկից քաշուեցաւ, որովհետեւ անջուր տեղ մ՚ըլլալով՝ զօրքը շատ կը նեղուէին։ Պոմպէոս անմիջապէս գնաց նոյն տեղը բռնեց, եւ հոն եղող ծաղիկներէն ու պարարտ խոտէն մակաբերելով որ լերան մէջը շատ աղբիւրներ պիտ՚որ ըլլան, հորեր փորել տուաւ եւ առատ ջուր գտաւ։ Նաեւ գնաց Միհրդատին բանակը պաշարեց. բայց անիկայ պաշարման քառասունուհինգերորդ օրը բոլոր զօրքովը փախաւ. Պոմպէոս ալ եառեւէն ինկաւ, ու դիշեր առեն անոր հասնելով բանակը դրաւ։ Միհրդատին զօրքն անմիջապէս Հռոմայեցւոց դիմացը ճակատեցան ու պատրաստ կեցան. եւ որովհետեւ լուսինը գիշերը լուսաւորած էր, առտուան չսպասեցին, այլ

սկսան պարնուիլ: Քիչ մը առեն պատերազմելէն ետք, Հռոմայեցիք Միհրդատին բանակը սաստիկ յարձակմամբ մը ցրուեցին ու փախցուցին. Միհրդատ ալ 800 ձիաւորով փախաւ, եւ եկաւ Տիգրանին ապաւինեցաւ: Բայց Տիգրան զինքը չընդունելով՝ կողքին փախաւ:

Պլուտարքոս (Ի վարս Պոմպէոսի) կը պատմէ թէ՝ որովհետեւ Նոյն գիշերը լուսինը Հռոմայեցւոց եաեւի կողմն էր, եւ մանելու ալ մօտկցած էր, անոնց շուքերն երկննալով՝ մինչեւ թշնամւոց բանակը կը հասնէին: Ասկէ Միհրդատին զօրքը խաբուեցան եւ նետով պատերազմելու տեղ, Հռոմայեցիք մօտ եկած կարծելով՝ նիզակներն անոնց շուքին վրայ սկսան նետել, եւ այսպէս պարապ տեղ կ'աշխատեին:

ԺԲ. Պոմպէոս ասպատերազմն եաբը Տիգրանին որդւոյն Տիգրան Փոքրին առաջնորդութեամբը Հայաստան մտաւ, ու քանի մը քաղաքներ առաւ: Ան Տիգրան Փոքրն իր հօրմէն ապստամբած ու Պարթեւաց Արտաշէս (Արշէզ) թագաւորին դիմած եւ անոր հետ մէկտեղ հօրը դէմ պատերազմի ելած էր. բայց երբ որ յաղթուեցաւ, Նեղը մնալով՝ Պոմպէոսին քովն եկաւ ու զանիկա Հայաստան խոթեց: Տիգրան չուզեց Պոմպէոսին հետ պատերազմիլ, եւ որովհետեւ անոր քաղցր բնութիւնն ու հնազանդութիւնը լսած էր, անձամբ անոր բանակն եկաւ խաղաղութեան դաշինք դնելու համար: Պոմպէոս պատուոյ համար անոր դիմացը հազարապետներ ու ձիաւորաց մեծեր խաւրեց, որոնք առին Տիգրանն իրեն բերին: Պոմպէոս զանիկա իր քովը գահը նստեցուց, Տիգրան Փոքրն ալ միւս կողմն: Հոն հաշտութեան վրայ խօսելով, Տիգրան Եփրատին անդիի կողմի երկիրները, Կիլիկիային ու Կապադովկիային մէկ մասն ու Գաղատիան Հռոմայեցւոց թողուց: Եաբը Պոմպէոս զինքը սեղանի հրաւիրեց եւ հոն որդին իրեն հետ հաշտեցուց, ու խնդրեց որ զանիկա Ծոփաց գաւառին թագաւոր եւ իրեն յաջորդ ընէ: Տիգրան ասոր խնդիրքն ընդունեցաւ.

Պոմպէոսին ալ 6,000 քանքար պարգեւ բրաւ, ասկէ դատ ամէն մէկ հազարապետին տասնեական հազար դրամ կամ մէյմէկ քանքար, Տարիբրապետներուն հազար ական դրամ, իսկ ամէն մէկ զօրքին կէս կէս մնաց կամ 150 ական դրամ բաշխեց:

Ա՛ս Տիգրանը, կ'ըսէ Ագաթանգես (Վասն Պատերազմ. Մհէր.) իր երեք որդիներէն երկուքը մեռցուցած էր, առաջինն՝ որն որ իրմէ ապստամբեցաւ, պատերազմի մէջ. իսկ երկրորդն՝ որսի մէջ իր ձիէն ինկած ատեն իրեն չօգնելուն՝ ու Թագը գլխէն առնելով իր գլուխը դնելուն համար: Երրորդն ալ՝ որն որ Տիգրան Փոքրն էր, հօրը ցուցուցած սիրոյն համար անկէ պակ պարգեւ առած էր. բայց քիչ մը ետքն ան ալ ապստամբեցաւ:

Պոմպէոս Տիգրանին հետ հաշտուելէն ետքը, Թոզ տուաւ Միհրդատեան ու բոլոր զօրքովն Ասորւոց եւ Արաբացւոց կողմը գնաց: Միհրդատ երբ որ կը սկսէր նոր յաղթութիւններով իր երկիրներուն տիրել, իր զօրապետներուն շատերն ապստամբեցան. իր որդին Փառնակէս ալ իրեն դէմ ելաւ ու Թագաւորեց, եւ իր կողմն անցնող զօրքով հօրը հետ սկսաւ պատերազմիլ: Միհրդատ նեղը մնալով՝ բերդի մը մէջ փախաւ. եկան որդւոյն զօրքն սկսան բերդին հետ կռուիլ ու մէկ կողմէն ներս մտնել: Տեսաւ Միհրդատ որ որդւոյն ձեռքէն ազատելու ճար չկայ, ուզեց ազատութեամբ մեռնիլ, ուսաի բոլոր ընտանեացը Թոյն խմցնելէն ետքն՝ ինքն ալ խմեց, եւ սրով ալ վինքը վիրաւորեց ու մեռաւ: Պոմպէոս Միհրդատին մահը լսելուն պէս շատ ուրախացաւ, ու բոլոր զօրացն աւետիս տուաւ, եւ քիչ մը ետքն ինքը Հռոմ երթալով՝ իր տեղը Գաբիանոս զօրապետն Ասորւոց կողմի բանակին վրայ դրուեցաւ:

Միհրդատին մահուանէ ետքը Տիգրան նորէն Հռոմայեցւոց դէմ դէնք առաւ եւ Ասորւոց կողմը Գաբիանոսին վրայ քալեց: Բայց Գաբիանոս Տիգրանին հետ զբնուելու չհամաձակելով՝ Եփրատին

քովէն քաշուեցաւ ու դէպ ի Եգիպտոս գնաց, եւ անոր հետ գաղտուկ հաշտութիւն ընելով՝ փոխ-ը Միհրդատը՝ Միհրդատին որդին՝ զոն որ Հռոմայեցիք բռնած էին, անոր տուաւ:

ԺԸ· Ես առենները Հռոմայեցւոց ընդարձակ տէրութիւնն երեք մեծ իշխաններ, այսինքն Յուլիոս Կեսար, Պոմպէոս ու Կրասոս մէջերնին բաժնեցին: Անոնց մէջէն Կրասոս՝ ագահ մարդ մ՚ըլլալով, արեւելեան կողմերն առաւ, եւ միտքը դրաւ որ Հայոց ու Պարթեւաց վրայ արշաւէ եւ անոնց երկիրն հարստահարութեամբ հարստանայ· եւ ասիկա բանիս, ինչպէս որ Պլուտարքոս կ՚ըսէ, Ղուկուղղոսին չէնքին ան կողմերն ունեցած յաջողութենէն՝ շատ կը յորդորուէր, կարծելով թէ արեւելեան ազգաց յաղթելը շատ դիւրին է· բայց իրօք տեսաւ որ, կ՚ըսէ Պլուտարքոս, Ղուկուղղոսին ըրած յաղթութիւնները չէ թէ իր թշնամիներուն վատութենէն էր, այլ իր արուեստից կարգի պատերազմական հմտութենէն:

Կրասոս անհամար զօրքով եկաւ նախ Ասորիք ու շատ քաղաքներու տիրեց· անկէ գնաց Երուսաղէմ առաւ ու տաճարին բոլոր դանձերն ու հարստութիւնները կողոպտեց: Հոն Ասիայի կողմերէն ալ բիւրաւոր զօրք ժողվելով՝ ահագին զօրութեամբ Պարթեւաց վրայ քալեց: Տիգրան Հայոց թագաւորը, իսկզբան կ՚ուզէր Հռոմայեցւոց կողմը բռնել եւ զօրքով ալ անոնց օգնութիւն ընել· բայց երբ որ իմացաւ որ Կրասոս կ՚ուզէ իր երկիրներուն ալ տիրել, Պարթեւաց Արշէզ (Արտաշէս) թագաւորին հետ հաշտութիւն ըրաւ, նախագահութիւնը նորէն անոր տալով, եւ այնպէս երկուքը միաբան զօրքերնին ժողված՝ Կրասոսին դէմ եկան: Արշէզ բոլոր զօրաց վրայ սպարապետ դրաւ Սուրէն քաջ իշխանը, Պարթեւաց թագաւորներուն թագադիրը:

ԻԹ· Կրասոսին բանակն Ասորւոց անապատէն սկսաւ յառաջ երթալ, եւ գիշերանց մինչեւ Բաղիս

գեաին եզերքը Հասան։ Զօրապետներն իրեն խոր-
հուրդ տուին որ նոյն գիշերը հոն զօրքը հանգչե-
ցրնէ, եւ երկրորդ օրը թշնամւոյ բանակն ալէկ մը
լսեեալէն ետքն անոնց վրայ երթայ։ Կրասոս անոնց
չհնազանդ, այլ անմիջապէս զօրքը գետէն անդին ան-
ցուց, եւ քիչ մ՚ալ յառաջ գացածին պէս, Պար-
թեւաց բանակը տեսնուեցաւ. բայց անոնց զօրքը
շատ քիչ կ՚երեւային, որովհետեւ Սուրէն զանոնք
եաւէ եաւէ շարած ըլլալով, դիմացէն նայողը քիչ
մը բան կը տեսնէր։ Երբ որ բանակներն իրարու մօտե-
ցան, Պարթեւները սաստիկ աղաղակաւ Հռոմայեցւոց
վրայ յարձակեցան եւ սկսան նիզակով պատերազ-
միլ. բայց տեսնելով որ անոնց գնդերը սաստիկ
խիտ կեցած ըլլալով՝ չէն կրնար նիզակով անոնց
միասս հասցընել, ետ քաշուեցան ու կամացուկ մ՚ա-
նոնց չորս կողմը պաշարելով՝ սկսան ամէն կողմէն
իրենց մնչալբեր նետերն անոնց վրայ թափել, որով
Հռոմայեցւոց մեծ կոտորած բրին։ Կրասոսին զօրքը
քանի մ՚անգամ Հայոց ու Պարթեւաց վրայ յար-
ձակում ըրաւ, բայց նեզը մանելով՝ ետ քաշուեցաւ,
որովհետեւ ասոնք երկու ազգայ ձիաւորները մանուսւոր
կրթութիւն մ՚ունէին որ վրանին յարձակում եղած
ատեն՝ անմիջապէս կռնակնին կը դարձընէին ու փախ-
չել կը ձեւացընէին, եւ իրենց սաստիկ նետերը դէպ
ի եաեւնին նետելով՝ վիրենք հալածողները կը սպան-
նէին. ասա ճարտարութիւնն էոս Կրասոսին զօրքին
դէմ ալ գործածեցին եւ անոնց մեծ ջարդ մը տուին։

Կրասոս տեսնելով որ թշնամւոյ նետերուն դէմ
դնելն անկարելի է, զօրքին հրաման տուաւ որ ո-
չափ որ կրնան՝ իրենց վահաններովն իրենք վիրենք
պաշտպանին, մինչեւ որ Հայոց ու Պարթեւաց նե-
տերը լմննայ, եւ անկէ ետքն իրենք անոնց վրայ
յարձակում ընեն։ Բայց երբ որ տեսաւ որ թշնա-
մին իր հետեւ անհամար ուղտերով նետ ունի, եւ
որուն որ կը պակսի՝ անկէ կ՚առնու, ուրիշ՝ ճար

չդանելով, իր քաջ որդուն՝ Պոպղէոս Կրասոսին հրաման խոստեց որ առենայն զօրութեամբ ընդհանուր հետ զարնուի։ Արի երիտասարդն անմիջապէս հօրը հրամանին հնազանդեցաւ, եւ իր զօրամասովը Պարթեւաց վրայ յարձակեցաւ։ Անոնք ուղիղ դիմքը Հռոմայեցւոց բուն բանակէն բաժնել, եւ դարձան եւ սկսան փախչիլ. Պոպղէոս ալ սկսաւ պնդանք հալածելով յառաջ երթալ. բայց յանկարծ Պարթեւներն ու Հայերն ետ դարձան ու Հռոմայեցւոց աղէկ ջարդ մը տուին, Պոպղէոսն ալ վիրաւորեցին, որն որ տեսնելով՝ որ թշնամւոց ձեռքը պիտ՚որ իյնայ, իր զինակրին հրաման տուաւ որ զինքն սպաննէ. իր քովն եղող իշխաններն ու զօրապետներն ալ իրենք զիրենք մեռցուցին։ Պարթեւները Պոպղէոսին գլունգը բոլորովին ջնջելէն ետքն, անոր գլուխը կտրեցին ու հետերնին առած Կրասոսին վրայ քալեցին, եւ կտրած գլուխը Հռոմայեցւոց ցուցուցին։ Ասով անոնց մէջ սաստիկ լքում ու վհատութիւն մ՚ինկաւ։ Կրասոս շատ զօրաւոր ու քաջալերիչ խօսքերով անոնց քիչ մը սիրտ տուաւ, եւ կարգի դնելով՝ նորէն թշնամւոյն հետ սկսաւ զարնուիլ. բայց անոնց ձիաւորներուն նետերէն նորէն ջարդ մը կերաւ, մինչեւ որ գիշերը վրայ հասնելով պատերազմը դադրեցաւ։ Կրասոս տեսաւ որ իր բանակը սաստիկ տկարացած՝ ալ պատերազմ ընելու կարողութիւն չունի, անոր համար նոյն գիշերն ետ քաշուեցաւ ու Կարրաս (Խառան) քաղաքն եկաւ։

Սուրէն ուզելով Կրասոսը բռնել, Կարրաս մարդ խոստեց, որպէս զի խմանայ որ անիկա հոն է թէ չէ, որովհետեւ քաղաքացւոց ըսին թէ Սուրէն կ՚ուզէ Կրասոսին հետ խօսիլ ու հաշտութիւն ընել։ Կրասոս ասոնց բանից վրայ շատ ուրախացաւ, եւ ատեն որոշեց որ իրարու հետ տեսնուին ու խօսակցին։ Ասոր խորհրդանկութեամբ Սուրէն ստուգեց որ Կրասոս հոն է, եւ անմիջապէս բոլոր զօրքն հոն բերաւ ու քաղաքը

պաշարելով՝ Հռոմայեցիներուն հրամայեց որ Կրասոսն ու Կասիոս մեծ զօրապետը կապած իր ձեռքը տան: Հռոմայեցիք ասոր վրայ շատ այլայլեցան ու մտքերնին գրին որ գիշերանոց փախչին, որովհետեւ Պարթեւները գիշեր առնն պատերազմելու սովորութիւն չունէին: Բայց իրենց առաջնորդին խարդախութեամբը սխալ ճամբաներէն երթալով՝ մինչեւ առտու Պարթեւաց բանակին մօտերը պատեցան, եւ առտու ըլլալուն պէս Պարթեւներն ու Հայերը վրանին հասան: Սուրէնն Հռոմայեցւոց մօտիկնալով՝ խոստացաւ Կրասոսին հետ հաշտութիւն ընել. ան առնն զօրքը զկրասոս առիպեցին որ երթայ անոր հետ հաշտութեան վրայ խօսի. անիկայ Պարթեւաց խարդախութիւնն իմացած ըլլալով՝ չէր ուզեր երթալ, բայց եաքն առիպուելով՝ քանի մ՚իշխան հետն առած դէպ ի Պարթեւաց բանակն սկսաւ յառաջանալ: Սուրէնն երբ որ տեսաւ որ Կրասոս առքով կու գայ, անոր փառաւոր զարդարուած ձի մը խաբեց: Պարթեւ ծառաներն եկան զանիկա հեծցուցին ու ձին վազցնելով սկսան տանիլ: Հոկտաւիանոս ու Պետրոնիոս՝ Կրասոսին քովն եղող մեծ զօրապետները ձին բռնեցին եւ կ՚ուզէին որգեցուլ, Պարթեւներէն մէկն ալ՝ սպանեցին. ասով մէջերնին կռիւ մը բացուեցաւ ու Պարթեւները բոլոր Կրասոսին քովի մարդիկները զարկին սպանեցին, որոնցմէ մէկն ալ Կրասոսը մեռցուց ու գլուխն եւ աջ ձեռքը կտրեց Սուրէնին բերաւ:

Կրասոսին առ արշաւանքին ու պատերազմին մէջ Հռոմայեցւոց կողմէն 20,000 հոգի մեռաւ, 10,000 ալ գերի բռնուեցաւ: Սուրէն Կրասոսին գլուխն ու ձեռքը Հայաստան խաբեց, վասն զի ան ժամանակին Արշէզ Պարթեւաց թագաւորը հոն եկած էր, ուր Տիգրանին աղջիկն իր Բակուր որդւոյն կին առնելով՝ մեծ հանդիսութեամբ հարսնիք կ՚ընէր: Ա՛ս հարսնիքին մէջ Կրասոսին գլուխն հասնելով՝ Արտաւազդ

Հայոց թագաւորն՝ որն ոտ Հօրը բարձակից էր, ու Պարթեւաց թագաւորն անոր վրայ յանարիլն լեզուով ողբերգութեան Հանդէս ալ ընել տուին: Արտաշէս, կ'ըսէ Պլուտարքոս (ի վարս Կրասոսի) երկու թագաւորներն ալ այսպիսի բաներու Հմտութիւն ունէին, մանաւանդ Արտաւազդ Հայոց (Հայասատանի) թագաւորը, որն որ շատ Ողբերգութիւններ շինած, եւ շատ Պատմութիւններ ու Ճառեր գրած է, որմնց մէ ոմանք, կ'ըսէ, մինչեւ Հիմա կան:

Հայերն ու Պարթեւները Կրասոսին յաղթելով՝ անոր Երուսաղէմի տաճարէն եւ ուրիշ շատ քաղաքներէն ժողված անհամար գանձերը ձեռք ձգեցին:

Ի. Կրասոսէն ետքն եկաւ Հայոց ու Պարթեւաց դէմ Կասիոս զօրապետն, եւ Եփրատին անդիի կողմը բանակը դնելով՝ թող չտուաւ անոնց որ գետն անցնին եւ Ասորւոց երկիրն ասպատակեն: Ա ժամանակս Միհրդատ Փոքր՝ Մեծ Միհրդատին որդին՝ զոր որ Տիգրան Հռոմայեցիներէն առած էր, ապստամբեցաւ. որովհետեւ Տիգրան կասկածելով որ անիկայ իր քրոջը տղան (Միհրդատին որդին) չէ, իրեն իշխանութիւն մը չէր տուած. ան ալ բարկանալով՝ գնաց Հռոմայեցւոց կողմն անցաւ ու Կեսարին դիմեց եւ Մաժաք քաղաքը նորոգելով եւ ընդարձակելով՝ անոր պատուոյն համար անունը Կեսարիա դրաւ: Տիգրան իր հիւանդութեանը պատճառաւ չկրցաւ անձամբ Հռոմայեցւոց դէմ երթալ, եւ ուղելով ալ զանոնք սաստիկ մեծ զօրութեամբ մ'իր սահմաններէն բոլորովին վռնտել, Պարթեւաց Արշէզ թագաւորէն օգնութիւն ուզեց: Արշէզ անոր շատ զօրք օգնութեան խաբեց՝ իր Բակուր որդւոյն զօրավարութեամբը: Տիգրան բոլոր Հայոց ու Պարթեւաց զօրքին վրայ ապարապետ դրաւ Բարզափրան Ուշտունեաց նախարարն եւ Հռոմայեցւոց վրայ խաբեց, հրաման տալով որ Ասորւոց ու Պաղեստինացիներուն հետ հաշտութիւն ընէ: Գնաց Բարզափրան Հռոմայեցիները զարկաւ ու կէսը քա-

զաքներու կէսը նաւերու մէջ փախցուց եւ սկսաւ դէպ ի Պաղեստին յառաջ քալել: Երբ որ ան կողմերը մօտիկցաւ, իր առջեւն ելաւ Ընտիգոնոս՝ Արիստոբուղոսին որդին ու խոստացաւ որ, եթէ գէխբոկանոս Հրէից թագաւորութենէն հանէ, եւ զինքն անոնց թագաւոր դնէ, իրեն 1000 քանքար ոսկի կու տայ: Հիւրկանոս Հրէից քահանայապետն ու թագաւորը երբ որ լսեց որ Բարզափրան Հռոմայեցիները փախուցեր է, եւ առանց արգելքի յառաջ կու գայ, ինքն ալ անոր հետ հաշտութիւն բռնաւ: Բարզափրան գնել գնեմուն իշխանն՝ Հայոց թագաւորին տակաւապետը ձիաւորաց գումարտակով մը երուսաղէմ խաւրեց, իբրեւ թէ խաղաղութիւնն հաստատելու համար, բայց միտքն ան էր որ գաղտուկ Ընտիգոնոսին օգնէ: Գնել ձիաւորները քաղքէն դուրս թողուց եւ միայն 500 հոգի հետն առած ներս մտաւ, ու նենգութեամբ Հիւրկանոսին խրատ տուաւ որ անձամբ Բարզափրանին երթայ խաղաղութիւնն հաստատելու համար, խոստացաւ ալ որ ինքն ալ բարեխօս կ'ըլլայ: Հիւրկանոս Բարզափրանէն երդում ուզեց որ իրեն չվնասէ, ան ալ Հայոց ու Պարթեւաց կուռքերուն եւ թագաւորներուն վրայ երդում ըրաւ: Ասոր վստահանալով Հիւրկանոս եւ քահանայապետը գեղը Բարզափրանին եկաւ. անիկա ալ առ երեսս անոր պատիւ ցուցուց, բայց քիչ մը եաքը յանկարծ ելաւ հռնկից գնաց, ու զօրքին ապստրեց որ զանիկա բռնեն Ընտիգոնոսին ձեռքը տան: Գնէլէն ալ հրաման խաւրեց որ Հերովդէսն ալ ձեռք ձգէ. ան ալ շատ հնարքներ բանեցուց որ բռնէ, բայց չկրցաւ. վասն զի անիկա գիշերանց Երուսաղէմէն փախաւ հռմ գնաց: Ասկէ եաքը Հայոց զօրքն Երուսաղէմ մտան Ընտիգոնոսը հռն թագաւոր դրին. եւ Հերովդէսին հռն թող տուած ինչքերն՝ որոնք 300 քանքարէն աւելի էին՝ առին, Հիւրկանոսն ալ նորէն բռնեցին կապեցին եւ հետերնին առած՝ եկան

Մարիասա Հարուստ քաղաքն ու բոլոր ան գաւառները ասպատակեցին, եւ շատ Հրեայ գերի բռնած՝ Տիգրանին բերին: Տիգրան Խարզափրանին Հրաման տուաւ որ Հրեաները վան քաղքին մէջ տեղաւորէ: Ասկէ եաքը երկու տարի ալ ապրելով՝ մեռաւ, 53 տարի[1] մեծ փառքով եւ երեւելի յաղթութիւններով թագաւորելէն եաքը:

ԻԱ. Իսկ Հերովդէս Հռոմ երթալով եւ իր Հռոմայեցւոց ունեցած հաւատարմութիւնը ցուցնելով, Անտոնիոսէն բոլոր Հրէաստանի վրայ թագաւոր դրուեցաւ, ու Վենդիդիոս զօրապետը Հռոմայեցի զօրքով հետն առած Հրէաստան եկաւ, որպէս զի Հայոց հետ պատերազմի, եւ զԱնտիգոնոս թագաւորութենէ մերժէ: Վենդիդիոս եկաւ Հայերն Ասորիքէն փախցուց, ու Սիզն զօրապետը զօրքով Եփրատին մօտ թող տուաւ որ անոնց դէմ դնէ, եւ ինքն Երուսաղէմ Անտիգոնոսին վրայ գնաց: Հայերը նորէն Պարթեւաց հետ միանալով՝ Սիզոնին վրայ յարձակեցան եւ անոր զօրքին սաստիկ ջարդ մը տուին, զինքն ալ Վենդիդիոսին քովը փախցուցին: Անտոնիոս ասոնց բանս լսելուն պէս, ժողվեց բոլոր Հռոմայեցւոց զօրքն եւ անձամբ Հայաստանին վրայ եկաւ, Շամչատ քաղաքն առաւ եւ Սովսիոս զօրապետին յանձնելով որ Հերովդէսին օգնէ եւ Երուսաղէմն առնու, ինքն Եգիպտոս գնաց: Սովսիոս սաստիկ քաջութեամբ պատերազմելով՝ Երուսաղէմն առաւ, Անտիգոնոսը բռնեց սպաննեց, եւ զՀերովդէս Հրէից թագաւոր դրաւ:

1 Խորենացին Տիգրանին թերութիւն ունի: Ա՛ւ ժամանակ թագաւորութիւնը 33 տարի նակաց տարբերութիւնը խոկը դնէ, որն որ արտաքին բնագրին պատմութեան ուպատմագրաց ստոյգ ժամանակրիչ տեղերն ալ յաճախ կը կագրութենէն 20 տարի տարնէմարուի:

ԳԼՈՒԽ Ե

ԱՐՏԱՒԱԶԴ

ԻԲ. Արտաւազդ հօրը դահը կը նստի (36). Հռոմայեցւոց հետ Պարթեւաց փրաատ թագաւորին դէմ կը միաբանի. հռոմաւրէնասէր խորհրդովը Հռոմայեցւոց օգնելէն ետ կը կենայ։ ԻԳ. Անտոնիոս Հայաստան կ'արշաւէ, զԱրտաւազդ կը բռնէ (33) եւ Եգիպտոսի Կղեոպատրա թագուհւոյն ձեռքը կու տայ։ Արտաւազդին սպանութիւնը (31)։

ԻԲ. ԱՐՏԱՒԱԶԴ հօրը մահուանէն ետքը բոլոր Հայոց տէրութեան վրայ թագաւոր եղաւ, եւ անմիջապէս իր եղբայրներն ու քոյրերն Ալիովիա եւ Աքերաւնի գաւառները խաբեց, հնոտեղի թագաւորական կալուածներն իրենց պարգեւելով, եւ անոնց առանձին մուտք ալ կապեց։

Ցայն ժամանակներն Անտոնիոս Հռոմայեցւոց մեծ իշխանը Պարթեւաց փրաատ թագաւորին դէմ պատերազմի ելաւ, որուն հետ Արտաւազդ դաշինք դնելով՝ 13,000 զօրքով անոր օգնութեան եկաւ։ Բայց Հոկտաւիանոս իշխանն՝ Անտոնիոսին իշխանակիցն, ուզելով որ Անտոնիոս Պարթեւներէն յաղթուի, գաղտուկ զԱրտաւազդ յորդորեց որ անոր չօգնէ, որուն Արտաւազդ հաւանելով՝ պատճառաւ մը զօրքն առաւ Հայաստան դարձաւ։ Անտոնիոս Հռոմայեցւոց զօրքովը շատ անգամ Պարթեւաց հետ զարնուեցաւ, բայց չկրցաւ անոնց յաղթել, եւ ինքը շատ վնաս կրեց. ուստի սոխպուեցաւ ետ դառնալ եւ եկաւ Հայաստան ձմերեց։ Հռոմայեցիք կարծելով թէ Արտաւազդին իրենց չօգնելուն համար աս դժբախտութիւնը գլուխնին եկաւ, վասն զի կ'ըսէին, թէ որ անիկա մեզի օգնելու ըլլար, Հայոց զօրքը Պարթեւաց հետ պատերազմելու եղանակը դիտնալով՝ անտարակոյս կը յաղթէինք, զԱնտոնիոս շատ սոխպեցին որ անկէ վրէժ առնու։ Բայց անիկա տեսաւ որ իր տակաւացած բանակովը չկրնար Հայոց յաղթել, միանգա-

մայն Արտաւազդին երկրին ալ կարօտ է, վասն զի իր գօրաց ապրուստն անկէ կը գանէր, ասոնեցին յանձն չառաւ նոյն առեներն անոր վնաս հասցընել:

ԻԳ. Զմեռն անցնելուն պէս ելաւ Եգիպտոս գնաց, եւ ուզեց Արտաւազդէն վրէժ առնուլ. բայց յայտնի թշնամութիւն ցուցընելու վախնալով, որպէս զի չըլլայ թէ զանիկա իրեն դէմ պատերազմի դրդռէ, անոր Դեղլեոս անուանով իշխան մը խաբեց, ու խարդախութեամբ խնդրեց որ իր աղջիկն իրեն Աղէքսանդր որդւոյն կնութեան տայ, որպէս զի կարող ըլլայ աս առթով զինքը բռնել եւ սպաննել: Արտաւազդ խարդախութիւնն իմանալով՝ չուզեց անոր ուղածը կատարել: Անտոնիոս նորէն բարեկամական նամակներ խաբելով՝ եւ շատ գօրքով ալ Հայաստան գալով, վերջապէս Արտաւազդը հաւանեցուց որ իր քովը դայ: Այսպէսով զանիկա բռնեց, եւ հետն առած Հայաստանին ամէն բերդերն եւ ամրոցներն՝ որոնց մէջ թագաւորական գանձերը պահուած էին, պատուցուց, որպէս զի ան գանձերն ալ ձեռք ձգէ, բերդապահներուն ըսելով որ ձեր թագաւորը գերի բռնուած չէմ, այլ իր անձին ու երկրին օգտին համար ատակ կ'ուզեմ ժողվել: Բայց երբ որ բերդերուն պահապանները մտիկ չըրին ու գանձերը չտուին, Անտոնիոս զԱրտաւազդ ոսկիէ շղթայի զարկած՝ Եգիպտոս տարաւ, եւ աւար առած գանձերովն Եգիպտոսի Կղէոպատրա թագուհւոյն պարգեւեց, եւ աս բանիս յիշատակին համար ատակ մը տպել տուաւ, որուն մէկ կողմն իր գլուխը կայ առջեւը Հայոց թագաւորական թագը դրուած, եւ չորս կողմը գրուած է՝ ԱՆՏՈՆԻՈՍ· ՀԱՑԱՍՏԱՆ ՆՈՒԱՃԵԱԼ[1]. իսկ միւս կողմը Կղէոպատրային պատկերը:

Արտաւազդ քիչ մը տաեն Եգիպտոս մնալէն ետքը, Կղէոպատրա զինքը գլխատել տուաւ, որուն տասնձին թագաւորութիւնը 4 տարիի չափ տեւեց:

1 Antonius, Armenia devicta.

ԳԼՈՒԽ Ա

ԸՐՏԱԻԱԶԳԻՆ ՑԱԶՈՐԴՆԵՐՆ ԸՍՏ ԸՐՏԱՔԻՆ ՊԱՏՄԱԳՐԱՑ

ՀՈՄԱՑԵՑԻՈՑ եւ Ցունաց պատմագիրներն Արտաւազդ Ա.էն եւրը Հայաստանի վրայ տիրող Թագաւորաց պատմութիւն մը մեզի կ'աւանդեն՝ որոնց, ինչպէս վերը համառօտիւ յիշեցինք, ոչ անուններն եւ ոչ գործքերուն փոքր նշմարանքը մեր ազգային պատմագիրներուն մէջ կը գտնուին: Ասոնք իրենց Թագաւորներուն աթոռն Արտաշատ քաղաքը կը դնեն եւ անոնց գործքերն ու պատերազմներն եւ իրարու յաջորդութիւնը կարգաւ կը պատմեն: Իսկ մեր պատմագիրները զանոնք բոլորովին անյիշատակ Թողուած մի եւ նոյն ժամանակի մէջ Մծբին կամ Եդեսիա Նստող զատ անուններով Հայոց Թագաւորաց պատմութիւն մը կը գրեն, անոնց յաջորդութիւնն, ըրած գործքերն ու պատերազմներն, իրենց ժամանակին Հայաստան պատահած փոփոխութիւններն եւ երեւելի դէպքերը կը շարեն, որոնք օտարազգի պատմագրաց յիշած Թագաւորներուն գործքերուն հետ եւ ոչ փոքր նմանութիւն մ'ունին: Արդ ասոնց երկու աննման պատմութիւնները իրարու հետ միաբանելու համար կամ պէտք ենք անոնցմէ մէկը բոլորովին սուտ եւ անհիմն համարիլ, եւ կամ ըսելու ենք որ մի եւ նոյն ժամանակուան մէջ Հայաստան երկու տեղ զատ զատ իրարմէ անկախ Թագաւորութիւն ունեցած է, որոնց մէկուն պատմութիւնն օտարազգի հեղինակները մեզի կ'աւանդեն, եւ երկրորդինը մեր ազգային պատմագիրները:

Թայց Թէ որ երկու պատմութեան ալ ամէն մէկ մասերուն իրարու հետ ունեցած կապին ու յարաբերութիւններուն, եւ մանաւանդ զանոնք Հաստատող վկայութիւններուն աղէկ միտ դնելու ըլլանք, ոչ պատմութիւններէն մէկը կրնանք ուրանալ, եւ ոչ ալ

թագաւորութիւնն երկու բաժնել։ Օտարազգի հեղինակաց պատմութիւնը չենք կրնար անսասպ հաստատել, որովհետեւ աստղագէտ ոմանք պատմած դէպքերնուն ժամանակակից կամ շատ մօտաւոր բլլալէն զատ, իրենց ստուգութեանը Հաստատուն վկաներ ունին իրենց յիշած Հայ թագաւորներուն անուամբը տպուած տառկներն՝ որոնք մինչեւ հիմա կեցած են, եւ իրենց վրայի պատկերներովը՝ պատմուած դէպքերը կը ներկայացընեն։ Եւ ոչ ալ մեր ազգային պատմագրաց աստղագէտը կրնանք բոլորովին ուրանալ, վասն զի ասիկա ամբողջ Հայոց պատմութեան հետ անբաժին կապակցութիւն մ՚ունի եւ իրրեւ մեր պատմութեան շրջապտին միջին օղերն է որ երկու ծայրերն իրարու հետ կը միացընէ, այնպէս որ եթէ ասիկա թող տրուի, ամբողջ կապը կը քայքայի եւ առաջինները վերջինէն կը բաժնուին։ Երկրորդ՝ աս պատմութեան գլխաւոր եւ էական դէպքերուն եւ պարագաներուն մէջ ամէն աս ժամանակին պատմութիւնը գրող ազգային հեղինակներն՝ իրարու հետ բոլորովին կը միաբանին, որն որ պատմութեան ստուգութեանը մեծ հաստատութիւն մըն է։ Եւ երրորդ աս պատմութիւնն ալ առաջինին պէս իրեն հաստատուն վկաներ ունի ազգին մէջ պահուած աւանդութիւններն եւ իրեն յիշած թագաւորներուն անուամբն անուանած քաղաքներն ու տեղերը՝ որոնք Հայաստանի մէջ նոյն թագաւորներէն շինուեցան ու գարերով անեղծ մնացին։

Լսակ մի եւ նոյն ժամանակ երկու թագաւորութիւն դնելու ամենեւին հիմ չունինք, վասն զի աս երկու աննման պատմութեանց հեղինակներէն եւ ոչ մէկն ասոր վրայ ակնարկութիւն մը կ՚ընէ, այլ մանաւանդ երկու կողմն ալ յայտնի կը ցուցընեն որ Հայաստանի նոյն ժամանակուան թագաւորութիւնը մի միայն էր. օտարազգի պատմագիրներն իրենց դրած թագաւորներուն իշխանութիւնը՝ գործքերն ու պա-

տերազմները Հայաստանին ամէն կողմէ կը տարածէն, նոյնպէս մեր պատմագիրներն ալ Մծբնի եւ Եդեսիա նստող թագաւորներուն իշխանութիւնը վկայեն։ Հայաստանին հիւսիսային ծայրը կը հպատակեն։

Մենք ատ պատմութիւններուն իրարու այնչափ աննմանութիւնն ու զանոնք միաբանելը դժուար կարելի բլլալը տեսնելէն ետեւ, յանդուգն կ'ործվ մ'բլած կ'ըլլայինք, թէ որ ջանայինք երկուքն իրարու հետ խառնել ու թէ մէկուն թէ միւսին պարզութիւնը պղտորել։ Ուստի երկու պատմութիւնն ալ իրենց հեղինակներէն մեզի աւանդուածին պէս անարատ պահելու համար, նախ օտարազգի պատմագիրներուընը զատ գլխով մէջ առնենք, եւ անկէ ետեւ ազգային մատենագրաց պատմութիւնը յառաջ կը տանինք։ Գուցէ ապագայ ժամանակն՝ ատոնց վրայ նոր լուսաւորութիւն մը կուտայ եւ երկուքն իրարու հետ միաբանելու հնարքը կը ցուցընէ։

ԻԹ· Անտոնիոս իր Աղեքսանդր որդին Հայոց թագաւոր կը դնէ (33)։ Արտաշա (Արտաշէս) Արտաւազդին երէց որդին՝ հօրը կը յաջորդէ (33.) Հռոմայեցւոց դէմ պատերազմի կ'ելլէ, կը յաղթուի ու Պարթեւաց երկիրը կը փախչի։ Պարթեւաց թագաւորին օգնութեամբը նորէն Հայաստան կը դառնայ. Մարաց թագաւորին պատերազմաւ կը յաղթէ ու թագաւորութիւնը ձեռք կը ձգէ։ ԻԸ· Արտաշա կը սպաննուի (21) եւ իրեն կը յաջորդէ Տիգրան՝ իր եղբայրը (20)։ Տիգրան Փոքր եւ իր քոյրն Երատոյ թագաւորական գահը կ'ելլէն։ (3 Քր· ծ·). Հռոմայեցիներէն կը մերժուին եւ իրենց տեղն Արտաւազդ իշխանը թագաւոր կը դրուի։ Տիգրան Պարթեւաց օգնութեամբը զԱրտաւազդ կը վռնտէ ու թագաւորութիւնը նորէն կ'առնու։ (2 Քր· ծ·)։ ԻԶ· Օգոստոս կայսրը Մարաց թագաւորին Արիոբարզան որդին Հայոց թագաւոր կը դնէ (1 Քրիստոսէն Եաքը)։ ԻԷ· Արտաւազդ՝ Արիոբարզանին որդին հօրը կը յաջորդէ· Հայերը զինքը կը մերժեն ու Տիգրան անունով իշխան մը թագաւոր կը դնեն։ Երատոյ թագուհին նորէն Հայաստանի գահը կը նստի։ Պարթեւաց Վռնան թագաւորը Հայոց թա-

գաւառութիւնը ետաք ձգելու եաեւէ կ'ըլլայ (15 Ք · Ե ·) · Տիբեր կայսրը Գերմանիկոս զօրապետին ձեռքովը Պոնտոսի Պողեմոն թագաւորին չէնան որդին Հայոց թագաւոր կը դնէ (18) : ԻՐ · Զենոնին մահը, Պարթեւաց թագաւորին որդւոյն Ընշակին Հայոց թագաւորելը : Մհիրդատ վրաց թագաւորին եղբայրը զՎրշակ մեռցընել կու տայ եւ Հայոց թագաւորութիւնն ինքը կ'առնու : Իր Պարթեւաց հետ ըրած պատերազմն ու յաղթութիւնը : Մհիրդատին եղբօրը սպան Հռադամիզդ իրեն դէմ կ'ելլէ, զինքը կը սպանէ եւ թագաւորութիւնը կը յափշտակէ (45) : ԻԹ · Վաղարշ (Վղոդգէս) Պարթեւաց թագաւորը Հայաստան կ'արշաւէ եւ իր Տրդատ եղբայրը Հայոց թագաւոր կը դնէ : Հռադամիզդ կը փախչի · Զենոբիա թագուհին կը բռնուի : Լ · Ներոն կայսրը Կորբուղոն զօրապետը Պարթեւաց դէմ կը խաբէ · Հռոմայեցիք Պարթեւներուն կը յաղթեն, Տրդատը կը վռնտեն ու Տիգրան իշխանը գահը կը նստեցընեն (55) : Պարթեւաց Վռնեսէս զօրապետն Հռոմայեցւոց վրայ կու գայ ու Տիգրանը Տիգրանակերտին մէջ կը պաշարէ : Պետոս Հռոմայեցւոց զօրապետը Հայաստան պաշտպանելու կը խրկուի, Վաղարշ անոր կը յաղթէ ու բոլոր Հայաստանէն դուրս ընելու կը սպիսկէ : ԼԱ · Հռոմայեցւոց ու Պարթեւաց դաշտը հետ հաշտութիւը, Տրդատին Հռոմ երթալն ու Ներոնէն Հայոց թագաւոր պսակուիլը (61—62) : Տրդատին մահը (70—71) :

ԻԳ · Ընտմնիոս զԱրտաւազդ բռնելէն եաեւ Հայաստանին ամէն կողմը նուաճել, որուն մէկ մասը Պոնտոսի Պողեմոն թագաւորին տուաւ, արեւելեան կողմերը Մարայ թագաւորին պարգեւեց, իսկ մնացած մասին վրայ իր Ադեքսանդր որդին թագաւոր դրաւ : Բայց Հայոց զօրքն աս օտարազգի թագաւորին հնազանդիլ չուզելով՝ Արտաւազդին մէծ որդին Արտաշան իրենց թագաւոր անուանեցին : Ասիկա գալծին պէս Ընտոնիոսին դէմ պատերազմի ելաւ, եւ անկէ յաղթուելով՝ Պարթեւաց թագաւորին քովը փախաւ, ուր քիչ մը ժամանակ մնալէն ետքն, երբ որ Ընտոնիոսն ու Հռոմայեցիքն իրարու դէմ պատերազմ բնելու զրպաղած էին, Պարթեւաց օգնութեամբը նորէն Հայաստան դարձաւ ու տիրեց ·

Մարաց թագաւորը՝ [illegible]՝ որն որ Հռոմայեցւոց դաշնակից էր եւ [illegible] Հայաստանի պահապան ու պաշտպան դրուած էր, պատերազմին ելաւ, անոր յաղթեց ու Մարաստանն իր իշխանութեան տակն առաւ: Այսպէս թագաւորութիւնն Հաստատելով՝ Հայաստանի ու Մարաստանի մէջ գտնուած ամէն Հռոմայեցիները սրէ անցուց:

ԻՆ· Կայս Հպատիւ կրցաւ քանի մը տարի թագաւորութիւնը վարել· վասն զի իր ազգականները դինքն սպաննեցին, եւ Օգոստոս Հսկտաւիանոս կայսրի խնդրեցին զ՝ Արտաւազդին Տիգրան որդին՝ որն որ Հռոմ կը [illegible]նար, իբրեւ թագաւոր դնէ: Կայսրն անոնց խնդիրը կատարեց եւ իր Տիբեր որդեգրին ձեռքովը զՏիգրան գահն նստեցուց· բայց սաոր թագաւորութիւնն ալ շատ կարճ տեւեց: Երեն յաջորդեց իր որդին Տիգրան Փարր իր Երատոյ քրոջը հետ, զորմէ Հռոմայեցիք մերժեցին եւ Արտաւազդ անունով իշխան մը թագաւորեցուցին· բայց ժողովուրդն անոր վրայ դահ չբլալով՝ զարիին սպաննեցին ու Պարթեւաց օգնութեամբ Տիգրանը նորէն գահը նստեցուցին· Հայաստան դանուող Հռոմայեցւոց ալ դէմ ելան ու շատերը կարգեցին: Տիգրան երկրորդ անգամ ալ չկրցաւ երկայն տաեն թագաւորութիւն ընել, որովհետեւ ժողովրդեան անհաճոյ բլլալով՝ վռնտուեցաւ:

ԻԶ· Ես բաներուս լուրն երբ որ Օգոստոս կայսրն առաւ, շատ մ՚իր Գայիոս որդեգիրը մեծ բանակով Հայաստան խրկեց որ Հայոց ու Պարթեւաց հետ խաղաղութիւն ընէ ու խռովութիւնները կարգի դնէ: Եկաւ Գայիոս ամէն բան կարգաւորեց եւ Մարաց թագաւորին յաղթանդամ ու զօրաւոր որդին Արիոբարզանը Հայոց թագաւորութեան գահը նստեցընելով՝ եւս դարձաւ: Բայց Արտագերից բերդին քովէն անցած տաեն, Ադոն՝ նոյն բերդին իշխանը, կամ ըստ Փլոտոսի՝ Թոմիէս Արտաշատ քաղքին

քաղաքապետան՝ իրեն հետ խոստումնապատրաստով քոմն եկաւ, ու արուի գարկաւ սատակի վիրաւորելոյ, եւ ինքը բերդին մէջ մնաւ ամրացաւ: Հռոմայեցիք սատակի պատերազմեալ բերդն առին ու չորս կողմ կրակի տուին. Աղդան որպէս դի Թշնամւոյն ձեռքը չեյնայ, ինքը զինքը կրակին մէջ նետեց ու մեռաւ:

ԻԲ· Աբիաբարդանին յաջորդեց իր որդին Արտաւազդ, զորն որ Հայերը մերժեցին եւ անոր տեղն Օգոստոս Հայոց Թագաւորներուն ցեղէն Տիգրան անունով մէկը Թագաւորեցուց: Ասոր մեռնելէն ետքն Երատոյ Թագուհին երկրորդ անգամ գահ ելաւ, բայց Հայերը կին Թագաւորի վարժած չըլլալով՝ զինքը վռնտեցին, ու ժամանակ մ՚անտէրտնչ մնալէն ետեւ, երբ որ Վռնան Պարթեւաց Թագաւորն իր աթոռէն մերժուելով՝ Հայաստան եկաւ, Հայ իշխանները զինքն իրենց Թագաւոր ընտրեցին. բայց Արտաւան որն որ Վռնանին տեղը Պարթեւաց Թագաւոր դրուած էր, անոր դէմ պատերազմ ապատնամով եւ Հռոմայեցիք ալ չկրնալով Հայոց օգնել, Սիլանոս Ասորոց Հռոմայեցի իշխանը զանիկա իր քովը կանչեց եւ Հայաստան դարձեալ առանց Թագաւորի մնաց: Տիբեր կայսրն ան բանիս լուրն առաւ, ու Գերմանիկոս իշխանը զօրքով Հայաստան խրկեց որ Հայոց Թագաւոր մը դնէ, որն որ եկաւ Հայ իշխաններուն խնդրելովը Պոնտոսի Պողեմոն Թագաւորին Զենոն որդին Արտաշատ քաղքին մէջ Թագաւոր պսակեց, որուն անունը Հայերը փոխեցին եւ Արտաշէս դրին:

ԻԸ· Ասոր մահուանէ ետքն Արտաւան իր Արշակ որդին Հայոց Թագաւորական գահը նստեցուց. բայց Միհրդատ՝ Վրաց Թագաւորին եղբայրը Տիբեր կայսրին հրամանն ընդունելով որ երթայ Հայաստանն առնու եւ Հոն Թագաւորէ, Արշակին իշխաններուն կաշառք տուաւ եւ անոնց ձեռքովը զանիկա սպաննեց: Անկէ ետքն ինքը զօրքով Հայաստան արշաւեց, Արտաշատ

քաղաքն առաւ ու թագաւորեց: Արտաւան իր որդ-
ւոյն մահուանը վրայ սաստիկ բարկացաւ՝ մին որ-
դին Որոդէսը մեծ բանակով մը Միհրդատին վրայ
խաւրեց որ զանիկա Հայաստանէն վռնտէ: Միհրդ-
դատ իր ու Վրաց սահմանակից ազգերէն ժողված
զօրքովը Պարթեւաց դէմ ելաւ եւ անոնց բանակը
ցրուեց: Բայց աս յաջողութենէ ետքն ալ չկրցաւ
թագաւորութեան մէջ հաստատուն մնալ. վասն զի
իր եղբօրորդին Հրադամիդ հօրմէն դրգռուելով՝ ա-
զեց իր ձեռքէն թագն յափշտակել, եւ աս վախ-
ճանաւ իրեն դէմ պատերազմի ելաւ. Միհրդատ
յաղթուելով՝ Գառնի (Գառնեաս) բերդը Հռոմայե-
ցւոց քովը փախաւ: Հրադամիդ եկաւ բերդը պա-
շարեց եւ երկայն ատեն պատերազմելով՝ չկրցաւ
առնուլ. ան ատեն նենգութիւնը ձեռք առաւ եւ
կաշառով Հռոմայեցի զօրապետը հաւանեցուց որ
Միհրդատին խորհուրդ տայ իր քովը դալու եւ հաշ-
տութիւն ընելու: Միհրդատ աս նենգութենէն խա-
բուեցաւ ու Հռադամիդին բանակը դնաց, որն որ
անմիջապէս գինքն ապանդել տուաւ:

ԻԹ. Բայց Հրադամիդ աս գործած սոսկալի
թագաւորութիւնը չկրցաւ հանգիստ վայելել. վասն
զի նոյն ժամանակը Վաղարշ (Վոլոգէս) Պարթեւաց
թագաւորն անհամար զօրքով Հայաստան արշաւեց,
գինքն անկէ վռնտեց եւ ամէն կողմ նուաճելով իր
Տրդատ (Տիրիդատէս) եղբայրը հոն թագաւորեցուց:
Քիչ մը ետքը Պարթեւաց զօրքին պաշարը պակսելով
եւ ձմեռն ալ սաստկանալով՝ Վաղարշ իր եղբօրը հետ
Հայաստանէն քաշուեցաւ: Ա՛ս բանիս լուրն Հրադա-
միդ առածին պէս նորէն Հայաստան դարձաւ ու թա-
գաւորութիւնն առաւ, եւ սկսաւ ժողովուրդն առաջի-
նէն աւելի նեղել ու տառապեցընել, որոնք չկրնալով
դիմանալ, միաբան գինք առին անոր վրայ յարձակեցան
որ սպանեն: Թագաւորն հազիւ իր Զենոբիա կնոջը
հետ կրցաւ կատղած ժողովրդեան ձեռքէն պրծիլ

ու դէպ ի վրաստան փախչել : Ջամբան Զենոբիա Ճամբորդութեան առաջապահներէն առաջին յոգնելով ու նեղուելով, որովհետեւ դիշեր ցորեկ շարունակ առանց ամենեւին հանգչելու յառաջ կ'երթային, Հրադամիզդին աղաչեց որ վնասը մեռցընէ, որպէս զի կերակուր հալածողներուն ձեռքը չիյնայ. ան ալ դաշոյնով մը զինազուրկին վիրաւորեց եւ երասխ գետին մէջ նետեց : Բայց դետին ջուրը վնասը ծանծաղ տեղ մը տարաւ ձգեց, ուր հովիւները զանիկա գտնելով՝ վերքը պատեցին ու դարմանեցին, եւ այնուհետեւ ոչ միայն իմանալով՝ Արտաշատ քաղաքը տարին : Նոյն ժամանակը Տրդատ Պարթեւաց գօրքով նորէն Հայաստան դարձաւ ու թագաւորութիւնն առաւ :

Լ. Պարթեւաց Հայաստան գրաւելուն լուրը Հռոմ հասածին պէս, Ներան կայսրը Կորբուլոն մեծ իշխանին հրաման առաւ որ շուտով երթայ զանոնք Հայաստանէն հանէ : Եկաւ Կորբուլոն Տրդատին գօրքը զարկաւ, Արտաշատ քաղաքն առաւ ու կրակի տուաւ. անկէ դարձաւ Տիգրանակերտին վրայ, եւ անոր ալ սիրելով՝ Տիգրան Կապադովկացի իշխանն՝ Արքելայոս թագաւորին աղգականը՝ գրեն որ Ներոն Հռոմէն Հայոց թագաւորութիւնն առնելու համար խաւրած էր, գահը նստեցուց : Վաղարշ աս առիններս վրկանաց աղջին հետ պատերազմելու զբաղած ըլլալով՝ չէր կրցած նեղօրն օգնութեան հասնիլ. բայց երբ որ լսեց թէ անիկա թագաւորութենէ բոլորովին մերժուեր՝ եւ տեղը Տիգրանը թագաւորեր է, սաստիկ բարկացաւ, մանաւանդ երբ որ լուր առաւ որ Տիգրան Ատրպատականի յարձակեր է եւ կ'ասպատակէ. եւ շուտ մը Պարթեւաց նախարարները ժողվելով՝ անոնց առջեւը Տրդատին գլուխը թագ դրաւ եւ Հայոց թագաւոր անուանեց, ու Ներեսէս զօրապետը մեծ բանակով մ'անոր հետ Հայաստան խաւրեց որ զանիկա նորէն գահը նստեցնէ : Կորբուլոն Պարթեւաց արշաւանքին լուրն առնելով՝ վերադառնաս Սեւերոս ու Վիկտոս

Խաղաղաս զօրապետներն երկու Լեգէոնով Տիգրանին օգնելի եան խաբեց, որն որ Տիգրանակերտին մէջ ամրացած էր· իսկ ինքը բոլոր բանակովն Եփրատին եւ Ընդը կեցաւ որ Ասորիք պաշտպանէ: Մինչեւ եկաւ Տիգրանակերտը սաստիկ պաշարեց եւ երկայն ատեն զարկաւ, քանի մ՚անգամ ալ բերդին վրայ յարձակումի բրաւ, բայց չկրցաւ առնուլ: Նոյն ժամանակը Կորբուլոն կապադովկիոյ հարիւրապետը վազարշին խաբեց, որն որ ուրիշ բանակով մը Մծբին քաղքին առջեւը հասած էր, եւ առաջարկեց որ պատերազմը դադրեցընեն, եւ իրարու հետ խօսելով՝ խնդիրը խաղաղութեամբ լմընցընեն· վազարշ ասոր առաջարկութիւնն ընդունեցաւ եւ խօսակցութիւնն ալ սկսուեցաւ, բայց առաջարկուած պայմաններուն վրայ չկրնալով իրարու հետ միաբանիլ, նորէն երկու կողմն ալ զէնք առաւ: Կայսրը Հայաստանին պաշտպանութեան համար Պետոս զօրապետը նոր բանակով մը հոն խաբեց, որն որ եկաւ քանի մը գաւառներ ապստամբեց եւ անկէ ետքը զօրքը զանազան տեղեր տարածելով՝ Կայսեր նամակ գրեց որ պատերազմը յաղթութեամբ լմընցուցինք: Իսկ վազարշ՝ որովհետեւ Կորբուլոնին բանակն Եփրատին եզերքը բռնած ըլլալով՝ չէր կրնար Ասորիք արշաւել, բոլոր զօրութիւնը մէկտեղ բերաւ եւ յանկարծ Պետոսին վրայ յարձակեցաւ, անոր քիչ զօրքը զարկաւ ու ցրուեց եւ ստիպեց որ իրեն հետ դաշինք դնէ ու բոլոր զօրքովն Հայաստանէն դուրս ելլէ:

ԼԱ· Պարթեւաց թագաւորն ատ յաղթութիւնը կատարելէն ետեւ, Հռոմ նամակ մը գրեց, որուն մէջ իր ըրածները կարգաւ կայսեր կը ծանուցանէր եւ կ՚առաջարկէր որ՝ որպէս զի պատերազմը վերջանայ, Տրդատին Հայոց թագաւոր ըլլալուն հաստատութիւն տայ, միայն թէ անկից ետեւ Հռոմայեցւոց բանակին երթայ եւ կայսերական պատկերին առջեւը թագաւոր պսակուի: Ա՛ն նամակը գներոն շատ խռովեց, վասն

զի Պետոսին նամակը՝ զԼպքերն իրեն բոլորովին տարբեր ծանուցած էր. ու սակի շատ մը պարթեւ պատգամաւորներուն հետ եկող Հռոմայեցի Տարիւ բապետն իրեն կանչեց եւ անկէ տեղեկանալով որ սուտ էին Հռոմայեցիք բոլորովին Հայասատանէն ելեր են, ծերակոյտը խորհրդի ժողվեց եւ որոշեց որ Նորէն Պարթեւաց դէմ պատերազմ սկսուի. Կորբուլոնն ալ նոյն պատերազմին զօրավար դրաւ:

Ան քանի զօրապետաբ Թէպէտ եւ կայսեր Տրամանն առածին պէս, Թշնամին զարնելու ամէն պատրաստութիւնները տեսաւ ու ճամբայ ելաւ, բայց խնդիրն առանց պատերազմի լմընցընելու բաղձալով, երբ որ Վաղարշէն ալ աս բանիս համար իրեն հրեշտակ եկաւ, սիրով ընդունեցաւ եւ ինքն ալ անոր քանի մը հարիւրապետ խաւրեց, եւ իրարու հետ անձամբ խօսելու՝ տեղ ու ժամանակ որոշեց: Նոյն օրը Տրդատ փառաւորութեամբ Հռոմայեցւոց բանակն եկաւ, ուր Կորբուլոնին հետ խօսակցելով՝ որոշեցին որ ինքն անձամբ Հռոմ երթայ ու Ներոնէն Թագաւոր պսակուի: Տրդատ շուտ մը ճամբորդութեան ամէն պատրաստութիւնները տեսնելով՝ շատ իշխանութեամբ ու հարիւրաւոր ծառաներով կայսերական քաղաքը գնաց, ուր Ներոն գինքը մեծ հանդէսով Հայոց Թագաւոր պսակեց եւ Հայասատան խաւրեց: Էն Տրդատ 9 տարի խաղաղութեամբ Թագաւորեցին եւտեւ վախճանեցաւ:

Էս կը դադրի օտարազգի պատմագրաց Հայոց վրայ պատմած շարունակեալ պատմութիւնն: Ասկէ ետքն անոնցմէ տմանք Հայասատանի Թագաւորներուն մկրտանիին միայն անուններն ու քանի մը գործերը վեր ի վերոյ կը յիշեն, զորոնք մենք Հոսաեղս յիշելը զանց առնելով՝ մեր ազգային պատմագիրներուն պատմութիւնն յառաջ տանելու կը դառնանք:

ԳԼՈՒԽ Ի

ԱՐՇԱՄ

ԼԲ. Արշամին գահ ելլելը (33 Ք. Ց.) եւ Հռոմայեցւոց հետ հաշտութիւն ընելը։ ԼԳ. Ենանոս Բագրատունեաց իշխանը զՀիւրկանոս պազատին կը խրկէ. Արշամ զինքը կը պատժէ։ Ենանոս հաւատքը կ'ուրանայ ու Հայաստանի վերակացու կը դրուի։ ԼԴ. Արշամին Հերովդէսին հետ թշնամանալն եւ իր մահը (3 Ք. Ց.)։

ԼԲ. ԱՐՇԱՄ՝ Տիգրան Մեծին Արտաչէս եղբօրն որդին, Արտաւազդին բռնութենէն ազատ իշխանութիւն ու գօրաց ընտրելովը թագաւորական գահն ելաւ։ Ասոր թագաւորութեան առաջին տարին Պարթեւաց Արշէզ թագաւորը մեռնելով՝ որն որ միշտ Հռոմայեցւոց դէմ Հայոց օգնական կ'ըլլար, իր որդին ու յաջորդն Արշաւիր մանուկը չկրցաւ իրեն օգնել, ուստի ինքն ալ երկիրը շուտով խաղաղցնելու համար Միջագետքէն ու Փոքր Հայոց կողմերէն տարկ տալ խոստանալով՝ Հռոմայեցւոց հետ հաշտութիւն ըրաւ։

ԼԳ. Ա՛ս ժամանակս Ենանոս Բագրատունեաց նախարարը, Հրէից Հիւրկանոս քահանայապետը՝ զորն որ Բարզափրան բռնած Հայաստան բերած էր, գաղտուկ թող տուաւ որ իր երկիրն երթայ։ Արշամ աս բանիս վրայ սաստիկ բարկանալով՝ զԵնանոս բռնել տուաւ. ան ալ որպէս զի պատժէն ազատի, թագաւորին ըսաւ թէ Հիւրկանոս իր ազատութեանը համար 100 քանքար ստակ խոստացաւ, եւ յանձն առաւ որ ինքն այնչափ ստակ թագաւորին վճարէ, յուսալով որ Հիւրկանոսէն կընայ առնուլ։ Արշամ ատեն որոշեց. Ենանոս շուտ մ'իր եղբայրներէն մէկը Հիւրկանոսին խրկեց որ անկէ ստակ ուզէ. բայց որովհետեւ Հերովդէս զանիկա մեռցուցած էր, յոյսը պարապի ելաւ։ Ուստի երբ որ որոշուած ատենն

եկաւ ու չկրցաւ վճարել, թագաւորը գինքը պա-
տուէն ձգեց ու բանտ դնել տուաւ։ Ան ատենը
գնեմունեաց Զօրա նախարարն ալ անոր վրայ թա-
գաւորին ամբաստանութիւն ըրաւ թէ Ենանոս ուզեց
քեզմէ ապստամբիլ, եւ չանաց որ զիս ալ իրեն հետ
միաբանէ ու Հերովդէսէն մեր բուն երկրին (Հրէաս-
տանի) մէջ մեզի անզ ուզենք, եւ երթանք հոն բնա-
կինք։ Բայց ինծի յայտ կտրելով՝ ան բանիս համար
զՀիւրկանոս թող տուաւ։ Արշամ՝ ատոնց հաւատա-
լով՝ հրամայեց որ Ենանոսին զանազան տանջանքներ
տան ու բոլոր անոր ընտանիքն եւ ազգականներն
ոչնչանեն, եթէ յանձն չառնու հրեութիւնը թողուլ
ու կուռք պաշտել։ Ենանոս երբ որ իր ազգական-
ներուն մկուն ոչնչանալն եւ իր որդւոյը տանջան-
քին տեղը բերուիլը տեսաւ, իր կինեբուն յորդորե-
լովը յանձն առաւ բոլոր ցեղովը կուռք պաշտել, եւ
այսպէս նորէն իր պատուոյն մէջ հաստատուեցաւ։
Բայց Արշամ անոր վրայ չվստահանալով՝ գինքը Մի-
ջագետքէն հեռացընելու համար Հայաստան խաբեց,
եւ անոր վերակացութիւնն իրեն յանձնեց։

ԼԲ. Արշամ ասկէ ետքը Հերովդէսին հետ
թշնամացաւ, որովհետեւ անիկա շատ շինութիւններ
ընելէն ետեւ, ուզելով Անտիոք քաղաքն ալ՝ որուն
ճամբաները ցեխով եւ աղտեղութեամբ լեցուն էին,
մաքրել, Արշամէն շատ գործաւորներ խնդրեց որ ան
բանիս օգնեն։ Արշամ յանձն չառաւ տալու, եւ
զօրք ժողվեց որ Հերովդէսին դէմ գնէ։ Հռոմ ալ
մարդ խաբեց ու կայսրէն խնդրեց որ գինքը Հերով-
դէսին իշխանութենէն ազատ ընէ։ Բայց կայսրը չէ
թէ մինակ զանիկա ազատ չըրաւ, այլ նաեւ բոլոր
Ասորիքն ու Փոքր Ասիան ալ անոր յանձնեց. Հե-
րովդէս ալ ան տեղերուն զանազան ազգերէն շատ
զօրք ժողվելով, Արշամ վախցաւ, եւ անոր ուզածը
կատարեց, եւ քիչ մը ետքը մեռաւ 30 (20) տարի
թագաւորութիւն ընելէն ետքը։

ԳԼՈՒԽ Ը

ԱԲԳԱՐ

ԼԵ· Աբգարին թագաւորելը (3 Ք· Յ·)։ Եւ Հայոց բոլորա-վին Հռոմայեցւոց հարկատու ըլլալը։ Աբգարին Հերովդեսին հետ բռած պատերազմին եւ անոր յաղթելը։ ԼԶ· Աբգար կ'ուզէ Հռոմայեցիներէն ապստամբիլ· Եդեսիա քաղաքը կը նորոգէ եւ ամրոզը հոն կը փոխէ։ Պարթեւաց թագաւորին եւ անոր եղբայրներուն մէջ ծագած խռովութիւնը խաղաղեցնելու համար Պարթեւաստան կ'երթայ։ ԼԷ· Արաբայոց Արեա թագաւորին՝ Հերովդէս չորրորդապետին դէմ օգնութեան զօրք կը խաւրէ։ Քրիստոսի ըսած հրաշքներուն լուրն առնելով՝ անոր նամակ կը գրէ։ Քրիստոս անոր պատասխան կու տայ եւ իր պատկերը կը խրկէ։ ԼԸ· Թադէոս առաքեալին Եդեսիա գալն ու զԱբգար բժշկելը· Եդեսացւոց Քրիստոսի հաւատալը։ Աբգար Քրիստոսի համար Ցիբեր կայսեր ու Պարթեւաց եւ Նինուէի թագաւորներուն նամակներ կը գրէ։ Իր մահը (34 Քրիստոսէն ետքը)։

ԼԵ· ԱՐՇԱՒԻՒՏ յաջորդեց իր որդին Աբգար, որուն թագաւորութեան երրորդ տարին Հայերը բոլորովին Հռոմայեցւոց հարկատու եղան։ Վասն զի Օգոստոս կայսրը հրաման հանեց որ ամէն տեղ աշխարհագիր ընեն· ուստի Հռոմայեցւոց հարկահաներըը Հայաստան ալ եկան ու հարկ տուող երկիրներուն կարգը խոթեցին։ Իրենց հետ բերին նաեւ կայսեր պատկերն ու բոլոր Հայոց մեհեաններուն մէջը դրին· Հերովդէս ուզեց որ իր պատկերն ալ Հայոց մեհեաններուն մէջ կայսեր պատկերին քովը դրուի· բայց Աբգար ետ նեցուկ չտուաւ։ Հերովդէս սաստիկ բարկանալով, Աբգարէն վրէժ առնելու համար Գերմանացի ու Թրակացի զօրքերուն՝ որոնք Պարթեւաց երկիրն անպատակելու կ'երթային, հրամայեց որ Հայոց երկրին մէջէն անցնին եւ աւերեն։ Երբ որ Աբգար ասոր ալ դէմ կեցաւ ու թող չտուաւ, Հերովդէս աւելի եւս կատղելով՝ յայտնի պատերազմ բացաւ եւ որովհետեւ ինքն իր սաս-

տիկ հիւանդութեանը պատճառաւ չէր կրնար անձամբ զօրավարել, իր եղբօրորդին անթիւ զօրքով Աբգարին վրայ խաւրեց: Ան ալ եկաւ Միջագետք ու Բուզնան՝ Հայոց գօրքին կեցած դաւառն Աբգարին պատահեցաւ, ու պատերազմելով յաղթութեցաւ, ինքն ալ պատերազմին մէջ մեռաւ. իսկ մնացած գօրքը ցրուեցան ու փախան:

ԼԶ. Ա ամենևին Օգոստոս կայսրը մեռնելով՝ Տիբերիոս անոր տեղն անցաւ, եւ իր որդեգիրը Գերմանիկոս կեսարութեան պատիւ առնելով՝ Աբգարին եւ Արշաւիրին պատգամաւորութեան համար հռոմ խաւրած իշխաններն անարդեց ու չարչըրկեց, Աբգարին Հերովդէսին եղբօրորդւոյն հետ բրած պատերազմին ու զանիկա ապտնելուն համար: Աբգար ան բանս լսածին պէս սաստիկ բարկացաւ, ու միտքը դրաւ որ Հռոմայեցւոց հարկ տալը դադրեցընէ. ուստի ան վախճանաւ Եդեսիա քաղաքը նորոգեց եւ ամրացուց, եւ աթոռը Մծբինէն հոն փոխեց. հոն տարաւ նաեւ իր նաբոգ, Բէլ, Բաթինիքազ ու Թարաթա կուռքերը, մեհեաններուն ամէն գրքերն ու բոլոր դիւանը: Բայց ապստամբութիւնը յառաջ չգնաց, վասն զի նոյն տաեն Արշաւիր Պարթեւաց Թագաւորը մեռնելով՝ եւ անոր որդւոյը մէջ յաջորդութեան համար խռովութիւն ելլելով՝ Աբգար գրքին առաւ Պարթեւաստան գնաց զանոնք խաղաղցընելու համար: Երբ որ հոն հասաւ, տեսաւ որ Արտաշէս Արշաւիրին մեծ որդին Թագաւորեր է. բայց որովհետեւ կ'ուզէր որ իր որդիքն իրեն յաջորդեն, միւս եղբայրները կարէն ու Սուրէնն յանձն չէին առնուր, եւ գրքին մէկ մասն տասնոց կողմը մէկ մասն ալ Արտաշէսին կողմն ըլլալով՝ բոլոր Պարթեւաց երկիրը տաստիկ խռովութեան մը մէջ էր: Աբգար զանոնք խաղաղցուց եւ իրարու հետ հաշտեցուց, ու կարգ դրաւ որ Արտաշէս իր ցեղովը Թագաւորէ, իսկ միւս եղբայրներուն ցեղերն իրենց անուամբը կոչուին Սու-

բենի պահլաւ, կաբէնի պահլաւ, ու վրաբերեան գնդի ալ Ապահապետի պահլաւ, ու Պարթեւաց նախարարներուն ամենէն մեծ համարեին. եւ թէ որ Արտաշէսին ցեղին մէջ արու ժառանգ չմնայ, թագաւորութիւնն իրենց անցնի: Ան այսպէս հաստատելով եւ ամենէն երդումի առնելով դաշնից թուղթը հետ առաւ Հայաստան դարձաւ, բայց սաստիկ հիւանդացաւ մը բռնած:

Ա· Երբ որ իր տեղը հասաւ, լսեց որ Հռոմայեցիք իր Պարթեւաստան երթալուն համար՝ վրան կասկածի գացեր են, կարծելով թէ անոնցմէ օգնութեան զօրք առնելու համար զնաց որպէս զի իրենց դէմ պատերազմի ելլէ: Ուստի շատ մ'անոնց գործակալներուն դեսպան խաւրեց, որ իր հոն երթալուն պատճառն իմացընէ. բայց անոնք դեսպանութիւնն խօսքին չհաւատացին, վրան գի Արգարին թշնամիները՝ ճանաւանդ Հերովդէս չորրորդապետը միշտ Հռոմայեցիներէն անոր դէմ կը դրդռէին: Արգար ասոնց բանից վրայ նեղացած՝ Հերովդէսէն վրէժ առնելու համար Արաբացւոց (Պատրիացւոց) Արետ թագաւորին՝ որն որ Հերովդէսին դէմ պատերազմի ելած էր, Խոսրան Արծրունին Հայոց զօրքով օգնութեան խաւրեց, որոնք գացին անոր զօրքին հետ զարնուեցան ու աղէկ ջարդ մը տուին:

Նոյն տարին Հռոմայեցիք Ասորւոց երկրին վրայ Մարկոս իշխանը վերակացու դրին: Արգար իր Պարթեւաստան երթալուն պատճառն անոր իմացընելու համար: Մար Ինճլ Աղձնեաց իշխանը, Շամշադրան Ապահունեաց նախարարն եւ Անան իր հաւատարիմ սուրհանդակն անոր խաւրեց, զորոնք Մարինոս շատ պատուով ընդունեցաւ եւ պատասխան տուաւ որ ամենեւին հոգ չընեն, միայն թէ տուած հարկերնէն ետ չկենան: Ան իշխաններն անկէ Երուսաղէմ գային ղՅիսուս տեսնելու համար, որովհետեւ անոր ըրած երեւելի հրաշքները լսած էին: Հոն ղՔրիստոս

աչքովքին տեսնելով՝ եկան Աբգարին պատմեցին։ Աբգար Քրիստոսին լսած հրաշքները լսելուն պես, հաւատաց որ անիկա ճշմարիտ Աստուած պիտ՚ըլլայ. եւ սրտմտեւ եօթը տարի յառաջ Պարսից երկրին տացած հիւանդութենէն զեռ բժշկուած չէր, անոր աղաչանաց նամակ մը գրեց որ գայ ու զինքը բժշկէ, եւ Անան սուրհանդակին եւ ուրիշ քանի մը ճարդիկներուն ձեռքովն Երուսաղէմ խաւրեց, որոնք եկան գՔրիստոս գտան եւ Անդրէաս ու Փիլիպպոս առաքեալներուն ձեռքովը նամակն անոր տուին։ Բայց Քրիստոս Լեւեւիա երթալը յանձն չառաւ, միայն Աբգարին նամակին պատասխան խաւրեց, որուն մէջ կը խոստանար որ իր Համբառնալէն ետքն աշակերտներէն մէկը կը խաւրէ որ զինքը բժշկէ եւ իրեն եւ իր հպատակներուն ճշմարիտ հաւատքը սորվեցնէ։ Ան նամակն՝ եւ անոր հետ մէկտեղ Քրիստոսի պատառաւակի վրայ նկարուած կենդանագիրն Անան սուրհանդակը Թադէոսորին բերաւ։

Աբգարին Քրիստոսի գրած նամակն ասէ. "Աբգար Արշամի որդին աշխարհի իշխան, Փրկիչ ու Բարերար Յիսուսին՝ որն որ Երուսաղէմի մէջ երեւցար, ողջոյն։

Քու անունդ եւ քու առանց դեղի եւ արմատներու բուծ բժշկութիւններդ լսեցի։ Ասան զի, ինչպէս որ կ՚ըսեն, դուն կոյրերուն աչքը կը բանաս, կաղերը կը քալեցընես, բորոտները կը սրբես, սատանաները կը հանես, եւ երկայն ատեն հիւանդութիւն ունեցողները կ՚առողջացընես. նա եւ մեռածներն ալ կը յարուցանես։ Երբ որ ասոնք ամէն բան լսեցի, միտքս դրի որ դուն կամ Աստուած ես որ երկինքէն իջած ասոնք բաները կ՚ընես, եւ կամ Աստուծոյ Որդի ես։ Ուստի քեզի գրեցի եւ աղաչեցի որ գաս եւ իմ հիւանդութիւնս բժշկես։ Լսեցի ալ որ Հրեաները քու վրադ արամնչ կ՚ընեն ու կ՚ուզեն զքեզ չարչարել. ես պզտիկ ու գեղեցիկ քաղաք մ՚ունիմ՝ որն որ երկուքներնուս ալ բաւական է,,։

Իսկ Քրիստոսի խաւրած պատասխանն ասէ։

"Երանի անոր՝ որն որ զիս չէ տեսած եւ ինծի կը հաւատայ. վասն զի ինծի համար գրուած է թէ ով որ զիս կը տեսնէ, ինծի պիտ՚որ չհաւատայ, իսկ որոնք որ չեն տեսած,

անունը պիտ'որ Հաւատան ու փրկուին: Եւ ան բանին Համար որ գրած ես ինձ քեզի գամ, պէտք է որ ես ինչ գործքի համար որ Հոս խաւրուած եմ, զանիկա կատարիմ եւ երբ որ կը կատարիմ, դիս խրկողին քովը պիտ'որ Համբառնամ: Համբառնալս եւրը քեզի աշկերտներուս ալկը կը խաւրեմ որ քու ցաւերդ բժըշկէ, ու քեզի եւ քու Հզօտակներուդ կեանք պարգեւէ»:

ԱՀ· Վէրիատոսի Համբառնալէն ետքն, իր պատուիրելովը Թովմաս առաքեալ գԹադէոս՝ Քրիստոսի եօթանասնուերկու աշակերտներէն մէկն Եդեսիա Աբգարին խաւրեց, որ զանիկա բժըշկէ ու քրիստոնէութիւնը քարոզէ: Թադէոս եկաւ Բագրատունեայց ցեղէն Տոբիա անունով իշխանի մը տունը, որն որ Աբշամին Բագրատունիները չարչարած առեներն՝ անոր քովէն փախած էր ու Հրէութիւնը չէր ուրացած, եւ զանիկա քրիստոնեայ ընելով՝ մկրտեց: Թադէոսին գալուն լուրը բոլոր քաղքին մէջ տարածուելով՝ Աբգար ալ լսեց եւ խնդրատ որ Քրիստոսի աշակերտն է՝ զորն որ խոստացած էր խաւրել, ուստի շուտ մը մարդ խաւրեց եւ իր պալատը կանչել տուաւ: Երբ որ Ս· Թադէոս Աբգարին խաչը կը մնեկը, Թագաւորն անոր երեսին վրայ սաստիկ պայծառութիւն մը տեսնելով՝ առջեւն ինկաւ երկրպագութիւն ըրաւ: Քովի իշխաններն՝ որոնք Աբգարին տեսածը չէին տեսներ, ասոր վրայ շատ զարմացան: Թադէոս Թագաւորին ու բոլոր քաղաքացիներուն ճշմարիտ Հաւատքը քարոզեց, եւ Աբգարին վրայ ձեռք դնելով՝ զանիկա առողջացուց. նոյնպէս Աբդիու ամէն իշխանն ու բոլոր քաղքին հիւանդները բժըշկեց: Ասով բոլոր քաղաքացիք Քրիստոսի Հաւատացին ու մկրտուեցան. Աբգար Հրաման տուաւ որ ամէն մեհեանները դոցուին ու կուռքերն եղեգով ծածկուին: Թադէոս առաքեալը գԱդդէ՝ Թագաւորին խոյր շինողն Եդեսիայի եպիսկոպոս ձեռնադրեց, եւ ինքն Աբգարէն Հրաւարտակ առած՝ Հայաստան անոր քեռորդւոյն Սանատրուկին քովը գնաց՝ զորն որ Հայաստանին ու զօրաց վրայ

դրած էր, որպէս զի անոր ալ Քրիստոսի Հաւատքը քարոզէ, եւ քիչ ժամանակուան մէջ անոր եւ իր իշխաններէն շատերուն ալ քրիստոնեութիւնը սորվեցուց ու մկրտեց։

Աբգար ասկէ ետքը Տիբեր կայսեր երկու նամակ գրեց, աղաչելով անոր որ զՔրիստոս խաչող Հրեաները պատժէ, եւ Հրաման տայ որ ամէն տեղ Համաթագ գՔրիստոս պաշտեն. միանգամայն խնդրեց որ Պիղատոսին տէրն Երուսաղէմ ուրիշ դատաւոր մը խաբէ։ Նամակ մ'ալ Անորեաասի Ներսէհ Թագաւորին, եւ ուրիշ նամակ մը Պարթեւաց Արտաշէս Թագաւորին, խնդրեց, յորդորելով զանոնք որ Քրիստոսի Հաւատքն ընդունին։ Բայց դեռ ասոնց նամակներուն պատասխանը չառած, ինքը սրբութեամբ վախճանեցաւ 38 տարի Թագաւորելէն ետքը։

Պրոկոպիոս վեցերորդ դարուն յոյն պատմիչը (Վասն Պարսկական պատերազմին Գիրք Բ. 12.) ասանկ Աբգարին վրայ այսպիսի պատմութիւն մը կը պատմէ։ Աբգար, կ'ըսէ, որն որ իր ժամանակուան մարդիկներուն ամէնէն իմաստունն էր, Օգոստոս կայսեր հետ դաշինք դնելու համար Հռոմ գնաց։ Եւ երբ որ առաջին անգամ կայսեր հետ խօսեցաւ, Օգոստոս անոր վրայ այնչափ սէր կապեց որ չէր ուզեր քովէն բաժնել։ Աբգար միշտ իր հայրենիքը դառնալու բաղձալով, երբ որ շատ անգամ կայսրէն հրաման ուզեց եւ չընդունեցաւ, այսպիսի հնարք մը մտածեց։ Քանի մը տեսակ որսի անասուններ բռնեց եւ ամէն մէկուն բռնուած տեղէն քիչ մը հող առաւ քաղաք բերաւ։ Եւ օր մը, երբ որ կայսրը կրկէս գացած էր, ան հողերը կրկէսին զանազան կողմերը տարածել տուաւ եւ անասուններն ազատ թող տուաւ, որոնց ամէն մէկը շուտ մը վազեց իր երկրին հողին վրայ գնաց։ Օգոստոս ասանկ բանիս վրայ շատ զարմացաւ եւ հայրենեաց սիրոյն բնական բան մ'ըլլալուն համոզուելով՝ Աբգարին հրաման տուաւ որ իր տեղը երթայ։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ

ԱՆԱՆԻԱՆ· ՍԱՆԱՏՐՈՒԿ

ԼԹ· Անանուն հօրը կը յաջորդէ (35) ու կուց մհկանները նորէն կը բանայ։ Ադդէ եպիսկոպոսին մահը։ Խ· Սանատրուկ՝ Արշարեան քեռորդին Հայաստան մէջ կը թագաւորէ (35)· քրիստոնէութիւնը թող կու տայ ու Ս· Թադէոս առաքեալն եւ իր Սանդուխտ աղջիկը կը նահատակէ։ Սանատրուկին Մի-ջագետք արշաւելը, Անանունին մահն եւ Աբգարին որդւոյն սպանուիլը։ ԽԱ· Մծբին քաղքին նորոգուիլը· Սանատրուկին մահը (65)։

ԼԹ· Աբգար մեռնելուն պէս Հայոց թագաւորու-թիւնն երկու բաժնուեցաւ· վասն զի իր որդին Անա-նուն Եդեսիայի մէջ թագաւորեց, իսկ Սանատրուկ իր քեռորդին Հայաստանի մէջ։ Անանուն շուտ մը կուսաութիւնները բացաւ, եւ Ադդէին հրաման խաւրեց որ իրեն ալ թագ շինէ, ինչպէս յառաջ հօրը կը շինէր, որուն Ադդէ պատասխան տուաւ թէ ես Քրիս-տոսի երկրպագութիւն չընող դվնան թագ չեմ շի-ներ։ Ասոր վրայ Անանուն բարկանալով՝ իր զինակիր-ներէն մէկը խաւրեց որ գլուխը սպանէ· ան ալ գնաց անոր եպիսկոպոսական ալթոռը նստած՝ ժողո-վրդեան քարոզ տալու տեղը՝ որով ոտքերը կարեց, որով սուրբ եպիսկոպոսը Տզին աւանդեց։

Խ· Իսկ Սանատրուկ Հայաստան թագաւորելէն ետքը, նախարարներէն վախնալով՝ քրիստոնէութիւնը թողուց· Թադէոս առաքեալն ալ Շաւարշան գաւա-ռին մէջ մնացաւ· Նոյնպէս իր Սանդուխտ աղջիկը քրիստոնէութեան մէջ Հաստատուն կենալուն համար սպաննել տուաւ։ Եւ ուզելով բոլոր Հայոց թագա-ւորութիւնը ձեռք ձգել, Խաղբատեանց եւ Ար-ծրունեաց նախարարներուն ձեռքովը շատ գործ ժող-վեց, որպէս զի Անանունն վռնտէ ու Միջագետքն ալ առնու։ Բայց դեռ ան պատրաստութիւնը տեսած տեղն, Անանուն՝ երբ որ օր մ'իր պալատին մէջ մար-

մրէ սիրն մը կանգնել կու տար, եւ ինքը վարը կեցած՝ գործաւորներուն ինչպէս ընելիքնին կը ցուցնէր, սիւնը բանողներուն ձեռքէն իյնալով՝ իր տուբնները կոտրեց ու մեռցուց: Ասոր վրայ Եղեսպայիը Սանասարուկին մարդ խաբեցին եւ խոստացան որ քաղաքն ու գանձն իր ձեռքը կու տան, միայն թէ իրենց հաւատքին չդպչի: Սանասարուկ յանձն առաւ, բայց եաքը խօսքը չպահեց. եւ որպէս զի իր թագաւորութեանը մէջ հաստատուն մնայ, Աբգարին բոլոր որդիքը սրէ անցուց, աղջիկներէն զատ, զորոնք Հաշտենիոյ դաւադրէ խաբեց: Իսկ զՀելենէ՝ Աբգարին կինը Մինաղեւտաց թագուհի բրաւ ու խոստան քաղաքը խաւրեց, անոր ձեռքովն Աբգարէն շատ բարիքներ ընդունած բլլալուն համար: Բայց անիկա քրիստոնեայ բլլալով՝ չուզեց կռապաշտներուն մէջ կենալ, անոր համար Երուսաղէմ գնաց, ու մեծ սովին ատենը քաղաքացւոց շատ օգնութիւն բրաւ:

ԽԸ. Սանասարուկ Մինագեաքն առնելէն եաքը երեւելի գործք մը չբրաւ. միայն Մծբին քաղաքն՝ որուն մեծ մասն երկրաշարժէ մը փլաւ, նորոգեց ու փառաւորցուց. իր արձանն ալ քաղքին հրապարակին մէջ կանգնեց, ձեռքը դրամ մը բռնած, ուզելով նշանակել թէ քաղաքը շինելուս համար բոլոր գանձս լմնցաւ, եւ մինակ ասիկա մնաց: Եւ օր մը որսի ատեն քսան պատահմանի փորին նետ մը գալով՝ մեռաւ, 30 տարի թագաւորելէն եաքը:

Խորենացին Սանասարուկին համար կը պատմէ թէ տղայութեան ատենն՝ երբ որ իր մօրն Աւգէնին հետ Հայաստան կ'երթար, Կորդուաց լեռներուն մօտ սաստիկ մրրիկ մ'ելլելով՝ զամենը ցրուեց. իսկ ինքն իր Սանատ դայեկին հետ երեք օր երեք գիշեր ձեան ակռը մնաց, մինչեւ որ խնդրակներն եկան գտան: Եւ որովհետեւ փնտռողներուն հետ ձերմակ շուն մ'ալ կար, իր վրայ առաւպել մը շինեցին թէ աստուածներէն խաբրուած հրաշալի անասուն մը զինքը պահեց: Ան դէպքէս առեալ, կ'ըսէ Խորենացին, իրեն Սանասարուկ անունը դրին, այսինքն Սանատայ տուբը:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԲԱԳԱՏՈՒՐԱՑՈՒ

ԽԲ. Երուանդ Թագաւոր կ'ընտրուի (65) ու Սանատրուկին որդիները կը սպաննէ: Սմբատ Բագրատունին Արտաշէս մանուկը՝ Սանատրուկին որդիներէն մէկը, Պարթեւաց Արշիրը կը փախցընէ: ԽԳ. Երուանդ զԱրտաշէս ձեռք ձգելու եռեւէ կ'ըլլայ. Միջագետքը Հռոմայեցւոց կու տայ, եւ ինքն աթոռը Հայաստան կը փոխադրէ: Երուանդաշատ, Բագարան եւ Երուանդակերտ քաղաքներուն շինուիլը: ԽԴ. Սմբատ Պարթեւաց Թագաւորին օգնութեամբը զԱրտաշէս Հայաստան կը բերէ, Երուանդ անոր դէմ պատերազմի կ'ելլէ: Ախուրեան գետին քով եղած պատերազմն, Երուանդին յաղթուիլը: ԽԵ. Երուանդաշատին առնուիլն, Երուանդին մահը (85):

ԽԲ. ԱՆՆԱՏՐՈՒԿԻՆ Թագաւորութեան յաջորդեց Երուանդ անունով իշխան մը՝ որն որ Արշակունի հինգ մը որդի էր: Ասիկա որովհետեւ յաղթանդամ ու քաջ մարդ մըն էր, Սանատրուկ զինքը շատ գործքերու գործածեց, որոնց ամէնն ալ ազէկ կատարելով՝ մեծ պատուոյ հասաւ, եւ մինչեւ ամէն նախարարներուն առաջինն եղաւ. եւ իր առատաձեռնութեամբն ու քաղցր բնութեամբն ամենուն սիրտն իրեն քաշեց: Ուստի երբ որ Սանատրուկ մեռաւ, բոլոր նախարարները միաբանեցան ու զինքը Թագաւոր դրին. բայց առանց Բագրատունի իշխան մը զինքը պսակելու, ինչպէս որ Արշակունի Թագաւորաց կարգն ու սովորութիւնն էր:

Երուանդ Թագաւորութիւնն առաջին պէս Սանատրուկին որդիներէն՝ որոնք Թագաւորութեան օրինաւոր ժառանգն էին, վախնալով՝ ամէնն ալ մեռցընել տուաւ: Բայց անոնց մէջէն Արտաշէս անունով պզտիկ տղայ մ'իր ատենատն առաւ Հերը գաւառը Հովտաց քովը փախցուց, եւ շուտ մը Սպեր գաւառը մարդ խաւրեց եւ անոր դայեակին՝ Սմբատ Բագրա-

առնին իմացուց։ Սիրատ իր Սիրատանդայ ու Սիրատուհի աղջիկները Բայբերդ ամուր բերդին մէջ դրաւ, ու գունդ մ'ալ քաջ մարդիկ բերդին պահպանութեան համար թող տալով, ինքն իր կնոջն ու քանի մը մարդիկներու հետ գԱրատաշէս փնտռելու դնաց։ Երուանդ երբ որ ասա բանս լսեց, մարդ խաբեց որ Սիրատ եւ Արատաշէսը դանեն ու բռնեն. ասոր համար Սիրատ արքայորդւոյն հետ երկայն ատեն դաշտերու ու լեռներու վրայ հովացաց քովէ ծպտեալ պատեցաւ որպէս զի ձեռք չէնայ, մինչեւ որ յարմար ատեն դանելով Պարթեւաց Դարեհ թագաւորին քովը գնաց։ Եւ որովհետեւ Դարեհ Սիրատին քաջութիւնը գիտէը, զինքը շատ սիրով ընդունեցաւ, եւ Պարթեւաց գօրագլուխներուն կարգը դրաւ, ու Պատասանի Խաս ու Ոզոմն գաւառները իրեն բնակելու տեղ սահմանեց. գԱրատաշէս ալ իր տղոցը մէջ դրաւ։

ԽԳ. Երուանդ դիտնալով որ քանի որ Արատաշէս կենդանի է, իր թագաւորութիւնը հաստատուն չի կրնար մնալ, շատ չմտածց որ զանիկա ձեռք բերէ։ Պարթեւաց թագաւորին շատ ընծաներով մարդ խաբեց ու խնդրեց որ գԱրատաշէս իր ձեռքը տայ, ըսելով թէ ինչու համար Սիրատէն խաբուելով մար հովուի մը տան իրրեւ աննշանութիւնին որդին ինծի դէմ կը մնացցնես։ Նոյնպէս Սիրատին ալ մարդ խաբեց թէ ինչու աննշանին խօսքին հաւատալով՝ մարին որդին առեր կը պահես. բայց Սիրատ անոր խիստ պատասխան մը խաբեց. անոր համար Երուանդ Բայբերդի վրայ զօրք խրկեց, որոնք բերդին պահապաններն ապաննեցին ու Սիրատին երկու աղջիկները բռնեցին, զորոնք Երուանդ Անի բերդին մէջ պահել տուաւ։ Եւ որպէս զի Հառմայեցիք երբ որ Հարկաւոր ըլլայ իրեն օգնեն, բոլոր Միջագետքն անոնց տուաւ, Հայաստանէն ալ աւելի հարկ տալ սկսաւ. եւ ինքը գնաց Արմաւիր՝ Հայկազանց հին թագաւորանիստ քաղաքը բնակեցաւ։ Բայց որովհետեւ Երասխ գետը նոյն քա-

զաքէն հեռացած ըլլալով՝ քաղաքացիք ջրի նեղու-
թիւն կը քաշէին, եւ միանգամայն ինքը միշտ վախ
մէջ ըլլալով՝ կ'ուզէր շատ ամուր տեղ մը բնակիլ,
ասոր համար Արմաւրին արեւմտեան կողմն՝ Երասխ
գետին քով բլուր մը վրայ Երուանդաշատ քաղաքը
շինեց եւ ամուր պարսպով պատեց. քաղքին մէջտեղը
բարձր պարսպով ու պղնձէ դռներով միջնաբերդ մ'ալ
շինեց եւ աթոռն հոն փոխեց: Ա՛ս միջնաբերդն ել-
լելու համար երկաթէ սանդուխներ շինել տուաւ,
որոնց վրայ որոգայթներ կային, եւ թէ որ չգիտցող
մը գաղտուկ ելլել ուզէր, անոնց մէջ կը բռնուէր:
Քաղաքը լմնցնալէն ետքն՝ Երուանդ Արմաւրէն բոլոր
գարդերն եւ ուրիշ ամէն բան հոն բերել տուաւ, բայց
ի կուռքերէն, որոնց համար Երուանդաշատէն 40 մղոն
հեռու՝ Ախուրեան գետին քովը Բագարան պզտիկ
քաղաքը շինեց, ու բոլոր կուռց արձանները հոն կան-
գնել տալով՝ իր Երուազ եղբայրն անոնց քրմապետ
դրաւ: Ասոնցմէ զատ գեղեցիկ քաղաք մ'ալ շինեց
Երուանդակերտ անունով, ու Ծննդոց անտառը անկել
տուաւ, մէջն որսի անասուններ աճեցընելու համար:

ԽԳ. Երուանդ աս գործքերու զբաղած ատեն,
Սմբատ Պարթեւաց թագաւորէն օգնական զօրք ա-
ռած, զԱրտաշէս՝ որն որ արդէն չափահաս եղած
էր, թագաւորեցընելու համար Հայաստան կը բերէր:
Որովհետեւ աս քաջ զօրապետը Պարթեւաց երկիրը
մեծամեծ քաջութիւններ ընելով՝ պարթեւ նախա-
րարներուն շատ հաճելի եղաւ, որոնք թագաւորին
աղաչեցին որ անոր արժանաւոր պարգեւ մը տայ:
Թագաւորն ըսաւ. Գացէք հարցուցէք թէ ի՞նչ
կ'ուզէ. նախարարներն ալ պատասխան տուին. Սմբատ
ուրիշ բանի չիբաղձար բայց միայն որ զԱրտաշէս իր
հօրն աթոռը նստեցընես, ուսկից որ Երուանդ զինքը
զրկած է: Դարեւ աս բանիս հաւանելով՝ Պարթեւաց
զօրքին մէկ մասը Սմբատին ձեռքը տուաւ որ երթայ
արքայորդին գահը նստեցընէ: Երուանդ Սմբատին

գա՛ր Ուտի գաւառին մէջ յանկարծ պէս, նախարարներուն մէկ մասը հին իշխողից որ ան կողմը պահպանէին, եւ ինքն Երուանդաշատ քաղաքը գնաց, Հայոց ու Վրաց ու Կապադովկիայի գօրքերը ժողվելու համար։ Մինչեւ գեաքէն ալ շատ գօրք բերել տուաւ։ Եւ որովհետեւ գարնան առեն էր, շուտ մ՚ամէն կողմանէ սատիկ շատ գօրք ժողվուեցան։ Երուանդայ քովն եկաւ Արգամ Մոբսայանայ նախարարն ալ շատ սիրաւոր գօրքով, վասն զի Երուանդ երկրորդական գահը՝ զոր որ Տիգրան Մոբսայանայ նախարարներուն ձեռքէն առած ու Միհրդատին տուած էր, նորէն անոնց դարձուց։

Իսկ Սմբատ իր բանակովն եկաւ Ուտի գաւառը, հին բոլոր ան կողմի նախարարներն իրենց գօրքովն իր կողմն անցան։ Միւս նախարարներն ատ բանս լսելնուն պէս, իրենք ալ սկսան մտածել որ Երուանդը թողուն ու Սմբատին կողմն անցնին։ Սմբատ Արտաշէսին հետ մեկտեղ Ուտիէն դէպ ի Գեղամայ ծովին կողմերը քալեց, որովհետեւ Երուանդին բանակն ան կողմերն Երուանդաշատէն 300 մղոն հեռու՝ Ախուրեան գետին քովն էր։ Երուանդ երբ որ Սմբատին մտեռնալը լսեց, գօրքը բանակէն դուրս հանեց ու դաշտին վրայ ճակատեցուցած կեցաւ։ Բայց Սմբատ անոր գօրքին շատութիւնը բանի տեղ չդրաւ, միայն Արգամ նախարարէն քիչ մը վախնալով, որովհետեւ քաջ մարդ մըն էր ու շատ գօրք ունէր, Արտաշէսին կողմանէ անոր մարդ խաբրեց եւ երդմամբ խոստացաւ որ եթէ գԵրուանդ թողու ու մեկդի երթայ, իրեն չէ թէ միայն անոր տուածները կու տայ, այլ նաեւ շատ ուրիշ պարգեւներ ու պատիւներ ալ կը շնորհէ։ Երբ որ Սմբատին գօրքն ալ Երուանդին բանակին դիմացը շարուեցան, Արգամ իր գօրքովն Երուանդէն զատուեցաւ ու մեկդի գնաց։ Ան առենը Սմբատ փողերը զարնել տուաւ եւ իր գօրքը յառաջ քշեց. նոյն միջոցին Երուանդին քովն եղող բոլոր Հայ նախա-

բարներն իրենց զօրքովը Սմբատին կողմն անցան։ Իսկ Վրաց գունդը Թէպէտ եւ իսկզբան սաստկա-Թեամբ մը Սմբատին զօրացը վրայ յարձակեցաւ, բայց շուտ մը յաղթուեցաւ ու փախաւ. Նոյնպէս Երուան-դին ուրիշ զօրքերն ալ ու Միջագետաց գունդը սաս-տիկ կարդ մը կերան ու ցրուեցան։ Ա՛ս սաստիկ պա-տերազմին առենը քանի մը Տաւրացի մարդիկ՝ որոնք մահերնին աչքերնին առած, Երուանդին խօսք տուած էին որ զԱրտաշէս մեռցընեն, անոր վրայ վազեցին որ զարնեն։ Շուտ մ՚անոնց դէմ ելաւ Գիսակ քաջ իշխանը՝ Արտաշէսին սանեսին որդին եւ անոնց ամէնն ալ սպաննեց. բայց իր դէմքին կէսն ալ սրով կտրուելով՝ ինկաւ մեռաւ։

Խե. Երուանդին զօրքը յաղթուելէն ու ցրուելէն եաքը, ինքն ալ իր ձիովը փախաւ, ու ճամբան տեղ տեղ ձին փոխելով՝ սաստիկ շուտ Թեամբ Երուանդա-շատ եկաւ. Սմբատ ալ պզտիկ գնդով մ՚անոր ետե-ւէն ինկած՝ դիշեր ատեն մինչեւ Երուանդաշատին առջեւը հասաւ։ Արտաշէս նոյն գիշերը բոլոր իր զօրքովն Երուանդին բանակը մտաւ եւ անոր վրա-նին մէջ բնակեցաւ։ Առտու ըլլալուն պէս՝ հրամայեց որ մեռելները թաղեն, եւ որովհետեւ Արգամին զօրքն իր կողմն անցած՝ եւ ան գիշերը նոյն բանա-կին մէջ մեռելներուն վրայ բանակած էին, նոյն դաշ-տին անունը Մարաց մարդ դրաւ. իսկ պատերազմին տեղն Երուանդավան անուանեց։ Անկից բոլոր զօր-քովն Երուանդաշատին վրայ քալեց, ուր որ Սմբատ առաջին գիշերը հասած ու դռները բռնած էր։ Քաղ-քին առջեւը հասածին պէս, հրամայեց որ բոլոր զօրքը Մարդ ամպ պռուան, որն որ կը նշանակէ Մարն եկաւ, որովհետեւ Երուանդ զԱրտաշէս անարգած ու Մար անուանած էր։ Երբ որ զօրքը քաղքին հետ սկսան պատերազմիլ, մէջիններն անձնատուր եղան ու դռա-ները բացին. Արտաշէսին զօրքը ներս մտաւ, եւ անոնցմէ մէկն Երուանդը գտնելով՝ վաղվով մը զար-

կաւ գլուխը ջախջախուց եւ բղխող ցրուեց: Այսպէս մեռաւ Երուանդ 20 տարի թագաւորելէն ետքը, որուն Արտաշէս փառաւոր շիրիմ մը շինել տուաւ Արշակունի կնոջ որդի ըլլալուն համար:

Ա՛ս Երուանդը տասնիկ դաժան նայուածք մ՛ունէր, անոր համար վրան տատապել մը կը պատմէին թէ իր ծառաներն ամէն օր առտուընց կանուխ իրեն առջեւը կարծր ժայռի կտորներ կը բերէին կը ըրտնէին, որպէս Երուանդ նայէլուն պէս կտոր կտոր կ՛ըլլային:

ԳԼՈՒԽ ԺԸ

ԱՐՏԱՇԷՍ Բ·

ԽԶ· Արտաշէս գահը կը նստի (85) եւ իրեն թագաւորելուն օգնական ըլլալնէրուն պարգեւներ ու պատիւներ կու տայ: Սմբատին ձեռքովը զերուազ ապահովել կու տայ: Գարթիւեաց թագաւորին ընծաներ կը խաբէ: Արտաշատ քաղաքը կը նորոգէ եւ աթոռը հոն կը հաստատէ: ԽԵ· Ալանաց թագաւորը Հայաստան կը յարձակի· Արտաշէս անոր կը յաղթէ եւ անոր սաթինիկ աղջկան իրեն կնութեան կ՛առնու: ԽԸ· Արտաւազդին (Արտաշէսին որդւոյն) եւ Արգամին մէջ ծագած դժուաթիւնն, Արգամին սպանուիլը: ԽԹ· Ալանաց երկրին խռովութիւնը· Սմբատին զօրքով հոն խաբուիլը: Ծ· Կասպից ազգերը կ՛ապստամբին, Արտաշէս Սմբատն ասնոց վրայ կը խրկէ· Սմբատ զանոնք կը հնազանդեցնէ ու Զարեհանոս թագաւորը գերի բռնած՝ Հայաստան կը բերէ: Արտաւազդին Սմբատին հետ թշնամանալը: ԾԱ· Արտաշէս Հառմայեցւոց հարկ տալը կը դադրեցնէ· Սմբատ Հայաստանի վրայ եկող Հառմայեցւոց կը յաղթէ: Տրայհանոս կայսեր զօրքով Անիա գալն, Արտաշէսին նորէն Հառմայեցւոց հնազանդիլը: ԾԲ· Արտաշէսին ըրած բարեկարգութիւնները: ԾԳ· Իր մահն (126) եւ յուղարկաւորութեանը հանդէսը:

ԽԶ· Սմբատ յաղթութիւնը կատարելէն ետեւ մատաւ թագաւորական գանձատան մէջէն Սանատրուկին թագը գտաւ, եւ Արտաշէսին գլուխը դնելով՝ զանիկա Հայոց թագաւորեցոյց, որն որ թագաւորու-

թիւնն առածին պէս, Պարթեւաց զօրքերուն առաջ պարգեւ տուաւ եւ իրենց տեղը խաբեց: Արքային ալ երկրորդական գահը տալէն զատ, նաեւ յակինթ քարերով զարդարուած պսակ, երկու ականջներուն դինգ ու մէկ ոտքին կարմիր կօշիկ պարգեւեց. հրաման ալ տուաւ որ ոսկիէ դգալ, պատառաքաղ եւ բաժակ գործածէ, որոնք մեծ պատուոյ նշաններ կին: Նոյնպէս Սմբատին ալ մեծամեծ պարգեւներ տալէն զատ, անոր աստիճանն ալ մեծցուց, ու բոլոր Հայոց զօրքին վրայ սպարապետ դրաւ, որովհետեւ Խաղբատունի նախարարները յառաջադոյն միայն զօրաց առեւմտեան մասին վրայ զօրապետ էին. նաեւ բոլոր Հայոց տէրութեան գործակալներն եւ իր արքունեացը գործքերն անոր յանձնեց: Գիսակին Ներսէս որդին՝ իր հօրը քաջութեանը համար, որովհետեւ, ինչպէս վերը պատմեցինք, զինքը մահուընէ ազատած էր, նախարարաց կարգն անցուց, եւ ան ցեղին անունը Դիմաքսեան դրաւ, Գիսակին՝ զինքն ազատելու առեն դէմքին կէսին կարուելուն յիշատակին համար: Տուր անունով մարդու մը ցեղին ալ նախարարութեան պատիւ տուաւ, եւ անոր տանտուհինդ որդւոյը մէջէն երեցը գլուխ դրաւ. վասն զի աս Տուրն Երուանդին թագաւորութեան պատճառ՝ անոր շատ ընտանի ըլլալով, բոլոր անոր խորհուրդներն ու պատրաստութիւնները կ'իմանար ու գաղտուկ Սմբատին կ'իմացընէր, անոր համար Երուանդ զինքն սպանել տուած էր: Ան նախարարութիւնը Տուրին անուամբ Տրունիք կոչուեցաւ: Եաբը զՍմբատ Բագարան խաբեց որ Երուանդին Երուազ եղբայրը մեռցընէ: Սպարապետը գնաց՝ զանիկա բռնեց ու վիզը քար մը կապելով գետ նետել տուաւ. անոր տեղը զՄոզպաշտ Արտաշէսին սիրելին՝ որն որ մտքի մը աշակերտ ըլլալուն համար այսպէս կ'անուանէր, քրմապետ դրաւ, եւ Երուազին բոլոր ինչքը 500 ծառաներովը մէկտեղ, նոյնպէս մեհենին շատ հարստութիւններն առաւ. Արտաշէսին

բերաւ։ Ան ալ բոլոր ծառաները Սմբատին պարգեւեց, իսկ բերած հարստութիւններուն վրայ ինքն ալ իր գանձէն շատ բան աւելցնելով, հրամայեց որ Դարեհ Պարթեւաց թագաւորին բնաջայ տանի, զինքն այնչափ տեղ հոգալուն եւ իրեն բաց օդնութեան համար։ Սմբատ Այրարատ վերադարձով քաղաք մը շինեց եւ Երուսաղէմ ծառաները հոն տեղաւորեց, եւ ինքը գանձն առած՝ Դարեհին գնաց։ Արտաշէս ասիկ նայեն Արտաշատ քաղաքը նորոգեց ու զարդարեց, եւ ամէնուր հոն փոխեց։ Երուանդաշատին ամէն զարդերը՝ զորոնք Երուանդ կէս մը Արմաւիրէն բերած կէս մ՚ալ նորէն շինած էր, նոյնպէս Երուանդին Արմաւիրէն Երուանդաշատ բերած Հրէից գերիները հոն փոխադրեց։ Քաղքին մէջ մեհեան մ՚ալ շինել տուաւ եւ ամէն կուռքերը Բագատրանէն հոն բերել տուաւ։

Խորենացին Հայոց Պիպասաններէն առած կը պատմէ թէ Արտաշէս Արտաշատ քաղաքը նոր շինեց. բայց արտաքին պատմիչներն, որոնց մէջէն ոմանք Արտաշէսէն յառաջ են, կ՚ըսեն թէ Արտաշէս կուսակալը շինեց աս քաղաքը Աննիբաղին առաջնորդութեամբը։ Ուստի յայտնի կ՚երեւայ որ Հայոց վիպասաններուն ըսածը նորոգութեան համար է, չէ թէ բոլորովին նորէն շինութեան համար։

Խ. Ա՛ս առիւծներս Ալանաց Թագաւորը կովկասու լեռներուն բնակչացը հետ միաբանելով՝ եւ Վրաց կէսն ալ իր կողմը քաշելով՝ շատ զօրքով Հայաստան յարձակեցաւ։ Արտաշէս ալ բոլոր Հայոց զօրքը ժողվեց, անոր դէմ՝ գնաց, եւ Հայաստանին սահմանին վրայ անոր հետ զարնուեցաւ։ Ալաններըր յաղթուեցան եւ ետ քաշուելով՝ կուռ գետէն անդին անցան ու գետին եզերքը բանակնին դրին. Արտաշէս ալ իր բանակը գետին ասդիի եզերքը դրաւ։ Բայց որովհետեւ Հայերն Ալանաց Թագաւորին որդին բռնած էին, անոր համար Թագաւորն ուղեց Արտաշէսին հետ հաշտութիւն ընել, ու խոստացաւ որ

ինչ բան որ ուզէ տայ, եւ մէկերնին դաշինք դնեն որ մէյ մ'ալ Ալաննները Հայոց սահմանը չյարձակին ու չաւպատակեն։ Բայց երբ որ Արտաշէս յանձն չառաւ անոր որդին ետ տալու, տղուն քոյրը Սամբինիկ դեռեւս քոյնի եկաւ ու Թադրմանի ձեռքով Արտաշէսին խնդացի խօսքեր խօսելով՝ համոզեց որ իր եղբայրն ազատ թող տայ։ Արտաշէս անոր խնամառուն խօսքերը լսելով՝ դեռեւս քոյնը դնաց դանիկա տեսաւ, եւ ուզից իրեն կին առնելու. ուստի Սմբատին իր կամքը յայտնեց։ Սմբատ շատ մ'Ալանոյ Թագաւորին մարդ խաւրեց ու խնդրեց որ Սամբինիկին Արտաշէսին կնութեան տայ, եւ աստ մէջերնին խաղաղութիւն ու հաշտութիւն ըլլայ եւ իր որդին ալ ազատի. ան ալ հաւանեցաւ եւ աղջիկը խաւրեց։

Հայոց Վիպասաններն՝ որոնք Արտաշէսին բոլոր գործերն իրենց գեղեցիկ երգերուն մէջ կ'երգէին, անոր զՍամբինիկ իրեն կին առնելուն պատմութիւնն այսպիսի պլպլանուագեամբ կը պատմէին։

Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի Սիւնեաց գեղեցիկ,
Եւ հանեալ զոսկեօղ շիկափոկ պարանն,
Եւ անցեալ որպէս զարծուի սքանչելի ընդ վեմս,
Եւ ձգեալ զոսկեօղ շիկափոկ պարանն
Ընկէց ի մէջ օրիորդին Ալանաց.
Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջ փափուկ օրիորդին
Արագ հասուցանելով ի բանակն իւր։

Այնպէս հարսանեաց հանդէսին համար այսպէս կ'երգէին.

Ցեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշէսի.
Ցեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սամբինկանն։

Խօսենացին սա երգը դնելէն ետքը, մեկնութիւնն ալ այսպէս կու տայ. Որովհետեւ, կ'ըսէ, Ալանաց թագաւորին Սամբինիկին համար շատ ոսկիէն գատ շատ ալ Լայքա տուաւ (որն որ տեսակ մը՝ կաշի ներկելու կարմիր ներկ է). սա է երգին մէջ ոսկեօղ շիկափոկ պարան ըսածը։ Իսկ հարսնիքին համար ըսածնին սա էր որ Հայոց թագաւորներուն սովորութիւնն էր իրենց հարսնիքին առնիը ոսկի նետել, թագուհիներուն ալ մարգարիտ։

ԽԶ· Ի՞րաւէնս ան Աթէնիկին չատ որդիներ ու-նեցաւ, որոնց առաջինն էր Արտաւազդ։ Անիկա երբ որ չափահաս եղաւ, հպարտ ոգով մ՚երթալով, ուզեց Արգամին ձեռքէն երկրագործութեան պաշար յափըշ-տակել, անոր համար իր հօրն ամբաստանութիւն բրաւ թէ Արգամ կ՚ուզէ թագաւոր ըլլալ։ Արտաշէս ան բանիս հաւատալով՝ անոր տուած պատիժն ուզեց եւ Արտաւազդին տուաւ։ Անկէ վերչ մի՛ երկրն Արտաշէս Արգամին գոհ կերակուր ուտելու դնաց։ Հն կերակրի ատեն իր որդիքը կասկածի երթալով՝ որ Արգամ կ՚ուզէ զհօրեղբօրը նենգութեամբ սպաննել, խառնուածքին հանելին եւ գանիկա չարչըրկեցին։ Ար-տաշէս սոսկալի պղպղած՝ Արտաշատ եկաւ, եւ իր Մաժան որդին զուսմարտակով մը խաւրեց որ անոր պատան պրէ, յետոյ սրէ անցընէ եւ ինչքը գրաւէ։ Բայց երկու տարի եղբօր նորէն ինչքերն իրեն տուաւ։ Իսկ Արտաւազդ երկրորդութեան պատիւն Արգամին ձեռքէն առնելէն եղբօր, նաեւ անոր Նախիջեւանի մէջ եւ Երասխ գետին քովերն ունեցած բոլոր կա-լուածներն ալ յափշտակեց։ Արգամին որդին ալ սոսկ չկրնալով դիմանալ, անոր դէմ պատերազմի ելաւ. բայց Արտաւազդ անոր յաղթեց ու թէ զինքը թէ զԱրգամ բոլոր յետոյն սպաննեց. միայն քանի մը հոգի Արտաշէսին քովը փախչելով կրցան մա-հուանէ ազատիլ։

Խթ· Երբ որ Արտաշէս Հայաստանը կարգի դնելու զբաղած էր, լուր առաւ որ Ալանաց թագաւորը (Աթէնիկին հայրը) մեռեր է, եւ ուրիշ մարդ մ՚ա-նոր աթոռը յափշտակելով՝ անոր որդին վռնտեր է։ Շատ մը զԱմբատ քաջ սպարապետը Հայոց զօրքով Ալանաց երկիրը խաւրեց, որպէս զի ան բռնաւորը վռնտէ ու Աթէնիկին եղբայրը հօրը տեղ թագաւո-րեցընէ, Ամբատ գնաց զանիկայ փախուց եւ արքայ-որդին հօրն աթոռը նստեցուց. անոր թշնամիներուն երկիրն ասպատակեց եւ աւերտրկեց, եւ շատ գերի

առաւ Հայաստան բերաւ: Արտաշէս հրամայեց անոր որ ան գերիները Շաւարշան գաւառը բնակեցնէ. եւ որովհետեւ անոնց բանն առնէն Արտազ կը կոչուէր, անկէ ետքը Շաւարշան գաւառն ալ Արտազ անուանեցաւ:

Ծ· Սմբատին Հայաստան դառնալէն քիչ մը ետքը Արտաշէս զինքը զօրքով Կասպից ծովին քովը բնակող ազգերուն վրայ խաւրեց: Որովհետեւ նոյն ժամանակը Պարթեւաց Արշակ թագաւորը մեռնելով՝ մեր Արտաշէս թագաւորն անոր որդին եւ իր անուանակիցն Արտաշէս թագաւոր դրաւ: Բայց Պատիժահար գաւառին բնակիչները, նոյնպէս Կասպից ծովին մօտ բնակող ազգերը չուզեցին անոր հնազանդիլ, եւ զէնք առած դէմ ելան: Արտաշէս Սմբատը խաւրեց որ զանոնք նուաճէ, ինչն եօթն օր անոր հետ երթալով: Սմբատ դնաց իր քաջութեամբն ամենուն յաղթեց ու հնազանդեցուց. բայց Կասբից երկիրն այրեց, կործանեց եւ Արտոյէն բերած գերիներէն աւելի գերի առաւ, անոնց Զարդմանոս թագաւորն ալ մկկեղ եւ Հայաստան բերաւ: Ա՛ս մեծ քաջութեան գործքին համար Արտաշէս Գողթն գաւառին թագաւորական կալուածներն ու բոլոր պատերազմին աւարը Սմբատին պարգեւեց: Արտաւազդ ասոր վրայ սաստիկ նախանձելով՝ ուզեց զՍմբատ մեռցընել. բայց իր խորհուրդը յայտնուեցաւ, զորն որ Արտաշէս ալ լսելով՝ շատ խռովեցաւ: Ասոր վրայ Սմբատ իր կամքովն ապարապետութենէ հրաժարեցաւ, եւ Հայաստանին հարաւային կողմերը դնաց. Արտաշէս հրամայեց ա՛նոր որ Տմորիք (Աորդրիք) գաւառը բնակի. ան ալ բոլոր գերիներն Ալիւի մէջ տեղաւորեց, եւ ինքը Տմորիք քաշուեցաւ: Արտաւազդ Սմբատին երթալէն ետքն իր բաղձացած ապարապետութեան իշխանութիւնն հօրմէն առաւ: Ասոր վրայ իր եղբայրներն սկսան նախանձիլ. անոր համար Արտաշէս իր որդիքն այսպէս կարգադրեց: ԶՎռոյր՝ որն որ շատ խելացի

մարդ մըն էր, տէրութեան Հազարապետ դրաւ, ու բոլոր արքունեաց գործերն անոր յանձնեց, Մաժանն ալ քրմապետ ըրաւ: Իակ զօրքը չորս մաս բաժնեց. արեւելեան մասին վրայ Արտաւազդը դրաւ, արեւմտեանը Տիրանին յանձնեց, հարաւայինը Սմբատին տուաւ ու հիւսիսայինը Զարեհին: Ա Զարեհ թէպետ եւ որսորդութեան մէջ քաջ ու ճարտար էր, բայց պատերազմի մէջ այնչափ քաջութիւն չունէր: Վրաց Քարձամ թագաւորն ասոնց բանս դիտնալով, յանկարծ անոր վրայ յարձակեցաւ ու բռնեց Կովկաս լերանց մէջ բանտ դրաւ: Բայց Արտաւազդ ու Տիրան Սմբատին հետ անոր վրայ գային՝ զարկին նուաճեցին, Զարեհն ալ բանտէն ազատեցին:

ԾԱ· Արտաշէս լսելով որ Հռոմի կողմերը խռովութիւն կայ, Հռոմայեցւոց հարկ տալը դադրեցուց: Անոնք ղինքը նուաճելու համար, Հայաստանին վրայ զօրք խաւրեցին, որոնք եկան Փոքր Հայաստանին կողմերը Տիրանին հետ զարնուեցան՝ յաղթեցին եւ մինչեւ Բասէն գաւառին ընդարձակ դաշտերը հալածեցին: Հոն վրայ հասան Արտաւազդ եւ իր միւս եղբայրը հիւսիսային եւ արեւելեան զօրքերով, եւ նորէն թշնամւոյն հետ սաստիկ զարնուեցան, բայց իրենք ալ բան մը չկրցան ընել ու վտանգի մէջ էնկան: Ա միջոցիս Սմբատ քաջ զօրապետը հարաւային դնդով հոն հասաւ, եւ իր պատերազմական հմտութեամբը զօրքը Հռոմայեցւոց դէմ ճակատեցնելով՝ զարնուեցաւ յաղթեց, եւ մինչեւ կապադովկիայի կողմերը հալածեց: Ա յաջողութենէն համարձակութիւն առած Հայերն ու Պարթեւները միաբանեցան Հռոմայեցւոց երկիրները յարձակեցան եւ ասպատակեցին. Եդիպատացիք ու Պաղեստինացիք ալ ասոնց հետեւեցան, ու Հռոմայեցւոց հարկ տալը դադրեցուցին: Ասոնք զսպելու համար Տրայիանոս կայսր ահագին բանակով մը Ասիա անցաւ եւ նախ Եգիպտացւոց ու Պաղեստինի վրայ գնաց եւ զանոնք նուա-

ձևչէն եաքը՝ պարթեւաց վրայ դարկ։ Արտաշէս առ բանս լսելոն պէս շուտ մը շատ բնականեալ անոր դիմացը գնաց, եւ առաջին տարիներուն Տարկեցին ալ՝ զորաւոր որ չէր տուած, բոլոր Տաճատցիներով՝ անոր հետ հաշտութիւն բրաւ. ասանկով Հայաստան հաստատեցաւ յարձակմանէն ազատ մնաց։ Տրդիտոս պարթեւաց հետ պատերազմելէն եաքը դարձաւ ի կար Ասորիք։ Հոն անոր գործը գնաց Մաժան՝ Արտաշէսին որդին եւ իր եղբայրը վրայ ամբաստանութիւն բրաւ, ըսելով թէ, Եթէ գԱրտաւազդն ու Տիրանը զրկել չտաս ու Հայոց գօրքը Զարեհին չյանձնես, Տարկեցը չես կրնար դիւրաւ առնուլ։ Ա՛ս բանս անոր համար բրաւ, որովհետեւ Արտաւազդին ոխ պահած էր անոր Սմբատին (իր դայեակին) ըրած անիրաւութիւնեանց համար. Տիրանն ալ կ՚ուզէր գօրապետութենէ ձգել որպէս զի ինքը թէ քրմապետ թէ արեւմտեան գօրաց գօրապետ ըլլայ. բայց Տրդիտոս անոր խօսքը մտիկ չբրաւ։ Արտաւազդ ու Տիրան առ բանս իմանալով՝ որսի առեն գինքն սպաննեցին, ու տարին Նպատաւանի մէջ թաղեցին։

Ծ՚Ը. Արտաշէս առիկ եաքն սկսաւ Հայաստանը թէ ուսման թէ արուեստի եւ թէ մշակութեան մէջ ծաղկեցընելու փոյթ տանիլ։ Գեղերուն եւ ագարակներուն սահմաններն իրարմէ որոշել տուաւ. սահմանագլուխներն ալ ճշդիւ որոշելու համար, հրաման տուաւ որ խոշոր չորեքկուսի քարեր շինեն ու մէջ տեղը խորանկցընելով՝ սահմանագլուխներն՝ երկրի մէջ թաղեն, ու անոնց խորանկցուած տեղերուն մէջ գետնէն քիչ մը բարձր քառակուսի քարեր անկէն։ Օտար երկիրներէն շատ գաղթականութիւններ բերաւ ու Հայաստանի մէջ բնակեցուց։ Երկրագործութիւնն ալ այնչափ յառաջ տարաւ որ իր առենը Հայաստանի մէջ ամենեւին չգործուած երկիր չմնաց. վասն զի Հայերն յառաջագոյն երկրագործութեան այնչափ փոյթ չէին տաներ, իրենց հաստարակ ու սիրական կերակուրը

մեղքէն ըլլալուն համար, այլ ուխտը, եղ եւ ուրիշ· ասոնց նման անուսուններ ածեցրնելու եասեխ էին. անոր համար ալ շատ բերրի տեղեր անպտուղ ու խոպան մնացած էին: Ակն դառ Հայաստանին լճերուն ու գետերուն վրայ նաւագնացութիւն ու ձկնորսութիւն հաստատուեց: Դարձեալ շաբաթներուն, ամիսներուն ու տարեայ շրջանը կարգի դրաւ, որովհետեւ իրմէ յառաջ Հայերն աստանձին տարբեր եւ ամիսներու կարգ չունէին, այլ ուրիշ ազգերունը կը գործածէին:

Ասոր թագաւորութեան առեներն Արեայ երկրէն Մանու անունով Հրեայ իշխանի մը ցեղին՝ զորն որ Արշակ Պարթեւաց թագաւորը հոն տարած էր, մեկ մասը Հայաստան եկաւ, եւ Արտաշէսէն նախարարայ կարգը գրաւեցաւ, որուն անունն Ամոաունի բառեցաւ: Նոյնպէս Սաթինիկ թագուհւոյն ազգականներն՝ որոնք անոր հետ Հայաստան եկած էին, նախարարայ կարգն անցան եւ Առաւելեանք անուանեցան:

ԾԳ· Արտաշէս Հայաստանն այսպէս ծաղկեցուցնելէն ու կարգաւորելէն ետքն, Ագրիանոս կայսեր զօրացը հետ Պարթեւաստան գնաց: Որովհետեւ նոյն առեններըը Հրեայք Ագրիանոսէն ապաստանեցան, որոնց դէմ կայսրն անձամբ գալով՝ վերևնէ նուաճելէն ետքն՝ Ասորեաստանի կողմերը Պարթեւաց վրայ մեծ բանակ մը խաւրեց. մեր Արտաշէսին ալ՝ որն որ Հռոմայեցւոց կողմն էր, հրաման խաւրեց որ իր բանակին հետ Պարթեւաց երկիրն երթայ: Հոն Արիստոն փեղջացի քարտուղարը Սոհոնդ բռնած տեղն Արտաշէսին պատահելով՝ անոր մեռնիլն եւ յաղթականութեան հանդէսը տեսաւ, ու տեղն ի տեղը գրեց: Արտաշէս Մարանդ գաւառին Բակուրակերտ ամրոցին մէջ հիւանդացաւ, եւ Աբեղեան ցեղին Աբեղոյ նախարարն՝ որն որ շողոքորթ մարդ մըն էր, իր ուզելովն Երիզա գեղն՝ Արտեմիս չաստուածին մեհեանը խաւրեց, որպէս զի անկէ իրեն համար առողջութիւն եւ երկայն կեանք խնդրէ: Բայց դեռ անիկա հոս չդար-

ձած՝ Արտաշէս մեռաւ։ Իրեն թագման Տանդէսոր շատ փառաւորութեամբ բրին. դագաղը ոսկիէ էր, անկողինը բեհեզէ, ոսկւով բանուած գլխաց հագած, գլուխը թագ, ոսկիով գործուած զէնքերն իր դիմացը դրուած. չորս կողմն իր որդիքն եւ ազգականները կեցած էին, անոնց քովը բոլոր թագաւորական պաշտօնեաներն ու նախարարներն իրենց գնդերովը. նոյնպէս բոլոր զօրքն իրենց զէնքերովը պատերազմի երթալու պէս շարուած. առջեւէն պղնձէ փող հնչեցնելով, եւ եռեւէն սեւ հագուած լալկաններ, անոնց եռեւէն ալ ժողովրդեան բազմութիւնը կ'երթար։ Այսպիսի փառաւոր հանգէսով տարին թագեցին, որուն գերեզմանին քովն իր սիրելի կիներէն, հարճերէն ու ծառաներէն շատերն իրենք զիրենք մեռցուցին։ Արտաշէսին թագաւորութիւնը 41 տարի տեւեց։

ԳԼՈՒԽ ԺՒ

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Բ.

ԾԴ. Արտաւազդին թագաւորելն ու մահը (130)։
ԾԵ. Իր վրայ պատմուած առասպելները։

ԾԴ. ԱՐՏԱՒԱԶԴ՝ Արտաշէսին մեծ որդին հօրը գահը նստաւ, եւ անմիջապէս իր եղբայրներն ու քոյրերն Այրարատէն Աղիովիտ եւ Առբերանի գաւառները վռնտեց. միայն իր Տիրան եղբայրը քովը պահեց թագաւորութեան յաջորդ ըլլալու համար, վասն զի ինքն որդի չունէր։ Թագաւորելէն քիչ մը ետքն՝ օր մը ձիով որսի գնաց, ու ճամբան վրան շփոթութիւն ու խելայնորութիւն մը գալով, ձիովն ասդին անդին սկսաւ երթալ գալ, ու խորունկ փոսի մը մէջ ինկաւ կորսուեցաւ։ Անոր վրայ Գողթան երգիչներն իրենց երգերուն մէջ կը պատմէին թէ՝ Արտաշէսին մահուան ատենը շատ մարդիկ անոր սիրոյն

համար իրենք զիրենք մեռցընելով՝ Արտաւազդին դժուարն եկաւ, ու Հօրը դէմ քանքարտնելով ըսաւ. Դուն՝ երթալուատենդ բոլոր աշխարհը հետդ տարիր, ես աւերակներուն ինչպէս թագաւորեմ. անոր համար Արտաշէս զինքն անիծեց եւ ըսաւ թէ Որսի երած ատենդ գլեզ քաջերը բռնեն ու Մասիս լեռը տանին. հոն մնաս եւ ամենեւին լոյս չտեսնես։

Եթէ դու յորս հեծցիս
Ցազատ ի վեր ի Մասիս,
Զգլեզ կալցին քաջք
Ցարցին յազատ ի վեր ի Մասիս։
Անդ կացցես, եւ զլոյս մի տեսցես։

Ը. Հին ատենուան հայ պատաւներն ալ կ'ըսէին թէ Արտաւազդ այրի մը մէջ շղթայով կապուած կեցած է, եւ երկու շուն միշտ շղթան կը կրծեն որ փրթի, եւ Արտաւազդ ելլայ աշխարհքիս վերջ տայ. բայց դարբիններուն սալի վրայ երկաթ ծեծելու ձայնէն, կ'ըսէին, շղթաները նորէն կը զօրանան։ Ասոր համար քրիստոնէութեան ատենն ալ միամիտ դարբինները կիրակի օրերը քանի մը անգամ ուռը սալին կը զարնէին որպէս զի Արտաւազդին շղթաները զօրանան։ Ոմանք ալ կ'ըսէին թէ ասիկա ծնանելուն պէս Աժդահակին ցեղին, այսինքն Մուրացան նահապարութեան կանայքը զինքը կախարդեցին. իսկ Գողթան երգիչները կ'ըսէին թէ սա կանայք զԱրտաւազդ գողցան ու տեղը սատանայ մը դրին. անոր համար Արտաշէս գանոնք շատ չարչարեց։

ԳԼՈՒԽ ՅԴ·

ՏԻՐԱՆ Ը·

ԾԶ· Տիրան եղբօրը տեղը կը թագաւորէ (130)· եւ Անտանիոս Պիոս կայսրն իրեն թագ ու ծիրանի կը խրկէ (138)· Անձեւացեաց Երախնաւու նախարարը թագաւորութեան երկրորդը կ'ընէ· Ամոռը Զրմէս աւանը կը փոխէ, ու ձիւնի բանուելով կը մեռնի (151)·

ԾԶ· ԸՐՏԱՒԱԶԴԻՆ յաջորդեց իր եղբայրը Տիրան, որուն Անտանիոս Պիոս կայսրը թագաւորական թագ ու ծիրանի խաւրեց, եւ ասոր յիշատակին համար մանաւանդ ատակ մը տպել տուաւ վրան Տիրանին եւ իր պատկերը՝ ձեռքը Տիրանին ուսին վրայ դրած, եւ այսպէս գրուած ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ ՏՈՒԵԱԼ[1]· Ա Տիրան յիշատակի արժանի գործ մը չըրաւ, այլ որսի ու զբօսանաց մէջ կեանքն անցուց· Իր աւանը Հաշտենից դաւառին մէջին թագաւորական ցեղը բազմացած ըլլալով՝ ու բնակելու տեղերնին քիչ գալով, եկան իրմէ տեղ խնդրեցին· ան ալ Տրաման տուաւ որ անոնց մէկ մասն երթայ Աղիովիտ եւ Աբերանի գաւառներուն մէջ թագաւորական երկիրները բնակի· Անձեւացեաց ցեղէն Երախնաւու անունով քաջ ու բարի իշխանին ալ՝ որն որ Արտաւազդին կիներէն մէկն իրեն կին առած էր, երկրորդականութեան պատիւ տուաւ, Արտաւազդին բոլոր ինչքն անոր պարգեւեց, ու զանիկա արեւելեան զօրաց զօրապետ ըրաւ· Իր Երանեակ աղջիկն ալ Տրդատ Բագրատունիին տուաւ·

Իսկ ինքը գնաց Եկեղեաց գաւառին մէջ Զրմէս աւանը բնակեցաւ, եւ 21 տարի թագաւորութիւն ընելէն ետքն, օր մը ճամբան ձիւնի բանուելով մեռաւ·

Խորենացին Տիրանին մահուան վրայ միայն այսչափ կ'ըսէ· Ե- պետ է ճանապարհի չէ՞ն հետեւոյ խլեակ· ճամբան մեռաւ հիւսիսային ձիւնի բանուելով· գուցէ կ'ուզէ ըսել,

1 Rex Armeniis datus.

Ձիւնին ցրտաքեւնէն սառելով։ Բայց խոբենացւոյն մէկերկու ձեռագիրը օրինակներուն մէջ փախանակ Հեռ հէսպէրոյ, Հեռ հեսպոյ գրած ըլլալով, ամենը կարծեցին թէ Տիբրանին վրայ լերանց վրայէն խոշոր ձիւնակոյտ կամ հիւս մ'ինկած եւ զանիկա մեղուցած ըլլայ։ Բայց խորենացւոյն աւելի շատ եւ ընտիր ձեռագիրներուն մէջ վերը դրածնուս պէս ըլլալուն համար աս պատմաբանը տարակուսական կը մնայ։

ԳԼՈՒԽ ԺԴ

ՏԻԳՐԱՆ Գ·

Ծէ· Տիգրանին թագաւորելը (151) եւ Պարթեւաց թագաւորին հետ Հռոմայեցւոց դէմ ելլելը։ Սեւերիանոս՝ կապադովկիայի իշխանին Հայաստան արշաւելն ու յաղթուիլը։ ԾԶ· Տիգրան՝ Փոքր Ասիայի կողմերը կը բռնէ։ Ղուկիոս Վէրոս զինքը կ'ազատէ ու Հայաստան կը խրկէ։ Տիգրան իր Աժժան եղբօրը վերադմանին վրայ բաղին չինել կուտայ։ Իր մահը (193)։

Ծէ· Տիրանէս մեռնելէն ետքն իր պզտիկ եղբայրը Տիգրան թագաւորեց։ Աստր օրերը Պերոզ Պարթեւաց թագաւորը Հռոմայեցւոց երկիրները յարձակեցաւ ու շատ տեղերու տիրեց։ Տիգրան ալ անոր հետ միաբանեցաւ եւ սկսաւ պատրաստութիւն տեսնել որ Փոքր Ասիա Հռոմայեցւոց վրայ յարձակի։ Սեւերիանոս՝ կապադովկիայի իշխանն ասոր բանս լսելուն պէս, դիպ պատգամ՝ Հարցուց որ արդեօք Հայոց դէմ ելլէ թէ չէ, եւ Աղէքսանդր քուրմին տուած իրեն համար նպաստաւոր պատգամէն քաջալերուելով՝ Հռոմայեցի զօրքը ժողվեց ու Հայաստան՝ Հայոց ու Պարթեւաց վրայ գնաց։ Բայց Ոթրիսա Հայկական ու պարթեւական բանակներուն զօրավարն անոր դէմ ելլելով՝ զարկաւ բոլոր զօրքը ջարդեց· ինքը Սեւերիանոս ալ պատերազմին մէջ զարնուեցաւ մեռաւ։

Աղէքսանդրին տուած պատգամն աս է, զոր որ Գուկեանոս Շամշատացին նոյն Սուտ իշխին (Ποσυδομάντις) վարքին մէջ յառաջ կը բերէ։

Πάρθους Ἀρμενίους τε θοῷ ὑπὸ δουρὶ δαμάσσας
Νοστήσεις Ρώμην, καὶ Θύμβριδος ἀγλαὸν ὕδωρ.
Στέμμα φέρων κροτάφοισι μεμιγμένον ἀκτίνεσσιν.

Հպարհեաս եւ դէպս վաղ հարցես նիզակաւ.
Դարձցիս ի Հռոմ եւ ի Տիբերեայ ջուրս պաղպաջունս.
Պսակ ընկալցի բոցաճաճանչ քո ճակատս։

Բայց Սեւերիանոսին մեռնիլը լսելուն պէս՝ Աղէքսանդր աս պատգամը մէհենին դիւանէն ընդնեց եւ անոր տեղն այսպէս գրեց։

Μὴ σύ γ' ἐπ' Ἀρμενίους ἐλάαν στρατόν, οὐ γὰρ ἄμεινον,
Μή σοι θηλυχίτων τις ἀνὴρ τόξου ἄπο λογρὸν
Πότμον ἐπιπροϊεὶς, παύσῃ βιότοιο φάους τε.

Մի վարեր զօրս ի Հայաստան քանզի չէ բարւոք.
Մի քեզ այր կանացահանդերձ ի տախտ նետէ
Մահ արձակեալ՝ արասցէ վախճան կենացդ լուսոյ։

ԾԸ. Տիգրան աս յաղթութենէն ետեւ իր բանակին գլուխն անցած դէպ ի Փոքր Ասիա յառաջ քալեց, ուր նոյն կողմերն իշխող Թագաւորի մը դէնքը բռնեց բանտ դրաւ։ Նոյն ժամանակը Ղուկիոս Վերոս՝ Մարկոս Աւրելիոս կայսեր գահակիցը Հայոց ու Պարթեւաց վրայ դալով՝ երբ որ իմացաւ որ Տիգրան բռնուեր է, զանիկա ազատեց ու Հայաստան խրկեց. իր ազգականներէն Ռոփի անունով աղջիկ մ'ալ անոր կնութեան տուաւ եւ աս բաներուս յիշատակին համար քանի մը ստակ տպել տուաւ։

Ան ստակներն՝ որոնցմէ մինչեւ հիմա թէ ոսկիէ թէ արծաթէ եւ թէ պղնձէ շատ կը գտնուին, քանի մը տեսակ են, որոնք իրենց վրայի գրուածքովն եւ երկրորդ կողման պատկերներովն իրարմէ կը տարբերին։ Առհասարակ ամենուն առաջին կողմը գրոշմած է Ղուկիոսին գլուխը, եւ անոր շրջանակը գրուած է ΛΟΥΚΙΟΣ ΟΥΗΡΟΣ ΑΡΜΕΝΙΑΚΟΣ (LUCIUS VERUS ARMENIACUS)· *իսկ երկրորդ կողմերն՝ ոմանց վրայ կայսրը բարձրաքանդակի մը վրայ նստած, քովը երկու կամ երեք հոգի, եւ Հայոց Թագաւորին գլուխը Թագ կը դնէ, ու շրջանակն ան գրուածը կայ.* ΤΙΓΡΑΝΗΣ ΑΡΤΑΞΟΥ ΑΡΜΕΝΙΟΙΣ ΔΟΘΕΙΣ (REX ARMENIIS DATUS)։ *Ոմանց վրայ կայսրը ձի հեծած, ետեւն երկու զինուոր, ու ձիուն*

տուբերուն տակը գրուած ՀԱՅԱՍՏԱՆ (ARMENIA)։ եւ ատոնցմէ զատ զանազան պատկերներ։ Ղուկիոսին ասըրած գործքին համար նաեւ Մարկոս Ավրելիոս կայսրն՝ անոր գահակիցը ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ ՅՈՒԵԱԼ վերնագրով տակ ապել տուաւ։

Տիգրան Հայաստան գալուն պէս Ռոփին թողուց, եւ անկէ ունեցած չորս որդիներն՝ իրենց մօրն անուամբ Ռոփսեան անուանելով՝ նախարարաց կարգը դրաւ, որպէս զի Արշակունի չանուանուին։ Ասկէ զատ զինքն ապատելու համար պատերազմողներուն ու քաջութիւն ընողներուն ցեղէն շատ պզտիկ նախարարութիւններ հաստատեց։ Իր եղբօրը Մաժան քրմապետին գերեզմանին վրայ բադին մը շինել տուաւ, որպէս զի հոն եղած զոհերէն անցաւորներն եւ օտարները կերակրին եւ անոր քովերը բնակին։ Եւ 42 տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց իր որդին Վաղարշ։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ

ՎԱՂԱՐՇ

Ծթ. Վաղարշ գահը կը նստի (193) ու Վաղարշապատ անանն եւ Վաղարշապատ քաղաքը կը շինէ։ Վնասեպ Սուրհակ՝ խազրաց ու Բասլաց թագաւորն Հայաստան կ՚արշաւէ, Վաղարշ անոր կը յաղթէ ու պատերազմին մէջ կը մեռնի (213)։ Կ. Իր հաստատած տօնը։

Ծթ. ՎԱՂԱՐՇ իր հօրը թագաւորութիւնն առածին պէս Բասեն գաւառին մէջ Մուրց գետին երասխ խառնուելու տեղն ուր որ ինքը՝ մօրն Ազրատ երթալու առենը ծնած էր, մեծ աւան մը շինեց, եւ իր անուամբը Վաղարշապատ անուանեց։ Նոյնպէս Վարդգեսին շինած աւանն ամուր պարսպով պատեց եւ անունը Վաղարշապատ դրաւ։ Երբ որ Սեպուհիոս Սեւերոս կայսրը զօրքով Ասիա եկաւ, եւ կ՚ուզէր Հայ-

առաջին տղայ յարձակիլ, Վաղարշ անոր չտաս ընծաներ խոստանալով բարեկամութիւն հաստատելու, եւ այսպէս Հայաստանը պատերազմէն ազատ պահելու: Բայց շատ չանցաւ հարկ եղաւ ուրիշ թիւնամիով մը դէմ դնելու: Վասն զի խաղաղաց ու Բասլաց ապրելն իրենց վնասակար սկսան համարիլ անոնք թագաւորին առաջնորդութեամբը ճորայ կապան կամ Ալանաց դուռն բաւած կապանէն անցնելով, կուր գետին ափիկի կողմն եկան, եւ սկսան Հայաստանին սահմանն ուրել եւ ապականել: Վաղարշ շատ զօրքով անոնց վրայ գնաց եւ աղէկ ջարդ մը տալէն ետքն՝ եռեւնէն խնկած մինչեւ ճորայ կապանէն անդին հալածեց: Ասն անոնք նորէն ճակատեցան եւ սկսան Հայոց հետ պարնուիլ, զորնք Հայերը դարձեալ յաղթեցին ու փախուցին. բայց աս պատերազմին մէջ Վաղարշ նեւռով մը զարնուեցաւ մեռաւ, 20 տարի թագաւորելէն ետքը:

Կ· Վաղարշ Հայոց տարեգլխոյն, այսինքն Նաւասարդին առաջին օրը կուտ պատուոյն համար մեծ ոճ մը հաստատեց, որն որ ամէն տարի նոյն օրը Բագաւանի մէջ՝ իր հօրեղբօրը Արժան քրմապետին գերեզմանին վրայ փառաւոր հանդիսութեամբ կը կատարուէր: Ա՛ս հանդիսութեան առեներ չաստուածներուն պատուոյն համար եղջերուներ կը վազցընէին:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ԽՈՍՐՈՎ ՄԵԾ

ԿԱ. Խոսրով Հօրը կը յայտնէ (213), Խազրայ ու Բասլաց դէմ պատերազմի կ'ելլէ ու կը յաղթէ։ Թէոդերիտոս Հռոմայեցւոց զօրապետն Հայաստանի վրայ կու գայ. Խոսրովին զօրքն անոր կը յաղթէ։ ԿԲ. Արտաշիր Սասանեանին Պարթեւաց Արտաւան թագաւորէն ապատամբիլը (241), Խոսրովին Արտաւանին օգնութեան երթալը։ Արտաւանին մահը. Խոսրովին Արտաշրին վրայ ըրած յաղթութիւնները։ Կարենեանց Վահանան նախարարը կ'ուզէ Հայաստան դալ, Արտաշիր զանիկա բոլոր ընտանիքովը կը սպանէ։ Խոսրով նորէն Արտաշրին դէմ պատերազմի կ'ելլէ, անոր կը յաղթէ ու մինչեւ Հնդկաստան կը փախցընէ։ ԿԳ. Անահին Հայաստան դալը ու Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին ծնանիլը (257)։ Անակ գԽոսրով կը սպանէ (261), եւ բոլոր իր ցեղը կը չնջուի։

ԿԱ. ԽՈՍՐՈՎ՝ վաղարշէն սրդին Հօրը տեղը թագաւորեց, եւ անոր մահուանը վրէժն առնելու Համար Խազրաց ու Բասլաց դէմ պատերազմի ելաւ, ու ճոխ բայ կապանէն անդին անցնելով՝ զանոնք զարկաւ յաղթեց ու Հարիւրին մէկ հոգի պատանդ առաւ. Հոն իր աւետարերութեան նշան յունարէն գրով արձան մը կանգնելով Հայաստան դարձաւ։ Ասկէ ետքը Հայոց վրայ եկաւ Թէոդերիտոս զօրապետն անՀամար զօրքով՝ զոր որ Անտանիոս կարակալլա կայսրը խաւրած էր Հայաստանը բոլորովին Հռոմայեցւոց տակը նուաճելու Համար։ Հայոց զօրքը Հռոմայեցիները զարկին ու սասիկ ջարդ մը տուին, մնացածներն ալ իրենց զօրապետովը մէկտեղ փախուցին։

Դիոն Կասիոս (առ Ցովհան. Քսիփիլինեայ) Անտոնիոս Կարակալլային պատմութեան մէջ կը պատմէ թէ ան կայսրը Պարթեւաց վրայ երթալու առեն, երբ որ Մինջափոք Հասաւ, Եդեսիայեն Աբգար թագաւորը նենգութեամբ իրեն կանչեց ու բռնեց, եւ անոր երկիրներուն տիրեց։ Հայոց թագաւորն ալ՝ որն որ նոյն առեններն իր որդւոցը Հետ գժտութիւն ունէր, բարեկամութեան նամակով մ'իրեն

կանչեց զինքն իր որդւոցը հետ հաշտեցընելու պատրաստ-
կաւ, եւ անոր հետ ալ Աբգարին պէս վարուեցաւ։ Բայց
Հայերն աւելի ուզեցին զինք առնուլ ու պատերազմի ելլել,
քան թէ Ընտանեսին հնազանդիլ։

ԿԲ. Խոսրովին թագաւորութեան քսանեւութե-
րորդ տարին Պարթեւաց երկիրը մեծ խռովութիւն մը
ծագեցաւ. վասն զի Սահակը գաւառէն Արտաշիր ա-
նունով պարսիկ իշխան մը Պարսից շատ նախարարա-
ներն իրեն հետ միաբանելով, Արտաւան թագաւորէն
ապստամբեցաւ։ Արտաւան զանիկա նուաճելու համար
իր կողմն եղող զօրքը ժողվեց եւ անոր վրայ գնաց,
բայց յաղթութեան ու պատերազմի մէջ մնաւ։ Ար-
տաւանին մեռնելէն եաքը Պարսից նախարարները
զԱրտաշիր թագաւոր դրին, որուն հետ միաբանեցան
նաեւ Պարթեւաց Սուրենեան ու Սպահապետի Պահ-
լաւ բուսած ցեղերը։ Խոսրով ասոնց խռովութիւնները
լսելով, որովհետեւ ինքն ալ Արշակունի ըլլալով՝
Արտաւանին ազգական էր, շուտ մը զօրք ժողվեց ու
Պարթեւաստան գնաց, անոր օգնելու համար. բայց
երբ որ Ասորեստան հասաւ, լսեց որ Արտաշիր զԱր-
տաւան մեռցուցեր եւ անոր տեղը թագաւորեր է։
Ասոր վրայ շատ բարկացած ու տրտմած՝ Հայաս-
տան դարձաւ, եւ անմիջապէս սկսաւ մեծ պատրաս-
տութիւն տեսնել. Հայաստանէն, Վրաստանէն եւ
Աղուանքներէն շատ զօրք ժողվեց, Հոնաց եւ անոնց
սահմանակից ազգերէն ալ անհամար զօրք բերել
տուաւ. նաեւ Եգիպտոսէն ու Պանտոսի կողմերէն ալ
փիլիպպոս կայսեր հրամանովը բիւրաւոր զօրք իրեն օգ-
նութեան եկան, եւ այսպիսի ահագին պատրաստու-
թեամբ Արտաշրին վրայ գնաց, մինչեւ Տիգրոն յար-
ձակեցաւ ու բոլոր Պարսից երկիրները աւերեց եւ ա-
պականեց, Արտաւանին մահուան վրէժն առնելու հա-
մար։ Սակայն եաքը Պարթեւաց երեք նախարարներուն
մարդ խաբեց որ գան իրեն հետ միանան ու զԱրտա-
շիր վռնտեն, եւ իրենց մէջէն մէկը թագաւոր դնէ,

որպէս զի թագաւորութիւնն իրենց ցեղին միջ մնայ. բայց անոնցմէ երկուքը մահի չըրին, միայն վ.եհաճան Կարենեան ցեղին նախարարը հաւանեցաւ, եւ իր ընտանիքովը դեպ ի Հայաստան եկաւ: Արտաշիր առ բանս խմանալուն պէս մեծ գունդ մ'առած՝ անոր եառնէն հասաւ ու բոլոր ընտանիքովն սպաննեց. միայն զՊերոզամատ՝ վ.եհաճանին որդին իր դայեակը փախուց: Քիչ մը ժամանակ ետքը Խոսրով նորէն ահագին պատրաստութեամբ Արտաշրին վրայ գնաց, եւ անոր յաղթելով՝ մինչեւ Հնդկաստան փախուց:

ԿԳ. Արտաշիր Խոսրովին ձեռքէն Հնդկաստան փախչելով՝ եւ թագաւորութիւնը նորէն ձեռք ձգելու ուրիշ ճար չգտնելով, բոլոր իր նախարարները կանչեց եւ անոնց մեծամեծ պարգեւներ ու պատիւներ խոստացաւ, թէ որ կարող ըլլան եղանակաւ մը Խոսրովը մեռցընել: Ասիկ Պարթեւ նախարարները կը յորդորեր, ըսելով թէ դուք Խոսրովին ազգական ըլլալով՝ կրնաք անոր երեսանց բարեկամ ձեւանալ, ու դիւրութեամբ մեռցընել. եւ թէ որ աս բանս ընելու ըլլաք, ըսաւ, ձեզի թագաւորական պատիւ կու տամ եւ իմ երկրորդս կ'ընեմ: Ա՛ս բանս Պարթեւաց Սուրենեան ցեղին Անակ նախարարը յանձն առաւ, ուստի Պարսից թագաւորէն ապատամբած ձեւացընելով, իր եղբայրն եւ ընտանիքը հետն առած՝ դեպ ի Հայաստան փախաւ. Պարսից զօրքն ալ անոր եառնէն հինգ եւ սկսան առ երեսս Հալածել, մինչեւ որ Անակ Հայաստանին Կորդուաց գաւառը մտաւ: Խոսրով Անակայ գալը լսելուն պէս, կարծելով թէ Կարենեան ցեղն է, շուտ մը գունդ մը զրկեց խաւրեց, որոնք գացին զանիկայ Ուտի գաւառին Խաղխաղ քաղաքը բերին, որն որ Հայոց թագաւորներուն ձմերոցն էր: Խոսրով Անակը շատ պատուով ընդունեցաւ եւ իր թագաւորութեան երկրորդն ըրաւ, ու բոլոր ան ձմեռն ուրախութեամբ անցուցին: Իսկ գարունն սկսելուն պէս Խաղխաղէն վաղորշապատ

զարձան, ուր որ Անակին կինն Ձոհէի Ս· Գրիգոր Լուսաւորիչը ծնաւ, որուն Մափթա անունով քրիստոնեայ կին մը սնուցաւ եղաւ:

Խոսրով միաբբ դնելով նորէն Պարսից երկիրը յարձակիլ, սկսաւ մեծ պատրաստութիւն ունենել: Ա՛ս բանս երբ որ Անակ խնդացաւ, իր Պարսից թագաւորին տուած խոստումը յիշեց, եւ չկանգց որ պատերազմը չսկսած զխոսրով սպանանէ· ուստի օր մը երբ որ ինքն եւ իր եղբայրը թագաւորին հետ որսի գացած էին, զանիկայ իր եղբօրը հետ նախարարներէն հետաւ տարաւ, իբրեւ թէ իրեն գաղտուկ բան մ՛ըսելու համար, եւ երկուքը մէկէն յանկարծ սուրերնին քաշեցին զարկին խոսրովին ու չարաչար վիրաւորեցին, եւ իրենք ձիերնին վազցնելով՝ սկսան փախչիլ: Հայոց նախարարներն ասա բանս խմանալնուն պէս անոնց եաեւէն ինկան, Եթաս գետին քովն անոնց հասան՝ բռնեցին եւ երկուքն ալ անմիջապէս գետ նետեցին ու խզդեցին: Խոսրով գետ չմեռած հրաման տուաւ որ Անակին բոլոր յղեզ սրէ անցընեն: Թաթգար Սոփիային պըրն ասա հրամանը լսելով, գնաց Ոգոհիին քովն Ս· Գրիգորն տաւ իր կնոջը տուաւ, եւ անոր հետ մէկտեղ Կեսարիա փախաւ. նոյնպէս Ս· Գրիգորին Սուրէն եղբայրն իր գայեակները Պարսկաստան փախուցին· իսկ Անակին մնացած ընտանիքը թէ արք եւ թէ կանայք բոլոր սպանուեցան: Խոսրով այսպիսի եղանակաւ մեռաւ 48 տարի թագաւորելէն եաքը:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ

ԽՈՍՐՈՎԻՆ ՄԱՀՈՒԱՆԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՏՐԴԱՏԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐԵԼԸ

ԿԴ. Արտաշէր Հայաստանի կը տիրէ (261)։ Հայ նախարարները Ցունաց երկիրը կը փախչին։ Արտաւազդ Մանդակունին զՏրդատ Խոսրովին որդին՝ Հռոմ կը փախցընէ։ ԿԵ. Արտաշրին Հայաստանի մէջ ըրածները։ ԿԶ. Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը կեսարիա կը մնայ ու Տրդատին ծառայութիւն ընելու համար Հռոմ կ'երթայ։ ԿԷ. Տրդատին Հռոմ ըրած քաջութիւնները։

ԿԴ. Հնացած նախարարները Խոսրովին սպանուելէն ետքն իրենց գործը ժողվեցին, եւ փոխադիմացն քիչ մը Ցունաց գործք ալ բերել տալով՝ պարսից դէմ դնելու պատրաստուեցան. Հռոմ Վաղերիանոս կայսեր ալ մարդ խաբեցին եւ եղածն իմացընելով՝ անկէ օգնութիւն խնդրեցին։ Բայց որովհետեւ նոյն տարին՝ Հիւսիսային ազգերը Հռոմայեցւոց երկիրը յարձակած էին, Վաղերիանոս անոնց հետ պատերազմելու զբաղած ըլլալով՝ չկրցաւ Հայոց օգնել. քիչ մը ետքն ալ ինքը մեռաւ ու Կաղադիոս եւ Աբգեզիանոս շուտ շուտ իրարու յաջորդեցին, որով Հայերն եւ ոչ անոնցմէ կրցան օգնութիւն գտնել։ Ուստի Արտաշիր անհամար զօրքով Հայաստան եկաւ, փախադացի զօրքը փախուց եւ շատ կողմերուն տիրեց. իսկ Հայ նախարարներէն շատերը Ցունաց երկիրը փախան, որոնց մէջէն Արտաւազդ Մանդակունեաց նախարարը Խոսրովին որդին Տրդատն առաւ Հռոմ կայսեր քովը փախուց։ Քիչ մը ետքը Տակիտոս կայսր ըլլալով՝ Արտաշրին դէմ պատերազմի ելաւ, բայց յաղթուեցաւ եւ բան մը չկրցաւ ընել. իսկ Պրոբոս իր յաջորդն անոր հետ հաշտութիւն ընելով՝ երկիրները միջերնին բաժնեցին։ Ասանկով Արտաշիր Հայաստանին մեծ մասին տէր եղաւ. փախած նախարարներն ետ դարձաւ, եւ

ամուր բերդերու մէջ եղածները վար իջեցուց· բայց Ամատունեաց Օտայ նախարարն՝ որն որ Խոսրովին խոստովիդուխտ աղջիկն ու բոլոր թագաւորական գանձն առած Անի բերդը մտած էր, ամենեւին Արտաշրին մատիկ չըրաւ ու բերդէն չելաւ· եւ որովհետեւ Անի սաստիկ ամուր եւ անառիկ բերդ մըն էր, Արտաշիր չկրցաւ պատերազմաւ ալ առնուլ: Մանդակունեաց ցեղը բոլորովին ջնջել տուաւ, իմանալով որ անոնց գլուխն Արտաւազդ՝ Խոսրովին որդին փախուցեր է· բայց Տաճատ Աշոցայ իշխանն Արտաւազդին քոյրերէն մէկն առաւ կնութիւն, եւ անոր հետ ամուսնացաւ:

Կե· Ասկէ ետքն Արտաշիր Հայաստանի մէջ զանազան կարգաւորութիւններ ըրաւ· բոլոր Արշակունեաց ցեղը նորէն Այրարատ նահանգը բնակեցուց, եւ յատաջուան պէս իրենց թագաւորական գանձէն ռոճիկ կապեց: Հրամայեց որ Բագաւանին մէջի կրակատան կրակը միշտ վառուած պահուի, եւ ուրիշ կուռքերուն ալ պատիւ տրուի· միայն Վաղարշակին կանգնած արձանները կոտրել տուաւ: Արտաշէս Բ.ին սահմանագլուխներու վրայ տնկել տուած քարերը նորոգեց եւ իր անուամբն Արտաշիրական անուանեց: Հայաստանին տուրքերն ալ որոշեց, եւ Պարսից ուրիշ դաւառներուն պէս հոն պարսիկ վերակացու մը դրաւ:

Կզ· Ա ժամանակս Ս· Գրիգոր Լուսաւորչին դայեակը զինքը կեսարիա կը խնամէր, զորն որ քիչ մը մեծնալուն պէս դասատուն տուաւ, ուր յունարէն եւ ասորերէն, միանգամայն քրիստոնէական հաւատքին հարկաւոր եղած բաները սորվեցաւ: Եւ երբ որ չափահաս եղաւ, Դաւիթ անունով բարեպաշտ մարդ մ՚իր Մարիամ աղջիկն անոր կնութեան տուաւ: Ս· Գրիգոր տնկէ երկու զաւակ ունենալէն ետքն՝ որոնց առաջինը վախճանեց եւ երկրորդն Արիստակէս անուանեց, Մարիամին հաւանութեամբն անկէ բաժնուեցաւ· ինքն ելաւ Հռոմ Տրդատին քովը գնաց, որպէս զի

անոր ծառայութիւն ընելով իր հօրն ըրած սպանութեանը հատուցում մ'ընէ. իսկ Մարիամ Աբիատարկեան հետ կուսանաց վանք մը գնաց. Վրթանէսն ալ դայեակներուն քովը մնաց:

Կէ. Նոյնպէս Արտաւազդ Մանդակունին զՏրդատ Հռոմ դարմանեց ու մեծցուց, եւ Լիկիանոս անուն նովֆ կոմսի մը քով դրաւ: Տրդատ իր սաստիկ զօրութեամբն եւ ձի հեծնելու ու զէնք գործածելու մէջ ունեցած արագաթոյ կարգի յաջողակութեամբը Հռոմայեցւոց մէջ շատ մեծ անուն ստացաւ: Շատ անգամ Ցունաց Ողիմպիական խաղերուն մէջ կը մտնէր ու մեծ յաղթութիւններ կ'ընէր: Մէկ անգամ մը մէկ ձեռքովն երկու վայրենի գազիաններէն բռնելով՝ քաշեց փրցուց եւ զանոնք սպաննեց: Օր մ'ալ ձիրեթացին մէկ ուրիշի մը հետ կռիւ վազցնելու մրցութիւն ընելու ատեն, հակառակորդին ճարտարութեամբը Տրդատ կառքէն վար ինկաւ: Ասոր վրայ սաստիկ բարկանալով՝ վազեց հակառակորդին կառքին ետեւէն այնպէս ուժով բռնեց՝ որ ալ ձիերը չկրցան յառաջ երթալ. ասոր բանս ամէն տեսնողներուն մեծ զարմանք պատճառեց: Դարձեալ երբ որ Կարոս կայսր Արտաշիրի դէմ պատերազմի ելաւ, եւ Տրդատ ալ անոր բանակին հետ գացած էր, կայսրը յաղթուեցաւ ու զօրքը յրուեցան. բայց Տրդատին ձին վերաւորած ըլլալով եւ չկրնալով փախչողներուն հետ երթալ, իր բոլոր զէնքերն ու ձիուն վրայ եղածները կռնակն առած՝ լողալով Եփրատէն անցաւ եւ Հռոմայեցւոց բանակն եկաւ:

Ես պատերազմին մէջ Կարոս եւ իր որդին Կարիանոս սպաննուեցան. քիչ մը ետքն ալ Նումերիանոս՝ որն որ կայսր դրուած էր՝ սպաննուելով, անոր տեղը Դիոկղետիանոս դրուեցաւ, որուն օգնութեամբը Տրդատ Հայաստան դարձաւ եւ հօրը թագաւորութիւնն առաւ:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

Տ Ր Դ Ա Տ

ԿԸ. Տրդատ Գիծաց իշխաւորին հետ մենամարտութիւն կ'ընէ եւ անոր կը յաղթէ։ Դիոկղետիանոսէն իշխաւոր կը պահուի ու Հռոմայեցւոց գօրքով Հայաստան կը խրկուի (286)։ ԿԹ. Տրդատ կեսարիա կու գայ, Հայոց նախարարները կը ժողվէ եւ անոնց հետ Հայաստան կը մտնէ։ Օասյ նախարարը աւերուեցան հալածական եւ Արտաւազդ Մանդակունին ապարապետ կը դնէ։ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը քրիստոնէութեան համար կը չարչարէ եւ Արտաշատին խոր վիրապը նետել կու տայ (287)։ Հ. Պարսից գօրքը Հայաստանէն կը վռնտէ եւ ինքն անոնց երկիրը յարձակելով՝ շատ աւերածու կը թողէ։ Քրիստոնէից դէմ երկու հրովարտակ կը հանէ։ ՀԱ. Ս. Հռիփսիմեան կուսանաց Հայաստան գալն եւ անոնց նահատակութիւնը (300—301)։ ՀԲ. Տրդատ ու բոլոր իշխանները կը դիւահարին. Աստուծոյ յայտնութեամբը Ս. Գրիգոր վիրապէն կը հանուի (301), անոր ձեռքովը դիւահարները կը բժշկուին, ու Ս. Հռիփսիմեանց վկայարանները կը շինուին. կուռքերը կը կործանին ու բոլոր Հայերը քրիստոնէութիւնը կ'ընդունին։ ՀԳ. Տրդատ Ս. Գրիգոր եպիսկոպոս ձեռնադրել կու տայ (302)։ Ս. Գրիգոր Տարօն գալուն մէջ մեծ պատերազմով Դեմետր ու Գիսանէս չաստուածներուն արձանները կը կործանէ։ ՀԴ. Տրդատին մկրտութիւնը եւ Ս. Հռիփսիմէին եպիսկոպոս ձեռնադրութիւնը (317)։ ՀԵ. Բասլաց Գեղեհոն թագաւորը Հայաստան կ'արշաւատակէ, Տրդատ անոր դէմ զօրք կը խաւրէ, ու Ս. Գրիգորին հետ Հռոմ կոստանդիանոս կայսեր այցելութեան կ'երթայ (318—319)։ ՀԶ. Շապուհ Պարսից թագաւորն հինսնային ազգերը Հայոց դէմ կը գրգռէ։ Սղկունեաց իշխանը կ'ապստամբի. Տրդատ Արամդուն ճենաջիին ձեռքովը պանիկա կը սպաննէ։ ՀԸ. Տրդատին հիւսիսականաց դէմ ըրած պատերազմն եւ Բասլաց թագաւորն սպաննելը։ Արտաւազդ Մանդակունւոյն մահը։ ՀԼ. Տրդատ Պարսկաստան կը յարձակի եւ Աթրպատականին մեծ մասին կը տիրէ։ ՀԹ. Ս. Հռիփսիմեանց Նիկիոյ ժողովը կ'երթայ. Կամսար իշխանը կը մկրտուի ու կը վախճանի։ Զ. Ս. Գրիգոր Արանեայ այրը կը քաշուի (332) եւ հոն կը վախճանի (333)։ Իր որդին Ս. Հռիփսիմէ Հայկազեանական աթոռը կը նըստի (333)։ Զորրորդ Հայոց իշխանը Ս. Հռիփսիմէը կը

ապահնէ (340)։ եւ անոր տեղը Ս. Գրիգոր կաթողիկոս կ'ընտրուի։ Տրդատ թագաւորութենէ կը հրաժարի ու նախարարներէն Թրդատով կը սպաննուի (342)։ ԶՈ. Տրդատին մահուանէ ետքը Հայաստան պատահած խռովութիւնները. Սանատրուկին փախստականի մէջ թագաւորելն եւ Արշակ Բակուր բռնելին պատմութիւնը։

ԿԸ. ՆՐՏԱԶԻՐ Պարսից թագաւորը 26 տարի Հայաստանի վրայ տիրեց ու մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց իր որդին Շապուհ։ Ասոր թագաւորութեան առաջին տարին Գիւտ թագաւորն անհամար զօրքով Հռոմայեցւոց երկիրն արշաւեց, եւ Գիկղետիանոսին այսպիսի պատգամ խաւրեց. Եկու, փոխանակ իրաբու հետ պատերազմ բնելու եւ պարապ տեղ իրարու զօրքը կարդելու, ես ու դուն իրարու հետ մենամարտութիւն ընենք, եւ թէ որ ես քեզի յաղթեմ, բոլոր Յոյներն ինծի հնազանդին, իսկ թէ որ դուն ինծի յաղթես, մենք ամենքնիս ալ քեզի հարկատու ըլլանք։ Գիկղետիանոս ասոր բանիս վրայ շատ այլայլեցաւ, որովհետեւ ինքը տկար ըլլալով՝ չէր յուսար որ կարող ըլլայ Գիւտայ թագաւորին յաղթել. ուստի անմիջապէս ամէն կողմ հրաման խաւրեց՝ որ բոլոր զօրապետներն իրենց զօրքն առած իր քովը գան, որպէս զի անոնց հետ խորհուրդ ընէ ասոր բանիս ձարը հոգալու համար։ Ան հրամանն ամէն զօրապետներն առնելով՝ շուտ մը զօրքերնին առին կայսեր քովն եկան. Լիկիանոս կոմսն ալ, որուն քովը Տրդատն էր, իր դնդովը հոն եկաւ։ Բայց գիշեր առեն քաղքին առջեւը հանգչելուն համար, դռները զոց գտան, ուստի հարկ եղաւ որ քաղքին դրան քովը նեղ ճամբաներու մէջ կենան։ Հոն սպասելու առենին ձիերուն խոտ հարկաւոր ըլլալով՝ ապին անդին սկսան փնտռել, ու տեսան որ քաղքին մէկ կողմը պատերուն տակի դին շատ խոտ կայ. բայց տեղին բարձրութեանը համար մէկը չկրցաւ վեր ելլել։ Տրդատ յառաջ անցաւ, եւ նոյն պատէն վեր ելլելով՝

խուրձ խուրձ խոտեր զօրաց մէջ նետանց. նաեւ Համբարին պահապաններն ալ ու շատ էշեր (կամ ձիեր) պատին անդիի կողմէն զօրաց մէջ նետանց ու վար իջաւ: Լեկիանոս Տրդատին այսպիսի սաստիկ զօրութիւնը տեսնելով շատ զարմացաւ:

Ընտուանց կանուխ քաղքին դռները բացուելան ու զօրքը ներս մտաւ. զօրապետներն ալ կայսեր քովը ժողվուելան՝ որն որ անունց Գիթաց թագաւորին պատգամը պատմեց: Ան ատեն Լեկիանոս կայսեր ըսաւ. Տէր արքայ, ամենեւին հոգ մ՚ըներ, վասն զի իմ գունդիս մէջ Հայոց թագաւորին ցեղէն Տրդատ անունով մէկը կայ, անիկա կրնայ դիւրաւ աս գործը կատարել, եւ Տրդատին առջի իրիկուան ըրածն անոր պատմեց: Դիոկղետիանոս անմիջապէս հրաման տուաւ որ զՏրդատ առջեւը կանչեն, եւ անոր կայսերական զգեստ հագցուց, կայսերական նշաններով զարդարեց, եւ ամենուն հրատարակել տուաւ որ անիկա կայսրն է, ու Գիթաց թագաւորին հրեշտակ խաբեբայով՝ ըսաւ որ վաղը իրարու հետ մենամարտինք: Երկրորդ օրը Տրդատ կայսերական զօրաց գլուխն անցած՝ ձին վազցնելով Գիթաց բանակին մօտիկցաւ, որուն մէջէն իր դէմն ելաւ անունց թագաւորն եւ սկսան իրարու հետ կռուիլ: Տրդատ թագաւորին վրայ յարձակելով՝ իր սաստիկ ուժովն ու քաջութեամբը զանիկա բռնեց կաշկանդեց ու Դիոկղետիանոսին առջեւը բերաւ: Կայսրը սաստիկ ուրախացած, ուզից Տրդատին մեծ հատուցում մ՚ընել. եւ երբ որ խնդրաւ որ անիկայ Հայոց թագաւորին որդին է, անոր թագաւորական զգեստ հագցուց, գլուխը թագ դրաւ եւ շատ զօրքով Հայաստան խաբեց որ երթայ իր հօրը թագաւորութիւնն առնու:

ԿԹ. Տրդատ եկաւ Կեսարիա քաղաքն, ուր շատ Հայոց նախարարներ իր քովը ժողվուեցան. անկէ նախարարներուն հետ Հայաստան մտաւ, ուր որ Օտայ Ամատունեաց նախարարը բոլոր թագաւորական

գանձն եւ իր (Տրդատին) խոսքովիդսխան քոյրը՝ զոր
նք Անի բերդին մէջ պահած էր, իրեն բերաւ։ Տրդատ անոր առ հաւատարմութեանը փոխարէն, գինքը Հայոց թէրութեան Հպատարակետ ըրաւ։ իսկ Արտաւազդ Մանդակունին իր ազատիչը՝ բոլոր Հայոց զօրքին վրայ սպարապետ գրաւ։ գՏաճատ Արտաւազդին քնոջայն ալ Աշոցայ Նախարար ըրաւ։ Եաքն եկան Եկեղեաց գաւառն Երիզա գեղին մէջ Անահիտ չաստուածոյն զոհելը մատուցին, ու Գայլ գետին քովը բանակեցան կեցան։ Հն Տրդատ Ս. Գրիգորին հրաման տուաւ որ Անահտին պակ ու կանանչ ոտեր ընծայ տանի, բայց անիկա՝ որովհետեւ քրիստոնեայ էր, յանձն չառաւ առ կռապաշտական գործքն ընելու։ Ան առեն Թագաւորն սկսաւ Թէ քաղցրութեամբ եւ Թէ պատիժներ ու տանջանքներ սպառնալով Ս. Գրիգորն ստիպել որ քրիստոնէութիւնը Թողու ու կռոց երկրպագութիւն ընէ. եւ երբ որ տեսաւ որ անիկա ամենեւին իր խօսքը մտիկ չընէր, սկսաւ սաստիկ եւ անտանելի տանջանքներով զանիկա տանջել, այսինքն մարմինը կրակով այրելով, վրան հալած կապար լեցընելով, երկաթէ քերիչներով քերելով, ուռւրներուն տակը մեծ գամեր գամելով եւ այնպէս քալեցընելով, երկաթէ շինուած փուշերու մէջ պառկեցընելով եւ ուրիշ ատոնց նման անտանելի տանջանքներով, որոնց ամենուն Ս. Գրիգոր Աստուծոյ օգնութեամբը քաջութեամբ դիմացաւ, եւ ամենեւին յանձն չառաւ Թագաւորին կամքը կատարելու։ Տրդատ երբ որ կ'ուզէր նորէն պատիժներ խոստանալով՝ եւ Թէ որ անով չըլլայ, աւելի սաստիկ տանջանքներով Ս. Գրիգորը ստիպել որ քրիստոնէութիւնը Թողու, Տաճատ Աշոցայ Նախարարն՝ որն որ Աղաւորիս բնակած բլլալով՝ Ս. Գրիգորը տեսած եւ անոր ալ բլլալն իմացած էր, Արտաւազդ սպարապետին իմացուց որ Գրիգոր Անակին՝ Տրդատին Հայրը մեռցընողին որդին է. ան ալ շուտ մը Թագաւորին

պատմեց։ Տրդատ առ բանս խանդաղատեալ սկսաւ հրամայել տալ ի Գ· Գրիգորիոյ ձեռագրեանցն ու տարածել ի կողմունս, ու տանին Աղուանից ընդդէմ մեծ խաչին վերապրեալք նեղեալն (որոյ ոչ մատչապարտանալու համար չինուած օձերով լեցուն տեղ մըն էր,) որ Տէր ժեռնի։ Գ· Գրիգոր առ վերապրեալն մեծ ուրախութեամբ տարին շատ մնաց, եւ քրիստոնեայ կին մ'Աղուանից թագաւորին առնելով ամէն օր նոյն տեղը Հայ մը կը նեռակեր ու պանիկա կը կերակրէր։

Հ· Տրդատ երբ մը առանց գայլ գեղին քովը կենալէն եաբրը, քովը ժողվուած Հայոց ու Հռոմայեցւոց գօրքով՝ Պարսից Հայաստանի մէջ եղող գօրքին վրայ յարձակեցաւ եւ զանոնք հալածելով բոլոր Հայաստանին սիրեց։ Երկրորդ տարին բուն Պարսից երկիրն արշաւեց եւ շատ անգամ անոնց յաղթեց։ Պարսից գօրքը Տրդատին գօրութիւնն ու հադած գօհին ամրութիւնն իմանալով, անգամ մը պատերազմի առնն անոր ձին առաջին վիրաւորելուին՝ որն որ չուէն վար ինկաւ եւ Տրդատ ալ իրեն հետ ինկաւ գետինը ձգեց։ Տրդատ անմիջապէս վեր ցատքեց, յարձակեցաւ թշնամեաց վրայ, եւ անոնցմէ շատերն սպաննելով՝ մնացն ձին առաւ հեծաւ, ու պատերազմը յառաջ տարաւ։ Անգամ մ'ալ ինքը կամաւ ձիէն վար իջաւ ու սուրը ձեռքը՝ թշնամեաց վրայէն մէջը մտաւ, կարգերնին շփոթեց եւ խռովեց։ Ասպետի քաջութիւններով Պարսկաստանին ու Աղուանից շատ կողմերուն սիրելով՝ մինչեւ Տիգրանէն անդին յարձակեցաւ։

Տրդատին առ քաջութիւններուն համար Հայոց մէջ առակ մը պէս կ'ըսէին Տրդատ՝ որ սիգալումն աւերեաց զմեռելս պեաց, եւ ցամաքացոյց խակ ի սիգալ իւրում զգործեան ծովուց։ Սէգ Տրդատին պէս՝ որն որ իր սէգ քաջութեամբը դիակներն ուրեք ու ծովուն յորձանքները չորցուց։

Ընկէ դարձաւ Հայաստան եկաւ, եւ Սմբատ Բագրատունին խնդրեց որ Աշխատար իշխանին Աշխէն

աղջիկն իրեն կնութեան բերէ, եւ պանիկա Աբշամունի զրել տալով, գլուխը թագ դնել տուաւ ու ծիրանի հագցուց, եւ իրեն կին առաւ։ Լուրն երկու հրովարտակ հանեց, որոնց մէջ ամէն նախարարներուն եւ իշխաններուն կը պատուիրէր որ կուռ պաշտօնը միշտ կատարելու հոգ տանին, եւ հրաման կու տար որ իր տէրութեան մէջ ուր որ քրիստոնեայ գտնեն՝ որոնք կուռքերը պաշտել չուզեն չառնուն, անմիջապէս բռնեն չարչարեն ու մեռցնեն։

ՀԱ. Ա՛ս առներնեբս Դիոկղետիանոս կայսրն ուզելով իրեն կին մ՚առնուլ, ամէն կողմ պատկերահաններ խաբեց որ ուր որ Թագուհի ըլլալու արժանի աղջիկներ գտնեն, պատկերին նկարեն եւ իրեն բերեն։ Ա՛ս պատկերահաններէն մանուկ Հռիփսիմ կուսանաց վանք մը գտան, ուր շատ քրիստոնեայ աղջիկներ իրենք կիրենք Աստուծոյ նուիրած ու կուսութիւն ուխտած՝ ճգնութիւն եւ աղօթք կ՚ընէին. բռնութեամբ ներս մտան եւ անոնց մէջէն Հռիփսիմէ անունով կուսին հաւնելով՝ պատկերը նկարեցին Դիոկղետիանոսին տարին։ Կայսրն ալ անոր հաճեցաւ, ուստի ամէն իշխաններուն հրաման խաբեց որ շուտով հարսնիքի գան եւ իրենց ընծաները բերեն։ Գայիանէ՝ վանքին Աբբասուհին աս բանս իմանալուն պէս, իրենց ըրած կուսութեան ուխտը հաստատուն պահելու համար, բոլոր վանքին կուսանքները ժողվեց, Հռիփսիմէն ալ մէկտեղ, եւ Հռոմայեցւոց երկրէն փախաւ եկաւ Հայաստան՝ Վաղարշապատ քաղքին քով այգիի մը հնձանին մէջ բնակեցաւ. եւ որովհետեւ կուսանքները մէկն ապակիէ ուլունք շինել գիտէր, անով իրենց ամէն օրուան ապրուստին ստակը կը գտնէին։ Դիոկղետիանոս երբ որ լսեց թէ Հռիփսիմէն իր ընկերներովը փախեր է, ամէն կողմ մարդ խաբեց որ զանոնք փնտռեն, եւ իմանալով որ անոնք դէպ ի արեւելեան կողմերը գացեր են, Տրդատ թագաւորին թուղթ մը խրկեց, որուն մէջ եղածը պատմելէն ետքը, կ՚ա-

դաշէր որ դանդաղ իր տէրութեան մէջ փնտռել սայ, եւ թէ որ գանելու ըլլայ, Հռիփսիմէն գաւ ամէնն ապաննէ, իսկ գանիկա իրեն խաւրէ· բայց թէ որ անոր հաճի, իր քովը պահէ եւ իրեն կին առնու: Տրդատ սա թագուհին առաջին պէս, ամէն տեղ փնտռել տուաւ, եւ երբ որ քանի մ՚օրէն Ս· Կուսանքը գտնուեցան, հրամայեց որ անոնց եղած տեղը գինուորներով պաշարեն, ու պալատէն շատ փառաւոր զարդեր եւ զգեստներ խաւրեց որ Հռիփսիմէին հագցընեն եւ իրեն բերեն, վասն զի կ՚ուզէր գանիկա իրեն կին առնուլ: Հռիփսիմէ սմենեւին չհանձն չառաւ թագաւորին պալատն երթալ· ան առեն Տրդատ իր ծառաներուն հրաման տուաւ որ երթան գանիկա բռնութեամբ բերեն: Ծառաներն եկան Ս· Կոյսը քաշկռտելով մինչեւ պալատը տարին ու թագաւորին խուցը խոթեցին· նոյն ժամանակը Հարմնիքին հանգէսն սկսաւ կատարիլ: Բայց Հռիփսիմէ սմենեւին մէկ եղանակաւ մը թագաւորին հետ սմռնաննաթը չհանձն չառաւ, եւ Աստուծոյ օդնութեամբը զօրացած, անոր հետ մինչեւ կէս գիշեր կռուեցաւ՝ յաղթեց ու պալատէն դուրս փախաւ, եւ դրան արջերը ժողվուած բազմութիւնն ալ ճղքելով՝ մինչեւ իր ընկերներուն բնակարանն եկաւ: Հոն Աստուծոյ իրեն ըրած օդնութիւնն անոնց պատմելէն ետքն, աւելի հեռու տեղ մը գնալ եւ սկսաւ Աստուծոյ գործութիւն մատուցանել: Ան միջոցին թագաւորին հրամանատար գահիճները Քահերով եկան գինքը բռնելու ու լզուն կտրելու, Ս· լմինը չորս ցցի կապեցին, կրակով այրելու եւ աչուքները հանելու· եւբր կտոր կտոր ըրին: Նոյնպէս անոր ընկերներէն 32 հոգի ալ՝ որոնք Ս· Կուսին մարմինն առնելու եւ թաղելու եկած էին, սրով ապաննեցին· մէկ հոգի մ՚ալ հնձանին մէջը մեռուցին: Իսկ երկրորդ օրը Ս· Գայիանէն եւ ուրիշ երկու կտաւանք սուսերի տանջանքներով ապաննեցին:

ՀԲ. Վ էց օր եաբր Տրդատ մեծ հանդէսով որսի երթալու առնն, երբ որ կառքով վաղարշապատին դանդն դարս կ'երթեր, Աստուծոյ պատիժը վրան հասաւ ու դիւահարեցաւ. կերպարանքն ալ խոզի կերպարանքի փոխառնցաւ ու դնաց վայրենի խոզերու մէջ խառնուեցաւ. եւ թէպէտ ուզին զանիկա բռնել մէջ արգելալ, բայց չկրցան անոր առաւել ուժին դէմ դնել: Այնուհետև բռնելու մէջ ամէն իշխանութիւն ու հառաջակ մարդիկ դիւահարեցան ու առաւել կը տանջուէին: Ան առն Տրդատին խոտրովիզուխտ բռնչն որ թէպէտ կառապան, բայց բարի ազգիկ մըն էր, դիշերը հրեշտակ մ'երեւցաւ եւ բսաւ. թէ որ բժշկուիլ կ'ուզէր, պէտք էր գԳրիգոր Արուսեակն վերապէն հանել, եւ անոր ձեռքովը ձեր առնչանութիւնն կ'ապաիկը: Խոտրովիզուխտ առ բանս նահատարանեցաւն պատմեց, բայց անոնք իսկզբան չհաւատացին, կարծելով թէ ան ալ դիւահարեր է եւ առանկ բան կը խօսի. վասն զի անկարելի կը համարէին որ Ս. Գրիգոր 15 տարի ան. վիրապին մէջ կենդանի մնացած ըլլայ: Բայց երբ որ նոյն տեսիլքն երեք անգամ կրկնուեցաւ, ապահանալով որ թէ որ Գրիգորը չհանեն, աւելի առաւել պատիժներ պիտ'որ կրեն, ան առն Օտայ Ամատունեաց նախարարն Արուսեակ խուրենին որ երթայ նայի: Օտայ գնաց ու վիրապին մէջ չուան մ'երկնցնելով զոռաց. Գրիգոր թէ որ կենդանի ես դուրս եկուր, վասն զի քու Աստուածդ հրամայեց որ դքեզ ասկից հանենք: Ս. Գրիգոր ուրախ եղաւ ու չուանը շարժեց. ան առեն զանիկա դուրս հանեցին եւ ուրախութեամբ առին վաղարշապատ բերին: Երբ որ քաղքին մօտիկցան, Տրդատ եւ ուրիշ դիւահարած նախարարներ փրփրալով եւ իրենք զերենք խածնելով Ս. Գրիգորին առջեւն եկան: Ան ալ Աստուծմէ խնդրելով զանոնք քիչ մը հանգուցուց: Եւթը Հռիփսիմեան կուսանաց պատնեշած տեղերը տեղեկանալով գնաց տեսաւ որ

մարմինին անապական մնացեր է· չատ մը ժողվեց անոնց բնական հնձանը տարաւ, եւ ամէն մէկն իր դղեակին մէջ պահելով՝ հոն տեղաւորեց, ու բոլոր նոյն դիշերը Հայոց դարձին համար Աստուծոյ աղօթք ըրաւ։ Երկրորդ օրն ամէն նախարարները թագաւորին հետ մէկտեղ եկան Ս· Գրիգորին ողջունելու որ իրենց բրածին թագաւորեն ասոյ, եւ ճչմարիտ հաւատքը սորվեցնէ։ Եւ ալ 66 օր քրիստոնէական հաւատքն անոնց քարոզեց։ Ընկէ ետքը Հռիփսիմեանց հայմոտ երկար վկայարան սկսաւ շինել· Տրդատ Ս· Գրիգորին աղաչեց որ գոնէ ձեռաբներն ու ոտաբնեքը բժշկուին որ կարող ըլլայ ինքն ալ վկայարաններուն շինուելուն օգնել· Եւ երբ որ անոր աղօթքովը բժշկուեցան, եօթն օր ճամբայ ընելով Մասիս լեռն ելաւ եւ անկէ ուղիղ հատ խոշոր քարեր կռնակին առաւ բերաւ։ Վկայարանները լմննալէն եւ Ս· Կուսանաց մարմիններն անոնց մէջ տեղաւորուելէն ետքը, Ս· Գրիգոր ամէն դիւահարները ժողվեց եւ Աստուծոյ աղօթք ընելով՝ դանոնք բժշկեց· Տրդատին խոպ կերպարանքն ալ թափեցաւ եւ իր առաջին կերպարանքը դարձաւ, եւ շատ մը Ս· Գրիգորին հետ Հայաստանին կուսաուններըը կոծանեց եւ ամէն կողմ քրիստոնէութիւնը տարածեց։

ՀԳ· Երբ որ սկսաւ ամէն տեղ քրիստոնէութիւնը ծաղկիլ, Աստուծոյ յայտնութեամբը Տրդատ Ս· Գրիգորը 16 մեծ նախարարներով կեսարիա խաւրեց ու Ս· Վեսնդ արքեպիսկոպոսէն եպիսկոպոս ձեռնադրել տուաւ։ Ս· Գրիգոր անկից Ս· Յովհաննէս մկրտչին մարմնոյն մէկ մասն եւ Ս· Աթանագինէսին ամբողջ մարմինը, շատ ալ քահանաներ ու կրօնաւորներ հետն առած՝ Հայաստան Հարք դաւառին կողմերն եկաւ։ Հոն իրեն հետ եղող նախարարներն իմացուցին որ Տարօն դաւառին մէջ Վեմեար ու Գիսանէս կուռքերը դեռ մնացած են, եւ շատ մարդիկ զանոնք կը պաշտեն։ Ս· Գրիգոր անկէ Տարօն եկաւ որ ան երկու կուռքերն

ալ կործանել: Բայց քանի մը քաջքաջ անոր գալուն պատճառն իմանալով՝ դիմեցանց գայլին մէհենին բոլոր հարստութիւնները գետնի տակ ծածուկ տեղը պահելին, եւ ուրիշ քաջքաջերուն իմացուցին որ վազը Գիսանեան ու Դեմետր պիտ՚որ կործանին: Արձան քրմապետն ատ բանս լսելուն պէս, իր Դեմետր որդին՝ 400 ալ զինեալ քաջքաջ հետն առած՝ եկաւ Ս. Գրիգորին եղած տեղը բլրի մը վրայ պահուըտեցաւ, եւ սպասեց որ ուրիշ իր կողմնակիցներն ալ քովը ժողվուին: Իսկ Ս. Գրիգոր քանի մ՚իշխաններով եւ 300ի չափ զինուորով՝ Արձանին պահուըտած բլուրը գնաց, առանց բան մը դիտնալու, եւ անոնց եղած տեղը մօտիկնալուն պէս Արձան ու Դեմետր պատերազմի փողերը զարկին ու վրան յարձակեցան: Նախարարները յանկարծակիի եկան, եւ շուտ մը Ս. Գրիգորն ու հետն եղող քահանաները Աղկան բերդը փախուցին. բայց երբ որ իմացան որ Արձանին զօրքը միայն 400 հոգի է, վրան յարձակեցան եւ սկսան զարնուիլ: Կռուին սաստկացածատենն Անգեղ տան իշխանը զԱրձան սրով սպաննեց. ան ատեն ամէն քաջքաջերը 5000ի չափ՝ հոն վազեցին եւ նախարարնեբուն քիչ զօրքը բլրէն վար քշեցին, ու չորս կողմը պաշարելով սկսան ջարդել: Անգեղ տան իշխանը քաջքաջերուն գունդը ճղքեց ու նորէն բլրին վրայ ելաւ, Դեմետր՝ Արձանին որդին ալ անոր եւ տեսնելով՝ Արձանին որդին ալ անոր եւ տեսէն, եւ հոն իրարու դիմաց ճակատեցան. բայց գիշերը վրայ հասնելով՝ չկրցան զարնուիլ: Երկրորդ օրն երկու կողմն ալ նոր օգնութիւն հասաւ եւ սկսան սաստիկ զարնուիլ. պատերազմին ատենը Հաշտենից իշխանն որն որ քաջքաջերուն ցեղէն էր, իր 700 զօրքովը նախարարաց դնդէն բաժնուեցաւ, ու քաջքաջերուն կողմն անցած՝ սկսաւ թագաւորական զօրքը ջարդել: Բայց Սիւնեաց իշխանն անոր վրայ յարձակելով՝ բանակէն բաժնեց հետու տարաւ, ու բռնեց գլուխը կտրեց: Արծրունեաց նախարարն ալ Աշտիշատ

քաղքին Մեսակէս քրմապետն եւ Աբանոին Գեմեար սրդին ապստնեց : Գեմեար մեռնելուն պէս պատերազմի բարբռվին դադրեցաւ . ան առեն Ս · Գրիգոր Ոդկան բերդէն ելաւ եւ Ս · Յովհաննէս Մկրտչին մասունքները հետն առած՝ կուգայ արձաններուն քովէն ևկաւ , ուր շուտ մը սասանաներն սկսան հալածուիլ · ամենք ալ սկսան քաւարարը տանջել : Ս · Գրիգոր գտնուեր չժրշկեց , ու կուռքերը կործանել տալով՝ անոնց տեղն ևկեղեցի մը շինեց եւ Ս · Յովհաննէսին նշխարքնեքուն մէկ մասը հոն դրաւ : Ընկերք գնաց Աշխիշատին մէջ եղող երեք մեհեանները , այսինքն Վահեվահեան (Վահագնի) , Աստղկան ու Անհեմոր սակեծին դիք քաւած կուռքին մեհեաններն՝ որոնք դեռ մնացած էին , կործանելու համար . եւ խաչով մ՝անոնց վրայ խաչակնքելուն պէս՝ բոլորովին գետնի հաւասար եղան : Անոնց տեղն եկեղեցի մը շինեց , եւ մկրտութեան աւազան դնելով՝ ամէն իրեն հետ եղող նախարարներն ու զօրքը , նաեւ նոյն գաւառին բնակիչներն ալ 190,000 հոգի , մկրտեց :

ՀԳ · Տրդատ երբ որ լսեր առաւ որ Ս · Գրիգոր Կեսարիայէն դարձեր է , շատ իշխաններով Բագաւան քաղաքը գանիկա դիմաւորելու գնաց : Հոն Ս · Գրիգոր ամենուն երեսուն օր պաք պահել տալէն ետքն՝ Եփրատ գետին մէջ Տրդատը , բոլոր թագաւորական ընտանիքն ու նախարարները , եւ ուրիշ 150,000 ի չափ մարդիկ մկրտեց . մկրտութեան աւազն ջրին վրայ լուսեղէն սիւն մը ծագեցաւ , վրան լուսեղէն խաչով մը . գետին ջուրն ալ կեցաւ եւ սկսաւ գէպ ի ետ երթալ : Ետքը եօթն օր ալ նոյն տեղը կենալով՝ իր քովի քահանաներուն ու պաշտօնեաներուն գործակցութեամբը չորս միլիոնէն աւելի մարդ մկրտեց : Եւ որպէս զի մանրութիւնը շուտով Հայոց մէջէն վերնայ ու քրիստոնէութիւնն աղէկ հաստատուի , թագաւորին խորհուրդ տուաւ որ ամէն գաւառ գասատուններ դնէ : Տրդատ անոր խորհուրդը շատ սիրով կա-

տարեց, եւ շատ տպաւ ժողվել տալով, քան մեծի մասին քաբեռնեն տպարը, նոյն պատառուններուն մէջ բաժնեց՝ որ տասը ածային եւ արտաքին գիտութիւններ սորվին, եւ անոնց ամենուն թագաւորական գանձէն առատ ռոճիկ կապեց: Ա պատառուններուն ամենց մէջ յանարէն, ամենց մէջն ալ տասերէն կը սորվեցընէին: Ս. Գրիգոր Հայաստանին զանազան կողմերուն համար առաքելու եպիսկոպոս, ալ ձեռնադրեց, որոնց մէջէն Ազբիանոս անունով մէկն իր տեղը թագ տալով՝ ինքը շատ անգամ կ'երթար լեռներու վրայ ճգնութիւն կ'ընէր. միայն երբեմն երբեմն կու գար հաւատացեալներուն այցելութիւն կ'ընէր, եւ անոնց հարկաւոր եղած բաները կը հոգար: Բայց Տրդատ ու բոլոր ժողովուրդը բաղձալով իրենց հոգեւոր հայրը միշտ քովերնին ունենալ, անոր շատ աղաչեցին որ իրենցմէ չհեռանայ. եւ երբ որ անիկա յանձն չառաւ, թագաւորը Տաճատ Աշոցայ նախարարն տեղեկանալով որ Ս. Գրիգոր կեսարիա երկու որդի ունի, շուտ մը մարդ խաբեց ու զանոնք բերել տաւ, որոնց մէջէն Ս. Գրիգոր զՍ. Արիստակէս՝ իր տեղը կաթողիկոս ձեռնադրեց, եւ անկէ ետքն ինքն ալ իր ճգնութիւն ընելու սկսաւ:

Հն. Ա աաւնները Տրդատին լուր եկաւ որ Հռոմայեցւոց Կոստանդիանոս կայսր ալ քրիստոնեայ եղեր է, եւ ամէն կռապաշտ կայսրներուն յաղթելով քրիստոնէութիւնը կը պայծառացնէ: Ուզեց երթալ անոր ուրախակից ըլլալ եւ բարեկամութեան գաշինք դնել. ուստի Ս. Գրիգորը, Ս. Արիստակէսն եւ Ազբիանոս եպիսկոպոսն, իշխաններէն ալ չորս Բդեշխներն, Անգեղ տան, Մոկաց, Սիւնեաց, Ռշտունեաց, Խոռխոռունեաց ու Բագրեւանդեաց նախարարներն, եւ ուրիշ շատ մեծամեծ իշխաններ, 70,000 ալ զօրք հետն առած՝ վաղարշապատէն ճամբայ ելաւ: Հասնելու թէ Ապահունեաց գաւառը հասաւ, լսեց որ Բասլաց Գեղեհոն թագաւորը վրաստան արշաւեր

վրայ թագաւորը մինչեւ կարին վռնտեր, եւ մին-
կիյ 48,000 գերի առեր տարեր է: Նոյն ժամանակը
վրայ թագաւորին հրեշտաւներն ալ եկան, եւ եղա-
ծը պատմելով՝ իրմէ օգնութիւն խնդրեցին: Տրդատ
Ապահունեաց իշխանը 30,000 զօրքով անվիճապէս
վրայ օգնութեան խաբեց, որն որ գնայ Կեղունիները
զարկաւ ու գերիներուն մէկ մասն ազատեց· անոր
իշխաններէն երեք հատ՝ եւ 4000 ի չափ ալ պինտոր
գերի բռնեց, եւ Ագձնեաց իշխանը 4000 զօրքով
տահմանապահ թող տալով՝ թագաւորին քովն եկաւ:

Ասկէ ետքը Տրդատ Ապահունեաց գաւառէն ճամ-
բայ ելաւ, եւ շատ քաղաքներէն անցնելով եւ փառա-
ւոր ընդունելութիւն գտնելով, Հոռոմ Տասաւ: Կոս-
տանդիանոս կայսրն իր փառաւոր հիւրը շատ պատուով
ընդունեցաւ, եւ մէջերնին բարեկամութեան դաշինք
դրին· նոյնպէս Ս· Գրիգոր ալ Ս· Սեղբեստրոսէն եւ
ամէն եկեղեցականներէն շատ մեծ պատիւ գտաւ, իր սրբութեանն եւ քրիստոսի
համար քաշած չարչարանքներուն համար:

ԺԶ· Տրդատին Հոռոմ եղած ատենը, Շապուհ
Պարսից թագաւորն՝ ուրիշ կողմերն ունեցած պատե-
րազմները լմընցուցած ըլլալով՝ միտքը դրաւ որ Հայ-
աստան յարձակի եւ նորէն իր ատակը նուաճէ: Ա-
մբոխով բոլոր Հիւսիսային ազգերուն հետ խօսք դրաւ՝
որ անոնք միացան Հայաստանին հիւսիսային կողմն
արշաւեն, ինքն ալ իր զօրքովն ուրիշ կողմանէ յար-
ձակի եւ դիւրաւ մը բանը լմընցնեն: Հայոց նախա-
րարներուն մէջէն ալ Սղկունեաց Սղուկ նախարարն իր
կողմը վաստակեցաւ: Բայց դեռ պատրաստութեան
հետ եղած ատենը՝ Տրդատ Հայաստան դարձաւ, եւ
Շապուհին միտքն իմանալով՝ ժողվեց բոլոր Հայոց
զօրքն եւ նախ Հիւսիսականաց վրայ գնաց: Իսկ Սղուկ
վախնալով՝ Տարօն գաւառին Ողկան բերդը մտաւ ամ-
բացաւ, եւ նոյն կողմերը կը խաւովէր: Տրդատ ուզելով
զանիկա ձեռք ձգել, նախարարներուն խոստացաւ որ

ով որ Աղուկը բռնէ իրեն բերէ, բոլոր անոր կալուածները բռնողին կը պարգեւէ: Մամգուն ձենաստանցին ատ բանս յանձն առաւ, եւ Տրդատէն ապատամբած ձեւացընելով՝ Տարօն գաւառն եկաւ, ու Աղուկին իմացուց որ Տրդատին իրեն բրած անարգանացը համար անկէ ապատամբած եւ եկած է իրեն հետ միանալու: Աղուկ զանիկա սիրով ընդունեցաւ, ու քանի մ՚օր անոր հաւատարմութիւնը փորձելէն ետքը, թող տուաւ որ բերդը մտնէ: Մամգուն միշտ երեսանց բարեկամութիւն ցուցընելով՝ օր մը որսի ատեն նետով զարկաւ զԱղուկ սպաննեց, եւ բոլոր անոր ցեղը սրէ անցուց, որոնցմէ միայն երկու Հոգի փախան ազատեցան, եւ շուտ մը Թագաւորին իմացուց. ան ալ Հրովարտակ գրեց եւ ամբողջ Տարօն գաւառը Մամգունին պարգեւեց:

Ա՛ս Մամգունը ձենաց (Չինիմաչինի) Թագաւորին մեծ նախարարներէն մէկն էր: Վրան ամբաստանութիւն մ՚ըլլալով՝ Թագաւորը հրամայեց որ զանիկա մեռցընեն. բայց Մամգուն բանն իմացաւ, եւ իր ընտանիքովը Պարսից Արտաշիր Թագաւորին քովը փախաւ: Ձենաց Թագաւորն Արտաշրին մարդ խաբեց եւ խնդրեց որ Մամգունն իր ձեռքը տայ, եւ երբ որ չտուաւ, անոր դէմ պատերազմի ելաւ: Բայց նոյն տեղն Արտաշիր մեռնելով՝ անոր որդին Շապուհ Մամգունը քշելու պէս Հայաստան իր գործակալներուն խաբեց. ձենաց Թագաւորին հետ ալ հաշտութիւն ըրաւ: Եւ երբ որ Տրդատ Հայաստան եկաւ եւ Պարսից զօրքն անկէ վռնտեց, Մամգուն անոնց հետ չգնաց, այլ Տրդատին քովն եկաւ եւ ինքը զինքն անոր տուաւ: Թագաւորն ալ զանիկա նախարարներուն կարգը դրաւ, իր ցեղն իրեն անուամբը Մամգունեան կամ Մամիկոնեան անուանելով:

ՀԲ. Տրդատ Աղուկին սպանման լուրն առնելէն ետքը բանակը յառաջ քշեց եւ Հիւսիսականաց զօրացը հասնելով՝ անոնց դէմ ճակատեցաւ: Հազիւ թէ երկու կողմն իրարու հետ սկսան զարնուիլ, յարձակեցաւ Թշնամեաց բանակը ճղքեց, եւ անոնցմէ շատերը զարկաւ սպաննեց: Բայց Թագաւորն աս

բանս տեսնելուն պէս, իր կաշիով պատած չուանն հանեց եւ Տրդատին վրան վազելով՝ եաեւի կողմէն անոր վրայ նետեց, եւ աջ թեւին անցուց, որովհետեւ Տրդատ ձեռքը վերցուցած էր մկոյն սրով զարնելու համար, եւ սկսաւ քաշել· բայց չկրնալով զանիկա շարժել, չուանին ծայրը ձիուն վիզը պլլեց, եւ կ'ուզէր ձիուն զօրութեամբը թագաւորը ձիէն վար ձգել եւ սպաննել: Տրդատ անոր շարժելու առեն թող չտուաւ, այլ անմիջապէս ձախ ձեռքովը չուանը բանալով՝ ուժով մը քաշեց Բասլաց թագաւորն իր առջեւը բերաւ, եւ սրովն անոր գլուխածին պէս, կէս մէջքէն երկու կտրեց, ձիուն գլուխն ալ մկոեղ, ու գետինը ձգեց: Հիւսիսականայց զօրքն ասանկ բանս տեսնելով՝ երեսնին դարձուցին ու փախան. Հայերն ալ եաեւնէն հնկած՝ մինչեւ Հոնաց երկիրը հալածեցին. ուր Տրդատ անոնցմէ պատանդներ առնելով՝ հաշտութիւն ըրաւ ու Հայաստան դարձաւ: Ա՛ս պատերազմին մէջ Հայոց կողմէն ալ շատ մարդ ինկաւ. շատ ալ իշխաններ մեռան՝ որոնց մէջ նաեւ Արտաւազդ Մանդակունի սպարապետը:

Ա՛ս պատերազմին պատմութիւնը Ջենոբ ասորին՝ որն որ Տրդատին ժամանակը Հայաստան եպիսկոպոս էր, այսպէս կը պատմէ:

Տրդատ քիչ մը առեն Հռոմ մնալէն եաքը, Հայաստան դարձաւ, եւ եկաւ Պալունեաց գաւառին Կաւառս գեղը նստաւ հանգիստ առնելու համար: Երբ որ գիշեր մը եպիսկոպոսներն ու քահանաները գիշերային պաշտօնը կը կատարէին, եւ թագաւորն ալ իշխաններուն հետ հոն եկած էր, յանկարծ գեղին շրջս կողմն ահագին դղրդիւն մը լսուեցաւ, ու պատերազմի փող սկսաւ զարնուիլ: Վասն զի Գեղռեհոն Բասլաց թագաւորն Աղձնեաց իշխանին 60,000 զահեկան տալով՝ զանիկա իր կողմը վաստակած՝ եւ անկէ խօսք առած էր որ Տրդատը բռնէ իր ձեռքը տայ. ասանկ վախճանին համար ինքն ալ 58,000 զօրք ժողվեց եւ եկաւ յանկարծ Կաւառս գեղը պաշարեց: Հայոց նախարարները շուտ մը զօրքերնին ժողվեցին եւ ուղեցին Գեղռեհոնին հետ զարնուիլ, վասն զի գիշերը լուսնով

լուսաւորուած էր. բայց Տրդատ լիով չուսաւ, այլ իր 30,000 զօրքէն 6,000ը այդիներու մէջ խաւրեց որ պահուըտին, 6,000 ալ Արձան ըսուած բլրին վրայ խրկեց՝ որ հոն դարան դնեն. 4,000 մ՚ալ թշնամեաց ուրիշ կողմ մ՚այդիներու մէջ պահուըտիլ տուաւ։ Ան եթէ գնդերուն զօրապետներուն պատուիրեց որ իրեն միա դնեն, եւ ամենեւին թշնամւոյն չերեւան, որպէս զի չըլլայ թէ անոնք երեսանց փախչիլ ձեւացընելով՝ զիրենք մէկերկուքն առնուն ու ջարդեն։ Տրդատ աս կարգադրութիւնն ըլլած աատեն, Սիւնեաց զինուորներէն մէկը թշնամիներէն գերի մը բռնեց, եւ անկէ տեղեկացան որ թշնամւոյն միտքը զՏրդատ բռնել է, եւ անոնց զօրացը թիւը 58,000։

Առաւօ ըլլալուն պէս, Տրդատ քովի եղող զօրքով ուղեց Արձան բլրին վրայ ելլել, եւ թշնամիներէն 6,000 հոգւոյ պատահելով՝ որոնք կ՚ուզէին զինքն արգելուլ, զարկաւ զանոնք ճղթեց եւ բլրին վրայ ելաւ. ան աատեն պահուըտող դնգերէն մէկը յանկարծ դուրս ելաւ եւ ան 6,000ին վրայ յարձակելով՝ անանցմէ 700ը սպաննեց, մնացածը յրուեց։ Նոյնպէս պահուըտող 4,000ն ալ կուսաւս գեղին վրայ եկող թշնամեաց վրայ յարձակեցաւ, եւ այգեգործներէն օգնութիւն գտնելով՝ շատերը ջարդեց։ Գեղեհոն աս պատերազմներուն մէջ 4,000ն աւելի մարդ կորսընցընելով՝ մնացած զօրքովը Հաշտենից գաւառը քաշուեցաւ ու Տրդատին նամակ խաւրեց թէ Եկու վազը էքսրու հետ պատերազմինք ու բանն որոշուի։ Տրդատ նամակին պատասխան չտուաւ, այլ երկրորդ օրն իր 30,000 զօրքն առաւ Հաշտենից գաւառը գնաց, ու Մուշեղամարդ գաշտին վրայ թշնամեաց դիմացը ճակատեցուց։ Բանակին աջ թեւին վրայ Սիւնեաց իշխանը դրաւ, իսկ ձախ թեւն Անգեղ տան իշխանին տուաւ. չորս Բդեշխներն ալ իրեն թիկնապահ ըրաւ։ Երբ որ սկսան զարնուիլ, Տրդատ Գեղեհոնին վրայ վազեց, եւ երկայն աատն երկուքն իրարու հետ կռուելէն ետքը, Գեղեհոն տեսնելով որ կը սկսարանայ, հանեց իր չուանն ու Տրդատին վրայ նետելով՝ անոր աջ թեւն ու միզը կապեց, այնպէս որ Տրդատ ալ չկրցաւ թեւը շարժել։ Ան աատեն ձին վազցուց ու Գեղեհոնին հասաւ, եւ սրովն անոր ձախ ուսէն զարկածին պէս, զանիկա երկու կտոր ըրաւ, անոր հետ մէկտեղ ձիուն գլուխն ալ կտրեց վար ձգեց. Սիւնեաց իշխանն ալ թշնամեաց աջ թեւին զօրապետին հետ զարնուեցաւ եւ անոր գլուխը կտրեց։ Ակէ եւրն ամէն գունդ մէկտեղ յարձակում ըրին եւ մինչեւ արեւուն մտնելը թշնամեաց սաստիկ ջարդ տուին։

Երկրորդ օրը Գեղուհիին ծագած զօրքը նոբէն ժողվուեցան եւ Հայոց դնդին վրայ յարձակելով՝ սկսան ջարդել· իսկ անոնց սպարապետն ուրիշ զօրապետներուն հետ խօսք դրաւ որ Տրդատին վրայ յարձակին ու բռնեն, եւ իրօք ալ յարձակեցան ու քիչ մնաց որ բռնէին· բայց Մրհնունեաց քաջ գունդ մը վրայ հասաւ եւ ազատեց։ Ասոր վրայ Տրդատ բարկացած՝ սպարապետին վրայ վազեց որ սպաննէ, բայց ձախ թեւը ծանր վիրաւորուեցաւ, որուն վրայ աւելի եւս բարկանալով՝ սրովն ուժով մը գարկաւ անոր գլուխը երկու կտոր ըրաւ, ծագած զօրքին ալ եամուէն ինկած մինչեւ Հարք գաւառը հալածեց, եւ դարձաւ Արձան բլուրն եկաւ։ Երբը մեռնողները համրել տալով իմացաւ որ Հայոց կողմանէ 1080 հոգի մեռեր է, իսկ Թշնամիներէն 15,000էն աւելի։

Գեղուհիին զօրքին ծագորդն երբ որ Հարք գաւառը հասան, նոյնտեղաց նախարարն անոնցմէ 1000 հոգւոյ չափ սպաննեց· նոյնպէս Վրաստանի մէջ ալ շատ տեղեր ջարդուեցան, այնպէս որ 58,000էն միայն 6,000 հոգի իրենց գաւառը կրցան դառնալ։ Տրդատ տեղեկանալով որ աս պատերազմին պատճառն Աղձնեաց իշխանն է, զանիկա բռնել տուաւ, եւ կ'ուզէր ոտուընին ու ձեռուընները կտրել տալ· բայց Ս· Գրիգոր Թող չտուաւ, այլ ըսաւ որ զանիկա պատուէն հանէ ու Հայաստանէն դուրս տեղ մը քշէ։

ՀԸ· Աս պատերազմը լմընցնելէն ետքը Տրդատ Շապուհին դէմ ալ պատերազմի պատրաստուեցաւ· իր իշխաններէն չորսն՝ այսինքն Միհրան վրաց Թագաւորն ու Գուգարացւոց Բդեշխը, Բագարատ Բագրատաւունի ասպետը, Վահան Ամատունին եւ Մանաճիհր Ռշտունին զօրաց վրայ զօրապետ դրաւ, եւ սպասեց որ Հռոմայեցւոց զօրքն ալ գայ, որովհետեւ Կոստանդիանոս կայսրն ալ Պարսից դէմ պատերազմ բացած էր։ Երբ որ անոնք Ասորեստան հասան ու Շապուհին հետ զարնուելով յաղթեցին, Տրդատ ալ իր զօրքովը Պարսկաստանին հիւսիսային կողմերն արշաւեց եւ շատ տեղերու տիրեց։ Աս պատերազմին տեսնը կամ սար՝ Պերոզամատին որդին իր ընտանիքովը Տրդատին քովն եկաւ։

Շապուհ Հռոմայեցւոց եւ Հայոց գօրքերն շատ նեղը մտնելով՝ Կոստանդիանոս կայսեր աղաչեց ու հաշտութիւն ըրաւ եւ անոր հետ դաշինք դրաւ։ Նոյնպէս Տրդատին հետ ալ մանաւանդ դաշինք դրաւ ու հաշտուեցաւ։ Ան ատեն Տրդատ իր Պարսից ձեռքէն առած Թաւրէժ կամ Երկրորդ Եկբատան քաղքին մէջ պահապան գօրք եւ իր իշխաններէն մէկը վերա- կացու դրաւ ու Հայաստան դարձաւ։

Հթ. Անկէ ետքը Կոստանդիանոս Տրդատին հրովարտակ խաւրեց որ Ս. Գրիգորն առած՝ Նիկիա քաղաքը գայ, որովհետեւ Արիոս հերետիկոսապե- տին դէմ նոյն քաղքին մէջ ժողովք մը պիտ՚որ ըլլար. բայց Տրդատ վախնալով որ չըլլայ թէ ինքը Հայաստանէն հեռացած ատեն, Շապուհ առիթ գտնէ ու դաշինքն աւրելով՝ նորէն Հայաստան յար- ձակի, ժողովքի չգնաց. նոյնպէս Ս. Գրիգոր ալ դիտնալով որ ժողովքին եպիսկոպոսներն իրեն քա- շած չարչարանքներուն համար զինքը պիտ՚որ պա- տուեն, չուզեց երթալ, այլ իրենց տեղը Ս. Արիս- տակէսը խաւրեցին՝ որն որ Կեսարիայի Ղեւոնդ արք- եպիսկոպոսին հետ Նիկիա գնաց, եւ հոն միւս եպիս- կոպոսաց հետ ուղղափառ հաւատքը դաւանելով, ժողովքին կանոնները առաւ Հայաստան դարձաւ։ Ս. Գրիգոր ան կանոններուն վրայ քանի մը բան ալ իր կողմանէ աւելցուց, Հայոց եկեղեցւոյն գլուխ եւ անոր համար։ Անկէ ետքը կամաց իշխանն իր բոլոր ընտա- նիքովը մկրտեց, որուն կնքահայր Տրդատ եղաւ, եւ ասոր համար անոր Շիրակ գաւառն եւ ուրիշ շատ կալուածներ պարգեւեց։ Բայց կամաց մկրտուելէն եօթն օր ետքը վախճանեցաւ, որուն տեղը թագա- ւորն անոր մեծ որդին Արշաւիրը նախարար դրաւ եւ ուրիշ երկիրներ պարգեւեց։ Ասոր յետին անունը Հօրն անուամբը կամարական բսուեցաւ. իսկ իր առած երկիրներն՝ որոնք յառաջագոյն Երասխաձոր կ՚ըսուէին, Արշաւիր իր անուամբն Արշարունիք անուանեց։

2· Ս· Գրիգոր կամաւորը մկրտելէն ետեւ Հայաստանին Տոգեւոր կառավարութիւնը բալորովին Ս· Աբիստակէսին յանձնեց, եւ ինքը դնաց Մանեայ այրն, ուր անդադար ճգնութեան եւ աղօթքի հետ եղաւ, մինչեւ որ արբութեամբ վախճանելով՝ հրեշտակաց կարգը գասեցաւ: Իր մարմինը հովիւները գտան ու նոյն տեղը թաղեցին, եւ ժամանակ մ'անյայտ մնալէն ետքը, Գառնիկ անունով ճգնաւորի մը յայտնուեցաւ եւ Մանեայ այրէն Թորգան բերաւեցաւ: Իսկ Ս· Աբիստակէս եօթը տարի կաթողիկոսութիւն ընելէն ետքն, Արքեղայոս՝ Շորրորդ Հայոց իշխանն անոր տուած յանդիմանութիւններուն համար տաստիկ բարկացած ըլլալով օր մը Ծովինայ գաւառին մէջ անոր պատահեցաւ ու սրով մեռցուց, եւ ինքը փախաւ: Ս· Աբիստակէսին տարկաւագներն անոր մարմինն առին ու Թիլն աւանը բերին թաղեցին: Ասոր յաջորդեց իր մեծ եղբայրը Ս· Վրթանէս:

Տրդատ Ս· Գրիգորին մեհեանէ ետքը նախապարհներն ու ժողովուրդն օրէ օր քրիստոնէութեան եւ աստուածպաշտութեան մէջ յառաջ երթալու համար թէ խօսքով եւ թէ գործքով կը յորդորեր· բայց տեսնելով որ անոնք իրեն մոխիկ չեն ըներ եւ հաւատքի ալ այնչափ սէր չունին, ինքն ալ թագաւորութիւնը թողուց եւ գնաց Մանեայ այրը ճգնութիւն ընելու: Նախարարներն ետեւէն մարդ խրկեցին որ գայ թագաւորութիւնը նորէն առնու, խոստանալով իր ուզածները կատարել· բայց երբ որ յանձն չառաւ, գաղտուկ անոր թշնամիները սպանին 56 տարի թագաւորելէն ետքը:

2Ա· Տրդատ մեհեանելուն պէս, Հայաստան սաստիկ խռովութիւն ինկաւ· Թզնուհեաց, Մանուագեանց եւ Որդունեաց նախարարութիւններն իրարու հետ պատերազմելով՝ իրարու ցեղերը ջնջեցին: Արշակունեաց ցեղէն Անաստուածն անունով իշխան մը՝ զոր Տրդատ Ս· Վրթանէսին որդին Ս· Գրիգորիս կա-

թաղիկոսին հետ փայտակարան խաւրած էր, հոն ինքնագլուխ թագաւորեց, եւ Ս· Գրիգորիսը ձիու մը պոչ կապելով ու վազցնելով՝ սպաննեց· որուն մարմինն իր սարկաւագներն առին Փոքր Սիւնիք բերին եւ Ամարաս աւանին մէջ թաղեցին: Նշնպէս Բակուր Աղձնեաց իշխանն ալ ապստամբեցաւ, եւ ուղեց ինքնագլուխ իր երկիրներուն տերել· ասոր համար Որմիզդ Պարսից թագաւորէն ալ օգնութիւն ուզեց: Ա՛ս ամէն խռովութիւնները տեսնելով միւս նախարարները, Ս· Վրթանէսին քովը ժողովուեցան խորհուրդ ըրին, եւ իրենց մէջէն Մար Յովփայ իշխանն եւ Գագ Հաշտենից նախարարը շատ ընծաներով կոստանդիանոսին որդին Կոստանդ կայսեր խաւրեցին, եւ անկէ խնդրեցին որ իրենց օգնէ եւ Տրդատին որդին Խոսրովը թագաւորեցնէ:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

ԽՈՍՐՈՎ Բ·

28· Խոսրով թագաւոր կը պսակուի (343)· Սանատրուկ ապստամբը Հայաստանէն կը վռնտուի: 29· Մանաճիհր Բակուր լռելեայն կը յաղթէ ու զանիկա կը սպաննէ: Իր Ս· ցակոր Մծբնայ Հայրապետէն նզովուիլն ու մահը: 30· Դուին քաղքին շինուիլը· Հիւսիսական ազգաց Հայաստան արշաւելն ու յաղթուիլը· Խոսրովին մահն (352) եւ անոր Տիրան որդւոյն Կոստանդնուպոլիս երթալը: 31· Շապուհ իր Ներսէհ եղբայրը զօրքով Հայաստան կը խրկէ· Արշաւիր Կամսարական անոր դէմ կ'ելլէ ու կը յաղթէ:

31· ԿՈՍՏԱՆԴ կայսրը Հայոց խնդիրքը լսելով՝ Անտիոքոս իր պալատին վերակացուն շատ զօրքով Հայաստան խաւրեց, իրեն թագ ու ծիրանի տալով որ երթայ Խոսրովին հագցնէ, եւ զանիկա թագաւորեցնէ: Անտիոքոս եկաւ զԽոսրով հօրը գահը նստեցուց· Տրդատին դրած չորս զօրապետներն ալ իրենց իշխանութեան մէջ հաստատեց, որոնցմէ Բա-

գարաւ ասպետն արեւմտեան գնդին վրայ դրաւ, Միհրան Գուգարաց բդեշխը հիւսիսային զօրաց վրայ, Վահան Ամատունին արեւելեան զօրաց եւ Մանաճիհր Ռշտունին հարաւային զօրաց վրայ, եւ ամէն մէկուն իր զօրքը տալով՝ զՄանաճիհր իր եւ Ցուն-նաց Կիլիկիա-ցի զօրքովն Ասորւոց ու Միջագետաց կողմերը խաւրեց, Վահան Ամատունին ալ արեւելեան զօրքով եւ Ցու-նաց Գազատացի գնդովն Աղուանից սահմանը խրկեց որ Պարսից Հայաստան արշաւելն արգելու: Իսկ ինքը մնացած յոյն զօրքերով՝ Բագարատ ասպետն ու Միհրան բդեշխն ալ իրենց գնդերովը հետն առած, Աղձնիք՝ Սանատրուկ ապստամբին վրայ գնաց· ան ալ վախնալով՝ փայտակարան քաղաքը Պարսից զօրքով լեցուց, եւ ինքը Պարսից թագաւորին քովը փախաւ: Անտիոքոս ապստամբներուն երկիրն ասպատակեց եւ ետ դարձաւ, եւ Հայաստանին հարկերը ժողվելով՝ կայսեր գնաց:

29· Մանաճիհր Ռշտունին ալ Աղձնիք՝ Բակուր բդեշխին վրայ գնաց եւ անոր յաղթելով՝ բռնեց ապանեց· իսկ անոր Հեշա որդին խոսքովին խաբեց: Աղձնեաց նահանգին ու Միջագետաց բնակիչները թէ զօրքերն եւ թէ անմեղ մարդիկներն անխնայ ջարդեց եւ շատ գերի առած՝ որոնց մէջ Նաեւ Ս· Յակոբ Մծբնայ Հայրապետին սարկաւագներէն ութը հոգի, ետ դարձաւ: Ս· Յակոբ Մանաճիհրին եռեւէն հա-սաւ ու յորդորեց որ բռնած անմեղ մարդիկն ազատ թողու, բայց Մանաճիհր թագաւորը պատճառ բերե-լով՝ չուզեց թողուլ: Ան ատեն Ս· Յակոբ թագա-ւորին դիմեց, որուն վրայ Մանաճիհր բարկացած՝ նոյն գաւառին մարդիկներուն գրգռելովին՝ անոր ութը սար-կաւագները ծովը նետել տուաւ: Երբ որ ասոնք Ս· Յակոբ լսեց, արդար բարկութեամբ բորբոքած՝ իր տեղը դարձաւ, եւ բարձր ըլերան մը վրայ ելլելով՝ ուսկից որ Ռշտունեաց գաւառը կը տեսնուէր, թէ զՄանաճիհր եւ թէ անոր գաւառն անիծեց: Անմի-

ջապէս Աստուծոյ պատիժը վրան եկաւ. որովհետեւ Մանասէին սասաիկ յաւելուով մեռաւ եւ իր գործին պղաքերութիւնն ալ դադրեցաւ: Բայց Ս. Յակոբին վախճանելէն ետքը Մանասէիցին ժառանգ որդին անոր գերեզմանն երթալով՝ եւ լալով ու ողջմտիր Սուրբին աղաչելով՝ սա պատիժներէն ազատեցաւ:

ՁԳ. Երբ որ Հայաստանին ամէն կողմը խաղաղացաւ, խոսրով զբօսանաց եւ որսորդութեան հետ եղաւ. քանի մ՚ալ շինութիւններ ըրաւ, այսինքն Ագատ գետին քովն անտառ մը անկել տուաւ մէջն որսի անասուններ շատցընելու համար, եւ իր անուամբը Խոսրովակերտ անուանեց. Պուին քաղաքն ալ շինեց եւ ամրոց հան փոխեց: Բայց ասոնց շինուելու առներ՝ Հիւսիսային ազգերը Սանատրուկ ապստամբին դրդուելովը 20,000 զօրքով նորէն Հայաստան արշաւեցին, եւ Միհրանին զօրացը հետ զարնուելով՝ յաղթեցին, զինքն ալ սպանեցին. անկէ ետեւ վաղարշապատ քաղաքը պաշարեցին: Ան առեն Բագարատ ասպետ եւ Վահան Ամատունին իրենց զօրքովն անոնց վրայ գացին եւ զարկին փախուցին. եւ ինչպէս Հայոց սովորութիւնն էր, ամենեւին անոնց նետ նետելու առեն թող չտալով՝ սասաիկ հալածեցին, ու մինչեւ Օշական բռնած տեղը քշեցին: Հոն թշնամիները նորէն ժողվուելուն ու Հայոց հետ զարնուելուն, բայց դարձեալ յաղթուելուն. իրենց զօրապետն ալ՝ որն որ զօրաւոր մարդ մըն էր՝ Վահան Ամատունին Աստուծմէ օգնութիւն խնդրելով՝ նիզակով զարկաւ սպաննեց. ասկէ ետքը թշնամիք սարսպուելուն փախչիլ ու ցրուիլ: Հայերը յաղթանակաւ դարձան եկան Ծոփից գաւառն, ուր Բագարատ Վահան Ամատունիին ըրած քաջութիւնը թագաւորին պատմեց: Խոսրով ասոր քաջութեան փոխարէն Օշականը՝ (պատերազմին տեղը) Վահանին պարգեւեց. Միհրանին տեղն ալ Գարջայլ Խոռխոռունեաց Նահապարը հիւսիսային զօրաց զօրապետ դրաւ: Եւ երբ

որ խնայեա որ Շապուհ Պարսից թագաւորը [illegible]
հետ իրեն դէմ միաբաներ է, անոր հետ տրտնեցաւ,
եւ տուած քիչ մը հարկը կայսեր տալով՝ անկէ Պար-
սից դէմ դնելու համար օգնութեան զօրք առաւ։
Բայց քիչ մը առնն եաքն ինքը մեռաւ եւ Ընեի մէջ
իր տարցը գերեզմանը թաղուեցաւ 9 տարի թագաւո-
րութիւն ընելէն եաքը. եւ անմիջապէս Յ· Վ[illegible]թա-
նէս կաթողիկոսն ամէն նախարարները ժողվեց, եւ
անոնց մէջէն Արշաւիր կամսարականը Հայաստանի
վերակացու դնելով՝ ինքը խոսրովին որդին Տիրանն
առաւ Կոստանդնուպոլիս՝ կայսեր դնաց, որպէս զի
զանիկա հօրը տեղը թագաւոր դնել տայ։

Զե· Շապուհ խոսրովին մեռնիլն եւ անոր որդ-
ւոյն կայսեր երթալը լսելուն պէս, կարծելով թէ
Հայերն անտէր մնացեր են, իր Ներսեհ եղբայրը շատ
զօրքով Հայաստան խաբեց որ զանոնք նուաճէ, որով-
հետեւ կ'ուզէր զանիկա Հայոց թագաւոր դնել։ Ներ-
սեհ եկաւ Հայաստան Մծուղ դաշտին վրայ Արշաւիր
կամսարականին զօրացը պատահելու, եւ անոնց հետ
զարնուելով ու չարաչար յաղթուելով՝ փախաւ իր եր-
կիրը դնաց։ Հայերը՝ թէպէտ եւ իրենց կողմանէ ալ
շատ նախարարներ մեռան, Պարսիկները վռնտելով՝
Հայաստանը պահեցին, մինչեւ որ Տիրան եկաւ եւ
Հօրն իշխանութիւնն առաւ։

ԳԼՈՒԽ Ի

ՏԻՐԱՆ Ը.

22. Տիրան հօրը կը յաջորդէ (353), ու Պարսից հետ հաշտութիւն կ'ընէ։ Ս. Վրթանէս կը վախճանի եւ Ս. Յուսիկ կաթողիկոս կը դառնայ (356—357)։ Տիրան Յուլիանոս ուրացողին Պարսից դէմ օգնութեան գնաց։ Ս. Յուսիկն ու Դանիէլ Եպրոնին կը սպաննէ։ 23. Զօրայ Ոչտունին՝ Յուլիանոսին հետ գացող զօրաց զօրապետն, անոր քովէն Հայաստան կը դառնայ. Տիրան Յուլիանոսին հրամանատար զանիկա մեռցնել կու տայ եւ բոլոր ցեղը կը ջնջէ։ 24. Շապուհ զՏիրան խաբեութեամբ իրեն կը կանչէ եւ աչքերն հանել կու տայ (364)։

22. ՏԻՐԱՆ Հայաստան դառնալուն պէս Պարսից հետ հաշտութիւն բռաւ, եւ խաղաղութեամբ կ'անցընէր. եւ որովհետեւ Շապուհ Յունաց վրայ պատերազմի ելլելու միտք ունէր, աս խաղաղութիւնն երկայն ատեն պահեց։ Նաեւ երբ որ Հիւսիսային ազգերը նորէն Հայաստան յարձակեցան, Տիրանին օգնելով՝ զանոնք վռնտեց։ Տիրանին թագաւորութեան չորրորդ տարին Ս. Վրթանէս կաթողիկոսը վախճանեցաւ, ու Թորգան գնդը թագաւեցաւ, որուն յաջորդեց իր որդին Ս. Յուսիկ։

Ներսէս Կոստանդ կայսեր մեռնելէն ետքը Հայաստանին խաղաղութիւնն ալ ատրուեցաւ. որովհետեւ Կոստանդին յաջորդեց Յուլիանոս Ուրացողն եւ անմիջապէս զօրք ժողվելով՝ Պարսից վրայ քալեց ու մինչեւ Եփրատ գետին քովը հասաւ։ Պարսից զօրքն Եփրատին կամուրջը փլցուցին, եւ թող չէին տար որ Յոյները դիմաց անցնին։ Տիրան աս բանս լսելուն պէս, վախցաւ որ Յուլիանոս Հայաստան կը մտնէ. ուստի անոր բարեկամութիւն ցուցընելու համար, զօրք ժողվեց եւ անոր քովը եկաւ, ու Պարսիկներն Եփրատին քովէն վռնտելով՝ Յունաց զօրքն անդին

անյաց. ասոր վրայ Յուլիանոս իրեն շատ պատիւ բրաւ: Բայց Տիրան չդիմանալով անոր հետ մէկտեղ պատերազմի երթալ, ազաչեց որ զինքը հետը չտանի. Յուլիանոս յանձն առաւ, բայց զօրք ու պատանդ ուղեց, ան ալ իր երրորդ որդին Տրդատ եւ իր անդրանիկ որդւոյն տղան Տիրիթը պատանդ տուաւ, գունդ մ'ալ զօրք Զօրայ Ռշտունեաց նախարարին՝ Հայոց հարաւային գնդին զօրապետին հրամանին տակ: Յուլիանոս պատանդներն առնելէն ետքը Տիրանը թող տուաւ որ Հայաստան երթայ, իր տախտակի վրայ նկարուած պատկերն՝ որուն վրայ նաեւ սատանաներու պատկերները ալ կային, անոր տալով՝ որ եկեղեցւոյն մէջ կախէ: Տիրան առաւ պատկերը Ծոփոյց գաւառը բերաւ, եւ կ'ուզէր իր ձեռքովը թագաւորական եկեղեցւոյն մէջ կախել· բայց Ս· Յուսիկ կաթողիկոսը վրայ հասաւ, եւ քաշեց պատկերն անոր ձեռքէն առաւ գետինը զարկաւ, ու կոխկռտելով կտոր կտոր բրաւ, խնայցնելով անոր որ Յուլիանոսին միաքն ասով սատանաներուն երկրպագութիւն ընել տալ է: Բայց Տիրան վախնալով որ եթէ Յուլիանոս իր պատկերին եղած անարգանքը լսելու ըլլայ՝ զինքը կը մեռցընէ, հրաման տուաւ որ Ս· Յուսիկը սաստիկ ծեծեն, որն որ նոյն ծեծին տակ հոգին աւանդեց, եւ մարմինն առին Թորդան իր հօրը թաղուած տեղը տարին թաղեցին: Տիրանին սա գործքին համար Դանիէլ Ծերունի քահանան՝ Ս· Գրիգոր Լուսաւորչին աշակերտներէն մէկն, անոր վրայ անէծք կարդաց. ասոր համար թագաւորը զանիկա ալ խղդել տուաւ, եւ նախարարներուն խնդրելովը փառներսեհ անունով մէկը կաթողիկոս դրաւ:

ԶԷ· Ս· Յուսիկին սպաննուիլն եւ նախարարաց թագաւորին դէմ ըրած արտունչն երբ որ Զօրայ իշխանը լսեց, զօրքը յորդորեց որ այնպիսի անօրէն թագաւորի մը չհնազանդին, եւ ան ուրացողին քովէն հեռանան, եւ անոնց առջեն իրեն հետ միաբանելով՝

դարձաւ եկաւ Հայաստան, Տմարիք գաւառը կեցաւ որ տեսնէ թէ միւս նախարարներն ինչ կ'ընեն։ Բայց Յուլիանոս Տիրանին մարդ խրկեց ու հրամայեց որ Ջօրան բոլոր ցեղովն ապաննէ, ապա թէ ոչ, բաւ, եւ դառնալու առնա քեզմէ առաքի վրէժ կ'առնեմ։ Թագաւորը առաքի վախնալով Հայր նեբբինապետ Ջօրային խրեց եւ երդում ընելով որ իրեն առնեւին ձեռս մը չընկնը, իր քովը կանչեց։ Ջօրայ թէպէտ եւ չէր ուզեր երթալ, բայց որովհետեւ զօրքը քովէն ցրուած էին, առիպուելուա երթալ, եւ Տիրանին հրամանաւ բոլոր ցեղովն ապաննուելուա. միայն իր եղբօրորդիներէն մէկը գայլակներր փախուցին եւ ազատեցին։ Իրեն տեղը Սաղամութ Աշծոյ իշխանը հարուցին զօրայ զօրապետ դրուելուա։

ՀԸ. Յուլիանոս Պարսից հետ զարնուելով եւ ապանդուելով՝ զօրքն ետ դարձան. Շապուհ ալ եռանդնէն ինկաւ ու հալածեց։ Երբ որ Հայաստանին կողմերն եկաւ, Տիրանին բարեկամութեամբ թուղթ գրեց եւ իրեն կանչեց, իբրեւ թէ հարկաւոր բանի մը վրայ խորհուրդ ընելու համար։ Տիրան խաբուելով՝ անմիջապէս ելաւ գնաց, զորն որ Շապուհ իր զօրացն առջեւը սաստիկ յանդիմանելէն ետքն, աչքըները հանել տուաւ, որուն թագաւորութիւնը 11 տարի տեւեց։

ԳԼՈՒԽ ԻԸ

Ա Ր Շ Ա Կ Ը

Հ Թ. Շապուհ զԱրշակ Տիրանին տեղ թագաւոր կը դնէ (364)։ Վաղենտիանոս կայսրն Արշակին Տրդատ եղբայրը մեռցնել կու տայ եւ Հայոց վրայ զօրք կը խաւրէ։ Ս. Ներսէս կամովիկոսը զԱրշակ կայսեր հետ կը հաշտեցընէ։ Գնել Տրդատին որպէս հիւպատոսութեան պատիւ կ'առնու. Տիրիթին գրպատութեամբն Արշակ անոր հետ կը թշնամանայ եւ ան պատճառու իր հայրը մեռցնել կու տայ։ Ղ. Ս. Ներսէսին բուռն բարեկարգութիւնները. Գնելին սպանութիւնը։ ԶԱ. Արշակ Շապուհին հետ հաշտութիւն կ'ընէ. Տիրիթին ու Վարդան Մամիկոնեանն սպանել կու տայ։ ՂՓ. Շապուհ Տիգրանակերտը կը պաշարէ, Հայերն անոր կը յաղթեն։ ՂԳ. Արշակ-ուանին շինութիւնը, Արշակին ու նախարարաց մէջ ծագած խռովութիւնն ու նոյն ուանին կործանիլը։ ՂԳ. Տիգրանակերտին երկրորդ անգամ պաշարութիւնը եւ առնուիլը։ ՂԵ. Արշակ վերջ զօրքով նախարարաց դէմ պատերազմի կ'ելլէ, Ներսէհ կամաբարեան Հայոց զօրքով անոր դէմ կ'ելլէ։ Ս. Ներսէս՝ զհաշտարարը նախարարներուն հետ կը հաշտեցընէ. անոր Պասպ որդին Կոստանդնուպոլիս պատանդ կը տանի, եւ ինքը կայսեր հրամանաւը կ'արտորուի։ ՂԶ. Արշակ նախարարներն սպաննել կու տայ։ ՂԸ. Շապուհ Արշակին վերջ զօրք կը խաւրէ. Արշակ նեղը մնալով Պարսկաստան կ'երթայ ու հոն կ'արգելուի։ Հայ նախարարները Պարսից զօրքը Հայաստանէն կը վռնտեն։ ՂԲ. Մերուժան Արծրունիին Պարսից զօրքով Հայաստան գալը. Արտագերից բերդին առնուիլը. Փառանձեմ թագուհւոյն բռնուիլը եւ սպաննուիլը։ Արշակին մահը (382)։

Հ Թ. Ճ ՊՈՒհ Տիրանը կուրացընելէն եաւթ՝ վախնալով որ Հայերն իրեն դէմ կ'ելլեն եւ Յունաց վերայ երթալուն արգելք կ'ըլլան, անոր Արշակ որդին Հօրը տեղը թագաւորեցուց, որպէս զի Հայոց սիրտը շահի. նախարարներէն ալ պատանդներ առաւ, եւ Վահան Ամատունիին տեղն՝ իր սիրելին Վաղինակ Սիւնեաց իշխանն արեւելեան զօրաց զօրապետ դրաւ, ու Հայաստանն անոր յանձնեց։ Բայց նոյն ժամանակը Հիւ-

սիսային աղգերը Պարսկաստան արշաւելով՝ Շապուհ
ասիպատեցւոյ զօրաց մեծ մասովն անոնց դէմ երթալ.
ան առեն վաղենտիանոս կայսեր անոր Հռետոց կող-
մերը մնացած քիչ մը զօրքին վրայ բանակ մը խաւրեց ու
վռնտեց: Արշակին ալ թուղթ խաւրեց ու յորդորեց
որ Պարսիկները թողու, եւ իր զօրացը հետ միանալով՝
անոնց դէմ պատերազմի. բայց Արշակ անոր նամակին
եւ ոչ պատասխան տուաւ, ու հրեշտակները պարապ
ետ խաւրեց: Կայսրն ասոր բանիս վրայ ասաստիկ բարկա-
նալով՝ Հայոց պատանդներուն մէջէն Արշակին Տրդատ
եղբայրը մեռցնել տուաւ, եւ թէոդոս զօրապետը
շատ զօրքով Հայաստանի վրայ խաւրեց: Արշակ ասկէ
զարհուրեցաւ եւ Ս. Ներսէսը՝ Ս. Յուսիկին թոռն,
որն որ Փառնեբազհին տեղը կաթողիկոս եղած էր,
թէոդոսին խաւրեց, եւ ամէն հարկերը՝ շատ ալ ընծայ
ատլով՝ կայսեր հետ հաշտուեցաւ: Ս. Ներսէս կայսեր
աղաչեց եւ բոլոր պատանդներն ալ առաւ, եւ անոր
ազգականներէն Ողեմպիադա անունով աղջիկ մ՚ալ
Արշակին կնութեան բերաւ:

Կայսրը զՏրդատ պարապ տեղ մեռցնելուն հա-
մուցում մ՚ընելու համար, անոր գնել որդւոյն Հի-
պատոսթեան պատիւ տուաւ, եւ շատ ալ ոսկի
պարգեւեց: Գնել եկաւ Կուաշ աւանը, Տիրանին՝ իր
կուրացած հաւուն քովը, որն որ իր Տրդատ որդւոյն
մահուանը վրայ ասաստիկ ցաւելով՝ բոլոր իր ինչքերն ու
կալուածները Գնէլին տուաւ, եւ պատուիրեց որ միշտ
Կուաշ աւանը բնակի: Հոն Գնել Սիւնեաց ցեղէն Փա-
ռանձեմ անունով կին մ՚առաւ ու թագաւորական
հանդէսով հարսնիք բրաւ. ամէն նախարարներուն ալ
առատ պարգեւներ տուաւ, որոնք իր վրայ շատ սէր
ունեցան եւ իրենց որդիքն իրեն քովը տուին: Տիրիթ՝
Գնէլին հօրեղբայրն՝ որն որ միշտ անոր փառքին վրայ
կը նախանձէր, ասա բանէս առիթ առնելով՝ թագա-
ւորին ամբաստանութիւն բրաւ թէ Գնել կ՚ուզէ զքեզ
մեռցնել եւ ինքը թագաւոր բլլալ. ասոր նշան ասա է

որ, ըսաւ, անիկա Ա.յրաբատ՝ թագաւորական կալուածներու մէջ կը բնակի, եւ բոլոր նախարարները իր կողմն են· ասս բանս նաեւ Վարդան Մամիկոնեան թագաւորին զինակիրը՝ Տիրիթին սիրելին հաստատեց: Արշակ ալ հաւատալով՝ գնելին հրաման խաբեց որ Ա.յրարատէն երթայ եւ Ադիովիտ ու Ա.բելբանի բնակի, ինչպէս որ Արշակունի իշխաններուն սովորութիւնն էր, որուն գնել անմիջապէս հնազանդեցաւ: Բայց Տիրան ասոր վրայ նեղացաւ եւ Արշակին ասատիկ յանդիմանութիւն մը խաբեց· ան ալ Տիրանին աւետկապետներուն հրաման խաբեց որ զանիկա խղդեն, որուն մարմինը նոյն կուշշ աւանին մէջ թաղուեցաւ:

Գ· Ա· Ներսէս կաթողիկոսն ասս ժամանակս Հայաստան զանազան կարգաւորութիւններ ընելու զբաղած էր: Յունաստանէն գառնալուն պէս նախ եպիսկոպոսաց ժողովք մ՚ընելով՝ քանի մը հարկաւոր կանոններ հաստատեց: Ամէն գաւառներու մէջ աղքատանոցներ ու հիւանդանոցներ շինել տուաւ եւ ապրուստ չունեցող ու հաշմ եւ բորոտ մարդիկներն անոնց մէջ դրաւ, որոնց ամէն մկուն համար մասնաւոր մուտք կապեց, եւ իր խաղ սարկաւագն անոնց վրայ տեսուչ դրաւ: Գեղերու մէջ ալ օտարանոցներ շինել տուաւ, որպէս զի ճամբորդներն ու պանդուխտները բնակելու տեղ ունենան· շատ ալ կրօնաւորաց վանքեր ու յուշարձն եւ ասորերին սորվեցնելու դպրոցներ շինեց: Ասոնցմէ զատ նախարարաց մէջէն իրարու մերձաւոր ազգականներուն հետ ամուսնանալու եւ մեռելոց վրայ կոծ ընելու սովորութիւնը վերցուց:

Արշակ գնելին հետ քիչ մը ատեն հաշտուած ձեւացաւ եւ, Տիրիթին դրգռելովը, չնչին պատճառաւ մը նորէն անոր հետ թշնամացաւ: Վասն զի օր մը որսի երթալով՝ երբ որ ասատիկ շատ կենդանի որսաց եւ սկսաւ ասոր վրայ պարծիլ, Տիրիթ ու Վարդան բան թէ գնել ասս օրերս իր կալուածներ

բուն մէջ ասկէ շատ աւելի որս որսայ: Արշակ անմիջապէս գնդելին հրաման խաւրեց որ իրեն որսի տեղ պատրաստեն, եւ ինքն ալ շուտ մ'ելլալ գնաց որ իր հրամանը չկատարուած գտնելով՝ կարող ըլլայ գնդելը պատժել: Բայց երբ որ որսին տեղն հասաւ ու չափէ դուրս որսի առատութիւնը տեսաւ, աւելի եւս նախանձելով նոյն որսին աւետը վարդան զինակրին հրամայեց որ նետով զարնէ զգնդել սպաննէ. ան ալ շուտ մը թաղաւորին հրամանը կատարեց: Արշակ կեղծաւորութեամբ բրածը ծածկել ուզելով՝ անոր մարմինը մեծ հանդէսով թաղել տուաւ ու շատ որբութիւն ցուցուց: Բայց բանը ծածուկ չմնաց, այլ ամէն մարդ իմացաւ. նաեւ Ս. Ներսէսին ականջն ալ հասնելով՝ Արշակ անիծեց, եւ շատ օրեր սուգ բրաւ: Արշակ ասոր վրայ զղջալու տեղ, յանդգնեցաւ փառասիրութեամբ՝ գնդելին կինն իրեն կնութեան առաւ, ուսկից Պապ անունով տղայ մ'ունեցաւ: Ան փառասիրութեան ամպարիշտ քահանայի մը ձեռքով Հաղբատուհեան խորհրդին մէջ թոյն խառնել տալով՝ Ողիմպիադային՝ Արշակին առաջին կնոջը կերցուց ու մեռցուց. նոյնպէս Վաղինակ Սիւնեաց նախարարն սպաննել տուաւ եւ անոր տեղն իր հայրն Անտիոք դնել տուաւ:

ՂԱ· Շապուհ Թէպէտ եւ Արշակին այնչափ տարի իրեն հարկ չտալուն վրայ բարկացած էր, բայց հիւսիսային աղգաց հետ պատերազմ ունենալով՝ չկրցաւ բան մ'ընել: Իսկ երբ որ ան պատերազմը լմնցաւ, սկսաւ պատրաստուիլ որ Հայաստան արշաւէ: Արշակ անոր հետ նորէն հաշտութիւն ընելու համար Տիրիթն ու Վարդանը Պարսկաստան խաւրեց, որոնց խօսքին Շապուհ անսաց, որովհետեւ Յունաց վրայ ալ երթալու միտք ունէր, ու հաշտութիւնը բրաւ. միայն խնդրեց որ Արշակ Հայոց զօրքովն իրեն հետ մեկտեղ Յունաց վրայ երթայ: Արշակ Յունաց հետ թշնամանալ չուզելով՝ զանազան պատճառներ բերելով՝

միայն պղտիկ գունդ մը զօրք անոր օդնութեան տուաւ։ Տիրիթին ու Վարդանին ալ բարկացաւ, իրեւ թէ անոնք Յունաց առելութիւն ունենալնուն համար, զՇապուհ աս բանիս յորդորած ըլլան, եւ ձանը խօսքերով զանոնք նախատեց, որուն չկրնալով դիմանալ, ելան Շապուհին քովը գացին։ Բայց Վասակ Վարդանին եղբայրը Թագաւորին հրամանուն անանց եռեւէն հասաւ ու բանեց երկուքն ալ սպաննեց։

ԼԲ· Ասկէ ետքը Շապուհ իր զօրքովը Յունաց վրայ քալեց· եւ երբ որ Տիգրանակերտ քաղքին աւելը հասաւ ու կ'ուզէր ներս մտնել, Անթիոք (Ընդամէն) Սիւնեաց նախարարը՝ Տիգրանակերտին քաղաքապետը, քաղքին դռները դոցել տուաւ, եւ զՇապուհին հրեշտակ խաբեց, զէ ալ անոր խաբած ներն ընդունեցաւ։ Շապուհ սաստիկ կատղած՝ հրաման տուաւ որ քաղքին հետ զարնուին։ բայց Հայերը սաստիկ քաջութեամբ պատերազմելով՝ Պարսից աղէկ ջարդ մը տուին, որուն սարսափեցան ետ քաշուիլ, եւ եկան Ածրին քաղաքը փիւ մը հանդիստ առնելու համար։ Շապուհ ուզեց նորէն Տիգրանակերտին վրայ յարձակում ընել, բայց Յունաց հետ պատերազմիլ հարկ ըլլալով՝ թող տուաւ յառաջ քալեց, ու Տիգրանակերտացիներուն նամակ գրեց եւ խնդրեց որ աս բռնածներնուն վրէժը Յունաց պատերազմին դառնալէն ետքը պիտ'որ առնու։

ԼԳ· Հալեւ թէ Պարսից զօրքը Հայաստանին սահմանէն հեռացաւ, Արշակին ու նախարարաց մէջ մեծ խռովութիւն ծագեցաւ· վասն զի Արշակ Արշակաւան անունով աւան մը շինել տուաւ, եւ ուզելով որ շուտ մը նոյն աւանը բնակիչներով լեցուի, հրաման հանեց որ ով որ գայ հոն բնակի, վասն ամենեւին դատաստան չըլլայ։ Անմիջապէս ամէն կողմէն չարագործ, մարդասպան, գող եւ աւազակ մարդիկ հոն թափեցան ու դատաստանէ ազատեցան։ Նախարարներն՝ որոնց շատերուն ծառաներն իրենց ինչքերը

յափշտակած կամ գողցած՝ Արշակաւանն փախած էին, շատ անգամ Թագաւորին բոլոր բերն որ ան հրամանը ընդ, բայց անիկա ամենեւին մտիկ չըրաւ։ Ան առեն անունը ալ Շապուհին դիմեցին, որն որ Յունաց պատերազմը լմընցնելուն պէս, իր զօրապետներէն մէկը գունդ մը Հայ զօրքով Հայաստան խաւրեց, որպէս զի գԱրշակ բռնէ. բայց Արշակ յառաջագոյն իմանալով՝ Կովկաս լեռնոյ կողմը փախաւ։ Պարսիկ զօրապետն եկաւ նախարարներուն օգնութեամբն Անի ամրոցին տիրեց, եւ մէկ Թագաւորական գանձերն առաւ. նաեւ Թագաւորաց ոսկրները դերեզմանէն հանել[1] որ Պարսկաստան տանի. բայց նախարարները ձեռքէն առին եւ Աղձք առանք Թագուհին։ Ասկէ ետքն ամէն նախարար իր զօրքն առած՝ Արշակաւանին վրայ յարձակեցան ու մէջիններն անխնայ ջարդելով՝ առանն ալ կործանեցին. միայն կաթնակերը տղաքն ողջ պահեցին, եւ իբրեւ գերի մէջերնին բաժնեցին. բայց նոյն ժամանակը Ս. Ներսէս վրայ հասաւ եւ ան տղաքը նախարարներուն ձեռքէն առնելով՝ որթերու մէջ տեղ մը կրել տուաւ, որոնք եաբը մեծնալով ու շատնալով՝ Որթք կոչուեցան։

ՂԴ. Շապուհին զօրացը մէկ մասը Հայաստանին հիւսիսային կողմը գործելու առեն, ինքն ալ մնացած զօրքովը Տիգրանակերտին վրայ եկաւ. քաղաքացիք դաբձեալ դռները դոցեցին, եւ պարսպին վրայէն պոռացին. Մէկդի գնա առկից, Շապուհ, որպէս զի քեզի առաջին անգամն ալ եղի չհասցընենք. ան ալ պատասխան տուաւ. Ո՛վ քաջ Հայեր, այնպէս քաղքի պարսպին մէջ քաշուիլ եւ սպառնալիքներ ընելը կանանց գործք է. եթէ քաջ էք, եկէք արձակ դաշտի վրայ իրարու հետ կռուինք։ Եաբը դարձաւ յոյն գերիներուն ըսաւ. Թէ որ ձեր քաջութեամբն

1 Փաւստոս Խուզանդացին բեզմանը չկրցան բանալ, սակայն պատմէ Թէ Պարսիկները Սանատրուկ Թագաւորին դեռ ողջ ատեն քանդած էին։

սա քաղաքն առնուի, ամենքիդ ալ ապատ կ'ընեմ։ Պարսիկ զօրաց ալ Տրաման տուաւ որ քաղքին չօրս կողմը պատեն, ու պարսպին վրայ եղողները նետով զգնեն։ Յոյն գինուորները սաստիկ բռնութիւնով էշ բռուած պարիսպ փլցընելու մեքենաները քաղքին պատերուն մօտեցուցին եւ սկսան փլցընել։ դառնբուն ալ կրակ տուին եւ այրեցին։ Ան տունը բոլոր Պարսից զօրքը ներս յարձակեցան եւ բնակիչներն անխնայ ջարդեցին։ Շապուհ ողջ մնացածներէն շատ գերի առաւ ու Պարսկաստան դարձաւ, եւ իր Հայաստան եղող զօրապետին Տրաման խաւրեց որ Սիւնեաց ցեղը բոլորովին ջնջէ։

Պլ· Շապուհ Հայաստանէն երթալուն պէս, Արշակ վրայէ օգնութիւն առած՝ եկաւ իր կողմն ըլլող Հայերն ալ ժողվեց, եւ նախարարաց դէմ պատերազմի ելաւ, Արշակաւանին վրէժն առնելու համար։ Անոնք ալ ներսէհ կամաքարականին առաջնորդութեամբը ժողվուեցան եւ իրեն հետ սաստիկ դարնուեցան, բայց ան մէկ կողմն եւ ան միւս կողմը յաղթութիւնն առաջաւ։ Նոյն ժամանակը Յունաց կայսրն ալ Արշակին վրայ զօրք խաւրեց, անոր իրեն դէմ Պարսից օգնութիւն ընելուն համար։ Արշակ ինքը զինքն երկու թաղաւորներու թշնամի եւ նոյն իսկ իր նախարարներուն առելի տեսնելով Ս· Ներսէսին հրեշտակներ խաւրեց եւ աղաչեց որ մէջ մտնէ եւ հաշտութիւն ընել տայ, խոստանալով որ բոլոր բրածներուն վրայ կ'ապաշխարէ եւ իր ընթացքը կը փոխէ. նախարարներն ալ շատերն ալ առ բանիս համար անոր շատ աղաչեցին. նոյնպէս եպիսկոպոսներն ալ աղաչեցին որ իր վիճակն երեսի վրայ չթողուլ։ Ս· Ներսէս անոնց խօսքին անսալով մէջերնին մտաւ, եւ նախարարները թագաւորին հետ հաշտեցուց. միայն Մերուժան Արծրունի եւ Վարդան Մամիկոնեան անոր մտիկ չըրին, եւ երթան Շապուհին քովը գացին։ Եաքը Յունաց թէոդոս զօրապետին դնաց եւ աղաչեց որ Հայաստա-

նին վնաս չհասցնէ, այլ հարկն ու թագաւորին պատշաճը տայ, նոյնպէս նախարարաց որդիները պահանգ առած եւ դաստնայ: Թէպետ Տաճատեցւոյ եւ ամէն պատանդներն առաւ կայսեր քովն եկաւ· իրեն հետ բերաւ Ս· Ներսէսն ալ, որուն ձեռքովն Արշակ կայսեր նամակ մը խաբեց, իր Յունաց դէմ բռնած նեղութեան պատճառը յուշընելու համար: Բայց վազիւ կայսրն ուշ առ թագուհիը կարդաց, ուշ ալ Ս· Ներսէս իր առջեւը հանել տուաւ, այլ հրամայեց որ գանիկ աքսորեն եւ պատանդները սրէ անցընեն: Արիսաեան զաւակազաւորներն առ հրամանը լսելուն պէս Ս· Ներսէսին քովն եկան եւ ըսին· Թէ որ մեր զաւակն ընդունիս, Մակեդոն (կայսրնատոլսին նոյն տեղապահ) դքեղ կ'զապատէ· բայց Ս· Ներսէս յանձն չառնելով՝ աքսորուեցաւ· իսկ Պապ եւ միւս պատանդները մնհատան վախէն յանձն առին ու Մակեդոնին միջնորդութեամբն ազատեցան: Ս· Ներսէս նաւով աքսորուելու տեղն, անբնակ կղզեակ մը քով նաւը ցամաք զարկաւ ու կոտրտեցաւ· ուսած ուղին ամիս քանի մը հոգւով նոյն տեղը մնաց, եւ Աստուծոյ խնամքովը ծովէն ալիքներուն ամէն օր դուրս նետած ձկերովը կը կերակրէր:

Գ· Ս· Ներսէսին Հայաստանէն հեռացած առնէն, Արշակ իր ոխը նախարարներէն սկսաւ հանել, եւ շատերն սպաննել տուաւ· Ներսէհ Կամսարականին ցեղն ալ բոլորովին ջնջեց, բայց Սպանդարատ՝ անոր եղբօրորդին (Արշաւիրն որդին) իր ընտանիքովը Յունաստան փախաւ ազատեցաւ: Եաքը հրամայեց որ սպաննուած Կամսարականներուն ինչքերն իրենց սայլերովն Արմաւիր բերեն· սայլորդները ճամբան մարդու ոսկիներ տեսնելով՝ հարցուցին տեղեկացան որ իրենց տէրերնուն է, եւ ժողվեցին թագեցին: Թագաւորն երբ որ առ լսեց, հրամայեց որ ան սայլորդներն ալ բռնեն կախեն, որովհետեւ ինքը հրամայած էր որ Կամսարականց մարմինները չթաղուի: Նոյն

առնը Խոզ՝ Բագրեւանդայ Եպիսկոպոսը՝ զորն որ Ս· Նահապետ Հայաստանեայն երիթալս առնէն իր տեղը դրած էր, վասն հասաս, եւ արդէն նախարարացն մահուանը վասն սահմանի բարկացած ըլլալով՝ Աբշահին աղեկ յանդիմանութիւն մը առաւ· այն ալ հրամայեց որ զանիկա բռնեն ու առնին քարկոծեն· բայց Ապահունեաց իշխանները՝ Խոզին ազգականները, սուրերնին քաշեցին ու զանիկա բռնողները զարնելով՝ ձեռքերնէն առին իրենց երկիրը տարին:

Ղ· Էրը որ Պարսից Հիւսիսական ազգաց հետ ունեցած պատերազմը յաղթացաւ, Շապուհ Ա. պատուական Պարթեւ իշխանն՝ Աբշահին ազգականը շատ զղջմով Հայաստան խաւրեց: Նախարարներէն շատերն Աբշահին բարկացած ըլլալով՝ զանիկա Թոզ առին Շապուհին քովը դացին, եւ անկէ շատ պատիւ գտնելով ետ դարձան: Աբշակ նեղը մնած՝ Պարսից զօրապետին մեծամեծ բաներ խոստանալով ազաչեց որ իրեն քիչ մը աւելն Թոզ տայ որ Յունաց երկիրը փախչի, եւ կը յուսար որ Ապահունեան իր ազգականն ըլլալով՝ ասանկ բանս կ'ընէ: Բայց անիկա պատասխան առաւ· Թէ որ դուն մեր ազգականներուն՝ (կամ նարականներուն՝) որոնք քու հաւատքդ ունին եւ քու քովդ կը բնակին, չհնազանդեցիր, ես ինչպէս քեզի խնայեմ որ կրօնքով քեզմէ զատ ու բնակութեամբ ալ հեռու եմ· եւ ինչպէս քու անաստդ խոստումներուդ յուսալով՝ իմ Թագաւորէս զատ աստդ բարիքներս կորսնցնեմ: Ան պատասխանիս վրայ Աբշակին ճարը հատած՝ ելաւ Շապուհին գնաց, որն որ զանիկա քովը պահեց եւ ատիպեց որ փառանձեմին ու նախարարներուն կիներն ալ Պարսկաստան գան: Նախարարներն երբ որ իմացան որ Շապուհ իրենց կիներն ալ կ'ուզէ, անոր միտքն հասկըցան, անոր համար ամէնը զօրքերնին ժողված՝ Հայաստանի մէջ կեցող Պարսից գունդին վրայ յարձակեցան ու վռնտեցին, եւ իրենք ընտանիքներնին առին Յունաստան փախան: Իսկ փառանձեմ

շատ ուրիշ մարդիկներով թագաւորական գանձն առաւ Արտագերից բերդը մնաւ ամրացաւ, եւ կառավարիչ նշանակեց իր Պապ որդուն մարդ խաբեց որ շահաւ օգնութեան հասնի:

ՂԸ· Շապուհ ասոր վրայ նեղանալով՝ Արշակին տաւրքները շղթայով կապած՝ Անյոյշ բերդը խաբեց, եւ Մերուժան Ամրունի ու Վարդան Մամիկոնեան ուրացող նախարարները մեծ բանակով մը Հայաստան խաբեց, որոնք եկան Արտագերից բերդը տասներկու ամիս շարեցին, եւ թէպէտ պատերազմաւ չկրցան առնուլ, բայց մէջինները Պապին գալուն չդիմելով ապառնալ, իրենց կամքովն անձնատուր եղան ու գանձերը բացին: Պարսից զօրքը ներս մտան եւ ամէն գանձերն առին, բերդին մէջի մարդիկներն ալ փառանձեմին հետ մեկտեղ առին Ասորեստան տարին ու ցրի հանելով մեռցուցին: Նաբը Շապուհին հրամանաւը շատ քաղաքներուն բերդերը փլցուցին, եւ Հայաստան եղող Հրէից դերեներէն շատերը Պարսկաստան տարին: Արշակ Անյոյշ բերդին մէջ աս ամէն չարիքները լսելով՝ ինքը զինքը մեռցուց, որուն թագաւորութիւնը 18 տարի տեւեց:

Խորենացին Արշակ Բ.ին թագաւորութիւնը 30 տարի կը դնէ, որն որ սոյգ ժամանակագրութեան հետ չհամաձայնիր: Վասն զի Արշակ Յուլիանոս Ուրացողին մահուանէն անմիջապէս եաբը (364ին) գահն ելաւ, եւ մինչեւ Թէոդոս Մեծ կայսեր երրորդ տարին (382) ուսաւ եւ միայն 18 տարի թագաւորեց:

ԳԼՈՒԽ ԻԱ

Պ Ե Պ

ՂԲ. Ի՛երուժան Արծրունիին նորէն Հայաստան գալն եւ հոն ըրածները: Ճ. Պապ Կոստանդնուպոլսէն Հայաստան կու գայ Թագաւորութիւնը կ՛առնու (382) եւ Պարսից զօրքը Հայաստանէն կը վռնտէ: ՃԱ. Ձերաւ գալուին մէջ եղած պատերազմը, Պարսից յաղթուիլն ու Մերուժանին սպանուիլը: ՃԲ. Պապին անկարգ կեանքը, զՈ. Ներսէս սպաննելն ու կայսրէն ապստամբիլը: Իր բռնուիլն ու գլխատուիլը (388):

ՂԹ. ԱՐՇԱԿԻՆ մահուանէ ետքը Շապուհ Մերուժան Արծրունին նորէն զօրքով Հայաստան խաւրեց, իր Որմզդուխտ քոյրն ալ անոր կնութեան տուաւ, եւ խոստացաւ որ եթէ նախարարները նուաճէ եւ Հայերը Պարսից ազանդը դարձնէ, վէնքը Հայոց Թագաւորը կ՛ընէ: Մերուժան եկաւ Հայաստան, եւ սկսաւ նախ զանազան պատճառներով եպիսկոպոսներն ու քահանաները բռնել Պարսկաստան խաւրել: Ականջ զատ ամէն Հայաստանի մէջ գտնուող յունարէն գրքերն այրել տուաւ եւ սաստիկ արգիլեց որ ամենեւին յունարէն չսորվին, այլ միայն պարսկերէն, որպէս զի Յունաց հետ հաղորդութիւն չունենան: Փախած նախարարներն ալ ետ դարձնել ուզելով՝ անոնցմէ շատերուն Հայաստան մնացած կիներն բռնեց բերդերու մէջ դնել տուաւ:

Ճ. Ս. Ներսէս՝ որն որ Թէոդոս կայսրը Թագաւորելուն պէս աբս որբէն դարձուցած էր եւ պատուով իր քովը կը պահէր, Հայաստանին ողորմելի վիճակին եւ Արշակին մեռնիլն իմնալուն պէս, կայսեր աղաչեց որ Հայոց օգնէ ու Պապը Թագաւորեցընէ: Թէոդոս հաճեցաւ եւ Ցերենտիանոս զօրապետը շատ զօրքով Պապին հետ Հայաստան խաւրեց որ զանիկա իր Տօրն աթոռը նստեցընէ: Ս. Ներսէս ամէն Յուն-

աստան եղող նախարարներն ալ ժողվեց եւ Պապին հետ Հայաստան բերաւ: Յունաց գօրքին եկան նա-խարարաց գլուխքին հետ մէկտեղ Մերուժանը վըրդ-անցին, եւ Հայաստան Պարսից ձեռքէն ազատեցին: Բայց Մերուժան փախչելու առենը բերդերուն պա-հապաններուն հրաման խաւրեց որ նախարարաց կի-նները բերդերուն պարիսպներէն կախեն:

ՃԱ. Այսպէս Հայերուն ըրած օգնութիւնն եւ Մերուժանին Հայաստանէն վռնտուիլը Շապուհին ա-կանջը հասնելուն պէս, ամէն կողմ հրաման խաւրեց որ բոլոր Պարսից գօրքը Մերուժանին օգնութեան երթան, եւ Հայաստան նորէն առնուի. Պապ ու Ցերնետ ալ անվիջապէս ասոնց հրամանը կայսեր խնա-յուցին: Թէոդոս Ագռէ կոմսին հրաման առաւ որ անվիջապէս Յունաց գօրքը՝ նաեւ քաղաքներուն պա-հապաններն ալ ժողվէ, եւ Պապին օգնութեան եր-թայ: Եկան երկու բանակ Հիրաւ դաշտին վրայ իրարու դիմաց ճակատեցան, ուր Հայերուն մէջէն քաջ ձիաւորներ՝ Սմբատ Բագրատունի սպարապետին առաջնորդութեամբը պատերազմին սկսելէն յառաջ բանակէն դուրս ելան, որոնց դիմացը Պարսից կողմէն ալ քաջեր ելլելով՝ սկսան իրարու հետ կռուիլ: Եւ երբ որ Պարսիկները նեղը կը մնային ու կը սկսէին փախչիլ, Հայերը շուտ մ'անոնց եաւէն կը հասնէին ու նիզակով շատերը կը սպաննէին. իսկ երբ որ իրենք նեղը մնալով ետ կը փախչէին, շուտ մը Յունաց վհատակիր զօրքին մէջը կը մտնէին եւ անշնաս կ'ա-զատէին: Վասն զի Կորգոնոս Յունաց հետեւակնե-րուն զօրապետը՝ վհատակիրները բանակին առջեւը շարած եւ ճակատը պարսպի պէս ամրացուցած էր: Ս. Ներսէս բուն պատերազմն սկսելու առենը Նպատ լերան վրայ ելաւ, եւ ձեռուըներն երկինք վերցուցած՝ սկսաւ Աստուծոյ աղօթք ընել եւ օգնութիւն խընդրել, մինչեւ որ պատերազմը լմընցաւ: Պատերազմին սկիզբներն արեգակը Հայոց դիմացն ըլլալով՝ քիչ մը

նեպալթին կը քաշէին, վասն զի չէին կրնար Համառձակ նայիլ· բայց քիչ մը եաքն ամէ մ՚ելլաս արեւը ծագէկեց· Պարսից դեմ ալ սաստիկ Տալ մ՚ելլաս եւ զանազ կը նեղեր: Կաթին սասպակացած առնոր Պարսից պարատ կամաթարակներ թշնամեաց բանակին կենդրոնը կեցող մեծ խմբի մը վրայ յարձակեցաւ, որուն մէջն էր Շերդիր Ղէկայ թագաւորը· զարկաւ խառնիբ ճղքեց ու Շերդիրն ս պաննեց, զոյնիներն ալ յրուեց փախաց· Մուշեղ՝ Վասակ Մամիկոնեանին որդին ալ Աղուանից Ուռնայր թագաւորը վիրաւորեց: Այսպիսի քաջալեւամբ Հայոց եւ Յունաց զօրքը Պարսից ազէկ ջարդ մը տալէն եւ անոնց մեռելներովը դաշտը լեցնելէն եաքը, մնացածներըը փախուցին եւ մինչեւ Պարսկաստան հալածեցին: Բայց Մերուժանին ձին վիրաւորած ըլլալով՝ չկրցաւ շատով փախչիլ, որուն եաեւէն Հասաւ Սմբատ սպարապետն ու բռնեց· եւ մտածելով որ թէ որ ողջ բանակը տանելու ըլլայ, Ս· Ներսէս զանիկա կ՚ազատէ, նոյն տեղւոյն մօտ եղող վրանաբնակներուն քովը տարաւ, եւ տեսաւ որ երկաթէ շամխուրով մին կը խորտկէին· առաւ շամխուրը պակի ձեւով կըրծոց, եւ կրակի մէջ կարմրցընելով, Մերուժանին դլուխը դրաւ, ըսելով· Կը պակեմ զքեզ Մերուժան, որովհետեւ Հայոց թագաւոր ըլլալու եաեւէ էիր· եւ ես տպետ ու թագադիր ըլլալովս պէտք է որ իմ Հայրենական պաշտօնս ի գործ դնեմ: Այսպէսով մեռաւ անօրէն իշխանն եւ Հայաստան Պապին իշխանութեան տակ նուաճեցաւ:

ՃԲ· Պատերազմը իրենցմէն ու Հայաստան Հանդչելէն եաքը, Ս· Ներսէս նախարարները ժողվեց եւ նախ Պապը յորդորեց որ չարաչիւններէ եւ անիրաւութենէ հեռու կենայ, եւ քրիստոնէի վայել կեանք անցընէ· նախարարներն ալ խրատեց որ թագաւորին միշտ հաւատարիմ մնան: Պապ Ս· Ներսէսին խրատին մտիկ ըրաւ, եւ ամէն նախարարներուն իր հօրմէն կտած վանականերուն հատուցում ըրաւ:

Սպանդարատ Կամսարականին ալ, իբրեւ իր Ղեկայ թագաւորը մեռցընելուն Հատուցում, Շիրակ եւ Արշարունիք գաւառները նորէն տուաւ: Բայց քիչ մը ետքն անպիտան ու գարշելի գործքեր սկսաւ ընել, որոնց համար Ս. Ներսէսէն յանդիմանուելով անոր գաղտուկ թոյն խմցուց ու մեռցուց, եւ Թիլն աւագ նին ինքզինքը թագել տուաւ: Անոր տեղը Շահակ անուանուվ մէկը կաթողիկոս դրաւ, առանց կեսարիայի արքեպիսկոպոսին ձեռնադրել տալու, ինչպէս որ միւնչեւ նոյն ժամանակը սովորութիւն էր: Ակից զատ երբ որ լսեց որ Յունաստան խռովութիւն կայ, ուզեց կայսրին ապստամբիլ. սա վախճանաւ Տերենտ զօրապետը Հայաստանէն վռնտեց եւ սկսաւ պատերազմի պատրաստութիւն տեսնել: Բայց կայսրը Տերենտին օգնութիւն խոստանալով՝ հրամայեց որ նորէն Հայաստան դառնայ ու Պապը բռնէ: Տերենտ եկաւ յանկարծ Հայոց զօրացը վրայ յարձակելով՝ շատերը ջարդեց, մնացածը յրուեց ու Պապը բռնեց. բայց անոր ազատ ձգելուն լսելով՝ Կոն չմեռցուց, այլ շղթայով կապած Կոստանդնուպոլիս խոստեց, ուր կայսրը զանիկա սակրով մեռցընել տուաւ 7 տարի թագաւորութիւն ընելէն ետքը:

ԳԼՈՒԽ ԻԴ

ՎԱՐԱԶԴԱՏ

ՃԳ. Թէոդոս կայսրը վարազդատ Հայոց թագաւոր կը դնէ (391)։ ՃԴ. Վարազդատ կայսրմէ կ՚ապատամբի ու Պարսից թագաւորին հետ դաշինք կը դնէ։ Իր կոտանդնուպոլիս երթալն ու թուղթ կղզին աքսորուիլը (394)։

ՃԳ. ԹԷՕԴՈՍ՝ Պապին տեղն Արշակունեաց ցեղէն վարազդատ անունով մէկը Հայոց թագաւոր դրաւ։ Ան վարազդատը՝ նախարարներուն Շապուհին վախէն Յունաստան փախած տունն, անոնց հետ մէկտեղ դնաց, եւ քաջ ու զօրաւոր երիտասարդ մ՚ըլլալով՝ հոն շատ քաջութիւններ գործեց. շատ անգամ Ղեմմ պիական խաղերու մէջ առիւծներ մեռցուց եւ ուրիշ յաղթութիւններ ըրաւ։ Այնպէս անգամ մը Յունաց զօրքին հետ Պանգուարատաց (Լանգոբարտացւոց) դէմ պատերազմի երթալով, թշնամիներէն հինգ հոգի վրան վազեցին. վարազդատ անոնց դէմ ելաւ եւ ամէնն ալ սրով սպաննեց։ Ուրիշ անգամ մ՚ալ թշնամեաց բերդի մը վրայ դնաց, եւ առանուեօթը հոգի իրարու եաեւէ նետով զարկաւ մեռցուց ու բերդէն վար ձգեց։

ՃԴ. Երբ որ թագաւորութիւնն առած Հայաստան կու գար, Դարանաղեաց գաւառին մէջ քանի մ՚առոր աւազակներու պատահէցաւ, եւ եաեւնէն ինկաւ որ բռնէ. բայց անոնք փախան Եփրատին մէկ նեղ տեղէն՝ հոն դրուած ղերանին վրայէն անդին անցան, ու գերանը գետին մէջ նետեցին. վարազդատ գետեզերքն հասնելով՝ ու փայտը չգտնելով՝ ուժով մը ցամքելուն պէս, քանուերկու կանգուն լայն գետէն անդին անցաւ եւ աւազակներուն հասաւ, որոնք սարսափած՝ զէնքերնին նետեցին եւ անձնատուր եղան։ Բայց թագաւորութեան մէջ հաստատուելէն եաքը, չուզելով Յունաց զօրապետներուն հրամանին տալն

բլլալ, Շապուհին մարդ խաբէից ա՝ ինդրեց որ իր աղջիկներէն մէկին իրեն կնութեան առ, եւ ինքն ալ Հայաստանը Ցունաց իշխանութենէն Հանէ եւ իրեն առ: Ցունաց զօրապետներն անմիջապէս առ բանը կայսեր իմացուցին. ան ալ Հրաման խաբէից որ զվարդապատ բռնեն իրեն խրկեն: Վարդապատ յուսալով որ կրնայ ինքը զինքն արդարացընել, իր կամքովը կայսեր գնաց. բայց Թէոդոս զանիկա եւ ոչ իր առջեւը Հանել տուաւ, այլ շղթայով կապած թռուղիս (խաչատ) կղզին քշել տուաւ:

Փաւստոս Բուզանդացին իր պատմութեան գրքին մէջ խօսքով երկրորդին ժամանակէն մինչեւ Վարազդատին թագաւորութեան վերջը կը պատմէ. բայց բոլորովին պատեղանակաւ ու պարագաներով բլլալուն Համար, Հարկ կը Համարինք հոս Համառօտ մը դնել. առ միայն ծանուցանելով՝ որ առ պատմութիւններն այնչափ Հաստատուն չեն երեւար, նախ մեր պատմութեան կարգին Համաձայն չըլլալնուն, եւ երկրորդ՝ մէջը շատ արտաքոյ կարգի չափազանց պարագաներ ըլլալուն Համար:

Փաւստոս (Դ. Գլ. ԺԱ.) Ս. Ներսէսին աքսորուիլը պատմելէն ետքը, կ'ըսէ թէ երբ որ Արշակ Հայոց թագաւորն առ բանս իմացաւ, աստիկ բարկանալով, իր վատակ զօրապետին Հրաման տուաւ որ զօրք ժողվէ եւ երթայ Ցունաց երկիրն ասպատակէ. ան ալ անմիջապէս 260,000 զօրք ժողվեց եւ մինչեւ Անկիւրիա քաղաքը չարչակեցաւ, աւերեց ապականեց, եւ այսպէս վեց տարի շարունակ Ցունաց երկիրն ասպատակելով՝ շատ աւարներ առաւ:

Ասկէ ետքը (Գլ. Ի.) կը պատմէ որ Շապուհին եւ Ցունաց մէջ պատերազմ բացուելով, Արշակ միտքը դրաւ որ ան կողմին օգնէ, որ կողմն որ զինքը նախ օգնութեան կանչէ, եւ աւելի կը բաղձար Ցունաց օգնել. բայց անոնք զինքը բանի տեղ չդրին ու չկանչեցին: Իսկ Շապուհ իրեն գեսպան խաբեց եւ աղաչեց որ գայ իրեն օգնէ, ըսելով թէ ստոյգ գիտեմ որ եթէ դուն ինծի օգնելու ըլլաս, յաղթութիւնը կը առանամ: Ան առեն Արշակ Հայոց զօրքը ժողվեց եւ գնաց առանձին՝ առանց Պարսից բանակին սպասելու Ցունաց հետ պարնուելաս, յաղթեց եւ անոնց անհամար զօրքը բոլորովին ջարդեց ու մէկ հոգի՛ալ

ողջ չէ՛ողջուց։ Շապուհ աս լանիս վրայ սասակի ուրա-
խանալով՝ Արշակին հետ միջընկերանալ սէր հաստատելու
համար, ուզեց իր քոյրն անոր կնութեան տալ։ Բայց
Սիւնեաց Անդովկ իշխանին խորամանկութեամբն աս սէրն
ալ ուրուեցաւ, որովհետեւ Փառանձեմ Անդովկին աղջիկն՝
Արշակին կինն ըլլալով, յուսաց որ անկից ուրիշ կին
առնելու ըլլայ, իր աղջիկը կ՛անարգուի. ուստի նախա-
րարներուն սակ կերցընելով՝ եւ պարսիկ իշխաններէն
մէկն ալ կաշառով վատընկերով՝ Արշակին սուտ թեամբ ըսաւ
թէ Շապուհ կ՛ուզէ զքեզ մեռցընել. աս բանս միւս նա-
խարարներն ու պարսիկ իշխանն ալ հաստատեցին։ Արշակ
հաւատալով՝ բոլոր զօրքն առաւ գիւղերանց Շապուհին քո-
վէն գնաց. եւ աս պատճառաւ Հայոց ու Պարսից մէջ
թշնամութիւն ծագելով՝ 34 տարի անդադար իրարու
հետ պատերազմ ըրին, եւ միշտ Հայերը վասակ Մամի-
կոնեան սպարապետին հրամանատարութեամբը յաղթող
եղան։ Ան պատերազմներուն մէջ Խուզաստացւոյն հաշուով՝
Հայերը Պարսիկներէն 25 միլիոնէն աւելի մարդ ջարդեցին,
ուսն զի Պարսից թագաւորը Հայոց վրայ 20էն աւելի զօ-
րապետ խաւրեց, կ՛ըսէ, ոմանք 800,000 1,000,000, ոմանք
ալ 4 միլիոն, մինչեւ 5 միլիոն զօրքով՝ զորոնք Հայերը
40—50,000ով բոլորովին կը ջարդէին եւ հոգի մ՛ալ ողջ
թող չէին տար։ Բայց եւքը նախարարները պատերազմե-
լէն ձանձրացան՝ զԱրշակ տախտցին որ Շապուհին երթայ
ու անոր հետ հաշտութիւն ընէ. ան ալ ակամայ ելաւ
գնաց եւ հոն արգելուեցաւ։

Շապուհ մդերուն հարցուց որ եթէ Արշակն իր եր-
կիրը խաբէ, նորէն իրեն դէմ թշնամութիւն պիտ՛որ ընէ
թէ չէ. անոնք ալ աս նշանը տուին. Հայաստանէն քիչ մը
հող ու ջուր բերել տուր, ըսին, ու վրանիդ յատակին կէսն
ան հողը տարածէ, ջուրն ալ վրան ցանէ, եւ Արշակն առ-
ան հողին վրայ կեցուր, նայէ քեզի հետ ինչպէս կը խօսի.
թէ որ խրոխտալով եւ սպառնալիքներով խօսի, գիտցիր որ
Հայաստան երթալուն պէս նորէն քեզի դէմ պատերազմի
կ՛ելլէ. իսկ թէ որ հեզութեամբ ու բարեկամի պէս կը
խօսի, քեզի հետ բարեկամութիւնը հաստատուն պիտ՛որ
պահէ։ Շապուհ լուտ մը մդերուն ըսածը կատարեց, եւ
Արշակն առաւ Հայաստանի հողին վրայ տարաւ. հոն անդիկա
սկսաւ մեծամեծ սպառնալիքներ ընել՝ ըսելով թէ ես Պար-
սիկներէն մեղի ըրածներուն վրէժը պիտ՛որ առնում ու թա-
գաւորին ցեղը բոլորովին պիտ՛որ ջնջեմ, եւ այլն։ Եւքը լուն

երկրին հողին վրայ բերաւ, ուր Արշակ խնամարկուելէ ետեւ ապրչելով կը խօսէր. քանի մ՚անգամ այսպէս փորձելէն ետքն, իմացաւ որ եթէ Հայաստան երթայ, նորէն իրեն դէմ թշնամութիւն պիտ՚որ ընէ, անոր համար չղճայով կապած՝ Անոյշ բերդը խուզեց. Վասակ ապարապանն ալ՝ որն որ Արշակին հետ Պարսկաստան գացած էր, ապահովեցուց։

Արշակին Անոյշ բերդն եղած ատենը, Փուշտաց թագաւորը Շապուհին դէմ պատերազմի ելաւ եւ անոր զօրքերուն չաւալ ջարդեց. պատերազմին մէջ Շապուհ ալ թշնամիներէն պաշարուեցաւ ու մեծ վտանգի մէջ ինկաւ. բայց Արշակին Դրաստամատ անուն ներքինապետն՝ որն որ Պարսից բանակին մէջն էր, շատ քաջութեամբ պատերազմելով՝ զանիկա ազատեց։ Թագաւորն անոր աս գործին համար մ՚ընել ուզելով, ըսաւ անոր. Ի՞նչ որ կ՚ուզես խմէ. Դրաստամատ հրաման խնդրեց որ երթայ զԱրշակ օր մը միայն չղճաներէն արձակէ ու հանդիպցնէ, եւ խնդիրքն ընդունելով՝ դնաց Անոյշ բերդն, Արշակին չղճաները քակեց ու փառաւոր պանդիսներով ու պիտոյով սեղան մը դրաւ որ ուտէ ու խմէ։ Արշակ երբ որ քիչ մը շատկէկ պինի խմելով՝ գինովցաւ, առջեւը գրուած կերակրոյ դանակն առաւ, ու Վայ ինծի որ աս խեղճութեան մէջ ինկած եմ ըսելով՝ կուրծքը խոթեց ու մեռաւ։ Դրաստամատ աս բանիս վրայ սաստիկ տրտմած՝ դամբեց նոյն դանակն առաւ, եւ անով ինքը զինքը մեռցուց։

Արշակին բռնուելէն ետքը, Մուշեղ Վասակ ապարապանին որդին՝ Ցուեանց կայսրէն օգնութիւն խնդրեց. ան ալ Պապը Հայոց թագաւոր դրաւ, ու Յերեմիա զօրապետը 600 բիւր (6 միլիոն) զօրքով Հայաստան խաւրեց, որոնց հետ Հայերն ալ միացան ու Մուշեղին ապարապետութեամբը Հայաստան եղող պարսիկ զօրքերը բոլորովին ջարդեցին։ Շապուհ նորէն երկու անգամ ալ անհամար զօրքով Հայոց վրայ եկաւ, բայց յաղթուեցաւ ու փախաւ։

Հայաստան Պարսից ձեռքէն ազատելէն ետքը, Պապ սկսաւ պէշ գործքեր ընել, որոնց համար Ս. Ներսէսեան յանդիմանութեամբ՝ անոր թոյն խմցուց ու մեռցուց։ Սակէ գաս Ցուեացւոց ալ պաղեցաւ, եւ ուզեց Պարսից թագաւորին հետ հաշտութիւն ընել ու Հարկն անոր տալ։ Կայսրն աս բանս իմանալով՝ Յերենա զօրապետին հրաման խաւրեց որ զՊապ սպաննէ։ Յերենա օր մը զանիկա սեղանի հրաւի-

բեց, եւ ուրախութեամբ ուտելու խմելու սաւն, հան կեցող վիճուորներուն՝ որոնց յառաջադոյն ինչ ընելիքնին ըսած էր, նշան տուաւ, որոնք սրով զարկին պահն սպանելին։ Կայսրը պապին տեղ վարազդաւը թագաւոր դրաւ, որն որ իր դայեկին՝ բաւ Սահառունիին գրգռելովը՝ զՄուշեղ մեռցնել տուաւ եւ սպարապետութիւնը նոյն բաւին տուաւ։ Մանուէլ Մուշեղին որդին՝ որն որ նոյն ժամանակը Պարսկաստան էր, իր հօրը մահը լսելով՝ Հայաստան եկաւ, եւ առանց թագաւորին հրամանին՝ սպարապետութիւնն առաւ, զօրք ժողվեց ու վարազդատին մարդ խաբեց եւ ըսաւ որ շուտով Հայաստանէն ելլէ երթայ. թագաւորն ալ իրեն հրաման խրկեց որ ինքն երթայ, ու մահ սպառնացաւ. թէ որ հնազանդելու չըլլայ։ Ան սաւն Մանուէլ իր զօրքովը վարազդաւին դէմ պատերազմի ելաւ, անոր յաղթեց ու ցունաց երկիրը վռնտեց, ուր մինչեւ իր մահը մնաց. Բաւն ալ պատերազմին մէջ բռնեց եւ սպաննեց։ Ասկէ ետքը Պարսից թագաւորին հետ հաշտութիւն ըրաւ, որն որ Սուբէն անունով պարսիկ իշխան մը Հայաստանի վրայ մարզպան դրաւ։ Բայց քիչ մը ետքը Մերուժան Արծրունիին խարդախութեամբը Մանուէլ Սուբէնին զօրքը ջարդեց ու զինքն ալ Հայաստանէն վռնտեց. Նաեւ երկը անգամ իր վրայ խաբուած Պարսից զօրքին յաղթեց։ Յորդորդ անգամ Շապուհ զՄերուժան անհամար զօրքով Մանուէլին վրայ խրկեց. բայց Մանուէլ անոր ալ յաղթեց, ու Մերուժան Սիւնեաց Բաբիկ իշխանէն՝ Մանուէլին նիզակակիցէն սպանուեցաւ։ Ասկէ ետքը պատերազմը դադրելով՝ Մանուէլ Պապին Արշակ որդին թագաւորեցուց, եւ անոր վաղաբշակ եղբայրն ալ թագաւորին երկրորդն ըրաւ,

Ահաւասիկ աս է փաւստոս Բուզանդացիին պատմութեան համառօտութիւնն, որուն ինչ աստիճանի սուտ գումիւն ունենալն ամէն կարդացող կրնայ իմանալ։

ԳԼՈՒԽ ԻԹ

ԱՐՇԱԿ Գ. ՎԱՂԱՐՇԱԿ Բ. ԽՈՍՐՈՎ Գ.

ՃԵ. Արշակին ու Վաղարշակին Թագաւորելը (**392**). Հայաստանին Պարսից եւ Յունաց մէջ բաժնուիլը. Արշակին Յունաց մասն երթալն ու Խոսրով Գ.ին Պարսից մասին Թագաւոր դրուիլը (**396**). ՃԶ. Քանի մը նախարարներ Արշակին դանդ կը յափշտակեն ու Խոսրովին քովը կը փախչին. ՃԷ. Երկու Թագաւորաց մէջ եղած պատերազմն, Արշակին յաղթուիլը. Իր հիւանդութիւնն ու մահը (**399**).

ՃԵ. ԹԱՒՈՂՈՍ կայսրը վարագոյ տուին տեղը Պապին երկու որդիքն՝ Արշակն ու Վաղարշակը Հայոց Թագաւոր դրաւ, մնաձեւով որ երէ երկու Թագաւոր ըլլայ, երկուքը միկտեղ ապստամբելու չեն միարանիր, եւ անոնց մայրն իր քովը պահելով՝ զիրենք յոյն դաստիարակութեամբ Հայաստան խաւրեց, որոնք եկան Պարսից հետ քաջութեամբ պատերազմեցան ու յաղթեցին, եւ Հայաստանին տիրեցին: Բայց Վաղարշակ նոյն տարին մեռաւ:

ԹԱԷոդոսին մեռնելէն ետքը Շապուհ անոր Արկաղ որդւոյն հետ դաշինք դրաւ եւ Միջագետքն ու Հայաստանը միջերնին բաժնեցին: Արշակ չուզելով հեթանոս Թագաւորի տակ մնալ, Ալբուրաստը՝ Հայոց Թագաւորներուն բնակած գաւառը Թողուց ու Յունաց մասը գնաց. նաեւ Պարսից մասին մէջ երկիրը ունեցող նախարարներն իրենց ընտանիքովն անոր հետ գացին: Ասոր վրայ Շապուհ նեղացաւ եւ Արշակին Թուղթ դրեց Թէ ինչու իմ մասիս նախարարները առիր. ան ալ պատասխան տուաւ Թէ նախարարները չուզելով պարսիկ գործակալի տակ մնալ, ինծի հետ եկան. ուստի Թէ որ քու մասդ ալ ինծի յանձնելու ըլլաս, ամէն բան կարգի կը մտնէ, եւ ես Հարկը հաստատմութեամբ քեզի կու տամ. իսկ Թէ որ չես ուզեր ինծի տալ ու նախարարներն իրենց կամքովն ես կը

դառնան, ես չեմ՝ որդեկոր: Շապուհ առ բանս լսե-
լով՝ իր մասին վրայ Արշակունեաց ցեղին խոսրով
անունով մեկը թագաւոր դրաւ. իր մասին նախա-
րարներուն ալ նամակ դրկեց որ իրենց տեղը դառնան,
ծանուցանելով որ ով որ չգայ, իր կալուածներն
աղքունիք պիտ'որ առնուի: Նախարարներն երբ որ
լսեցին որ Պարսից մասին մէջ ալ Արշակունի թա-
գաւոր դրաւեր է, ելան իրենց երկիրները գացին,
քանի մ' Արշակին հաւատարիմ նախարարներէն գաս,
որոնց երկիրները խոսրով Շապուհին հրամանատա-
քունիք առաւ: Բայց քանի մը Յունաց մասին մէջ
կալուած ունեցող նախարարներ ալ կային, որոնք խոս-
րովին քովը կ'ուզէին երթալ, բայց մէջերնէն միայն
Սահակ Բագրատունի ասպետը կրցաւ երթալ. իսկ
միւսները՝ Սուրէն Խոռխոռունի, Վահան Առաւե-
ղեան եւ Աշխադար Գիմաքսեան, Արշակին զօրքէն
արգելուելով ուրիշ յարմար առթի սպասեցին:

ՃԶ. Խոսրով Սահակ ասպետին դալուն վրայ շատ
ուրախացաւ, եւ իր զօրացը վրայ սպարապետ դրաւ:
Քիչ մը եաքը վերը յիշուած՝ խոսրովին երթալ ուզող
երեք նախարարները յարմար առեն մը գտնելով՝ Ար-
շակին դանձը յափշտակեցին եւ ուզեցին խոսրովին
տանիլ: Բայց Սամէլ Մամիկոնեան՝ Արշակին հաւա-
տարիմ նախարարը, շատ զօրքով անոնց եւեւէն հա-
սաւ, որոնք ուրիշ ճար չգտնելով՝ Մանանաղի գաւա-
ռին ամբոր այրերուն մէջը մտան: Սամէլ շատ աշխա-
տեցաւ որ ներս մտնէ, բայց անկարելի եղաւ, վասն
զի չորս կողմը քարաժայռներով պատած ու վերի
կողմանէ ալ սաստիկ գահավէժ տեղ մըն էր: Ուստի
Արշակին խմացընելով՝ երկաթապատ մտաւէներ շի-
նել տուաւ, որոնց մէջ մէյմէկ մարդ դրած՝ շղթայով
վերէն այրին առջեւն իջեցուց, որ հոն մէջի մարդիկ-
ները դուրս ելլեն եւ այրին հետ պատերազմին.
բայց աս ալ օգուտ չըրաւ, վասն զի այրին վերի կողմը
դուրս ցցուած խոշոր ժայռ մ'ըլլալով՝ մտաւէներն

անկից շատ հեռու կը մնային: Սակայ առ գործքին զբաղած առեն՝ Ամրատ Խափրատաւնին խոտորվին զօրքովը բան պատահմանն հան եկաւ. որովհետեւ նոյն ժամանակը վանանդայիք խոտորվին ապրատամբելով՝ երկու թագաւորին երկիրներն ալ կ'ասպատակէին, որոնց վրայ խոտորվ՝ Ամրատը խաբեց, որն որ զանոնք նուաճեց, շատերը ջարդեց մնացածներն ալ միւնչեւ Վանատաղեայ գաւառը հալածեց: Հետ Արշակին գործը տեսնելով ու պատերազմին պատճառն իմանալով՝ ատազակները Թոզոց եւ անոնց վրայ յարձակեցան փախուց, եւ նախարարներն ու զանձն պղէն հանեց խոտորվին տարաւ: Խոտորվ զանձին մէկ մասը Շապուհին խաբեց, եւ անոր Տրամանովն իր քովն եկող նախարարներուն կարգածներ տուաւ:

Ձէ: Արշակ խոտորվին վնասան խաբեց ու պահանջեց որ իր զանձն ետ տայ, եւ երբ որ անիկայ մտիկ չըրաւ, ժողվեց իր զօրքն եւ անոր վրայ գնաց. խոտորվ ալ շուտ մ'իր զօրքովն Արշակին դէմ գնաց որ անոր իր երկիրը մտնելու թող չտայ, բայց անիկա արդէն մտած եւ միւնչեւ Երեւել գաշտը յառաջ եկած էր: Հետ երկու բանակ իրարու հետ սաստիկ զարնուելեան, Արշակին զօրքն յաղթուելեաւ եւ իր սպարապետը Դարա Սիւնեաց իշխանը մեռաւ. մնացած զօրքն ալ սկսան փախչիլ, որոնց ետեւէն հնկաւ Ամրատ ապտակեան ու սաստիկ հալածեց: Գազաւան կամսարական՝ որն որ Արշակին կողմն եղող իշխաններէն մէկն էր, փախչելու առեն շատ անգամ ետ դառնալով եւ զիրենք հալածողները ցրուելով՝ Արշակին առեն տուաւ որ փախչի ու ձեռք չիյնայ: Ան պատերազմին քիչ մը ետքն Արշակ Եկեղեաց գաւառին մէջ հիւանդացաւ ու մեռաւ, բոլոր Հայոց վրայ 5 տարի, իսկ կէս մասին վրայ երկուք ու կէս տարի թագաւորելէն ետքն, որուն մեռնելէն ետեւ Ցոյներն իրենց մասին վրայ թագաւոր չդրին, այլ Ցոյն կոմսերու ձեռքով կը կառավարէին:

ԳԼՈՒԽ ԻԸ

ԽՈՍՐՈՎ Գ· ԱՌԱՆՁԻՆ

ՃԸ· Խոսրով բոլոր Հայոց Թագաւորութիւնը կ'առնու։ ՃԹ· Ս· Սահակը կաթողիկոս կը դնէ· Շապուհին հետ կը հաշտուի եւ անոր զօրքէն կը բառնայ (400)։ Շատերը կամաքական ու պարգեւ Ամատունի կ'ուզեն Խոսրովին ազատել, բայց չեն կրնար յաջողցնել։

ՃԸ· ՅՈՒՆԱՑ մասին մէջ եղող նախարարները տեսնելով որ կայսրն իր մասին վրայ Թագաւոր չդրաւ, չուզեցին առանց Թագաւորի մնալ, անոր Համար Գազաւոն կամաքականին ձեռքովն՝ որն որ իրենց մէջ պատուով ամենէն մեծն էր, Խոսրովին Թուղթ գրեցին եւ յայտնեցին որ կը բաղձան իր քովը գալ· միայն խնդրեցին որ նախ՝ իրենց իրեն դէմ ըրած պատերազմին Համար Թողութիւն տայ· Երկրորդ՝ իրենց կալուածները նորէն ետ տայ, եւ Երրորդ՝ Յունաց մասին մէջ ըլլող նախարարներուն պաշտպանութիւն ընելու խոստումն տայ, որ Յոյներն անոնց կալուածները չյափշտակեն։ Ա՛ս խնդիրները Խոսրով սիրով ընդունեցաւ, եւ միանգամայն անոնց ուրիշ պարգեւներ ալ խոստացաւ· ուստի Գազաւոնին առաջնորդութեամբն ամէնն ալ ելան Խոսրովին դացին· մէջերնէն միայն Սամէլ Մամիկոնեան՝ Խոսրովին նախնարաց գրած Թուղթն ու նախարարաց գրածին ալ օրինակն առած կայսեր գնաց· որովհետեւ իր Հայրն ու մայրը հաւատքին ուրանալնուն Համար մեղցուցած ըլլալով՝ Պարսից մասը գալու կը վախնար։ Խոսրով բոլոր նախարարներն իր իշխանութեան տակ առնելէն ետքն, Արկադ կայսրէն խնդրեց որ Յունաց մասն ալ իրեն յանձնէ, եւ խոստացաւ որ ան մասին Հարկն ալ իրեն կու տայ։ Արկադ վախնալով որ թէ որ աս խնդիրը չընդունելու ըլլայ, Հայերը կը միաբանին եւ բառնութեամբ իր մասը կ'առնուն Պարսից կու տան, Խոսրովին

ուզածը կատարեց, եւ այնպէս խոսրով բոլոր Հայոց վրայ առանձին թագաւոր եղաւ:

ՁԹ. Խոսրովին թագաւորութեան չորրորդ տարին Ապուբակէս կաթողիկոսը վախճանեցաւ, որուն տեղ թագաւորը դՍ. Սահակ՝ Ս. Դերձակին որդին դրաւ: Ան տարին իր հայրական խնամքովն ու հոգեւոր բարեկարգութիւններովը՝ Հայաստանը ծաղկեցնելու, եւ քրիստոնէութիւնն ու բարեպաշտութիւնն օրէ օր յառաջ տանելու շատ փոյթ տարաւ: Ան բաներուս օգնական ունեցաւ Մեսրոպ անունով տարբ եւ իմաստուն մարդ մը, որն որ թագաւորական քարտուղար էր, բայց Հայոց թագաւորութեան ակարանալու եւ իյնալու սկսած տաները Գողթին գաւառը քաշուած՝ ճգնութիւն կ'ընէր, եւ շատ հրաշքներով՝ նոյն գաւառին եւ Սիւնեաց նահանգին մէջ յառաջաբերած ճնացած հեթանոսները դարձուցած էր: Շապուհ երբ որ իմացաւ որ Խոսրով Արկադին հետ բարեկամացեր՝ եւ առանց իր հրամանին Ս. Սահակը կաթողիկոս դրեր է, շատ բարկացաւ, ու մարդ խաբելով՝ ըրածը յանդիմանեց եւ շատ ապառնալիք ըրաւ: Ասոր վրայ Խոսրով նեղացած՝ անոր խիստ պատասխան մը խաբեց, եւ անմիջապէս Արկադ կայսեր հետ խօսեցաւ որ իրեն օգնէ, եւ ինքն ալ Հայաստանին Պարսից մասն իրեն տայ: Հայ նախարարներէն ոմանք ասանկ բանս դաղտուկ Շապուհին իմացուցին, որն որ իր Արտաշիր որդին շատ զօրքով Խոսրովին վրայ խաբեց: Թագաւորը տեսնելով որ Արկադ իրեն օգնել չուզեր, եւ ուրիշ օգնական մ'ալ չկրնալով դանել, ճարը հատած՝ ելաւ Արտաշրին քովը դնաց: Արտաշիր զանիկա թագաւորութենէ ձգեց, ամէն անոր դրած նախարարները՝ նաեւ Ս. Սահակին ալ իրենց իշխանութենէ հանեց, եւ Հայաստանի մէջ մեծ գունդ մը զօրք թողուլով՝ Խոսրովին ու Գազաւոն Կամսարականը հետն առած Տիզբոն դնաց: Շաւարշ Գազաւոնին եղբայրն եւ Պարգեւ՝ Ամատունեաց իշխանն ուղեկից իրենց

թագաւորը դերութենէ ազատել, 703 ջնջուած յանկարծ Արտաշիրն զօրացը վրայ յարձակեցաւ, բայց խոտորած ամեր շղթայներով կապուած բլուրէն համար չկրցան ազատել, եւ պարսիկ զօրքին հետ սաստիկ զարնուելով՝ Շապուհ ու Պարգեւին որդին Վահան պատերազմին մէջ մեռան, իսկ Պարգեւ գերի բռնուեցաւ: Արտաշիր հրամայեց որ անոր մորթին հանեն եւ միշտ խոտորին առջեւը դնեն: Խոտորած 3 տարի թագաւորելէն ետքը շղթայով կապուած Անյոյշ բերդը դրուեցաւ:

ԳԼՈՒԽ Ի.Ա

ՎԹԱՄՇԱՊՈՒՀ

ՃԻ· Վռամշապուհին թագաւոր դրուիլը (400)· Ս· Սահակին Պարսից թագաւորին երթալը· Համազասպ Մամիկոնեանին Հայոց սպարապետ դրուիլը: ՃԻԱ· Հայոց գրին գիւտը (404 407)·

ՃԻ· ԸՐՏԱՇԻՐ խոտորվին տեղն անոր Վռամշապուհ եղբայրը թագաւոր դրաւ, որն որ տէրութիւնը շատ խելքով եւ խնամատարութեամբ կառավարեց, եւ Պարսից թագաւորին կամքէն դուրս չելլելով՝ անոր սիրելի եղաւ: Երբ որ Սահակ Բագրատունի սպարապետ մեռաւ, Ս· Սահակ թագաւորին ազաչեց որ Համազասպ Մամիկոնեանն՝ իր Սահականոյշ աղջկանն պըսն, անոր տեղ սպարապետ դնէ, բայց Վռամշապուհ յանձն չառաւ առանց Պարսից թագաւորին հրամանին անոր խնդիրքը կատարել: Ան առեն Ս· Սահակ իրմէ յանձնարարական թուղթ առած՝ Արտաշիրին դնաց, որն որ հօրը տեղը Պարսից թագաւոր եղած էր, եւ անկէ շատ պատուով ընդունուելով՝ ամէն ուզածներն առաւ. նաեւ խնդրեց որ Կամսարականց եւ Ամատունեաց տէրերուն թողութիւն ապ, եւ անոնց երկիրները՝ զորանք արքունիք առած էր, հետ դարձնէ:

Արտաշիր առ ինդրին ոյ հարձեցաւ, եւ վառամշապուհին հրովարտակ խաբեց որ Ս. Սահակին առնէ ուզածները կատարէ. միայն կամարակապ եւ Ամատունեաց ցեղերուն իրենց առաջին տաճիանը չտայ, այլ եւելի տորին տաճիանի նախարարներուն կարգը դնէ. իսկ Համազասպին տաճիանը մեծցընէ:

ՁԾԱ. Վասիլ մը ժամանակ ետքն Արտաշիր մեռաւ եւ անոր յաջորդեց Վռամ, որն որ Վռամշապուհին հետ բարեկամութիւնը հաստատուն պահեց: Անոր թագաւորութեան սկիզբները Յունաց մէջ խռովութիւն մը ծագեցաւ, եւ զօրքն սկսան թէ իրարու եւ թէ Պարսից հետ պատերազմիլ: Վռամ Հայոց թագաւորին յանձնեց որ Միջագետք երթայ եւ ան խռովութիւնը դադրեցընէ. Վռամշապուհ իր խնամութեամբն ամէն բան կարգի դրաւ, բայց հոն քարաւզար չնեղալով շատ նեղութիւն կը քաշէր: Հարեւ անուղղակի առորի քահանայ մ'ան բանիս ճար մը հոգալու համար թագաւորին քովն եկաւ ու խոստացաւ որ Վռնիել անունով եպիսկոպոսի մը գործակցութեամբը Հայոց լեզուին դիր գտնէ: Վռամշապուհ ան բանիս հոգ չունեցաւ, եւ դարձաւ Հայաստան եկաւ. բայց երբ որ տեսաւ որ Ս. Սահակ, Ս. Մեսրոպ եւ բոլոր եպիսկոպոսները ժողովուեր են եւ Հայերէն դիր դանելու կ'աշխատին, Հարեւին բանէն անոնց պատմեց, եւ անոնց աղաչելովը վահրիճ խաղտնին Միջագետք խաբեց որ երթայ ան գրերը տորվի: Վահրիճ գնաց աղեկ մը տորվեցաւ եւ անոնց օրինակին ալ հետն առած Ս. Սահակին ու Մեսրոպին բերաւ, որոնք առին անմիջապէս սկսան տղոց տորվեցընել. բայց մէկ երկու տարի փորձելէն ետքը, տեսան որ ան գրերը Հայերէն լեզուի չեն ծառայեր: Ս. Մեսրոպ եկաւ անձամբ Դանիել եպիսկոպոսին գնաց, եւ առանց ինչէն առնելի բան մը չկրնալով գտնել, ուրիշ քանի մը յոյն խնամատուններու գնաց, յուսալով որ անոնց օգնութեամբը կրնայ կատարեալ Հայոց լեզուին յար-

մաը գիր մը հնարել· բայց երբ որ յայտը պարապի եղաւ, աղօթքով Աստուծոյ դիմեց, եւ նոյն աղօթքին առեւը տեսիլք մը տեսաւ, որուն մէջ ձեռք մը հայերէն գրերն իր առջեւը դրեց, եւ անոնց դասաւորութիւնն իր մտքին մէջ տպաւորուեցաւ: Ուստի աղօթքը լմընցնալուն պէս, հաւմանօս անունով յոյն դպրի մը հետ իր տեսած գրերը ձեւի խոհեց եւ առաւ Հայաստան բերաւ, ու վռամշապուհին հրամանովն ամէն պարսից տակ եղող Հայաստանի գաւառներուն մէջ դասատուները բացաւ եւ նոյն գրերը տղոց սորվեցուց: Բայց Յունաց մասին մէջ չկրցաւ սորվեցընել, որովհետեւ Թէոդոս փոքր, Արկադ կայսեր յաջորդն, իր մասը վռամշապուհին չյանձնեց, այլ յոյն գործակալներով կը կառավարէր, որոնք թող չէին տար որ Հայերը յունարէնէն զատ լեզու սորվին: Ս· Մեսրոպ նաեւ վրաց եւ Աղուանից երկիրներն ալ գնաց եւ անոնց ալ գիր հնարեց:

ԳԼՈՒԽ ԻԷ

ԽՈՍՐՈՎ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՆԳԱՄ ՈՒ ՇԱՊՈՒՀ ՊԱՐՍԻԿ

ՃԾԲ· վռամշապուհ կը մեռնի (421), խոսրով Գ· երկրորդ անգամ Հայոց թագաւոր կը նստի: Խոսրովին մահը (421): ՃԾԳ· Շապուհ պարսկին թագաւոր դրուիլը: Հայոց նախարարները Հայաստան գանուող պարսիկ զօրաց դէմ պատերազմի կ'ելլեն ու կը յաղթեն: ՃԾԴ· Ս· Սահակ Յունաց մասը կ'երթայ· իր թոռը Վարդան Մամիկոնեան կայսրէ Հայոց սպարապետ կը դրուի:

ՃԾԲ· Վ ՌԱՄՇԱՊՈՒՀ 21 տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ· եւ որովհետեւ իր որդին գէռ 10 տարուան բլլալով՝ թագաւորութիւն ընելու բաւական չէր, Ս· Սահակ Յաղկերտին գնաց եւ աղաչեց որ գխոսրով՝ որն որ նոյն ժամանակը շղթաներէն ազատուած՝ Անյայտ բերդը կը կենար, Նորէն Հայոց թագա-

սար դնէ: Յաղկերտ անոր խնդիրը կատարեց եւ խոս-
բովը Հայաստան խաբեց, որն որ գալու առնն Յազ-
կերտէն խնդրեց որ Վաղարշն Կամսարականին սրտին
Հրահատն ալ Հայաստան խաբէ. բայց անիկայ դեռ
Հայաստան չհասած՝ ինքը մեռաւ, տարի մը թագա-
ւորելէն ետքը:

ՃԺԹ· Յաղկերտ ուզելով բոլոր Հայերը Պարսից
աղանդը գործածել, խոսրովին տեղ Հայ թագաւոր
չդրաւ, այլ իր որդին Շապուհը թագաւորեցուց, որ-
պէս զի Հայոց նախարարները միշտ անոր քովը մնա-
լով ելլելով՝ եւ Պարսից ծոները տեսնելով, միանգա-
մայն Պարսից հետ ինամութիւն ընելով՝ իրենց աղան-
դին բնտանենան եւ դիւրութեամբ գտնիկա ընդունին:
Հայերը՝ նոյն առնն իրենց սպարապետ Համազասպ
Մամիկոնեան մեռած լլլալով, չկրցան ժողովիլ ու
Շապուհին դէմ դնել. ուստի անիկա եկաւ մնաւ
Հայաստան, իրեն հետ բերաւ նաեւ Հրահատ Կամ-
սարականն եւ ուրիշ Պարսկաստան եղող Հայ իշխան-
ները: Բայց նախարարներուն ամենեւին չկրցաւ հա-
ճելի ըլլալ, այլ միշտ անոնցմէ կ'անարգուէր ու կը
նախատուէր, եւ այսպէս անարգութեամբ Ե տարի
թագաւորութիւն ընելէն ետքը, լսելով թէ Հայրը
հիւանդացեր է, շուտ մը Պարսկաստան դնաց, իր
տեղակալին ապստրելով որ բոլոր Հայ իշխանները բռնէ
Պարսկաստան բերէ: Բայց նախարարները նկերեան
ճիճրակացի իշխանն իրենց զօրապետ դրին, ու զօր-
քերնին ժողվելով՝ Պարսից դունդին հետ սաստիկ
պատնուեցան, շատերը ջարդեցին, մնացածը փախու-
ցին, որոնց զօրաղլուխն ալ Ապրատ Սպանդունին
սպաննեց. անկէ ետքն իրենք ամուր տեղեր քա-
շուեցան: Ասով երկիրն անտէրունչ մնալով՝ սկսաւ
ապականիլ, եւ Հարկերն ալ նուազեցան:

ՃԻԹ: Այն ժամանակը Վռամ Յաղկերտին տեղը
թագաւորեց, եւ Հայոցմէ վրէժ առնելու համար անոնց
վրայ զօրք խաբեց ու շատ մեռաւ Հայոց: Ս· Սահակ

աս ամէն չարիքները տեսնելով՝ Լեւ Յունաց մասը դնաց, ուր որ նոյն տաճարը խաղալ էր. բայց Հոն ալ իր ընդունելութիւն չգտաւ, անոր համար դէմ Մեսրոպ եւ իր վարդան Թոռը Կոստանդնուպոլիս խաբեց ու կայսրմէ խնդրեց որ իր գործակալներուն հրաման տայ՝ որ Յունաց մասին մէջ Հայերէն սորվեցնելը չարգելուն: Կայսրը հրովարտակ մը գրելով՝ իր պաշտակալներուն պատուիրեց որ Ս. Սահակին արգելք չդնեն. վարդանին ալ սպարապետութեան պատիւ տուաւ, իսկ Ս. Մեսրոպ Ատրիկոս Կոստանդնուպոլսի արքեպիսկոպոսէն քահանայ ձեռնադրուեցաւ: Թէոդոս իր Աղատոլ զօրապետին ալ հրաման խաբեց որ Հայաստանի մէջ քաղաք մը շինէ, մէջը Յունաց պահապան զօրք պահելու համար. ան ալ Կարին դաւաոր Թէոդոսուպոլիս քաղաքը շինեց եւ ամուր պարսպով ու փառերով պատելով՝ մէջը Յոյն զօրք դրաւ:

ԳԼՈՒԽ ԻԶ

ԱՐՏԱՇԷՍ Գ. ԿԱՄ ԱՐՏԱՇԻՐ

ՃԾԽ. Հայոց նախարարներուն Պարսից թագաւորին հետ հաշտուիլն եւ Արտաշէսին գահ նստիլը (427): ՃԾԶ. Ս. Սահակին ու Ս. Մեսրոպին Հայաստանն ուսամբ ծաղկեցընելու համար ըրած ջանքը: ՃԾԽ. Արտաշէսին անկարգ կեանքը, թագաւորութենէն մերժուիլն եւ Արշակունեաց ցեղին թագաւորութեան վերնալը (433):

ՃԾԽ. Վրնաս տեսնելով որ Հայաստան անտէր մնացեր է, եւ Հարկերն օրէ օր կը քիչնան, եւ դիտնալով ալ որ մինչեւ որ նախարարներուն հետ հաշտութիւն չընէ, Հայաստան չիկրնար նուաճել, Սմբատ Բագրատունի իշխանին ձեռքովն ուզեց հաշտութիւն ընել: Ան տեսնելով նախարարները Ս. Սահակը կանչեցին որ գայ գիրենք միաբանէ, որպէս զի կարող ըլլան միաբան վճռովին հետ հաշտութիւնը հաստատել: Ս.

Սահակ եկաւ Այրարատ գաւառն՝ ամէն նախարարները քովը ժողվեց, ու Սմբատան եւ իր թոռը Վարդան սպարապետը Վռամին խաբեց, որն որ հաշտութիւնն հաստատելով՝ Վռամշապուհին որդին Արտաշէսը թագաւորեցուց, անունն ալ փոխեց Արտաշիր դրաւ:

ՃԻԴ· Ըն առեն Ս· Մեսրոպ ալ, Յունաց մասին մէջ հայերէն սորվեցընելէն՝ եւ ամէն գաւառ իր աշկերտներէն վարպետ դնելէն ետքը, Պարսից մասը Ս· Սահակին քովն եկաւ, եւ անոր հետ խորհուրդ ընելով՝ Հայաստան թէ Հոգեւոր եւ թէ արտաքին դիտութեամբ ծաղկեցընելու համար, իրենց աշկերտներուն մէջէն քանի մը Հոգի՝ որոնց գլխաւորներն էին Եղնիկ, Կորիւն, Յովսէփ Պաղնեցի, Ղեւոնդ, Յովհան եւ Արճան՝ կոստանդնուպոլիս, քանի մը Հոգի ալ Եդեսիա խաբեցին, որպէս զի Ս· Հարց գործքերը հայերէն թարգմանեն ու բերեն· իսկ պըզտիկ աշկերտներէն ալ մէկ քանին՝ որոնց երեւելիներն էին Մովսէս Խորենացին, Դաւիթ Ընձաղէթ, Մամբրէ, եւ այլն, Աղեքսանդրիա խրկեցին որ ուսում սորվին:

ՃԻԵ· Հայց Հայաստան աս ամէն ջանքին եւ աշխատութեան պատճառ դեռ վայելելու չկսած, մեծ թշուառութեան մէջ ինկաւ, իր թագաւորութիւնը կորնչցընելով: Վասն զի Արտաշիր իր երիտասարդական մոլութիւններուն հետեւելով՝ ամէն տեսակ անկարգութիւններն սկսաւ կատարել· ասով ամէն նախարարներուն ատելի եղաւ, որոնք եկան Ս· Սահակին ալ կանչեցին որ իրենց հետ միանայ, եւ երթան Պարսից թագաւորին Արտաշիրն ամբաստանեն, եւ խնդրեն որ զանիկա թագաւորութենէ հանէ, եւ Հայոց վրայ Պարսիկ իշխան մը դնէ: Ս· Սահակ աս բանս ամենեւին յանձն չառաւ, եւ շատ խօսքերով անոնց յուշցուց որ աս գործքն ինչ դէշ ու վնասակար է, եւ որչափ վնասակար հետեւութիւններ կ'ունենայ, թէ որ դիրենք բոլորովին հեթանոս Պարսից իշխա-

Նա ընդ առաջ ելեալ ընդ նմա: Բայց նախարարքն ոչ ոք մնալ կամեցան, եւ կարծելով՝ որ Ս· Սահակ կամ զի բանն երկնցընել, որպէս զի իբրեւ խորհուրդ թագաւորին յայտնէ, միայնակ՝ պարսից թագաւորին զայն, իբրեւ հետ Աբրամակ անուանով՝ չար գահանաց մ'ալ տարին, եւ Ք Ն Արտաշիրը ետ Ս· Սահակ ամբաստանելն: Վասն նախարարաց ամբաստանելոյն լսեալ Արտաշիրն ու Ս· Սահակն իբրեւ կանչեց, եւ առաջինն թագաւորութիւնն ու Ս· Սահակին կաթողիկոսութիւնն առաւ, եւ երկուքն ալ Պարսկաստան արձակեց: Ակէ ետքը նախարարներուն շատ պարգեւներ տուաւ, եւ թագաւորի տեղ վեհմիհրշապուհ անուանով Պարսիկ մարզպան մ'անոնց հետ Հայաստան խրկեց, Աբրամակն ալ կաթողիկոս դրաւ: Արտաշիր 6 տարի թագաւորութիւն ընելէն ետքն, աս եղանակաւ իր՝ եւ իրմով Արշակունեաց ցեղին թագաւորութիւնը բոլորովին կորնչուց:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՑՈՑ

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՄԵՐՈՊԵԱՆՆԵՐՆ ԵՒ ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐՔ

Երբ Անտիոքեան ցեղին թագաւորութիւնն իր վերջին թագաւորին (Արտաշէս Գ-ին) անկարգ վարքը, նախարարաց անոր դէմ ունեցած անխորհուրդ ատելութիւնն ու Պարսից Նենգաւոր դարանակալութիւնը բոլորովին ջնջեցին եւ անհետ ըրին, եւ անոնց տեղ Մարզպան (գաւառակալ) անուանով պարսիկ իշխաններ Հայաստանին կառավարութիւնը ձեռք առին: Ասոնց ժամանակն ասանկ անտէրունչ երկիրը թշուառութեան ու տառապանաց ասպարէզ մը դարձաւ. վասն զի Պարսից թագաւորներն Հայոց տէրութիւնը ձեռք ձգելէն ետեւ, անոնց կրօնին դէմ ալ յայտնի պատերազմ բացին, որպէս զի զանիկա ալ ջնջելով՝ ամբողջ ազգն իրենց մէջ ընկղմին ու բոլորովին կորնչցընեն, եւ այսպէս զանիկա իրենց հետ միանջնուաղ եւ անբաժին կապով մը կապեն. եւ ասոր վարձանին հասնելու համար՝ ամէն տեսակ անգթութիւն, ապականութիւն, աւերք ու կործանում ի գործ դրին: Բայց Հայոց մեծ մասն իր առաջին կրօնասիրութեան եռանդէն յորդորուելով ու մղուելով, իր հոգելից առաջնորդներուն հետ մեկտեղ բոլոր զօրութեամբ ատ երկրորդ դարանակալութեան դէմ դնեցաւ. եւ թէպէտ

իր մէջէն ալ իրեն հակառակորդներ եւ սրտելի դնամներ ելան, ի վերայ այսր ամենայնի կարող եղաւ իր կրօնին թիշնամիցն վրայ փառաւոր յաղթանակ տանել, եւ կրօնն անսպառ պահել: Ա՛ս առաջին վէմ որին անյուելէն ետեւ, Պարսից սերտ թեան Հա-գարացւոց (Մահմետական Արաբացւոց) տակը նուա-ճուելովն՝ Հայաստան ալ անոնց ձեռքն անցաւ, եւ անոնց Խալիֆաներէն կառավարուելու սկսաւ, որոնց ժամանակը տառապանքն ու թշուառութիւնները նորէն սաստկացան, մինչեւ որ Բագրատունեաց ցեղն արքունական գահն ելլելով՝ երկրին մեծ մասը քիչ մը ժամանակ ան նեղութիւններէն ազատեց:

Ա՛ս մասին պատմութեան Աղբիւրներն են, Եղիշէ վարդապետը՝ (Ե· դարուն մէջ) որն որ Վարդանանց պատերազմին մէջը գտնուելով՝ Դաւիթ Մամիկոնեա-նին խնդրելովն անոր պատմութիւնը գեղեցիկ ճարտա-րախօսութեամբ գրեց: Ղազար Փարպեցի՝ (Ե·) որն որ Վահան Մամիկոնեանին մարզպանութեան ժամանակին պատ-մութիւնը գրեց, որոնց մեծ մասին ինքն ականատես եղած էր: Յովհան Կաթողիկոս (Թ—Ժ·) Ոսկիականց պատմութիւնը մեզի կ'աւանդէ· Սամուէլ երէց (ԺԲ·), որուն ժամանակագրութեան մէջ Մարզպանաց ու Ոս-կիականց կարգն եւ անոնց համառօտ պատմութիւնը կը բովանդակի: Նոյնպէս Յովհան Մամիկոնեան (Ի·), Ասողիկ (Ժ·), Թովմա Արծրունի (Ժ·), Վարդան (ԺԳ·), Կիրակոս Գանձակեցի (ԺԳ·), եւ այլն իրենց գրքե-րուն մէջ ասժամանակին պատմութեան շատ մա-սերը կ'աւանդեն: Ա՛ս ազգային պատմագիրներէն զատ քանի մը օտար պատմագիրներ ալ, ինչպէս Զոնա-րաս, Կեդրենոս, Եւագրիոս, Մենանդր եւ այլն, մեր ասգրքին՝ գլխաւորաբար Հայոց եւ Յունաց կամ Պարսից եւ Յունաց մէջ Հայոց պատճառաւ եղած դէպքերուն պատմութեանն առաջնորդ կ'եղան:

ԳԼՈՒԽ Ը

ՑԱՋԿԵՐՏԻՆ ՀԱՅՑՈՑ ԴԻՄՈ ՀԱՆԱՆՔ ՀԱՎԱՆԱՆՔԻՆ ՍԿԻԶԲԸ

Ա. Թրքիոյին ու Շմաւելին կաթողիկոսութիւնը. Ս. Սահակին ու Ս. Մեսրոպին մահը (**440**). Յովսէփ Պաղնեցիին կաթողիկոս դրուիլը. Բ. Յազկերտ Պարսից թագաւորը քրիստոնէից դէմ հալածանք կը հանէ, Հայոց նախարարներէն շատերը Պարսկաստան կ'արգելու. Ատոմ ու Մանաճիհր իշխաններուն նահատակութիւնը. Գ. Գենեզադուհին Հայաստան գալն ու հոն ըրածները. Միհրներսեհ Հայոց նամակ կը գրէ, եւ հայ եպիսկոպոսներն անոր պատասխան կու տան. Դ. Հայաստանին երեւելի նախարարները Պարսկաստան կը կանչուին ու հաւատքին ուրանալ յանձն չառնելնուն համար կը բանտարկուին.

Ա. Վեմարիշապուհ մարզպանը բոլոր իր իշխանութեան ժամանակը խաղաղութեամբ կառավարեց, ու Հայաստան հանգիստ պահեց. բայց Սուրմակ չար կաթողիկոսն իր փառամոլութեամբն եւ ըրած անկարգութիւններովն՝ ատ խաղաղութեան վրդովելն պատճառ եղաւ. անոր համար նախարարները ղինքը՝ տարի մը կաթողիկոսութիւն ընելէն ետքը վռնտեցին. վ.ատմ Սուրմակին տեղ Բրքիշոյ ասորին դրաւ, բայց ան ալ իր ըրած յափշտակութիւններուն պատճառաւ նախարարաց հաճելի չըլլալով՝ վ.ամէն ուրիշ կաթողիկոս մը խնդրեցին. ան.ալ ուղեցին որ Ս. Սահակ նորէն կաթողիկոս դրուի. թագաւորն երկու կողման ալ կամքը կատարելու համար, Շմաւէլ ասորին կաթողիկոս դրաւ, միայն հարկերն ու դատաստանները եւ ուրիշ աշխարհական բաները հոգալու համար. Ս. Սահակն ալ Հայաստան խաւրեց որ միայն հոգեւոր բաներու հոգ տանի, եւ որոնց համար որ Շմաւէլ հաւանութիւն տայ, ձեռնադրէ. Շմաւէլ եկաւ Հայաստան եւ սկսաւ փոքր պատճառներու համար եպիսկոպոսաց կալուածները յափշտակել. շատերն

ալ իշխանութենէ ձգեց, եւ հինգ տարի առ նգստնակաց կաթողիկոսութիւն ընդհէն եղբր մեռաւ։ Ան առեն նախարարները Ս. Յահակին գացին՝ որ ոք Բագրեւանդ գաւառը քաշած կը կենար, եւ իրենց ըրած ծին վրայ թագութիւն խնդրելով՝ աղաչեցին որ նորէն կաթողիկոսութիւնը յանձն առնու. բայց անիկա ամենեւին յանձն չառաւ, եւ իր Հայաստանին տպագայ վիճակին վրայ տեսած տեսիլքն անոնց պատմեց։ Ասիկ եղբը քանի մը տարի ալ տպրելով՝ Բլուր գեղին մէջ իր ծննդեան օրը վախճանեցաւ, որուն մարմինը Տարօն գաւառն Աշտիշատ գեղին մէջ թաղեցին։ Վեց տիս եղբն ալ Ս. Մեսրոպ Վաղարշապատ քաղքին մէջ վախճանեցաւ եւ Օշական գեղը թաղուեցաւ, որուն մեռած տան վրայ լսեղէն խաչ մ՚երեւցաւ, եւ յուղարկաւորութեան առներ նոյն խաչը դագաղին վրայէն մկատեղ գնաց, մինչեւ որ տեղը մարմինը գերեզման դրուեցաւ։ Ս. Մեսրոպին մաշտանէ եղբը Յովսէփ Պաղնեցի քահանան՝ անոր աշկերտներէն մէկն, ինչպէս որ տեղը պատուիրած էր, կաթողիկոս դրուեցաւ, որն որ եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց մէջ մեռած քանի մ՚անկարգութիւններուն դարման մ՚ընելու համար, իր իշխանութեան եօթներորդ տարին՝ Շահապիվան եկեղեցական ժողովք մ՚ըրաւ եւ ան անկարգութեանց դէմ քանի կանոն հաստատեց։

Բ. Վռամ Պարսից թագաւորին յաջորդեց իր որդին Յազկերտ Բ. որն որ Հայաստանին հանգիստ ու խաղաղութիւնը բոլորովին տակն ու վրայ ըրաւ։ Որովհետեւ Յունաց դէմ պատերազմի ելլելով ու անոնց յաղթելով, եւ նաեւ ուրիշ կողմերն ունեցած պատերազմներն ալ յաջողութեամբ լմընցնելով, այնչափ հպարտացաւ որ յանդգնեցաւ կրօնի դէմ ալ պատերազմ բանալ, եւ քրիստոնէութիւնն աշխարհիքս վրայէն բոլորովին չնչել ուզեց։ Յազկերտին՝ աս խորհուրդն ի գործ դնելու յորդորողներուն գլխաւորը,

Պարսից մոգերէն զատ, Միհրներսէհ Պարսից սերու-
թեան հազարապետն էր, որն որ արդէն շատոնց առիթ
կը փնտռէր քրիստոնէից դէմ հալածանք հանելու եւ
դանոնք Պարսից աղանդը դարձընելու. բայց Յունաց
կայսրէն վախնալով՝ իր խորհուրդն ի գործ դնելու չէր
համարձակեր: Հիմա Պարսից Յունաց վրայ ըրած յաղ-
թութենէն համարձակութիւն առած, եւ նաեւ Մի-
նեայ ցեղէն վարդվաղան անունով ուրացեալ նախա-
րարէ մը դրդռուած, զՅիշատաւորը յորդորեց որ իր
տակն եղող քրիստոնեաները Պարսից աղանդը դար-
ձընէ, որպէս զի ասով, ըսաւ, տատուածներուն քեզի
տուած այնչափ յաղթութիւններուն փոխարէն հա-
ճոյական գործ մ՚ըրած ըլլաս: Ցազկերտ անմիջապէս
ամէն Պարսիկ իշխաններուն ու մոգպետներուն հետ
խորհուրդ ըրաւ թէ ինչ եղանակաւ աս բանս սկսին ու
կատարեն, եւ որոշուեցաւ որ թագաւորը Հոնաց դէմ
պատերազմ բանայ, եւ բոլոր իր իշխանութեան տակն
եղող քրիստոնեաներէն ալ զօրք ժողված՝ իրենց իշ-
խաններովը մեկտեղ պատերազմի տանի, որպէս զի
իշխաններն ու զօրքը հեռանալով՝ Ճնայած ժողովուրդը
կարող չըլլայ իր հրամանին դէմ դնել: Շուտ մ՚ամէն
կողմ հրովարտակներ խրկուեցան, որ ամէն իշխան իր
զօրքն առած Պարսկաստան գայ. աս հրովարտակը
Հայաստան ալ գալով՝ նախարարները զօրքերնին առին
Ցազկերտին գացին, որոնց հետ Պարսից զօրքն ալ
միացած՝ Հոնաց վրայ գացին եւ երկու տարի շարունակ
պատերազմեցան, բայց բան մը չկրցան ընել: Պատե-
րազմին լմննալէն ետքը Ցազկերտ ամէն ազգաց զօր-
քերը տեղերնին խաւրեց, եւ անոնցմէ ուրիշ զօրք բո-
րել տուաւ. այսպէս եօթը տարի շարունակեց, եւ
աս եօթը տարուան միջոցին մէջ իր քովն եկող
քրիստոնեայ նախարարներն՝ ատակ, պատիւ եւ իշխա-
նութիւն խոստանալով՝ յորդորեց որ Պարսից աղանդը
դառնան: Բայց տեսնելով որ անոնք ամենեւին յանձն
չեն առնուր, յայտնի հրաման հանեց որ իր իշխանու-

[illegible] ամէն եղող ամէն քրիստոնեաները Հռաստաքնին [illegible] ընեն: Իսկ իր քովն եղող քրիստոնեայ զօրքը Նորէն Հնազ դէմ պատերազմի տարաւ, զորոնք ճամբան շատ չարչարեց, թշուառնին քիչ տալով, պատուաւոր իշխանները նախատելով եւ զանոնք հեթանոսներուն առջեւն անարգ ցուցընելով: Պատերազմին դառնալէն ետեւ, թող չտուաւ որ անոնք իրենց երկիրն երթան, այլ սկսաւ Նորէն զանազան տանջանքներով ստիպել որ Հաւատքնին ուրանան: Ատոմ գնուճի ու Մանուճիհր Ուշտունի իշխանները Յազկերտին բռածները տեսնելով՝ զօրքերնին առին ու Հայաստան փախան. բայց Պարսից զօրքն անոնց ետեւէն Հասաւ ու զամէնը ջարդեց, որոնք Քրիստոսի սիրոյն համար առանց դէմ դնելու իրենք զիրենք Պարսից ձեռքը տուին ու մարտիրոս եղան:

Գ. Յազկերտ Հայոց նախարարները Պարսկաստան արգելելէն զատ, Վռնշապուհ պարսիկ իշխանը Հայաստան խաբեց, որպէս զի բոլոր իր իշխաններէն զսկսած ազգն ալ իր կամացը խնամարհեղրնելու աշխատի: Եկաւ Վռնշապուհ դրսէն խաղաղութիւն ցուցընելով՝ կամայ կամաց սկսաւ Հայաստանին ներքին կապերը քակել. մնացած նախարարներուն մէջ խռովութիւն ձգեց, եկեղեցիներու վրայ Հարկ դրաւ, կրօնաւորները ցրուեց, Հարկերը կրկնապատիկ շատցուց, որպէս զի ասոնցմով Հայաստան տկարացընէ: Բայց երբ որ աս բաներս ամենեւին Հայերն իրենց կրօնէն խախտելու օգուտ մը չըրին, մոգպետին խորհրդովը Միհրներսհ անոնց գլխաւորներուն նամակ մը գրեց, որուն մէջ նախ Պարսից զարշելի ազանդը մեկնելէն ետքը, քրիստոնէական սուրբ կրօնին խորհուրդներն իբրեւ սուտ եւ անպիտան բաներ կը ցուցընէր, եւ Հրամայեց որ կամ աս նամակին ամէն խօսքերուն մեկիկ մեկիկ պատասխան տան, եւ կամ ելլեն Պարսից դուռը գան: Ս. Յովսէփ կաթողիկոսն աս նամակն առաջին պէս, Հայաստանին

եպիսկոպոսներէն 17 երեւելիները, շատ ալ հոգեւոր քահանաներ Արտաշատ քաղաքը ժողվեց, եւ անոնց հետ խորհուրդ ընելով՝ նախարարաց հաւատնամեակը Միհրներսեհին զօրաւոր պատասխան մը դրեց, որուն մէջ Պարսից աղանդին սուտութիւնն եւ անպիտանութիւնն, ու քրիստոնէական հաւատքին սուրբ ու ճշմարիտ հաւատք ըլլալը յայտնի ու համառօտակ ցուցուց, եւ նամակին ան խօսքով վերջացուց։ "Ա՛ս սուրբ հաւատքին վրայ մենք ամենքիս ալ, մեծէն մինչեւ պզտիկ հաստատուն կեցած ենք, եւ պատրաստ ենք անոր համար նաեւ մեր կեանքն ալ տալու,,։

Դ. Ա՛ս պատասխանն երբ որ Ցազկերտին եւ բոլոր Պարսից իշխաններուն առջեւը կարդացուեցաւ, թէպէտ եւ շատերը Հայոց համարձակութեանն եւ աներկիւղ իրենց հաւատքը պաշտպանելնուն վրայ զարմացան, բայց թագաւորը սաստիկ կատղեցաւ, ու մոգպետին խորհրդովը Հայ նախարարներուն երեւելիներն իրեն կանչեց, որոնք էին՝ Վասակ Սիւնեաց իշխանն, որն որ վերմիհրշապուհին տեղ Հայոց մարզպան դրուած էր[1], Ներշապուհ Արծրունի, Արտակ Ռշտունի, Գադիշոյ Խոռխոռունի, Վարդան Մամիկոնեան ու Սահակին թոռը՝ Հայոց սպարապետը, Արտակ Մոկացի, Մանէճ Ապահունի, Վահան Ամատունի, Գիտ Վահեւունի եւ Շմաւոն Անձեւացի։ Ասոնք թէպէտ եւ Ցազկերտին միտքը գիտէին, բայց որովհետեւ շատերնուն ազգականները Պարսկաստան նեղութեան մէջ էին, յուսալով որ իրենց երթալովը կրնան զանոնք ազատել, ելան գացին, ճամբայ՝ ելլելէն յառաջ ու Ցովսէփ կաթողիկոսին՝ հաւատքներնուն վրայ հաստատուն կենալու խոստում տալով։ Ցազկերտ անոնց

1 Վասակին մարզպանութեան իշխանութիւն ունենալը թէպէտ եւ երկու ժամանակակից պատմագիրներ, Եղիշէ եւ Ղազար Փարպեցի կը յիշեն, բայց անոր երբ եւ ինչպէս ան իշխանութեան հանելուն վրայ յայտնի չէ շատ մութիւն չեն ըներ։

ազգային ընդունելութիւնը[1] չունէին դատ, անունց հետ յանցաւորի պէս վարուեցաւ, ու հրամայեց որ երկրորդ օրն առջեւը գան: Նախարարներն որոշուած ժամանակին Պարսից իշխաններուն ու մոգերուն հետ իջած տեղերնին առջեւը գացին, որն որ անունց հետ բարկութեամբ խօսելով, բաւ, թէ որ վաղը իմի հետ պզտիկ երկրպագութիւն չեմ ըներ, ամենքնիդ ալ սաստիկ տանջանքներու կը մատնեմ, ու ձեր երկիրն անհամար զօրք ուարելով՝ ընտանիքնիդ եւ բոլոր ձեր ազգը կը ջնջեմ: Անոնք իրենց միտքէն նոյն ժամանակն ըրած հաւատարիմ ծառայութիւնները Յազկերտին առջեւը դնելով՝ չկանցին անոր բարկութիւնն իջեցնել, բայց երբ որ տեսան որ անիկա մտիկ չըներ, իրենք ալ բացայայտ ըսին որ մենք մեր տէրը հաւատքն ամենեւին թող չենք տար, ուստի ինչ տանջանք որ կ'ուզես մեզի տուր: Ան պատասխանին վրայ Յազկերտ սաստիկ բարկութեամբ բորբոքած, հրաման տուաւ որ ամէն հայ նախարարները նախատանօք իր առջեւէն մկրտի տանին. դահճապետին ալ հրամայեց որ զանոնք զգուշութեամբ բանտարկուածի պէս իրենց բնակարաններուն մէջ պահէ: Նախարարները շատ չկանցին, ու Պարսիկ իշխաններուն շատ տաք տուին որ կարող ըլլան ազատիլ ու տեղերնին երթալ, բայց անոնցմէ օգնութիւն մը չգտնելով՝ իրենք զիրենք Աստուծոյ յանձնեցին եւ անոր օգնութեանն ապաւինեցան:

1 Յառաջագոյն սովորութիւն էր որ, երբ որ Հայոց իշխաններէն մէկը գործքի մը համար Պարսկաստան կ'երթար, Պարսից թագաւորն անոր դիմացը մարդ կը խաւրեր, ու Հայաստանէն եւ իրեն ինչպէս ըլլալը կը հարցնէր. նաեւ անոր հան գալուն համար չնորհակալ կ'ըլլար եւ յառաջագոյն ըրած ծառայութիւններուն համար իրեն գովութիւն կու տար:

ԳԼՈՒԽ Ի

ՆԱԽԱՐԱՐԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԱՆ ԴԱՒԱՆԱԼԻՆ ՈՒ ՎԱՍԱԿԻՆ ԸՐԱԾՆԵՐԸ

Ե. Հայոց նախարարներն երեսանց հաւատքին կ'ուրանան ու Հայաստան կը դառնան։ Զ. Հայաստանի եպիսկոպոսներն ուրացեալ նախարարներուն դէմ դնելու կը պատրաստուին։ Վասակ Սիւնեաց իշխանը հաւատքը սրտանց կ'ուրանայ, եւ Հայաստան կրակապաշտութիւնն տարածելու եռեւէ կ'ըլլայ։ Է. Հաւատքին պահող նախարարներն ուրացեալներէն կը բաժնուին, անոնց դէմ պատերազմի կ'ելլեն ու կը յաղթեն, Վասակն ալ կը բռնեն։ Վասակ քրիստոնէութիւնը հաստատուն պահելու սուտ երդում ընելով՝ ազատ թող կը տրուի։

Ե. ՅԱՋԿԵՐՑ նախարարները Պարսկաստան ապրելէլով՝ զօրք կը պատրաստէր որ դանդիք հետ տանէր քշէ, ու Հայաստանի սպառնացած չարիքներն ի գործ դնելու սկսի։ Պարսիկ իշխաններէն մէկն՝ որն որ ծածուկ քրիստոնեայ էր, աս բանս իմանալուն պէս, եկաւ նախարարներուն պատմեց, եւ անոնց խորհուրդ տուաւ որ երեսանց թագաւորին ուզածը կատարեն, մինչեւ որ Պարսկաստանէն ազատին եւ իրենց երկիրն երթան. անկէ ետքը նորէն համարձակ սկսին իրենց կրօնը պաշտել, որպէս զի ասով, ըսաւ, ձեր աղգն եւ ընտանիքն ուրացութենէ ազատիք, որունք առանց իշխանի մնացած, չեն կրնար թագաւորին դէմ դնել, եւ ի հարկէ Պարսից աղանդը կ'ընդունին։ Ասոր վրայ բոլոր Հայ նախարարները ժողովեցան ու վրաց եւ Աղուանից իշխաններն ալ կանչելով՝ խորհուրդ բրին եւ որոշեցին որ դրանց թագաւորին կամքը կատարեն, մինչեւ որ իրենց երկիրն երթան. Վարդան Մամիկոնեան ապստամբեան ալ՝ որն որ իակղբան աս ուրացութեան սատակ դէմ կը դնէր, շատ սոխպելով եւ աւետարանի վրայ երդում ընելով՝ որ հաւատքին հաստատուն կը պահեն եւ միշտ իրեն հետ միաբան կը

մնան եւ իրեն կը հնազանդին, վերջապէս իրենց հետ միաբանեցին, եւ անմիջապէս թագաւորին ծանուցին որ պատրաստ ենք քու կամքդ կատարելու: Յագկերտ արտաքոյ կարգի ուրախացած, շուտ մ'ամէն իշխանները իրենց առաջին պատիւը տուաւ եւ ամէն մէկուն առատ պարգեւներ ալ շնորհեց, եւ հետերնին գունդ մը զօրք, 700էն աւելի ալ մոգ ու մէկ մոգպետ մը դրած՝ Հայաստան խաբեց, որպէս զի Հայոց Պարսից աղանդը ուրվէրցնեն. պատուէր տուաւ որ ամէն եկեղեցիները կործանեն ու կրակատուններ շինեն, եւ քրիստոնէութեան յիշատակը Հայաստանին մէջէն բոլորովին չնչեն: Բայց Գուդարայ Աշուշայ բդեշխն ու վաստակ Սիւնեաց իշխանին Խոբիկ եւ Ամիրներսեհ որդիները պատանդի պէս իր քովը պահեց, որպէս զի չըլլայ թէ նախարարներն իրենց խոստումը չպահեն:

Զ· Նախարարներուն քովն եղող քահանաներն, անոնց ուրացութեան վրայ սաստիկ տրտմած եւ միանգամայն արդար բարկութեամբ բորբոքած՝ անոնցմէ բաժնուեցան, եւ մէջերնէն մէկն իրենցմէ յառաջ Հայաստան խաբելով՝ եղածն իմացուցին: Հայաստանին եպիսկոպոսներն ու քահանաները նախարարաց ուրացութիւնը լսելնուն պէս, խորհուրդ ըրին եւ որոշեցին որ ամենայն զօրութեամբ անոնց դէմ դնեն ու թող չտան որ Հայաստան մտնեն, ամենեւին առանց խնայելու ոչ ազգականի, ոչ եղբօր, ոչ հօր. ուստի առ մարքով արք եւ կանայք զէնք առին, զրահ հագան ու պատրաստուեցան:

Իսկ նախարարները Պարսից զօրքին ու մոգերուն հետ Տրէ (Նոյեմբեր) ամսոյն մէջ Հայաստան հասնելով՝ Անդղ գեղը բանակեցան. եւ ամիսի մը չափ հանդիստ կենալէն ետքը, կիրակի օր մը մոգպետը մոգերուն հետ եկեղեցի մը գնաց եւ կ'ուզէր կործանել: Ս· Ղեւոնդ քահանայ՝ որն որ ուրիշ շատ եկեղեցականներով նոյն եկեղեցւոյն մէջ պաշտօն կը կատարէր, մոգերուն դէմ ելաւ եւ թող չտուաւ.

ժողովուրդն ալ Հաստ պատպանելով անոնց վրայ յարձակեցան եւ ազէկ մը ձեռնէով ու պլանին պատառելով՝ վռնտեցին: Ասոր վրայ մոպպետը զարհուրեցաւ, եւ Հայոց Հաւատքին հաստատութեան փորձն աչքովը տեսնելով՝ զանոնք մոլորեցընելէն բոլորովին յոյսը կտրեց. ուստի Վասակ մարզպանն իրեն կանչելով՝ սաստիկ յանդիմանութիւն մը տալէն ետքն, ըսաւ, Թէ որ դուն ալ մեր կրօնն ընդունիլ չես ուզեր, բայցայայտ ըսէ, ես մեծ մոպպետին ու Միհրներսեհին կը գրեմ որ Թագաւորը Համոզուին զձեզ ձեր Հաւատքին մէջ Թող տալու, որպէս զի ձեր եկեղեցիք չապականի եւ Հարկերը չպակսին: Բայց անօրէն Վասակն՝ որն որ փառասիրութեան եւ իր Պարսկաստանի մնացած որդւոցը սիրոյն Համար Հաւատքը ուրանալու ուրացած էր, մոպպետը շատ խօսքերով Հանդարտեցընելու ջանայ, եւ Միւնեայց նահանգին շատ գօրք ժողվելով՝ իր բանակը գօրացուց, որպէս զի կարող ըլլայ Թագաւորին հրամանը բունի կատարել տալ, եւ սկսաւ կէս մը սարկով, կէս մը պատիներ ու պարգեւներ տալով՝ իր կողմը մարդ վաստկիլ: Եւ որպէս զի ամէն կողմ կրակապաշտութիւնը շուտով տարածուի, նախարարաց տները մզկեր բաժնեց:

Ե. Եպիսկոպոսներն երբ որ Վասակին ըրած չարութիւնները տեսան, ճարտարութեամբ մը Հայոց բանակին ուրացեալներն ու Հաւատքնին պահողներն իրարմէ բաժնեցին. եւ երբ խորհրդի ժողովուեցան, եւ Վարդան սպարապետը բոլոր ոխերտաւոր իշխաններով կանչեցին եւ ըսին. Թէ որ Վասակին ըրածները դուք ալ Հաւան էք, նախ զմեզ մեռցուցէք, եւ ետքն ուզածնիդ ըրէք. իսկ Թէ որ Հաւան չէք, շուտով անոր չարութիւններուն վրէժն առէք: Նախարարները միաբերան Աստուած վկայ կանչելով Հաստատեցին որ իրենք անոր ըրածներուն ամենեւին Հաւանութիւն չունին, եւ անմիջապէս պատրաստութեան որ ուրացեալներուն վրայ երթան եւ անոնց

բրած չարութիւններուն վերջ տան: Մէկերնէն Զան-
դաման անունով սեպուհ մ՚իրենց հետ միաբանիլ
չուզեց, ասոր համար բռնեցին քարկոծեցին, որն որ
ամենուն վրայ շատ մեծ ազդեցութիւն բրաւ: Ընակ-
եաքն երեք գաւնդ բաժնուած, մէկը դէպ ի արեւելք,
միւսն արեւմտեան կողմն, իսկ երրորդը դէպ ի հիւսիս
քալեց, որոնք վաստկին բանակը մէջերնին առին ու
սաստիկ չարչարեցին. շատ երեւելի իշխաններ ալ ձեռք
ձգեցին ու բերդերու մէջ դրին. նոյնպէս վաստկին ալ
բռնեցին, բայց անոնք եպիսկոպոսաց ոտքն իյնա-
լով եւ երդմամբ խոստանալով՝ որ անոնք եաքն ալ
հաւատքի դէմ բան մը չընեն ու քրիստոնէութիւնը
հաստատուն կը պահէ, նորէն ազատ թող տրուեցան:

Վաստկին գաւնդը չրուելէն եաքը, նախապարսնե-
րուն գործը Պարսից բռնած Հայաստանի բերդերուն
վրայ գացին, եւ զանոնք առնելով՝ մէջինները սրէ ան-
ցուցին, ամէն կողմ մոգերը կէս մը չարչեցին, կէս մը
փախուցին ու կրակատուներնը կործանեցին. եւ ան
ամէն պատերազմներու մէջ Աստուած ալ իր օգնու-
թիւնը Հայոց գնդին վրայ յայտնի կը ցուցներ, մին-
չեւ անդամ մը երկու թիշնամեաց բերդ անոնց առ-
ջեւը յանկարծ կործանեց, որով ան կողմի կրակա-
պաշտ բնակիչները, ձեռքնին իրենց կրակատուն-
ներն այրեցին ու քրիստոնեայ եղան:

ԳԼՈՒԽ Գ

ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԵՐԿՐԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Ը. Պարսից զօրքն Աղուանից երկիրը կը յարձակին. Աղուանները Հայոց օգնութիւն կը խնդրեն: Ատամ Գնունին կառաւնդուպլիս կ'երթայ կայսրէ օգնութիւն խնդրելու համար: Թ. Վարդան Աղուանից օգնութեան կ'երթայ (450). Վասակ նորէն նենգութիւն ընելու կը սկսի: Ժ. Խաղաղ քաղաքին մօտ եղած պատերազմը, Պարսից յաղթութիւնը: ԺԱ. Վարդան Աղուանից բերդերը Պարսկներէն կ'առնու. Հեթանոսութեան նշանները նոյն երկրէն բոլորովին կը ջնջէ եւ Հոնաց թագաւորին հետ դաշինք կը դնէ:

Ը. ՀԱՑԱՑԱՆ իր բարեպաշտ իշխաններուն քաջութեամբը կատարած աւետիսը, Հոնաց կողմն եղող Պարսից զօրքն իրենց մերձակայ զօրապետին հետ Աղուանից երկիրն արշաւեցին, եւ սկսան եկեղեցիները կործանել, ու շատ մարդիկ բռնութեամբ իրենց աղանդը դարձուցին: Աղուաններն՝ որոնք տակաւ ազդ մ'ըլլալով՝ չէին կրնար Պարսից դէմ դնել, անմիջապէս իրենց տէրութեան հազարապետն եւ եպիսկոպոս մը Հայաստան խաւրեցին, եւ եղածներն իմացուցին: Հայոց իշխաններն ասոնց բաներս լսելով՝ անոնց խորհուրդ տուին որ քիչ մը տանէն Պարսիկները խաղցընեն մինչեւ որ իրենք հնարք մը գտնեն, ու մէջերնին ժողովք ընելով՝ գնունեաց Ատամ իշխանը՝ Ս. Յովսէփ կաթողիկոսին ու բոլոր Հայոց եպիսկոպոսներուն եւ իշխաններուն կողմանէ գրուած նամակով մը Թէոդոս կայսեր խաւրեցին, որուն մէջ Պարսից չարութիւններն եւ իրենց մինչեւ նոյն ժամանակն անոնց դէմ՝ ըրածները պատմելէնետքը, կ'աղաչէին որ ինքն ալ իրենց օգնէ, եւ թող չտայ որ եկեղեցիները հեթանոսներէն անարգուին ու քրիստոնէութիւնը ջնջուի: Ա նամակին ամէն Հայ իշխանները, նաեւ Վասակ Սիւնեաց իշխանն ալ իրենց կնիքը կոխած էին:

Թէոդոս Հայոց Նահապետը կաշկանդուած՝ յօժարեցաւ անոնց օգնութիւն խրկել. բայց դէռ պատրաստուած Թիւն տեսած աւուրն, իր կենացը վերջը հասաւ, որով ամէն բան աւրուեցաւ: Վասն զի իր յաջորդը Արաքսիանոս՝ իր զօրապետներուն խորհրդովը Պարսից հետ դաշինք դրաւ եւ Հայոց օգնելէն բոլորովին ետ կեցաւ:

Թ. Հայերը Թէպէտ եւ աս կողմանէ ունեցած օգնութեան յոյսերնին ալ պարապի ելաւ, ամենեւին չվհատան, այլ Աստուծոյ օգնութեանն ապաւինած՝ իրենց զօրքն երեք դունդ բաժնեցին. առաջինը Ներշապուհ Արծրունի իշխանին տուին եւ Արտաշատականի կողմը խաւրեցին որ Հայաստանին սահմանը պահպանէ, ու Պարսից ներս յարձակիլն արգելէ. երկրորդ դունդը Վարդան սպարապետին հետ Աղուանք յարձակող Պարսից վրայ խաւրեցին. իսկ երրորդը Վասակ Սիւնիին ձեռքը յանձնեցին: Վասակ՝ որն որ բոլոր սրբոտով Պարսից աղանդն ընդունած էր, Թէպէտ եւ երեսանց ինքը դինքը քրիստոնեայ կը ցուցընէր, իր մտքին հաճաձայն նահապարներն իր քովը պահեց, եւ անմիջապէս Պարսից զօրապետին մարդ խաւրելով՝ բսաւ Թէ Ահաւասիկ Հայոց դունդն երեք բաժնեցի. մէկն իմ ձեռքիս տակն է, որուն թող չեմ տար ձեզի վնաս ընելու. երկրորդն Արտաշատականին սահմանը հեռացուցի, իսկ երրորդը՝ զորն որ Վարդան հետն առած քու վրադ կը բերէ, պզտիկ ու քիչչոր գունդ մըն է, ամենեւին մի վախնար, դիմացն ել եւ անտարակոյս կը յաղթես:

Ժ. Վերոլիշեալ Վասակին աս խօսքերէն քաջալերուած՝ զօրքն առաւ եւ կռիւ դեռէն ասդին անցնելով՝ մինչեւ Խաղխաղ քաղքին առջեւը յառաջացաւ. հոն Վարդանին զօրացը պատահելով՝ անոնց դիմացը ճակատեցաւ: Վարդան սպարապետն ալ իր զօրքը Թշնամւոյն դիմացը շարեց. բանակին աջ Թեւն Արշաւիր կամսարականին տուաւ, եւ անոր օգնական Դիմաքսեան Մուշ սեպուհը. ձախ Թեւին վրայ դրաւ

Խորէն Խոռխոռունին, որուն օգնական տուաւ Համլետակ Դիմաքսանան. իսկ ինքը բանակին կենդրոնը կեցաւ: Զարնուելու նշանը տրուած պէս՝ Հայերը սաստիկ քաջութեամբ թշնամւոյն վրայ յարձակեցան, շատերը խարդեցին, մնացածը յրուեցին ու մինչեւ գետ հալածելով՝ անոնց մեծ մասը ջրին մէջ մղեցին ու խղդեցին: Ամենէն առելի Արշաւիր Կամսարականն եւ անոր օգնական Մուշ սեպուհն աս պատերազմին մէջ քաջութեամբ կռուեցան, որոնք թշնամիներէն շատ մարդ ձեռքովին սպաննեցին. բայց զանոնք հալածելու աւեներին, ճանճռանալու տեղ մը պատահելով՝ ձիերնին տղմին մէջ մտան, ու չկրցան յառաջ երթալ. նոյն միջոցին թշնամիք վրանին հասան ու Մուշ սեպուհը պարիին սպաննեցին[1]. իսկ Արշաւիր ձիէն վար ցատքելով՝ անոնց վրայ վազեց ու շատերը մեռցուց, որոնց մէջ նաեւ վարդ քաջ իշխանը՝ Լփնաց Թագաւորին եղբայրն, ու մնացածը փախուց: Նոյն աւուրը վարդան սպարապետը տեսաւ որ քանի մը Պարսիկ իշխաններ գետին վրայէն նաւով կը փախչին. անմիջապէս Արշաւիր Կամսարականն եաեւնէն խաբեց, որն որ գնաց գետեզերքէն ամէն նաւավարներն եւ իշխանները զարկաւ սպաննեց: Պարսիկներն այսպէս չարաչար յաղթուելով՝ ողջ մնացողներն անտառներու մէջ ու լեռներու վրայ փախան, որոնց ամէնն ալ Հայոց զօրքերը բռնեցին եւ սպաննեցին, այնպէս որ անոնց գունդը բոլորովին ջնջուեցաւ, եւ Հաղիւ թէ մէկ հոգի մը ձիով գետէն անցնելով կրցաւ իրենց բուն բանակն երթալ եւ իրենց պատահած դժբախտութեան գոյժը տալ:

ԹԱ. Ընկէ ետքը Հայոց զօրքը Պարսից բանակին հարուստ աւարները ժողվեցին, եւ կուռ գետէն ան-

1 Ներչէ ժամանակակից պատմիչն, որն որ շատ բաներն ալ աչքովը տեսած է, կը պատմէ որ աս ամէն պատերազմներուն մէջ Հայոց կողմէն Մուշ սեպուհէն զատ ուրիշ մարդ մը չմեռաւ:

դին անցնելով՝ ամէն Աղուանից բերդերը՝ զորանք Պարսիկները բռնած էին, պատերազմաւ առին, բոլոր մոգերը ջարդեցին, ու կրակատուները կործանեցին։ Աղուանից նախարարներն՝ որոնք ամուր բերուած վրայ փախած էին, Հայոց զօրքին ըլած յաղթութիւնները տեսնելով՝ եկան անոնց հետ միացան, ու միաբան զացին Ճորայ պահակը[1] կործանեցին, ու Հոնաց եւ անոնց սահմանակից ազգերուն հետ դաշինք դրին որ իրենք ալ Պարսից դէմ ելլեն ու Հայոց օգնեն։

ԳԼՈՒԽ Ի

ՎԱՍԱԿԻՆ ՀԱՅՑԱՍՏԱՆ ԸՐԱԾՆԵՐԸ

ԹԻ· Վասակ Հայաստանը խռովելու եւ ապականելու կը սկսի· Վարդան ապարապան Աղուանից երկրէն կը գառնայ եւ Սիւնեաց երկիրը կ'ապատակէ։ Պարսից Թագաւորը նենգութեամբ Հայերը հանդարտեցնելու կ'աշխատի, եւ չկրնալով յաջողցնել, անոնց վրայ զօրք կը խաւրէ· ԹԻ· Վասակին նենգաւոր կարգադրութիւնները· ԹԻ· Վարդան Թըլնամտին դէմ ելլելու կը պարտաստուի· Առանձաւ սեպուհը Պարսից առպատականերուն կը յաղթէ։

ԹԻ· Վասակ Սիւնեաց իշխանը Վարդանին Աղուանից երկիրն ըրած յաղթութեան վրայ ամենեւին տեղեկութիւն չունենալով, սկսաւ նորէն իր սրտին մէջ ծածկուած չարութիւնը յայտնել ու Հայաստան տակն ու վրայ ընել։ Շատ ամուր բերդեր կործանեց, գեղերն այրեց, ուխտապահ նախարարներուն ընտանիքը բռնեց իր երկրին (Սիւնեաց) բերդերուն մէջ դրաւ, եկեղեցիները փլցուց ու քահանաները բանտ դրաւ։ Ա՛ս ամէն չարեաց գործը Հայերն անմիջապէս Վարդան սպարապետին հասցուցին, եւ անոր ծանուցին որ Վասակին

1 Ասիկա Կովկաս լերանց կիրճերուն մէջ շինուած ամուր բերդ մըն էր, զոր Պարսից Թագաւորը շինել տուած էր, Հոնաց Պարսկաստան յարձակիլն արգելելու համար։

Հետ շատ ուրիշ նախարարներ ալ միարանած են, իսկ Ներսեսեանի կողմն եղող գործն ալ խոստացած են հետ միանալ։ Վարդան առանց խոտորելու շատ մը գործեր ժողվեց ու ձմեռայ ելաւ, եւ երկու օրուան մէջ Հայաստան հասաւ, ան ժամանակն որ Վասակ Հայոց գնդին Ազատանից երկիրն ըրածներուն լուր առած ըլլալով՝ սաստիկ շփոթութեան մէջ ինկած էր. որն որ երբ որ Վարդանին գալն ալ լսեց, ամէն բանած գերիներն ու յափշտակած հարստութիւնները թող տալով՝ դիշերանց փախաւ իր երկիրը դնաց։ Բայց որովհետեւ ձմեռը հասած էր, եւ Վարդան բաւական պաշար չունենալով՝ չէր կրնար բոլոր գործը մէկտեղ պահել, անոնց մեծ մասը տեղերնին խաւրեց, եւ հրաման տուաւ որ գարնան նորէն իր քովը ժողվուին։ Իսկ քովը պահած գործերն շատ գնդեր Սիւնեաց երկիրը խաւրեց, որոնք շատ տեղեր ապստամբեցին, եւ ուրացեալներն այնչափ նեղը ձգեցին՝ որ ուրիշ կերակուր չկրնալով գտնել, սաստիկ իշու ու ձիու միս սկսան ուտել։ Եպիսկոպոսներն երբ որ աս խեղճութիւնները տեսան, ժողովրդեան պատուէր տուին որ բոլոր քաղցած ամիսը պաք պահեն եւ Աստուծոյ աղաչեն որ իրենց ողորմի ու օգնէ։ Եւ որպէս զի Պարսից թագաւորին սիրտն ալ շարժեն որ բոլոր չարիքներէն ետ կենայ, դերի բռնուած Պարսիկ մ'առջեւնին կանչեցին, եւ եղած վնասներն ու վասակին ըրածները մէկիկ մէկիկ անոր պատմելով՝ Պարսկաստան խաւրեցին որ երթայ Ցաղկերտին առջեւը գնէ։ Ցաղկերտ երբ որ աս մարդէն Հայաստանին խեղճ վիճակն իմացաւ, դրսէն քիչ մը փոխուիլ ցուցուց. անմիջապէս ամէն չարչարանքի մէջ եղող քրիստոնեաներն ազատեց, ու հրաման տուաւ որ Համազասպ իրենց կրօնը պահեն. քահանաներուն պատուէր խաւրեց որ եկեղեցիներուն մէջ իրենց պաշտօնն անխափան կատարեն. Հայաստան ալ հրովարտակ մը խրկեց, եւ ամենուն ընդհանուր թողութիւն եւ քրիստոնէու-

թեան կատարեալ ազատութիւն տուաւ: Ա՛ս ամէն բաներուն վախճանը Հայերը հանդարտեցրնել էր, որպէս զի անկէ ետքը կարող ըլլայ դիւրութեամբ իր կամքը կատարել: Բայց երբ որ տեսաւ որ անոնք ասկէ խաբէական խոստմունքներով ու ընծրհքներով չկաշառուեցան ու հաստատուն կեցան, ան առեն ետքի փորձի ձեռք զարկաւ, այսինքն զէնքի զօրութեամբ ուզեց Հայերը նուաճել եւ իր ուզածը բռնի կատարել տալ. ուստի առ վախճանաւ մեծ բանակ մը եւ շատ փղեր պատրաստել տուաւ, որոնց վրայ Միհրներսեհ իշխանը զօրապետ դնելով՝ Հայաստան խաւրեց:

ԺԳ· Լիկա Միհրներսեհ փայտակարան քաղաքը բանակը դրաւ, եւ զվասակ իրեն կանչելով՝ բոլոր գործքն անոր յանձնեց: Ա՛ս անօրէն իշխանն անմիջապէս նախարարներուն մէջէն իրեն կողմն եղողներն իրենց զօրքովը քովը ժողվեց, որոնց գլխաւորներն էին, Տիրոց Բագրատունի, Արտակ Ռշտունի, Գադիշոյ Խոռխոռունի, Գիտ Վահեւունի, Մանէճ Ապահունի, Արաէն Գաբեղեան, Ներսեհ Ուրծայի, Ընջիւղ Ակէացի, Վարազշապուհ Պալունի, եւ ասոնցմէ զատ շատ ուրիշ իշխաններ ու սեպուհներ: Բոլոր Սիւնեաց նահանգին բնակիչները Պարսից աղանդը դարձուց եւ անոնցմէ մեծ դունդ մը ժողվեց: Ա՛ս բաներս ընելէն ետքն ամէն կողմ նամակներ գրեց, ու առաքեմամբ ամենուն հրատարակեց որ թագաւորը քրիստոնէութեան ազատութիւն շնորհեց. քանի մը չար եւ անպիտան քահանաներու ձեռքով ալ միամիտ ժողովուրդը խաբեց: Եւ որպէս զի Հունք կարող չըլլան Հայոց օգնել, անոնց սահմանն անհամար Պարսից զօրք խաւրել տուաւ. Միհրներսեհին ալ Վարդանին զօրութեանը վրայ ճիշդ տեղեկութիւն տուաւ, որն որ ամէն բան իմանալէն ետեւ իր զօրքը Մուշկան Նախալաւորտ իշխանին յանձնելով՝ Հայոց վրայ խաւրեց:

ԺԴ· Լսկ Վարդան առաքը զօրապետը, թէպետ եւ թշնամւոյն ահագին զօրութիւնն եւ իր տկարութիւնը

կը տեսնէր, բայց ըսելը յայտն Աստուծոյ վրայ դրած ըլլալով՝ պատրաստուեցաւ որ անոնց դէմ ելլէ։ Աստի իրեն հետ միաբանած նախարարներն ու զօրքն որոց թիւը 66,000 էր, Արտաշատ քաղաքը ժողվեց, ուրացեալ նախարարներուն տեղ՝ ամէն մէկուն ապրուստներէն անոնց ցեղերուն վրայ նոր իշխաններ դրաւ, եւ անկէ յառաջ անցնելով՝ Արտազու գաշտին վրայ բանակը կեցուց։ Հոն եկան նաեւ Ս. Յովսէփ կաթողիկոսն եւ Ս. Պետրոս քահանան ուրիշ շատ քահանաներով եւ եկեղեցականներով՝ որպէս զի իրենք ալ աս հոգեւոր պատերազմին զործակից ըլլան։ Սպարապետը զօրքը կարգի դնելէն ետքն, անոնց յորդորական խօսք մը խօսեցաւ, որ Աստուծոյ սիրոյն եւ իրենց հաւատքին պաշտպանութեան համար քաջութեամբ պատերազմին, եւ անոնց առատ ռոճիկ բաժնելով՝ կ'ուրախացուցէր։ Նոյն առենը յանկարծ լուր հասաւ որ Պարսից զօրքը Հերը եւ Ջարեւանդ գաւառները հասեր բանակնին դրեր են, եւ անոնցմէ շատ մսպատակ գնդեր ասդին անդին կ'երթան աւար կ'առնեն ու կ'աւերեն։ Վարդան անմիջապէս Առանձար Ամատունի քաջ սեպուհը 2000 զօրքով ասպատակներուն վրայ խրկեց, որն որ գնաց քաջութեամբ զարկաւ, անոնցմէ շատերը ջարդեց, մնացածն իրենց բուն բանակը փախուց, եւ ինքը յաղթականաբար դարձաւ։ Ա՛ս փոքր յաղթութեան վրայ Հայոց զօրքն աւելի եւս հոգի առին եւ արիացան եւ աներկիւղ պատերազմելու պատրաստուեցան։

ԳԼՈՒԽ Ե

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

*ԺԵ. Վարդան Տղմուա գեաին քովը Պարսից հետ կը զար-
նուի եւ խառնուրդին մէջ կը մեռնի (451). ԺԶ. Պատե-
րազմին մէջ մեռնողներուն թիւը։*

ԺԵ. ՄԻԱԲԱՆԵԱԼ նախարարներուն տեսած պա-
տրաստութիւնը՝ Վասակին ու Պարսից զօրապետին
սիրտը վախ ձգեց, անոր համար սկսան նորէն խաբէա-
կան խոստմունքներու ձեռք զարնել, որպէս զի զանոնք
իրարմէ բաժնեն եւ դիւրաւ յաղթեն. բայց երբ որ
տեսան որ նախարարներն իրենց խօսքերուն մեկ չեն
ըներ, ան ատեն իրենք ալ բոլոր զօրութիւնին մէկ-
տեղ բերին, եւ անոնց վրայ քալեցին։ Պատերազմին
առաջին իրիկունը Ս. Ղեւոնդ Ս. Յովսէփին հրամա-
նով՝ զօրաց Հոգեվից ճառը խօսեցաւ. առաւօտն դէմ
պատարագ մատուցուեցաւ եւ ամէնը հաղորդութիւն
առին, չկրտուածներն ալ մկրտուեցան։ Ակիկ եաբն
սպարապետը նախարարներուն հետ պատերազմական
խորհուրդ ընելով՝ զօրքը չորս դունդ բաժնեց եւ Տըղ-
մուա գետին քով թիւնամոյն դիմացը ճակատեցուց։
Առաջին գնդին վրայ զօրապետ դրաւ Ներշապուհ
Արծրունին եւ անոր օգնական Մոկաց իշխանն ու
Միհրշապուհ Մարդպետը, եւ ճակատին կենդրոնը
կեցուց. երկրորդ գունդն ալ Թեւէր դրաւ, որուն զօ-
րապետութիւնը խորէն Խոռխոռունիին տուաւ, եւ
անոր օգնական Ներսեհ Քաջբերունին. երրորդ գունդն
ալ Թաթիւղ Վանանդացիին եւ անոր օգնական Տա-
ճատ գնթունիին հրամանին տակ, պահեստի համար
ճակատին ետեւը կեցուց. իսկ ինքն Արշաւիր Կամսա-
րական եւ փափաք Առաւղենեան իշխաններուն եւ
իր Համազասպեան եղբօրը հետ՝ չորրորդ գունդով
ձախ թեւը կեցաւ, որուն դիմացն ուրացեալ Սիւնեաց
գունդը կեցած էր, եւ նշան տուաւ որ զարնուելու

սկսին։ Հայոց զօրքը սաստիկ քաջաթեամբ իրենցմէ չորեքպատիկ աւելի թիւնաւոր ու կատաղի փղերուն վրայ յարձակեցան, եւ Տղմուա գետէն անդին անցնելով սկսան զանոնք ջարդել։ Նոյն ժամանակը Վարդան սպարապետը տեսաւ որ ձախ թեւը տկարանալու սկսեր է. անմիջապէս բոլոր զօրաթեամբ նոյն թեւին հետ պատերազմող Պարսից աջ թեւին վրայ հնկաւ, եւ զանիկա խորտակելով՝ փղերուն ետեւը փախուց. ասոր վրայ թիւնաւոյն ճակատին կարգը շփոթեցաւ, եւ շաւարն սկսան ցրուիլ ու փախչիլ։ Մուշկան Նիսատուրտ իր բանակին քայքայիլը տեսածին պէս, իր քովն եղող պահեստի գնդերն ու փղերն առած՝ Վարդանին դիմադրելու վրայ յարձակեցաւ, եւ զանիկա ամէն կողմանէ պաշարեց, ուր Ս. Վարդան երկայն ատեն քաջաթեամբ բիւրաւոր թիւնաւոյն զէմ պատերազմելէն ետքը՝ զարնուելու հնկաւ, եւ մարտիրոսութեան պսակն ընդունեցաւ։ Խակ միւս գնդերը մինչեւ արեւուն մտնելը պատերազմեցան եւ յաղթութիւնն անորոշ մնաց. բայց որովհետեւ սպարապետանին կորսնցուցած էին, եւ չկար մէկն որ գլուխ բլլար եւ զիրենք կառավարէր, դիշեր եղածին պէս սկսան ապդին անդին ցրուիլ, եւ անառիկ բերդերու եւ ամուր դաւառներու մէջ մտան ամրացան։

Ժ.Չ. Ասոնք պատերազմին մէջ նահատակուղ իշխաններն են՝ Վարդան Մամիկոնեան սպարապետն զօր, Խորէն Խոռխոռունի, Արտակ Պալունի, Ցոփաս Գնեհունի, Համազասպ Դիմաքսեան, Ներսեհ Քաջբերունի, Վահան Գնունի, Աբսէն Ընծայեցի, Գարեգին Սրուանդստեան եւ իր երկու եղբայրներն. ասոնցմէ զատ 285 ալ հասարակ զինուոր. 740 հոգի ալ ապդին անդին ցրուածներէն կամ բերդերու մէջ ապաքինածներէն ձեռք բնկան եւ սպանուեցան, որոնց ամենուն մէկտեղ թիւն իշխաններն ալ մէկտեղ 1036 հոգի։ Խակ Պարսից կողմէն մինակ պատերազմին մէջ 3544 հոգի մեռան, որոնցմէ 9 հոգի մեծ իշխաններ էին։

ԳԼՈՒԽ Ջ.

ՆՏՐՈՄԻՋՈ ՄԱՐՋՊԱՆԻՆ ՀԱՑԱՍՏԱՆ ԳԱԼԸ

ԹԷ. Վասակ Հայաստանի բերդերէն առնելու կ'ալխատի. շատ տեղեր կ'ապականէ եւ Ս. Ցովսէփ կաթողիկոսն ու Ս. Ղեւոնդ քահանան կը բռնէ։ Հայ նախարարները զանազան տեղ Պարսից կը յաղթեն ու Հոնաց թագաւորն անոնց դէմ կը հանեն։ Ստորոտից իշխանը Հայաստանի մարզպան կը դրուի։ ԹԷ. Ս. Ցովսէփ ու Ս. Ղեւոնդ Պարսկաստան կը խրկուին. Հայոց նախարարները Ցաղկերտին կ'երթան. Վասակ իր ըրած չարութիւններուն համար մահապարտաց բանտը կը դրուի ու հոն չարաչար կը մեռնի (452)։

ԹԷ. Ո՛ՒՇԻՆ պատերազմին այսպէս վախճան ունենալուն վրայ շատ տրտմեցաւ, եւ չէր գիտեր ինչ ընէ. բայց Վասակ զինքը քաջալերելով՝ խորհուրդ տուաւ որ ժողովուրդը՝ քրիստոնէութեան ազատութիւն խոստանալով խաբէ ու նուաճէ, իսկ բերդերը պատերազմաւ առնու եւ մէջի զօրքերը հնազանդեցնէ։ Պարսիկ զօրապետն ասոր խորհրդեան անսաց, եւ զՎասակ հետն առած՝ նախ ամուր բերդի մը վրայ գնաց, ուր որ գունդ մը հայ զօրք եւ շատ քահանաներ ապաւինած էին, եւ սաստիկ պատերազմեցաւ, բայց մէջիններն աղէկ պաշտպանելով՝ բան մը չկրցաւ ընել. ուստի նորէն սուտ խոստումներ ակսաւ ընել։ Ան առեն Թակ անունով մէկը պարսկին վրայ ելաւ եւ Վասակին ըրած խարէութիւններն ու մնասներն երեսը զարնելով՝ նոյն գիշերը 700 հոգի հետն առած՝ ելաւ գնաց։ Իսկ ներսը մնացողներուն կերակուրը հատնելով՝ անճնաւոր եղան, որոնցմէ Վասակ 213 հոգի անվիջապէս սպաննել տուաւ։ Բայց Ս. Ցովսէփ կաթողիկոսն ու Ս. Ղեւոնդ, ուրիշ քանի մ'եկեղեցականներու հետ՝ Վասակին ըրած նեղութեան դէմ Ցաղկերտին բողոքեցին, անոր հա-

մար Մուշկան թող չտուաւ որ զանոնք ալ սպաննեն, այլ երկու սուրբերը ծեծել տուաւ ու բանդ քովը պահեց, իսկ միւս քահանաները տեղերնին խաբեց։ Նոյնպէս ուրիշ ամուր բերդերն ալ՝ Պարսկաստանէն նոր զօրք բերել տալով՝ սաստիկ պաշարեց ու գրկեր, բայց մէջինները զերենք ալէկ պաշտպանելով՝ անոնց տեղ թշնամւոյն չարաչար յաղթեցին, անոնց մեծ մասը ջարդեցին, մնացածը փախուցին։ Ասոր վրայ Վասակ սաստիկ բարկացաւ, եւ սկսաւ բերդ չունեցող տեղերն ապաստակել, գեղերն այրել, մարդիկները ջարդել ու գերի տանիլ։

Տմբեաց գաւառն ամրացած Հայ նախարարներն ասանկ չարիքները լսելնուն պէս, ալ չուզեցին անգործ կենալ, այլ զօրքերնին առած՝ դուրս ելան ու Պարսից երկիրը յարձակեցան. շատ գաւառներ ապատակեցին, քաղաքները կողոպտեցին եւ այրեցին, ու մարդիկը գերի բռնած՝ իրենց ամրոցները բերին։ Նոյնպէս Խաղտեաց Պարխար լեռներուն վրայ եղող իշխաններն, ուր Հմայեակ Ս. Վարդանին եղբայրը գլուխ եղած՝ ցրուած զինուորները քովը ժողված էր, երբ որ տեսան որ Պարսիկներն արձակ համարձակ ամէն կողմ կը յարձակին ու կրցած տեղերնին կը թալլեն, կ'այրեն, եւ նկեղեցիները կը կործանեն, իրենք ալ միաբան իրենց ամրութիւններէն դուրս ելան ու ցրուած Պարսիկներէն շատ մարդ սպաննեցին, եւ ասկից ներուն մէջ միայն Հմայեակ իշխանը շատ քաջութիւններ ընելէն ետքը զարնուելայա մեռաւ. իսկ միւս զօրքերը փախչող թշնամիներուն ետեւէն ինկան ու հալածեցին, եւ շատ տեղեր ապստամբներէն մաքրեցին։ Ասոր վրայ Պարսիկները վախցան եւ ասդին անդին յարձակելէն դադրեցան։ Իսկ Արցախի անտառներուն մէջ ապաւինած Հայ զօրքը Հոնաց Թագաւորին դեսպան խաբեցին եւ իրենց թշուառ վիճակին անոր խնդրելով՝ խնդրեցին որ ինքն ալ դրած դաշինքին համաձայն Պարսից դէմ ելլէ։ Թագաւորն անմիջապէս

ահադին բանակ մը կազմեց ու յանկարծ Պարսից երկիրն արշաւեց· շատ գաւառներ այրեց, կոթծանեց ու մարդիկը ջարդեց ու գերեց, որով Յազկերտ շատ նեղն ինկաւ ու շփոթեցաւ, մանաւանդ երբ որ իր Հայաստանի բանակին կրած մեծ վնասին լուրն ալ առաւ: Ուստի առ ամէն չարեաց շուտով վերջ մը տալու համար, բոլոր իր զօրքը Մուշկան Նիսալաւուրտին հրամանին տակ Հոնաց դէմ խաւրեց, Հայոց վրայ ալ Ատրորմիղդ իշխանը մարզպան դրաւ, հրաման տալով որ ամէնուն հետ սիրով վարուելով՝ երկիրը խաղաղցնէ:

ԺԸ· Այսպէս Ատրորմիղդ եւ Հայոց խաղաղասիրեան աւետիսը բերաւ· եպիսկոպոսներուն ու քահանաներուն պատուէր խաւրեց որ իրենց պաշտօնը կատարեն· մինչ Ս· Յովսէփ կաթողիկոսը, Ռշտունեաց Սահակ եպիսկոպոսը, Ս· Ղեւոնդ քահանան եւ ուրիշ քանի մը քահանաները շղթայով կապած՝ Յազկերտին խաւրեց: Հրաման տուաւ որ գողտուած եկեղեցիները բացուին, ամէն մարդ իր կրօնը համարձակ պաշտէ, բռնութեամբ ուրացածներուն հրամայեց որ նորէն իրենց առաջին հաւատքը դառնան· խոստացաւ ալ որ հարկերը կը թեթեւցնէ, եւ Հայաստան կեցող Պարսից զօրքը քիչցուց: Ա՛ս ամէն բան տեսնելով փախչող եկեղեցականներն եւ աշխարհականներն, իրենց տեղերը դարձան· իսկ բերդերու մէջ ամրացած կամ հեռու տեղեր գացած նախարարներն երբ որ տեսան որ Հայաստան խաղաղացաւ, Ատրորմիղդին իմացուցին որ կ՚ուզեն Յազկերտին երթալ, եւ անոր հետ Հայաստան կ՚արգի խոնարհելու համար անձամբ խօսիլ, եւ եղած վնասներուն պատճառն անոր իմացընել: Մարզպանն անոնց թախանձարին կողմանէ նամակներ խաւրեց եւ երդմամբ հաստատեց որ ամենեւին իրենց վնաս մը չհասնիր· ասով նախարարները քիչ մը վստահութիւն ունեցան եւ ելան Յազկերտին գացին: Բայց վասակ անունով յառաջ Պարսկաստան երթալով ամէն բան իր ուզածին պէս պատ-

մեց, որուն թագաւորը պատասխան տուաւ թէ երբ որ քրիստոնեայ իշխաններն ալ Հաճնին, ան ատեն երկու կողմանէ ալ կը լեմ ու դաշտասան կ'ընեմ: Ուստի երբ որ իշխանները Պարսից դուռը Հասան, Յազկերտ Միհրներսեհին յանձնեց որ ամէն եղած բաներն ու պատահած չարիքներուն պատճառները աղէկ մը քննէ: Միհրներսեհ դաշտասանի նստաւ, որուն մէջ վաճառին ամէն բրածներն, ազին անդին Պարսից դէմ օգնելիւն խնդրելու համար գրած նամակները, խարէութեամբ այնչափ անմեղներուն մահուան եւ քաղաքներուն ու դեղերուն կործանման պատճառ բլլալն երեւան եկաւ: Ան ատեն թագաւորին հրամանովը բոլոր պատիւներէն Հանուեցան եւ անարգութեամբ մահապարտներուն բանար դրուեցաւ, ուր ատոիկ հիւանդութենէ մը բռնուելով՝ բոլոր անդամները լուծուեցան ու փտաեցան, եւ Հարմինն որդնոտեցաւ. եւ այսպէս չարաչար մահուամբ մեռնելով՝ իր ազգին Հասցուցած թշուառութիւնները սոսկալի պատիժն առաւ:

ԳԼՈՒԽ Ի

ՊԵՏՈՆԴԵԱՆՑ ՄԱՐՏԻՐՈՍՈՒԹԻՒՆ

ԺԹ. Յաղկերտ նախարարները չղթայէն կը զարնէ, եւ կապեալ քահանաներուն հետ Նիւշապուհ քաղքին մէջ կը բանտարկէ: Ղեւոնդեանք Նիւշապուհին քով կը նահատակուին (454): Իրենց մարմինները վայ երեւցած տեղին եւ անոնց քրիստոնէից ձեռքն անցնիլը: Ի. Նախարարաց կրած նեղութիւնները. իրենց բանտէն ազատիլն ու Հայաստան դառնալը (461):

ԺԹ. ՅԱՂԿԵՐՏ ամէն իր քովն եկող Հայ նախարարներն՝ որոնց երդմամբ խոստացած էր որ ամենեւին վնաս չհասցըներ, չղթայով կապել տուաւ, եւ կապեալ քահանաներուն հետ Նիւշապուհ քաղաքը բանտարկեց: Ան բանիս վրայ Բէլ անունով քրիստոնեայ Հոն մը շատ արտասուաւ եւ անմիջապէս գնաց Քուշանաց Թագաւորին Հայոց Պարսիկներէն կրած նեղութիւնները եւ նախարարներուն խեղճ վիճակը պատմեց: Թագաւորը Պարսից մաս բռնածներնուն վրէժն առնելու համար, անոնց երկիրն արշաւեց, Յաղկերտին զօրացը մեծ մասը ջարդեց, շատ գաւառներն ասպատակեց ու գերեց գերփեց. ասոր վրայ Պարսից Թագաւորը շատ նեղը մնաւ եւ խորին տրտմութեան մէջ ինկաւ: Բայց անօրէն մոգերն անոր տրտմութիւնը փարատելու համար ըսին թէ աս գլուխդ եկած չարեաց պատճառը քրիստոնեաներն են, զորոնք սպէք պահելովդ աստուածները քեզի դէմ բարկացան եւ աս պատիժը տուին. ուստի թէ որ քովի քրիստոնեաներդ մեռցընելու ըլլաս, աստուածները կը հաշտուին, ու թշնամիներուն կրնաս յաղթել: Անօրէն Թագաւորն ասոր հաւատալով՝ անմիջապէս իր բանակին մէջ եղող Սամուէլ եւ Աբրահամ քահանաները նահատակել տուաւ. Դենշապուհ իշխանն ալ Նիւշապուհ խաւրեց որ հոն բանտարկուած քահանա-

ները մեռցընէ։ Պէնշապուհ նոյն տեղը հասնելով՝ լսեց որ քաղքին երեւելի մոգպետը՝ քրիստոնէից վրայ ծագած երկնատոր լոյսը տեսեր՝ ու քրիստոնեայ եղեր է. շուտ մ'ասս բանս թագաւորին իմացուց եւ անոր հրամանովը զանիկա հեռու տեղ մը քշեց ու խորանկ փոսի մը մէջ նետել տուաւ։ Եւքը բանտարկեալներն՝ որոնք էին Ս. Յովսէփ կաթողիկոսը, Ս. Սահակ Ինշտունեաց եպիսկոպոսը, Ս. Ղեւոնդ, Ս. Մուշէ, Ս. Արսէն քահանաներն եւ քաջալ սարկաւագը, քաղքէն հեռու անապատ տեղ մը տարաւ եւ տանջելով նահատակից։ Եւ որպէս զի քրիստոնեաներն անոնց սուրբ մարմինները չգողնան, քովերնին պահապաններ դնել տուաւ։ Բայց երեք օր եւքը գիշերատեն սուրբերուն մարմնոյն նետուած տեղն ահագին որոտման ձայներ սկսան ելլել, ու պահապաններն սկսան տանջուիլ, որոնք սարսափած՝ թող տուին փախան։ Անոնց մէջ ծածուկ քրիստոնեայ մ'ալ ըլլալով՝ միւսներուն փախչելէն ետեւ դնաց ուրիշ 10 քրիստոնեայ ալ կանչեց եւ անոնց հետ սուրբերուն մարմինները ժողվեց, զատ զատ մաքուր լաթերու մէջ պլլեց եւ բերաւ կապուած նախարարներուն եւ ուրիշ քրիստոնեաներուն բաժնեց։

Ի. Խակ առաքինի նախարարներն երկայն ատեն բանտին վիշտերն Աստուծոյ սիրոյն համար համբերութեամբ քաշեցին, մինչեւ որ Շղոմշապուհ իշխանն՝ որն որ անոնց ազնուական բնութիւնը տեսնելով՝ վրանին շատ սէր կապած էր, շատ եռեւէն իյնալով եւ պաթսիկ իշխանները միջնորդ բռնելով՝ Յազկերտը հաւանեցուց ու հրաման առաւ որ զանոնք բանտէն հանէ, եւ իրենց պատիւը նորէն տուաւ. թագաւորական գանձէն ալ ամենուն ոսկիկ կապեց։ Քիչ մը եւքը Յազկերտ զանոնք առջեւը բերել տուաւ, եւ սիրով խօսելով՝ խոստացաւ որ ամէնն ալ իրենց երկիրը խաբէ։ Բայց ասս խոստումը դեռ չկատարած՝ ինքը մեռաւ եւ իրեն յաջորդեց իր պզտիկ որդին Պերոզ,

որն որ վանազան պատերազմներու եւ խռովութիւններու պատճառուս հինգ տարի ալ զանոնք Պարսկաստան պահեց, եւ իր թագաւորութեան վեցերորդ տարին ամէնը մէկտեղ պատուով իրենց երկիրը խաբրեց. Աթաբէկնաստ պարսիկ իշխանն ալ Հայոց մարզպան անուանելով՝ իրենց հետ մէկտեղ Հայաստան խրկեց

Կարեպաշտ նախարարներն իրենց ցանկալի հայրենիքը գալով՝ զանիկա բոլորովին փոխուած եւ խեղճ վիճակի մը մէջ գտան: Ամէն կողմ կապաշտութիւնն ուրացեալ իշխաններուն եւ Պարսից մեծերուն ձեռքովը տարածուած ու հաստատուած էր, իսկ քրիստոնէութիւնը գրեթէ կորսուածի պէս: Ժողովուրդն եւ ուրացեալ նախարարներն իրենց առաջին քաջութենէն թուլացած՝ միայն աշխարհային զբօսանքներու հետ կ'ըլլային, այնպէս որ նոյն իսկ Պարսիկներն սկսած էին Հայերը նախատել՝ վատ եւ անպիտան ազգ անուանելով: Ա՛ս բաներն առաքինի նախարարներուն սրտին մեծ ցաւ եղաւ, եւ սկսան միաբան աշխատիլ ու ջանալ որ քրիստոնէութիւնը նորէն պայծառացընեն, եւ մեղկացած ազգին նոր հոգի ու նոր եռանդ մը տան:

ԳԼՈՒԽ Բ

ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆԸ ԵՒ ԻՐ ՊԱՐՍԻՑ ԴԷՄ ԸՐԱԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ԻԱ. Վահան Մամիկոնեանին Հայաստան գալը, եւ իր վրայ եղած ամբաստանութիւնները սուտ հանելու համար հաւատքն ուրանալը։ ԻՖ. Քրիստոնեայ նախարարները կրօնի պաշտպանութեան համար Պարսից դէմ կ'ելլեն, Վահան ալ անոնց հետ կը միանայ։ Ասրվէնասպ մարզպանն Հայաստանէն կը փախչի. Սահակ Բագրատունին Հայոց մարզպան ու Վահան սպարապետ կը դրուի (481)։ ԻԹ. Ասրվէնասպ Հայոց վրայ կու գայ, Վահան իր վասակ եղբայրն անոր դէմ կը խաւրէ։ Ի Ժ. Ակռոռի գեղին քովը Վասակ Պարսից հետ կը զբնուի ու կը յաղթէ։ ԻԵ. Վահան բոլոր նախարարները կը հրաւիրէ որ գան իրեն հետ միանան ու միասին Պարսից դէմ ելլեն։ ԻԶ. Ասրներսեհ իշխանը զօրքով Հայոց վրայ կու գայ, Վահան անոր դէմ կ'ելլէ ու կը յաղթէ։ ԻԷ. Պարսից վրաստան յարձակիլը, Վահանին վրաց օգնութեան երթալն եւ անոնց թագաւորին խաբէութեամբ յաղթուիլը։ Սահակ Բագրատունիին եւ Վասակ՝ Վահանին եղբօրը մահը։ ԻԸ. Վահան Տայոց գաւառը կը քաշուի, Մհերան Պարսից զօրավարը կ'ուզէ անոր հետ հաշտութիւն ընել։ ԻԹ. Երկու Վրաց խաբէութեամբը Հայոց զօրքին մէկ մասը վրաստան կ'երթայ։ Լ. Ջարմիհր Հազարաւուխտ Հայոց դէմ կը խրկուի. Վահան Դուին քաղքին մօտ անոր կը յաղթէ ու Խաղտեաց կողմերը կը քաշուի։ Շապուհ Մհերանան Հայաստանի մարզպան կը դրուի (482—483)։ ԼԱ. Շապուհ Վահանը բռնելու կ'աշխատի. Վահան երիզա գեղին քով անոր կը յաղթէ։ Շաւայ գեղին կռիւը, Վահանին արտաքոյ կարգի արիութիւնը։ Գդհոն Սիւնիին մահը։ ԼԲ. Պերոզին Մեռնիլը եւ Շապուհին Պարսկաստան երթալը։

ԻԱ. Վահան Մամիկոնեան Ս. Վարդան սպասապետին Հմայեակ եղբօրը մեծ որդին էր. տղայութեան առեն իր եղբայրներուն հետ Պարսից ձեռքն ինկաւ, բայց Գուդարզայ Աշուշայ բդեշխին միջնորդութեամբն ազատելով՝ վրաց երկիրը մեծցաւ, եւ իր բարեպաշտ մօրմէն աղէկ քրիստոնէի կրթութիւն

առաւ։ Երբ որ Հայաստանին խռովութիւնները քիչ մը դադրեցան ու նախարարները Պարսկաստանէն ետ դարձան, Վահան ալ Հայաստան եկաւ, եւ իր քաջութեամբն ու իմաստութեամբը Պարսից տէրութեան մեծամեծ ծառայութիւններ ընելով՝ ամէն Պարսիկ իշխաններուն եւ նոյն իսկ Պերոզ թագաւորին սիրելի եղաւ։ Ուրացեալ նախարարներն՝ որոնք միշտ կը ջանային քրիստոնեայ իշխանները ջնջել, Վահանին նախանձելով՝ դանիկա թագաւորին աչքէն հանելու համար վրան ամբաստանութիւն ըրին որ կը ջանայ Հայերն ապստամբեցընել։ Վահան աս ամբաստանութիւնը սուտ հանելու համար, ելաւ Պարսկաստան գնաց հաւատքն ուրացաւ, ու թագաւորէն շատ պատիւ ու պարգեւներ առած՝ Հայաստան դարձաւ։ Բայց նոյն օրէն խղճէն սաստիկ տանջուելով եւ խորին տրտմութեան մէջ ինկնալով՝ հնարք մը կը մտածէր որ նորէն քրիստոնէութեան դառնայ։

ԻԲ. Նոյն առենները Վրաց Վախթանկ թագաւորը Պարսից ապստամբեցաւ, ու Վրաստան մեծ խռովութեան մէջ ինկաւ։ Հայոց բարեպաշտ իշխաններն՝ որոնք նոյն ժամանակը Պարսից զօրքին հետ Աղուանք պատերազմի գացած էին, աս բանս յարմար առիթ համարելով՝ մտքերնին դրին որ Հայաստան դառնալնուն պէս՝ իրենք ալ Պարսից ու զիրենք անարգող ուրացեալներուն դէմ ելլեն եւ Հայաստանին մէջէն կռապաշտութիւնը բոլորովին ջնջեն, եւ կամ իրենք ալ իրենց հարցն ու հաւերուն պէս քրիստոնէութեան համար կեանքերնին տան։ Պատերազմը լմննալէն ետեւ, եկան Շիրակ գաւառը բանակին դրին, եւ մէկերնէն քանի մը հոգի անմիջապէս գացին Վահան Մամիկոնեանին իրենց խորհուրդը յայտնեցին։ Վահան իսկզբան չուզեց անոնց հետ միաբանիլ, բայց երբ որ տեսաւ որ միայն քրիստոնէութեան պաշտպանութեան համար կ'ուզեն աս բանիս ձեռք զարնել, անոնց հաւանեցաւ. նոյնպէս շատ

ուրիշ բարեպաշտ նախարարներ ալ առ խորհուրդը լսելով անոնց հետ միաբանեցան, եւ խօսքերնին հաստատուն պահելու համար ամէնն ալ աւետարանին վրայ երդում ըրին: Բայց մէջերնէն վարդապետ Ամատունի իշխանը գիշերանոց գաղտնիք Արծրունեաց մարզպանին գնաց եւ Հայոց խորհուրդը յայտնեց: Մարզպանն ու բոլոր պարսիկ եւ ուրացեալ հայ իշխաններն՝ որոնք Շիրակ գաւառն էին, առ բանէս շատ վախցան եւ առաջուանց կանուխ անկէ երան սկսան փախչիլ. միաբանեալ նախարարներն առնոնց եաեւէն ինկան, բայց չկրցան հասնիլ. միայն անոնց բոլոր ձիերն ու Գադիշոյ Խոռխոռունի ուրացեալ իշխանը հասան բռնեցին ու Դուինն բերին: Եւթը լսելով որ մարզպանն իշխաններուն հետ Արտաշատ բերդաքաղաքը փախեր ապաւիներ է, գայլին նայն տեղը պաշարեցին. բայց մէջինները դիշերանոց բերդէն ելան Արտպատականի կողմերը փախան: Ան առեն նախարարները Սահակ Բագրատունի ապետ Մարզպան դրին, վահանն ալ սպարապետ եւ Պարսից հետ պատերազմելու պատրաստուեցան:

ԻԳ. Ուրացեալ նախարարներն Արծրունապին խորհուրդ տուին որ գեռ հայերը վրայ հետ չմիացած, եւ հոնաց զօրքը՝ զոր վախճանի բերել պիտ'որ տար, չհասած, ինքն աճապարէ ու հայոց վրայ երթայ զարնէ, որպէս զի առանց մեծ դժուարութեան կարող ըլլայ անոնց ապստամբութիւնը զսպել եւ նորէն նուաճել: Մարզպանն առ խորհրդին անսայ եւ անվիջապէս Արտպատականին կողմէն 7000 զօրք ժողվելով՝ եկաւ Երասխ գետին եղերքը նախիջեւանին դիմացը կեցաւ: Սահակ Բագրատունին եւ վահան առաջ լուրն առածնուն պէս, Առատուց ապաւինած՝ քովերնին եղող քիշերոր զօրքէն 400 հոգի ընտրեցին, նախարարներէն ալ վասակ՝ վահանին եղբայրը, Բաբգէն՝ Սիւնեաց իշխանն եւ ուրիշ քանի մը մեծ իշխաններ, եւ թշնամւոյն դէմ խաւրեցին, որոնք եր-

թալէն յառաջ ելլելուին մանելով՝ Աստուծոյ օգնութիւնը խնդրելուին, եւ առանց վախճայ ելան ու վարագները դեղը հատան: Հոն լսր առին որ թշնամին գետէն ապրիլն անկեր է. վասակ յառաջապահ գնդին գօրապետն՝ ուզելով անոնց գօրութիւնը լրտեսել, իր գունդն առած՝ գիշերանց մինչեւ կառուակը դեղը յառաջացաւ. բայց առաուան մօտ Մարզվնասպ ալ իր զօրքովը յանկարծ նոյն դեղը գալով՝ վասակ իր գնդովը մեծ վտանգի մէջ ինկաւ: Ա՛ս քայ իշխանն իր զօրքն ազատելու համար, Մարզվնասպին մարդ մը խաբեց եւ ըսաւ որ Հայոց կողմանէ քեզի խաբուած եմ Հարկաւոր բան մ՛ըսելու համար, որն որ ձեզի շատ օգտակար է. իր զօրքին ալ հրաման տուաւ որ քիչ քիչ գեղէն ելլեն Հայոց բանակն երթան: Նոյն միջոցին ինքը Պարսից բանակն աղեկ մը լրտեսեց, եւ երբ որ բոլոր իր զօրքը գեղէն ելան, Մարզվնասպին խօսելու համար իրեն խաբած Պարսիկներուն ըսաւ. Ձիս ձեզի խաբող չկայ, ես միայն ձեր զօրութիւնը դիտելու համար եկած էի ու տեսայ որ ամենքնիդ ալ վատ եւ անպիտան մարդիկ էք: Ա՛ս ըսելով ձին վազցուց Հայոց բանակն եկաւ, եւ յորդորեց որ թշնամւոյն բազմութենէն ամենեւին չվախնան, այլ քաջութեամբ պատերազմին:

ԻԴ. Հայ իշխանները վասակին խօսքերէն շատ քաջալերուեցան, եւ խորհուրդ ընելով որոշեցին որ ապահովութեան համար լերանց մօտ տեղ մը կենան, որպէս զի թէ որ յաղթուելու ըլլան, լեռներն իրենց ապաւէն ըլլայ. ասս վախճանաւ Ակռաի գեղն եկան բանակելին դրին: Երկրորդ օրն առաուանց Աստուծոյ աղօթք ընելէն եւ անոր օգնութիւնը խնդրելէն ետեւ, զօրքը չորս գունդ բաժնեցին. առաջին գունդը վասակ Մամիկոնեանին եւ Բարկէն Սիւնիին հրամանին տակ, ճակատին կենդրոնը կեցաւ. ասոնց թեւէն երկրորդ գնդին հետ Աւոմ եւ Առաստոմ գնդապետները կեցան, ձախ թեւին գնդին ալ Գարջոյլ Խոռխոռունին զօրա-

պետ գրուեցաւ. իսկ չորրորդ գունդը Ներսեհ ու Հրահատ Համաթարական իշխաններուն հրամանին տակ, պահեստի համար ձակատին ետեւի կողմը կեցաւ, որպէս զի որ գունդն որ ակաթանայ, անոր օգնութիւն տանի. այսպէս ամ պզտիկ բանակը բարձր տեղւոյ մը վրայ ճակատած՝ պատրաստ կեցաւ: Պարսիկներն եւ ուրացեալ իշխաններն իրենց զօրքովը նոյն տեղը գալով՝ երբ որ Հայոց քիչ զօրութիւնը տեսան, կարծեցին որ անոնք խելքերնին կորսնցուցած՝ մեռնելու եկեր են, եւ անմիջապէս անոնց վրայ յարձակեցան: Նոյն ժամանակը Գարջոյ՝ ձախ թեւին զօրապետն իր գունդովը թշնամեաց կողմն անցաւ. իսկ մնացած Հայերը սաստիկ քաջութեամբ դարնալով՝ թշնամեաց շատ մնաս տուին, Արծրունապն ալ ուրիշ քանի մը պարսիկ եւ ուրացեալ իշխաններով դարկին ապտնեցին. ասով Պարսից գունդը շփոթեցաւ եւ սկսաւ գրուիլ ու փախչիլ. Հայոց զօրքն անոնց ետեւէն ինկան եւ սկսան հալածել: Գարջոյ Խոռխոռունին իր գնդովն եւ ուրիշ պարսիկ գումարտակով մը կամացուկ մը Հայոց գնդին ետեւի լերան վրայ ելաւ եւ ուզեց յանկարծ անոնց ետեւէն առնուլ. բայց Հայ զինուորներէն մէկը տեսնելով՝ պահեստի գնդին իմացուց, եւ անմիջապէս Ներսեհ ու Հրահատ իրենց զօրքին մէկ մասովն անոնց վրայ յարձակեցան ու վռնտեցին: Պատերազմը կատարեալ լրնալէն ետքն՝ Ստատոմ Գնունին Սահակ մարզպանին եկաւ եւ յաղթութեան ուրախութ տուաւ. ան ատեն Յովհան Մանդակունի կաթողիկոսն ամէն իշխաններն առաւ եկեղեցին տարաւ, եւ Աստուծոյ շնորհակալութեան պօղիք մատոյց. անկէ ետքն ամէն մարդ իր տեղը գնաց ձմեռն անցընելու համար:

Իե. Վահան պատերազմը վախճանելին հրեշտակ խաւսեց որ իր խոստմանը համեմատ չհնաց զօրքը բերել ատ, որպէս զի գարնան միասին Պարսիկները զարնեն ու վռնտեն. անիկա գնացած խաբէական խօսքերով ժամանակ կ'անցընէր, եւ եղբը 300 Հոնաց

զօրք ասպիէն անդիէն ժողվեց Հայաստան խաբեց. բայց քիչ մը եղբը զանոնք ալ եա կանչեց: Սպասրապետը Հայոց ուրիշ նախարարներուն ալ հրաւէր խաբեց որ դան իրեն հետ միանան եւ հաւատոյ պաշտպանութեան համար անհաւատներուն դէմ դնեն. բայց շատերը մտիկ չըրին. միայն Ցովհան Անձեւացի անունէն եւ Ներսեհ Երուանդունի՝ ուրիշ հաւատացեալ ու բարեպաշտ մարդիկներով ու զինուորներով Վահանին հրաւէրն ընդունեցան եւ եկան անոր գալու: Սեւուկ Անձեւացեաց նախարարն եւ Ցովհան Մոկաց իշխանն ուզելով զասունք արդելել որ չերթան, զօրքերնին առին եւ անոնց ետեւէն հասան. բայց բարեպաշտ իշխաններն անոնց յաղթեցին, զօրքերնուն մեծ մասը ջարդեցին, Ցովհան Մոկաց իշխանն ալ Ներսեհ Երուանդունիէն ապաննուեցաւ, եւ իրենք յաղթանակաւ սպարապետին քովն եկան:

Ի Զ. Վարդան՝ Պարսից թագաւորն Արներսեհ իշխանն անհամար զօրքով Հայոց վրայ խաբեց, որոնց հետ միացաւ նաեւ Սիւնեաց Վդիհան իշխանն ալ իր զօրքովը: Վահան ալ շուտ մ'իր զօրքը պատրաստեց, եւ Ցովհան կաթողիկոսն ալ հետն առած՝ Հեր ու Ջարեւանդ գաւառները Պարսից դէմ գնաց, որպէս զի հոն զարնուի եւ թող չտայ որ անոնք Հայաստանին ներսի կողմերը քալեն: Պատերազմին առաջին իրիկունը կաթողիկոսը բոլոր զօրքին Աստուծոյ օգնութիւնը խնդրելու համար մասնաւոր աղօթք ընել տուաւ, եւ յորդորական խօսք մը խօսեցաւ: Երկրորդ օրն արեգակը ծագածին պէս սպարապետը զօրքը կարգի դնելով՝ թշնամւոյն դիմացը ճակատեցուց. կենդրոնը շատ ձիաւորով Սահակ Բագրատունին կեցուց. աջ թեւը Բարշղ (Բարսեղ) Վահեւունիին յանձնեց, որուն քովն օգնական դրաւ Բաբկէն Սիւնի, Աւամ Գնունի եւ Փափակ Պալունի իշխանները. ձախ թեւին վրայ ալ Ներսեհ ու Հրահատ Կամսարական իշխանները զօրապետ դրաւ. իսկ ինքը վրէն վանանդա-

յիմն հետ բոլոր ճակատին ալ թեւը կեցաւ։ Զարնուե-
լու սկսելէն յառաջ Պապ Արտակունին ամէն դնդին
զօրապետներուն խօսեցաւ եւ պատուիրեց որ իրենք
կամաց կամաց յառաջ քալեն, մինչեւ որ ինքն իր կող-
մանէ սկսի զարնուիլ. եւ երբ որ կը տեսնեն որ իր կող-
մի թշնամին ակարանալու կը սկսի, իրենք ալ բոլոր
զօրութեամբ յարձակին։ Բայց Պարսիկները ամէն կող-
մէն մկտեղ զարնուելու սկսելով՝ Հայոց դնդերուն
պատսելու թող չտուին, եւ անոնց ալ թեւերն ետ մղե-
ցին ու փախուցին։ Վահան ասոր բանս տեսածին պէս
իր օգնականին՝ Վբէն Վանանդացիին հրաման տուաւ
որ ալ թեւին օգնութեան հասնի, բայց անիկա այլայ-
լած՝ պատասխան տուաւ. Ա՛ս միջոցիս ինծի մի ապա-
ւինիր, վասն զի ես հիմա բան մը չեմ կրնար ընել։
Ան առեն սպարապետն երեսը խաչ հանեց, եւ իր
դնդին առջեւն անցած՝ երկու Կամսարական իշխան-
ներուն հետ արծուի պէս թշնամւոյն վրայ յարձակե-
ցաւ, որոնք չկրնալով դիմանալ, իրենց ճակատին
կենդրոնը փախան։ Վահան հոն ալ եռեւնէն հասաւ
եւ շատերը ջարդեց. Վէն իշխանն ալ՝ որն որ իր
դնդովն երկայն առեն քաջութեամբ Հայոց դէմ կը
դնէր, նիզակով զարկաւ սպաննեց. նոյնպէս Ներսեհ
Կամսարական Աւարվնասպ մեծ իշխանը զարկաւ մե-
ռուց, ասոնցմէ զատ շատ ուրիշ իշխաններ ալ, որով
Պարսից գունդը շփոթեցաւ եւ սկսաւ փախչիլ. Վա-
հանին զօրքն ալ սկսան զանոնք հալածել։ Բարշդ
Հայոց աշ թեւին զօրապետն երբ որ թշնամւոյն փախ-
չիլը տեսաւ, ինքն ալ իր ցրուած զօրքը ժողվեց
եւ սկսաւ զանոնք հալածել՝ մինչեւ որ բոլորովին Հայ-
ոստանին սահմաններէն դուրս հանեցին. ասկէ ետքն
իրենք թշնամւոյն հարուստ ասպարները ժողվեցին ու
բանակը դարձան։ Ա՛ս մեծ յաղթութեան ուրախու-
թեան ժամանակը՝ Հայոց գնդին ուրիշ մեծ ուրա-
խութիւն մ'ալ ծագեցաւ, որովհետեւ Վահանին
վարդ եղբայրն՝ որն որ Պարսկաստան շղթայով կա-

պատած բանակի մէջ էր, յանկարծ իրենց մէջը տեսան։ Ան իշխանն Աստուծոյ օգնութեամբն իր կապանքներէն արձակուած եւ ամէն իր ծառաներուն հետ առանց պահապաններուն խանգարուելն բանակէն ելած Հայաստան եկած էր։ Հայերն Աստուծոյ իրենց բոլոր յայտնի օգնութիւններուն համար անոր շնորհակալութեան աղօթքներ ու հանդէսներ ընելով՝ Ծաղկոյն դաշտը դարձան, որ քիչ մը հանգչին։

Իր՝ Նայն ժամանակը յանկարծ վախճանկէն դեսպան եկաւ ու պատմեց որ Պարսից Միհրան զօրապետն անհամար զօրքով վրաց երկիրը յարձակեցաւ, եւ Թագաւորը չկրնալով անոր դէմ ելլել, Հայաստանին սահմանակից լեռները փախաւ ապաւինեցաւ. ուստի շուտով օգնութեան հասէք։ Վահան՝ որով հետեւ Հայերը վրաց հետ դաշինք դրած էին, եւ աւետարանին վրայ երդում ընելով՝ խօսք տուած էին անոնց օգնելու, իր զօրքն առաւ վրաստան գնաց, ու լերանց վրայ բանակը դրաւ։ Իսկ վախճանկ խաբէութեամբ Վահանին բսաւ թէ Հինաց զօրքն ալ մեզի օգնութեան եկած դաշտի վրայ բանակած են, եւ չեն ուզեր լերանց վրայ գալ, ուստի պէտք է որ մենք անոնց քովը երթանք եւ միասին Թշնամին զարնենք։ Պարապետը թէպէտ եւ վախճանկին խաբէութիւնները գիտէր, բայց բրած երդմանը համար ասոնց բանս ալ յանձն առաւ եւ լեռներէն դաշտն իջաւ։ Քանի մ՚օր ետքը Պարսից անհամար զօրքը Հայոց բանակին մօտիկցան եւ կուռ դեմին անդիի կողմը կեցան։ Պատերազմին առաջին իրիկունը Վահանին քովի իշխաններէն մէկը անին Միհրանին գաղտուկ մարդ խաբեցին ու խոստացան որ պատերազմին առենն իրենց զօրքովը իր կողմն անցնին։ Երկրորդ օրը Վահան իր գունդը Թշնամւոյն դիմացը շարեց, աջ թեւին վրայ Խորշդ Վահեւունին ու Սասոն Գաբելեանը հրամանատար դրաւ, ձախ թեւը վրաց Թագաւորին յանձնեց, իսկ ինքն երկու կամաւորական իշխաններուն հետ կենդրոնը

կեցաւ, իր քովն ալ Սահակ սպասաւոր կեցուց։ Զօրավարութեան սկսելնուն պէս՝ Վահան իր դնդովն իր դիմացի թշնամին սաստիկ յարձակմամբ մը մղեց ու փախուց, եւ շատերը կուր գետէն անդին վռնտեց, շատ ալ մեծ իշխաններ սպաննեց. նոյնպէս Վասակ՝ սպարապետին եղբայրը՝ սաստիկ քաջութեամբ թշնամին կը զարնէր։ Բայց նոյն միջոցին ձախ թեւը կեցող Վրաց ու Հայոց զօրքն երեսնին դարձուցին եւ սկսան փախչիլ, եւ՝ Հայերը փախան, գլխներնուդ ճարը հոգայէք, պոռալով, միւս յաղթող գնդերն ալ շփոթեցին։ Ան ատենը Վահան ալ ետ քաշուեցաւ ու փախչողներուն ետեւէն գնաց։ Պարսիկները Հայոց ու Վրաց ետեւէն ինկան եւ անոնցմէ շատ մարդ ջարդեցին։ Ան դժբախտ պատերազմին մէջ Հայոց գունդը մեծ կորուստ ունեցաւ. իշխաններուն մէջէն Սահակ սպասաւ մարզպանն եւ սպարապետին Վասակ եղբայրը մարտիրոսական մահուամբ մեռան, որոնց երեսը պատերազմն յառաջ սաստիկ լուսաւորուելով՝ իրենց երջանիկ վախճանին հասած ըլլալը շատերուն յայտնուեցաւ. Բաբիկէն Սիւնին վիրաւորեցաւ, եւ Հրահատ Կամսարականն ու Ցագդ Սիւնի սեպուհը գերի բռնուեցան։

ԻՐ. Վահան Տայոց ամուր տեղերը քաշուեցաւ ու ցրուած զօրքն ամէն կողմէն քովը ժողվեց։ Պարսից զօրապետն ալ բոլոր զօրքովն անոր ետեւէն ինկաւ, եւ պատգամաւոր մը խրկելով՝ ըսաւ. Ինչո՞ւ համար քու թագաւորիդ դէմ ելեր ես, եկու նորէն հնազանդէ եւ ապստամբութիւնը մեկդի թող տուր. ես թագաւորին միջնորդ կ'ըլլամ եւ զանիկա քեզի հետ կը հաշտեցնեմ, ըրածներուդ համար ալ կատարեալ թողութիւն կ'առնեմ։ Բայց սպարապետն անոր խիստ պատասխան մը խրկեց, անոր առջեւը դնելով թէ ինչպէս Պարսից թագաւորը Հայոց կրօնը ջնջելու կ'աշխատի, տուած խոստումները չկատարէր, չար եւ անպիտան մարդիկներն իշխանութեան կը հասցնէ,

որոնք Հայաստան տակն ու վրայ կ'ընեն ու կ'ապա-
կանեն։ "Ասոնցմէ զատ, ըսաւ, ձեր թագաւորը զՀայ-
երը միշտ կը նախատէ վատ ու մեղկ ազգ անուանե-
լով. ասիկա խօսքը լսելը մեղի մեռնելէն աւելի ծանր է։
Մենք երկու անգամ քանի մը հարիւր հոգւով ձեր
երեք չորս հազարին դէմ ելլելով՝ ու յաղթելով,
ձեզի մեր ինչպէս ազգ բլլալը ցուցուցինք. իսկ ա-
նգամ չէ թէ ձեր քաջութենէն յաղթուեցանք, այլ
մեր զօրացն անհաւանութենէն։ Հիմա որովհետեւ
կ'առաջարկես որ նորէն ձեզի հնազանդինք, իմ ալ
ձեզի ընելու առաջարկութիւնս ասիկա է. թէ որ քրիս-
տոնէութեան կատարեալ ազատութիւն կու տաք եւ
ամէն կրակատուններըը, մզկիտն եւ ուրիշ կռապաշ-
տութեան նշաններըը բոլորովին Հայաստանէն կը ջըն-
ջէք, անպիտան իշխաններն իշխանութենէնէ կը հանէք,
եւ անոնց տեղ աղէկներն ու բարերարներըը կը դնէք,
ձեզի կը հնազանդինք. իսկ թէ որ ասոնք ընել չանձն
չէք առնուր, մենք ալ մտքերնիս գրած ենք մինչեւ
վերջին շունչերնիս ձեզի դէմ դնելու,,։ Միհրան ա-
խօսակցութեան մէջ եղած առնոյն, թագաւորէն հրա-
ման եկաւ որ Պարսկաստան դառնայ. ան ալ շուտ
մը բոլոր զօրքովը՝ բռնած Հրահատ ու Ցաղդ իշխան-
ներն ալ շղթայով կապած հետն առաւ. ճամբայ ելաւ.
բայց Հրահատ իր ներսեհ եղբօրն աղօթքովը Պար-
սից ձեռքէն ազատեցաւ, իսկ Ցաղդ սեպուհը նա-
հատակեցաւ։

ԻԹ. Միհրանին երթալէն ետքը Վահան սպա-
րապետը Վաղարշապատ եկաւ, եւ հոն մայր եկեղեց-
ւոյն մէջ Աստուծոյ հնօրհակալութեան հանդէս ըրաւ.
անկէ Դուին գնաց ձմեռն անցընելու համար։ Բայց
յանկարծ վրայ կողմէն երկու խաբեբայ մարդիկ եկան
եւ պատմեցին որ Սահակ Բագրատունի մարզպանն եւ
Վասակ Վահանին եղբայրը մեռած չեն, այլ վիրաւո-
րած ինկած բլլալով՝ սողալով անտառի մը մէջ մտան
պահուըտեցան, եւ հիմա թշնամին ետեւնէն ինկած

է որ ձեռք ձգէ, ուսախ շուտով օգնութեան
Տասէր։ Շատերն ասս խաբէական խօսքին հաւա-
տացին եւ կ'ուզէին որ անմիջապէս Հայոց գունդը
վրաստան երթայ եւ ան երկու իշխաններն ազա-
ատէ, մանաւանդ նոյն իշխաններուն բնատնիքը շատ
եաեւէ կ'ըլլային։ Սպարապետը շատ աշխատեցաւ
եւ յայտնի ցուցուց որ ասս բանս սուտ ու խաբէա-
կան է, բայց երբ որ չկրցաւ համոզել, բսաւ անոնց.
Ահաւասիկ զօրքը ձեր ձեռքն է, ինչպէս որ կ'ուզէք
ըրէք, միայն թէ դիտցած ըլլաք որ զօրութիւննիս
բաժնելը մեզի շատ մեծ վնասներու պատճառ կ'ըլ-
լայ։ Ան ատեն Մուշեղ Մամիկոնեան սեպուհին գունդ-
մը զօրք տուին ու վրաստան խաբերային, զորոնք ան
երկու խաբեբաները զանազան սուտ պատճառներով
բոլոր ձմեռն ատդին անդին պարապուցին։

Ը. Ձմեռը հազիւ թէ անցաւ եւ գարնան գեղե-
ցիկ օրերն սկսան, Ջարմիհր Հաղարաւուխտ Պարսից
զօրավարը բիւրաւոր զօրքով յանկարծ Հայաստան
մտաւ եւ երասխ գետէն անցնելով՝ Արտաշատ քա-
ղաքն եկաւ, ուր ուրացեալ նախարարներուն մաս-
նութեամբն իմանալով՝ որ Հայոց գնդին կէսը վրաս-
տան գացած է եւ վահանին քովը քիչ զօրք կայ,
երկրորդ օրը ճամբայ ելաւ ու Դուինի վրայ քալեց։
Վահան ամենեւին առանց չփոխելու իր քիչաւոր զօր-
քովը Պարսից դէմ ելաւ եւ անոնց մէկ կողմը զար-
նելով՝ մաս մը բանն բանակէն բաժնեց եւ շատերը
ջարդեց, եւ անցաւ խաղաղեայ կողմն ամուր տեղ մը
գնաց կեցաւ։ Նոյն ատենը Մուշեղ սեպուհն՝ որն որ
բոլոր ձմեռը վրաստան ատդին անդին թափառած էր,
Հայաստան դարձաւ, եւ եղածն իմանալով՝ ինքն ալ
վահանին քովը գնաց։ Ջարմիհր բոլոր զօրութեամբ
վահանին եաեւէն հնկաւ. ճամբան շատ բերդեր կոր-
ծանեց ու շատ ալ արիւն բրաւ, եւ լսելով որ վա-
հան Ցունաց մասին մէջ վարայրվարդ գեղն է, շուտ
մը հոն գնաց, բայց որովհետեւ սպարապետն անկից

գացած էր, դարձաւ Բասէն գաւառն եկաւ։ Հոն իրեն թագաւորէն հրովարտակ մ՚եկաւ, որուն մէջ կը ծանուցանէր որ ինքը Հեփթալներուն դէմ պատերազմի պիտ՚որ երթայ, եւ կը հրամայէր որ Շապուհ Միհրանեանը Հայաստանի մարզպան դնէ, եւ ինքը վերատառն երթայ, վախճանկը կամ բռնէ կամ մեռցընէ։ Զարմիհր Շապուհին մարզպանութեան իշխանութիւնը տալէն եառքը՝ Սիւնեաց Գադիհոն ուրացող իշխանն ալ անոր օգնական դրաւ եւ ինքն ելաւ գնաց։

ԼԱ. Ան նոր զօրապետը զՎահան ձեռք ձգելու համար անդադար անոր եառէն ինկաւ եւ ամէն կողմ զօրք խաբեց. իսկ սպարապետն՝ որովհետեւ քովը քիչ զօրք ունենալով՝ չէր կրնար անոր դէմ ելլել, անոր ասդին անդին ցրուած զօրքերուն վրայ կը յարձակէր եւ շատերը կը ջարդէր։ Շապուհ տեսնելով՝ որ իր զօրքն օրէ օր կը քիչնայ, Գադիհոն Սիւնիին խորհրդովը բոլոր զօրութիւնը մէկտեղ բերաւ ու Վահանին վրայ քալեց՝ որն որ քիչ մը հանգիստ առնելու համար Երիզա գեղը դացած էր, եւ անոր մօտ բանակը դրաւ։ Վահան անմիջապէս զօրքն առաւ գեղէն դուրս ելաւ, Երիզայի գեղացիներն ալ ժողվեց ու գիշերանոց Պարսից բանակին վրայ եկաւ, գեղացիներուն ձեռքը մէյմէկ վահան տուած՝ իր զօրքին առջեւը շարեց որպէս զի ապահով ըլլան, եւ հրաման տուաւ որ ամէնը մէկտեղ սկսին թշնամեաց բանակին վրայ նետ նետել։ Պարսիկներն ասանկնկալ յարձակմանէ շփոթելով ու սարսափելով՝ կարծեցին թէ թշնամին իրենց բանակը կոխեր է, եւ սկսան իրար ջարդել։ Հայերը քիչ մը ժամանակ այսպէս Պարսիկները խուռվելէն եառեւ, անվնաս դարձան Շտեայ գեղն եկան գիշերուան մնացած մասն անցուցին։ Երկրորդ օրը Շապուհ մնացած զօրքն առած՝ կատաղաբար նոյն գեղին վրայ եկաւ. սպարապետը՝ թէպէտ եւ շատ քիչ զօրք ունէր, բայց Աստուծոյ օգնութեանն ապաւինելով՝ գանգնք կարգի դրաւ ու թշնամւոյն դիմացը շարեց։

Հազիւ թէ զարնուելու պիտ՚որ սկսէին, ահ մ՚ալ տես-
սաւ որ իր զօրքին մեծ մասն երեսնին դարձուցեր կը
փախչէին եւ քովը միայն քանի մ՚իշխան եւ 40ի չափ
պինուոր մնացեր են, բայց անոնք ալ միւսներուն
փախչիլը տեսնելով՝ զարհուրած էին: Մէկերնին
մէկն իրեն ըսաւ. Տէր միա դիր, նայէ վեճաճնիս.
ապարապետն արիւթեամբ մը պատասխան տուաւ.
Հիմա ալ միա դնելու տաեն չէ, ես յոյս չէ թէ
մարդու ալ Աստուծոյ վրայ դրած եմ. ասը ըսելով՝
երեսը խաչ հանեց ու թշնամեաց դնդին վրայ յար-
ձակեցաւ, քովի մարդիկներն ալ իրեն հետեւեցան:
Պարսից զօրագլուխն ասոնց խելքէ դուրս դարձքին վրայ
ապշած եւ պլլայլած, շուտ մը Գրիխանին մարդ խաս-
բեց որ իր դնդովը դայ որ Վահանը մէջ առնուն ու
բռնեն. ան ալ ուրախութեամբ վազեց եկաւ: Բայց
Աստուծոյ ապաւինած քաջերը 2000—3000 թշնամին
աներկիւղ զարկին, անոնցմէ շատերը մեռած գետինը
փռեցին, ու ջրի պէս ճղքեցին դուրս ելան, իրենցմէ
միայն 4 հոգի կորսնցնելով. նաեւ Գրիխան ուրացող
իշխանն ալ չարաչար վիրաւորեցին, որն որ քանի մը
օր ետքը հոգին փչեց, եւ շատ տաեն առանց վախի
Պարսից դնդին քովէն անոնց հետ յառաջ գացին:
Վահանին ասոնց արտաքոյ կարգի զործքը Պարսից զօրքն
այնչափ զարհուրեցուց որ բոլորովին լքան ու վհատե-
ցան, եւ Հայոց նայելու ալ չէին համարձակիր, կ՚ըսէ
Ղազար Փարպեցի ժամանակակից պատմիչը, կարծե-
լով թէ անոնք հին դիւցազուններէն կամ քնութենէ
վեր մարդիկ են, զորոնք տեսնելն ալ մեծ վտանգներ
կը բերէ: Իսկ Սիւնեաց զօրքն՝ իրենց իշխանին մեռ-
նելէն ետքը տեղերնին ցրուեցան: Շապուհ զօրա-
պետն ալ Վահանին յաղթելէն բոլորովին յոյսը
կտրելով՝ Բասեան գաւառը դարձաւ:

ԼԲ. Այն ժամանակը Պարսկաստանէն դեսպան
մ՚եկաւ եւ իրեն դոյժ բերաւ որ Պերոզ բոլոր զօրու-
թեամբ Հեփթաղներուն դէմ պատերազմի գնաց, եւ

անոնցմէ յաղթուելով՝ զօրքը ջնջուեցաւ, ինքն ալ սպանուեցաւ. ուստի անմիջապէս քովի զօրքն առաւ Պարսկաստան գնաց: Ասոր երթալէն ետքը վահան ապարապեան իր ուխտակից իշխաններովը վաղարշապատ քաղաքը գնաց եւ հոն մայր եկեղեցւոյն մէջ Աստուծոյ շնորհակալութեան մեծ հանդէս կատարեց. եւ որովհետեւ նոյն եկեղեցին շատ հինցած էր, նորէն շինել տուաւ ու զարդարեց: Անկէ իր բնակերանուն հետ դարձի քաղաքը գնաց եւ խաղաղ ու հանգիստ կեանք կ'անցընէր:

ԳԼՈՒԽ Թ

ԱՆԴԵԿԱՆԻՆ ԵՒ ՎԱՀԱՆԻՆ ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԼԳ· Վաղարշ Պարսից Թագաւոր կը դրուի, եւ Վահանին հետ հաշտութիւն ընելու համար Նիխոր իշխանը Հայաստան կը խաւրէ: Վահանին Նիխորին երթալն ու հաշտութեան համար պահանջած պայմանները: Իր Պարսկաստան երթալն ու Թագաւորին հետ հաշտութիւնն հաստատելը: ԼԴ· Անդեկան իշխանն Հայոց մարզպան կը դրուի, եւ անոր խորհրդովը Վաղարշ մարզպանութեան իշխանութիւնը Վահանին կու տայ (485):

ԼԳ· ՊԱՐՍԻՑ նախարարները Պերոզին տեղն անոր Վաղարշ եղբայրը Թագաւոր դրին, որն որ հեզ ու խաղաղասէր ըլլալով՝ գահն ելլելուն պէս իր իշխանութեան տակն եղող երկիրներուն խռովութիւնը դադրեցընելու ձեռք զարկաւ, եւ նախ Հայաստանէն սկսելով՝ Նիխոր վրնասպատ իշխանը հոն խաւրեց որ երթայ ինչ եղանակաւ որ ըլլայ Վահանին հետ հաշտութիւն ընէ. բայց հրաման ալ տուաւ որ հետը շատ զօրք ալ տանի, որպէս զի չըլլայ թէ Հայերը հաշտութիւնը յանձն չառնուն, եւ իրեն վնաս հասցընեն: Նիխոր Հայաստանին հեր գաւառն եկաւ, եւ անկէ Վահանին երկու մեծ իշխան խաւրեց, խմացընելով

որ Թագաւորը զինքը խրկած է Հայոց հետ հաշտութիւն բնելու եւ նորէն խաղաղութեամբ իրեն հնազանդ ընելու համար: Ապարապետը բոլոր իր ախտակից իշխանները ժողվեց, եւ պատգամաւորներուն հրամայեց որ անոնց առջեւը նախորդ պատգամը զրուցեն: Երկրորդ օրը Հայ իշխաններուն հետ խորհուրդ բնելով, եկող պարսիկ իշխաններուն առ պատասխանը տուաւ: "Մենք շատ պատճառներու համար ձեր Թագաւորին դէմ ելած ենք, որոնց ամէնը՝ Թէ որ Թագաւորին հետ անձամբ խօսելու առիթ բլլայ, կը յայտնեմ: Բայց հիմա ձեզմէ որ գիտց հաշտեցնելու եկած էք, առ երեք բանն իրրեւ հաշտութեան հիմ կը պահանջեմ. Նախ մեր կրօնին բոլորովին ազատութիւն պիտ՝որ տաք եւ կռապաշտութեան նշանները Հայաստանէն պիտ՝որ վերցնէք. Հայերն ամէնեւին հաւատքնին փոխելու պիտ՝որ չսիրէք. մէկու մը հաւատքի համար իշխանութիւն պիտ՝որ չտաք: Երկրորդ՝ չար եւ անպիտան մարդիկներն իշխանութեան պիտ՝որ չհաստցնէք, այլ միայն արժանաւորներն, եւ որոնք որ երկրին պայծառանալուն փոյթ ու ջանք ունին: Երրորդ՝ Թագաւորն ամէն եղած ամբաստանութիւններուն շուտ մը պիտ՝որ չհաւատայ, այլ ինքն անձամբ ապէկ մը պիտ՝որ քննէ եւ արդար դատաստան ընէ: Թէ որ առ բաներդ յանձն կ'առնես եւ գրով ու Թագաւորին կնքովը կը հաստատես որ միշտ հաստատուն կը պահէք, մենք ալ ձեզի հետ կը հաշտուինք եւ նորէն ձեզի կը հնազանդինք. իսկ Թէ որ չէք ուզեր յանձն առնուլ, մտքերնիս հաստատուն դրած ենք որ մինչեւ վերջին շունչերնիս ձեզի դէմ դնենք, եւ աւելի կ'ուզենք մեռնիլ քան Թէ ձեզի ծառայել,,:

Ապարապետը պատգամաւորներուն առ խօսքերը խօսելէն ետքն՝ իր քովի իշխաններէն հինգ հոգի առնոնց հետ Պարսից զօրապետին խաւրեց: Նախոր զառնոնք շատ սիրով ընդունեցան ու սեղանի հրաւիրեց,

եւ պատգամաւորներէն վահանին պահանջածները լսելով՝ շատ հաճեցաւ, եւ շուտ մ՚անոր նամակ մը գրեց, խոստանալով որ ամէն ուզածները կը կատարէ. ղինքն ալ հրաւիրեց որ իր քովը գայ եւ իրարու հետ բ՚ընակ՚ խօսին: Անոր վրայ ապարապետը, որը զօրքովն Արտազ գաւառը գնաց եւ Նիխորին պատգամաւոր խաբելով ըսաւ. Որպէս զի ես քու քովդ գամ, պէտք ես ինծի քանի մը պարսիկ իշխաններ խաբել, որոնք հոս իմ մարդիկներուս քովը կը կենան մինչեւ որ իրարու հետ խօսինք ու բաժնուինք: Զօրապետը վահանին իմաստութեանը վրայ զարմացած՝ ուղարկեց պարսիկ իշխանները խաբեց, զորոնք ապարապետան իր հաւատարիմ մարդիկներուն յանձնեց՝ պատուիրելով որ պատուով պահեն, եւ ինքը զօրքին մեծ մասը հետն առաւ Նիխորին գնաց: Երբ որ անոր կեցած գեղը մօտիկցաւ, հրաման տուաւ որ պատերազմի փողերն սկսին զարնել. ասկէ Պարսիկներն պլլայլեցան, կարծելով թէ վահան խաբեութեամբ եկած է իրենց հետ զարնուելու: Նիխոր անոր երկու իշխան խաբեց եւ ըսել տուաւ թէ Ինչու համար Պարսից սովորութեան դէմ բան կ՚ընես, (որովհետեւ միայն Պարսից սպարապետը փող զարնելով բանակը կը մտնէր): Վահան ալ պատասխան տուաւ. Նախ դուն զիս Պարսից հնազանդեցուր, անկէետքը ես ալ Պարսից սովորութիւնը կը պահեմ, վասն զի առանց քեզմէ սորվելու ձեր ախորութեան սովորութիւնն ու կարգը դիտեմ: Ասկէ ետքը Նիխորին քովն եկաւ, որն որ իրեն շատ պատուով ընդունելութիւն ըրաւ, եւ իր ամէն խնդրածները կատարելու հաստատուն խոստումով տալով՝ իրարմէ բաժնուեցան եւ վահան դուրս գարձաւ: Իսկ Նիխոր՝ որովհետեւ նոյն ժամանակը Պերոզին Զարեհ որդին վաղարշին դէմ եկած էր եւ կուզէր թագաւորութիւնն անոր ձեռքէն յափշտակել, իր զօրքովը Պարսկաստան կանչուեցաւ, որն որ երթալու առեն վահանէն խնդրեց որ Հայոց զօրքին

մէկ մասն ալ Թագաւորին օգնութեան խաւրէ : Սպա-
բապետը վրէն վազանդապիին եւ իր եղբօրորդւոյն
Գրիգոր Մամիկոնեանին գունդ մը զօրք տուաւ ու
Պարսկաստան խաւրեց , որոնք շատ քաջութեամբ
պատերազմելով՝ Թագաւորին թշնամիներուն յաղթե-
ցին : Քանի մ'օր ետքը Վահան ալ իր ուխտակից
նախարարներն ու զօրքին մնացած մասը հետն առած՝
Վաղարշին գնաց , որուն Թագաւորը շատ պատիւ ըրաւ
եւ ամէն ուզածները կատարեց , ու զանոնք իր կնքովը
կնքուած հրովարտակով մը հաստատեց . նաեւ զինքը
Մամիկոնեան ցեղին նախարար եւ բոլոր Հայաստանի
զօրաց վրայ նպաւրուպետ դրաւ : Նոյնպէս ուրիշ նա-
խարարներուն ալ պատիւներ ու պարգեւներ տուաւ
եւ փառքով Հայաստան խաւրեց , որոնք եկան նախ
Վաղարշապատու մայր եկեղեցւոյն մէջ շնորհակա-
լութեան Հանդէս ըրին եւ ապրուստնց առատ ոզոր-
մութիւն բաժնեցին եւ անկէ դարձան Դուին քա-
ղաքն եկան :

Ի Դ· Հայաստան այսպէս ամէն կողմանէ բոլորո-
վին խաղաղանալով Անգեկան իշխանը Թագաւորէն
մարզպան դրուեցաւ : Ան իշխանն իր իշխանութեան
ժամանակը Վահանին բոլոր խնամատուն կարգադրու-
թիւններն եւ ամէն ձեռք զարկած գործերը յաջո-
ղութեամբ կատարելը տեսնելով , անոր վրայ մեծ
համարում ունեցաւ ու շատ սէր կապեց : Եւ երբ որ
Տարկատոր գործքի մը համար Պարսկաստան գնաց ,
Վահանին բոլոր գործքերը Թագաւորին առջեւը
պատմելով՝ անոր ըսաւ Թէ Հայաստան ալէկ ծաղկե-
ցընելու եւ խաղաղութեամբ պահելու համար , պէտք
է Վահանը մարզպան դնել : Վաղարշ ալ առաջար-
կութեան հաճեցաւ եւ հրովարտակ մը գրելով՝ անոր
մարզպանութեան իշխանութիւն տուաւ : Վահան ալ
հրովարտակն առածին պէս բոլոր իր ուխտակից նա-
խարարներովն եկեղեցին գնաց , Ժողովրդեան բազ-
մութիւնն ալ ամէն կողմանէ հոն վազեցին , եւ շնոր-

հակառակեալ վատաւոր ասն կատարելոյն. Յայնմ կամ ժողովուրդն ընդ ժողմաց բազմութեան դեղեցիկ յորդորական ճառս մի խօսեցաւ։

ԳԼՈՒԽ Ժ

ՎԱՐԴԻՆ ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹԵՆԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՎԱՂՕՆ ՃԻՇՏ ՄԱՐԶՊԱՆԻՆ ԹԱՄԱՆԱԿԸ

ԼԵ. Կաւատ Պարսից թագաւորը Հայերը Պարսից ազանգը գարձընելու համար Հայաստան գորք կը խաւրէ. Վահան անոնց դէմ կ'ելլէ ու կը վռնտէ։ ԼԶ. Վահանին մահն եւ իր Վարդ եղբօրը մարզպան ըլլալը (510)։ Խուրշան Վարդին տեղ մարզպան կը դրուի (513)։ Հոնք Հայաստան կ'արշաւեն ու Մժէժ գնունիէն յաղթուելով կը փախչին։ Մժէժ Հայոց մարզպան կ'ըլլայ (514—518)։ ԼԷ. Դենշապուհին մարզպանութիւնը. Հայոց թուականին հաստատուիլը (551)։ Վշնաս Վահրամին, Վարազդատին ու Սուրէնին մարզպանութիւնը (552—564)։ Սուրէն Հայերը նեղելու կը սկսի, Վարդան Մամիկոնեան զանիկա կը սպանէ։ ԼՐ. Խոսրով Պարսից թագաւորը Հայաստան կ'արշաւէ, Վարդան անոր դէմ կ'ելլէ ու կը յաղթէ։ Խոսրով Հայերը կը նուաճէ եւ վրան ճիւղ իշխանը մարզպան կը դնէ (578)։ ԼԹ. Նեբսէս իշխանին, Մուշեղ Մամիկոնեանին ու Սմբատ Բագրատունիին Պարսկաստան ըրած քաղաքութիւնները։

ԼԵ. Հաստատան 8 տարի չար խաղաղութիւն եւ հանգստութիւն վայելելէն ետեւ, նոր քաղաքային խռովութեան փոթորիկ մը զինքը պատեց եւ ամէն բան տակն ու վրայ ըրաւ։ Վասն զի Կաւատ Պարսից թագաւորը մանկտան դրդռելովը Հայոց դէմ նորէն հալածանք հանեց, եւ Հայաստան շատ գորք ու մարզեր խաւրեց, որոնք եկան ազին անդին կրակատուներ շինեցին։ Վահան Մամիկոնեան մարզպանն՝ որն որ այնչափ տարի կրակապաշտութիւնը ջնջելու համար Պարսից դէմ պատերազմ բռնած էր, ատ բաներս տեսնելուն պէս, առաւօտ ապաշա նախաբաթները

ժողվեց ու Պարսից դէմ ելաւ, զօրքերն ու մոգերը ջարդեց եւ կրակատաններըը կործանեց: Կաւատ աստիկ բարկացած՝ սկսաւ մեծ պատրաստութիւն տեսնել որ Հայաստան արշաւէ, բայց իր իշխաններն ապստամբելով՝ զինքն ալ Թոռւէն վար առին: Քիչ մը ետքը Կաւատ թագաւորութիւնը նորէն ձեռք ձգեց, եւ ուզելով Յունաց դէմ պատերազմի ելլել, Հայոց հետ հաշտութիւն ըրաւ:

Լ.Զ. Վահան 25 տարիի չափ Հայաստան կառավարելէն ետեւ վախճանեցաւ, եւ իր վարդ եղբայրը մարզպան եղաւ. բայց իր իշխանութեան երրորդ տարին Կաւատ զինքը մարզպանութենէ ձգեց, եւ Բուրզան պարսիկը մարզպան դրաւ: Ասոր ժամանակը Հունաց զօրքը Հայաստան արշաւեցին ու շատ գաւառներ ապստամբելով՝ մինչեւ Սասուն գաւառը հասան. հոն Մժէժ գնունի քաջ իշխանն իր զօրքովն անոնց դէմ ելաւ եւ ամէկ ջարդ մը տալով փախուց: Կաւատ Մժէժին ասոր քաջութիւնը լսելով՝ զանիկա Բուրզանին տեղ Հայոց Մարզպան դրաւ, որն որ 30 տարի Հայաստան խաղաղութեան մէջ պահեց:

Լէ. Մժէժին մահուանէ ետքը Խոսրով Պարսից թագաւորը Դենշապուհ իշխանը մարզպան դրաւ: Ասոր իշխանութեան առաջին տարիները Մովսէս Բ. կաթողիկոս եղաւ, որն որ սահմոն ելած ին պէս առաջնեն փոխեցին եղաւ Հայոց Տոմարը նորոգել ու կարգի դնել. ասոր վախճանաւ Դաւին քաղաքը ժողովք մը ժողվեց, ուր շատ դիտուն մարդիկներ կանչեց եւ անոնց գործակցութեամբը Տոմարը կարգաւորելէն ետեւ, Հայոց թուական մ՚ալ հաստատեց, որն որ Քրիստոսի 551 թուականէն կը սկսի: Ասկէ ետքը տեսնելով որ Դենշապուհ նորէն Հայոց հաւատքը փոխելու կ՚աշխատի եւ ժողովրդեան բռնութիւն կ՚ընէ, Խոսրով թագաւորին աղաչանաց թուղթ մը գրեց, որուն մէջ վաղարշ թագաւորին Հայոց հաւատքին ազատութեանը համար տուած հրովարտակին անոր յի-

շեցուց: Խոսրով առ աղաչանքի թուղթը կարդալով՝ դէնշապուհը փոխեց, եւ անոր տեղը Վշնասպ Ահրամ իշխանը դրաւ, որուն յանձնարարեց Վարազդատ, անոր ալ Սուրէնն՝ Խոսրովին ազգականներէն մէկը: Ան անդուլ իշխանն սկսաւ նորէն Հայերը չարչարել եւ զանոնք Պարսից աղանդը դարձընելու աշխատիլ· իշխաններուն հետ ալ Ք՛շնամանալով՝ անոնց մէջէն Մանուէլ Մամիկոնեանն սպաննեց: Վարդան՝ Մանուէլին եղբայրն՝ որն որ արդէն Սուրէնին ըրածներէն սաստիկ դառնացած էր, իր եղբօրն սպանուելուն վրայ աւելի եւս բարկանալով՝ Յունաց կայսեր հրեշտակ խաւրեց եւ անկէ Պարսից դէմ օգնութիւն խընդրեց, խոստանալով որ անկէ ետեւ Հայերը Պարսից առած հարկերէնին իրեն կու տան: Կայսրը Հայոց հրեշտակները շատ սիրով ընդունեցաւ եւ երդմամբ խոստացաւ անոնց օգնել: Վարդան առ խոստման վրայ վստահացած՝ նախարարներն ու զօրքն Արտաշատ քաղաքը ժողվեց, յանկարծ Սուրէնին վրայ յարձակեցաւ, եւ զանիկա բոլոր Պարսից իշխաններովն ու զօրքովն սպաննեց, ամէն մոգերը սրէ անցուց, եւ Հայաստան կայսեր յանձնեց:

ԼԸ· Խոսրով առ բանս լսելով՝ սկսաւ մեծ պատրաստութիւն տեսնել որ Յունաց եւ Հայոց դէմ ելլէ, բայց իր իշխանները զինքը համոզեցին որ բանը խաղաղութեամբ լմնցնէ· ուստի Յուստինոսին դեսպան խաւրեց ու խնդրեց որ հաշտութիւն ընեն: Բայց երբ որ կայսրն անոր դրած պայմանները, մանաւանդ Հայաստան նորէն Պարսից տալը յանձն չառաւ, խոսրով անհամար զօրքով Վարդանին վրայ եկաւ, իսկ Յուստինոս Հայոց օգնելու ամենեւին փոյթ չըրաւ: Վարդան թէպէտ ուրիշ կողմանէ օգնութիւն չունէր, ի վերայ այսր ամենայնի իր պզտիկ գնդովը թշնամւոյն դէմ ելաւ, եւ նախ անոնց բանակն աղէկ մը լրտեսելով՝ իր զօրքն երեք մաս բաժնեց, մէկը դարանի դրաւ, երկրորդը ձախ կողմը խաւրեց, իսկ եր-

բորդն ինքն առած աչ կողմը կեցաւ, եւ երկրորդ օրն առաւուանց կանուխ առաջիկ զօրութեամբ Պարսից վրայ յարձակեցաւ, որոնք դեռ կարգի մանելու վրայ էին: Անոնք իսկզբան չվոխեցան ու խառվեցան, բայց ետքը կարգի մանելով՝ կատաղաբար սկսան պատերազմիլ եւ երկայն աւուն յաղթութիւնն անորոշ մնայ: Այն ժամանակը դարանը մնած Հայ գունդը մեկէն դուրս ելաւ, եւ արդէն յոգնած թշնամին այնպէս մը զարհուրեցուց որ ալ չկրնալով դիմանալ՝ ցրուեցաւ ու փախաւ: Խոսրով Հայոց վրայ ուրիշ մեծ բանակ մը խառրեց վաղիւան զօրապետին հրամանին տակ. բայց Հայ նախարարներուն մէջ երկպառակութիւն ծագելով՝ վարդան չկրցաւ զանոնք միաբանել եւ նորէն թշնամւոյն դէմ ելլել, անոր համար ընտանիքն առաւ Ցուստինոսին քովը դնաց եւ անկէ օգնութիւն խնդրեց: Կայսրը Մարկիանոս զօրավարին հրաման տուաւ որ շուտով Ցունաց զօրքն առնու Հայոց օգնութեան երթայ, որուն հետ վարդան ալ եկաւ, եւ երկայն ժամանակ Պարսից հետ կռուեցան, բայց վերջապէս Խոսրով յաղթող եղաւ ու Հայաստանի նորէն տիրեց. եւ որպէս զի Հայոց սիրտը շահի, անոնց հետ քաղցրութեամբ սկսաւ վարուիլ. ազգին անդին ցրուած նեբուն եւ ամուր տեղեր փախածներուն ալ հրաման խրկեց որ տեղերնին դառնան եւ ամէն մարդ խաղաղութեամբ իր ատացուածքը վայելէ, եւ վշտի ճիհր իշխանը մարզպան դրաւ:

ԼԹ. Խոսրովին մեռնելէն ետքն՝ անոր յաջորդն Որմիզդ դարձեալ Ցունաց դէմ պատերազմի ելլելով՝ Հայաստան նորէն իր հանգիստը կորսընցուց, մինչեւ որ Մօրիկ (Մաւրիկիոս) Հայազգի քաջ իշխանը Ցունաց կայսր ընտրուելով՝ պատերազմներուն վերջ տուաւ ու խաղաղութիւնն հաստատեց: Ասոր ժամանակը գԽոսրով Բ. առաջին Խոսրովին թոռն՝ որն որ Որմզդին տեղը թագաւոր դրուած էր, իր իշխանները վռնտեցին. Խոսրով Մօրիկ կայսեր դիմեց եւ անկէ

օգնութիւն խնդրեց: Կայսրը նեղուած հայ իշխանը Յունաց բանակով անոր օգնութեան խնդրեց, որուն Տ՛օս միացան նաեւ Մուշեղ Մամիկոնեան Հայաստանեայց Յունաց մասին իշխանն եւ Սմբատ Բագրատունի ապարապետն իրենց զօրքովին, եւ գացին սաստիկ քաջութեամբ Խոսրովին թշնամիներուն հետ պատերազմեցան, անոնց յաղթեցին եւ զանիկա նորէն իր աշխատը նստեցուցին:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ

ՍՄԲԱՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԵՒ ԴԱՒԻԹ ՍԱՀԱԿՈՒՆԻ

Խ. Սմբատ Բագրատունին Հայաստանի մարզպան կը դրուի (592): Իր հեփթաղներուն դէմ ըրած քաջութիւնները: ԽԱ. Դաւիթ Սահակունիին մարզպանութիւնը (600): Տարօն գաւառին մէջ եղած պատերազմները:

Խ. Խոսրով Բ. երբ Հայ իշխաններուն քաջութեամբը թագաւորութիւնը նորէն ձեռք ձգելով անոնց շատ պարգեւներ եւ մեծ պատիւ տուաւ, մանաւանդ Սմբատ Բագրատունիին, որուն արտաքոյ կարգի քաջութեանը համար զինքը Պարսից սպարապետ ըրաւ. եւ երբ որ անիկայ իր ուրիշ թշնամիներն ալ բոլորովին նուաճեց, զինքը Հայաստանի ու Վրկանի կողմերուն մարզպան դրաւ: Սմբատ իշխանութիւնն առածին պէս իր երկիրներուն պայծառութեան եղաւ եւ Վրկանից [illegible] երթալով տեսաւ որ հոն շատ դերի տարուած Հայեր կան, որոնք իրենց աղգային լեզուն բոլորովին մոռցեր են. շատ մը Հայաստանէն վարպետներ բերել տուաւ, եւ անոնց Հայերէն սորվեցուց. Հաբել անուանով քահանայ մ՛ալ անոնց եպիսկոպոս դրաւ:

Խոսրով նորէն Հեփթաղներուն եւ ուրիշ թշնամիներուն դէմ պատերազմի ելլելով Սմբատն իր

զօրքին սպարապետ դրաւ, որն որ իր քաջութեամբն առնուն յաղթեց, Հնփիթաղաց Թագաւորին հետ ալ երկու անգամ մենամարտութիւն ըրաւ եւ գտնիկա սպաննեց: Ան յաղթութիւններէն ետեւ դէս Հայաստան չդարձած՝ Տիզատն քաղքին մէջ հիւանդացաւ ու վախճանեցաւ, որուն իշխանութիւնը 8 տարի տեւեց:

ԽԱ. Ամբատին տեղը Դաւիթ Սահակաւնի[1] Հայ իշխանը մարզպան դրուեցաւ: Ասոր իշխանութեան առաջին տարին Մօրիկ կայսրն իր զօրքէն սպաննուեցաւ եւ անոր յաջորդեց Փոկաս զօրապետը: Խոսրով իր բարերարին սպանուիլը լսածին պէս 140,000 զօրքով Յունաստան արշաւեց անոր մահուան վրէժն առնելու համար, եւ Հայաստանէն անցնելու ատենը Մուշեղ Մամիկոնեանին ալ հրաման խաբեց որ ինքն ալ իր զօրքովն Յունաց երկիրն արշաւէ: Մուշեղ Պարսից դէմ սաստիկ ատելութիւն ունենալով՝ թագաւորին հրամանին չհնազանդեցաւ, եւ սկսաւ իր դաւառը (Տարօն) ամրացընել: Խոսրով ասոր վրայ շատ բարկացաւ եւ Յունաց երկիրն ապստամբելէն ետքն, երբ որ դարձաւ Հայաստանին կարին քաղաքն եկաւ, իր Սիհրան[2] քեռորդին 30,000ով Մուշեղին

1 Ան իշխանին վրայ մեր պատմագիրները շատ չխոսիկը խօսին. Սեբէոսնոս Ասողիկ եւ Կիրակոս կ'ըսեն թէ Պարսից Խոսրով Թագաւորը զանիկա մարզպան դրաւ, եւ նոյն իշխանութեան մէջ 30 տարի մնաց: Իսկ Ցովհան Կաթողիկոս եւ Վարդան կ'ըսեն թէ Հերակլ կայսրէն կլեւրապատրա դրուեցաւ եւ միայն 3 տարի նոյն իշխանութիւնը վարեց: Ան իրարու ներհակ պատմութիւններէն եւ միանգամայն ժամանակին կարգէն յայտնի կ'երեւայ որ Դաւիթ նախ Պարսից Թագաւորէն մարզպան դրուելով՝ 23 տարիի չափ Հայաստան կառավարելէն ետեւ, նոյն իշխանութենէն ելած, եւ քանի մը տարի եռքը Հերակլ կայսրէն կլեւրապատրա դրած է: Նոյնպէս Դաւիթին յաջորդներուն վրայ ալ զանազան եղանակաւ կը խօսին, ոմանք աս ոմանք ուրիշ մը, ոմանք աւելի ոմանք պակաս իշխան, նաեւ անոնց իշխանութեան տարիներն ալ իրարու անհամաձայն կը դնեն: Մենք աստոնց մէջէն որչափ որ կարելի էր ճշմարիտ ու հաւանական երեւցածը քաղեցինք:

վըայ խաւրեց, որ Լանիկա նուաճէ։ Եկաւ Մհերան Տարօն մտաւ եւ Արձան բլրին վրայ բանակը դրաւ. անկէ 8000 հոգի հեան առած Աբեղաիին եւ Ասաեղօն բերդին վրայ դնաց. Մուշեղ ալ Գայլ Վահան իշխանն անոր դէմ խաւրեց, որն որ զանազան հնարքներով ու խորտախուեճեամբ անոր զօրքը չարդեց, զինքն ալ սպաննեց։ Մուշեղին մահուանէ ետքը Վահան 88 թուականն ծերունին Մամիկոնեան ցեղին նախարար եղաւ, եւ իր Սմբատ որդւոյն հետ Խոսրովին նօքէն Տարօնի վրայ խաւրած 30,000 զօրքին յաղթեց ու փախուց, եւ ինքը նոյն տարին վախճանելով՝ Սմբատ անոր տեղն մնացաւ, որն որ դարձեալ Պարսից Վախթանկ զօրապետին յաղթեց ու զանիկա սպաննեց։ Վախթանկէն ետեւ Խոսրով Տիգրան զօրապետը 20,000ով Սմբատին վրայ խրկեց, բայց ան ալ յաղթուեցաւ եւ սպաննուեցաւ։ Սմբատին յաջորդեց իր որդին Վահան՝ որն որ թէպետ եւ Մամիկոնեան ցեղէ էր բայց Կամսարական կ՚անուանուէր։ Ասոր առեն 18 տարի Տարօն հանգիստ մնալէն ետեւ Պարսից Վարդուհր զօրապետը 50,000 զօրքով նօքէն հոն արշաւեց։ Վահան Ասպետ օգնութեանն ապաւինած՝ իր Տիրան որդւոյն հետ անոր դէմ ելաւ եւ սաստիկ քաջութեամբ պատերազմեցաւ, զօրապետն սպաննեց, զօրքին ալ մէկ մասը չարդեց մնացածը փախուց. անկէ ետքը Պարսից Տարօն յարձակիլը դադրեցաւ։

ԳԼՈՒԽ ԺՒ

ՎԱՐԱԶՏԻՐՈՑ ՄԱՐԶՊԱՆԸ. ԴԱՒԻԹ, ՎԱՐԱԶՏԻՐՈՑ, ՀԱՄԱԶԱՍՊ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ԿԻՒՐԱՊԱՂԱՏՆԵՐԸ

Խ. Վարազտիրոցին մարզպանութիւնը (623). Դաւիթ Սահառունիին կիւրապաղատ դրուիլը (632). Խգ. Հագարացիք Հայաստան կը յարձակին ու Դուին քաղաքը կը գերփնն. Խդ. Ներսէս Գ.ին կաթողիկոս ընտրուիլն (640) եւ Վարազտիրոցին ու Սմբատին կիւրապաղատ դրուիլը. Խե. Հագարացւոց եւ Յունաց Հայաստան ըրած արշաւանքները. Համազասպ Մամիկոնեանին կիւրապաղատութիւնն ու Հայոց իշխաններուն Հազարացւոց հնազանդիլը. Խզ. Գրիգոր Մամիկոնեանին Հայաստանի վերակացու դրուիլը (659), Խազրաց դէմ ըրած յաղթական պատերազմին եւ իր մահը. Յունաց Հայաստան արշաւելն եւ ետ քաշուիլը. Հագարացւոց բոլորովին Հայաստանի տիրելը (693).

Խ. ԴԱՒԻԹ Սահառունիին մարզպանութեան 23 երորդ տարին Վարազտիրոց Բագրատունին՝ Սմբատ մարզպանին որդին, անոր տեղը մարզպան դրուեցաւ, որն որ 8 տարի իշխանութիւնը վարելէն ետքն՝ իմանալով որ Ատրպատականին Յոստամ իշխանը դինքն ապաններու եռեւէ է, քանանիքն առաւ Յունաց երկիրը փախաւ, որուն տեղը Հերակլ կայսրը Դաւիթ Սահառունին կիւրապաղատ դրաւ. Բայց հազիւ լմե երեք տարի անցաւ, իշխաններն ու զօրքն իրեն դէմ ելան ու վռնտեցին, եւ իրենք սկսան իրարու հետ հակառակութիւն ընել եւ Հայաստանը խռովել. Մինչ Թէոդորոս Ռշտունի բարեպաշտ ու քաջ իշխանն իր զօրքովը խռովութիւնները դադրեցընելու կ'աշխատէր, եւ Հայաստան յարձակող արտաքին թշնամիներուն դէմ կը դնէր.

Խգ. Ա՛ս խռովութեանց ժամանակը, յանկարծ Հագարացւոց 18,000 զօրքն Ապարահման իշխանին հրամանին տակ Ասորեստանին կողմէն Հայաստան

մուն, եւ դիմացնին ելլող մը չգտնելով՝ ամէն կողմ աւերեցին, յափշտակեցին եւ մինչեւ Տարսն անարգել յառաջ եկան։ Տիրան Մամիկոնեան՝ վահան Կամսարականին որդին, Հայոց իշխաններուն հրեշտականեր խաբեց եւ զանոնք յորդորեց որ դան ժողովին եւ աս նոր թշնամին իրենց երկրէն դուրս վռնտեն։ Երբ որ անոնք մտիկ չըրին, ինքն Աստուծոյ ապաւինած՝ իր 8000 զօրքովը թշնամւոյն դէմ ելաւ ու սաստիկ քաջութեամբ պատերազմեցաւ. բայց իր կողմնակ. Սահուռա Անձեւացին թշնամեաց կողմն անցնելով՝ իր գունդը ակարացաւ ու թշնամւոյն բազմութենէն պաշարուեցաւ, եւ երկայն ատեն պատերազմելէն ետքը զարնուեցաւ ինկաւ, զօրքն ալ չարդուեցան։ Հագարացիք անկէ մինչեւ Դուին յառաջ քալեցին, պաշարմամբ քաղաքն առին, այրեցին, չարդեցին եւ 35,000 հոգի գերի առած աւերըին դարձան։

ԽԴ. Հագարացիք Հայաստանէն քաշուելուն պէս նախարարները ժողովեցան եւ վախճանած Եզր կաթողիկոսին աեղը Ներսէս Գ. Տայոց եպիսկոպոսը կաթողիկոս դրին, որն որ ամէն ճգամբ ազգին խեղճութեան դարման տարաւ, շատ կործանած աեղեր շինել տուաւ, եւ վարագաիրոց Բագրատունին՝ որն որ կայսրմէ ապստամբած եւ անոր քովէն Հայաստան փախած էր, նորէն անոր հետ հաշտեցուց եւ Հայոց կիւրապաղատ դնել տուաւ։ Քիչ մը ետքը վարագաիրոց մեռաւ, եւ անոր աեղը կայսրը Ներսէս կաթողիկոսին խնդրելովն՝ անոր Սմբատ որդին դրաւ. Թէոդորոս Ռշտունիէն ալ ապարապետութեան իշխանութիւն տուաւ, եւ այսպէս երկիրը քիչ մը հանդիստ ու խաղաղութիւն գտաւ։

ԽԵ. Հայոց աս խաղաղութիւնը շատ երկայն չտեւեց. որովհետեւ աս ժամանակները Հագարացիք սաստիկ զօրանալով՝ Պարսից եւ Ասիայի ուրիշ թագաւորութիւններուն վրայ յարձակեցան եւ իրենց իշխանութեան տակը նուաճեցին. անկէ աբեւմտեան

կողմը դառնալով՝ բոլոր զօրութեամբ Հայաստան մնան շատ զօրաւորելու սիրելին ու մարդիկը չարդեցին։ Հայ նախարարները տեսնելով որ ահագին թըշնամւոյն դէմ դնելու բաւական զօրութիւն չունին, Յունացմէ ալ օգնութիւն գտնելու յոյս չկայ, հաղորդուց ամիրապետին հրեշտակներ խաբեցին, եւ խոստացան որ անկէ ետքն իրեն կը հնազանդին։ Կոստանդին կայսրն ատ բանս լսածին պէս սաստիկ բարկացաւ, եւ զօրքն առած Հայաստան արշաւեց, միտքը դնելով որ բոլոր Հայերը ջնջէ. բայց Ներսէս կաթողիկոսին աղաչանքովը նորէն հաշտուեցաւ, եւ իր զօրքէն Հայաստան պահապան դնելով՝ ետ դարձաւ։ Ասոր վրայ Հագարացիք նորէն Հայաստան յարձակեցան, ամէն կողմէն Յունաց զօրքերը վռնտեցին, երկիրը նուաճեցին, եւ իշխանները կիներն ու որդիքը գերի առած՝ վրանին ալ սաստիկ տուրք դրած ետ դարձան։ Նախարարներն ատ տուրքին ծանրութենէն շատ նեղութիւն քաշելով՝ դարձեալ կայսեր դիմեցին եւ անոր Հպատակեցան, որն որ Ներսէս կաթողիկոսին խնդրելովը Համազասպ Մամիկոնեանը կիւրապաղատ դրաւ։ Ամիրապետն երբ որ Հայոց իրմէ ապստամբիլը լսեց, բոլոր անոնցմէ առած պատանդները (1775 Հոգի) սպաննել տուաւ, եւ կը պատրաստուէր որ Հայաստան արշաւէ. բայց իր զօրացը մէջ մեծ խռովութիւն ծագելով՝ զինքն ալ սպաննեցին եւ երկայն ատեն իրարու հետ կռուեցան, մինչեւ որ Մաւի կամ Մաւիէ զօրապետը խռովութիւնները դադրեցուց եւ ամիրապետ եղաւ։ Հայերը վախնալով որ Հագարացիք դարձեալ իրենց վրայ կը յարձակին, եւ Յունաց ալ տաւելութիւն ունենալով՝ նոր ամիրապետին հրեշտակ խաբեցին եւ անոր Հպատակեցան։

ԽԶ. Համազասպ կիւրապաղատ իր իշխանութեան երրորդ տարին վախճանեցաւ, որուն տեղ ամիրապետը Ներսէս կաթողիկոսին խնդրելովը Գրիգոր Մամիկոնեանը Հայաստանի վերակացու դրաւ։ Ա-

բարեպաշտ իշխանն երկիրը միշտ խաղաղ ու հանդիստ պահելու ջանաց, եւ շատ չինութիւններ ու բարեկարգութիւններ ըրաւ: Երբ որ Խազրաց զօրքը բազմութեամբ Հայաստան արշաւեցին, Գրիգոր իր զօրքովն անոնց դէմ ելաւ ու յաղթեց, բայց ինքն ալ՝ Թշնամիներէն վիրաւորուելով մեռաւ, եւ անկէ ետքը քանի մը տարի Հայաստան գարձեալ խռովութեան մէջ մնալէն ետեւ, Աշոտ Բագրատունի Բիւրատեան իշխանն ակատերկրին քիչ մը խնամ առնել: Ա՛ս խառնակութեան ժամանակը Յոյները նորէն բիւրաւոր զօրքով Հայաստան արշաւեցին, շատ գաւառներ ասպատակեցին ու կրակի տուին, մարդիկներն անխնայ ջարդեցին. քիչ մը ետքն ալ Հագարացիք հարաւային կողմէն Հայաստան մտան, շատ տեղեր ասպատակեցին, բերդերը կործանեցին եւ Աշոտ իշխանն ապաստանեցին: Ասոր վրայ Յուստինիանոս կայսրն անձամբ Յունաց բանակին գլուխն անցած Հայաստան եկաւ, ամէն կողմանէ Թշնամիները վռնտեց, երկիրն իր իշխանութեան տակն առաւ, ամէն իշխանները նուաճեց, եւ որպէս զի նորէն չապստամբին, անոնց որդիները պատանդ առաւ, Ներսես Կամսարականը Հայոց պատրիկ դրաւ, եւ իր զօրքէն 30,000 Հայաստան պահապան թողուալով՝ Կոստանդնուպոլիս դարձաւ: Բայց տարիէ մը Յունաց զօրքը Հայաստանէն բոլորովին քաշուեցան եւ ալ եան չդարձան. անկէ ետեւ Հագարացիք բոլոր երկիրն իրենց տակը նուաճեցին եւ Հագարացի իշխաններուն ձեռքովը կը կառավարէին:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ՝

ԱԲԴԼԱԶԻՆ ՅՈՍԻԿԱՆՈՒԹԼՆԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԵԶԻՏ Բ.

Խ. Աբդլայ (Ապտուլլահ) Հայաստանի ոստիկան կը դրուի (694). Սմբատ Բագրատեան Ցունաց հետ կը միաբանի եւ Հագարացւոց զօրքը կը ջարդէ։ Մահմատ զօրապետը Հայոց վրայ կու գայ, ներսէհ կամաւորականէն կը յաղթուի եւ Սահակ կաթողիկոսին միջնորդութեամբը հաշտութիւն կ'ընէ։ Խբ. Կոչմին (704) Վլիտին (717) ոստիկանութիւնն եւ անոնց ըրածները։ Խթ. Մահմատ, Աբդլազիզ, Մրուան եւ Եզիտ իրարու յաջորդելով Հայոց ոստիկան կը դրուին (727—758)։ Սմբատ Բագրատունիին պատրիկութիւնը (760) եւ Սիւնեաց մանին (767) ու Գէքիրին ոստիկանութիւնը։ Սմբատին սպանութիւնը։ Ծ. Հասանին ոստիկանութիւնը, Հագարացւոց զօրքին Հայաստան ապստամբելը ու Հայոց իշխաններուն անոնց դէմ ըրածները։ Եզիտին ոստիկան դրուիլը (786) եւ Հայոց իշխանները նուաճելը։ Ցունաց իշխանութեան տակն եղող Հայոց ապստամբելը։

Խ. Հոյներ Հայաստանէն երթալուն պէս, Հագարացւոց ամիրապետ Աբդլայ անունով անդուլ իշխան մը զօրքով հոն խաւրեց, զինքը Հայոց ոստիկան անուանելով, որն որ եկաւ բոլոր երկիրը նուաճեց, Սահակ կաթողիկոսն եւ ամէն իշխանները բռնեց շղթայով կապած Դամասկոս խրկեց, եկեղեցիները զարդերը կողոպտեց, եւ ազգը սաստիկ տառապանաց մէջ ձգեց։ Բայց քիչ մը ետքը Դամասկոս խրկուած իշխաններուն մէջէն Սմբատ Բագրատունի իշխանը փախաւ Հայաստան եկաւ, եւ ազգին խեղճութիւնը տեսնելով՝ Ցունաց կայսրէն օգնութիւն խնդրեց Հագարացիները Հայաստանէն վռնտելու համար։ Կայսրը՝ Լեւոն իշխանը մեծ բանակով մը Հայոց օգնութեան խաւրեց, որուն հետ Սմբատ ալ իր ժողված զօրքովը միանալով՝ Հագարացւոց զօրքը բալորովին ջարդեցին։ Ասոր վրայ ամիրապետը Մահմատ (Ոգբայ) զօրապետը խաւրեց որ

Հայերը նուաճէ, բայց անիկա երբ որ վանանդ գաւառը հասաւ, Ներսէհ կամաթարիանը դէմն ելաւ ու գօրքին սղէկ ջարդ մը տալով փախուց: Մահմատ նորէն առելի շատ գօրք ժողվեց եւ կատաղաբար Հայաստան մտաւ, միտքը դնելով որ բոլոր Հայերը սրէ անցընէ: Սահակ կաթողիկոսն ատ բանիս լուրն առնելով՝ Դամասկոսէն ճամբայ ելաւ որ Մահմատին քովն երթայ եւ անոր բարկութիւնն իջնցընէ. բայց ճամբան հիւանդանալով՝ աղաչաւքի թուղթ մը գրեց եւ ինքը վախճանեցաւ: Երբ որ Մահմատ անոր մահուանը քովն եկաւ, ինչպէս որ Յովհան կաթողիկոս կը պատմէ, կաթողիկոսն ոտքի պէս ձեռքը շարժելով՝ նամակը գօրապետին տուաւ եւ զանիկա հաշտեցուց:

Խը. Տարի մ՚եւոքը Կոշմ գօրապետը Հայոց ոստիկան եղաւ, որն որ ամէն Հայ իշխաններն ու գօրքը խաբէութեամբ Նախիջեւան ժողվեց, ու վէնքերնին ձեռքերնէն առնելով՝ ամէնն ալ եկեղեցւոյն մէջ խոթեց եւ այրեց. ասկէ ետքն իր գօրքն ամէն տեղ սպառակեցին, Դուին քաղաքն ալ առին ու բնակիչ ներսուն շատերը ջարդեցին, եւ շատ գերի առած Դամասկոս տարին:

Կոշմին ոստիկանութեան 13երորդ տարին՝ անոր տեղն եկաւ Վլհէթ ոստիկանն, որուն ժամանակը Յովհան Խմաստասէր կաթողիկոս եղաւ: Ան եւ անդնոստ Հայրապետն իր արտաքին վարմունքովն ոստիկանին եւ նոյն իսկ ամիրապետին սիրելի ըլլալով՝ անոնցմէ շատ պատիւ գտաւ եւ բոլոր իր կաթողիկոսութեան ժամանակը Հայաստան հանգիստ պահեց:

Խթ. Վլհէթին ոստիկանութեան 10երորդ տարին, իր տեղն եկաւ Մահմատ անպիտան ու խռովարար իշխանն՝ որն որ 4 տարի աղքը չարչարելէն ետեւ, ամիրապետէն կանչուեցաւ եւ իր տեղն Աբդլազիզը դրուեցաւ: Անոր ալ յաջորդեց Մրուան իշխանն՝ որուն ժամանակը Հայաստան շատ հանգիստ գտաւ: Ասիկա Աշոտ Բագրատունին իրեն գործ.քերուն օգ-

նական առաք, զանիկա իշխանաց իշխան անուանե-
լով. եւ երբ որ Հազարապետ մէջ խառնուիմ ծա-
դելով՝ ամիրապետ ապանուեցաւ, եւ ինքը Հայոցմէ
եւ ուրիշ ազգերէն զօրք ժողված՝ խառնութիւնը դա-
դրեցնելու գնաց, Հայաստանին կառավարութիւնը
բոլորովին Աշոտին յանձնեց: Բայց քանի մը տարիէն
Մբասան՝ որն որ ամիրապետ նոտած էր, մեռնելով՝
անոր յաջորդը Հայաստան Եղիա ոստիկանը խրկեց:
Նախարարներն ասոր ոստիկանին դրած ատատիկ տուրքին
ու ժողովրդեան հասցուցած չարութեան համար շատ
նեղացան, եւ ուղեցին ամիրապետէն ապստամբիլ. եւ
որովհետեւ Աշոտ Բագրատունին դէմ կը դնէր, եւ
զանոնք կը յորդորէր որ պարապ տեղ նորէն խառ-
նութեան եւ արիւնհեղութեան պատճառ չըլլան,
Դաւիթ եւ Գրիգոր Մամիկոնեան իշխաններն՝ որոնք
արդէն յառաջագոյն Աշոտին դէմ թշնամութիւն ու-
նէին, զանիկա բռնեցին եւ աչքերը հանեցին: Բայց
ետքն իրենք ալ տեսնելով որ ապստամբութեամբ չեն
կրնար բան մ՚ընել, իրենց խորհրդէն ետ կեցան:

Եղիա 2 տարի ետքը Պաղտատ կանչուելով՝ Սմբատ
Բագրատունին Հայոց պատրիկ դրաւ, որուն իշխա-
նութեան 6երորդ տարին, Սիւլէյման իշխանն ոստի-
կան դրուեցաւ. ասոր ալ յաջորդեց Պէքիր՝ որն որ Հայոց
շատ նեղութիւն տուաւ. ան պատճառաւ շատ կռիւներ
ալ ելան եւ Հազարացւոց զօրքը չարդեցին: Պէքիր
Միջագետաց Մուսի իշխանէն զօրք բերել տալով՝
ապստամբները դարձեալ նուաճեց՝ Սմբատ պատրիկն
ալ բռնուեցաւ եւ սպանուեցաւ:

Ծ. Պէքիրէն ետքն եկաւ Հասան ոստիկանն՝
որն որ Հայաստանին խնդութիւնը վերջին ոստիճանի
Հասցուց. Հարուածներուն ինչքը յափշտակեց, եւ
ամէն կողմ ապատակ խաբելով՝ քաղաքներն ու
գեղերը թալնեց: Մուշեղ Մամիկոնեան իր զօրքովն
ան ապստամբներուն դէմ ելաւ եւ անոնց մեծ մասը
ջարդեց ու ցրուեց. ուրիշ նախարարներն ալ ասկէ

սիրտ առած՝ եկան իրենց զօրքովը (3000 հոգի) Մուշեղին հետ միացան եւ Հագարացիներէն բոլորովին ապստամբեցան։ Բայց անոնք 30,000ով Մուշեղին հետ միաբանածներուն վրայ յարձակելով՝ 3000 հոգի Մուշեղն ալ մկտեղ սպաննեցին, մնայածը ցրուեցին, եւ սկսան դարձեալ երկիրն ասպատակել. Հայ իշխաններն ալ զարհուրած ամուր տեղեր քաշուեցան։ Մինչեւ Աշոտ Մսակեր Բագրատունի իշխանն իր Շապուհ եղբօրը հետ ասպատակներուն դէմ ելլելով՝ կրցաւ քանի մը դաշտա անոնց յարձակմանէն ազատ պահել. Վասպուրականին կողմերն ալ Սահակ, Համազասպ եւ Մերուժան իշխաններն իրենց զօրքովը թշնամիները վանելով՝ նոյն նահանգը հանգիստ պահեցին։ Ան խառնակութիւնը հինգ վեց տարի անդադար շարունակեց, մինչեւ որ Հարուն Հագարացւոց ամիրապետ եղաւ եւ Եզիտ աստիկանը զօրքով Հայաստան խաւրեց, որն որ եկաւ ամէն իշխանները դարձեալ նուաճեց, ու Վասպուրականին երեք նախարարները բռնելով՝ ստիպեց որ Հաւատքնին ուրանան. անոնցմէ երկուքը Սահակ եւ Համազասպ յանձն չառին ու նահատակեցան. իսկ Մերուժան հաւատքն ուրանալով՝ իր տեղը դառնալու առեն, Դուինի Մամիկոնեան ճամբան վրան հասաւ ու զարկաւ սպաննեց։

Ան առեններէն Յունաց իշխանութեան տակ եղող Հայերը կայսրմէ ապստամբեցան, եւ քանի մ՚անգամ անոր զօրքին յաղթեցին. բայց ետքը մէջերնին երկպառակութիւն ծագելով՝ յաղթուեցան ու նուաճեցան, որոնցմէ շատերն ալ Հագարացւոց իշխանութեան տակը մտան։

ԳԼՈՒԽ ԺԴ

ԽՈՒԶԻՄԱՆ, ՀՈՂ, ԱՊՈՒՍՏԱ

ԾԱ. Խուզիմա (**792**) ու Հող (**803**) ոստիկան կը ղրկուին։ Սեւադա Պարսիկին ոստիկանութիւնը ձեռք ձգելու համար Հոլին դէմ կ'ելլէ։ Հող ետ կը կանչուի եւ Բագարատ Բագրատունին Հայաստանի վերակացու կը դրուի։ ԾՐ. Բարձր Պարսկին պատճառաւ Հայաստանի մէջ եղած պատերազմը. Ընդսմէմէ ոստիկանին Հայաստան գալը. Բագարատին բռնութիւնն եւ Սասունցիներուն զննպատճառ ապստամբելը (**849**)։ ԾԳ. Բուղայ զօրապետին Հայաստան գալն եւ ըրած ուէրն ու սպանութիւնները. Նախարարներուն բռնութիւնն ու դերի տարուիլը։

ԾԱ. Ի ԶԱՐՏՈՒՆ ոստիկանութեան Շնեբրգ տարին Խուզիմա իշխանն անոր տեղ ոստիկան դրաւեցաւ, որ որ 10 տարի կառավարեցին եաքը մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց Հող ոստիկանը։ Բայց Սեւադա անունով Պարսիկ իշխան մը Բագրատունեաց նախարարութենէն կին առած ըլլալով՝ Սմբատ Բագրատունի սպարապետը, Սիւնեաց Սահակ իշխանն եւ ուրիշ շատ նախարարներ իրեն հետ միաբանեց, եւ զօրք ժողված՝ Հոլին դէմ ելաւ որ զանիկա վռնտէ եւ ինքը Հայաստանին իշխան ըլլայ։ Ոստիկանն՝ որովհետեւ անոր դէմ դնելու բաւական զօրութիւն չունէր, Հայ իշխաններուն հրեշտակ խաւրեց եւ ըսաւ. Թէ որ ինծի հնազանդիլ չէք ուզեր, պատերազմին ետ կեցէք եւ թող տուէք որ խաղաղութեամբ առնս երթամ. կաթողիկոսն ալ մէջ մտաւ ու շատ յորդորեց որ խաղաղին, բայց երբ որ Սեւադա մտիկ չընթաւ, Հոլ 2000 քաջ զօրքով յանկարծ անոր բանակին վրայ յարձակեցաւ, շատերը կարդեց՝ որոնց մէջ նաեւ Սահակ Սիւնի իշխանն ալ. իսկ Սեւադա ու Սմբատ հազիւ փախան եւ ազատեցան։ Ասկէ ետքն եկաւ Դաւիթ կաթողիկոսին հայ իշխաններուն ըրածին համար քանքատեցաւ, եւ անոր միջնորդութեամբը Սմբատին

հետ հաշտուեցաւ, եւ Հայաստան 15 տարի խաղաղութեամբ կառավարելէն ետեւ, ամիրապետէն կանչուելով՝ Բագարատ Բագրատունին Հայոց պատրիկ դրուեցաւ:

ԾԶ· Բագարատին իշխանութեան չորրորդ տարին, Բաբան անունով Պարսիկ մ'ուղելով Պարսից թագաւոր ըլլալ եւ զանոնք ամիրապետին իշխանութենէն ազատ ընել, զօրք ժողվեց եւ Հագարացիներէն ապստամբեցաւ. քանի մ'անգամ ալ անոնց յաղթեց: Եաքը Հայաստան Սիւնեաց գաւառն եկաւ եւ սկսաւ մեծ պատրաստութիւն տեսնել որ Հայերն ալ իրեն հնազանդեցնէ, ու անոնց հետ միկտով ամիրապետին դէմ դնէ: Ամիրապետ ասա ապստամբին դէմ ահագին բանակ մը խաւրեց, որուն հետ Սմբատ սպարապետին զօրքն ալ միանալով՝ անոր հետ զարնուեցան ու յաղթեցին. զինքն ալ Սմբատին Սահլ որդին բռնեց Հագարացւոց Ափշին զօրապետին բերաւ: Զօրապետը Սահլին ասա քաջութեանը համար շատ պարգեւներ տուաւ, եւ երբ որ ամիրապետին քովը գնաց՝ զանիկա շատ գովեց, նոյնպէս անոր հօրը Սմբատին բուռն օգնութիւնն ու քաջութիւնները պատմեց, իսկ Բագարատը սաստիկ վար զարկաւ եւ ամիրապետին աչքէն հանեց: Քիչ մը ետքն ամիրապետն ուրիշ կողմանէ ալ անոր վրայ զանազան ամբաստանութիւններ լսելով՝ Ապուսէթ իշխանն ոտիկան ըրաւ ու զօրքով Հայաստան խաւրեց որ Բագարատը բռնէ եւ իրեն խրկէ: Եկաւ ոտիկանը Տարօնի մէջ զանիկա բռնեց ու շղթայով կապած՝ ամիրապետին խաւրեց 10 տարի պատրկութիւն ընելէն ետքը: Սասունցիները (Տարօն գաւառին սահմանակից) ասա բանիս վրայ ապստամբ բարկացան, եւ մէջերնին միաբանելով՝ յանկարծ Ապուսէթին վրայ յարձակեցան ու բռնեցին սպաննեցին, քովն զօրքն ալ ցիր ու ցան ըրին:

Ծ՚։ Ամիրապետն ասս բանիս լսեն առաջին պէս իր ծառանեըսն մէջէն Խոխա անուամբ անպատի եւ արիւնկրակ մարդն անհամար զօրքով Հայաստան խաւրեց որ Ազատեֆին մահուան վրէժն առնու, Հրամայեց ասոր որ ամէն Հայ իշխանները բռնէ իրեն խաւրէ, ժողվրդեան մէջէն երիտասարդները մահմետական ազանդը դարձրնէ, իսկ մնացածները սրէ անցրնէ։ Խոխա իրեն յանձնուած զօրքն արտաքոյ կարգի անդթութեամբ կատարեց. նախ Տարօն գաւառն եկաւ ու Բաղարաթին Աշոտ ու Դաւիթ որդիները բռնեց շղթայի զարկաւ, եւ զօրքն ամէն կողմ ցրուեց որ ասպատակեն, որոնք քաղաքներուն ու գեղերուն բնակիչներն անխնայ ջարդեցին, եւ ուզածնին բռնեցին իրենց զօրապետին տարին։ Անկից վասպուրական նահանգն անցաւ, ուր Աշոտ Արծրունի պատրաստուեցաւ որ դէմ դնէ. բայց երբ որ տեսաւ որ ուրիշ իշխանները չեն միաբանիր, եւս իր ընտանիքովը Խոխային դնաց, որն որ անմիջապէս զանիկա շղթայով կապեց եւ անոր գաւառներն ալ ասպատակեց։ Սմբատ տասն ազարապետաց Խոխային ասս ըրածները տեսնելով եւ վախնալով որ իրեն ալ միւսս կը հասցրնէ, շատ բնծաներով անոր դնաց, եւ անոր առաջորդ եղաւ, որպէս զի հաճելի ըլլայ։ Անօրէն զօրապետը Դաւին քաղաքն եկաւ, եւ զօրքն ամէն կողմ տարածեց, որոնք գաւառները թալանեցին, շատ մարդ ջարդեցին եւ երիտասարդները գերի բռնած Խոխային բերին. շատ բերդերու ալ՝ որոնց մէջ իշխաններն ապաւինած էին, սաստիկ պատերազմով տիրեցին եւ իշխանները բռնեցին։ Խոխա բռնուած գերիներն ասիպէս որ Հաւատաքնին ուրանան, որոնցմէ շատերը յանձն չառնելով՝ սաստիկ տանջանքներով մարտիրոս եղան. ոմանք ալ տանջանքներուն չկրցան դիմանալ եւ Հաւատքնին ուրացան։ Ապէ եաբը բոլոր բռնուած իշխաններն առաւ ամիրապետին տարաւ. Սմբատ ազարապետն ալ իրեն կանչեց եւ խոստանալով որ ամիրապետն իրեն

Հաւատարմութեան համար մեծ պատիւ ու շատ պարգեւներ պիտ՛որ տայ, հաւանեցուց որ իրեն հետ գայ։ Բայց երբ որ իշխանները շղթայով կապուած ամիրապետին առջեւն ելան, հրամայեց որ զանոնք բանտ դնեն. Սմբատն ալ կապել տուաւ ու միւսներուն հետ բանտարկեց եւ ստիպեց որ հաւատքնին ուրանան։ Ոմանք յանձն առին եւ ազատեցան, քանի մը հոգի ալ նահատակեցան. իսկ Սմբատ հաւատքին վրայ հաստատուն կենալով՝ բանտին մէջ վախճանեցաւ, ասոր համար խօստովանող անուանեցաւ։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ

ԳԻՐՔ ՀՈՐՐՈՐԴ

ՌԱԳՐԱՏՈՒՆԵՑԵԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԱՅՆ կրած վերջին գառն ու տառապիկ հարուածն, որն որ իր ամրութիւններուն մեծ մասն ապականեց, բնակիչներէն շատերն ապստեց եւ իր գլխաւոր իշխաններն իրմէ յափշտակեց, զինքն արուագքոյ կարգի լքման ու վհատութեան մէջ ձգած, եւ աս վիճակէն ազատելու ու նորէն կազդուրելու յոյսը բոլորովին ջնջած էր: Բայց յանկարծ իր ծնացած իշխաններուն մէջէն ելաւ արի, իմաստուն եւ առատաձեռնաշատ մէկն, որն որ չէ թէ միայն բոլոր երկրին թշուառ կերպարանքը քիչ ժամանակուան մէջ փոխեց, այլ նաեւ զանիկա նոր փառաւորութեան ու բարձր աստիճանի մը հասցուց: Ասիկա էր Աշոտ Բագրատունի՝ Սմբատ Խոստովանողին որդին, որմէ սկսաւ Հայոց թագաւորութեան երրորդ Հարստութիւնն, եւ իր ցեղին անուամբը՝ Բագրատունեաց Թագաւորութիւն անուանեցաւ: Ա՛ս ցեղին թագաւորութեան բոլոր ժամանակը Հայաստան մշտնջենաւոր պատերազմի դաշտ մը դարձած էր. օտար թշնամեաց յարձակումներ եւ անդադար ներքին խռովութիւններ խազալութիւնը վայելելու շատ քիչ առեն թող տուին: Եւ թէպէտ շատ քաջ թագաւորներ եւ իշխաններ երկայն առեն արութեամբ այնչափ անհամար թշնամիներուն

դէմ դրին ու ներքին խռովութիւնները դադրեցրնե-
լու չյանացին, բայց օրէ օր երկրին ներքին կապերը
քայքայեցան եւ տէրութիւնն իր զօրութիւնն եւ
անուն ինքը զինքը բռնելու կարողութիւնը կորսնց-
ուց, եւ վերջապէս իր ընտանի եւ օտար թշնամեացը
դարանակալութենէն ընկճեցաւ:

Ղորդ Գրքերնուս գլխաւոր Աղբիւրնէրն են
դարձեալ Յովհան կաթողիկոս՝ որն որ իր պատմու-
թիւնը մինչեւ Աշոտ Բ. Թագաւորին ժամանակը կը
հասցընէ: Սամուէլ երէց եւ Վարդան, որոնք Բա-
գրատունի Թագաւորաց կարգն եւ անոնց գործքե-
րուն համառօտ պատմութիւնը կը գրեն: Ստեփանոս
Ասողիկ, որուն պատմութիւնը մինչեւ Գագիկ Ա.ին
ժամանակը կը հասնի: Կիրակոս Գանձակեցի, Մատ-
թէոս Ուռհայեցի, եւ Արիստակէս Լաստիվերտացի,
Բագրատունեաց վերջին Թագաւորներուն գործքերն
ու նոյն ցեղին Թագաւորութեան դադրելուն պատ-
մութիւնը կ'աւանդեն: Ան պատմագիրներէն զատ շատ
հեղինակներ ու յիշատակարաններ եւ քանի մը յոյն
մատենագիրներ Բագրատունի Թագաւորաց գործ-
քերն եւ անոնց ժամանակը Հայաստանի մէջ պատա-
հած դէպքերը մեզի հասցուցած են, որոնցմէ ան
դրքերնուս մէջ շատ բան քաղեցինք:

ԳԼՈՒԽ Ը

ԱՇՈՏ Ա.

Ա. Աշոտ իշխանաց իշխան կը գրուի (859) եւ Հայաստան կը ինամէ։ Գերի գացած նախարարներն ետ կը դառնան. Արաս Աշոտին եղբայրն ապարապետ կը գրուի։ Ջահակ պարսիկն Հայաստան կ'արշաւէ, Արաս անոր կը յաղթէ։ Բ. Աշոտ թագաւոր կը պսակուի (885), Վասիլ կայսրն իրեն թագ կը խրկէ։ Գ. Վանանդ դաւառին մէջ ծագած խռովութիւնն, Արասին հետ խրկուելը։ Գունդարաց ապստամբելն եւ Աշոտին Սիւրաս որդւոյն ձեռքովը նուաճուիլը։ Դ. Աշոտին Կոստանդնուպոլիս ծանոյց կայսեր այցելութեան երթալը։ Իր հիւանդութիւնն ու մահը (889)։

Ա. ԱՇՈՏ՝ Սիւրաս խոստովանողին սրգին, Հօրը Պաղատաս երիտասարդ տանէն Հայոց ապարապետութիւնն առած բլլալով, անոր ազնւապէս մնահանելէն ետքն ալ տղին ինամ տանիլ, եւ ամենուն հետ սիրով վարուելով ու կարօտութիւն ունեցողներուն առատ օգնութիւն ընելով՝ ժողովրդեան սիրան իրեն հետ կապեց։ Աշոտին առ վարմունքին համբաւը քիչ ժամանակուան մէջ Մահմետ Ջափր ամիրապետին ականջն ալ հասաւ, որով անիկա ալ առ իշխանին վրայ մեծ համարում եւ շատ սէր ունենալ, եւ Ալի Արմէն անուանով մէկն Հայաստան ասպիկան խաւրելով՝ անոր ձեռքովն Աշոտին իշխանաց իշխանի պատիւ առաւ ու բոլոր Հարկերը ժողվելն անոր յանձնեց։ Ասոր վրայ Աշոտ սկսաւ աւելի եւս ազգը ինամել եւ երկիրը կարգի դնել. եւ երբ որ գերի գացած նախարարները նորէն Հայաստան դարձան եւ ըրած ուրացութիւններնուն վրայ զղջալով՝ դարձեալ քրիստոնէութիւնն ընդունեցան, անոնց շատ օգնութիւն ընելով ու շատ սէր ցուցնելով՝ ամենուն սիրելի եղաւ։ Իր քաջ եւ արի եղբայրն Արաս զօրաց վրայ սպարապետ դրաւ, երկու աղէկներն մէկը Սիւնեաց Վասակ Գաւաս իշխանին կնութեան առաւ եւ ամիրապետին Հրովար-

տակովը զանիկա Միւնեայ նախարար կարգեց· իսկ երկրորդը՝ Գրիգոր Դերենիկ Արծրունի վասպուրականի իշխանին հետ ամուսնացուց: Ա՛ս երկու երեւելի իշխաններն Աշոտին շատ օգնութիւն ըրին եւ շատ տեղեր անոր ձեռքին տակ նուաճեցին:

Յայց հազիւ թէ Հայաստան այսպէս նորէն կենդանանալու կը սկսեր, Ջահապ անունով պարսիկ իշխան մը 80,000 զօրքով իր վրայ յարձակեցաւ, եւ մինչեւ Երասխ գետին եզերքն յառաջանալով, հոն կանգ առաւ կեցաւ: Աբաս սպարապետն անմիջապէս 40,000 հայազունդ զօրքով անոր դէմ գնաց եւ անոր զօրքին վրայ իյնալով՝ մեծ մասը ջարդեց, մնացածը ցրուեց, գլխէն ալ 16 հոգւով փախուց: Ա՛ս յաղթութեան լուրը շրջակայ ազգերուն սիրտը մեծ ահ ձգեց, եւ անկէ ետեւ ժամանակ մ՚աս նոր կազմուած տէրութեան վրայ յարձակելու համարձակող չեղաւ:

Բ· Անկէ ետեւ Աշոտ խաղաղութիւն դանելով՝ իր սկսած կարգադրութիւնները յառաջ տարաւ, եւ բոլոր Հայաստանին առաջին քաղաքականութիւնն ու պայծառութիւնը կենդանացընելու ետեւէ եղաւ: Նախարարներն երբ որ աս իշխանին խնամատուն կառավարութիւնն եւ անոր ձեռքովը քիչ առենուան մէջ ազգին ըրած յառաջադիմութիւնը տեսան, անոր վրայ աւելի եւս սէր ու մեծարանք մը ստացան, եւ աս իրենց մեծարանքը նշանով մ՚ալ յայտնելու համար, միտրան որոշեցին որ զանիկա իրենց վրայ թագաւոր դնեն: Ա՛ս որոշումին անմիջապէս Ցիսէ ոստիկանին ձեռքովն ամիրապետին իմացուցին, եւ աղաչեցին որ ինքն ալ իր հաւանութիւնը տայ, խոստանալով որ միշտ իրեն հաւատարմութեամբ կը ծառայեն: Ամիրապետն՝ որովհետեւ արդէն Աշոտին աս պատուոյն արժանաւոր ու յարմար ըլլալը գիտէր, նախարարաց աղաչանքը սիրով ընդունեցաւ, եւ նոյն Ցիսէ ոստիկանին ձեռքովն անոր թագ ու թագաւորական զգեստներ խրկեց: Եկաւ ոստիկանը Շիրակ գաւառն, եւ Անի քաղ-

քին մէջ։ Աշոտին թագաւորական զգեստներն հագցուց եւ արքունական գահը նստեցուց։ Ապէկ եւ Գրիգոր կաթողիկոսը մեծ եկեղեցական հանդէս կատարելով՝ նախարարներուն եւ անհամար բազմութեան առջեւը զանիկա թագաւոր օծեց, եւ այսպէս Հայաստան նորէն իր գահին վրայ տեսաւ իր ազգային թագաւորը։ Աշոտին թագաւորելուն լուրը Վասիլ Ամրակունի Յունաց կայսրն առաջին պէս՝ սաստիկ ուրախացաւ, եւ ինքն ալ անոր թագ ու թագաւորական ընծաներ խրկեց։

Աշոտ թագաւորութիւնն հաստատելով՝ սկսաւ տէրութեան հարկաւոր կարգադրութիւնները ընել եւ ամէն իր իշխանութեան տակն եղող քաղաքներն ու դեղերը շէնցնել։ Ան հիւսիսային ազգերն՝ որոնք առանց մը Հայոց տէրութեան հպատակ էին, եւ թագաւորութիւնն իյնալէն ետեւ ինքնագլուխ եղած էին, նորէն իր ձեռքին տակ նուաճեց։ Եգերացւոց թագաւորին եւ ուրիշ շրջակայ թագաւորներուն եւ իշխաններու հետ բարեկամութեան դաշինք դրաւ, եւ այսպէս տէրութիւնն ամէն կողմանէ ապահովցուց։

Գ. Ան առաններս վանանդ դաւառն ապստամբեցաւ եւ անոր իշխաններուն մէջ երկպառակութիւն իյնալով՝ սկսան իրարու հետ կռուիլ։ Թագաւորը գանոնք խաղաղցնելու համար Աբաս ապարտպետը զօրքով վրանին խաւրեց, որն որ գնաց իշխանները նուաճեց եւ երկիրը խաղաղցուց։ Մի եւ նոյն ժամանակ Կուգարք ալ թագաւորին դէմ ելան, զորոնք զսպելու համար Սմբատ՝ Աշոտին երէց որդին, հօրը հրամանաւը նոյն նահանգը գնաց ու հնազանդեցուց։

Դ. Երբ որ սա խռովութիւնները դադրեցան, Աշոտ Հայաստանին արեւմտեան կողմերը պաշտպանելու գնաց. անկէ Յունաց երկիրն անցաւ ու փոքր Հայք պարսկաւլէն եաբը, դէպ ի Կոստանդնուպոլիս ճամբայ ելաւ Լեւոն կայսեր հետ տեսութիւն մ՚ընելու համար։ Կայսրն իրեն փառաւոր ընդունելութիւն ու մեծ պա-

սիւ բրաւ եւ շատ սէր ցուցուց, եւ նոյն պատուով Հայաստան խրկեց: Ազատ ֆարսպատ բռնած տեղը հասած ատենը՝ ծանր հիւանդութենէ մը բռնուելով՝ անկողին մնաւ, եւ իմանալով որ վախճանը մօտեցած է, կանչեց Գէորգ կաթողիկոսն ու Հոգւոյն ամէն Տարկաւոր բաներն Հոգալէն ետեւ, ապրատանեըն եւ ակնդեցականներուն համար շատ սուակ եւ առատ պարգեւներ անոր ձեռքը յանձնեց ու վախճանեցաւ, որուն թագաւորութիւնը 5 տարի, իսկ բոլոր իշխանութիւնը 32 տարի տեւեց: Իր յաղարկաւորութեան Հանդէսը շատ փառաւորութեամբ կատարուեցաւ. դադաղը ասկեղէն ու կերպասեղէն զարդերով զարդարուած էր, որուն առջեւէն կ'երթար կաթողիկոսն եւ եկեղեցականներու բազմութիւնն, ետեւէն իր երեք որդիքը, Սմբատէն զատ, որն որ դեռ Կուգարայ երկիրն էր. անոնց ետեւէն նախարարները, զօրքն ու ժողովուրդը. եւ այսպէս տարին իր Տարցը դնելու համար թագեցին: Խոլոր աղգը մեծ սուգ բրաւ այսպիսի իշխանաւուն, քաջ եւ առաքինի իշխան մը կորնչելուն Համար:

ԳԼՈՒԽ Ը

ՍՄԲԱՏ Ա.

Ե. Սմբատ հօրը մահուան համար սաստիկ սուգ կ'ընէ։ Արծներեահ վերջ իշխանը վրէժը մխիթարելու համար Հայաստան կու գայ եւ գահը կը նուաճէ։ Աբաս սպարապետը թագաւորութիւնն յափշտակելու մտօք զԱրծներեահ կը բռնէ բանտ կը դնէ, ու Սմբատին դէմ պատերազմի կ'ելլէ։ Գէորգ կաթողիկոսն զԱբաս ու զՍմբատ իրարու հետ կը հաշտեցնէ։ Աբաս իր երդումը չպահելուն համար Սմբատ նորէն անոր դէմ կ'ելլէ ու հաշտութիւն ընելու կը ստիպէ։ Արծներեահը բանտէն կ'ազատի, Սմբատ Շիրակաւանի մէջ թագաւոր կը պսակուի (892)։ Աբասին Գէորգ կաթողիկոսին դէմ ըրած դաւաճանութիւնն եւ իր մահը։ Զ. Արաբապատկանին Ափշին ոստիկանը Հայաստան կը յարձակի, Սմբատ առանց պատերազմի անոր հետ հաշտութիւն կ'ընէ։ Դուին քաղաքը Սմբատէն կ'ազատագրի, թագաւորը զանիկա կը պաշարէ ու կը նուաճէ։ Դուինին՝ երկրաշարժէն կրած վնասները (894)։ Է. Ափշին նորէն Սմբատին վրայ կու գայ, թագաւորն անպատրաստ գանուելով՝ ամուր տեղը կը քաշուի։ Գէորգ կաթողիկոսը հաշտութիւն ընելու համար Ափշինին կ'երթայ եւ անկէ շղթայի կը զարնուի։ Դողս գեղին քովն եղած պատերազմը, Ափշինին յաղթուիլը։ Գէորգ կաթողիկոսին ազատիլը։ Ը. Վասպուրականին Աշոտ իշխանը Սմբատէն կ'ապստամբի. իր անները Գագիկ զինքը կը բռնէ բանտ կը դնէ եւ Վասպուրականին իշխանութիւնն ինքը կ'առնու։ Սմբատ Աղձնեաց Նահանդն ու Տարօն գաւառը Մրմգաւառց Ահմատ իշխանին ձեռքէն առնելու կ'երթայ. Գագիկ իշխանին խարդախութեամբը թագաւորական բանակը վտանգի մէջ կ'ինկնայ։ Գագիկ Վան քաղքին մէջ կը սպաննուի։ Թ. Նախարարաց մէջ ճագած խռովութիւնը. Ափշինին նորէն Հայաստան արշաւելը. Կարուց Բերդին պաշարուիլն եւ անձնատուր ըլլալը։ Սմբատին Ափշինին հետ հաշտութիւն ընելը։ Ժ. Սմբատ վերջ Արծներեահ իշխանը թագաւոր կը պսակէ։ Ափշինին նորէն Սմբատին հետ թշնամանալն եւ իր չարաչար մահը։ ԺԱ. Աբբասպատկանին ճուսուի ոստիկանը Հայաստան կը յարձակի, Հայոց թագաւորն անոր դէմ կ'ելլէ ու հաշտութիւն ընելու կը ստիպէ։ ԺԲ. Կոստանդին Եգերացւոց թագաւորը Հայաստանին քանի մը տեղերը կը յափշտակէ. Սմբատ վերջ թագաւորին հետ անոր դէմ պատերազմի կ'ելլէ։ Կոստանդին՝

Վրաց թագաւորէն կը բռնուի ու Սմբատին կը խրկուի։ Հայոց թագաւորը վանիկա նորէն իր երկիրը կը խաւրէ։ Նոր տուրքի պահանջատու նախարարները թագաւորին հետ կը թշնամանան, եւ Վրաց թագաւորին հետ խօսք կը դնեն զանիկա սպանելու։ Սմբատ իրեն դէմ նենգուած դաւաճանութիւնը կ'իմանայ ու միաբանականերուն վրայ կ'երթայ։ Վրաց գաւորը Սմբատէն ներում կը խնդրէ ու դաւաճանները ձեռք կու տայ։ ԺԳ. Գագիկ Արծրունիին ու Սմբատին մէջ ծագած թշնամութիւնը. Գագիկին Յուսուփէն թագաւոր պսակուիլը։ Յովհան կաթողիկոսին քանատարկուիլը։ Յուսուփ Հայաստան կ'արշաւէ, Գագիկէն հետ կը միանայ ու Սմբատը բռնելու եաւէ կ'ըլլայ։ Թագաւորին Մուշեղ եւ Աշոտ որդիները Գագիկին զօրացը վրայ կ'երթան. Ուռեցւոց դնդին փախչելովը կը յաղթուին ու Մուշեղ թշնամիոց ձեռքը կ'իյնայ։ ԺԴ. Գագիկ կ'ուզէ Սմբատին հետ միանալ եւ զՅուսուփ Հայաստանէն վռնտել։ Թագաւորն ամբաստանէն Յուսուփին դէմ օգնութիւն կը խնդրէ եւ Կապոյտ բերդին մէջ կ'ամրանայ։ Կապոյտ բերդը կը պաշարուի, Սմբատ անձնատուր կ'ըլլայ (913) ու չղթայի կը զարնուի։ Երընջակ բերդին պաշարումը, Սմբատին դառն տանջանքներով սպանուիլը (914), Երընջակին առնուիլն ու մէջիններուն ջարդուիլը։

Ե. ԱՇՈՏԻՆ յաջորդեց իր երէց որդին Սմբատ, որուն թագաւորութիւնը խռովութեամբ սկսաւ եւ խեղճութեամբ լմընցաւ։ Հօրը մահուան լուրը Գուգարաց երկրին մէջ առնելով՝ ամառպարեց Շիրակաւան եկաւ եւ մեծ ագոյ ու տրտմութեան մէջ մնաւ, եւ հաղիւ Գէորգ կաթողիկոսին միխիթարական խօսքերը կրցան իր տրտմութիւնը քիչ մը փարատել։ Նաեւ Աբրներսեհ վրաց մեծ իշխանը զինքը միխիթարելու համար Հայաստան եկաւ, եւ որովհետեւ Աբաս՝ Աշոտին եղբայրը դեռ վանանդ գտնուած էր, նախ անոր այցելութեան գնաց, եւ զանիկա միխիթարելէն ետեւ, արքայորդւոյն դալու պատրաստուեցաւ։ Բայց Աբաս թագաւորութիւնը յափշտակելու միտք ունենալով՝ թող չտուաւ որ Աբրներսեհ Սմբատին քովն երթայ, վախնալով որ իր խորհուրդը կ'իմացուի եւ երկուքը միկտեղ իրեն դէմ կ'ելլեն։ Աբրներսեհ շատ խօսքե-

բով Աբասն համոզեց որ կնքերը թողու ապ, ցուցընելով որ իր հերթը շատ կարճ ժամանակ է. չխոհեմ թեանց պատճառ կըլլայ, եւ եկաւ Հիւրասիրութեան Սրբոյն ալ միխիթարեց, անոր ազգ ազգ պատմութիւններ ընելով եւ թագաւորական զգեստ հագցընելով՝ գահը նստեցուց, եւ անկէ մեծամեծ ընծաներ ու պարգեւներ առած՝ դարձաւ նորէն Աբասին եկաւ: Անկա Աբասին ետին բռնածին վրայ սաստիկ նեղացած ըլլալով, քանի մը շաբաթներուն գրդռումներով բռնեց զանիկա շղթայով կապեց եւ Կարսոյ բերդին մէջ բանտարկեց. անկէ ետքը զօրք ժողված Սմբատին վրայ քալեց որ զանիկա թագաւորութենէն մերժէ եւ ինքը տեղն անցնի: Ժողվեց Սմբատ ալ իրեն հատատարիմ մնացած զօրքն, Աբասին դէմ ելաւ եւ երկու կողմ իրարու հետ սաստիկ կատաղութեամբ զարնուելեան, երկու կողմանէ ալ մեծ կոտորած եղաւ եւ շատ գեղեր ու քաղաքներ ապականեցան: Գէշզրկ կաթողիկոսն ասոր չարիքները տեսնելով՝ մէջերնին մտաւ եւ զԱբաս յորդորեց որ պատերազմէն ետ կենայ ու զԱտրներսեհ ազատ թողու, որուն Աբաս երեսանց հաւանեցաւ, միայն պայման դրաւ որ Ատրներսեհ ալ իր քեռայրը Գուրգէնէն առած երկու ամրոցները ետ դարձընէ, եւ իր Դաւիթ որդին պատանդ տայ. եւ իր խոստումը պահելու համար երդման թուղթ ալ տուաւ: Բայց երբ որ իր ուզածները կատարուեցան, ինքն երդմանը դէմ Ատրներսեհը բանտէն չազատեց, եւ դիտնալով որ Սմբատ ասոր երեսէն վրէժ իրմէ պիտ՚որ առնու, բերդի մը մէջ մտաւ ամրացաւ: Սմբատ երբ որ Աբասին ասոր երդմնազանցութիւնը լսեց, բարկութեամբ բորբոքած՝ զօրքը ժողվեց անոր կողմն եղող քաղաքներուն վրայ քալեց, շատ տեղեր ասպատակեց ու կոթծանեց եւ եկաւ անոր ամրացած բերդը սաստիկ պաշարեց: Աբաս շատ նեղն իյնալով եւ ազատելու ուրիշ ճար չգտնելով, թագաւորին գթութենէն ապաւինեցաւ. բայց իր կենացն ապահովութեանը համար անոր Աբաս որդին

եւ Շապուհ հօրեղբօրն որդին Աշտոր պատանդ խընդրեց, ու խօսք առաւ որ ինքն ալ պԱրտաբանեսի տալա թիւղ կու տայ: Սմբատ իր խաղալասեր բնութեամբն ասոնց պայմանը յանձն առաւ, եւ պատանդները տալով՝ Արտաբանեսին ազատեց ու փառօք իր երկիրը խաբեց. իսկ ինքը դարձաւ Շիրակաւան նկաւ:

Այն ժամանակն Արտաշատականին Ափշին ոստիկանն ամիրապետին խաւրած թագն ու թագաւորական պզեսաներն իրեն բերաւ, զորոնք կաթողիկոսն եկեղեցւոյ մէջ հանդիսիւ օրհնեց ու Սմբատին հագցուց, եւ ան ատեն Սմբատ Հայոց թագաւոր հրատարակուեցաւ: Աբաս՝ որ դեռ թագաւորութիւնը ձեռք ձգելու խորհրդէն ետ կեցած չէր, ասոնց բանս լսելով՝ շատ բարկացաւ, եւ կարծելով որ իր խորհրդին չհատարուելուն պատճառը կաթողիկոսն է, սկսաւ ժողովուրդը գրգռել որ անոր դէմ ելլեն ու սուտ ամբաստանութիւններով կաթողիկոսութենէ ձգեն: Շատ մարդիկ՝ թէ եկեղեցականներէն եւ թէ աշխարհականներէն անոր հետ միացան կաթողիկոսը ձգելու, բայց մէջերնէն շատերը պատժուելով ու չարաչար հիւանդութիւններով մեռնելով՝ միւսները զղջացին. Աբաս ալ ըրած չարեացը վրայ ապաշխարեց ու քիչ մը եաբը մեռաւ:

Զ. Սմբատ ասկէ եաբը խաղաղութիւն գտնելով՝ Լեւոն կայսեր շատ ընծաներով դեսպան խաւրեց եւ անոր հետ միաբանութեան դաշինք դրաւ. կայսրն ալ ասոր փոխարէն՝ իրեն աքքունական զգեստ ու զէնք խրկեց եւ զինքն իրեն որդի անուանեց: Ափշին Արտաշատականին ոստիկանն երբ որ ասոնց միաբանութիւնն իմացաւ, սկսաւ կասկածիլ որ Սմբատ կայսեր հետ մէկտեղ իրեն դէմ պիտ'որ ելլէ, ուստի ինքն աճապարեց զօրքը ժողվեց ու Հայաստան արշաւեց: Հայոց թագաւորն ասոնց բանիս լսելն առածին պէս 30,000 ընտիր զօրքով Խոտակաց գաւառն անոր դէմ ելաւ, եւ այսպէս պատգամ խաւրեց. Ինչու պարապ

տեղ երկիւղ մտեր ես. ես ձեր օգտին համար կայսեր հետ պաշինք դրի, որպէս զի ձեր վաճառականները կարող լլլան համարձակ Յունաց երկիրը մտնել, եւ անկէ քեզի եւ ամիրապետին հարկաւոր եղած պիտի բաներն առնուլ բերել: Ան խօսքերն եւ մանաւանդ Սմբատին բանակին զօրութիւնն Ափշինին սիրտն իյնցուցին, որն որ անոր հետ զարնուելու չհամարձակելով ինքն ալ անոր դեսպան խաւրեց ու հաշտութիւն ըրաւ. եւքն անձամբ անոր եկաւ եւ շատ ընծաներ տալով ու սիրով տեսնուելով՝ Ստրպատական դարձաւ: Սմբատ ալ բանակն առած ճամբայ ելաւ իր տեղը դառնալու. բայց երբ որ Դուին քաղքին առջեւն հասաւ, քաղաքացիք իրեն դէմ ելան եւ թող չտուին որ ներս մտնէ: Թագաւորը սաստիկ զայրացած՝ քաղաքն ամէն կողմանէ խստիւ պաշարեց, գրսի հետ հաղորդութիւնը բոլորովին կտրեց եւ երկու տարի հրով ու զէնքով զարնելով՝ այնչափ նեղը ձգեց որ քաղքին հրամանատարները Մահմէտ եւ Ուհայի ալ չկրնալով դէմ դնել՝ գիշերանց անկէ փախան: Բայց Սմբատին զինուորներն անոնց փախուստան իմացան եւ եաեւնէն իյնալով բռնեցին Թագաւորին բերին, որն որ պանդիք քիչ մը տանջելէն եաեւ, ունեցած հարբուտութիւնին գրաւեց եւ գլխովնք շղթայով կապած Լեւոն կայսեր խրկեց: Իսկ Դուին առանց իշխանի մնալով՝ նորէն Թագաւորին հնազանդեցաւ:

Անկէ եաեւ Սմբատ տէրութիւնն ընդարձակելու ձեռք զարկաւ, եւ կէս մը պատերազմով, կէս մը խաղաղութեամբ շատ տեղերու տիրեց եւ երկրին սահմանը Սեւ ծովին եղերքէն ու Եգերացւոց երկրէն մինչեւ Կովկաս լերանց ծայրն, եւ անկէ մինչեւ Ստրպատականն տարածեց: Բայց ան յաջողութեանց մէջ իրեն մեծ յաւ պատճառեց Դուին քաղքին կողմերը պատահած երկրաշարժն, որն որ ան ընդարձակ ու բազմամարդ քաղաքն աւերակ դարձուց, եւ բիւրաւոր մարդկան մահուան պատճառ եղաւ:

Է։ Երկրաշարժը հազիւ թէ դադրեցաւ, Ափշին Սմբատին տէրութեան օրէ օր մեծնալուն եւ ընդարձակելուն վրայ նախանձելով՝ դրած դաւինքն ոտքի տակ առաւ եւ Հայաստանի վրայ քալեց. բայց որովհետեւ պատերազմով Սմբատին յաղթելու յոյս չունէր, խարդախութեամբ ձայն հանեց որ ուրիշ տեղ պատերազմի պիտ՚որ երթայ, որպէս զի Հայոց թագաւորը պատրաստութիւն չտեսնէ, եւ ինքը կարող ըլլայ դի բաւ յաղթութիւնն առնալ։ Իր խորամանկութիւնն ալ կ՚ելլայ, վասն զի Սմբատ ամենեւին կասկած չունենալով եւ անոր դաշինքին վրայ վստահացած՝ պատրաստութիւն տեսնելու փոյթ չըրաւ. ուստի Ափշին անարգել Հայաստան մտաւ եւ մինչեւ Նախիջեւան եւ անկէ մինչեւ Դուին քաղքին առջեւը յառաջացաւ։ Թագաւորը շուտ մը երկրին ամուր կողմերը քաշուեցաւ եւ ամէն կողմ հրովարտակ խաւրեց որ զօրքն իր քովը գան ժողվուին։ Ընդհակառակ անհամար քաջ դինուորներ եւ իշխաններ դունդագունդ վազելին իրենց թագաւորին քովն եկան, որոնցմով Սմբատ Արագած լերան մօտ վճռական դեղը դնաց եւ հոն բանակը դրած՝ թշնամին զարնելու պատրաստուեցաւ։ Բայց Գէորգ կաթողիկոսը յուսալով որ կրնայ զԱփշին համոզել եւ առանց արիւն թափուելու խաղաղութիւն ընել տալ, ելաւ անոր գնաց, զորն որ ոսոխականն երեսանց սիրով ընդունեցաւ եւ սուտ խոստմունքներով խաբելով՝ թագաւորին խաւրեց որ զանիկա իրեն գալու յորդորէ. միայն ան էր որ այսպէսով զանիկա ձեռք ձգէ։ Սմբատ ասոր խորհանկութիւնն իմանալով՝ ամենեւին յանձն չառաւ անոր երթալ. այն ատեն կաթողիկոսը դարձաւ նորէն Ափշինին գնաց, թէպէտ եւ շատերն անոր գլխուն գալիքը գուշակելով՝ շատ յորդորեցին որ չերթայ։ Ոսոխականն երբ որ տեսաւ որ Սմբատ իր լարած որոգայթին մէջ չբռնուեցաւ, բարկութիւնը կաթողիկոսին վրայ թափեց, եւ զանիկա շղթայի զարնել տուաւ.

անկէ եաբը զօրաց գլուխն անցած Թագաւորին վրայ քալեց ու Դուզ գեղին մօտ բանակը դրաւ։ Երեք օր եաբն երկու կողման բանակներն իրարու մօտեցան ու պիտակ պիտաց ճակատելով՝ ակսան կատաղաբար պատերազմիլ, ուր Հայոց քաջ զօրքն իրենց Թագաւորին առաջնորդութեամբն Ափշինին բանակը չարաչար յաղթեցին, զօրքին մեծ մասը ջարդեցին եւ մնացածը ցիր ու ցան փախուցին։ Ափշին ասոր բանէն զարհուրած՝ Սմբատին հրեշտակ խաւրեց որ Հարկը տայ եւ նորէն ձկերտին խաղաղութեան դաշինք դնեն. ինքն ալ իր կողմանէ անկէ եաբը Հայաստանին միւս չքնելու երդում ըրաւ։ Թագաւորը նոր պատերազմի առիթ չտալու համար անոր ուզածը կատարեց եւ իր տեղը դարձաւ։ Ափշին՝ կաթողիկոսն ալ հետը տարաւ եւ բանտ դրաւ. բայց երկու տարի եաբը Հայ իշխանները շատ ատակ տալով՝ զանիկա ազատեցին եւ նորէն իր աթոռը դարձուցին։

Ը. Ա տեներս Վասպուրականին Աշոտ իշխանը Սմբատէն ապստամբեցաւ, եւ շատ ընծաներով Ափշինին երթալով՝ անկէ Թագաւորին դէմ օգնութիւն խնդրեց։ Բայց իր անները Գագիկ խաբէութեամբ ղինքն իր Գագիկ ու Գուրգէն եղբայրներուն հետ բռնեց բանտ դրաւ, եւ Վասպուրականին իշխանութիւնն ինքն առաւ։ Սմբատ Թէպէտ եւ Գագիկին աս գործքին վրայ դժկամակեցաւ, բայց որովհետեւ անիկա իրեն աղէկ հնազանդութիւն ու հպատակութիւն կը ցուցնէր, անոր համար Թող տուաւ որ նոյն իշխանութեան մէջ մնայ, եւ ինքն անկէ ետեւ բոլոր մտագրութիւնը աերութիւնը խաղաղցնելու ու բարեկարգելու դարձաւ։ Երբ որ իր աս ջանքովն երկրին ամէն կողմը հանդստութիւնն հաստատուեցաւ, ուզեց նաեւ Աղձնեաց նահանգն ու Տարօն գաւառն օտարոյ ձեռքէն ազատել եւ իր խնամակալութեան տակն առնուլ. որովհետեւ նոյն տեներս Միջագետաց Ահմատ իշխանն՝ Աղձնեաց Ապլմախայ իշխանը բռնած եւ նոյն

նահանգին սիրած էր. անկէ Ցարօն դաւաճան անցնելով՝ Գուրգէն Բագրատունին՝ երկրին նախարարը պատերազմի մէջ սպաննած եւ դաւաճ դրաւած էր ու ջամայ կամայ յաւագ կը քալէր: Ասոի 60,000ի չափ զօրք ժողվեց եւ եկաւ Ցարօնին արեւելեան կողմը բանակը դրաւ. Ահմատ ալ Նոյն դաւաճին արեւմտեան կողմը բանակած կեցած էր: Բայց Գագիկ՝ Վասպուրականին իշխանն՝ որն որ Սմբատին բանակին մէջն էր, գաղտուկ Թշնամւոյն հետ միաբանած ըլլալով՝ Թագաւորին խորհուրդ տուաւ որ գիշերի Հարաւային կողմերն երթայ ու Հոզոտ գեղէն մօտ բանակի, ուսկից, ըսաւ, դիւրաւ կրնանք Թշնամին զարնել: Սմբատ որովհետեւ անոր վրայ ամենեւին կասկած մը չունէր, անոր խօսքին անսաց եւ գիշերն առաջնորդ առած՝ ելաւ գնաց ի Հոզոտ երթալու: Տիրանենգ իշխանը շուտ մ՚իր ընելիքն Ահմատին իմացուց, եւ ժամանակ որոշեց որ յանկարծ Սմբատին վրայ յարձակի. իսկ ինքը Թագաւորական զօրքին առջեւն անցած՝ զանունք քարուքանդ եւ անջուր տեղեր պարտցընելով՝ այնչափ յոգնեցուց որ շատերը ճամբան ծարաւէն ու յոգնութենէն ինկան մեռան, ու մնացածներուն կէս գիշերուան առենը Թուխ գեղին մօտ պզտիկ վտակի մը քով հանդիպելով՝ հոն Թուլացած կիսամեռ ինկան մնացին: Հազիւ Թէ արեգական ճառագայթները հորիզոնէն վեր երեւնալով լերանց գլուխները լուսաւորելու սկսած էին, Ահմատին զօրքն ամենայն պատրաստութեամբ ու կարգով Հայոց բանակին վրայ սկսան քալել: Սմբատ ամենեւին առանց շփոթելու վեր ցաթքեց, շուտ մը զրահն հագաւ, զէնքերն առաւ եւ իր առյդ ձիուն վրայ աշտանակելով՝ անոնց վրայ յարձակեցաւ, իր զօրքն ալ իր օրինակին հետեւեցան, եւ յոգնութիւնին բոլորովին մոռցած՝ այնպիսի քաջութեամբ մը Թշնամւոյն բանակը զարկին որ անոնց կարգն ու կազմութիւնն ալ բեցին, ճակատը քայքայեցին եւ ետ մղեցին: Արդէն

յաղթութեան փողերն հնչելու սկսած էին, երբ որ յանկարծ անօրէն Գագիկին նենգութեամբը պատերազմին կերպարանքը փոխուեցաւ: Ան սիրամանիչը թագաւորական զօրաց քաջութիւնն եւ անոնց վնասին չդիւանալու յաջողութիւնը տեսնելով՝ սկսաւ բանակին մէջ պոռալ. Ա՛ւ չենք կրնար թշնամւոյն բազմութեանը դէմ դնել. իր մարդիկներուն ու բեռնակիրներուն ալ հրամայեց որ վրանները կործանեն ու փախչին: Ասով Սմբատին յաղթող զօրքն ալ շփոթեցան, եւ արդէն ստացած յաղթութիւնին բոնի թող տալով՝ ետ քաշուելու սիրտ ուեցան. թագաւորն ալ անոնց հետ մէկտեղ ետ քաշուեցաւ եւ բազբեւանդ գաւառը գնաց քիչ մը հանգիստ ընելու համար: Ան օրուան պատերազմին մէջ Հայոց կողմանէ 50 հոգւոյ չափ ինկան, որոնց մէջն էր նաեւ Աշոտ իշխանը՝ Սմբատին քեռայրը:

Գագիկ իր ասչար խորհրդին յաջողելուն վրայ ուրախացած՝ վան քաղաքը գնաց եւ սկսաւ զբօսանքի հետ ըլլալ: Բայց օր մը երբ որ փառաւոր զգեստներ հագած՝ զարդարուն ջորիով մը հրապարակին մէջ ասպդին անդին սիգալով կը ճեմէր, Գագիկ՝ իրեն բանտարկած Աշոտ իշխանին եղբայրն՝ երկու Ամատունի քաջերու հետ միաբանելով՝ իր վրայ յարձակեցաւ ու սրով զարկաւ սպաննեց, եւ անմիջապէս Աշոտը Դուրգէն եղբօրը հետ բանտէն հանեց, ու նորէն երեք եղբայր մէկտեղ վասպուրական նահանգի իշխանութիւնն առին:

Թ. Ա՛փշին Ատրպատականին ոստիկանը Սմբատին զօրքին յորւիլն ու նախարարաց մէջ եղած խռովութիւնը լսելով, որովհետեւ նոյն ատենը Մոկաց Մուշեղ իշխանն ու Գուրգէն Անձեւացին իրարու դէմ ելած էին ու կը պատերազմէին, յարմար առիթ դատու ու մեծ բանակով Հայաստան արշաւեց. բայց զՍմբատ ամէն կողմանէ ակարացընելու համար նախ Գուրգարայ ու վրաց կողմերը գնաց, որպէս զի զանոնք իրեն

հետ միաբանել եւ Հայոց թագաւորին օգնելու թոյլ չտայ: Վրաց իշխաններն անոր խօսքերուն ամենեւին մտիկ չըրին, եւ իրենց ամրոցներուն մէջ փակուեցան: Տեսաւ ոստիկանն որ ան ամրոցները պատնեշումով առնուլը կարելի չէ, զանոնք թողուց ու բոլոր բանակովը Վանանդ գաւառը մտնելով՝ Սմբատին հետեւէն հնկաւ որ բռնէ: Եւ երբ որ ան ալ Տայոց ամուր կողմերը քաշուեցաւ, Ափշին զանիկա բռնելէն ալ յոյսը կտրելով՝ դարձաւ կարուց բերդը պաշարեց, ուր Թագաւորին կինն ու Հարսը (Աղթացւոց Թագաւորին աղջիկն) եւ ուրիշ մեծամեծ տիկնայք ամրացած էին, թագաւորական գանձին մէկ մասն ալ հոն դրուած էր: Հասան գնեցունի՝ բերդին հրամանատարը տեսնելով որ չկրնար երկայն աւետ թշնամւոյն դէմ դնել, Ափշինին դեսպան խաբեց եւ խոստացաւ բերդն իրեն յանձնել, թէ որ ինքն ալ մէջիններուն կենացը վնաս չընելու երդմամբ խօսք տայ. ոստիկանն ան պայմանը յանձն առնելով՝ բերդին տիրեց ու բերդականներն ազատ թողուց, միայն Հասանը, Սմբատին կինն ու Հարսն եւ քանի մ՚ուրիշ ազնուական կանայք իր քովն արգելեց, զորոնք գանձին հետ Դուին տարաւ ու պատուով պահեց. եաքը Հասանն ալ թողուց որ իր թագաւորին երթայ:

Սմբատ ձմերուան սկիզբները Տայոց գաւառէն երասխաձոր դարձաւ ու Կաղզուան գեղն եկաւ ձմեռելու համար, ուր Ափշին իրեն հրեշտակներ խաբեց եւ առաջարկեց նորէն հաշտութիւն ընել, պայման դնելով որ թագաւորն իր Աշտ որդին ու Սմբատ եղբօրորդին պատանդ տայ, իր Շապուհ որդւոյն աղջիկն ալ իրեն կնութեան տայ: Թէպէտ եւ ատ պայմանը Սմբատին շատ ծանր էր, բայց նախապարագայ իրեն եւ իրարու հետ ունեցած անհիաբանութիւնը տեսնելով՝ ստիպուեցաւ յանձն առնուլ, եւ պատանդներն ու Հարսնացուն խաբելով՝ հաշտութիւնն հաստատեց: Ափշին մեծ փառաւորութեամբ Հարսնիք

ընելէն ետեւ, ձմեռը Դուին չդադրէն անցուց ու գարնան սկիզբը գարձաւ Ատրպատական գնաց։

Ը. Լսելը որ քիչ մը ատեն խաղաղութիւն եղաւ, Սմբատ իր սիրելւոյն՝ Վրաց Աբուսերսէ իշխանին, որն որ ամէն նեղութեանց մէջ իրեն հաւատարիմ՝ ծառայած եւ շատ օգնութիւն ըրած էր, արժանաւոր համարեցաւ մ՚ընելու համար, անոր գլուխը թագ դրաւ, Ծիրանի հագցուց ու Վրաց թագաւոր եւ իր երկրորդն ըրաւ։ Բայց խաղաղութիւնն երկայն չտեւեց, վասն զի Ափշին չարաւիւտ մարդիկներու զրգռութեամբ նորէն Սմբատին հետ թշնամացաւ եւ քանի մ՚ապրուստով քաղաքներ նուաճելու պատրուակաւ, զօրք ժողված յանկարծ Շիրակ գաւառը մտաւ Սմբատը բռնելու համար։ Թագաւորն ատ բանիս լուրն առաձին պէս պզտիկ դումարուակով մը Տայոց ամուր կողմերը քաշուեցաւ, որով ասոիկանին խորհուրդը չյաջողելով՝ իր Թեւդատ որդին ու ներքինապետը Դուին քաղաքը թողուց եւ Ատրպատական գարձաւ։ Ան ատեն Սմբատ ալ Շիրակ գաւառն եկաւ եւ Անի քաղքին մէջ ներքինապետին հետ տեսութիւն ըրաւ, որն որ թագաւորին ազնուականութեանն ու քաղցր բնութեանը վրայ զարմացած՝ անոր հետ սիրով կապուեցաւ, խոստովանելով որ կեանքին մէջ անոր նման մարդ տեսած չէ։ Քիչ ատենէն ներքինապետն Ափշինին հետ թշնամանալով՝ անկէ ապստամբեցաւ, եւ Սմբատին Աշտ որդին՝ որն որ իր քոյրն էր, եւ անոր Մուշեղ եղբօրը կինը հետն առած իրեն բերաւ։ Թագաւորն ատ բանիս վրայ սաստիկ ուրախացած՝ ներքինապետին մեծագին ընծաներ տուաւ եւ Ատրպատանի կողմերը խաւրեց։

Ափշին կարծելով որ ներքինապետին ապստամբութիւնը Սմբատին զրգռելովն եղաւ, անոր դէմ սաստիկ բարկացած՝ տէրութեանն ամէն կողմը հրովարտակ խաւրեց որ բոլոր զօրքը գան ժողվուին, միտքը դրած էր որ բոլոր Հայերն իրենց թագաւորին

հետ սրէ անցընէ ու Հայաստան անապատ դարձընէ։ Բայց դեռ զօրքը ժողվուելու վրայ եղածատեն, ինքը սաստիկ հիւանդութենէ մը բռնուելով՝ փորոտիքը կտոր կտոր եղաւ, եւ այնպէս չարաչար սատկեցաւ. զօրաց մէջն ալ սա հիւանդութիւնը ճարակեցաւ եւ շատ կոտորած բրաւ. իսկ մնացածները տեղերնին ցրուեցան։

ԺԱ. Ափշնին յաջորդեց իր որդին Յուսուփ որն որ Հօրն ամէն չարութիւնները ժառանգած՝ եւ իր կողմանէ ալ անոնց վրայ աւելցուցած էր։ Ասոր չարամտութիւնը գիտնալով Սմբատ Թագաւորն՝ ուղեց անկէ եառնուսոյ իշխանութենէն ազատ ըլլալ, եւ Հարկն ուղղակի ամիրապետին խաւրել. ուստի արժանի ընծաներով անոր հրեշտակ խաւրեց եւ սա բանս անկէ խնդրեց, զորն որ ամիրապետը շատ հաճութեամբ յանձն առաւ։ Յուսուփ սա բանիս վրայ շատ նեղանալով՝ ինքն ալ ամիրապետին դեսպան խաւրեց եւ խնդրեց որ Հայոց Թագաւորը յառաջուան պէս իր ձեռքին տակն ըլլայ եւ Հարկն իր ձեռքովը տայ. եւ երբ որ անիկա խնդիրքը չկատարեց, ուղեց զէնքի զօրութեամբ զՍմբատ նուաճել, եւ զօրքն առած փայտակարան մտաւ, եւ անկէ մինչեւ Ուտի յառաջ քալեց։ Թագաւորն անոր գալուն լուրն առածին պէս, ինքն ալ շատ զօրքով անոր դէմ գնաց եւ Աշոց ու Տաշիր գաւառներուն կիրճերը բռնեց որ Թշնամւոյն անկից անցնելու Թող չտայ. բայց Յուսուփ ճամբան փոխելով՝ ուրիշ կողմանէ Շիրակ գաւառը մտաւ եւ բանակը շուտով քալեցընելով մինչեւ Դուինի առջեւն հասաւ։ Լուր հասաւ Սմբատին որ Թշնամին Դուինի առջեւը բանակած է, շուտ մը կիրճերը Թողուց եւ Արագած լերան մօտ Արուճ գեղն եկաւ բանակը դրաւ։ Ոստիկանը Սմբատին զօրութիւնն իմանալով՝ անոր հետ զարնուելու չհամարձակեցաւ, եւ հաշտութիւն բրաւ, ու ձմեռը Դուինն մնալով՝ գարնան իր տեղը դարձաւ։

ԺԲ. Այս ժամանակները Կոստանդին Եղերացւոյ թագաւորն երկիրն ընդարձակելու բազմանդով պատերազմ կոչմերն արշաւեց։ Վասն թագաւորի՝ Կոստանդնին փեսան շատ ջանաց որ զանիկա համոզէ նայն աեղէն ետ քաշուելու, որպէս զի Սմբատ ալ իրեն դէմ ելլելէն ետ կենայ. բայց երբ որ անիկա աւելորդին իր խօսքերուն ականջ չդրաւ, Սմբատ եւ Աբուսեթ անոր դէմ ելան՝ որոնց զօրութենէն Կոստանդին վախցաւ եւ իր բերդերուն մէջ քաշուելով՝ ուղեց հաշտութիւն ընել։ Սմբատ վասն թագաւորին ու քանի մը նախարար խրկեց որ խօսին. հայ նախարարներն անոր հետ խօսելու աեղնին՝ Աբուսեթին հրամանովը բռնեցին Սմբատին աարին, որն որ զանիկա չղճայի գթրաւ եւ Անի բերդը դրաւ. անոր բերդերէն շատերն ալ գրաւեց եւ իր իշխանները կուսակալներ դրաւ։ Բայց աս պատճառաւ Եղերացւոց մէջ սաստիկ խռովութիւն եւ երկպառակութիւն ծագեցաւ, որոնք կ'ուզէին ուրիշ անպիտան եւ անգութ մէկն իրենց թագաւոր դնել։ Սմբատ աս բանիս լուրն առածին պէս Կոստանդինը՝ չորս աւիս բերդարգելութենէ ետքն ազատեց ու թագաւորական զգեստներով զարդարելով՝ ձեռքը դնեց մը զօրք տուաւ եւ իր երկիրը խաբեց, մտածելով որ անոր աս շնորհքն ընելով՝ սիրտը կը շահի եւ անկէ ետեւ իրեն հաւատարիմ կը մնայ. միանգամայն Վասն թագաւորին ալ հաճելի գործ մ'ըրած կ'ըլլայ անոր փեսան նորէն իր առաջին պատուոյն հաստատելով։ Բայց Աբուսեթ կարծելով որ Սմբատ իրեն նախատինք ընելու համար աս բանս ըրաւ, անոր դէմ թշնամացաւ եւ սկսաւ պահել։ Նոյն օրերը Յուսուփ՝ ամիրապետէն ապստամբելով՝ ամիրապետը Սմբատին հրաման խրկեց որ գօրքն առնու ապստամբին վրայ երթայ։ Թագաւորն իր Յուսուփին ըրած երդմանը դէմ ընել չուզելով՝ աս հրամանը դրաւոյց ընդունիլ ցուցուց, եւ պզտիկ գունդ մը վաստպուրականի կողմերը խաբեց։

բայց ամիրապետին հրեշտակները երթալուն պէս, Յաւասփին իմացաւ որ ան իսկած գործն իրեն սպա-
նութիւն ընելու համար է: Ոսոխիկը Ամբատին թշնա-
միներէն զգուշացած, անոր խօսքին չհաւատաց, եւ
երբ որ ամիրապետին հետ հաշտուեցաւ, անկէ վերժ
առնելու համար հարկը կրկին պահանջեց. ամիրա-
պետէն ալ սաստիկ սպառնալիքով նոյն հրամանն
եկաւ: Թագաւորը չկրնալով բռնութեամբ ասոր դէմ
դնել, հրաման հանեց որ ամենուն առաջագրքին
հինգերորդ մասն առնուի ու հարկը վճարուի: Նախա-
րարներն ասոր վրայ սաստիկ նեղացան եւ խորհուրդ
ըրին որ Ամբատն սպաննեն, որոնց մէջէն Հասան մեծ
իշխանն ուրիշ տասնուհինգ իշխաններու հետ յանձն
առաւ աս խորհուրդը գլուխ առնելու. վասն թա-
գաւորն ալ ասոնց հետ միաբանեցաւ, որովհետեւ
նախարարները խոստացան գինքը Ամբատին տեղ
Հայոց թագաւոր դնել: Միաբանեալներն որոշեալ օրը
մէջերնէն քանի մը հոգի թագաւորին խաւրեցին որ
զանիկա պատուելու պատրուակով շար խորհուրդը
կատարեն. Հասանն ալ վասն թագաւորին հետ շատ
վօրքով Շիրակ գաւառն եկաւ, եւ Անի մայրաքա-
ղաքն անոր ձեռքը տուաւ, իսկ ինքն Երազգաւորս
թագաւորական քաղաքը գնաց: Ամբատ նախաբարոյ
դաւաճանութիւնն իմանալով՝ ամփոփուեց Շիրակ
գաւառն եկաւ: Զանկարծակիի եկան միաբանեալ-
ներն, եւ ուրիշ բան չկրնալով ընել, ինչ որ կրը-
նան աւար առին եւ Տայոց գաւառին ամրոցները
փախան ապաւինեցան: Բայց ասկէ յառաջ թագաւո-
րին վրայ մտածուած չարութեան լուրն ամէն կողմ
տարածուած ըլլալով՝ գունդագունդ քաջ ու տիրասէր
զինուորներ վազեցին անոր քովն եկան զանիկա պաշ-
պանելու համար. Ամբատ ալ անոնց գլուխն անցած,
դաւաճաններուն վրայ քալեց: Աբուսերսէհ վանգին
մեծութիւնը տեսնելով ու Ամբատին զթած բնու-
թիւնն ալ գիտնալով՝ ինքն իրեն անոր եկաւ ու թո-

զօրքին խնդրեց. թագաւորը վհատութեամբ մ՚անոր յանձնեցը նեղեց, որուն դիմաբերն Արծնեաւ ալ պատճառութեան գլխաւորներն անոր ձեռքը տուաւ: Սմբատ անոնց աչքերնէն հանել տուաւ ու կէսը Յունաց կայսեր, կէսն ալ Եգերացւոց թագաւորին խրկեց:

ՃԻ. Հազիւ թէ ասկէ վտանգն անցաւ, նոր ազգակ մ՚երկրին խաղաղութիւնը բոլորովին վրդովեց, որուն պատճառն էր Գագիկ Արծրունի իշխանն: Ասիկա թագաւորէն խնդրեց որ Նախիջեւան քաղաքն իրեն տայ, պատճառ բերելով որ նոյն քաղաքն յաւելուածն էր. բայց թագաւորը դէմ քիչ մը յաւելուածներով Սիւնեաց Սմբատ իշխանին պարգեւած ըլլալով՝ չուզեց իր հրամանն ետ առնուլ: Գագիկ ասոր բանիս վրայ շատ նեղացաւ եւ ընծաներով Յուսուփ ասպիկանին երթալով՝ թագաւորին դէմ ամբաստանութիւն ըրաւ: Զարամիտ ասպիկանը Հայոց զօրութիւնը բաժնելու համար՝ Գագիկին շատ պատիւ ըրաւ, ու գլուխը թագ դնելով՝ թագաւոր անուանեց եւ իր տեղը խրկեց: Հայերն ասոր խորամանկութիւնն իմացան ու մեծ արամութեան մէջ ինկան, մանաւանդ երբ որ աւելցան որ ասպիկանն իր ծածուկ մէքենայած չարութիւնն սկսաւ յայտնել ու պատերազմի պատրաստուիլ: Սմբատ չարչաց առջեւն առնելու համար Յովհան կաթողիկոսը շատ ընծաներով Յուսուփին խրկեց որ զանիկա հանդարտեցնէ. բայց նենգամիտ ասպիկանն երեսանց կաթողիկոսին պատիւ ընելով՝ բռնեց զանիկա բանտ դրաւ: Ընկէ ետքը Գագիկ Արծրունին իրեն կանչեց եւ անոր հետ խօսք դրաւ որ երկուքը մէկտեղ Սմբատին դէմ ելլեն:

Չմեռն անցածին պէս Յուսուփ իր զօրքովը Հայաստան մտաւ ու Նախիջեւան քաղքին քով Գագիկին հետ միանալով՝ Զատկի տօնին օրերը Սիւնեաց գաւառը մտան եւ շատ ջարդ ու քանդ ընելէն ետեւ՝ Դուին

դարձաւ: Անկէ Սմբատին պատգամ խաբեց որ եթէ առ առաջան Հարկն ամբողջ վճարելու բլլաս, քեզի հետ կը հաշտուիմ ու խաղաղութեամբ տեղս կը դառնամ: Թագաւորը թէպէտ եւ ոսոխականին խաբէութիւնը գիտէր, բայց որպէս զի չըսուի որ առանց պատճառ եղաւ, շուտ մը 60,000 դահեկան խաբեց: Ոսոխականը առին առաւ, բայց խոստումը չպահեց, այլ առաջի արագութեամբ Սմբատին եւեւէն ինկաւ, որն որ նեղը մտնելով՝ վրաստանի կողմերը քաշուեցաւ: Յուսուփ շատ աշխատեցաւ որ զանիկա ձեռք ձգէ, բայց չկրնալով յաջողցնել, նորէն Դուին դարձաւ, ուր Աշոտ Հայոց ապարապետն իրեն անձնատուր եղաւ: Հոն Յովհան կաթողիկոսն իրեն շատ առակ խաբեւելով՝ բանտէն ազատեցաւ:

Վարնան ակիզբը ոսոխականը Գագիկ արծրունիին ձեռքը մեծ գունդ մը զօրք տուաւ ու Սմբատին վրայ խաբեց, որն որ իր Դուին դառնալէն եւեւ վրաստանէն Երազգաւորս եկած էր: Թագաւորն իր բանակին իր Մուշեղ եւ Աշոտ որդւոցը ձեռքը տուաւ ու թշնամւոյն վրայ խաբեց, պատուէր տալով որ երթան ճամբաներն եւ անցքերը բռնեն, եւ անոնց յառաջ գալն արգելուն: Ասոր երիտասարդներն իրենց զօրքին գլուխն անցած յառաջ քալեցին ու նիգ գաւառին մէջ թշնամւոյն հասան, որոնք տափարակ տեղ մը բանակած նստած էին. անմիջապէս պատերազմական փողերն հնչեցընել տուին եւ զօրքին օրինակ տալու համար նախ իրենք վազեցին թշնամին զարնելու սկսան, եւ անոնց բանակին կարգը շփոթելով՝ իրարմէ բաժնեցին: Բայց երբ որ պատերազմը սաստկացաւ, Սեւորդիք բռնած Ուտեացի գունդն՝ որոնք թագաւորական բանակին մէջն էին, յանկարծ կռնակնին դարձուցին եւ սկսան մեկզի երթալ. Աշոտ արքայորդին ալ նոյն գնդին մէջն ըլլալով՝ ետիսկ ետեւնէ անոնց հետ քաշուիլ: Իսկ Մուշեղ զօրվ քիչ մը զօրքովն երկայն

առեն քաջութեամբ կռուելէն ետեւ, թշնամեայ բազմութիւնը վհատը պաշարեցին ու բռնեցին Յունաստին տարին։ Անօրէն իշխանն ասոր յաղթութեամբ գինովցած՝ սկսաւ ամէն տեսակ չարիք գործել. իր կուսակալներն Հայաստանին ամէն կողմը ցրուեց որ քանդեն, յափըշտակեն ու ջարդեն. քաղաքներն ու գեղերն այրեց մախիր գարձուց. անմեղ մարդկանց արիւնովն ամէն կողմ լեցուց։ Շատերն այսպիսի անողորմ թշնամւոյ մը ձեռքէն ազատելու համար աներնին տեղերնին թողուին եւ անմատչելի լեռներու վրայ եւ անառիկ ամրոյներու մէջ փախան ամրացան, որով շատ տեղեր անապատ եւ անբնակ մնաց։

ԺԴ. Գագիկ Արծրունին ասոնց ամէն չարիքներն որոնց պատճառն ինքն եղած էր, տեսնելով՝ սկսաւ խիղճը ցաւիլ, եւ մտածել որ անտարակոյս ինքն ալ ասոնց անգութ օտարազգի իշխանին կատաղութեանը պիտի՛որ Հանդիպի. ուստի ասոնց մտածմունքով գաղտուկ Սմբատին խնայուց որ կ՛ուզէ իրեն հետ միաբանիլ, որպէս զի ասոնց օտարածին Հայաստանէն դուրս վռնտելու եւ եղած չարեաց առջեւն առնելու հնարք մը գտնեն։ Խնամատուն թագաւորը յայտնի տեսնելով որ միայն անոր հետ միանալով ազգին խեղճութեան ճար չի կրնար բլլալ, ինքն նրաստաձոր գաւառին ամուր կողմը քաշուեցաւ եւ Աղիզոր մեծ իշխանին ամիրապետին խաբեց որ Հայաստանին վիճակն անոր առջեւը դնել եւ անկէ օգնութիւն խնդրէ։ Բայց ամիրապետն Եգիպտացւոց սպատամբութեան պատճառաւ չկրցաւ Սմբատին խնդրած օգնութիւնն ընել. նոյնպէս Յունաց կողմանէ գալու օգնութիւնն ալ Լեւոն կայսեր մեռնելովն արգելուեցաւ։ Սմբատ ամէն օգնութենէ զրկուած եւ իր նախարարներէն ալ թողուած՝ երկնից օգնութեանն ապաւինեցաւ, եւ իրեն հաւատարիմ մնացող քիչ զօրքովը Կապոյտ բերդը քաշուեցաւ։ Տարիէ մը թշնամեայ զօրքն անարգել յառաջ քալեցին, եւ եկան անհամար բազմութեամբ բերդը պաշա-

բեցին ու չքնաղակազմ տեղերն ալ բերեցին, կարծանեցին, անապատ դարձուցին. բայց բերդին չկրցան վնասել, որովհետեւ մէկէն գօրքը սաստիկ քաջալերեամբ պատրաստուելով՝ բիւրաւոր մարդիկ կը ջարդէին ու յարձակումներն ետ կը մղէին: Բայց որովհետեւ Յուսուփին բանակին մէջ շատ քրիստոնեայ զինուորներ ալ կային, անօրէն իշխանը միշտ զանոնք առաջին կարգը կը կեցնէր որ դիմացէն եկող հարուածներն իրենք ընդունին եւ պղտգի գօրքն անվնաս մնայ: Սմբատ անանձնասիրութեամբ որ իր պատճառաւն այնչափ հազարաւոր քրիստոնեաներ կը ջարդուին, լուսաղոյն համարեցաւ անոնց ազատութեան համար իր կեանքը վտանգի մէջ դնել, ուստի ոստիկանին իմացուց որ կ'ուզէ անձնատուր ըլլալ, միայն անկէ իր եւ բերդին մէջինններուն կենացը չվնասելու երդումն խնդրեց: Երբ որ երդումն առաւ, բերդէն ելաւ Յուսուփին քովն եկաւ, որն որ իսկզբան անոր քիչ մը պատիւ ցուցուց եւ եաքը զանիկա իր քովն արգելեց: Գագիկ Աբծրունին Սմբատին վճռակէն իր գլխուն գալիքն ալ գուշակելով՝ առանց մէկու մ'իմացընելու յանկարծ ձի հեծաւ եւ ոստիկանին քովէն փախաւ իր երկիրը դնաց: Յուսուփ ասոնք Սմբատին վրայ ալ կասկածի երթալով՝ հրաման տուաւ որ անոր ձեռուընէն ու ոտուընէն շղթայով կապեն ու տանին բանտ դնեն: Հէն տարի մը սաստիկ նեղութեամբ պահելէն ետեւ, հետ առած երընչակ բերդին վրայ գնաց, ուր շատ նախարարներ ու մեծամեծաց տիկնայք ամրացած էին, միաբը դնելով որ Հայոց իշխաններուն մնացորդներն ալ բոլորովին ջնջէ: Բայց երկայն ատեն չկրնալով բերդն առնուլ. բարկութիւնը թագաւորին վրայ թափեց եւ զանիկա դահիճներու ձեռք տուաւ որ չարչարեն: Ընկարելի է ասանկ անգութ մարդիկներուն անոր տուած տանջանքները գրով յայտնել. հատ գաւազաններով անխնայ ծեծեցին, մարմինը կոճղներով պնդեցին, հարկաւոր կերակուրն եւ ըմպելիքը կարեցին, եւ շատ

ուրիշ անտանելի տանջանքներ տուին։ Երանելի Թադէոսն ալ ամէն դառն չարչարանքներն Աստուծոյ սիրոյն համար համբերութեամբ կը կրէր, եւ անդադար աղօթքով ինքը զինքն անոր կը յանձնէր. նաեւ քահանայէ մ'ալ Քրիստոսի մարմնոյն հաղորդուելով՝ աւելի եւս Աստուծոյ սիրովը բորբոքեցաւ ու մեռնելու պատրաստուեցաւ։ Դահիճները զինքն երկայն ատեն տանջելէն ետեւ, իր թաշկինակն առին ու բերանը խոթեցին որ շունչն արգելուի. հասա գաւազաններով ու գելարանով վիզը պնդեցին, եաքը գլխուն վրայ ծանր բեռեր դրին ու տասը հոգի անոնց վրայ նստան, մինչեւ որ շունչը բոլորովին կտրեցաւ։ Անկէ ետեւ գլուխը կտրեցին եւ Յուսուփին հրամանովը մարմինը տարին Դուին քաղաքը խաչի վրայ գամեցին։ Ա եղանակաւ մեռաւ Մմբատ 22 տարի թագաւորելէն ետեւ. բայց իր յիշատակն անմահ մնաց, չէ թէ միայն իր ան խոտվալից ժամանակներն ըրած պատերազմներուն ու յաղթութիւններուն համար, այլ գլխաւորաբար իր առաքինութեանցն եւ երանելի վախճանին համար, զորն որ նաեւ Աստուած փառաւորեց. վասն զի, ինչպէս Յովհան կաթողիկոս ականատես պատմագիրը կ'ըսէ, անոր արիւնը թափուած հողը շատ հիւանդներ բժշկեց, եւ աս աքանչելիքներով քանի մը հեթանոս ալ քրիստոնեական կրօնն ընդունեցան ու մկրտուեցան։

Յուսուփ զՄմբատ մեռցընելէն ետեւ, երբոյ կին պաշարումն աւելի եւս սաստկացուց ու վերջապէս առաւ. մէջիններէն շատերը կարդաց ու մնացածները գերի առած՝ Դուին տարաւ բանտարկեց, որոնց մէջէն շատ ազնուական տիկիններ բանտին խստութեանը չդիմանալով՝ քիչ ատենէն մեռան։

ԳԼՈՒԽ Գ

ԲԱՇՈՏ Բ. ԵՐԿԱԹ

ԺԵ. Աշոտ Հագարացիները Հայաստանէն կը վռնտէ եւ Հօրը գահը կը նստի (915)։ Հագարացւոց Հայաստան ապաստանելը. Հայ նախարարաց մէջ ծագած խռովութիւնն ու Հայաստանին աւերակ սովը (918)։ ԺԶ. Աշոտ Կոստանդնուպոլիս Կոստանդին կայսեր կ'երթայ, եւ Յունաց օգնական զօրքով Հայաստան կը դառնայ։ Յաւուրս Աշոտին Հօրեղբօրորդին Աշոտ ապարապետը Հայոց թագաւոր կը պահակէ։ Աշոտին եւ սուտ թագաւորին մէջ եղած պատերազմներն եւ ըրած հաշտութիւնները։ Աշոտ Գուրգաց երկիրը միճ վանդի մէջ կ'ինայ եւ իր քաջութեամբը կ'ազատի։ Աշոտ ապարապետը Նորէն թագաւորին դէմ կ'ելլէ. թագաւորն անոր կը յաղթէ։ ԺԷ. Աշոտ կ'ուզէ Գուրին քաղաքն ապարապետին ձեռքէն առնուլ. քանի մը Հոգւոյ մատնութեամբն իր զօրքը կը յաղթուին։ Յովհաննէս կաթողիկոսը թագաւորն եւ ապարապետը Նորէն իրարու Հետ կը Հաշտեցընէ։ Ուտէացւոց Մովսէս իշխանը կ'ապստամբի, Աշոտ զանիկա կը բռնէ եւ աչուընեն Հանել կու տայ։ ԺԸ. Արաս Աշոտին եղբայրն ու Գուրգէն Ափխազաց իշխանը թագաւորին դէմ դաւաճանութիւն կը նիւթեն։ Սահակ իշխանն Աշոտին Հետ կը թշնամանայ եւ նախարարաց միջնորդութեամբը Նորէն կը Հաշտուի։ Աշոտ Գուրն քաղաքը կը նուաճէ. Սմբատն, Աշոտ ապարապետին ու Գուրգէնին դէմ պատերազմի կ'ելլէ եւ անոնց կը յաղթէ։ Սահակ Նորէն թագաւորին Հետ կը թշնամանայ. Աշոտ անոր վրայ կ'երթայ ու կը յաղթէ, զինքն ալ կը բռնէ ու կը կուրցընէ։ ԺԹ. Աշոտ Աբրպատականի Սլուկ իշխանին Հետ կը բարեկամանայ եւ անկէ Աբբայից աբբայի (Շահնշահի) պատուանուն կ'ընդունի։ Շամշոդէ բերդին իշխանը կ'ապստամբի, Աշոտ զանիկա Նորէն կը նուաճէ։ Ուտէացւոց Ցլիկ Ամրամ իշխանին ապստամբիլը. Աշոտին անոր վրայ երթալը. իր զօրացը վհերը թշնամւոյն ձեռքը մատնելու խորհուրդը եւ անոր իր քաջութեամբն անոնց ձեռքէն ազատիլը։ Ի. Վասպուրական Նահանգին մէջ պատահած դէպքերը. Բիւրական բերդին Հագարացիներէն պաշարուիլն ու մատնութեամբ առնուիլը (923)։ ԻԱ. Աշոտին Սեւան կղզին քաշուիլը. Պեչիր ոստիկանին Հայաստան ապստամբելը։ Գէորգ Մարզպետունի իշխանին անոր յաղթելը։ Պեչիր Սեւան կղզւոյն վրայ կը յարձակի, Աշոտ նաւակո-

ներով անոր դէմ կ'երթայ եւ զօրքը զարնելով կը վանտէ։ Պէչիրին Գեղայ բերդին քով Գէորգ իշխանէն յաղթուիլը։ Աշոտին իր եղբօրը հետ հաշտուիլն եւ իր մահը (928)։

ԺԱ. ՄՄՐԱՏԻՆ բանուած աաեղն, անոր երկը որ-պիսի Աշոտ սկսած էր Հայաստանն ապաստակող հա-զարացի զօրաց դէմ շատ քաջութիւնները ընել եւ շատ կողմեր անոնցմէ մաքրել։ Երբ որ Հօրն ալէհասալի մահը լսեց, ան անագորոյն ոստիկանին դէմ ունեցած աաեղութիւնն աւելի եւս սաստկանալով՝ միաքը դրաւ որ անկէ աս բանիս վրէժն առնու, եւ իրեն հա-տատարիմ զօրքը ժողվելով՝ սկսաւ աֆադին քաջու-թեամբ անոր զօրացը հետ զարնուիլ։ Նաեւ յառաջ բոլոր անոր Հայաստանի մէջ բռնած բերդերն առաւ, մէջի զօրքը ջարդեց եւ ինքը պահապաններով ու պա-շարով զանոնք ամրացուց։ Անցաւ Բադրեւանդ դա-ւառն ուր Թշնամեաց գունդ մը բանակած կէտյած էր. զարկաւ ջարդեց անոնց բազմութիւնն եւ իրենց զօ-րապետը բռնելով՝ կաշին տիկի պէս Հանել տուաւ ու բերդի մ'աշտարակէն կախեց միւս Թշնամեաց վախ ձգելու համար. նոյնպէս բոլոր Շիրակ գաւառին ու Դուգարաց կողմերն եղող Թշնամիները զարկաւ եւ իրենց երկիրը վանտեց։ Հայաստանին մեծ մասը Թշ-նամիներէն մաքրելէն ետեւ, անցաւ Վրաց երկիրն եւ Տփղիսի մէջ նստող Հագարացի զօրքն ալ սաստիկ զարկաւ ու շատ իշխաններ բռնեց շղթայի զարկաւ Հայ դերիներու հետ փոխելու համար, եւ անոնց բանակին աւարը ժողվեց Տաշրայ գաւառը դար-ձաւ։ Հոն լուր առաւ որ Թշնամեաց մէկ գունդը դեռ Աղստեւի կողմերը մնացած է. քովն զօրքէն 200 քաջեր ընտրեց եւ յանկարծ անոնց վրայ յարձակե-ցաւ ու ջարդեց։ Ան յաղթութիւններն արիւնրաուշտ Հագարացիները սասանեցուցին, որունք ամէն կողմանէ ետ քաշուելցան եւ երկիրն անոնց ապաստակութիւն-ներէն ազատելով՝ Հանգիստ ու խաղաղութիւն գտաւ։ Աշոտին սա գործքերը տեսնելով Հայոց նախարար-

նները, վասն Թագաւորին հետ միաբանելոյն եւ պատրաստ էին Հօրը գահը նստեցնելով՝ Հայոց Թագաւոր հրատարակելին։

Խայց Յուսուփ իր զօրացը ջորդանելուն եւ Հայաստանէն վռնտուելուն վրայ սաստիկ կատղած բլլալով, դարձեալ իր զօրապետներն եւ իշխաններն անհամար զօրքով Աշտին երկիրները խոնջեց, որոնք եկան ամէն կողմ ցրուելոյն եւ առաջին անդամին աւելի կատաղութեամբ եւ անգթութեամբ սկսան երկիրն ապականել, աւազտակել, ջարդել ու գերել, ու բիւրաւոր մարդիկ դառն եւ անտանելի տանջանքներով սպանել, եւ աս բաներս 7 տարի անդադար ընելով՝ շատ քաղաքներ ու գեղեր անբնակ աւերակ դարձան։ Ա դառն ժամանակիս մէջ նաեւ ներքին խռովութիւն մ՚ալ ծագեցաւ, որն որ երկրին՝ թշնամեաց տուած վնասէն շատ աւելի վնասեց. վասն զի նախարարներէն շատերն իրարու դէմ ելան եւ սկսան իրարու զօրքը ջարդել. մանաւ ալ Վրաց Թագաւորին հետ միաբանած, նոյն իսկ Աշտին կնոջացը դարանակալ բլլալու ձեռք զարկին, որոնց դէմ Թագաւորն իր անձին պաշտպանութեանը համար պատերազմելու ստիպուելով՝ չկրցաւ նորէն արտաքին թշնամեաց դէմ ելլել եւ երկրին թշուառութիւնները դադրեցընել։

Ընդսմիսի ներքին եւ արտաքին պատերազմներու պատճառաւ երկրագործութիւնը բոլորովին դադրեցաւ եւ սաստիկ սով մը երկրին չորս կողմն պատեց, զորն որ Յովհան կաթողիկոս ժամանակակից պատմիչը շատ աղէտալի կը նկարագրէ։ Ա սովը, կ՚ըսէ, բոլոր երկիրն ապականեց. ամէն քաղաքներուն եւ գեղերուն մէջ մարդիկ անօթութենէ մեռնելի դռնի դարձած, ասդին անդին կերակուր կը փնտռէին։ Հարուստներէն շատերը բոլոր ինչքերնին ապրուստի տալով՝ վերջին աղքատութեան հասան։ Ամենք ուրիշ բան չկրնալով գտնել, ամէն տեսակ՝ նաեւ վնասակար խոտերն ուտելու ձեռք զարկին, որով շատերը չարաչար սխտերէ բռ-

նաւեցան ու մեռան։ Շատ մնողը իրենց սիրելի որդիքը թեթեւ գնով կը մախէին, որ գոնէ անոնց սակայն իրենց կեանքը կարող բլլան պահել։ Հրապարակները բազդեն վերջին շունչն հատած մարդ իկնելով լեցան էին, որոնք առանց օգնականի թեան մնալով՝ եաւէ եաւ կը մեռնէին։ Ոչ ոչ կրնայիր անդան գնալ կար, ոչ կարգաւորեալ կերակուր ուտել։ քիչ մը ցորեան գտնողն՝ առանց ալալու եւ եփելու կ'առնուր կ'ուտէր։ Նոյնպէս մարդ գեռ կէս եփած կրակին վրայէն կը յափշտակէին ու կ'ուտէին։ Բայց աւելի տոսկալին ան էր որ գտնուեցան նաեւ մարդ, որոնք իրենց անօթութիւնէն մահուան դուռն հասած՝ որդիքն եփելին ու կերան, ոմանք ալ գաղտուկ իրենց ընկերները բրնելին եւ սլաարի պէս մորթելով՝ անոնց մսովը կերակրեցան։ Ո՛չ բարեկամ բարեկամի կը խնայէր, ոչ ազգական ազգականի եւ ոչ եղբայր եղբօր. ամէն մարդ սովէն տաիպուած՝ իրարու վրայ կը բռնանային իրար կը տանջէին ու կը տաիպէին որ եթէ պահուած կերակուր ունի՝ յայտնէ։ Քաղքէն մեռնողներուն մարմինները իրենց հրապարակներն ու փողոցները լեցուեցան, զորոնք թաղելն անկարելի բլլալով՝ անոնց հոտէն կատագի շներ ու գայլեր եւ շատ գիշատիչ թռչուններ քաղաքները լեցուեցան, որոնք նաեւ ողջ մարդիկներուն ալ շատ մնաս տուին։

Ժ.Զ.։ Նիկոպոլսոյ Կաթողիկոսարանի պատրիարքը Հայաստանին թշուառ վիճակին լուրն առնելով՝ Յովհաննէս կաթողիկոսին միխիթարական թուղթ մը գրեց, որուն մէջ զանիկա կը յորդորէր որ Ջանայ Հայ իշխաններն իրարու հետ հաշտեցընել եւ միաբան թշնամոյն դէմ գնել, ան առեն, կ'ըսէր, մեր կայսրն ալ ձեզի շատ գօրք օգնութեան կը խրկէ։ Կաթողիկոսն ան նամակը մեծ ուրախութեամբ ընդունեցաւ, եւ նախ վրայ թուգաւորն՝ որուն քովն էրը նոյն ժամանակը կը կենար, համոզեց որ Հայոց իշխաններուն հետ միաբանի. անկէ Տարօն գաւառն եկաւ

ապրն ալ մխիթարելու եւ միաբանս թեան յորդորե-
լու· բայց տեսնելով որ Յուսափ անարդն իխանիր
Դուինի մէջ նստած՝ իր ապստամբական խնդիրներն եւ
արիւնհեղութիւններն անդադար կը շարունակէ, Կա-
ռատանդին կայսեր նամակ մը գրեց, որուն մէջ Հայաս-
տանին վիճակը տեղն ի տեղը նկարագրելէ եւ խնդրելէ
որ իրենց օգնէ: Կայսրն ատ նամակս առածին պէս
Թէոդորոս իշխանը Հայաստան խաբեց եւ Աշոտ
Թագաւորն ու կաթողիկոսն իրեն կանչեց որ Տարկաւոր
բաներու վրայ խօսին եւ Թշնամութեանց առջեւն
առնելու հնարք մը մտածեն: Յովհան կաթողիկոսն ատ
հրաւէրը չընդունեցաւ, ասսոի Աշոտ առանձին
ելլալ կայսեր դնաց, որուն Կոստանդին շատ պատիւ
բրաւ ու մեծ սէր ցուցուց, եւ անկէ Հայաստանին
վիճակին վրայ աղեկ տեղեկութիւն առնելով՝ շատ
ընծաներով եւ մեծ գանձ մը յունական զօրքով իր
տեղը խաբեց:

Յուսափ երբ որ կայսեր Աշոտին բրած օգնու-
թիւնը լսեց, սկսաւ վախնալ, եւ որպէս զի Հայաս-
տանին զօրութիւնը բաժնէ ու տկարացնէ, Աշոտ
ապարապետը՝ Սմբատ Թագաւորին Շապուհ եղբօրն
որդին՝ որն որ իր քովն էր, Թագաւորական գեհանե-
րով զարդարեց, դլուխը Թագ դրաւ, եւ Հայոց Թա-
գաւոր անուանելով Հայաստան խաբեց: Իրօք ալ
չարամիտ իշխանին խորհուրդը կատարուեցաւ, վասն
զի ատ սուտ Թագաւորն իր կողմնակիցներէն զօրք
ժողվելով՝ բուն Թագաւորին վրայ դնաց, զանիկա
մերժելու եւ բոլոր Թագաւորութիւնն յափշտակելու
համար: Ժողվեց Աշոտ Թագաւորն ալ իր զօրքն եւ
երկու կողմ սկսան իրարու հետ սաստիկ զարնուիլ:
Յովհան կաթողիկոսն ատ բանս խմացածին պէս
փութաց եկաւ երկու հակառակող կողմանց միջնորդ
եղաւ, եւ շատ դժուարութեամբ իրարու հետ հաշտե-
ցուց ու միջերնին խաղաղութեան ու միաբանութեան
դաշինք հաստատեց: Ասկէ ետքն Աշոտ Թագաւորը

Գաղթաբաց կողմերը Շամշադին բերդը դնաց, ան նահանգին վատակ եւ Աշոտ իշխաններին որպէս ժամանակ մը վեր իրմէ ապստամբած էին, հնազանդեցնելու համար: Բայց ան տեղը պաշար չգտաւ դանելուն համար, զօրքը ժողովուր դաւառները խրկեց որ Տարեան ժողվին, իսկ ինքը 250 գինեսրով Սակաբերթ բերդը դնաց: Ապատամբ իշխանները երբ որ թագաւորին զօրացը յորմէ լսեցին, շուտ մ՚իրենց զօրքը ժողվեցին, շրջակայ հազարացի իշխաններէն ալ քիչ մ՚օգնական առին ու 4000 հոգւով Աշոտը բերդին մէջ պաշարեցին: Բայց արի թագաւորն ասոնց յանկարծական վտանգէն ամենեւին չվհատեցաւ, այլ շուտ մ՚իր պզտիկ գնդովը չանթի պէս թշնամւոյն զօրացը վրայ յարձակեցաւ, զարկաւ յորմէց անոնց բազմութիւնը եւ շատերը ջարդեց, մէկ մասն ալ գերի բռնեց, որոնց մէջէն պյուզդիներուն քթերն եւ ականջները կտրել տուաւ, եւ անցաւ վրաստան գնաց: Հոն լուր առաւ որ Աշոտ ապարապետն իր դաշինքին եւ երդմանը դէմ նորէն զօրք ժողվեր ու վազարշապատ քաղքին կողմերը գրաւեր է. ինքն ալ անմիջապէս բռնակն առաւ ու դիշերանց անոր վրայ հասաւ, երբ որ անիկա վազաւեր բռատած աւանն անհոգ նստած էր. զարկաւ անոր բռնակն եւ յաղթութեամբ վազարշապատ մտաւ. իսկ ապարապետը փախաւ իր քաղաքը գնաց: Կաթողիկոսն ասոնց բռնս լսելով՝ նորէն անոնց մէջ մտաւ եւ շատ աշխատութեամբ դարձեալ հաշտեցուց. բայց անոնք քիչ ժամանակէն դրած դաշինքնին աւրեցին եւ սկսան կատաղաբար իրարու հետ պատերազմիլ, եւ երկու տարի այսպէս շարունակելով՝ շատ արիւն, աւեր եւ ապականութիւն ըրին:

ԺԲ. Սակի եղբն Աշոտ թագաւորը Սահակ իշխանին աղջիկն իրեն կին առնելով՝ անոր զօրքովն աւելի եւս զօրացաւ, եւ Գուխին քաղքին վրայ գնաց որ հոն Աշոտ ապարապետին հետ նորէն պատերազմ ու

բոլորովին նուաճէ. կամ ողեկոսը շատ չանաց որ զանոնք հաշտեցնէ բայց պարապ եղ, վասն զի թագաւորն իր զօրքին շատութեանը վրայ վստահացած՝ անոր խօսքին ականջ չդրաւ. եւ երբ որ սկսան զարնուիլ, Սահակ իշխանին որդւոյն դաւաճանութեամբը թագաւորական զօրքը յաղթուեցաւ ու յրուեցաւ: Աշտ բարկացած գնաց Ափխազաց Գուրգէն իշխանէն նոր զօրք առնու եւ վազարշապատին վրայ եկաւ որ նորէն սպարապետին հետ զարնուի. բայց աս անգամ Յովհան կամ ողեկոսը շատ զօրաւոր խօսքերով զանոնք համոզելով՝ իրարու հետ հաշտեցուց:

Ա՛ս հաշտութիւնն հաստատուելուն պէս Աշտ իր Սահակ անեղբօրը հետ Ուտի գաւառին Մովսէս իշխանը հնազանդեցընելու գնաց: Մովսէս թէպէտ եւ թագաւորին զօրութեանը դէմ դնելու կարողութիւն չունէր, ի վերայ այսր ամենայնի չուզելով անոր հնազանդիլ, Ուտիին բիւրտ ու կատաղի բնակիչներէն մեծ գունդ մը կազմեց եւ անոր դէմ ելաւ: Թագաւորն անոր սիրով պատգամ խաւրեց ու յորդորեց որ պարապ տեղ ընդդիմութիւն չընէ եւ արեան պատճառ չըլլայ, եւ երբ որ անիկա մտիկ չըրաւ, յարձակեցաւ զարկաւ անոր գունդն ու բոլորովին ցիր ու ցան ըրաւ, զինքն ալ՝ որ Սիւնեաց Սմբատ իշխանին քովը գացած էր, բռնեց եւ աչուընները փորել տուաւ:

ԺԸ· Աշտ Ուտին կարգի դնելէնետեւ Շիրակ գաւառը դարձաւ, եւ իր Աբաս եղբայրն ու Ափխազաց Գուրգէն իշխանն իրեն կանչեց տեսութիւն ընելու համար: Ա՛ս երկու իշխաններն արդէն թագաւորին վրայ նախանձ ունենալով՝ զանիկա սպաննելու ետեւէ էին, ուստի աս հրաւէրն իրենց դաւաճանութիւնն ի գործ դնելու աղէկ առիթ համարեցան եւ ելան Արմըռանի գեղն եկան, ուր որ թագաւորը կը կենար: Բայց Հոն խորհուրդնին չկրնալով յաջողցընել, երբ որ Աշտ երազդաւորս քաղաքը գնաց, երկուքը մէկտեղ յանկարծ անոր վրայ յարձակեցան: Թագաւորն արդէն

քիչ մը յառաջ անանց խորհուրդն խմացած էր, անոր համար դեռ իրենք չհասած, Աբասին որդին ու քաղաքացոց մէկ մասը հետ առած Ուտիի կողմերը քաշուեցաւ: Աբաս ու Գուրգէնն եկան տեսան որ Աշոտ չէ, քաղքին մէջ մնացած բանեբը թալնելին եւ ելան գացին: Ետեւ օրերը Սահակ իր աներն ալ իրեն դէմ թշնամացաւ ու պատերազմի ելաւ, բայց նախարարներուն միջնորդութեամբն առանց զարնուելու նորէն հաշտուեցաւ: Անկէ ետեւ Աշոտ Գուրէնի վրայ գնաց, որն որ իրմէ ապստամբած էր, ու սաստիկ պատերազմաւ նուաճելով՝ անցաւ վրայ երկիրը գնաց, եւ Աարնեբսեհ թագաւորին հետ մէկտեղ Գուրգէնին վրայ քալեց անոր բռած չարիքներուն վրէժն առնելու համար: Գուրգէն՝ Աբասին եւ Աշոտ ապարապետին հետ միաբանելով՝ թագաւորին դէմ ելաւ, բայց յաղթուելով ու նեղը մնալով՝ հաշտութիւն խնդրեց, եւ յանձն առաւ բռած վիճանեբուն կրկին հատուցում ընել:

Դեռ սա խօսակցութեան մէջ եղած առենին Աշոտին գոյժ հասաւ որ Սահակ իր երդումն ոտքի տակ առնելով՝ Ուտի Նահանգը կ'ապստամբէ, ամրոցներէն թագաւորական զօրքը կը վռնտէ եւ երկրին բնակիչները կ'առնու իր բերդերը կը տանի: Թագաւորն Աբբահանեսեհին խորհրդովը Գուրգէնին հետ բռած խօսակցութիւնն ի կախ թողուց, եւ շուտ մը զօրքն առաւ երդմնազանց իշխանին վրայ քալեց. բայց որպէս զի շուտով անոր Հանի բանակին մէջէն 300 քաջեր ընտրեց հետն առաւ ու մնացած զօրքէն բաժնուած՝ եկաւ Չորափոր գաւառը քարուտ բլրի մը վրայ կեցաւ: Անկէ Սահակին եպիսկոպոսի մը ձեռքով այսպէս պատգամ խրկեց. Ես քեզի ինչ վնաս բրի որ դուն բռած երդումդ աբեղով իմ երկիրներս այսչափ ապականեցիր, եւ կ'ուզես նաեւ իմ արիւնս ալ թափել. բայց եկու յաւիտեանց բերդերդ եւ առած գերիներդ ետ տուր եւ քեզի հետ նորէն հաշտուինք:

Սահակ՝ եպիսկոպան իր վրանին մէջ ալկելէն եւ բաւ. Դուն հոս կեցիր, ես կ՚երթամ պատմ անոր պատասխան կու տամ. ան բաւ եւ 8000էն աւելի զօրքով եկաւ թագաւորին կեցած բլուրը պաշարեց, վահանաւոր հետեւակներն առաջին կարգը շարեցին՝ ու ձիաւորներն անոնց ետեւը կեցընելով։ Աշոտ առանց շփոթելու իր 300ին մէջէն 100 հոգին որոնք ճամբորդութեամբ եւ աշխատութեամբ սաստիկ յոգնած էին, զատեց բլրին վրայ թողուց, եւ 200ովը բլրէն վար իջաւ։ Հոն Սահակին տուած երդման թուղթը ձեռքն առած՝ աչքերն երկինք վերցուց եւ այսպէս բաւ. Տէր թէ որ ես ան երդման դէմ գործեցի, ան չարեաց պատիժն իմ գլուխս թափէ. իսկ թէ որ Սահակ ասոր դէմ գործեց, անկէ վրէժն առ եւ զիս ան զուր մահուանէն ազատէ։ Ալկէ ետքը նոյն երդման թուղթն իր բանակին հետ տարած խաչելութեան վրայ կապել տուաւ, եւ փոքրիկ դնդին առջեւն անցած՝ սաստիկ ապազակաւ թշնամւոյն զօրացը վրայ յարձակեցաւ, որոնք խռոված ու շփոթած՝ ոյր ու ցան եղան, այնպէս որ եւ ոչ երկու հոգի իրարու քով մնացին. իսկ Սահակ իր Գրիգոր որդւոյն հետ թագաւորական զօրաց ձեռքն ինկաւ։ Աշոտ մտածելով որ եթէ զանոնք սպէ պահելու կամ բանտարկելու բլլայ, նորէն իրեն դէմ դաւաճանութիւն կ՚ընեն, երկուքին ալ աչքերն հանել տուաւ։

ԺԹ. Ան խառնակութեան առնը Յունաց ոսոխին ամիրապետէն ապատամբեցաւ, եւ անկէ իր վրայ խաւրուած զօրքէն բռնուելով՝ իր տեղը Սբուկ իշխանն Ատրպատականի ոստիկան դրուեցաւ, որն որ Աշոտին հետ բարեկամութեան դաշինք հաստատեց եւ անոր Արքայից արքայի (Շահնշահի) պատուանուն տուաւ։ Հաղիւ թէ Հայաստան քիչ մը հանգչելու սկսած էր, յանկարծ Վասակ Պնթունի՝ Շամշողդէ բերդին իշխանը՝ թագաւորէն ապստամբեցաւ եւ Գաբռեղէնին հետ դաշինք դրաւ բերդն իրեն տալու, ան

պայմանաւ որ ինքն ալ իր երկրին բերդերէն մէկն իրեն տայ: Գուրգէն պայմանն յանձն առաւ, բայց երբ որ վաստակ անոր տուած երդմանը վրայ վաստհայած՝ եկաւ քովը գնաց, գինքը բռնեց հետը Շամշպղխին առջեւը բերաւ, ու մէջի զօրքն ատիկա որ բերդն իրեն յանձնեն: Անոնք պատասխան տուին թէ Մինչեւ որ վաստակը մեզի չես յանձներ, բերդը չենք տար. ան ատեն Գուրգէն սկսաւ բերդը զարնել: Ներսինները սա բանս թագաւորին իմացուցին, որն որ շուտ մը զօրքն առաւ հոն հասաւ ու Գուրգէնը վռնտեց բայց բերդապահները բերդն անոր ալ չուզեցին տալ, մինչեւ որ վաստակ իրենց չտրուի: Աշտա տեսքյած՝ պաշարեց բերդն ու մէջինները նեղը ձգեց: Ա մէջնայես Գուրգէն բերդապահներուն դաշտակ մարդ խաբեց եւ երդմամբ խօսք տուաւ իրենց իշխանն իրենց յանձնելու, որոնք ասկէ յորդորուած՝ բերդին մէկ ծածուկ դուռը բացին, եւ անոր զօրքէն 300 հոգի ներս առին: Ասոնք ներս մտածնուն պէս, իրենց խաբեայ իշխանին հրամանին հաւատալ, սկսան բերդապահները ջարդել. ան ատեն անոնք ալ միջնաբերդը փախան եւ Գուրգէնին զօրացը դէմ դնելու եւ դուրս վռնտելու կը ճգնէին: Թագաւորը ներսի աղմուկին եւ աղաղակը լսելով՝ եւ պատճառը չգիտնալով՝ կարծեց թէ բերդականներուն մէջ երկպառակութիւն ինկեր է եւ իրար կը ջարդեն, սկսաւ ինքն ալ դրսէն բերդը զարնել: Անոնք ներսէն պոռալով իրեն իմացուցին թէ պատերազմը Գուրգէնին զօրքին հետ է: Եթէ այնպէս է, ըսաւ թագաւորը, շուտով դռները բացէք որ ներս մտնեմ ու կռիւը լծցընեմ: Բերդականները անմիջապէս վազեցին դռները բացին. Աշտա իր գնդովը ներս մտաւ ու Գուրգէնին բոլոր զօրքը դերի բռնեց: Անկէ դարձաւ եկաւ Կոտայք գաւառն եւ Աշտա սպարապետը հրաւիրեց որ դայ իրեն հետ հաշտուի եւ միջերնին միաբանութեան դաշինք դնեն. Ցովհան կաթողիկոսն ալ կանչեց որ ատ բանիս

ժրգոր ու միջնորդ բլլայ: Կամ ոդիկոսն ու գործքը յանձն առաւ եւ երկու կողմն ալ հաւանեցուց խաղաղութեան դաշինք հաստատուելոց, որուն համար Գուին քաղքին մէջ մեծ ուրախութիւններ կատարուեցան: Հանդէսը լմննալէն ետեւ Թագաւորն ապարապետէն բաժնուեցաւ եւ ճամբայ ելաւ Ուտի նահանգն երթալու: Բայց դեռ ճամբան եղած ատենը, դժուարաւ որ Ցլիկ Ամրամ՝ նոյն նահանգին իշխանն ապստամբեր ու Գուրգէնին հետ միացեր է: Ազապաղեց Ուտի հասաւ որ անկէ զօրք ժողվէ եւ ան նոր ապստամբին վրայ երթայ, կարծելով թէ նահանգին բնակիչներուն մեծ մասն իրեն հաւատարիմ մնացած է. բայց երբ որ իմացաւ որ բոլոր նահանգն ապրստամբին կողմն անցեր է, դարձաւ Եգերացւոց Թագաւորին քովն եկաւ, եւ անկէ գունդ մը զօրք օգնութեան առած՝ Ամրամին վրայ քալեց: Ապստամբ իշխանն իր ընտանիքը Ծաւաշ բերդը դրաւ, եւ իր օգնականներուն հետ շատ զօրք ժողված՝ կուռ գետին քովն անտառներու մէջ ամրացաւ, անոր համար Աշոտ չկրնալով անոր հետ զարնուիլ, ինքն ալ բերդի մը մէջ քաշուեցաւ, որն որ ամէն կողմէն խիտ անտառներով պատած էր եւ միայն նեղ ճամբայ մ՚ունէր, ուսկից դուրս ելլելն ու կերթալուր կամ չուր բերելը շատ դժուարին էր, մանաւանդ որ թշնամիք ալ հոն մօտ բլլալով դուրս ելլելու թոյլ չէին տար: Ակէ Աշոտին զօրաց սիրտը լքաւ, որոնք վատնդէն ազատելու համար խորհուրդ բրին որ Թագաւորը բռնեն կապեն ու թշնամւոյն ձեռքը տան: Թագաւորն ան խորհուրդը ժամանակին իմացաւ, եւ իրեն հաւատարիմ մնացողներէն քանի մը հոգի հետն առած՝ կէս գիշերուան ատեն հեծաւ իր առյգ ձին, ճեղքեց իր զօրքն ու կրճէն անցաւ Կաբաւաքար բերդը գնաց: Ամրամ ասոր լուրն առածին պէս, եկաւ զօրքովը կրճին բերանը բռնեց ու միջի զօրքը դերեց. եւքն ամէնուն գէնքերն առաւ եւ զերեներ ազատ թողուց:

Ի· Հայաստանին մէկ կողմն ալ բաներս եղած ժամանակը Վասպուրական նահանգը խաղաղութեան մէջ էր, վասն զի Գագիկ նոյնատեղց թագաւորն ամէն իր իշխանութեան տակն եղող իշխանները հետ սիրով ու քաղցրութեամբ վարուելով՝ ամէնուն սիրան իրեն հետ կապած էր, միանգամայն արտաքին թշնամւոց յարձակումն ալ դադրած էր: Բայց ան հանգիստ շատով աւրութեցաւ, երբ որ Յուսուփ ամիրապետին հետ հաշտուելով՝ բանտէն ելաւ եւ նորէն իր առաջին իշխանութիւնն առաւ: Գագիկ անոր չարամտութիւնն եւ իրեն դէմ ունեցած թշնամութիւնն աղէկ գիտէր, անոր համար հանգիստ եւ անհոգ նստիլն ապահով չսեպեց, այլ իր երկրին բնակիչներն ամէն տեղէր դրաւ եւ ինքն իր գաւրքէն եղբօրը հետ զօրքով պատրաստ կեցաւ որ հարկ եղած տեղն երկիրը պաշտպանէ: Յոսիկանն Ատրպատական հասածին պէս զօրքը ժողվեց եւ Վասպուրական մտաւ. բայց տեսնելով որ ամէն կողմ անբնակ է եւ միանգամայն Գագիկին պատրաստութենէն վախնալով՝ անոր դէսպան խրկեց եւ հարկերուն համար շատ ատակ առաւ. անկէ ետեւ անոր հետ բարեկամութեան դաշինք դնելով նորը իշխանը Հայոց ոստիկան դրաւ եւ ինքը նորէն Ատրպատական դարձաւ: Ան անպիտան ոստիկանն իր իշխանութեան սկիզբէն ալսօր ազգին նեղութիւններն ու տառապանքներն աւելցընել. շատ իշխաններ խաբէութեամբ կը բռնէր կը բանտարկէր եւ անոնց սաստիկ տանջանքներ կու տար. Յովհան կաթողիկոսն ալ ձեռք ձգելու կը ջանար, ասոր համար անիկա ժողովրդեան թախանձելովը Սեւան կղզին քաշուեցաւ. բայց քիչ մը ետքն անկէ ելաւ Բիւրակն բերդն եկաւ եւ նորբին նամակ մը գրեց, որուն մէջ անկէ իր կենացն ապահովութեանը համար երդմնադիր կը խնդրէր, խոստանալով որ ինքն ալ կրցածին չափ ասոր հատուցումը կ'ընէ: Ոստիկանն անմիջապէս ան երդման թուղթը տուաւ, որով կաթողիկոսն

ապահովցած՝ Բիւրակն կեցաւ։ Բայց մահվամասկան պատուերի մը դրդռամբ Նարսը լիւ մը եաբն երդումն արեց եւ Բիւրակն զօրք խրկեց որ կաթողիկոսը բռնեն։ Անիկա առ բանս յառաջադոյն խնդացաւ եւ բերդէն փախաւ Աշոտ Թագաւորին քովը գնաց։ Ասիկա նին զօրքն եկան բերդը պաշարեցին եւ սկսան զարնել· մէջինները ալ Աստուծոյ ապաւինած՝ սասիկ քաջութեամբ կը դնէին ու թշնամիներէն շատ մարդ կը ջարդէին։ Բայց նոյն միջոցին ներսէն քանի մը գինուոր թշնամեաց հետ գաղտուկ խօսք ընելով՝ բերդն անոնց մատնեցին։ Մտան ներս կատղած հագարացիներն ու բերդականներն անխնայ ջարդեցին, շատ եկեղեցականներ ալ բռնեցին դառն տանջանքներով նահատակեցին. անկէ ետքը բոլոր քաղքին աւարը ժողվեցին եւ մնացած կանայքն ու աղաքը գերի բռնած՝ սասիկանին տարին. նաեւ բերդը մատնող գինուորներն ալ հետերնին տարին որ Նարսը անոնց արժանաւոր հատուցում ընէ. բայց անիկա անմիջապէս աս մատնիչներուն դլուխը կարել տուաւ, իսկ գերիներն ազատ թողուց։

ԻԱ· Նոյն օրերը Նարսը Յուստիէն ապստամբներու վրայ խաբուելով՝ անոր տեղ ոսոխական դրուեցաւ Պեշիր իշխանին, որուն առաջին գործքն եղաւ զօրք ժողվել եւ Աշոտ Թագաւորին վրայ երթալ, զանիկա իրեն հնազանդեցընելու համար։ Բայց որովհետեւ Աշոտ նոյն ժամանակը Սեւան ամուր կղզին էր, չկրցաւ միւսքը դրածը յաջողցնել· ուստի ան կողմերն ապատակելու եւ ժողովուրդը ջարդելու ու գերելու ձեռք զարկաւ։ Գէորգ Մարզպետունի՝ Աշոտին իշխաններէն մէկն ա բանիս լուրն առաջին պէս, պզտիկ գունդ մը քաջ գինուորներ ժողվեց եւ ապատակներուն վրայ յարձակելով՝ յղուեց ու փախուց։ Պեշիր ասով աւելի եւս զրդռուեցաւ եւ նորէն մեծ պատրաստութեամբ Գեղամայ ծովին եզերքն եկաւ որ Սեւան անցնի եւ Աշոտը բռնէ սպաննէ։ Մեծ էր թա-

գաւրին վրայ Հասած վտանգը, ման դի իր անձին պաշտպանութեանը համար քսիլը 100 հոգիէն աւելի չորք չունէր, բայց իր արութիւնն եւ անվեհեր քաջասրտութիւնը զինքն ասոնց վտանգէն ալ փառօք ազատեց։ Շուտ մը հրաման տուաւ իր մարդիկներուն որ 10 նաւակ պատրաստեն, եւ անոնց մէջ 70 քաջ ազեղնաւորներ դնելով՝ ինքն ալ անոնց մէկուն մէջ մտաւ ու ծովեզերքը բանակած թշնամւոյն վրայ քալեց, եւ սաստիկ արշաւութեամբ նաւակներուն մէջէն անոնց վրայ նետ թափելով՝ զանոնք շփոթեց ու փախուց։ Պէշիր իր ցրուած զօրքը նորէն ժողվելով՝ Գեղայ բերդին վրայ գնաց, յուսալով որ բերդականներն անպատրաստ կը գտնէ եւ կընայ բերդին տիրել. բայց Գէորգ իշխանն՝ որն որ նոյն բերդին մէջն էր, թշնամւոյն մտեւնալն իմացածին պէս, իր գնդովն յանկարծ դուրս յարձակեցաւ, եւ անոնց աղէկ ջարդ մը տալով՝ մնացածը դուրսն փախուց։ Ասկէ ետքը քիչ մ՚առեն ասպատակութիւնները դադրեցան. Աշոտ ալ Սեւանէն ելլաւ եւ սկսաւ ազգը խնամել. իր Աբաս եղբօրը հետ ալ հաշտուեցաւ ու քիչ մը ետքը վախճանեցաւ, որուն թագաւորութիւնը 15 տարիի չափ տեւեց։

Իր արութեանն ու սաստիկ զօրութեանը համար ժողովուրդը զինքն Երկաթի կ՚անուանէին. իսկ Յունաց պատմագիրները կը պատմեն որ Աշոտ Կոստանդնուպոլիս եղած առենն՝ երկաթէ հաստ գաւազան մը երկու ծայրերէն բռներ եւ իր սաստիկ ուժովը պտակի պէս կըրծուցեր է։

ԳԼՈՒԽ Դ

Ը Ր Ը Ո

ԻԲ. Աբաս եղբօրը տեղ թագաւոր կը գրաւի (928) եւ Հայաստան կը խաղաղցնէ։ Պալխարիպ զօրապետը՝ վասպուրականի Աշոտ Դերենիկ թագաւորն պլազգիներուն կը մատնէ, եւ եաթը նորէն կ՚ազատէ։ ԻԳ. Կաթսին մայր եկեղեցւոյն շինուիլը։ Ափխազաց Բեր թագաւորին Հայաստան արշաւելն եւ Աբասէն յաղթուիլը։ Աբասին մահը (951)։

ԻԲ. ՅՈՎՀԵՏԻ Աշոտ թագաւորն որդի չունէր, նախարարները Գագիկ Արծրունի վասպուրականի թագաւորին խորհրդովն անոր Աբաս եղբայրն իրենց վրայ թագաւոր դրին, որն որ գահն ելածին պէս Հայաստան խաղաղցնելու ու ժողովուրդը տառապանքներէն ազատելու ձեռք զարկաւ։ Երկրին ամէն կողմերէն ասպատակները վռնտեց, Դուին նստող ոստիկանին հետ խաղաղութեան դաշինք հաստատեց, ամէն Հագարացիներէն գերի բռնուած նախարարներն ազատեց ու տեղերնին խրկեց, եւ քիչ ժամանակուան մէջ ամէն կողմ հանդիստացաւ։ Ան տեսնելով ապին անդին ցրուած Հայերը, դունդագունդ դարձան իրենց տեղերն եկան։

Աբասին թագաւորութեան ութերորդ տարին Գագիկ Արծրունի վասպուրականի թագաւորը 29 տարի թագաւորութիւն ընելէն ետեւ մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց իր որդին Աշոտ Դերենիկ։ Ասիկա Պալխարիպ Հաւնունի զօրապետին վրայ կասկած ունենալով՝ անոր իշխանութիւնը ձեռքէն առաւ։ Զօրապետն ասոր բանիս վրէժ առնելու համար Հեր ու Զաբեւանդ գաւառները ոստիկանը գաղտուկ դրդռեց որ Դերենիկին վրայ դայ, խոստանալով որ ինքն ալ իրեն կ՚օգնէ։ Ոստիկանը շուտ մը զօրքը ժողվեց վասպուրական մտաւ, Դերենիկին հետ զարնուելու՝ յաղթեց, ինքն ալ բռնեց ու տարաբանտարկեց, եւ շատ անգամ զօ-

ա՜ռաքի գայած առենը հնար կը առնէր ու ծառանե-
բուն ձեռքը կու տար որ ծագրեն ու հնար խոպան։
Պրօնատոներն Ապլնարիպին առ գործքին վրայ շատ
նեղացան եւ զանիկա նղովեցին, որով զօրապետին
սիրտը շարժեցաւ եւ բրածին վրայ զղջալով՝ Պերե-
նիկին գաղտուկ մարդ խրկեց եւ ըսաւ. Ոտիկանին
ծառաները հետ խաղացած առենը, դուն անոնց
քովէն փախիր դէպ ի Որմիայ ծովը գնայ, ես հոն կը
սպասեմ եւ զքեզ կ՚ազատեմ։ Թագաւորն առ խօս-
քէս յորդորուած՝ որոշեալ օրը ծառաներուն ձեռքէն
ծովին կողմերը փախաւ, անունք ալ Եահէէն ինկան որ
բռնեն։ Դուրս ցատքեց Ապլնարիպ իր դարանած տե-
ղէն ու ծառաներուն վրայ վազեց, շատերն սպաննեց
մնացածը փախուց եւ սկսաւ հալածել։ Փախչողներուն
մէջէն յաղթանդամ ու զօրաւոր մարդ մը յանկարծ եա
դարձաւ ու սուրը ձեռքն անոր վրայ յարձակեցաւ։ Արի
զօրապետն անոր շարժելու տաեն թող չտուաւ, այլ
իր քաջասուր սրովն անոր ձախ թեւին այնպէս ուժով
մը զարկաւ՝ որ զանիկա մէջքէն երկու կտոր ըրաւ. եւ
մինչեւ քաղքին առջեւը հասնելով՝ երբ որ դռները
դոց գտաւ, զարկաւ պողպատէ սուրն երկաթէ դրան
ու խորունկ ներս խոթեց։ Անկէ դարձաւ վաս-
պուրական Պերենիկին իր աթոռը նստեցուց, ինքն ալ
անկէ նորէն մեծ պատիւ գտաւ. բայց Պարենիկ քիչ
մը եառքը վախճանեցաւ եւ իրեն յաջորդեց իր եղբայրն
Արտասէ Համազասպ։

ԻԳ. Վ աղսուրականին կողմերն առ բաներս պա-
տահած տաեն, Աբգաս Թագաւորն իր երկիրը շէնցընե-
լու ու զարդարելու փոյթ կը տանէր. Կարս քաղաքն իր
Թագաւորութեան մայրաքաղաքն ըրաւ, եւ հոն մեծ
ու փառաւոր եկեղեցի մը շինել տուաւ, որուն շինու-
թիւնն հինգ տարի տեւեց։ Բայց դեռ եկեղեցւոյն
օծման հանդէսը չկատարուած, Ափխազաց Բէր Թա-
գաւորն Հայաստան արշաւեց եւ կարգեաին եկերքը
բանակեցաւ։ Աբգաս անոր դէմ գալուն հրկեց եւ գալուն

պատճառն Տարօնոյ, որուն Բերը պատասխան տուա՝ կ'ուզեմ գալ քու շինել տուած եկեղեցիդ վրայ ծէսով օծել տալ: Բարկացաւ Աբաս ան պատասխանին վրայ, եւ շատ մ'ինչեր ալ Հայոց զօրքը ժողվեց անոր վրայ գնաց ու գետին ասդիի եզերքը բանակեցաւ՝ Գէորգ Մարզպետունի քաջ իշխաներ պզտիկ գնդով մը խրկեց որ գետէն անդին անցնի ու թշնամին չփոթէ: Գէորգ անմիջապէս իր գունդը ծածուկ տեղ մը միւս կողմն անցուց եւ Բերին զօրքն անհոգ կեցած առենն՝ յանկարծ վրանին յարձակեցաւ ու զանոնք խառնեց. գետին միւս կողմէն ալ Թագաւորականն զօրքն սկսան անոնց վրայ նետ տեղալ, եւ այսպէս զանոնք բոլորովին ցրուեցին ու փախուցին: Բեր իր ցրուած զօրքը նորէն ժողվեց ու գետէն ասդին անցնելով՝ Հայոց բանակն այնպէս սաստիկ զարկաւ որ զօրքը խառնեցան ու սարսափած մնացին: Բայց Աբաս որի Թագաւորն առանց պլպլելու շատ մը ձի հեծաւ, քաշեց սուրն ու կայծակի պէս թշնամւոյն զօրացը մէջ մտաւ, առջեւը պատահողը զարկաւ գետինը ձգեց. իր օրինակէն՝ լբած զօրքն ալ նոր հոգի առին եւ ամէնը միասին Բերին բանակին վրայ իյնան, կէսը սրով զարկին կէսն ալ գետին մէջ մղեցին, Բերն ալ բռնեցին Թագաւորին բերին: Աբաս առաւ զանիկա Հետը Կարս բերաւ եւ նորաշէն եկեղեցին խոթեցուց՝ ցեա, ըսաւ, ան եկեղեցին՝ զոր դուն քու ծէսովդ օծել տալ կ'ուզէիր. ազէկ նայէ, վանն ալ մէյ մ'ալ պիտ'որ շտեսնես. եւ դուրս հանելուն պէս աչուըներն հանել տուաւ: Ափխազներն երբ որ աս բանս լսեցին, շատ ընծաներով եկան Աբասին ոտքն իյնան, եւ անկէ ետեւ Հայոց դէմ թշնամութիւն չընելու խոստումն տալով՝ իրենց Թագաւորն առին տարին:

Աբաս ասկէ ետքը 9 տարի ալ ապրեցաւ ու խաղաղութեամբ վախճանեցաւ, որուն բոլոր Թագաւորութիւնը 24 տարի տեւեց: Իրեն յաջորդեց իր երէց որդին Աշոտ Գ:

ԳԼՈՒԽ Ե

ԱՇՈՏ Գ· ԱՂԱՄԱՆ

ԻԳ· Աշոտ հօրը կը յաջորդէ (952) եւ Հայաստան ապա-
տանիներէն կը մարբէ ։ Իր թագաւոր պահպանելը (961)։
Մուշեղ Աշոտին պզտիկ եղբայրը կարս քաղքին մէջ թա-
գաւոր կը պահպանէ ։ Համառօտ հագարացի զօրապետ Աշոտին
դէմ պատերազմի կ'ելլէ· թագաւորն անոր կը յաղթէ ,
վինջն ալ կը սպաննէ ։ Աշոտին ողջմտածութիւնն գործերը՝
ԻԵ· Յովհաննէս Ձմշկիկի կայսեր Հայաստան արշաւելը ։
Աշոտին անոր դէմ բռած պատրաստութիւնը· Կայսեր Հայոց
հետ հաշտութիւն ընելը ։ Աշոտին մահը (977)։

ԻԳ· ԱՇՈՏ հօրն իշխանութիւնն առածին պէս ,
սկսաւ Հայաստանն իր խաղաղութեան մէջ պահելու
խնամ տանիլ · եւ որովհետեւ հօրը մահուընէ եաեւ
ամէն կողմանէ թշնամիք Հայաստան արշաւած՝ կ'սա-
պատակէին , ինքն անվիջապէս Շիրակ գաւառն կեաս
եւ 2000 ընտիր զօրք ժողվելով՝ ամէն կողմ պատե-
ցյաւ եւ սպատակները զարկաւ ու վռնտեց ։ Ա-
զործքին լուրը բոլոր Հայոց թշնամիներուն սիրտը
վախ մը ձգեց , որոնք ամէն կողմանէ եաս քաշուելցան
ու երկիրը խաղաղացաւ ։ Անկէ եաեւ Աշոտ 60,000ի
չափ զօրք ժողվեց եւ Գէորգ Մարզպետունիին գաս-
պրդին անունց վրայ սպարապետ դրաւ· 30,000 զօրք
ալ Գաս ժողվեց եւ առաջին զօրաց հետ միացընե-
լով՝ 90,000ի բանակ մը կազմեց , որով բոլոր շրջա-
կայ ազգերը զարհուրեցան եւ ընծաներ ու պարգե-
ներ խաւրելով՝ անոր հետ խաղաղութեան դաշինք
հաստատեցին ։ Աշոտ այսպէս 9 տարի ազգը խնամե-
լէն եաեւ նախարարներն ուզեցին վինքը՝ թագաւոր
օծել տալ , ուսսի Աղուանից Փիլիպպոս թագա-
սորն եւ անունց Յովհաննէս կաթողիկոսն Հայաստան
հրաւիրեցին որ աս հանդիսութեան ներկայ ըլլան ,
եւ քաղաստնի չափ Հայ եպիսկոպոսներ իշխանութե-
ւնն հետ միկաեղ Շիրակ գաւառին Անի քաղաքը

գալով՝ մեծ փառաւորութեամբ Աշոտ Հայոց թա-
գաւոր օծեցին: Իսկ անոր Մուշեղ եղբայրն՝ որն որ
վանանդ գաւառին գաւառապետ դրուած էր, իր կող-
մնակիցներուն հաւանութեամբը կարս քաղքին մէջ
թագաւոր օծուեցաւ, թէպէտ եւ միշտ եղբօրը հետ
միաբան մնաց եւ անոր հրամաններուն կը հնազանդէր:

Այն ժամանակներն Համամեան Հազարաւոցաց զօ-
րապետան ամիրապետէն ապստամբելով՝ Աշոտին դէմ
պատերազմ հրկեց եւ անկէ հարկ պահանջեց. եւ երբ որ
անիկա մտիկ չըրաւ ու դեսպանները վռնտեց, զօրա-
պետն իր բանակն առած՝ անոր վրայ եկաւ: Թագաւորն
իր զօրքովն անոր դէմ ելաւ, պարկաւ յաղթեց, զինքն
ալ բռնեց ապատնեց: Ամիրապետան առ բանիս լուրն
առնելով՝ շատ ուրախացաւ, եւ շնորհակալութեան
համար Աշոտին արժանաւոր ընծաներ ու թագաւորա-
կան թագ հրկեց: Անկէ ետեւ Աշոտ բոլոր ջանքն
իր ժողովուրդը խնդութենէ ազատելու դարձուց.
գանոնք արտաքին թշնամեաց արշաւանքներէն ապա-
հովցնելու համար, երկրին ամէն կողմը բերդեր եւ
ամրոցներ շինել տուաւ. նաեւ Անի մայրաքաղաքն ալ
նոր բերդով զօրացուց: Բոլոր իր գանձն աղքատաց ու
կարօտելոց բաշխեց: Ան աստիճանի էր իր բարեպաշ-
տութիւնն եւ ողորմածութիւնն, որ չէր կրնար առանց
իր սեղանին վրայ աղքատ կամ հաշմանդամ մ'ուտե-
նալու. Հանգիստ կերակուր ուտել: Ամէն օր քաղքին
կաղերը, կոյրերն ու բորոտներն իրեն հետ սեղան կը
նստեցընէր եւ ամենուն պէտքը կը հոգար: Աստուց
համար շատ քաղաքներ մանաւանդ աղքատանոցներ
շինել տուաւ եւ ամենուն մուտք կապեց, որոնց շատ
անգամ ինքն այցելութեան կ'երթար եւ կը ծա-
ռայէր: Այսպիսի գթութեան գործքերուն համար
ազգն ալ իրեն արժանաւոր պատուանուն տուաւ եւ
Ողորմած անուանեց:

ԻԵ· Երբ որ այսպէս ամէն տեղ թագաւորին
խնամակալութեամբը ժողովուրդը խաղաղութիւն ու

հանգիստ կը վայելէր, յանկարծ անակնկալ կոչմանէ մ՚առ հանգիստն ատրեցաւ: Յովհաննէս Զմշկիկ Յունաց կայսրը մեծ պատրաստութեամբ Հայոց աշխարհը վրայ երթալու առնէն, քանի մ՚անզգամ մարդ իւրեանց դրգռութեամբը յանկարծ գօրքն Հայաստան դարձուց եւ եկաւ Տարօն գաւառը բանակեցաւ: Աշոտ իսկզբան ան բանէս շատ խռովեցաւ, բայց եաքն ինքզինքը զօրացընելով՝ ամէն կողմ հրաման խրկեց որ գօրքը քովը ժողվուին: Շուտ մ՚ամէն գաւառներուն դէմարտակներն իրենց իշխաններովը վազեցին Շիրակ գաւառն եկան. նաեւ վասպուրականին Աշոտ թագաւորն՝ որն որ Հօրն Աբուսահլէն յաջորդած էր՝ Աշոտին հետ միաբանեցաւ, եւ իր Գուրգէն ու Աննէրսիմ եղբայրները դունդ մը զօրքով անոր օգնութեան խրկեց: Ասանցմով թագաւորական բանակը 80,000ի հասաւ, զորն որ Աշոտ առաւ Հարք գաւառն եկաւ եւ անկէ կայսեր դեսպան խրկեց որ շուտով Հայաստանէն դուրս ելլէ: Կայսրն արդէն անոր զօրութենէն վախցած բլլալով՝ դեսպաններուն խօսք առաւ որ ետ կը քաշուի, միայն թագաւորէն օգնականն զօրք խնդրեց: Աշոտ անոր 10,000 ընտիր զօրաց գունդ մը խրկեց, զորոնք Զմշկիկի առած ին պէս Հայաստանէն դուրս ելան: Աշոտ ասկէ ետքը քանի մը տարի ալ խաղաղութեամբ թագաւորեց եւ վախճանեցաւ: Իր 26 տարուան տէրութեան տասնը բոլոր իր իշխանութեան տակն եղող ժողովուրդն ամէն տեսակ հանգիստը վայելեց, եւ իր մահուընէ ետքն ալ՝ ազգին մէջ իր բարի յիշատակն անմահ մնաց:

ԳԼՈՒԽ Ջ.

ՈՄՐԱՑ Բ.

ԻԶ. Ամբաս հօրը կը յաջորդէ (977). Անի քաղաքը կ'ամրացնէ ու չէնքերով կը զարդարէ։ (Անիին աւերակները)։ ԻԸ. Ամբասին ու Կարսի Մուշեղ թագաւորին միջ ծագած թշնամութիւնը։ Մուշեղին մահն եւ իր Աբաս որդւոյն ըրած բարեկարգութիւնները։ ԻԸ. Ամբասին՝ թագաւորութեանը վերջին ժամանակներն ըրած գործքերն եւ իր մահը (990)։

ԻԶ. ՈՄՐԱՑ՝ Աշոտ Ողորմածին երէց որդին, հօրը տեղ թագաւորեց եւ անոր նման քաջութեամբ ու խաղաղութեամբ ազգը խնամեց։ Ամէն բանէ յառաջ իր աթոռանիստ քաղաքն ամրացնել ուզելով անոր չորս կողմը սաստիկ ամուր ու բարձր պարիսպ մը շինեց եւ գեղեցիկ աշտարակներով ու զարդերով զարդարեց. պարսպին առջեւն ալ խորունկ փոս մը փորել տուաւ։ Ասոր ու ահագին տարեան միջ կատարելէն ետեւ, քաղաքին մէջը գարգարելու ձեռք զարկաւ, եւ նոյն տաճարատեսուհւոյն Տրդատ ճարտարապետին ձեռքովը չատ մեծամեծ եկեղեցիներ շինեց. նաեւ մայր եկեղեցին ալ արտաքոյ կարգի փառաւորութեամբ սկսաւ շինել տալ. բայց չկրցաւ իր կենդանութեան ատենը լմնցընել։

Անի քաղաքը Ամբասին ատենն այնչափ մեծցաւ ու գեղեցկացաւ, որ նոյն ժամանակուան ամէնէն անուանի քաղաքներուն մէկը կը համարուէր. միայն իր եկեղեցիներուն թիւը 1001ի հասած է։ Իր բնակչաց թուոյն համար հիմա կուան իր աւերակները տեսնող եւրոպացի ճամփորդները կ'ըսեն թէ մէկ միլիոնի հասած պէտ'որ ըլլայ։ Ա՛ս քաղքին աւերակները մինչեւ այսօր կեցած են, որոնք իրենց տխուր վիճակին մէջն ալ մեր գարուն երեւելի ճամփորդներուն մեծ զարմանք կը պատճառեն, եւ քաղքին յառաջուան գեղեցկութեանն ու փառաւորութեանը ցոյցը կու տան։

Գեր Բորդէր Անգլիացին 1817ին ա՛ս աւերակը պատեցաւ, որն որ թէպէտ եւ մօտաւոր աւազակաց վախէն չկրցաւ քանի մը ժամին աւելի հոն մնալ, ի վերայ այսր՝ ամենայնի

այսչափ բիւ ժամանակուան մէջ տեսածներն ալ իրեն վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրին եւ զարմանքը չարժեցին, ինչպէս իր առաքզրութիւնը կը ցուցընէ։ "Քաղաքը, կ'ըսէ առ դիտուելը, դղեակներով, աշտարակներով ու պալատներով լեցուն է։ Իր մեծ դրան վրայ քարէ փորուած ինձ մը կայ։ Մեծամեծ քարէ խաչեր ամէն կողմ կը տեսնուին. կտրած տիւներ ու խոյակներ խառն ի խուռն դիզուած կը կենան։ Հոս է հին Հայոց թագաւորներուն պալատները, ամէն մէկը մէյմէկ քաղքի ընդարձակութեամբ, որոնք նաեւ իրենց կործանած վիճակին մէջ այնպիսի գեղեցկութիւն մ'ունէին որ դիւրիւ չկրնար նկարագրել։ Իրենց ամէն սրահներն արանչելի քանդակներով եւ ամենագեղեցիկ խճանկարներով (մոզայիքներով) զարդարուած են։ Որ կողմն որ դայի, Հայոց հին արքայանիստ քաղաքին հասատատուն ու գեղեցիկ ճարտարապետութեանը վրայ սիրտս ուրախ զարմանալ, որուն նմանն իմ հայրենեացս մէջ երբեք տեսած չէի։ Եկեղեցիները բարձրաբերձ կամարներով ծածկուած, զարմանալի խճանկարներով պատած, որոնց լուսրաները կարմիր, սեւ ու գեղին քարերէ Նարուսկեան եղանակաւ շինուած շրջանակներ կը պատեն, սիւներով ու կամարի զարդերով զարդարուած, այնպէս անարատ մնացած են որ կարծես թէ երէկ ճարտարապետին ձեռքէն ելած են, եւ կը ցուցընեն որ չէ թէ ժամանակին, այլ մարդիկ, պատերազմն եւ երկրաշարժը քաղաքն ասկից վիճակի մէջ ձգած են։ Ամէն կողմ հայերէն գրուածներն ու զարդերն իրենց վրայ նոր խորհրդածութիւններ ընելու կը հրաւիրեն, բայց ասոնցմէ վեր՝ որոնք միշտ ասկից կողմերէս անցնող ճամբորդներուն ընչիքն ու կենացը գրաւնակալ կ'ըլլան, շուտով մոռցի հետամնալու կը սպառնան։

Գեր Խորէնացին աւելի ծիշդ եւ ընդարձակ տեղեկութիւն կու տայ Անիին աւերակներուն վրայ Վարդանդ Համիլդէնի, որն որ 1836ին Յունիսի 13ին Կարսի քաղաքապետին մարդիկներէն մէկուն հետ հոն գնաց եւ ամբողջ օր մը պտըտեցաւ։ "Աւերակը, կ'ըսէ, հիմակուան Անի ըսուած գեղէն մէկ անգղնական մղոն եւ Կարսին ուղղակի արեւելեան կողմն, անկէ 24 մղոն հեռու Ախուրեան գետին քովն է։ Դիրքն երեքանկիւնի ձեւ մ'ունի եւ ապառաժուտ դերասկզբէ մը վրայ է, որուն արեւելեան կողմը ժայռերով կը պաշտպանուի եւ անոնց ստորոտը գետին հասնելը կը թանայ։ Արեւմտեան կողմը ցամաք փոս մը կայ, որուն երկու կողմերը խոռոչներով եւ այրերով խորտնկցուած են։ Իսկ

երրորդ կողմն որ առաջին երկու կողմերուն հետ միանալով՝ երեքանկիւնը կը կատարէ, ամուր, լայն եւ չատ սեղ կրկին պարսպով պատած եւ անհամար կլոր աշտարակներով ապահովացած է։ Քաղքէն դուրս միայն երկու հայեցքէն արձանագիրներով լեցուն մատուռ կայ, որոնց չէնքը պարսպին ներսի շէնքերուն նման է։ Ատոնց բարձրութիւնը տեղ տեղ մինչեւ 40—50 ոտնաչափի կը հասնի. իրենց շինուածքը չատ պարզելի է. դրսէն՝ զարմանալի ճարտարութեամբ իրարու վրայ ագուցուած մեծամեծ չորեքկուսի քարեր զիրենք կը պատեն։ Քաղքին մէջը մնացեալ միայն երկու դուռ կրցայ տեսնել. արեւմտեան դրան երկու կողմը չատ բարձր աշտարակներ շինուած են, բայց շէնքերն թափուած նիւթերը զանիկա լոլորովին ծածկած եւ անմատնելի ըրած են։ Արեւելեան դռնէն մտնելու տատն, պէտք է կրկին պատերէ անցնիլ, բայց աս երկու պատերուն մէջերնին մէկ ուղղութեան մէջ (դիմացէ դիմաց) չեն, այլ ներքինն արտաքինին դէպ ի ձախ կողմն՝ անկէ բաւական հեռու է։ Դրսի մուտքին անմիջապէս դիմացն ինկող պատը Հայերէն արձանագիրներ կը ծածկեն. ատոնց մէջ քարի վրայ նուազ արուեստով փորուած առիւծի պատկեր մը կայ, որն որ Հայոց ճարտարապետութեան հատկանշական զարդերէն մէկն է։ Նաեւ ներքին դրան երկու կողմերն ալ կլոր աշտարակներ կը բարձրանան, որոնց ձախ կողմինին տատրան, անմիջապէս դրան մուտքին քով երեք խորշեր, եւ անոնց ամէն մէկուն մէջ մէկական վրանին խաչի պատկեր փորուած խոշոր քարեր կան։

Ա՛ս դռնէն ներս մտնելուն պէս, զարմանալի քաղքին բոլոր տեսարանը կը բացուի։ Ամէն կողմ պզտիկ շէնքերու եւ բնակութեան աններու աւերակներով լեցուն է, որոնց մէջ 20ի չափ մեծամեծ շէնքեր (քսան մեծի մասին եկեղեցի ու մատուռ,) կանգուն կը կենան։ Ատոնցմէ գատ են երկու բարձր մզկիթի աշտարակներն եւ երկու թափառական պալատները։ Բայց ատոնց մէջ ամենէն աւելի մատուրթութիւնն իրեն գարձընողը մեծ ու փառաւոր եկեղեցին է, զոր որ միւսներէն զանազանելու համար մայր եկեղեցի կրնանք անուանել։ Ա՛ս ընդարձակ խաչաձեւ շէնքը դրան ճամբուն հարաւային կողմը կ՚ինայ, եւ դեռ անարատ մնացած է. սրածայր յարկը խոշոր չորեքկուսի քարերով ծածկուած եւ ներսէն կամարի վրայ հաստատուած է, որն որ իր կենդրոնին վրայ եղող գմբեթէն (կամ՝ղկէն) զատ ամբողջ կը կենայ։ Եկեղեցւոյն դլխաւոր դուռը շէնքին

արեւմտեան ծայրը կ'ընկնայ, որուն երկու կողմն Հայերէն արձանագրութիւններ կը ծածկեն. ասոնք լմնցած որթենակուռելու եւ հրատարակութիւն չըլլան, Հայոց պատմութեան շատ լուսաւորութիւն կրնան տալ: Անիին մէջ գրեթէ չկայ որ Հայերէն արձանագրով չլցուն չըլլայ: Եկեղեցւոյն ներսի կողմը մէկ ոլորտաւոր միջոց ճիւղ եւ երկու կողմնային լմնւոր բաժնուած է. առաջինը 107 ոտնաչափ երկայնութիւն եւ 66 ոտնաչափ լայնութիւն ունի: Շինութեան կերպը հին Սարակինոսեան եւ Բիւզանդեան ոճին խառնուրդ մըն է, եւ ատ Ճարտարապետութեան ոճը լոյսը Անիի մէջ կը տեսնուի. բայց չէնքերէն շատերուն մէջ զարդերու ու քանդակներու զանազանութիւն մը կայ, որոնք միշտ Արտաքսոց կամ Ատրիատացւոց Հարուստ զարդերուն կը նմանին:

Քաղքին Հարաւային կողմն երեքանկեան ծայրին մօտ բարձր ապառաժ մը կայ, որուն վրայ միայն առանձնակատնոց անոր եւ 31 մատուռ շինուած են: Ա՛ս մատուռներէն մէկը գեռ անկործան կեցած է, որուն շէնքը շատ ազնիւ ու Հարուստ է: Ապառաժին ու մայր եկեղեցւոյն միջեր ուրիշ եկեղեցի մ'ալ կայ, որն որ թէեպէտ եւ գեղեցիկ Հատառ եղած է, բայց իր ատեքակներուն մէջն ալ ճարտարապետութեան ամենաբարակ գործուածներ կը տեսնուին: Ասկէ քաղքին արեւմտեան կողմը դառնալով՝ շատ Հարուստ զարդարուած շէնքեր կու գան, որոնց մէջ 30 ոտնաչափ տրամագծով ուխտանիւն մատուռ մը կայ: Ասիկա իր պատերուն վրայ եօթը բոլորաձեւ խորշեր ունի. վրան գմբեթ մը ծածկած է եւ ուխտը կողմնակէ մուտք ունի: Շէնքին ներսի կողմը շատ պարզ է, բայց դուրսը քանդակներով ու գողտուածներով գեղեցիկ զարդարուած: Ա՛ս մատրան հիւսիսային արեւելեան կողմը շատ Հարուստ զարդերով զարդարուած եկեղեցի մ'ալ կայ, որուն կից է արտաքոյ կարգի գեղեցիկ կամարով մատուռ մը: Կամարը զանազան դաշտեր բաժնուած է, զորոնք գոյնզգոյն քարերով շինուած խճանկարներ կը զարդարեն: Պատերն ամենագեղեցիկ արտաքոյ քանդակներ փորուած են, որոնց մէջ կրկնաձեւ խաչեր յաճախ կը տեսնուին:

Անիին աւերակներուն ամէն մէկ մասին, իր կամարներուն, խոյակներուն, սիւեռակներուն, սիւներուն եւ ամէն տեսակ զարդերուն վրայ սարակինոսեան ու գոթացի Հարուստ ճարտարապետութեան ծագումը կատարեալ կերպով տպաւորիլ:

Նոր խորհրդածութեան դաշտ մ՚ալ կը բանայ, քաղքին պարծանքն արեւմտեան ծայրն եղող Հակոպտեղ. շէնքի մ՚աւերակը, որն որ անտարակոյս Լիագաւորական պալատն է։ Իր գտեիկոններն հարիւրաւոր խուցեր ունին. մեծ դուռը սարակինոսեան ամենագեղեցիկ ոճով է, եւ իր մեծ սրահայր կամարին վրայ պատուհան մ՚ունի։ Խոլոր պատին երեսը խճանկարներով հարուստ զարդարուած է. խոլոր չորեքկուսի քարերէ շինուած պատին արուեստն ան աստիճանի կատարեալ է՝ որ քարերուն կցուածները դեռ այսօր շինուածի պէս կ՚երեւան։ Գալատին կից ապառաժ պատերուն մէջ քանի մ՚այրեր կան որոնց ներսի կողմը քանդակներով ըեցուն են, բայց անոնց մէջ շատ անարուեստ եւ անկատար կերպարանքներ ալ կան։ Ա այրերէն մէկուն պատերուն վրայ ճարտար արուեստով սիւներ փորուած են իրենց խոյակներովն ու պսակներովը։ Մայր եկեղեցւոյն վարի կողմը խիտ բարձր բայց նեղ կամրջի մը միացորդները կը նշմարուին, որն որ ժամանակաւ Ախուրեան գետին երկու եզերքն իրարու հետ կը միացներ. բայց հիմա միայն իր խարիսխներն երկու եզերքին առջեւը մնացած են։

Եւգինէոս Պորէ գաղղիացի գիտուն ճանապարհորդը 1838ին Անիին արձանագիրներն օրինակեց, ինչպէս ինքն իր նամակներուն մէջ (Ր. Հաւոր, 2 էջ) կ՚ըսէ. բայց կ՚երեւայ որ զանոնք գաղղիա խուրած աւուներ ճամբան կորսուած ըլլան։ Ա արձանագիրներէն մէկ քանին, Ոսկերչեան Տէր Յովհաննէսին Հայաստան պտըտած աւուներն օրինակած չէշատակարաններուն մէջ կը գտնուին. բայց երեւելի բաներ չըլլալնուն համար հոս դնելն աւելորդ կը համարինք։

Իէ· Ամբաստ ասս շինուածներուն աւերն ամենայն նաեւ զէնքի ձեռք զարնել իր տէրութեանը վտանգած խաղաղութիւնը նորէն հաստատելու համար։ Ւ ան զի Մուշեղ իր հօրեղբայրն՝ որն որ ժամանակ մը վեր սրտին մէջ իրեն դէմ թշնամութիւն կը նեւթէր, յանկարծ սկսաւ զանիկա երեւան հանել եւ գործքով ալ յուսցնել, որով երկրին հանդիստն ալ վրդովելու սկսաւ։ Թագաւորն ասոր վրայ բարկացած, անոր յանդգնութիւնը պատժելու համար զօրքն առաւ անոր երկիրները մտաւ եւ շատ տեղեր ապականեց. Շատիկ բերդն ալ ձեռքէն առաւ։ Խայց Տայոց նահանգին կիւրապաղատը շատ զօրքով Մու-

շեղին օգնականեան հանելով եւ մինչեւ Շիրակ զա-
ւառն յատաջանալով՝ Սմբատայ հարկ եղաւ հաչատա-
կին բնել եւ առաջ բերդն եւս պարզեւել։

Այսչեղ ասկէ եաքը տարի մ՚ալ ապրեցաւ եւ
մեռաւ. իրեն յաջորդեց իր Աբաս որդին, որն որ
կատարեալ հնազանդութիւնը ձեռք առաջին պէս իր պետին
տէրութիւնը ծագկեցնելու հոգ տանելու սկսաւ։ Շատ
տեղեր դաստատուններ բանալ տուաւ որ տղայք ուսում
ու գիտութիւն տարվին։ Երկրորդ գործքն ալ հօրը
ժամանակները բաղմացած աւազակներէն երկիրը մա-
քրելն եղաւ, որոնք այնչափ յանդգնած էին՝ որ նոյն
իսկ Կարս քաղքին մէջ ցորեկ աւուր ժողովուրդը
յայտնի կը կողոպտէին։ Աբաս առանց հատուցին իմա-
լով՝ բռնածն անմնայ ապահնել տուաւ, որով վիր
ժամանակուան մէջ գտնուք բոլորովին ջնջեց։

ԻՀ. Սմբատ իր թագաւորութեան վերջին ժա-
մանակները քանի մ՚անարժան գործքերով իր բա-
րի անունն աղարտեց։ Օր մը թագաւորական խոսի
մէջերանոցը յանկարծ բռնկելով՝ բոլորովին այրեցաւ։
Թագաւորը շատ հատէ եղաւ որ աս բանիս պատ-
ճառ եղողը գտնէ։ Նոյն օրերը խնդ մարդ մը սկսե-
ղեցւոյ մէջ կնցած աւետը, յանկարծ վազեց բուխառ
յափշտակեց գուրս եղաւ. երբ որ ժողովուրդը վրան
հասան որ բռնեն, խնդն անոնց ըսաւ, թող աւետը
որ երթամ թագաւորին մէջերանոցն այրեմ։ Ան
խօսքը Սմբատին ականջն հասնելով՝ կարծեց թէ խոսն
այրողը նոյն մարդն է, հրամայեց որ անոր աչուքը-
ներն հանեն ու եղեգի մէջ պատելով այրեն, մարմինն
ալ քաղքէն դուրս դաշտը նետեն։ Քանի մը կրօնա-
ւորներ անկից անցած աւեններն աս ողորմելիին մար-
մինը գտան եւ տարին թաղեցին. բայց թագաւորն
իմացածին պէս հրաման տուաւ որ նորէն հանեն ու
շներուն առջեւը նետեն։ Կրօնաւորներն ասոր վրայ
նեղացան, եւ գուշակութեամբ ըսին թէ թագաւորին
մարմինն ալ այսպէս անթաղ պիտ՚որ մնայ։ Ասկէ

պատ եկեղեցական պատուիրանի դէմ՝ իր քրոջն ապ-
ջնին իրեն կնութեան առաւ. բայց չիւ տեսնէն սա-
տիկ տենդէ մը բռնուելով՝ մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց
իր եղբայրը Գագիկ Ա: Իր թագաւորութիւնը 13
տարի տեւեց, եւ այսչափ ժամանակուան մէջ շատ
քաջութիւններ ընելով՝ թշնամեաց աչերուն եղաւ եւ
ազգը խաղաղ ու հանդիստ պահեց:

ԳԼՈՒԽ Լ:

ԳԱԳԻԿ Ա. ԱՐՔԱՅԻՑ ԱՐՔԱՅ (ՇԱՀՆՇԱՀ)

Ի թ. Գագիկին գահ նստիլը (990), իր բարեպաշտութիւնն եւ եկեղեցւոյ ըրած բարիքները: Լ. Սմբատ թագաւորին մարմնոյն գերեզմանէն հանուիլը. Գագիկին կենաց վերջին գործքերն եւ իր մահը (1020):

Ի թ. ԳԱԳԻԿ եղբօրը գահը նստելուն պէս, անոր քաջութեանն եւ խնամատարութեանը հետեւելով եղաւ եւ իր ժողովրդեան հանգստին ու խաղաղութեան հոգ տարաւ: Իր քաջութիւններուն համբաւը Հայաստանին միշտ դարանակալ եղող թշնամիներն այնչափ վախցուց՝ որ եւ ոչ մէկն համարձակեցաւ անոր վրայ յարձակելու եւ երկրին հանդիստ ատելու: Բարեպաշտութեան կողմանէ ալ իր նախորդներէն անցուց. եկեղեցւոյ շատ բարիքներ ըրաւ. Անի մայրաքաղաքին մէջ Գրիգոր Լուսաւորչին պատուոյն մեծ ու փառաւոր եկեղեցի մը շինել տուաւ: Շատ անգամ եկեղեցական ժամերգութեան ներկայ կը գտնուէր եւ պաշտօնեից հետ աստուածային պաշտօն կը կատարէր: Աղքատաց ալ շատ ողորմութիւն կ՚ընէր: Իր բարեպաշտութեան նմանող եղաւ իր ամուսինը Կատրամիտէ թագուհին՝ Սինեաց վաստակ իշխանին աղջիկն, որն որ շատ բարեբարութիւններէն եւ բարեպաշտական գործքերէն զատ, Անիին մէջ

Ամբառ թագաւորին սկսած մայր եկեղեցին իր ծախքովը լմնցուց եւ զանազան ընծաներով զարդարեց։

Ե. Վաղիկին թագաւորութեան առաջին օրերն Անիին մէջ թեթեւամիտ կին մը սկսաւ ժողովրդեան պատմել որ երազիս մէջ Ամբառ թագաւորը տեսայ, որն որ ինծի ըսաւ թէ ես մեռած չեմ, այլ գերեզմանին մէջ աղջ առաղջ կեցած եմ։ Ա՛յսպիսի ժողովուրդն ու զօրքն սա բանս ճշմարիտ կարծեցին եւ աղմուկ մը ծագելու նշաններ սկսան երեւալ։ Թագաւորն ասոր առջեւն առնելու համար շուտ մը Ամբառին գերեզմանը մարդ խաբեց, մարմինն հանել տուաւ եւ հրապարակի մէջ դրաւ որ ամէն մարդ տեսնէ, ասով ամէնը հանդարտեցան։

Ընկէ ետքը Վաղիկ խաղաղութեամբ տէրութիւնը կառավարեց. Հայաստանին շատ բերդերը հիշեալ ձեռքէն ազատեց եւ իր իշխանութեան տակն առաւ։ Իրեն սահմանակից հայազգի իշխաններուն ալ շատ օգնութիւն ըրաւ եւ զանոնք հիշեալ յարձակումներէն ազատեց. եւ իր երկիրը շատ տեսակ բարեկարգութիւններով զարդարելէն ու պայծառացընելէն ետեւ, խոր ծերութեան մէջ վախճանեցաւ, որուն թագաւորութիւնը 30 տարի տեւեց։

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍՄԲԱՏ

ԼԱ. Սմբատին թագաւորելը (**1020**) եւ իր Աշոտ եղբօրը հետ թագաւորութեան համար ունեցած գժտութիւնը: Աշոտին ու Սմբատին մէջ եղած պատերազմն եւ իրենց հաշտութիւնը: Սմբատին Ախթալայ թագաւորէն բանտ դրուիլն եւ ազատիլը: ԼԲ. Աշոտ Սմբատին որպէսզի կը լարէ եւ կ'ուզէ սպանել. Ապերասք իշխանը զանիկա մահուանէ կ'ազատէ եւ նորէն գահը կը նստեցնէ: ԼԳ. Թամթարայ Վասպուրականի յարձակիլը. Հայոց անունց հետ ըրած պատերազմները. Սենեքերիմ թագաւորին իր երկիրներն Ցուհաց կայսեր տալն եւ Սեբաստիա քաղուիլը (**1021**): ԼԴ. Թամթարայ Տուրուբերդի իշխանին Սմբատին երկիրները մտնելը. Վասակ Պահլաւունի սպարապետին մահը: ԼԵ. Վասիլ կայսեր Հայաստանի կողմերը գալը. Սմբատին նամակով մ'Անի քաղաքը կայսեր տալու խոստումի ընելը, եւ Պետրոս կաթողիկոսին պատճառաւ եղած խռովութիւնը: ԼԶ. Կոստանդին կայսրը (Վասիլին յաջորդը) Սմբատին Անիէն համար տուած նամակը հոյ քահանայի մը ձեռքով եւ կու տայ (**1029**). քահանան նամակը քովը կը պահէ եւ նորէն Մէքսրէլ կայսեր կու տայ: Սմբատին եւ Աշոտին մահը (**1040**):

ԼԱ. Գագիկոս մահուանէ ետքն՝ իր երկու որդւոցը մէջ թագաւորութեան յաջորդութեան պատճառաւ մեծ խռովութիւն ծագեցաւ. վասն զի Յովհաննէս Սմբատ անոր երէց որդին՝ որն որ իրաւամբ հօրը իշխանութեանը ժառանգն էր, թէպէտ եւ խմաստուն՝ բայց պատերազմի անհմուտ եւ ծանրամարմին ըլլալով՝ իր պզտիկ եղբայրն Աշոտ, առոյգ եւ քաջ պատերազմող երիտասարդը կ'ուզէր որ թագաւորութիւնն ինքն առնու: Եւ երբ որ տեսաւ որ Սմբատ բռնութեամբ գահը նստաւ, ինքն ալ գօրք ժողվեց եւ քիչ մը ժամանակ ասդին անդին ապստամբելէն եւ թագաւորին երկիրներն ապականելէն եաեւ, վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորին քովը գնաց, եւ անկէ ալ շատ գօրք օգնութեան առնելով՝ եկաւ Անի

քաղքին առջեւը բանակեցաւ։ Սմբատ ասոր բանակը շատ պայծառեցաւ, եւ շուտ մը Հրաման տուաւ որ պատերազմի փողերը զարնուին եւ զօրքն՝ որոնք 40,000 հեծեալ եւ 20,000 ձիաւոր էին, քաղքէն դուրս ելլեն եւ Աշոտին բանակը զարնեն։ Նոյն ժամանակը վրացի իշխան մը՝ որն որ Ափխազաց Թագաւորին կողմանէ պատգամ բերած էր, Սմբատին առջեւն ելլելով՝ ինծի Հրաման տուր, ըսաւ, եւ ես Աշոտը բռնած քու առջեւդ կը բերեմ։ Թագաւորն իր եղբօրը քաջութիւնը դիտնալով՝ անոր պատասխանեց. Առիւծին կորիւնը չտեսած՝ զանիկա մի արհամարհեր։ Երբ որ բանակներն իրարու դիմաց ճակատեցան, վրացի իշխանը նիզակը ձեռքը բռնած յառաջ անցաւ եւ սկսաւ պոռալ. Աշոտ ա՛վ է նէ յառաջ դայ։ Աբի երիտասարդն ասոնց խօսքին վրայ բարկացած՝ քաշեց պողպատիկ սուրն ու ձին վազցնելով՝ վրացւոյն մօտեցաւ, եւ թեթեւ շարժմամբ մ՚անոր նիզակէն պրծելով՝ սրովն անոր երկաթէ սաղաւարտին այնպիսի ուժով մը զարկաւ որ զանիկա մինչեւ կուրծքն երկու ճղքեց ու ձիէն վար ձգեց։ Ակէ եառքը զօրաց Հրաման տուաւ որ զարնուելու սկսին, որոնք իրենց առաջնորդին ասդրդքէն օրինակ առնելով՝ սաստիկ քաջութեամբ զարնուեցան ու Սմբատին զօրքը չարաչար յաղթելով քաղքին մէջ փախուցին, որոնց շատերն ալ չկրնալով ներս մտնել՝ Ախուրեան գետին մէջ ինկան ու խղդուեցան։

Ախաթաբեղներն երբ որ այսչափ կոտորածն եւ եղած ապականութիւնները տեսան, ուղեցին միջնորդ ըլլալ եւ երկու եղբայրը իրարու հետ հաշտեցնել. ուստի Պետրոս կաթողիկոսն եւ Ափխազաց Գորգի Թագաւորն հետերնին առած՝ անոնց գացին, եւ շատ խօսքերով երկու կողմն իրարու հետ հաշտեցուցին։ Երկիրն ալ երկու մաս բաժնեցին. Անի քաղաքն իր մերձաւոր գաւառներովը Սմբատին, իսկ Պարսից եւ Վրաց սահմանակից երկիրներն Աշոտին տուին, եւ որոշեցին որ Սմբատին մեռնելէն ետքն՝ Աշոտ բոլոր Հայոց Թագաւոր

բլլայ։ Բայց Սմբատ առ խաղաղութեան պատուէր չկրցաւ վայելել. վասն զի Աշոտին կողմնակից իշխանները մեկը Գուրգինին իր վրայ ամբաստանութիւն ընելով՝ թէ Շատիկ գաւառն՝ որն որ իմ կալուածս էր, անիրաւութեամբ ձեռքէս յափշտակեց, զանիկա թագաւորին դէմ դրդռեց, եւ առ պատճառաւ Գուրգի Սմբատին վրայ զօրք խաւրեց, որոնք Հայաստան մտնելով՝ իմացան որ անիկա տեղ մ՚իջեւաներ է. գիշերանոց յանկարծ վրան յարձակեցան երբ որ անիկա հանդիստ կը քնանար։ Սմբատ անկողնէն ցաթքեց եւ փախչելու ամապարեց. բայց մարմնոյն ծանրութեան համար չկրնալով շուտով փախչիլ, Գուրգինին զօրքն հասան բռնեցին. իսկ իր քովի նախարարները քաջութեամբ եւ քաշուելով՝ իրենց եաեւէն հնկող զօրքը մինչեւ Անիին դրան առջեւը սաստիկ յարդեցին, բոլոր ճամբաներն անոնց դիակներովը լեցուցին եւ անվտանգ քաղաքը մտան։ Թշնամոյն զօրքն անկէ գարձան եկեղեցիները կողոպտեցին ու Սմբատը հետերնին առած՝ իրենց թագաւորին տարին։ Գուրգի զանիկա բանտ դնել տուաւ, բայց քիչ մը եաքն անկէ երեք բերդ առնելով՝ ազատ թողուց։

ԼԲ. Հաղիւ թէ Սմբատ առ վտանգէն ղերծաւ, ուրիշ մեծագոյն վտանգի մը մէջ հնկաւ. որովհետեւ իր եղբայրն Աշոտ միշտ թագաւորութիւնը ձեռք ձգելու եաեւէ բլլալով՝ եւ տեսնելով որ քանի որ Սմբատ կենդանի է՝ իր բաղձանքին հասնիլը կարելի չէ, միտքը դրաւ որ զանիկա սպաննէ, եւ առ խորհուրդը դիւրաւ գլուխ հանելու համար այսպիսի հնարք մը մտածեց։ Խնքը զինքը ծանր հիւանդ ձեւացընելով՝ անկողնին մնաւ եւ իր պառկած սենեկին մէջ դարան մը շինել տուաւ. առ ընելէն եաքն եղբօրը մարդ խաւրեց եւ իր վիճակն իմացընելով՝ ազաչեց որ իր քովը գայ եւ ան սաստիկ ցաւերուն մէջ զինքը մխիթարէ։ Բարեսիրտ թագաւորն եղբօրը սիրոյն համար անմիջապէս ելաւ անոր քովը գնաց, բայց անկողնոյն մօտեցած առենը՝

դարանին մէջ ինկաւ եւ սկսաւ Աշոտին ազաչել որ իրեն խնայէ: Ապիրատ իշխանն՝ որուն Աշոտ յատաջագոյն պատուիրած էր որ Սմբատ դարանն իյնալուն պէս առնու առանձին տեղ մը տանի եւ սպաննէ, նկատ գանիկա դարանէն հանելէ իբրեւ թէ Աշոտին հրամանը կատարելու համար, եւ տարաւ Անի քաղաքն իր աթոռը նստեցուց, ըսելով թէ Լաւագոյն է որ իմաստուն թագաւոր ունենանք, քան թէ անգութ բռնաւոր մը. իսկ ինքը Դաւին քաղաքն Ապուսէտ ամիրային քովը գնաց, վախնալով որ Աշոտ իր աս ըրածին համար իրեն չարիք մը կը հասցընէ, եւ հոն անհիմն կասկածանքի մը համար ամիրային սպաննուեցաւ:

ԼԳ. Աս առեներս Թաթարաց (Սկիւթացւոց) մէջէն Թիւրք բառած ցեղը վասպուրական արշաւեց, եւ շատ կողմեր սրով ու հրով սկսաւ ապականել: Սենեքերիմ թագաւորն աս բանիս գոյժն առածին պէս, իր զօրքը պատրաստեց եւ իր Դաւիթ որդւոյն ու Շապուհ զօրապետին ձեռքը տալով՝ Թշնամւոյն վրայ խաբրեց: Եկան շարուեցան Հայոց զօրքը Թշնամեաց դիմացը, որոնց անչափ բազմութիւնն եւ պլանդակ կերպարանքը Թէպէտ եւ իրենց քիչ մը վախ պատճառեց, բայց իրենց քաջ առաջնորդներուն օրինակը շուտ մ'աս երկիւղը փարատեց եւ զիրենք քաջութեամբ պատերազմելու յորդորեց: Պատերազմն սկսածին պէս Թաթարներն սկսան իրենց սաստիկ նետերն Հայոց վրայ թափել եւ անոնցմէ շատ մարդ վիրաւորեցին: Հայ զօրքն՝ որոնց մեծ մասը տուսերաւոր ու տիգաւոր էր, տեսնելով որ կը տկարանան, սուրերնին քաշեցին եւ Թշնամւոյն վրայ յարձակելով՝ անոնցմէ շատ մարդ ջարդեցին, ու դաշտին երեսն անոնց դիակներովը ծածկեցին. բայց կատաբեալ յաղթութիւնը չկրցան սառնալ, վասն զի իրենցմէ տասնապատիկ աւելի Թշնամին իր նետերուն տարափն անդադար տեղալով՝ իրենց մեծ մասը վիրաւորած էր: Շապուհ ապաքաւելու տեսաւ որ ալ դէմ դնելը կարելի չէ, աբքայ-

որ ոչ ոք քառ. Պէտք ենք եւս քաշել, մանն պէ զօ-
րագ մեծ մասն վիրաւորած ինկած է, եւ ան ներեա-
լոն դէմ նոր սեռակ պղեսա մը պատրաստելու ենք:
Բայց արի պատանին անոր խօսքին ականջ չդրաւ, եւ
նորէն գարնելու սկսաւ, ոտքերով յարմարթիւնը
բանի առնելով: Շապուհ սեռներով որ մանուկն եր-
թալով կը մեծնայ, որքայորդին ալ չկրնալով խօս-
քով համոզել որ եւս դառնայ, բարկութեամբ անոր
վրայ յարձակեցաւ, եւ կռնակին սաստիկ զարնելով՝
սպրեց որ եւս քաշուի: Ա յոպեսով պատերազմի պա-
դրեցաւ եւ Շապուհ ու Գաւիթ Սենեքերիմին քովը
դարձան, որմնդմ թագաւորը պատերազմին դժբախտ
վախճանն իմանալով՝ մեծ արամութեան ու հոգի մէջ
ինկաւ, վասն զի դիտէր որ թշնամին կամաց կամաց
յառաջ պիտ'որ քալէ եւ իրեն եւ իր ժողովրդեան
մեծամեծ չարիքներ պիտ'որ հասցնէ: Ուստի սպսոյ
առջեւն առնելու համար, շուտ մը բոլոր իր իշխաններ-
ը կանչեց եւ անոնց հետ խորհուրդ ընելով՝ որոշեց
որ երկիրը Յունաց կայսեր յանձնէ, եւ ինքն անոր
իշխանութեան տակը խաղաղ տեղ մը քաշուի ու
հանդիստ կեանք անցընէ: Ան խորհրդով նամակ
մը գրեց եւ իր Գաւիթ որդւոյն ձեռքովը կայսեր
խաբեց, որուն մէջ բոլոր իր երկիրներն անոր կու-
տար, եւ անոնց փոխարէն Սեբաստիա քաղաքն իր
շրջակայ գաւառներովը կը խնդրէր: Վասիլ կայսրը
Գաւիթին մեծ ընդունելութիւն ըրաւ, եւ անոր հօրը
խնդիրը սիրով յանձն առնելով՝ մանաւանդ հրովար-
տակով մը Սեբաստիան իրեն տուաւ: Սենեքերիմ ան
հրովարտակն առածին պէս, բոլոր ընտանիքն, ազ-
գականներն, իշխաններն ու զօրքը ժողվեց Սեբաս-
տիա գնաց, եւ դաշնոյ թղթով Վասպուրականը
կայսեր յանձնեց:

Լ Դ· Թագաւորները Վասպուրականի մէջ Հայոց
յաղթելէն ետեւ՝ ամէն կողմ տարածուեցան, որոնց-
մէ Տաղերիկ անունով իշխան մը մեծ գումարտա-

կավ մը Մխալաին երկիրը մտաւ եւ սկսաւ նիզ գա-
ւառն ասպատակել: Վասակ Պահլաւունի ապարա-
պետն՝ որն որ նոյն ժամանակին ան գաւառին Ք-ՉՆի
բռնած բերդին մէջ կը նստէր, շուտ մ՚ասս յարձակումը
իմացաւ ասոր իսմայէլ. իսկ ինքը նոյն առտնը քսիր
գտնուած 500 զօրքն առած՝ Ք-ՉՆին իր Գրիգոր որդւոյն
յանձնեց եւ թիշնամւոյն վրայ գնաց, եւ նախ վանք
մը մտնելով՝ ինքն ու բոլոր զօրքը մեղքերնին խոս-
տովանեցան եւ այնպէս սկսան աներկիւղ յառաջ
երթալ: Ճամբան պեղի մը պատահեցան, ուր Թըշ-
նամեաց մէկ մտաւ մտած բոլոր գեղացիներն ան-
խնայ ջարդած՝ անոնց թալանելու հետ էր: Սպարա-
պետն ասոնց անողոք գործքին վրայ սաստիկ բարկա-
ցաւ, եւ անոնց վրայ վազելով՝ նոյն տեղը 200 հոգի
ջարդեց, մնացածն ալ իրենց բանակն հալածեց եւ
յաղթանակաւ յառաջ անցնելով՝ անոնց բուն բա-
նակին հասաւ: Իր քիչ զօրքն իրենց առաջին
յաղթութենէն քաջալերուած՝ անոնց բազմութիւնը
բանի տեղ չդրին եւ աներկիւղութեամբ անոնց վրայ
յարձակեցան ու մեծ կոտորած ըրին: Պատերազմին
սաստկացած ատենը Թաթարաց մէջէն վիթխարի
խաւիղիկ մը՝ որն որ իր սաստիկ քաջութեանը համար
Եօթնդայր կը կոչուէր, Հայոց բանակին ձայն տուաւ
եւ Վասակը յառաջ կանչեց որ իրեն հետ մենամար-
թի: Յառաջ անցաւ քաջ սպարապետն եւ անոր նի-
զակին հարուածը պարապի հանելով՝ ինքը սրովն անոր
գլուխը զարկաւ երկու կտրեց ու մեռած գետինը
փռեց: Ասով Թաթարները սաստիկ կատղեցան ու
պատերազմն աւելի եւս սաստկացնելով՝ երկու կողմա-
նէ ալ շատ կոտորած եղաւ: Սպարապետը տեսաւ որ
իր սակաւաթիւ զօրքը սկսաւ նահանջելու վրայ է, զարկաւ
ձղքեց թիշնամւոյն բազմութիւնն ու Սերկեւլոյ ղերան
վրայ ելաւ որ քիչ մը հանգչի: Հոն բարձր տեղ մը
քնացած տեսնը, չար գեղացի մը ղինքը հրելով վար
նետեց եւ սպաննեց:

Ոմանք կը պատմեն թէ Վասակ Թաւթարաց զօրքին յաղթելէն ետեւ, Սերկևւլոյ լերան վրայ ելած՝ Աստուծոյ գոհութեան աղօթք կը մատուցանէր։ Նոյն ժամանակը թըշնամիներէն մէկն՝ որ հոն պահըտած էր, գլխուն մեծ քար մը զարկաւ եւ սպաննեց։

Լե· Ամբատին Թագաւորութեան երրորդ տարին Գորգի Ափխազաց Թագաւորը Ճունայմէ ապստամբեցաւ, որուն՝ Կեդրենոս յոյն պատմագրին պատմածին նայելով՝ նաեւ Ամբատ շատ օգնութիւն բրաւ։ Երբ որ Վասիլ կայսրը Գորգիին վրայ գալով՝ անոր յաղթեց եւ սկսաւ Հայաստանի սահմանը մտնել, Ամբատ վախցաւ որ անիկա իր երկիրն ալ կը յարձակի, ուստի շուտ մը Պետրոս կաթողիկոսին ձեռքովն անոր նամակ մը խաբեց, որուն մէջ կը խոստանար իր մեղաւորութիւնն Աննի քաղաքն ու բոլոր իր տիրած երկիրներն իրեն տալ, որովհետեւ ինքն որդի չունէր որ իրեն յաջորդէր։ Կայսրը շատ ուրախութեամբ նամակին ընդունեցաւ, եւ Թագաւորին հետ հաշտութիւն բրաւ։

Կաթողիկոսն ասոր պատգամաւորութիւնը կատարելէն ետեւ, Սերբատիա քաղաքը Սենեքերիմ Թագաւորին քովը գնաց, եւ քանի մը տարի հոն, քիչ մ՚ալ Գագիկ՝ կարուց Թագաւորին քովը մնալով՝ Աննի քաղաքն իր աթոռը դարձաւ։ Բայց հոն Թագաւորին եւ իշխաններուն բրած անկարգութիւնները տեսնելով՝ թող տուաւ վասպուրական գնաց։ Սըմբատ Պետրոսին ասոր գործքին վրայ զայրացած, ուղեց զանիկա ձեռք ձգել ու պատժել, սակը հմար անոր նամակ գրեց ու նորէն Աննի հրաւիրեց, խոստանալով որ անկէ ետեւ իրեն կ՚անսայ. վասպուրականին յոյն իշխաններն ալ միշնորդ բռնեց։ Կաթողիկոսն ասոնց նենգութենէն խաբուեցաւ եւ դարձաւ նորէն Աննի եկաւ. բայց Թագաւորն հրամայեց ուղիղ որ զինքն անմիջապէս բռնեն բանտ դնեն, եւ անոր տեղը Դէոսկորոս Սանահնի վանքին առաջնորդը կա-

թողեկոս դրաւ։ Դէսկորոս կաթողիկոսութիւնն առած էին պէս պատուական անկաթողիկութիւնը դարձել. շատ անարժան մարդիկ եպիսկոպոս ձեռնադրեց. յայտնի յանցանաց համար իրենց աթոռէն մերժուածները նորէն ետ դարձուց եւ ասոնց նման շատ գործքեր ըրաւ։ Հայոց եպիսկոպոսներն ու բոլոր եկեղեցականներն ատ անկարգութիւնները տեսնելով՝ զԹագաւորն եւ Դէսկորոսին կաթողիկոս ըլլալուն համակից եղող իշխանները նզովեցին, ու կաթողիկոսին անունն եկեղեցիներու մէջ յիշելէն դադրեցան։ Ա նզովքը Թագաւորին եւ իշխաններուն շանթի հարուածի մը պէս եկաւ, ուստի շուտ մը Պետրոսը՝ մէկ ու կէս տարի բանար կենալէն ետեւ հանեցին եւ շատ ազաչանքով հաւանեցընելով՝ նորէն իր աթոռը նստեցուցին. իսկ Դէսկորոս Յանահնի վանքը քաշուեցաւ։

Ա. Յօթը տարի չափ ետքը Կոստանդին կայսրը՝ Վասլին եղբայրը հիւանդանալով եւ մահուան մօտ ըլլալն իմանալով, իր ծառաներուն հրաման տուաւ որ Հայոց ազգէն մէկը գտնեն եւ իրեն բերեն։ Ծառաները կիրակոս անունով քահանայ մը գտան, որն որ կաթողիկոսարանին մէջ հիւրերու հոգաբարձու էր, եւ նոյն ժամանակը Կոստանդնուպոլիս կը գտնուէր, եւ առին կայսեր բերին։ Կոստանդին Սմբատին Անիին համար տուած նամակն ու քահանային ձեռքը տուաւ եւ ըսաւ. Ա զիրը տար Հայոց Թագաւորին տուր եւ իմ կողմանէս ըսէ. որովհետեւ ինծի ալ ամէն հոգածներուն պէս մահուան հրաւէր եկաւ, ան. քու նամակդ ու Թագաւորութիւնդ որդւոյդ տուր։ Կիրակոս նամակն առաւ քովը պահեց, եւ երբ որ Միքայել Դ. (Ե.) Յունաց կայսրութեան գահը նրստաւ, տարաւ անոր տուաւ, եւ ասոր փոխարէն շատ ոսկի առաւ։ Ա անզգամութեան գործքին դառն հետեւութիւնները քիչ ժամանակուան մէջ սկսան երեւալ, որոնց վրայ իրաւամբ կ'ողբայ Արիստակէս

Լատինվերապրողի ժամանակակից պատմագիրն՝ որն որ ան ամէն տառապանքներն աչքովը տեսաւ։

Արեւտակէս առ առաւօտեան Վասպուրական նահանգին Բերկրի քաղքին մէջ պատահած զարհուրելի դէպք մը կը պատմէ։ Բերկրի քաղաքը, կ'ըսէ, ժամանակ մը վեր Պարսկիները ցունաց չեռքէն առած՝ եւ խարիկ անունով անդրմէ եւ անզօրմ իշխան մը հոն քաղաքապետ դրած էին։ Ցունաց իշխանները Գանձի հայ իշխանին հետ միկտեղ նորէն զանիկա պատերազմաւ եւս առին, խարիկը քաղքին միջնաբերդը փախուցին, եւ անկէ ետքն սկսան անհոգ նստիլ։ Քաղաքապետը մծուսւոր ամիրաներուն ծածուկ մարդ խաւրեց եւ օգնութիւն խնդրեց, որոնք չուտ մը զօրքերնին առին եւ եկան յանկարծ յոյն ու հայ զօրաց վրայ իննան, շատերը կարգեցին ու մէկ մասն ալ գերի բռնեցին։ Ան առենը խարիկ միջնաբերդէն դուրս ելաւ, եւ իր դաղտնային վնէժն հանելու համար, հրաման տուաւ որ մէկ մարդաչափ խորունկ փոս մը փորեն եւ գերիներէն այնչափ մարդ մորթեն, մինչեւ որ անոնց արեամբը փոսը լեցուի. եւ երբ որ հրամանը կատարուեցաւ, ինքը մտաւ նոյն արեան մէջ լուացուելու։

Սմբատ 20 տարի թագաւորութիւն ընելէն ետեւ Անիին մէջ վախճանեցաւ. իր եղբայրն Աշոտ ալ՝ որն որ թագաւորութեան յաջորդ պիտ'որ ըլլար, իրմէ քիչ մը յառաջ մեռած ըլլալով՝ միայն անոր որդին Գագիկ թագաւորութեան ժառանգ մնաց։

ԳԼՈՒԽ Թ

ՊԱԳԻԿ Բ.ԻՆ ԵՐԵՔ ՏԱՐԻԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ԱՒ. Հայաստանին խռովութիւնը, Միքայէլ կայսեր Հայոցմէ Անին պահանջելը։ Ցունաց Հայաստան արշաւելն եւ ասպատակելը։ Վեցտ Սարգսին թագաւորելու համար ըրածները։ Անի քաղքին առչեն եղած մեծ պատերազմը, Ցունաց յաղթութիւնը։ ԱՓ. Գագիկին թագաւոր պսակուիլը (1040), Սարգսին անոր դէմ ըրած դաւաճանութիւնը։ Կոստանդին Մոնոմախոս Հայաստան զօրք կը խաբէ, Գագիկ անոնց կը յաղթէ։ Նիկողայոս զօրապետը նորին Գագիկին վրայ կը խաբուի, թագաւորն անոր ալ կը յաղթէ։ ԼԹ. Կայսրը Սարգսին խորհրդովը Գագիկին իրեն կը կանչէ. թագաւորը նենդաւոր նախարարաց երդման վրայ վստահացած՝ Կոստանդնուպոլիս կ'երթայ եւ հոն կ'արգելուի (1045)։ Նախարարաց Անիին համար ըրած խորհուրդը. Պետրոս կաթողիկոսին Անիին բանալիները Ցունաց կայսեր խաբելը։ Գագիկ բոլոր Անին կայսեր թող տալու կը հաւանի, եւ անոր տեղ Պիզու քաղաքը կ'առնու։ Խ. Պարսկամանոս զօրապետին զօրքով Անի գալը. Հայոց անոր վրայ ըրած յաղթութիւնն եւ Անիին իրեն յանձնուիլը։

ԱՒ. ՍՐՏՈՑ մեռնելուն պէս Հայաստանին խաղաղութիւնը բոլորովին խռովեցաւ, Նախարարաց իրարու հետ ունեցած կռիւը քակուեցաւ. արտաքին թշնամիք ալ երկիրն անտէրունչ տեսնելով՝ ամէն կողմանէ ներս յարձակեցան, եւ Հայոց թագաւորութեան խախտած ու քայքայած շէնքին աստիճ բսխելով՝ անոր վերջին կործանումը բերին, որուն աղէտալի նկարագիրն աս ու հետեւեալ գլխուն մէջ պիտ'որ տանք։

Ինչպէս վերը պատմեցինք, Յովհաննէս Սմբատ թագաւորն իր կենդանութեան առեներ Ցունաց կայսեր թուղթ տուած էր որ իր մահուանէ ետքն Անի քաղաքն եւ անոր շրջակայ գաւառներն իրեն տայ։ Երբ որ ինքը վախճանեցաւ Միքայէլ կայսրն

Հայոց գեաղան խաւրեց ու պահանջկց որ քաղաքն իրեն տան: Ընդդէմ սա բանս յանձն չառին, ասոյ համար կայսրն երեք անգամ մեծ բանակներ խաւրեց, որոնք համարձակ Հայաստան մտան, շատ տեղեր աւար առին, ջարդեցին ու քանդեցին. շատ քաղաքներ ալ զիրենք պաշտպանող չգտնելով՝ Յունաց անձնատուր եղան: Եպիսկոպոսներն ու զօրքն իրենց մէջ ծագած երկպառակութեան համար չկրցան միաբան Յունաց դէմ ելլել եւ երկիրը պաշտպանել: Վասն զի վեցամ Մարգիս իշխանը՝ Սմբատին տերութեան հոգաբարձուն, անոր մանուկ տեղը բռնադատ ալքունի գանձ ժողված իրեն առած էր, եւ կ'ուզէր ինքը թագաւորել. շատ ամրոցներ ու քաղաքներ ալ իրեն կողմնակից զօրքերով բռնած էր: Իսկ Վահրամ Պահլաւունի սպարապետն եւ ուրիշ շատ իշխաններ Սարգսին դէմ զատ միաբանութիւն մ'ըրած էին:

Ըս խառնակութեան մէջ Գաւիթ Անհողին Աղուանից թագաւորը Հայաստան յարձակեցաւ ու շատ աւեր եւ ապականութիւն ըրաւ. նոյնպէս Յոյներն ալ առաջին երեք արշաւանքներնուն յաջողելուն վրայ վստահացած՝ չորրորդ անգամ 100,000 զօրքով Հայաստան մտան եւ մինչեւ Անիին առջեւն հասնելով՝ ամէն կողմնէ սաստիկ պաշարեցին: Քաղքին մէջն եղող զօրքն՝ որոնց թիւը 30,000 էր, տեսնելով որ վերջին վտանգի մէջ են, եւ միանգամայն յոյն զօրքին ամէն օր իրենց տուած սաստիկ անարգանքէն եւ խօսած հայհոյութիւններէն արտաքոյ կարգի զրգռուելով՝ իրենց վեցամ սպարապետին առաջնորդութեամբը քաղքին Ծաղկոց ըսուած դռնէն յանկարծ դուրս յարձակեցան, եւ այնպիսի կատաղութեամբ մը յոյներն սկսան զարնել որ անոնք սարսափած՝ կռնակնին դարձուցին ու խառն ի խուռն փախան: Հայոց զունդն անոնց ետեւէն հնկաւ եւ որան որ հասաւ առանց խնայելու զարկաւ սպաննեց, եւ քաղքին առջեւի կանաչազարդ դաշտը կոյտ կոյտ

դիակներով լեցուց, մինչեւ արեան յորդութիւնն Ախտբեան գետին ջուրը կարմիր ներկեց։ Վահրամ ապարապետին սիրան աս ոտրմելի տեսարանէն շարժելով՝ ալաչանօք ու յորդորանքով հաղիւ իր զօրքն համոզեց որ պատերազմը դադրեցընեն։ Ցոյները պատերազմի դաշտին վրայ 20,000 մեռած ու խոցուած թող տուին. իսկ բանակին մնացած մասը ցիր ու ցան եղած փախաւ։

ԼԸ. Ա յաղթութենէն ետքը Վահրամին հետ միաբանած նախարարները խորհուրդ ըրին եւ Պետրոս կաթողիկոսն ալ կանչելով՝ Սմբատին եղբօրորդին Գագիկ Բ. առյդ եւ իմաստուն երիտասարդն Հայոց թագաւոր օծել տուին։ Սարգիս աս բանս իմացածին պէս, գանձերն առաւ Անիի բերդը մտաւ ամրացաւ։ Գագիկ արիական քաջասրտութեամբ ելաւ մինակ անոր քովը գնաց ու յորդորեց որ անկէ ելլէ երթայ. ան ալ հաւանեցաւ եւ Սուրմառի բերդաքաղաքը գնաց. բայց իր ձեռքին տակն եղող քաղաքներն ու բերդերը թագաւորին չտուաւ, այլ կը մտածէր որ Ցունաց երկիրն անցնի եւ անոնց ամէնը կայսեր տայ։ Գագիկ անոր միաքն իմանալով՝ քանի մը հոգի հետն առած՝ անոր բանակը գնաց, մտաւ անկիւղ անոր վրանն ու բռնեց Անի բերաւ, եւ ատոտիկ պահիճներով տիպելով՝ ամէն բերդերն ու թագաւորական գանձը ձեռքէն առաւ։ Երբ որ այսպէս բոլոր Հայրենի երկիրներուն տիրեց, զօրքը ժողվեց ամէն կողմ պարաեցաւ, եւ իրեն հնազանդիլ չուզողները նուաճեց. անկէ ետքը Գրիգոր Պահլաւունին՝ Վահրամ ապարապետին եղբօրորդին հետն առած՝ Թաթիւռ-նեբաւն վրայ յարձակեցաւ, որոնք նոյն առենները բազմաթիւեամբ իր երկիրը մտած կ'աւերէին ու կ'սպառնային. զարնուեցաւ անոնց հետ Հաւրանատն գետին քով, ու շատերը Յարկելով՝ մնացածը փախուց, եւ այսպէս թագաւորութիւնն ամէն կողմանէ ապահովցնելով՝ իր աթոռը դարձաւ։

Բայց հապա թէ, տարի մը խաղաղութեամբ անցաւ, Սարգիս՝ անհամառարիմ ու ախրանենգ իշխանն սկսաւ զարձեալ թագաւորին դէմ դաւաճանութիւն ընել։ Վասն զի Գագիկ աս նենգաւորին կեղծաւորութենէն խաբուելով՝ անոր յանցանքին թագութիւն տուած եւ նորէն մեծ պատուոյ հասցուցած էր։ Սարգիս աս բարերարութեան երախտագէտ ըլլալու տեղ, զանիկա իր միտքը դրածն չկատարելու գործածեց։ Ան ժամանակները Կոստանդին Մոնոմախոս Միքայէլ Եւին յաջորդելով՝ Սարգսին գաղանի գրգռութեամբը Գագիկին դեսպան խրկեց եւ Անին իր դաւառովն անկէ ուզեց։ Թագաւորն ամենեւին չհաւանեցաւ իր արքունի քաղաքն օտարի տալ. ան առեն կայսրը Միքայէլ Ասիա իշխանը մեծ բանակով Հայաստան խրկեց որ քաղաքը բռնութեամբ առնու։ Գագիկ հայազունդ զօրքով անոր դիմացն ելաւ, զարկաւ ցրուեց անոր բանակն ու յաղթականակաւ իր քաղաքը դարձաւ։ Կոստանդին իր զօրացն յաղթուելուն գոյժն առածին պէս՝ Նիկոդայոս զօրապետն առելի շատ զօրքով Գագիկին վրայ խաւրեց. Դուքինի Ապուսվար ամիրային ալ թուղթ մը գրեց որ ինքն ալ արեւելեան կողմանէ անոր վրայ յարձակի, եւ այսպէս զանիկա ամէն կողմէն նեղը ձգեն։ Այսպիսի ծանր ու վտանգաւոր վիճակի մէջ էր Հայոց երիտասարդ թագաւորը, բայց իր անվեհեր քաջութիւնը շատ մ'իրեն ինչ ընելիքը սորվեցուց։ Անմիջապէս իր զօրութիւնը մէկտեղ ժողվելով՝ խմացաւ որ չկրնար երկու մեծ թշնամիներուն մէկտեղ յաղթել. ուստի աճապարեց Ապուսվարին շատ ընծաներով հրեշտակները խաւրեց, եւ անոր հետ հաշտութիւն ըրաւ։ Անկէ ետքը բանակին դլուխն անցած՝ քալեց Ցունաց վրայ, որպէսզի յաղթութիւնն ատոր դնելով՝ կը փութային ժամ մը յաւուրց Հայոց հետ պարտութիւն։ Բանակներն իրարու մօտեցածնուն պէս, հրաման տուաւ Հայոց թագաւորն որ փողերը հըն-

չաբին ու զօրքը զարնելու սկսի: Պատերազմն երկայն չտեւեց, վասն զի հայ զօրքը սաստիկ յարձակմամբ մը յաղնական բանակը ցրուեց ու փախչելու ստիպեց:

Լ. Կոստանդին կայսրը տեսնելով որ չկրնար իր կամքը բռնութեամբ յառաջ տանիլ, յաղնական նենգութիւնը ձեռք առաւ, որուն վեցտասարդ իր կողմնակիցներովն ազէկ օգնական ըլլալով՝ Հայոց թագաւորութեան վերջին կործանումը բերաւ: Որովհետեւ ան իշխանին խորհրդովը կայսրը Գագիկին սիրոյ թուղթ մը գրեց, եւ զանիկա հրաւիրեց որ գայ իրեն հետ տեսութիւն մ'ընէ, ու խաչի եւ աւետարանի վրայ երդում ընելով՝ կը խոստանար ղինքը նորէն իր երկիրը խաւրել որ խաղաղութեամբ թագաւորէ. Միայն կ'ըսէր, մէկ անգամ մը դրկել տեսնեմ, անկէ ետեւ քեզի քու թագաւորութիւնդ որչուց որդի թող կու տամ. բայց իմաստուն թագաւորն Յունաց խաբէութիւնները ու նենգաւորութիւնը դիտնալով՝ ամենեւին չհաւատաց: Ան ատենը Սարգիս եւ իր դաւակիցներն սկսան թագաւորն յորդորել որ երթայ, եւ Պետրոս կաթողիկոսը միջնորդ բռնելով՝ խոստում տուին որ իրենք հաւատարիմ կը մնան եւ իրեն համար կեանքերնին կը դնեն: Ա՛ս խոստումնին հաստատուն պահելու համար կաթողիկոսն եւ ամէն իշխանները Քրիստոսի սուրբ մարմնին երդման դիր մը գրեցին թագաւորին տուին: Գագիկ ասոր վրայ վստահացած՝ Անիին բանալիները Պետրոս կաթողիկոսին յանձնեց եւ ելաւ կայսեր քովը գնաց, թէպէտ եւ վահրամ սպարապետն եւ ուրիշ ղինքը թագաւորեցընող իշխանները խորհուրդ կու տային որ չերթայ: Կոստանդնուպոլիս հասած՝ պէս բոլոր կայսերական իշխանները հանդիսութեամբ ղինքը դիմաւորելու եկան, եւ ատեն կայսեր տարին: Կոստանդին քանի մ'օր անոր պատիւ ըրաւ, եւ ետքն սկսաւ պահանջել որ Անին իրեն տայ. եւ երբ որ Գագիկ ամենեւին մէկ եղանակաւ մ'անոր չկրնաց

բարկանալով՝ զինքը կղզւոյ մը մէջ բանտի պէս սրա-
գելից։ Հայոց իշխաններն ալ բանս խմացածնուն պէս
խորհրդի ժողվուեցան, եւ ոմանք կ'ուզէին Անին Ափ-
խազաց Թագաւորին, ոմանք ալ Աղուա-
նից Դաւիթ Թագաւորին տալ։ Կաթողիկոսը տես-
նելով որ ինչպէս որ ըլլայ քաղաքն օտարաց ձեռք
պիտ'որ անցնի, Սամուսատ նստող յոյն իշխանին
այսպէս թուղթ մը գրեց. "Թագաւորիդ խնայուր
որ ես Անին եւ բոլոր մեր տերութեան երկիրներն
իրեն կու տամ. բայց անիկա ասոր ինչ հատուցում
կ'ընէ,,։ Կայսրը Սամուսատի իշխանէն կաթողիկոսին
միաբն խմանալով՝ շուտ մ'ոտար չատ ստակ խաբից
եւ զանազան պատիներ շնորհեց, որոնցմով Պետրոս
հաճելով՝ Անին 40 բանալիները կայսեր խրկեց.
բանալիներուն հետ մէկտեղ տիրանենգ իշխաններն
ալ կայսեր թուղթ մը խաբեցին, որուն մէջ կ'ըսէին
թէ Անին եւ բոլոր արեւելեան (Հայոց Թագաւորին
տակն եղող) երկիրները քեզի կու տանք։ Պոռոմա-
խոս երբ որ ասոնց նամակն առաւ, կանչեց Գագիկն
եւ զանիկա անոր առջեւը դնելով՝ ըսաւ. Ահաւասիկ
քու իշխաններդ բոլոր քու երկիրներդ ինծի տուին։
Թագաւորը սաստիկ այլայլեցաւ, եւ հառաչելով պա-
տասխանեց. Աստուած իմ եւ նենգաւոր իշխաննե-
րուն մէջ դատաստան ընէ. բայց Հայաստանին տէրն
ու Թագաւորն ես եմ, ուստի թէպէտ եւ իշխան-
ներս զանիկա քեզի տան, ես ամենեւին չեմ տար։
Կայսրը 30 օր անդադար աշխատեցաւ որ Գագի-
կէն հատանութիւն առնու, բայց անկարելի եղաւ.
վասն զի անիկա միշտ հաստատութեամբ պատասխան
կու տար թէ Չեմ կրնար իմ հայրենեացս երկիրն ու
մայրաքաղաքս քեզի տալ։ Եաբը տեսնելով որ իրեն
Հայաստան դառնալու եւ նորէն թագաւորութիւնը
ձեռք ձգելու ամենեւին յոյս եւ միջոց մը չկայ,
ակամայ կայսեր զիջաւ, եւ Անիին տեղ Պիզու քա-
ղաքն ու քանի մ'ուրիշ քաղաքներ առնելով՝ հոն

քաշուեցաւ: Անկէ ետեւ Յունաց երկրին մէջ միշտ ապրին անդին կը պտրաէր, եւ ուր որ կ'երթար, Յոյներուն շատ նեղութիւն կու տար անոնց իրեն բրած չարեացը վրէժն առնելու համար:

Խ. Աստանդին կայսրը Գագիկէն հաւանութիւն առած՝ պէս՝ Պարակամանոս ներքինին զօրքով Հայաստան խրկեց որ Անին առնու. բայց անիկա երբ որ քաղքին առջեւն հասաւ, դռները գոց գտաւ, որովհետեւ թագաւորին հաւատարիմ մնացած զօրքն ու ժողովուրդն՝ իրենց տիրոջը վրէժն առնելու համար Անիի մէջ ժողվուած եւ պատերազմի պատրաստուած էին: Պարակամանոս քաղաքը պաշարեց եւ սկսաւ զարնել. ներսիններն ալ քաջութեամբ դէմ կը դնէին եւ բիւր հայհոյութիւններով ու թշնամանիք խօսքերով բոլոր Յունաց ազգը կը նախատէին: Քիչ մը ժամանակ այսպէս անցնելէն ետեւ, օր մը քաղաքացիք ու զօրքը կարգի մանելով՝ յանկարծ դուրս յարձակեցան, յունական բանակը չարաչար զարկին եւ ցիր ու ցան բրած փախուցին, եւ անոնց աւարը ժողվեցին քաղաքը դարձան: Դեռ աս յաղթութեան ուրախութեան մէջ էին, երբ որ գոյժ հասաւ որ Գագիկ թագաւորն Յունաստան արդելուեր է եւ ալ ետ պիտ'որ չդառնայ. ամենուն ուրախութիւնը տրտմութեան փոխուեցաւ, բոլոր քաղաքը մեծէն մինչեւ պզտիկ սուգ մտան եւ կոծով ու լայքով սկսան իրենց թագաւորն ողբալ եւ անոր դաւաճանութիւն բնակիչներուն դէմ անէծք ու նզովք կարդալ. վասն զի իրենց ապագայ վիճակն յայտնի կը գուշակէին: Եւ տեսնելով որ ուրիշ հնարք չկայ, Յունաց զօրապետն ետ կանչեցին ու խաղաղութեամբ քաղաքն իրեն յանձնեցին:

Ս. Հաւասիկ աս վախճանն ունեցաւ Բագրատունեաց գեղին 160 տարուան թագաւորութիւնն՝ որուն հիմնադիրն Հայաստանի մէջ ազէտից ու թշուառութեան ընդարձակ ասպարէզը բացուեցաւ:

ԳԼՈՒԽ Ժ

ԳԱԳԻԿ ԲԻՒՆ ԵՐԵՍՈՒՆՈՒՀԻՆՑ ՏԱԲԻԱՆ ՊԱՆԴԽՏՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ԽԱ. Ցունաց Հայոց ըրած չարիքները. Պարսից Հայասան արշաւելն եւ ասպատակելը: Սմբատայ բերդին առնուիլն եւ մէկն եղած կտաւրածը: Աբծն քաղքին կործանուիլը: ԽԲ. Տուղրիլ Պարսից թագաւորին Հայաստան գալն եւ ըրած ասպատակութիւնները: Գագիկ Կարսուց թագաւորին անոր դէմ ելլելն ու յաղթուիլը: Թամուռ իշխանին ապաննուիլը: Մանազկերտ պատերազմին նկարագիրը: ԽԳ. Արծկէ քաղքին առումը: Պարսից զօնագան անդամ Հայասան ըրած յարձակումները: ԽԴ. Պարսից Արփասլան թագաւորին Հայաստան գալն, Անի քաղքին առնուիլն ու կործանուիլը (**1064**): Կարուց Գագիկ թագաւորին Ցունաց երկիրը քաշուիլը: ԽԵ. Գագիկ թագաւորը Կեսարիոյ յոյն մեծապաղիսը կը սպաննէ. Ալփասլան բերդին յոյն իշխանները կը բռնուի ու կը սպաննուի (**1079**):

ԽԱ. ՀԱՅԱՆՔ հիմա այնպիսի ատեղ մը, ուր չէ թէ պատմութիւն՝ այլ ալը եւ աշխարանք պէտք ենք գրել Հայասանի վրայ հասած անհնարին թշուառութեանց համար, որոնք իր թագաւորութիւնն իյնալուն պէս սկսելով՝ անդադար շարունակեցին, որովհետեւ ազգին պաշտպան ըլլող եւ զանիկա թշնամեաց յարձակումէն պահող իշխանները ցրուելով ու ջնջուելով՝ կատաղի եւ անգութ թշնամիք ամէն կողմանէ անարգել յառաջ կու գային, անմեղ եւ անպաշտպան ժողովրդեան արիւնը գետի պէս կը վազցնէին, եւ երկիրն երեսն անոնց դիակներովը ծածկելով՝ անոնց բնակած քաղաքներուն աւերակներն իրենց դիեցուն պերճման կ'ընէին: Բայց մինչ ասոնք աղէտից վրայ ողբալն Աբիսակէս Լասաիվերտացւոյն ձգարաւոր գրչին թողունք, որն որ անոնց մեծ մասն աչքովը տեսած ըլլալով՝ կենդանի եւ արտաշարժ եղանակաւ մ'անոնց վրայ ողբերգութիւն կընայ գրել, եւ սկսինք անոնց Համառօտ պատմութիւնը պատմել:

Վենետսոր Յոյները Խոզրոսանեակ թագաւորին խնդիրը ընդունեցան եւ, Հայաստանին քանի մը քաղաքներուն մէջ ամէն գնդեր պահպանդրին, եւ սկսան ջանալ որ Հայոց ազգը բոլորովին անհետ բնեն եւ իրենց մէջ ընկրկումեն: Ասոնց կաթոլիկոսին ալ՝ որուն գէթ Հայաստանն իրենց սալուն համար երախտագէտ պէտք էին ըլլալ, դարմանակալ ըլլալով՝ բռնեցին Կոստանդնուպոլիս տանրին: Պարսից Տուղրիլ թագաւորն Հայաստանին այսպիսի խառնակ եւ անհերունչ վիճակը տեսնելով՝ հոն մեծ դումարատակ մը զօրք խրկեց, որոնք եկան ամէն կողմ տապալակելով՝ մինչեւ Բասեան գաւառը յառաջացան, եւ 24 գաւառ հրով ու սրով անապատ դարձընելէն ետքը, բիւրաւոր գերիներով ետ դարձան: Երկրորդ տարին ուզիլ եւս բազմաթիւամբ եկան մտան Հայոց երկիրն եւ դարձեալ առաջին անգամին ուզիլ ջարդ ու քանդ ընելով՝ մինչեւ անոր արեւմտեան սահմանը հասան. ամէն կողմ իրենց բազմաթիւութիւնը ծովու պէս ծածկեցին, եւ սկսան անյագ երկաթին անմեղ արեամբ ներկել. ոչ ծերի խնայեցին, ոչ երիտասարդի, ոչ տղու, այլ կատաղի գազաններու պէս որուն որ պատահէին՝ զարկին ապրեցնելու: Բայց ամէն տեղէն ուզիլ Մանազկերտ գաւառին Սմբատայ բերդ բռնած ամուր քաղաքն ու անպատրաստ գտնելով՝ կառաջնորդեցին. վասն զի տեղւոյն ամրութիւնը համար հոն ամէն կողմանէ շատ բազմութիւն իրենց ինչքերովին եւ անասուններովին եկած ժողվուած էին: Պարսիկներն եկան քաղքին չորս կողմ պատնէշով փակեցին ու պարիսպները փլցընելով՝ ներս յարձակեցան. բնակչաց մեծ մասն անխնայ ջարդեցին ու մնացածները քաղքին հարուստ ատրովը հետերնին առած եղան դացին: "Ասոնց երթալէն ետեւ, կ'ըսէ Մատթիվրատացին, շատ խղճալի եւ տղոց արժանի էր քաղքին տեսիլը: Վիրաւորածներէն ոմանք դեռ կէս մը կենդանի եւ լեզուներին ծարաւէն

յամբած, տկար ձայնով մ՚իրենց ծարաւին հնարք մը գտնելու կը ջանային, բայց օգնութեան հասնող մը չկար. ոմանք ալ սաստիկ վէրք մ՚առած ու ձայներնին կտրած՝ անդադար կը հեւային: Ոմանց վիզը կէս մը կտրուած ու կիսամեռ գետինն ինկած՝ յաւէն սատակութենէն կը հառաչէին եւ ոտքերնին ու ձեռքերնին գետինը կը զարնէին: Բայց ասոնցմէ աւելի ողորմելի պզտիկ տղոց վիճակն էր. վասն զի անողորմ Պարսիկները գերիները քաղքէն հանելէն ետեւ, տղաքը ծնողքներնուն գրկէն յափշտակեցին ու գետինը զարկին, որոնց բազմութենէն բանակին տեղը կ՚եռար ու կը շարժէր: Ոմանք քարի զարնուած ու չարաչար մեռած էին. ոմանց փորը պայթած ու փորոտիքը դուրս թափուած. իսկ ողջերէն չափահասներն ասդին անդին վազելով՝ արտասուալից աչօք մայրերնին կը փնտռէին, որոնց լալուն ձայնը լեռները կը թնդացընէր. բայց որոնք որ դեռ չէին կրնար քալել, գետնին երեսը սողալով կը պոռային,,:

Ամբաստ բերդէն դարձան Պարսիկներն Արծն բազմահարդ ու հարուստ քաղքին վրայ եկան. քաղաքացիք անոնց դէմ դրին եւ մէջերնին երկայն եւ արիւնահեղ պատերազմ մ՚եղաւ, այնպէս որ քաղքին չորս կողմի արաերը դիակներով լեցուեցան: Բայց վերջը Պարսիկներն յաղթելով՝ ներս մտան եւ անխնայ ջարդեցին, անոնց ալ կրակի տուին, որոնց մէջ հազարաւոր մարդիկ ալ այրեցան: Ա յսպէսով աս հռչակաւոր քաղաքը մխրակոյտ մը դարձաւ. իր 140—150,000 բնակիչները կէս մը սրով կէս մը հրով մեռան ու միացածներուն մեծ մասն ալ գերութեան տարուեցան:

Ա յս սաստիկ կոտորածներն ու կործանումները տեսնելով Ջունայ Կոմիենոս զօրապետն, իր 60,000 զօրքովը Պարսից վրայ քալեց որ անոնց արշաւանացը վերջ տայ. իրեն հետ միացան նաեւ Վասպուրականին Ա հարոն իշխանը, Գրիգոր Մագիստրոս Պահլաւունի, եւ Լիպարիտ Վրաց քաջ թագաւորը: Եկան զար-

նուեցան թշնամւոյն զօրքին հետ, բայց իրենց մէջ ծագած անհիաբանութեան պատճառաւ չարաչար յաղթուեցան, Վրաց թագաւորն ալ գերի բռնուեցաւ։

Խ։ Տուղրիլին զօրքը վեց եօթը տարի պատկառանօք Հայաստանն արեւմք լեցընելէնետեւ, ինքը թագաւորն անհամար զօրքով ու փղերով անձամբ հան եկաւ եւ Ապահունեաց գաւառին մէջ Մանազկերտ ամուր քաղաքին մօտ բանակը դրաւ։ Անկէ առին կողմ իր արիւնքրուչտ տասպատակները սփռեց, որոնք առաջին կոտորածներէն վերծ մնացած գաւառներն ու քաղաքներն անմարդացուցին ու կործանեցին։ Մուսն նաեւ Խոզձնն ու Հանձիթ գաւառներն ալ շատ բազմութիւն ամրացած էին, եւ առհասարակ որէ անդուցին. նոյնպէս Գերջան եւ Եկեղեաց գաւառներն ու Տայոց նահանգը սաստիկ կատաղութեամբ ասպատակեցին եւ դարձան մնան Վանանդ գաւառը։ Հոն հայ իշխանները Գագիկ Աբասեան Կարուց թագաւորին հրամանին տակ ժողվուած՝ իրենց զօրքովը թշնամւոյն դէմ ելան, եւ թէպէտ անոնց մէջ մեծ կոտորած ըրին, բայց եաքը չորս կողմանէ պաշարուելով՝ յաղթուեցան, իշխաններէն երեսուն հոգի գերեվարեցան մնան ու Թամթուղ քաղ իշխանը բռնուած Տուղրիլին տարուեցաւ։ Թամթուղ նոյն պատերազմին մէջ Պարսից Արաւբան ամիրային որդին վիրաւորած ըլլալով՝ որն որ Տուղրիլին շատ սիրելի էր, թագաւորն անոր ըսաւ. Եթէ աս տղան ապրի, գլքեզ ալ կ'ազատեմ, իսկ եթէ մեռնի, գլքեզ անոր զոհ կ'ընեմ. որուն Թամթուղ պատասխանեց. Թէ որ գործածքն իմս է, չապրիր, իսկ եթէ ուրիշին է, ան չեմ գիտեր։ Երբ որ քիչ մը եաքը թագաւորը տղուն մեռնելուն գոյժն առաւ, գԹամթուղ ալ սպաննել տուաւ եւ այ Թեւը կարելով Արաւբանին խաւրեց գանիկա մխիթարելու համար, ըսելով թէ Որդիդ վատ բազկի մեռած չէ։

Տուղրիլ առ առպատակութիւններուն զգաստ առեն, Մանազկերտցիք պատրաստութիւն տեսնելու հետ էին, վասն զի յայտնի կը գուշակէին որ անիկա իր ահագին սուրն իրենց վրայ ալ պիտ'որ գործածէ. եւ որովհետեւ Հունձքի առեն էր, դիւրաւ կրցան բաւական պաշար ժողվել քաղաքը խոթել. պատերազմի հարկաւոր բաներն ալ լաւ բաւականի հոգացին, եւ քիչ մը եաքն իրենց գուշակութիւնն իրօք կատարուեցաւ: Վասն զի Պարսից առպատակներն իրենց բանակը գործածնուն պէս, Տուղրիլ հրաման տուաւ որ Մանազկերտը առտիկ պաշարեն ու գրաւեն. քաղքին բարեպաշտ իշխանն աղօթքով զԱստուած օգնութեան կանչելէն եաեւ, ակաա քաղաքացիները քաջալերել որ չվախնան եւ յոյսերնին Աստուծոյ վրայ դնեն. եկեղեցականներուն ալ պատուէր տուաւ որ անդադար աղօթք ընեն: Պարսից զօրքն ամբողջ ամիս մը առտիկ աշխատեցան եւ օրն երկու անգամ մէյ մ'առտու մէյ մ'ալ իրիկունը քաղքին վրայ յարձակում կ'ընէին, բայց մէջինները քաջութեամբ դէմ դնելով՝ չկրցան բան մ'ընել: Շատ անգամ ուզեցին ականներ բանալով պարսպին մօտենալ ու հիմը փորել, բայց չկրցան յաջողցընել. որովհետեւ Տուղրիլին իշխաններէն մէկը քաղաքացւոց վրայ գթալով՝ Պարսից ամէն խորհուրդները մագաղաթի վրայ կը գրէր եւ նետին ծայրը կապած՝ պարսպէն ներս կը նետէր եւ քաղաքացւոց կ'իմացընէր թէ այսօր առ կողմը պիտ'որ զարնեն, կամ քաղքին առ կողմն ական պիտ'որ բանան: Քաղաքացիք ալ ասկէ խրատուած՝ բոլոր մագաղութիւնին թշնամւոյն դարան գործած կողմերը կը դարձընէին եւ պարապի կը հանէին: Տուղրիլ երկայն առեն պարապ տեղ աշխատելէն եաեւ, խոշոր քարեր նետող մեքենաներ բերել տուաւ եւ ակաա անոնցմով պարիսպը զարնել. բայց ծերունի երէց մը՝ որն որ առ տեսակ մեքենաներուն դիտութեանն ալեկ տէր էր, թշնամւոյն

մեքենաներուն դէմ՝ ուրիշ գործիքներ չունէին, եւ մեծամեծ քարեր նետելով՝ գոնէր կարենայ եւ անդործունեայ ըլլալ։ Պարսից առ վարձն ալ չէին ջղայնացեր, բայց անոնք առանց ալ չէին առաջադիմեր, այլ շատ մը թնդանօթին հրամանատարը Խոզէշ գաղբէն ահագին բաբան մը բերին՝ որուն 60 լիտր ծանրութեամբ քար կը նետուէր, եւ գաղբին դիմացը կանդնեցին. եւ որպէս զի ներսէն նետուած քարերն անոր վնաս չհասցընեն, առջեւը բամբակի բեռներէ եւ ուրիշ բաներէ պատնէշ մը շինեցին։ Սարսափեցուցիչ Մանուկերա առ ահագին մեքենան տեսնելով, բայց իր սարսափն աւելի եւս մեծցաւ, երբ որ անով նետուած առաջին քարը գաղբին պարսպին զարնելով՝ անոր մէկ մասը կործանեց վար ձգեց։ Վասիլ գաղաթապետը տեսաւ որ գաղաքը վերջին վտանգի մէջ է, կանչեց իր զօրքերն եւ ըսաւ. Ով որ առ մեքենան այրելու հնարք մը կը դտնէ, գինքն առատ պարգեւներով կը վարձատրեմ եւ կայսրէն իրեն համար մեծ պատիւ կ'առնեմ. եւ եթէ ինքը մեռնի, իր ընտանեացն ու ծնողացը հատուցում կ'ընեմ։ Ան առեն փառանի ազգաս քաջասիրտ դինուոր մը յառաջ անցաւ եւ ըսաւ. Ես գաղքին վերկութեան համար կեանքս կը դնեմ, ու վասիլէն հատանութիւն առնելով՝ նետեցաւ ու ծծրմբէ բաղադրուած դիւրավառ հեղուկ մը շինեց շիշերու մէջ լեցուց, ու կէս օրւան աստիճ տաքին առեն, երբ որ թշնամւոյն զօրքն իրենց վրանները կը հանգչէին, երադընթաց ձիու մը վրայ հեծած՝ կռնակն ալ խոշոր վահան մը զարկած՝ գաղքէն դուրս ելաւ, եւ ձեռքը թղթով մը սկսաւ դէպ ի Պարսից բանակն երթալ, Մանաւանդ, Մանաւանդ պոռալով, այսինքն պատգամաւոր կամ թղթաբեր։ Պարսիկները ձեռքի թուղթը տեսնելով՝ կարծեցին թէ գաղքին կողմանէ թագաւորին նամակ կը բերէ, եւ անհոգ եղան։ Փառանին երբ որ բանակին մօտեցաւ, կանչ առաւ եւ սկսաւ մեծապրեթեամբ մ'անոր

Նայիլ, այնպէս ցուցընելով Թէ անոր մեծութիւնեան վրայ կը զարմանայ. բայց յանկարծ Ծոպէն չիշխեր Հանեց ու պատրաստած Հեղուկը բարձրին վրայ Թափեց, ուակիյ շուտ մը ծիրանագոյն բոց մը սկսաւ ելլել, եւ առջեւի բամբակներուն օդնութեամբը քիչ ժամանակուան մէջ ան փայտակերտ բլուրը լափեց լմընցուց. իսկ ինքը ձին դարձուց եւ փախաւ մնաւ քաղաքը: Պարսիկ զինուորները Թէպէտ եւ ամապատրիցին եաեւէն իննկան, բայց չկրցան Հասնիլ: Կատղեցաւ Ցուղբիլ եւ Հրաման տուաւ որ մէքենաներով պարսպին Հիմերը փորեն. բայց քաղաքացիք իրենց ունեցած յաջողութիւններէն ոգի առած՝ պարսպին վրայէն սրածայր գերաններ ու խաշոր քարեր վար կը նետէին ու փորողները չարաչար կը ապտակէին. նաեւ երկաթի ճանկերով զանոնք վեր կը քաշէին ու կը մեռցընէին. որոնց մէջ Որեւլիոյ պարսիկ զօրապետն ալ պարսպին առջեւը պատերազմելու ատենը ճանկով վեր քաշեցին: Ասոր վրայ Թագաւորը յուսահատեցաւ, եւ ետ քաշուելու Հրաման տուաւ. բայց Աղկան զօրապետին աղաչելովն՝ օր մ՚ալ կեցաւ եւ ուզեց վերջին փորձն ընել, ու նոյն օրուան պատերազմը բոլոր ամ զօրապետին յանձնեց: Աղկան շատ հնարքներով չանաց որ պարսպին մօտենայ ու խրամատելով ներս յարձակի, բայց ներսիններուն քաջութիւնն անոր հնարքները պարապի Հանեց: Երկու քաջասիրտ Հայ պատանիք ալ յանկարծ բերդէն դուրս յարձակելով՝ բռնեցին զինքը վազին տարին, որն որ անմիջապէս անոր գլուխը կտրեց մէքենայով Ցուղբիլին բանակը նետեց. ժողովրդեան ալ Հրամայեց որ պարսպին վրայէն բարձր ձայնով ղեթադաւորը ծաղրեն: Նաեւ, կ՚ըսէ Մատթէոս Ուռհայեցի, քաղաքացիք խոզ մ՚առին մէքենայով Ցուղբիլին առջեւը նետեցին, ու բերդին վրայէն պոռացին. Ա՛ռ ասիկա քեզի կին բրէ, ու մենք ան ատեն Մանուգկերտը քեզի օժիտ կու տանք:

ԽԴ. Տուզըխլ բարկութեամբ ու արամութեամբ ժողովուրդ բանակին միացորդն ու դարձաւ եկաւ Արծկէ քաղաքին վրայ: Քաղաքացիք ամենեւին Հոգ չունէին, վասն զի քաղքին կէսն անասի պարսպով պատած էր, կէսն ալ Եղնուռնատց ծովը կը պաշտպանէր ու թշնամւոյն անմատչելի կ'ընէր: Բայց Պարսիկները ծովին մէջ ծանծաղ տեղ մը գտնելով՝ անկէ ներս մտան ու բոլոր բարկութիւնին անոր վրայ թափեցին. բնակչացը մեծ մասը ջարդեցին ու միւսները գերելով՝ հետերնին Պարսկաստան տարին: Քանի մը տարի եաքը նորէն դարձան մտան Հայաստան, եւ ուր որ մնաց դատն անհնայ ջարդեցին ու գերեցին. խեղճ ժողովուրդը չէր գիտեր ուր ապաւինի, որովհետեւ կառավլ թշնամիք ամէն տեղ եաւնէն կը հանդիպէին եւ արտաքոյ կարգի տանջանքներով կը սպանդնէին: Յոնաց գործը քանի մ'անգամ փորձեցին անոնց դէմ ելլել եւ վանտալ, բայց իրենք յաղթութեան եւ եաք քաշուելու առիթ չունեցան: Անկէ եաեւ Պարսիկները աւելի եւս համարձակութիւն առած, բոլոր երկրին երեսը տարածուեցան, խլտի գաւառն անապատ դարձուցին. անկէ անցան Հարք գաւառն եւ Մանկան դէմ բռնած գերդն ու բոլոր անոր մօտաւոր գեղերը թալնելէն եաեւ, բնակիչները բռնեցին տառած գետի վրայ նետեցին, ուր տառապեալները կտորելով՝ խեղճերը ջրին մէջ թափեցան ու չարաչար մեռան: Ա՛ս ժամանակս նաեւ Հայաստանի շրջակայ ազգերն ալ անդադար ներս կը յարձակէին, եւ Հայոց ոսկաւաւոր միացորդն ալ կէս մը ջարդելով կէս մը գերելով կը սպառէին:

ԽԴ. Տուզըխլին մահառնէ եաքն անոր Ալփասլան եղբայրը Պարսից թագաւորեց, եւ իր նախորդին նման Հայաստան արշաւելով՝ եկաւ Անի քաղաքը պաշարեց: Քաղաքացիք երկայն ատեն քաջութեամբ դէմ դրին, մինչեւ Պարսիկներն յուսահատած՝ եաք քաշուելու ակսան: Բայց քաղքին իշխանները կարծելով թէ

թշնամին Նորէն յարձակում ընելու պատրաստու-
թիւն կը տեսնէ, եւ իրենց երկայն սանդն անանց դէմ
դնելին անկարելի համարելով, քաղքին միջնաբերդը
քաշուեցան: Թագաւորդն երբ որ իմաց դինքն առանց
առաջնորդի տեսաւ, սկսաւ պոռալ եւ սասիկ վայ-
նասուն մը փրցընել· շատերն ալ քաղքին եռեւի
դանելին դարս ելան եւ սկսան փախչիլ: Պարսից
վերջապահ զօրքը շուտ մ'առ բանս թագաւորին իմա-
ցուցին, որն որ նորէն էս դարձաւ եւ առանց բնդդի-
մաթեան նեբս մնաւ: Զիկրնար առարգբուիլ պար-
սիկ զօրաց քաղքին մէջ բռած անպիտանները.
"Տղաքը, կ'ըսէ Լասախվերատային, մերբնան զրկէն
կը յափշտակեին ու քարի զարնելով կը սպաննէին,
եւ մայրերն իրենց որդիքն իրենց արցունքովն եւ
արեամբը կը թաւային: Հայրն ու որդին մէկ սուր կը
սպաննէր, ծեր եւ երիտասարդ, քահանայ ու սար-
կաւագ մէկ թրով իրենց մահը կը գտանէին, եւ այս-
պէս քաղաքը ծայրէ ծայր դիակներով լեցուեցաւ:
Սպաննուողներուն բազմութենէն քաղքին առջեւէն
անցնող մեծ վտակն (Ախաբեան գետը) արեան գոյն
դարձաւ. վայրենի եւ ընտանի գազանները մեռելնե-
րուն դերեզման եղան, վասն զի չկար մէկն որ պանդիք
թաղէր: Նաեւ քաղքին մէջ սասիկ կրակ մ'ալ
բորբոքեցաւ, որով բոլոր քաղաքն հողաթումբ մը դար-
ձաւ,,:

Ալփասլան Անին առածին պէս՝ Գագիկ Կարսի թագաւորին դեսպան խաբէպ ու պահանջկց որ գայ իրեն հպատակի: Գագիկ ուզելով ճարտարութեամբ մը Պարսից թագաւորին բարկութենէն անվնաս ազատիլ, շուտ մը սեւ զգեստներ հագաւ ու սուգ մնաւ: Ալփասլանին դեսպանը զանիկա ատ կերպարանքի մէջ տեսնելով՝ երբ որ պատճառն հարցուց, Գագիկ պատասխան տուաւ. "Քանի որ իմ բարեկամս Տուղրիլ՝ Ալփասլանին եղբայրը մեռած է, ես այսպէս սգոյ զգեստ կը հագնիմ: Դեսպանը զարմացած՝ գնաց

թագաւորին պատմեց, որ ան մինչ ապէս եկաւ Կարս եկաւ ու Գագիկին հետ սիրով տեսնուելով՝ անոր փառաւոր թագաւորական պէսպէսներ հաղցուց եւ խրախճանութեամբ հետ դարձաւ։ Բայց Գագիկ անկ. հաբը Կարս մնալն ապահով չհամարեցաւ, անոր համար քանի մ՚օրէն իր իշխաններն հետն առած՝ Յունաց երկիրը գնաց եւ կայսրէն փոքր Հայոց Ծամնդաւ բերդն առնելով՝ հոն բնակեցաւ։

Ալփասլան քանի մը տարի ետքը դարձեալ եկաւ մտաւ Հայոց երկիրն, ու շատ գաւառներէն Յունաց ղօրքը վռնտելով իր տակը նուաճեց եւ զանազան գաւառապետներու յանձնեց, որոնք ժողովրդեան սաստիկ տառապանք ու նեղութիւն տուին։ Յոյները քանի մ՚անգամ մեծ զօրութեամբ Պարսից դէմ ելան եւ ուզեցին զանոնք իրենց սահմաններէն վռնտել, բայց չկրցան յաջողցնել. իրենց Ռոմանոս Դիոգինէս (Դիոժէն) կայսրն ալ գերի բռնուեցաւ։

Խե. Հայաստան այսպիսի խառնակութեան ու տառապանաց մէջ եղած առեն, Գագիկ թագաւորն Յունաց երկիրը կը պտըտէր, եւ դեռ թագաւորի անուն վրան կրելով՝ ամենուն պատկառելի էր։ Ասիկա իր ապրին ամէն օր Յոյներէն կրած նախատինքներն աչքովը տեսնելով կը չկրնար անտանել ասոր վրէժն առնել, եւ ոը որ կ՚երթար, իր զօրքին հրաման կու տար որ Յոյները բռնեն ծեծեն ու չարչարեն։ Ա ս միջոցիս լսեց որ Մարկոս Կեսարիոյ մետրապոլիտը Հայոց դէմ սաստիկ տեսլութիւն ունենալով՝ ամէն շներն Արմէն (Հայ) կ՚անուանէ. նաեւ ինքն ալ շուն մ՚ունի, որուն անունն Արմէն դրած է. բարկութեամբ բորբոքած՝ քանի մը քաջասիրտ ծառաներով եկաւ Կեսարիա գնաց, եւ մետրապոլտին խմացուց որ կ՚ուզէ իրեն այցելութեան գալ։ Մարկոս գանիկա սիրով ընդունելով՝ փառաւոր սեղան մ՚ըրաւ, եւ երբ որ գինեաւ քիչ մը զուարճացան, թագաւորն անոր հարցուց. Լսեցի որ գեղեցիկ շուն մ՚ունիս եղեր, կ՚ուզեմ

մեռցոյ Հայկն՝ անդադար իւրոց եաեւ եկոյ յարձակումներէն Հեաեւած տառապանքներուն ատկը կը հեծէին, մինչեւ որ տա վերջին խաղաղութեան ժամանակները դալով՝ անոնց հետքերնուն ոտքտելիութիւն տուին: Բայց մենք տոնոց պատմութիւնը մեր վերնագրոյ դլխին թողունք, եւ հիմա սկսինք Հայոց թագաւորութեան Ղորդոյ Հարստութեան, այսինքն Աբրենեան ցեղին պատմութիւնը պատմել:

ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Հ Ը Յ Ո Յ

ԳԻՐՔ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՈՒՈՒԲԵՆԵԱՆՑ ՏԷՐՈՒԹԻՒՆԸ.

ՈՒՈՒԲԵՆԵԱՆՑ ազգաբնիկ Բագրատունեաց ցեղին թագաւորութեան գլխուն Հայաստանէն դուրս Կիլիկիոյ մէջ Ռուբէն իշխանին ձեռքովն հաստատուեցաւ, որմէ նաեւ իր անունն ալ առաւ, եւ 300 տարի երբեմն խաղաղութեամբ եւ երբեմն պատերազմաւ տեւեց: Ա՛ս Հայաստանի թագաւորութեան Ջորրորդ Հարստութիւնն իր սկիզբները թէպէտ եւ պզտիկ եւ աննշան բան մըն էր, բայց իր առաջին իշխաններուն քաջութիւնն եւ խնամատարութիւնը կարող եղան զինքն իր գահակալներէն պահպանել, եւ հետզհետէ պայծառացընելով ու զօրացընելով զանիկա բարձր աստիճանի մ՚բերդանակ ըրին: Ա՛ս իշխանաց քրիստոնէութեան ըրած մեծամեծ օգնութիւնները գիրենք բոլոր եւրոպական ազգաց առջեւը շատ անուանի ըրին. Հռոմէական աքքունիքն ալ անոնց արդիւնքը ճանչնալով՝ զանոնք արժանաւոր հատուցմամբ մը վարձատրելու համար թագաւորական թագ խրկելով՝ աքքունական պատուոյ հասցուց, զորն որ նաեւ Գերմանական եւ Յունական կայսրներն ալ հաստատեցին: Ռուբենեան ցեղը թագաւորական իշխանութիւնը ժամանակ մը վառօք վայելելէն ետեւ, Եգիպտացւոց յարձա-

կամ ներին ակտոն, որոնք Խաչակրաց գործ թիւնը խոր-
ամարելով՝ կ՚ուզին նաեւ Պիլիկեան թագաւորու-
թիւնն ալ ջնջել: Պիլիկիա իսկզբան Հռոմայ քահա-
նայապետութեան ենթակայութեամբ եւ անոնց ըրած
բարեյաջող ու նեղ ժամանակ օգնականութիւններով,
նաեւ Թաթարաց ազգին իրեն թիկունք բլլալով
կարող եղած ինքզինքը պաշտպանել ու կանգնել
բռնել: Բայց հետզհետէ իր օգնութեան ապրիլները
դադրեցան եւ թշնամիները օր ըստ օրէ աւելցան, որոնց
բռնութեան դէմ չկրնալով դնել, բոլորովին ընկճե-
ցաւ եւ ինկաւ:

Ռուբենեանց պատմութիւնը գրող հեղինակները
շատ են, որոնց մեծ մասը ժամանակակից կամ
մօտաւոր ժամանակաց բլլալուն համար արժանա-
հատոյց կրնայ համարուիլ: Ազգային պատմագրաց
գլխաւորներն են Մատթէոս Ուռհայեցի (ԺԲ դա-
րուն), որն որ Ռուբէն Ա.ին ժամանակէն մինչեւ Լեւոն
Ա.ին ժամանակը (1130) կը պատմէ: Աւոր գործքին
շարունակողն եղաւ Գրիգոր Երէց ու մինչեւ 1160—70
հասցուց: Կիրակոս Գանձակեցին ու Վարդան (ԺԳ)
իրենց պատմութիւնը մինչեւ Հեթում Ա. կը հաս-
ցընեն: Սամուէլ Երէցին պատմութիւնն իր շարու-
նակութեամբը մինչեւ Լեւոն Ե.ին գահ ելլելը կը հաս-
նի: Վահրամ իր համառօտ ոտանաւոր չափով պատ-
մութիւնը մինչեւ Լեւոն Գ.ին թագաւորելը կը հասցը-
նէ եւ հոն կը լմնցընէ: Աստոց կարգը կրնանք դնել
նաեւ Հեթում պատմիչն ալ՝ որն որ իր Թաթարաց
պատմութիւն անուանուած գրքին մէջ Ռուբենեան
թագաւորաց շատ գործքերը կը գրէ, եւ մինչեւ 1310
Լեւոն Գ.ին ժամանակը կը հասցընէ: Ա՛ս Հեթումը
Ռուբենեան թագաւորաց ցեղէն իշխան եւ Կորիկոսայ
բերդին հրամանատարն էր. բայց եղբը կրօնաւորա-
կան վիճակ ընդունելով՝ իր ժամանակուան գաղղե-
բէն լեզուաւն իր պատմութիւնը գրեց: Ասիկա նաեւ
հայերէն լեզուաւ համառօտ ժամանակագրութիւն

մ՝ալ ունի, որուն մէջ ալ Աւրբենեան իշխանաց շատ պատմութիւնները կը բովանդակին: Հեղինակն եաեւ կու գան Սմբատ, Ս. Ներսես Պայեցի, Մովսէս Խորենացի եւ շատ անանուն հեղինակներու գրուածներ ու յիշատակարաններ, որոնք ատ Հարստութեան գործերուն ատենդապետն եղած եւ գտնուիլ մեզի հասցուցած են:

Օտարազգի պատմագրաց մէջէն Կուլելմոս Տիւրացին Թուրս Բ.ին, Մըհէին եւ Ռաբբեն Բ.ին գործերը կը պատմէ. իսկ Բասիլիոս Յովհաննէս Հերոլտ Լեւոն Բ.ին ու Հեղինէ Ա.ին բուած պատերազմներուն պատմութիւնը կը գրէ: Հենրիկոս Սպոնդանոս եւ Ալանոսոս՝ Լեւոն Բ.ին թագաւոր պատկուիլը կը գրեն. Նիկեատաս ու Կիննամոս յոյն պատմագիրները Թուրս Բ.ին ու Մըհէին Յունաց դէմ բուած պատերազմներուն պատմութիւնը մեզի կ՝աւանդեն: Պայնալտոս իր Եկեղեցական Տարեգրութեանցը մէջ Լեւոն Բ.ին թագաւոր պսակուելէն սկսեալ մինչեւ Ռաբբենեան թագաւորութեան ջնջուիլը Կիլիկիայի մէջ պատահած երեւելի դէպքերուն եւ պատերազմներուն պատմութիւնը կը դնէ, զորոնք բան մեծ մասին Վատիկանեան գիւանին նամակներէն հանած է: Ինոսկինեոսիս Գ. քահանայապետին նամակներուն հաւաքման մէջ զորոնք Սանուդոս Բաղուելոս հաւաքած է, Լեւոն Բ.ին նոյն քահանայապետին գրած նամակներն եւ ատ թագաւորին ու Տրիպոլոյ կոմսին մէջ եղած երկայն գժտութեան պատմութիւնը կը բովանդակի: Յովհաննէս Մարիանա[1] Սպանիայի պատմութեան մէջ Լեւոն Ջ.ին Եգիպտոսի բանտէն ազատիլն եւ Եւրոպա գալը, իսկ Յովհաննէս Փրուասար եւ Յովհան Ժիւվենալ տէր Իւրկն[2] անոր Գաղղիայի մէջ անցուցած կեանքին

1 Johannes Mariana, Historia de rebus Hispaniae.

2 Jean Juvenal des Ursins, Histoir de Charles VI. roi de France.

ասորագրութիւն, և· Ընգկեայի ու Կազղեայի թա-
գաւորներն իրարու հետ հաշտեցրնելու համար բուած-
ները կը գրէն: Ըս պատմագիրներն պատ կայ նաեւ
բոլոր Ռուբենեան ցեղին սկիզբէն մինչեւ վերջը պատ-
մող պատմագրութիւն մը, որուն հեղինակն է Մատթէա-
նոս Լուսինեան [1]. բայց ասոր պատմութեան մեծ մասն
անհին եւ ուրիշ հեղինակաց ատենագործն անհամա-
ձայն բլլալուն համար, անկէ շատ քիչ բան առինք:

ԳԼՈՒԽ Ը

Ռ Ո Ւ Բ Ե Ն Ա·

Ա· Ռուբէն Տարսոն լերանց վրայ իր տերութեան հիմը կը
դնէ **(1080)**· *Իր մահը* **(1095)**·

Ա· ԳԱԳԻԿ Բ·ին բռնուած ատենը, քովի երեք ընկերներուն մէջն էր իր ազգականը Ռուբէն քաջ եւ խիստ իշխանը: Անիկա թագաւորին կիպիտրոյի աշտարակէն կախուիլն աչքովը տեսնելով՝ Յունաց ազգին դէմ վրէժխնդրութեան ոգւով բորբոքեցաւ, ու միտքը դրաւ որ անոնց իշխանութեան տակ եղող Հայոց մէկ մասին գլուխն անցնի, եւ անոնց հետ ընդհանուր Յունաց դէմ ելլէ, եւ իր ազգն անոնց հարստահարութիւններէն ազատէ: Պատգիս մեծ ու շատ զօրաւորին էր Ռուբէնին խորհուրդը, մանաւանդ Հայոց ան ցրուած վիճակին մէջ· բայց իր խիստ-թիւնն, իրեն հետ միաբանողներուն անվհերը քաջութիւնն եւ անոնց յոյն ազգին դէմ ունեցած սաստիկ զգռոհութիւնը դիւրաւ յաջողեց ու գլուխ հանեց: Ռուբէն Հայոց ընդհանուր վիճակն ու դիրքն իր աչքին առջեւը բերելով՝ եւ անոնց պետական տեղ ունեցած զօրութիւնը կշռելով, մտքին մէջ որոշեց որ իր ձեռք զարնելու գործքին ամենէն յարմար

1 Etienne de Lusignan, Histoir genéral des Royaumes de Hierusalem, Cypre, Armenie.

անդ Տաւրոս լերանց վրայ է, որ թէ հայագիտներուն շատութիւնն եւ թէ անդային ամբոխ դիրքն իրեն մեծամեծ յաջողութիւններ կը խոստանային։ Ընդհակառակ եկաւ Հան գնաց եւ իր մտածմունքը անդային հայ բնակիչներուն հաղորդեց, որոնք գինքն ուրախութեամբ ընդունեցան եւ շատ քաջասիրտ մարդիկ իրեն զինուորեցան։ Առանցմով քիչ ժամանակէն մէջ բոլոր Ցոյները նոյն լերանց վրայէն վանեց, եւ ան կողմերուն տիրելով՝ իր տէրութիւնը Հան հիմնեց։

Ռուբէն 15 տարի իշխանութիւնը վարեց ու վախճանեցաւ, եւ բոլոր աս ժամանակն իր ձեռքին տակ եղող ժողովուրդն Հանդիսաւ պահելու հոգ տարաւ։ Նաեւ Տաւրոս լերանց մօտերը տիրող հայազգի իշխանները իր տէրութեան հետ կապակցելու եռանդ եղաւ եւ գլուխ ալ Հանեց, որոնց մէջ գլխաւորներն էին Գոլ Վասիլ, Ապիրատ եւ Օշին՝ Լամբրոն բերդին իշխանը։ Ասոնք իր հաստատած փոքրիկ տէրութեան մեծնալուն ու զօրանալուն օգնական ու գործակից եղան։

ԳԼՈՒԽ Բ

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա.

Բ. Կոստանդին հօրը կը յաջորդէ (1095) եւ երկիրները կ'ընդարձակէ։ Իր խաչակրաց բռած օգնութիւնները, Կոմնենեան պատիւ ընդունիլը եւ իր մահը (1100)։

Բ. ՅՈՒԲԵՆԻՍ յաջորդեց իր որդին Կոստանդին Ա. որն որ իշխանութիւնն առածին պէս սկսաւ իր մեծ Հանճարն ու քաջութիւնն ի գործ դնել։ Ժողվեց Հայոց քաջերն եւ անոնցմով երկիրն ընդարձակեց. Ցունաց ձեռքէն շատ քաղաքներ ու բերդեր առաւ. նաեւ վահկայ բերդին տիրեց եւ աթոռը Հան հաստատեց։

Ա՛ս առաններս Աբեւմտեան ազգերն Եւրոպա եւ Քահանայապետին յարգութեամբ Ս· Երկիրն Եգիպտացւոց ձեռքէն ազատելու Համար աֆոպին պատրաստութեամբ Ելեւ սրշաւեցին: Կոստանդին առ բարեպաշտական գործքին մասնակից լլլալու Համար Խաչակրաց իշխաններուն Հետ նիպակակցութեան դաշինք դրաւ, եւ անձամբ անոնց շատ պատերազմներուն մէջ գտնուելով՝ շատ քաջութիւններ ըրաւ: Խաչակիրք քանի մ՛անգամ եգիպտական զօրքին յաղթելէն ետեւ՝ Ընտիք քաղաքը պաշարեցին. բայց Հոն զօրքին պաշարը պակսելով՝ բանակին մէջ սաստիկ սով ինկաւ: Կոստանդին առ բանս լսածին պէս, իր երկրին ամէն կողմէն ուտելիք ժողվեց ու խաչակիր բանակին խրկեց: Իր օրինակին Հետեւեցան նաեւ Օշին ու Բազուենի իշխաններն եւ ուրիշ շատ իշխաններ ու Սեաւ լերան վանքերուն կրօնաւորներն, որով Խաչակիրք Հոդի առին եւ Ընտիքին տիրեցին. եւ առ բանիս արժանաւոր Հատուցում մ՛ընելու Համար, բանակին իշխանները Կոստանդնին Արգելի ու Կոմսի պատիւ տուին, շատ ալ ձեծապին ընծաներ խաբեցին:

Կոստանդին քաջութեամբ եւ խմաստութեամբ 5 տարի ազգը խնամելէն ետեւ վախճանեցաւ, եւ Կաստաղան վանքն՝ իր Հօրը թաղուած գերեզմանը թաղուեցաւ: Իրեն յաջորդեց իր անդրանիկ որդին Թորոս Ա:

ԳԼՈՒԽ Գ

ԹՈՐՈՍ Ա.

Գ. Թորոս հօրը կը յաջորդէ (**1100**) եւ բոլոր Կիլիկիան իր իշխանութեան տակը կը նուաճէ։ Պարսիկները Կիլիկիա կը յարձակին. Գող Վասիլ անոնց կը յաղթէ ու կը վռնտէ։ Դ. Թորոսին Կիպրոսը բերդն առնուլն ու Գապիկ Լա-դաւորը մեռցընող իշխանները բռնելն եւ սպաննելը։ Իր մահը (**1123**)։

Գ. ԹՈՐՈՍ հօրը քաջութեանն եւ խմաստուն կառավարութեանը հետեւող բլլալով՝ երբ որ անոր մահուանէ ետեւ աէրութիւնն ինքը ժառանգեց, բոլոր փոյթն ու մտադրութիւնն իր ազգը կարգի դնելու եւ երկիրն ընդարձակելու դարձուց։ Զարկաւ վռնտեց բոլոր Կիլիկիայէն յունական զօրքն՝ եւ ինքը նոյն պատառն իր իշխանութեան տակն առնելով՝ սկսաւ քաղաքները զանազան շէնքերով ու փառաւոր եկեղեցիներով զարդարել։ Բայց այսպիսի յաջողութեամբ աէրութիւնն յառաջ տարած ատեն, յանկարծ **12,000** պարսիկ ապստամբներ Տաւրոս լերանց կողմերը յարձակեցան, Անարզարա գաւառը թալանեցին, եւ անհամար գերիներով դարձան մտան Գող Վասիլ իշխանին երկիրը։ Ազապարեց Վասիլ զօրքը ժողվեց եւ անոնց վրայ հասաւ, ու սաստիկ պատերազմով անոնց յաղթելով՝ շատերը բռնեց, մնացածը փախուց եւ Կիլիկիայէն առած գերիներնին ձեռքերնէն առաւ։ Երկրորդ տարին Պարսիկներն աւելի շատ բազմութեամբ Վասլին վրայ եկան առաջին յաղթուելնուն վրէժն առնելու համար. բայց անիկա նորէն իրենց դէմ ելաւ ու վռնտեց։

Լսելիս թէ Թորոս Պարսից առաջին անգամ առած վիճակները նորոգած էր, դարձեալ պլլզդեայ մեծ գունդ մը Կիլիկիա յարձակեցաւ եւ Անարզաբային կողմերը նորէն ապստամբեց։ Թորոս իսկզան

չէր համաձայնած անոնց անհամար բազմութեանը դէմ պատերազմի ելլել, բայց իրենց բոլոր ատեն եւ ապականութիւնները տեսնելով՝ իր պարկի գանդն առաւ եւ իր Լեւոն քաջ եղբօրը հետ անոնց վրայ յարձակեցաւ եւ զարկաւ վռնտեց, թէպէտ եւ իր զօրքէն եւ իշխաններէն ալ շատ մարդ կորսնցուց։

Դ· Երբ որ պալպէտայ արշաւանքները դադրեցան, Թորոս դարձեալ իր կէնքը Յունաց վրայ դարձուց եւ անոնցմէ շատ քաղաքներ առաւ։ Ա՛ս առենները Գագիկ Թագաւորն ապաստանած երկը եղբորը Մանասէի որդիքը զէս Պիսիտարա բերդին մէջ կ՛իջնէին, որոնցմէ մէկը Թորոսին հետ խնամութիւն ունենալով՝ խոստացած էր որ նոյն բերդն իրեն տայ։ Թորոս՝ որովհետեւ իր աներեսութիւնը մինչեւ Կապադովկիայի սահմանը տարածած էր, ուղեց Պիսիտարան ալ՝ որն որ նոյն կողմերը կ՛իյնար, շուտով իր իշխանութեան տակն առնուլ. ուստի դունդ մը զօրքով Մանասէեան իշխաններուն պահելութեան դնաց, որպէս զի առաւօտով բերդն անոնցմէ ուզէ։ Երբ որ բերդին մօտեցաւ, քովինները մէկը ներս խաբեց եւ իր գալն իմացուց։ Նոյն իշխաններն անմիջապէս մէկելնելն մէկն ընծաներով անոր դիմաց խաբեցին։ Եկաւ իշխանը բերած ընծան որն որ ծանրագին գաշեղն ու փառաւոր զգեստ մըն էր, Թորոսին առաւ, եւ անոր հետ սիրով խօսակցելէն ետեւ կերակրի նստան։ Անգամները լմընցան պէս Թորոս նոյն իշխանին գառնալով՝ Դուք, ըսաւ, խոստացած էք որ Պիսիտարա բերդն ինծի տաք. արդ հիմա ժամանակն է, պանիկա ինծի յանձնեցէք, եւ իմ աներեսութեանս մէջ ալ որ կ՛ուզէք ձեզի ուրիշ երկիր մը տամ։ Իշխանը տեսած խոստումը կատարել չուզելով՝ պատասխանեց թէ Պիսիտարա մեր հայրենական ժառանգութիւնն ըլլալով՝ չենք կրնար քեզի տալ։ Ա՛ս պատասխանին վրայ Թորոս տաստիկ բարկացաւ, խմնալով որ անոնք զինքը խաբեր են, եւ իշխանին բերած ընծաներն ետ դար-

ձուց ու թաւ. Եւ տունդ գնա եւ ասէ՛ հարը պատրաստ եղէք. ինքն ալ ճամբայ ելաւ ու բերդէն հեռացաւ: Բայց դիշերն եկածին պէս եաս դարձաւ ու քովի հետեւակները բերդին մօտ դարանի դնելով՝ ինքը ձիաւորներովը դարձեալ քաշուեցաւ: Առաւօտուց բերդականները ամենեւին բանէ մը տեղեակ չըլլալով՝ սկսան բերդէն դուրս ելլել, եւ յանկարծ Հայոց գունդն անոր առջեւը տեսնելով՝ զարհուրած նեղս փախան ու դռները գոցեցին: Բայց Թորոսին զօրքը բերդին բարձունքներն յարձակմամբ առին եւ սկսան մէկ կողմանէ նեղխնեղուն հետ պատերազմիլ, միւս կողմանէ ալ դռներուն կրակ տալ, որն որ քիչ ժամանակուան մէջ առաջին բորբոքեցաւ եւ ամէն կողմը պատեց: Խերպականները վառուիլն ու ծխալը տեսնելով՝ քովի կողմանէ դուռ մը բացին եւ սկսան փախչիլ: Հոն Հասան Հայկան զօրքն ու բերդը բռնեցին. փախչողներուն ալ եաեւէն ինկան եւ առ Հասարակ ամէնը բռնեցին: Սակէ եաեւ Թորոսին աւետաւորներ խրկեցին եւ բանն իմացուցին, որն որ շատ մը Հոն եկաւ եւ Մանուալեան երէք իշխանները առջեւը բերել տալով՝ բարկութեամբ Հրամայեց որ երէքն Պապիկ Թագաւորին տան եւ զգեստները բերեն, եւ երբ որ բերին Թորոսին սիրան ելաւ եւ սկսաւ աչքերն արցունքը թափել. բոլոր զօրաց սիրան ալ շարժեցաւ եւ ամէնը միասին սկսան իրենց գժբախտ Թագաւորն ողբալ: Թորոս Հրամայեց որ բերդին գանձերն ալ առջեւը բերեն, բայց յոյն իշխաններուն յանձն չառին. ասոր Համար Հայոց իշխանապետը զանոնք առնելէ առաջ որ գանձերուն տերն յայտնեն: Այն միջոցին մէջերնէն մէկը պատասխան մը կենաւորաց ձեռքէն պրծաւ, եւ ինքը գինքը բարձր տեղ մը վար նետելով՝ չարաչար մեռաւ. իսկ երկրորդն սրտաբուխ կարգի յանդգնութեամբ մը սկսաւ Թորոսն յանդիմանել եւ սպառնալիքներ ընել. Ինչ պատասխան պիտ'որ տաս, ըսաւ,

Յունաց կայսեր որ զմեզ՝ իբր իշխաններն այսպէս կը չարչարէա։ Ես խօսքը Թորոսին բարկութիւնն աւելի եւս բորբոքեց, որն որ հասու գաւազան մ՚առած լերը յոյներն վրայ յարձակեցաւ եւ ըսաւ. Դուք սիվ էք որ Հայոց օձեալ թագաւորն սպաննելիք, կամ ինչ պատասխան տուիք Հայոց ազգին աս անօրէնութեան գործքին համար. աս ըսելով պատառաւելից աչուընեով սկսաւ անոր զարնել, մինչեւ որ Հոգին փչեց։ Անկէ ետքը բերդին ամէն զանձերը ժողվել տալով Հան իր զօրքէն պահապան դրաւ ու վահկայ բերդը դարձաւ. իրեն հետ բերաւ նաեւ Կիպխատային երջորդ իշխանը։

Սակէ ետեւ 10 տարիի չափ ալ ազգը խնամեց եւ իր իշխանութեան 23երջորդ տարին խաղաղութեամբ վախճանեցաւ, եւ իր չունել տուած Դրապարկ վանքը թաղուեցաւ։ Իր քաջութիւնները գիտէն օտար ազգաց առջեւ շատ անուանի ըլած էին, որոնք Կիլիկիան Թորոսի երկիր կ՚անուանէին։ Իրեն յաջորդեց իր եղբայրը Լեւոն Ա. վասն զի իր մեհկատիկ որդին Կոստանդին՝ քանի մը չարագործներէն թիւնաւորուած եւ իրմէ յառաջ մեռած էր։

ԼԵՒՈՆ Ա.

Ե. Լեւոն Կիլիկիայի իշխանութիւնը կը ժառանգէ (1123)։ Անախոռի իշխանին օգնութիւն կ՚ընէ։ Կ՚ենթադրեամբ կը դրկուի ու բանտ կը դրուի, եւ բանի մը հազարներ ու պատանդ տալով կ՚ազատի։ Զ. Յովհաննէս Կոմնենոս կայսր Կիլիկիա արշաւելէն, Անարզաբա բազրին պատերազմին եւ Ճունայ նկուն բազրին տիրելը։ Է. Վահկայ բերդին պատերազմին եւ անոր Ճունայ զօրքէն առնուիլը։ Ը. Լեւոնին իր երկու որդիներովը բռնուիլը (1137) եւ Կոստանդնուպոլսոյ բանտին մէջ մեռնիլը (1141)։

Ե. ԼԵՒՈՆ Կիլիկիայի ազգութեան գահն ելածին պէս իր երկիրն ընդարձակելու ձեռք զարկաւ, եւ իր մեծամեծ յաղթութիւններովը քիչ ժամանակուան մէջ շատ անուանի եղաւ։ Պախ եւ յառաջ Ճունայ դէմ պատերազմի ելլելով՝ անոնց յաղթեց եւ Մաժեատիա ու Տարսոն երեւելի քաղաքներուն տիրեց։ անկէ ետեւ Անտիոքի Ռոգերիոս (Ռոճեր) իշխանին օգնութեան գնաց, որն որ Ազազ բերդաքաղաքին պաշարդի իշխանին դէմ պատերազմի ելած էր, եւ պաշարդի զօրքին յաղթելով՝ բերդին տիրեց ու յաղթանակաւ ետ դարձաւ։ Բայց Ռոգերիոսին մահուանէ ետքն՝ Անտիոքին նոր իշխանը Լեւոնին դէմ թշնամութիւն ունեցաւ, ու Մարաշի Բաղատինոս (Բաղտին) կոմսին հետ միաբանելով՝ անոր ձեռքովը զանիկա նենգութեամբ բռնել եւ Անտիոք քաղքին մէջ բանտ դրաւ։ Լեւոն քանի մ՚ամիս բանտը կենալէն ետեւ, Առնտա ու Մխիս քաղաքներն եւ 60,000 դահեկան, որ իներէն ալ պատանդ տալով՝ անկէ ազատեցաւ։ Բայց Կիլիկիա եկածին պէս շատ մը զօրքը ժողվեց ու առած քաղաքները պատերազմաւ ետ առաւ. անկէ յառաջ քալեց եւ Անտիոքի իշխանին երկիրը մտաւ, ու շատ տեղեր ասպատակելով եւ աւերելով՝ զանիկա այնչափ նեղը ձգեց՝ որ ստիպուե-

յար առած պատանդն եւ ազգ եւ իրեն հետ հաշտութիւն ընել։

Զ· Ա՛ս հաշտութիւնը հաստատելէն քիչ մը առքը, Յովհաննէս Կոմնենոս Պէրթեզաժէն կայսրը լսելով որ Լեւոն Սիլիկիայի մէջ բոլոր Յունաց երեւելի քաղաքներն առեր է, եւ նաեւ Սելեւկիա քաղաքն ալ առնելու կը սպառնայ, Տրաման առաջ որ պատրաստական ղօրքերը ժողվեին եւ նոր զօրաժողով ալ ըլլայ· շատ ալ պաշար պատրաստել առաջ, եւ այսպիսի աֆագին ղօրութեամբ Սիլիկիայի վրայ քալեց, ու Սիլիկեան դրունք բռնած լերանց անցքերէն անցնելով Մաժեստիա, Տարսոն եւ Ադանա քաղաքներուն առանց աշխատութեան տիրեց։ Ա՛ս յաջողութեան վրայ արագութ կարգի ուրախացած, ուզեց բոլոր Սիլիկեան տէրութիւնն իր տակը նուաճել, ուստի զօրքին մէկ գումարտակն որն որ պարսկական վաշտերէ կազմուած էր, Անտրպատա ամուր բերդաքաղաքին վրայ խաւրեց, որ անոր բնակիչները զբգուէն եւ ինչ մնաքի վրայ ըլլային իմանան։ Անտրպատա նոյն ժամանակն իր անհամոր բնակիչներուն գաս՝ ամէն կողմանէ Հոն ապաստանողներուն բազմութեամբն ու քաջ ապառազէն զինուորներով լեցուն էր, որոնք բոլոր ջանքով աշխատելով բերդին առջեւը մարտկոցներ շինած եւ պատերազմական մեքենաներով քաղաքն առնելի եւս ամրացուցած էին։ Եկան յունական զօրքը քաղքին առջեւը, զորոնք քաղաքացիք տեսածնուն պէս, դռներէն դուրս ելլելով վրանին յարձակեցան, շատերը նոյն տեղը ջարդեցին, մնացածներն փախուցին եւ երկայն ատեն եւեւնէն ինկան ու հալածեցին։ Բայց նոյն առներ բոլոր կայսերական բանակն Հոն հասաւ, որով քաղաքացւոց Հարկ եղաւ եւս քաշուիլ ու քաղքին մէջ մտնել· կայսերական բանակն ալ յառաջ եկաւ եւ քաղաքը պաշարեց։ Հոս սկսաւ բուն սաստիկ եւ արիւնահեղ պատերազմը։ Յոյները մեքենաներն յառաջ քշեցին, եւ անոնցմով մեծամեծ կլոր քարեր նե-

աելով՝ աշխարհիները խոխանեալ կրծանելու կ՚աշխատեին. Հայերն ալ իրենց պատանեկներուն եաեւը կանդնած բարեմներէն խոշոր քարերու տարափ կը աեզային եւ յանեական զօրքին շատ մեսա կու տային։ Ընդ որում անոնց մէքենաներուն վրայ կրակ կարած երկաթի կաորներ նետելով՝ անոնց փայտէ սիներըկայրեին եւ զոհ իջներեն անգործածական կ՚ընեին։ Կայսրն իր զօրաց կատրուիլն ու ակարանալը աեսնելով՝ սկսաւ վհատիլ եւ եաեքաշելու պատրաստուիլ. բայց իր խոհակ որդւոյն մէկ հնարքը պատերազմին կերպարանքը բոլորովին փոխեց, եւ յաղթութիւնն Յունաց կողմ դարձաւ։ Ան պատանին աեսնելով՝ որ իրենց զժբախտութեան գլխաւոր պատճառը նեբսէն նետուած հրեղէն երկաթներն են, հօրը խորհուրդ տուաւ որ մէքենաներուն փայտերէն մասերը կասուկ ծեփել սայ։ Կայսրն անմիջապէս աս խորհուրդն իզործ գրաւ, եւ երկրորդ օրը նորէն քաղաքը գարնելու սկսաւ. բերդապահները թէպէտ եւ դարձեալ իրենց բորբոքեալ երկաթներովը կայսերական զօրաց մեծ վնաս աուին, բայց անոնց մէքենաներուն չկրցան վնասել, վասն զի գանազան պատող կակուղ ու խոնաւ կաշեաս բորբոքիչ ռումբերուն զօրութիւնը կը կորնչեր որով անոնցմէ նետուած քարերը բերդին քանի մը կողմը կործանեցին ու զօրաց ներս մտնելու խոստմաներ բացին։ Քաղաքացիք սասկ ալ չվհատեցան, այլ կասաղաբար նեբս մտնողներուն վրայ յարձակելով՝ անոնցմէ շատ մարդ ջարդեցին, մինչեւ որ բոլոր յունական բանակը քաղքին մէջ մտաւ, ամէն կողմ բռնեց ու պատերազմը դադրեցուց։

Ի. Ընդարձակ առնուելէն եաեւ կայսրը բոլոր զօրութեամբ վհատկայ բերդին վրայ եկաւ, զոր որ բնութիւնը ժայռերով եւ արուեստն ամուր պարսպով ամրացուցած էր, եւ ներս պատգամ խաբեց որ բերդը խաղաղութեամբ իրեն տան։ Բերդապաններն աս առաջարկութիւնը մերժեցին եւ իրենք զիրենք

զպատրաստութիւններ ընելով՝ աշխարհին Հանել տուին եւ նաեւ կեանքն ալ յափշտակեցին. իսկ Լեւոն Թորոսին Հետ նորէն բանտ դրուելուս, ուր տասերկ տառապանքներուն չդիմանալով՝ քիչ տաեներն մեռաւ: Իր իշխանութիւնը 14 տարի տեւեց. իսկ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ պանդխտութիւնը 4 տարի:

ԳԼՈՒԽ ՆԵ

ԹՈՐՈՍ Բ.

Թ. Թորոսին Կոստանդնուպոլսէն Կիլիկիա գալն ու Հօրը աւերութիւնն առնուլը (**1144**)*: Մանուէլ կայսեր Կիլիկիա արշաւելը. Անդրոնիկոս զօրավարին Թորոսին վրայ խաբուելն եւ անոր Հայոց զօրքէն յաղթուիլը* (**1145**)*: Ժ. Թորոս Երուսաղէմի Թագաւորին օգնութեան կ'երթայ. Ցունաց դէմ նորէն պատերազմի կ'ելլէ: Անդրոնիկոս նորէն Կիլիկիայի վրայ կը խրկուի, Թորոս անոր վրայ մեծ յաղթութիւն կ'ընէ: Կոստանդին Կալամանոս զօրավարին Թորոսին վրայ գալն եւ անկէ յաղթուիլը: ԺԱ. Թորոսին երկրակալութիւնները. Գրլլէ Ալան Իկոնիոնի (Ղոնեայի) սուլթանին Կիլիկիա յարձակիլն, իր զօրքին կոտորածը, եւ Թորոսին Հետ Հաշտութիւն ընելը: Ցոյները Թորոսին Սաեփանէ եղբայրը կը ապաննեն. Թորոս ասոր վրէժն առնելու Համար նորէն անոնց դէմ պատերազմի կ'ելլէ ու բոլոր Կիլիկիան ձեռքերնէն կ'առնու: ԺԲ. Մանուէլ կայսեր Թորոսին վրայ գալն եւ Երուսաղէմի Թագաւորին միջնորդութեամբն անոր Հետ Հաշտուիլը* (**1159**)*: Թորոսին մահը* (**1168**)*:*

Թ. ԹՈՐՈՍ Հօրը մահուանէ ետեւ կայսեր Հրամանատար բանտէն ազատելով՝ կայսերական զօրաց մէջ մնաւ, եւ իր քաջութեամբը քիչ ժամանակուան մէջ երեւելի եւ անուանի եղաւ: Նոյն տաեններըը Թաթարաց արշաւանքներուն պատճառաւ Ցովհաննէս Կոմնենոս կայսրը զօրքով Կիլիկիա երթալով՝ գինքն ալ Հետը տարաւ, եւ երբ որ Հան կայսրը դիպուածով մը զբօսնութեով՝ մեռաւ եւ զօրքն ետ դարձան, Թորոս Հան մնաց եւ Հայ քահանայի մը քոյրն երթալով՝ անոր

իմացաց՝ որ ինքը Լեւոնին որդին է: Քահանան զինքը շատ սիրով ընդունելեալ, եւ քիչ մի ժամանակ աշխատելով վայ հավիւ գրաւ եւ գնաց Սիլեկիայի մեծ եպիսկոպոսն ու ժողովրդեան ծածուկ իմացուց որ Լեւոնին որդին իր քովն է: Հայերն արդէն Յունաց բռած բռնութիւններէն սաստիկ նեղացած լլլալով՝ մեծ բազձանքով իրենց առաջին տէրերուն կը փափաքէին, որոնց ժամանակը խաղաղ ու հանգիստ կեանք կ'անցընէին. ասոր համար քահանային իրենց տուած անակնկալ աւետիսն իրենց մեծ ուրախութիւն պատճառեց, եւ շատ մը շատ քաջասիրտ պատերազմողներ ժողվուեցան ու Թորոսն իրենց իշխան անուանելով՝ անոր զինուոր գրուեցան: Աբի պատանեակն այսպէս հօրը տէրութիւնը ձեռք ձգելէն ետեւ, նախ վահկայ բերդին վրայ գնաց, պատերազմեալ անոր տիրեց եւ տէրութիւնն հոն հաստատեց. անկէ ետեւ կամաց կամաց յունական գօրքը Սիլեկիայի քաղաքներէն վռնտեց եւ իր հայրենական երկիրներուն տիրեց:

Թորոսին ասս գործքերուն լուրը Մանուէլ կայսեր ականջները հասնելով՝ շատ խռովեցաւ, եւ շատ մը Հոնգարացւոց հետ բռած պատերազմը լմընցընելով՝ բանակն ասս Սիլեկիայի վրայ քալեց եւ Առանս ու Տարսոն քաղաքներուն տիրեց: Անկէ ետքն Անդրոնիկոս գօրապետը Թորոսին վրայ խաբեց որ զանիկա բռնէ: Թորոս՝ որ նոյն ատենը Բարձրբերդ ամրոցը քաշուած էր, Անդրոնիկոսին իր վրայ գալը իմացածին պէս, անոր դեսպան խաբեց եւ բսաւ. Թէ որ կայսեր արդարութեամբ եւ իրաւամբ կառավարէ, ես անոր ամէն հրամաններուն կը հնազանդիմ. որուն յոյն գօրապետն այսպէս պատասխան խրկեց. Կայսեր արդար եւ իրաւացի հրամանն ասս է որ գլեզ ալ Հօրդ կապուած շղթայովը կապենք: Ա պատասխանին վրայ Թորոս սաստիկ զայրացաւ, եւ շուտ մ'իր պատերազմական կարգադրութիւններն ընելով՝ ամենայն զօրութեամբ

Հանգոյց դէմ դնելու պատրաստուեցաւ: Հետեւակ զօրքն ան լերանց կիրճերուն մէջ, ուսկից որ կայսերական բանակը պիտի՝ որ անցնէր, դարանի դրաւ, իսկ ձիաւոր զօրքն ինքը հետեւառաջ Խարթբրեդ կեցաւ: Եկաւ Անդրոնիկոս իր բանակովն սկսաւ կիրճերէն անցնիլ· Հայոց դարանակալներն իրենց դարաններէն յանկարծ դուրս ցայտ.քեցին եւ անոնց վրայ իյնալով՝ մեծ կոտորած ըրին, ու շատ մեծամեծ իշխաններ ու զօրապետներ գերի բռնելին իրենց իշխանին բերին: Կայսրն իր իշխաններուն բռնուիլը լսելով՝ Թորոսին դեսպան խաւրեց եւ ուզել տալով՝ թող տալ: Թորոս ամբարտաւան Յոյներն իր առջեւն ազատչելու եկած տեսնելով՝ հարցուց անոնց· Քանի կ'արժեն ձեր իշխաններն որոնք հիմա իմ գերիներս են: Դեսպանները շփոթեցան եւ ուրիշ բան չկրնալով ըսել, ինչ արժէնին դուն գիտես, ըսին· ան ալ վեհանձնութեամբ մը պատասխան տուաւ· Թէ որ արժէք ունեցող բաներ լլլային, չէի ծախեր· ինչ որ կ'ուզէք տուէք եւ առէք տարէք: Դեսպաններն իրենց իշխաններուն պատիւ ընելու համար շատ ոսկի վճարեցին: Թորոս հրաման տուաւ որ անոնց ամէնն ալ իր զօրքին բաժնեն: Զարմացան դեսպաններն ու պատկառանօք մը հարցուցին թէ ինչ պատճառաւ այնչափ ոսկին անարդ զինուորներուն բաժնել կու տաս· Որպէս զի, պատասխանեց Թորոս, աւելի քաջալերուին եւ ուրիշ անգամ նորէն ձեր իշխանները բռնեն: Ասոր վրայ կայսրն Անտիոքի իշխանին միջնորդութեամբ Թորոսին հետ հաշտութիւն ըրաւ եւ բարեկամութեան դաշինք հաստատեց:

Ժ· Լսա առնները Նուրատտին Հալէպի սուլթանը շատ զօրանալով՝ Լաոդիկեայ Ասորիքի մէջ ունեցած քաղաքներէն շատերն առած՝ եւ քանի մ'անգամ ալ պատերազմած խաչակիր զօրքին յաղթած էր, ու կամաց կամաց յառաջ կ'երթար: Բազում ինն Գ· երեսաղեմի թագաւորն ատ չարութ առջեւն առնելու հա-

մար բոլոր լատին իշխաններէն ժողովից եւ պատրաստուելու անոր դէմ երթալ. եւ երբոմն եւեթ Թորոս իր պատերազմական համակիրներուն եւ բուռ քաջերը հիներուն համար շատ անուանի եղած էր, թագաւորն անոր ալ զէնքի խաբէից ու հրապիրից որ ինքն ալ զօրքովն իրենց բանակը գայ, եւ միասին հատարակաց թշնամին վտանեն: Թորոս ան պատգամաւորութիւնը շատ ուրախութեամբ ընդունեցաւ, եւ երբոմեւեթ, կ'երեւ Կաթիլիմա Տիբրայի, հզօր ու ժիր մարդ էր, շուտ մ'իր անհամար զնդերուն գլուխն անցած՝ Անտիոք քաղաքը թագաւորին բռնակալ եկաւ, որուն վրայ Լատինացիք սաստիկ ուրախացան, եւ յաղթութիւնն առյդ գնելով՝ բանակնին շարժեցին ու թշնամին գարկին. շատ քաղաքներ ալ ձեռքէն առին:

Յազիւ թէ Թորոս ան արշաւանքն ալ լմնցընելով՝ իր յաղթական զօրքովը Կիլիկիա դարձաւ, նենգաւոր Ցոյներն իրենց դաշինքն ալ բզկցին, ուստի եւ արի իշխանը զէնքն անոնց վրայ դարձուց եւ Անարզաբա քաղաքը՝ զորն որ Հաշտութեան տունը կոչեր տուած էր, պատերազմաւ նորէն ետ առաւ. նաեւ Մամեստիա (Մոպսուեստիա) քաղքին տիրեց: Ան բաներուն լուրը Կոստանդնուպոլիս հասածին պէս, կայսրը նորէն Թորոսին դէմ զինեցաւ, եւ ահեղ պատրաստութեամբ Անդրոնիկոս իշխանը Կիլիկիայի վրայ խաբէից, որուն անհամար գանձեր տալէն զատ, հրամանն առաւ որ Կիպրոսի տէրքերն ալ ինքն առնու, որպէս զի կարող ըլլայ պատերազմին հարկաւոր եղած բաներն աղէկ հոգալ եւ թշնամւոյն դիւրաւ յաղթել: Եկաւ մտաւ Անդրոնիկոս Կիլիկիա, եւ բոլոր զօրութեամբ Մամեստիայի վրայ քալեց, ուր որ Թորոս իր զօրքը կենդրոնացուցած էր: Հոն սաստիկ եւ արիւնահեղ պատերազմ մ'եղաւ եւ Յունաց բանակը չարաչար յաղթուեցաւ, որուն պատմութիւնը յայն պատմագիրները զանազան եղանակաւ կը պատմեն: Կինանամոին պատմութեան նայելով՝ Անդրոնիկոս Մա-

մեսիան ամէն կողմանէ պաշարուց, եւ անկէ ետքը ինքը զինքը կերուխումի եւ զբօսանաց տալով՝ բոլորո-վին անհոգ կը կենար: Թորոս աս բանս դիտելով՝ մուտ գիշերուան մը ժամանակ, երբ որ Լրիվինքէն սաս-տիկ տարափ կը տեղար, քաղքին ամէն դռները բա-նալ տուաւ, եւ յանկարծ դուրս յարձակելով՝ յա-նական բանակը զարկաւ ու խառնիխուռն փախուց: Անդրանիկոս աս խառնակութեան մէջ շատ արաւրոյ կարդի փորձերու ձեռք զարկաւ որ յաղթութիւնն ինքն ստանայ, բայց բան մը չկրցաւ ընել. եւ հապա-իրեն ապառնացող վտանգէն պրծելով՝ զօրացը մնա-ցորդովն Անտիոք քաշուեցաւ: Այսպէս կ'ինամուս, որուն նման կը պատմէ նաեւ վահրամ Հայ պատմա-գիրը: Իսկ Նիկեփոռս Քսիփիասոս առանց Մամեստիան յիշելու, կը պատմէ թէ Անդրանիկոս Թորոսին հետ քանի մ'անգամ զաբնուելէն ու յաղթուելէն եաեւ, վերջին անգամ դաշտի վրայ անոր հետ մեծ պատե-րազմ մ'ալ բրաւ ու խայտառակութեամբ յաղթուե-ցաւ: Ուան գի, կ'ըսէ, աս զօրավարն իր զօրքն աղէկ կարգի դրած չէր, այլ խառնիխուռն շարած կե-ցուցած էր. ասոր հակառակ Թորոս իր զօրքը կար-գադարեալ դնդեր ու գումարտակներ բաժնելով՝ աղէկ դիրքով շարեց. մէկ մասն ալ դարանի դրաւ: Եւ երբ որ սկսան զարնուիլ, դարանամուտներն յանկարծ ասպաւիթ զօրութեամբ իրենց դարանէրէն դուրս յար-ձակեցան, որոնց յարձակմանն Յունաց փաղանգները չկրնալով դէմ դնել, ցիր ու ցան սկսան փախչիլ: Անդրանիկոս այլայլած ու շփոթած՝ ձեռքի նիզակն ուղղեց ու ձին վազցնելով՝ Թորոսին քովն եկաւ, որն որ իր առջեւ ձիուն վրայ նստած, իր թիկնապահներուն հետ հանդարտ կերթար՝ հայ զօրքին թիկնամին հալածե-լէն ետ դառնալուն կը սպասէր. զարկաւ նիզակն անոր վահանին ու զանիկա ձիէն վար ձգեց, եւ իր երա-գութեամբն անոր թիկնապահներուն ձեռքէն պրծե-լով՝ փախաւ գնաց. բայց Թորոսին վնաս մը չկրցաւ

բնել, վասն զի անոր կարծր զրահն ու հսկայաձեւ վահանը նիզակին հարուածը պարապի հանելին։ Ակն ետքն Անդրոնիկոս բանակին մնացորդը ժողվեց եւ Ընտիոք գնաց։

Ա՛նուէր կայսրն իր զօրքին յաղթութեանն գոյժն առած ին պէս՝ կոստանդին Կալամանոս իշխանը նոր բանակով մը Կիլիկիա խաւրեց, հրաման տալով որ հնտեղացի Հայերը բոլորովին նուաճէ եւ անոնց տէրութիւնը ջնջէ։ Բայց Թորոս իր յաղթական զօրքովը Տարսոն քաղքին քով անոր դիմացն ելլելով՝ զարկաւ յաղթեց, դինքն ալ գերի բռնեց, զոր որ եաբը կայսրը շատ գանձ տալով գերութենէն ազատեց։

Թէ՛ Թորոս ասոնց յաղթութիւններով քաջալերուած՝ եւ տեսնելով որ յունական զօրքն իրեն դէմ դնելու կարողութիւն չունի, ժողվեց իր քաջ զօրքն եւ Կիլիկիային ամէն կողմն արշաւելով՝ իր ձեռքին տակ նուաճեց եւ տէրութիւնը մինչեւ Ծովին եզերքն հասցուց։ Անկէ դէպ ի արեւմուտք քալելով՝ Խաւերիա գաւառին ալ տիրեց եւ այսպէս երկիրը գրեթէ կրկնապատիկ ընդարձակեց։ Ա՛ս բանները լսելն հետզհետէ կայսեր ականջն հասնելով՝ դանիկա մեծ հոգի մէջ ձգեց, վասն զի իր երկու մեծ բանակները Թորոսէն զարնուած ըլլալով՝ չէր կրնար շուտով նոր պատրաստութիւն տեսնել եւ անոր վրայ երթալ։ տասր Համար Ղունեայի (Իկոնիոնի) Գըլըճ Ասլան սուլթանին շատ ընծաներ խաւրեց ու յորդորեց որ Թորոսին վրայ ելլէ եւ զանիկա բռնէ։ Սուլթանը Հայոց իշխանապետին հետ երդմամբ դաշինք դրած ըլլալով՝ ա՛ս բանէս հրաժարեցաւ, բայց եաբը կայսեր նորէն խաւրած մեծագին ընծաներովն եւ բրած մեծամեծ խոստմունքներովն անոր ուզածին հաւանեցաւ, եւ զօրքն առած յանկարծ Կիլիկիա մտաւ, եւ Ընտրլաբա քաղքին մօտ Թիլլ ըսուած տմբոցը պաշարեց։ Բայց հոն բանակին մէջ սաստիկ

ժանտախտ մ՚ինկաւ ու զօրքին շատ կտտուած բլա-
անոնց մէկ դումարտակն ալ՝ որն որ իր նշանակ որդւոյն
տակ ասպին անդին տապատակութիւն կ՚ընէր, Թո-
րոսին Սաւփանէ եղբայրը զարկաւ եւ շատերը՝ նաեւ
նշանակն ալ մկտեղ ապաննեց, մնացածը ցրուեց։
Այն ժամանակն ինքը Թորոս ալ իր զօրքովը Պանեայի
կողմերն յարձակեցաւ եւ անկէ շատ տար ու գերի
առած Ակիլկիա դարձաւ, ու վերանձնութեամբ մ՚ա-
նոնց ամէնն ալ Կրլըճ Ալանին պարգեւ խոստացաւ։
Ասոր վրայ սուլթանը զօրքն առած իր երիվրը քա-
շուեցաւ. բայց որովհետեւ կ՚ուզէր իր յաղթութիւնն
վրէժիր Թորոսէն առնուլ, քիչ մը ժամանակ ետքը
նորէն Ակիլկիա յարձակեցաւ։ Հայոց յաղթող զօրքն
իրենց քաջ իշխանին առաջնորդութեամբը շուտ
մ՚անոր դէմ ելան եւ նորէն մեծ յաղթութեան նշան
կանգնեցին, որով սուլթանն ստիպուեցաւ Թորոսին
հետ հաշտութիւն ընել։

Այս պատերազմին ալ յաջողութեամբ լմննալէն
ետեւ, Թորոս իր դէնքը նորէն Ցունաց վրայ դար-
ձուց, անոնցմէ իր Սաւփանէ եղբօրը վրէժն առնելու
համար։ Վասն զի աս իշխանն ալ եղբօրը նման քա-
ջութեամբ Ցունաց հետ պատերազմելով՝ անոնցմէ
շատ քաղաքներ եւ նաեւ Գերմանիկ բերդն ալ
առած, եւ Սեաւ լեառն ըսուած տեղն առանձին
իշխանութիւն մը հաստատած էր։ Ցոյները ծածուկ
դարան դրին ու բռնեցին զինքն եւ ացած կաթսայի
մէջ նետելով՝ ապաննեցին. եւ որովհետեւ աս ապա-
նութեան պատճառն Անդրոնիկոս Լեւփերբենոս՝ Կի-
լիկիայի Ցունաց ձեռքը մնացած պզտիկ մասին կու-
սակալը կը կարծուէր, Թորոս անոր վրայ դնաց եւ
Ցունաց իշխանութիւնը Ակիլկիայի մէջէն բոլորովին
ջնջեց։

ԺԲ. Մ՚անուէլ կայսրը Ակիլկիայի մէջ եղած
բաները լսելով՝ պատրաստուեցաւ անձամբ Թորոսին
դէմ ելլել, եւ ուզելով որ յանկարծ անոր վրայ հասնի,

ձայն հանեց Թէ Պարսից վրայ պիտ՚ երթայ, եւ այսպէս սաստիկ արագութեամբ բանակը յառաջ քալեցուց, ու Կիլեկիայի սահմանն հասած ին պէս յանկարծ ճամբան փոխեց եւ Հոն մնաւ: Ընտարակայս Թորոս մեծ վտանգի մէջ կ՚ինկնար այսպիսի անակնկալ յարձակման մը դէմ անպատրաստ գտնուելով՝ Թէ որ բախտն իրեն օգնութեան չհասնէր: Վասն զի Լատինացի ուխտաւորներէն մէկն, որոնք Ս. Երկիրն երթալու համար լերանց եւ անտառներու մէջէն ոտքով ճամբայ կ՚ընէին, կայսեր Կիլեկիայի սահմանը մտնելը տեսնելով՝ աճապարեց Տարսոն եկաւ, ուր որ նոյն ժամանակը Թորոս կը կենար, ու բանն իմացուց: Արի իշխանն ասկէ շատ պլպլնցաւ, բայց մէկու մը բան մը չըսաւ, միայն Թովմաս ու Վէռորդ իշխաններուն յայտնեց եւ շուտ մը լերանց վրայ դնաց ամրացաւ: Երկրորդ օրը կայսրը Կիլեկիա մտաւ ու Թորոսը տեղ մը չգտնելով՝ Լամոս ու Կիսարամոն քաղաքներուն վրայ դնաց եւ առաւ. անկէ յառաջ անցաւ եւ Անարզաբա ու Ղընդինիատոն քաղաքներուն ալ տիրեց, նոյնպէս Թիլի ամրոցն ու Տարսոն ամուր քաղաքը նուաճեց եւ դարձաւ Մամեստիա եկաւ: Հոն Բաղատուինոս Երուսաղէմի Թագաւորն իրեն այցելութեան եկաւ, եւ տեսնելով որ կայսերական զօրքը քաղքէն դուրս բանակեր է, հարցուց տեղեկացաւ որ Թորոսին դէմ երթալու կը պատրաստուին. ինքը միջնորդ եղաւ եւ զԹորոս քովը կանչելով՝ կայսեր հետ հաշտեցուց:

Թորոս սա հաշտութենէ ետեւ 9 տարի ալ տէրութիւնը վարեց եւ իր իշխանութեան 21երորդ տարին խաղաղութեամբ վախճանեցաւ:

ԳԼՈՒԽ Ը.

ԹՈՎՄԱՍ ԳԱՅԼ ՈՒ ՄԼԵՀ

ՃԳ. Թովմաս Թոռոսին որդւոյն ու Կիլիկիայի աէրութեան յանձնաձեռն կը դրուի (1168)։ Մլեհ անոր դէմ կ'ելլէ եւ Կիլիկիայէն դուրս ելլելու կը ստիպէ։ ՃԴ. Մլեհ եղբօրն իշխանութիւնը կ'առնու (1169) եւ իր սահմանակիցներուն դէմ պատերազմի կ'ելլէ։ Լաւինացի իշխաններն իրեն դէմ կ'ելլեն։ ՃԵ. Մլեհին ցուցաց վրայ ըրած յաղթութիւնները, իր կայսեր հետ հաշտուիլն եւ Հայոց զօրքէն սպանուիլը (1174)։

ՃԳ. ԹՈՌՈՍ մահուան անկողինն իյնալուն պէս, իր անները (ըստ Լատին պատմագրաց իր տղկանը որդին) Թովմաս Պայլ Անտիոքէն կանչեց, եւ իր դեռ անչափահաս որդին եւ բոլոր աէրութիւնն անոր յանձնեց։ Երբ որ ինքը վախճանեցաւ, երկրին իշխանները Թովմասի իրենց գլուխ ճանչցան եւ ամէնն անոր հնազանդեցան։ Բայց Մլեհ Թոռոսին եղբայրն, որն որ ժամանակէ մը վեր Հալէպի Նաւրատտինն սուլթանին քովը կը կենար, եղբօրը մահը լսելով՝ սուլթանէն խնդրեց որ իր զօրացը մէկ մասն իրեն տայ, որպէս զի երթայ զԹովմաս վռնտէ եւ Կիլիկիայի աէրութիւնն ինքն առնու՝ եւ ասոր չարկութիւնն անոր ընդունելի ընելու համար անոր նպաստաւոր ու հաճոյական պայմաններ դրաւ։ Նուրատտինն խնդիրքն յանձն առաւ եւ իր բանակին մեծ մասը Մլեհին յանձնեց որ երթայ ուղածը գլուխ տանի։ Արդ եկաւ Մլեհ բռնութեամբ իր հայրենեացը երկիրը մտաւ, եւ զանիկա այլազգի ու բարբարոս զօրաց ոտից կոխան ըրաւ, շատ գեղեր ու քաղաքներ ապականեց, եւ շատ տեղեր ասպատակեց։ Թովմաս ասպատակութիւններն արգելելու բաւական զօրութիւն չունենալով, մանաւանդ որ իր դէշ վարմունքովն իշխաններուն հաճելի եղած չէր, քաշուեցաւ Նորէն Անտիոք դնաց. իսկ Թոռոսին

զրկին չարամիտ մարդիկներու ձեռք իյնալով՝ սպան-նուելցան։

ԺԹ. Ալեհ աս նշանակու եղբօրը սերուխինը բռնութեամբ ձեռք ձգեց, եւ անմիջապէս Տաճարա-կանաց[1] Կիլիկիայի մէջ ունեցած կալուածներն ու ստացուածները ձեռքերնէն առաւ եւ զիրենք երկրէն դուրս վռնտեց։ Ակէ եաքը Նուբատաինին ու Թաւ-քաց ցեղին իշխաններուն հետ նորէն դաշինք դրաւ, եւ անոնցմէ օգնութիւն առած իր սահմանակից քրիս-տոնեայ իշխաններուն դէմ պատերազմի ելաւ ու շատ տեղերու տիրեց. եւ որչափ որ Թէ պատերազմի եւ Թէ առած քաղաքներուն մէջ քրիստոնեայ կը բռնէր, զամէնն ալ անհատաներու երկիր տանել կու տար եւ իբրեւ գերի կը ծախէր։ Լատինացի իշխաններն ու բաներուս ուշ կուգան առնելու համար խորհրդի ժող-վուեցան, եւ միաբան որոշեցին որ Մլեհին դէմ պա-տերազմի ելլեն, վասն զի անիկա բարբարոս Թըր-նամիներէն աւելի իրենց վնասակար ըլլալու սկսած էր։ Բայց երբ որ ան որոշուի Երուսաղէմի Թագա-ւորը լսեց, ուզեց ինքը մէջ մտնել ու բանը խաղա-ղութեամբ լմընցնել. ան վախճանաւ քանի մը մար-դով Անտիոք եկաւ ու Մլեհին դեսպան խաւրեց եւ առաջարկեց որ որոշեալ օր մը երկու կողմանէ սահմանուած տեղ մը գայ, եւ հոն իրարու հետ խօսե-լով՝ մէջերնին գանեն։ Ան վտանգ քանի մ'անգամ ըրաւ, բայց Մլեհ ամենեւին չհաւատաց. ան տեսնելով ալ Լատինական զօրքն առաւ կիլիկիա մտաւ, ու դաշ-տային տեղերն եւ անպարիսպ քաղաքներն ասպատա-կեց եւ աւարեց, ու որչափ ցորեն եւ ուրիշ երկրի բերք գտաւ, ամէնն ալ կրակի տուաւ։ Ան գործողու-թեան մէջ եղած ատենը, յանկարծ գոյժ հասաւ որ Նուբատաին իր երկիրները մտեր է ու կ'ասպա-

1 Տաճարականները տեսակ զաւուրեան համար պատե-մը զինուորական կրօնաւոր- բազմելու պարտաւորութիւն ներ էին, որոնք Ս. Երկրին ա- ունէին։

ասիկ, քանի մը բերդեր ալ պաշարեր է· շուտ մը կիլիկիայէն ելլաս եւ իր ներկիրը պաշտպանելու դնաց, որով Մլէհ իրեն ապառնայով վտանգէն զերծաւ։

Ժ·Ե· Ասիկ եաբը Մլէհ Յունաց հետ պատերազմը սկսաւ, եւ անոնց շատ վնաս հասուց։ Իրեն դէմ եկաւ նախ Միքայել Բրանաս զօրքը, բայց բան մը չկրնալով ընել, իր տեղն Ընդրոնիկոս եւ փերբենոսը խրկուեցաւ· բայց ասոնց ալ չկրցաւ երեւելի գործ մը գործել։ Անկէ ետեւ կայսրը հետզհետէ Կիլիկիայի վրայ շատ զօրապետներ խաւրեց, զորոնք Մլէհ միշտ զարկաւ ու յաղթեց։ Ամենէն ետքն եկաւ Կոստանդին Կալամանոս, եւ իր զօրացը բազմութեամբը Հայոց շատ վնաս տուաւ, բայց վերջն ինքն ալ իր առաջիններուն նման չարաչար յաղթուեցաւ ու մեծ կորստով վռնտուեցաւ։ Մլէհ ասոնց յաղթութիւններուն վրայ վստահացած՝ Նուրատտինին, Լիկայոնիայի սուլթանին ու Գաղատիայի իշխանին հետ դաշնագրութիւն մ'ընաւ եւ անոնց հետ միկտեղ Յունաց դէմ նորէն պատերազմի ելաւ։ Ան ատենը Մանուէլ կայսրը մեծ բանակով անձամբ իրեն դէմ եկաւ, բայց առանց զարնուելու իրարու դեսպաններ խաւրելով հաշտութիւն ըրին։

Երբ որ պատերազմները դադրեցան, Մլէհ իր չարասիրտ եւ անգութ բնութեամբն սկսաւ ժողովուրդը ասոտիկ չարչարել ու տառապեցընել։ Զօրքն ասոնց բանիս վրայ զայրացան ու Սսոյ մէջ զարկին զինքն սպաննելին 3 տարի իշխանութեան մէջ մնալէն ետեւ։

ԳԼՈՒԽ Լ

ՌՈՒԲԵՆ Բ.

ԺԲ. Ռուբեն Կիլիկիայի իշխան կը դրուի (1174)։ Անտիոքի իշխանէն կը բռնուի ու կը բանտարկուի։ Իր Լեւոն եղբայրը զինքը կ'ազատէ։ Ռուբեն իշխանութենէն կը հրաժարի (1185) եւ Լեւոնն իր տեղը գնելով՝ ինքը վանք կը քաշուի։

ԺԲ. Ա՛լեքսիոս սպաննուելէն ետքը՝ Հայոց իշխաններն անոր Սեւփանէ եղբօրը որդին Ռուբենը կանչեցին եւ իրենց գլուխ ու իշխանապետ դրին, որովհետեւ թագաւորութեամբ վարեց եւ իր իմաստութեամբն ու բարութեամբը շատ անուանի եղաւ։ Իր ժամանակը Կիլիկիա արտաքին թշնամւոց յարձակումէն ազատ մնաց եւ ժողովուրդն երջանիկ հանգստութիւն մը վայելեցին։

Իր իշխանութեան առաջին տարիները, Պեմունդ Անտիոքին իշխանն իրեն հետ բարեկամութիւն հաստատեց, ու Տարսոն քաղաքը՝ զոր որ ինքը Յոյներէն առած էր, ետկով իրեն ծախեց, որովհետեւ Տարսոն Ռուբենին երկրին մէջ եւ Անտիոքէն շատ հեռու բլլալով՝ ինքը չէր կրնար զանիկա դիւրաւ կառավարել։ Բայց շատ առեն չանցաւ առանց բարեկամութիւնն ապրեցաւ, որուն պատճառն եղաւ Հեթում՝ Լամբրոն բերդին իշխանը։ Ասիկա չնչին բանի մը համար Ռուբենին հետ թշնամանալով՝ Ռուբեն անոր վրայ գնաց ու Լամբրոնը պաշարեց։ Հեթում նեղն ինկաւ եւ ազատութեան ուրիշ հնարք չգտնելով՝ Պեմունդի գաղտուկ մարդ խաւրեց եւ օգնութիւն խնդրեց։ Իշխանը չուզեց Ռուբենին դէմ յայտնի պատերազմ բանալ, ասոր համար նենգութեան ձեռք զարկաւ, որուն գործիք առաւ իր անոր հետ ունեցած բարեկամութիւնն, եւ շատ մ'անոր դեսպան խաւրելով՝ կոչունքի հրաւիրեց։ Ռուբեն բանէ

մը կասկած չունենալով՝ եկաւ անոր քովը գնաց, բայց յանկարծ Պեմունդին մարդիկը վրնըը բռնեցին եւ Անտիոքի մէջ բանտարկեցին։ Պեմունդ երբ որ տեսաւ որ իր նենգութիւնն այսպէս դիւրաւ յաջողեցաւ, միտքն ուրիշ խորհուրդ մ՚ինկաւ, այսինքն Ռուբենին բոլոր երկիրները իր տակը նուաճել. կը կարծէր որ Կիլիկիա անտէրունչ մնացած ըլլալով՝ կրնայ իր առ խորհուրդն ալ դիւրութեամբ գլուխ տանիլ։ Բայց բանն իր կարծածին պէս չկատարուեցաւ. վասն զի Լեւոն, Ռուբենին եղբայրն՝ անոր բռնուելուն վրայ զայրացած՝ ժողվեց Հայոց զօրքն եւ երկիրը թշնամեաց դէմ քաջութեամբ պաշտպանեց եւ անոնց իր սահմանէն անցնելու թոյլ չտուաւ. նաեւ Լամբրոնի իշխանէն ալ՝ որն որ եղբօրը բռնուելուն բուն պատճառն էր, վրէժ առնելու համար, գնաց անոր բերդը սաստիկ պաշարեց եւ այնչափ նեղը ձգեց որ Հեթում ստիպուեցաւ իրմէ թողութիւն խնդրել ու հաշտութիւն ընել։ Ակէ եաքը Պեմունդին շատ ատակ խաբելով՝ եղբայրն ազատեց ու Կիլիկիա բերաւ։

Ռուբեն նորէն իր աթոռը դառնալով՝ սկսաւ ժողովուրդն աւելի եւս հոգալ ու խնամել, եւ գանոնք միշտ խաղաղ ու հանգիստ պահելու փոյթ ունեցաւ։ Ա՛ս եղանակաւ 11 տարի իշխանութիւնը վարելէն եաեւ, կառավարութիւնն իր Լեւոն եղբօրը ձգեց, եւ ինքը վանք քաշուեցաւ կրօնաւոր եղաւ, ուր կենացը մնացած քիչ ժամանակը ճգնութեամբ եւ առաքինի գործքերով անցընելով՝ բարի մահուամբ վախճանեցաւ ու Դրազարկ վանքը թաղուեցաւ։

ԳԼՈՒԽ Ը.

Լ Ե Ւ Ո Ն Բ.

ԹՒ. Լեւոնին իշխանութեանն առաջին տարիներն ըստ գործքերը. Ղռնեայ սուլթանին յաղթելն, Խաւբիա պատառն աթբեկն եւ Հալէպի սուլթանին վրայ ըստ յաղթութիւնը (1186). ԹՂ. Ասորեաց մէջ պատահածները. Փրկդրիկոս կայսեր Ասիա արշաւելն ու Լեւոնին անոր զօրաց ըստ օգնութիւնը. ԹԹ. Լեւոնին թագաւոր պսակուիլը (1198). Ի. Անտիոքի իշխանութեան յաջորդութեան պատճառաւ Լեւոնին ու Տրիպոլոյ կոմսին մէջ ծագած գժտութիւնը (1199). Տաճարականաց Լեւոնին դէմ ըրածները. Լեւոնին անոնց դէմ ելլելն եւ Իննովկենտիոս Գ. քահանայապետին թուղթ գրելը. Գասդոն դղեկին խնդիրը. Լեւոն իր թշնամեաց երկիրը կ'ասպատակէ. Ղռնեայ սուլթանին վրայ յաղթութիւն կ'ընէ եւ Հռոմ քահանայապետին դեսպան կը խաւբէ. ԻԱ. Իննովկենտիոս քահանայապետը Սոփրեա ու Պետրոս կարդինալներն Անտիոքի խնդրոյն դատաւոր կը կարգէ. Լեւոն Նորէն Անտիոքի վրայ կը յարձակի. Տաճարականներն Հայոց դէմ նենգութիւն կ'ընեն, Լեւոն զանոնք Կիլիկիայէն դուրս կը վռնտէ. ԻԲ. Պետրոս կարդինալը Լեւոնն եւ իր երկիրը կը նզովէ. Հայոց կաթողիկոսը չընդունի նզովքն հրատարակել. Սոփրեացն Լեւոնն ու Տրիպոլոյ կոմսն իրարու հետ հաշտեցընելու ջանքը. կոմսին անոր անսալ չուզելն ու Լեւոնին նորէն քահանայապետին դիմելը (1205). քահանայապետին Անտիոքին խնդիրն ուրիշ դատաւորներու յանձնելը. ԻԳ. Անտիոքայ վեճին դադրիլը (1211). ԻԴ. Լեւոն Կիպրոսի թագաւորին աղջկանը հետ կը պսակուի (1210). իրեն դարանող թշնամիներուն կը յաղթէ եւ զՀեթում՝ Լամբրոնին ապստամբ իշխանը կը բռնէ. ԻԵ. Հալէպի սուլթանը Կիլիկիա կը յարձակի. Լեւոն անոր կը յաղթէ (1212). ԻԶ. Լեւոնին Ղռնեայ սուլթանին հետ ըստ պատերազմին ու հաշտութիւնը (1216). ԻԹ. Լեւոնին մահն (1219) եւ իր թագման համար եղած հակառակութիւնը.

ԹԻ. Լեւոն՝ Ռուբենին եղբայրն, որ ար անոր կենդանութեան առնէր Կիլիկիայի իշխանութեան գահն ելած էր, իր քաջութեամբն եւ աստուածապաշտութեամբն իր նախորդներէն աւելի փառաւոր եւ անուանի եղաւ, եւ իր իմաստութեամբ՝ հարեւնեայր

ազրութիւնը մեծցուց ու պայծառացուց: Իրեն սահմանակից իշխաններուն դէմ պատերազմի ելաւ եւ անոնց շատ քաղաքներուն տիրեց. շատերն ալ իրեն հարկատու ըլսալ, որով իր թշնամիներուն ահարկու եղաւ: Լեւոնին աս յաղթութիւնները Պոնտոսի սուլթանը տեսնելով՝ սկսաւ կասկածիլ որ գուցէ անիկա ղէնքն իր վրայ ալ կը դարձնէ. անոր համար զօրքը ժողվեց եւ յանկարծակի Կիլիկիա յարձակեցաւ, յուսալով որ զանիկա անպատրաստ գտնելով՝ կրնայ յաղթել ու նուաճել: Լեւոն թէպէտ եւ թշնամւոյն զօրութեանը հաւասար պատրաստութիւն չունէր, բայց իր անվեհեր քաջութեամբը քովն եղած քիչ զօրքով անոր դէմ ելաւ եւ յաղթեց. սուլթանն ալ խառնուրդին մէջ հայ զօրքէն զարնուեցաւ մեռաւ: Լեւոն անկէ դէպ ի արեւմուտք դարձաւ եւ խաւարիա գաւառը նորէն իր իշխանութեան տակ նուաճելէն ետեւ, արեւելեան կողմը քալեց եւ հոն ալ շատ քաղաքներու տիրեց. եւ որովհետեւ Հալէպի ու Շամի սուլթանը մեծ պատրաստութեամբ Կիլիկիայի վրայ կու գար, անոր վրայ դնաց եւ զարկաւ վռնտեց: Ցերութիէն այսպէս ամէն կողմանէ ընդարձակելէն եւ ապահովցնելէն ետքը, բոլոր մտադրութիւնն երկիրը բարեկարգելու դարձուց, ու շատ շինութիւններով զանիկա զարդարեց: Սահմանագլուխները շատ ամրոցներ ու դղեակներ շինել տուաւ որ ազրութիւնը թշնամւոյն յարձակմանէն պաշտպանուի. տեղ տեղ ուրկանոցներ հաստատեց եւ բոլոր բորոտները՝ որոնք յաւուրս անդարման մնացած էին, անոնց մէջ ժողվեց եւ անոնց առատ ուճիկ կապեց. շատ ալ վանքեր շինել տուաւ, եւ ամենուն մանաւանդ մեռաք հաստատեց:

ԺԲ. Այդ ան ժամանակն որ Կիլիկիա իր արքունի եւ հսկող իշխանին խնամակալութեանը տակ, խորին խաղաղութիւն մը կը վայելէր, Ասորիքի ու Պաղեստինի կողմերն ահագին պատերազմի մը մէջ կը ծփար:

Որովհետեւ ասոնք ատենները Սալատին Եգիպտոսի սուլթանը սաստիկ զօրանալով՝ լատին իշխաններուն մէջ ծագած խռովութենէն եւ երկպառակութենէն առիթ առած, ահագին պատրաստութեամբ անոնց վրայ յարձակեցաւ, եւ քանի մ՚անգամ անոնց յաղթելէն ետքը, Երուսաղէմն ալ առաւ ու Պաղեստինի եւ Ասորւոց մեծ մասին տիրեց։ Ա՛ս բոլորէն լուրը Եւրոպայի թագաւորներուն հասածին պէս՝ նորէն անհամար խաչակիր զօրք պատրաստեցին, եւ Փրեդերիկոս Ա· Գերմանացւոց կայսրն անոնց գլուխն անցած՝ Ասիա արշաւեց, քանի մը տեղ պլաղդի իշխաններուն զօրքը ղարկաւ եւ յաղթութեամբ յառաջ գալով՝ Ղոնեա քաղաքն ալ առաւ։ Անկէ Լեւոնին դեսպան խաւրեց եւ հրաւիրեց որ ինքն ալ զօրքն առած՝ խաչակրաց բանակը գայ, որպէս զի միաբան Ս· Երկիրն երթան եւ զանիկա թշնամւոյն ձեռքէն ազատեն. կաթողիկոսին ալ աս բանիս յորդորիչ ըլլալու համար մանաւանդ դեսպան խաւրեց։ Լեւոն արդէն ասկէ յառաջ Կղեմէս Քահանայապետին իրեն ու կաթողիկոսին գրած նամակներն առած ըլլալով՝ երբ որ դեսպաններն ալ եկան եւ կայսեր հրաւէրը ծանուցին, շուտ մը կաթողիկոսը Ցարսոն կանչեց եւ անոր հետ մէկտեղ Միսիս քաղաքը գնաց, ու կայսեր նամակ մը գրելով ծանոյց որ ինքը Միսիսի մէջ իր գալուն կը սպասէ։ Նոյն ատենը լուր առաւ որ կայսերական բանակին կեդրոնը պակսեր է, եւ զօրքը մեծ նեղութեան մէջ են. անմիջապէս Սիլիկիայէն ամէն կողմը հրաման խաւրեց եւ շատ պաշար ժողվել տալով՝ կայսեր խրկեց։

Փրեդերիկոս Լեւոնին իրեն ըրած օգնութեան վրայ սաստիկ ուրախացաւ, եւ անոր թուղթ մը գրելով խոստացաւ որ զինքը թագաւոր պսակէ, ու բանին յառաջ շարժելով՝ Խաւրիա մտաւ, ուր Լեւոն՝ կաթողիկոսին հետ զինքը դիմաւորելու գնաց։ Բայց դեռ հոն չհասած՝ կայսեր աղէտալի մահուան գոյժն

առաւ. վասն զի Փրեդերիկոս լուացուելու համար Սե-
լեւկիայի առջեւէն անցնող դեռը մանելով եւ չկրնա-
լով ջրին սաստկութեանը դէմ դնել, հոն խղդուեցաւ:

ԺԹ. Այս դժբախտ դէպքը Թէպէտ եւ բոլոր Հայոց մեծ տրտմութիւն պատճառեց, որոնք անյագ բաղձանքով իրենց սիրելի իշխանին թագաւորական պսակով պսակուելուն կը սպասէին, բայց քանի մը տարի եւեթ իրենց տրտմութիւնը փարատեցաւ եւ բաղձանքնին մեծ փառաւորութեամբ կատարուեցաւ: Վասն զի Լեւոն իր ամէն կողմանէ ունեցած յաջողութիւնները տեսնելով՝ եւ Փրեդերիկոս կայսեր խոստումն ալ միշտ միտքն առնելով, իր իշխանութեան հետ խորհուրդ բռնեւ եւ Կեղեստինոս Գ. Քահանայապետին դեսպանի ձեռքով նամակ մը խրկեց, եւ անկէ խնդրեց որ իրեն թագաւորական պատիւ տայ. նամակ մ'ալ Հենրիկոս Զ. կայսեր՝ Փրեդերիկոսին որդւոյն խրկեց, որուն մէջ անոր Հօրն ըրած խոստումը յիշեցընելով կը խնդրէր որ ինքը նոյն խոստման կատարիչն ըլլայ: Քահանայապետը Լեւոնին դեսպանը սիրով ընդունեցաւ, եւ կայսեր Հաւանութեամբը Մոգունտիայի արքեպիսկոպոս Կոնրադոս կարդինալին փառաւոր թագ մը տուաւ ու Կիլիկիա խրկեց որ զԼեւոն Տանդիսիւ թագաւոր պսակէ: Լեւոն Կոնրադոսին Կիլիկիա Հասնելին իմացածին պէս, ամէն մծծաւոր գաւառները դեսպան խաւրեց ու բոլոր եկեղեցական եւ աշխարհական մեծամեծներն հրաւիրեց որ գան իրեն օծման Տանդէսին ներկայ ըլլան: Շուտ մ'ամէն կողմանէ ռահվանք եպիսկոպոսներ, վանականներ եւ երեւելի իշխաններ եկան Տարսոն՝ Կիլիկիայի նոյն ժամանակուան մայրաքաղաքը ժողովուելան, եւ Մկրտութեան տօնին օրը քաղքին Ս. Սոփիա մայր եկեղեցւոյն մէջ մեծ ու փառաւոր Հանդիսութեամբ Լեւոնը թագաւոր օծեցին: Օծման Հանդէսը լմընալէն եւեթ, Կոնրադոս զԼեւոն Անտիոքի Պետնդ իշխանին հետ Հաշտեցընելու եաեւէ եղաւ,

որովհետեւ քանի մը տարի յառաջ ան երկու իշխանաներուն մէջ թշնամութիւն մը ծագած էր, Լեւոն պիտի մնար բանտարկած եր, եւ իր անխոնջ չանքովը գլուխ տարաւ, եւ անոնց մէջ բարեկամութիւն հաստատեց:

Լեւոնին թագաւոր պսակուիլն երբ որ շրջակայ ազգաց իշխանները լսեցին, ամէնն ալ ուրախակցութեան համար անոր դեսպաններ ու ծանրագին ընծաներ խրկեցին. նաեւ Ալէքս Անգեղոս Յունաց կայսրն ալ փառաւոր թագ մը խրկեց:

Լեւոն արքայական աթոռն ելլածին պէս՝ սկսաւ աերութիւնը նոր կարգի մը մէջ խոթել եւ անոր թագաւորական կերպարանք տալ: Նախ արքունի քահանայապետը փոխեց ու Սիս քաղաքը աերութեան մայրաքաղաքն ըրաւ, եւ հոն իր անուանքն ու պատկերովն առաք սպրեւ սկսաւ: Պալատին պաշտօնեները բարեկարգեց եւ շատ նոր թագաւորութեան հարկաւոր պաշտօնատեղիներ դրաւ: Ա՛ս ամէն բան կարգի դնելէն ետքը, հարկ համարեցաւ իր Հռոմայ քահանայապետէն ընդունած պատուոյն համար՝ անոր իր շնորհակալութիւնը նշանով մը յայտնել. եւ որովհետեւ կեզեսարիոյ նոյն տարին վախճանած էր, անոր յաջորդն Ներկենտիոս Գ.ին յարգութեան ու հպատակութեան նամակ մը եւ շատ մեծագին ընծաներ խրկեց: Ա՛ս առթով նաեւ Գրիգոր կաթողիկոսն ալ քահանայապետին հպատակութեան նամակ գրեց, որոնց իննովը կենտիոս նոյն տարին պատասխան տուաւ:

Ի՛ Ա՛ս թղթակցութիւնն եղած տարին, յանկարծ Անտիոքի իշխանութեան յաջորդութեան պատճառաւ մեծ վէճ մը ծագեցաւ՝ որն որ երկար տարին շատ վնասներու եւ արիւնհեղութեան պատճառ եղաւ: Վէճին բուն պիտիը Ռայմոնտոս իշխանին մահուանէն անմիջապէս ետքն սկսաւ: Որովհետեւ ան Ռայմոնտոս պիտի մնար Անտիոքայ տիրող իշխանին որդին էր եւ Լեւոնին եղբօրը աղջկանն Ալիզային հետ ամուս-

նայած ըլլալով՝ անկէ Ռուբէն անունով որդի մ՚ու-
նեցած էր։ Երբ որ ծանր հիւանդութենէն մը բռնուե-
ցաւ եւ խմացաւ որ մահը մօտ է, կանչեց իր հայրն եւ
աղաչեց որ յաջորդութեան իրաւունքն՝ որն որ ըստ
օրինաց իրեն կ՚իյնար, իր որդւոյն Ռուբենին տայ։
Հայրն անոր աղաչանքն ընդունեցաւ, եւ որդւոյն
մահուանէ ետքը, Ռուբենն իր առջեւը կանչելով՝
բոլոր իր ազգութեան իշխաններուն առջին հրատա-
րակեց որ անիկա իր յաջորդը պիտ՚որ ըլլայ։ Ասկէ
ետքն ամենուն ալ խոչն եւ աւետարանի վրայ հաւա-
տարմութեան երդում ընել տուաւ։ Բայց Տրիպոլսի
կոմսը՝ վախճանեալ Ռայմոնտոսին եղբայրը, կարծե-
լով՝ թէ եղբօրը մեռնելէն ետեւ Անտիոքի իշխանու-
թիւնն իրեն կ՚իյնայ, եւ աս գործքով ինքն իր իրաւ-
ունքէն զրկուեցաւ, Տաճարականաց եւ Ասպնջականաց
հետ միաբանեցաւ եւ Լեւոնին դէմ պատերազմի
ելաւ, որովհետեւ անիկա Ռուբենին գլխաւոր պաշտ-
պանն էր. եւ քանի մ՚անգամ անոր հետ գարնուելէն
ու յաղթուելէն ետեւ, զէնքն Անտիոքի վրայ դար-
ձուց, եւ իր հայրը Պեմունդն եւ անոր հաւատարիմ
մնացող իշխաններն անկէ վռնտեց։ Ասկէ ետքը
քաղքին բնակիչները սուտ խօսքերով համոզեց որ
իշխանութեան օրինաւոր ժառանգն ինքն է, նաեւ
շատ ստակ տալով հաւանեցուց որ իրենց տիրոջն
ըրած երդումներնուն դէմ՝ իրեն հաւատարմութեան
երդում ընեն։ Լեւոն աս բանիս լուրն առածին պէս,
զօրքն առաւ Անտիոք աճապարեց, Պեմունդը նորէն
իր աթոռը նստեցընելու համար. եւ միանգամայն
Ոսպերդոս Մարկատեանը Հռոմ քահանայապետին
խաբեց եւ ամէն բան տեղն ի տեղը պատմելով՝
դատին որոշումն անոր յանձնեց։

Երբ որ ինքը Տրիպոլսոյ կոմսին հետ կը պատերազ-
մէր որ զանիկա Անտիոքէն վռնտէ, իր դեսպանը Հռո-
մէն դարձաւ ու քահանայապետէն նամակ մը բերաւ,
որուն մէջ Ինոսենտիոս կը խոստանար որ դատն իր

նոյն օրերն արեւելք գալու հրեշտակներուն կը յանձնէ. միանգամայն կը յորդորէր որ պատերազմի գան, մինչեւ որ հրեշտակները գան որոշելու։ Պետպանն ասոնց նամակին հետ Ս. Պետրոսի դրօշն ալ բերաւ, զորն որ քահանայապետն իրեն ընծայ կը խրկէր, պատուէր տալով որ զանիկա միայն անհատներու դէմ բռած պատերազմներուն մէջ գործածէ։ Եւ որովհետեւ նոյն ատենները Գաւդոն դղեկին պատճառաւ Լեւոնին ու Տաճարականաց մէջ ալ գժտութիւն մը ծագած էր, քահանայապետը թագաւորին ասոնց համար ալ զատ նամակ մը գրեց, որով անոր խրատ կու տար որ նոյն դղեակը Տաճարականաց ետ դարձնէ. վասն զի զանիկա սարակինոսներէն իրենցմէ առած եւ եղբը խաչակրաց նոր արշաւանքէն վախնալով թող տուած էին, զորն որ Լեւոն գաւարկ գտնելով՝ իր զօրքովը բռնած էր, համարելով որ անիկա յաւաջադոյն Մլեհին իր հօրը հօրեղբօրն էր։ Բայց ասոնց նամակը Տաճարականաց առաջնորդին խրկեց որ Լեւոնին տայ։ Զատ նամակ մ՚ալ գրեց քահանայապետը Տրիպոլսոյ կոմսին ու պատուիրեց որ ուրիշին իրաւունքէն ետ կենայ։ Բայց ասոնց պատուէրն օգուտ մը չըրաւ, ու խնդիրն երթալով աւելի եւս սաստկացաւ։ Վասն զի Տրիպոլսի կոմսն եւ Անտիոքացիները աւանելով որ չեն կրնար իրենք առանձին Լեւոնին զօրութեանը դէմ դնել, Ղռնեայի Ռուգնատին սուլթանին դեսպան խրկեցին եւ անոր հետ դաշինք դնելով՝ որոշեցին որ ինքը մէկ կողմանէ, իրենք ալ միւս կողմէն Լեւոնին վրայ ելլեն եւ զանիկա բոլորովին յաղթահարեն։ Լեւոն ասոնց բանս խմանալուն պէս լրտեսներ խրկեց որ կոմսին դեսպաններն բռնեն, որոնք զանազան հնարքներով զանոնք ձեռք ձգեցին ու բռնադատելով՝ իրենց դեսպանութեան վախճանն յայտնել տուին։ Ասոր վրայ թագաւորը սաստիկ բարկացած՝ նորէն Անտիոքի վրայ քալեց եւ հակառակորդներուն երկիրն երեք ամիս շարունակ աւերշրկեց.

բայց եաքն անոնց հետ առժամանակեայ զինադադար մը հաստատելով՝ բոլոր գրքովը Անեայի սուլթանին վրայ դարձաւ՝ որն որ ահագին բանակով դէպ ի Կիլիկիա յառաջ կու գար: Տաճարականաց ալ 20,000 բիւզանդեան ոսկի խաբեց որ գան իրեն հետ միանան եւ մկտեղ հասարակաց թշնամին վանեն: Անոնք յօժարութեամբ յանձն առին եւ մինչեւ Անտիոք եկան, Լեւոն ալ զանոնք դիմաւորելու համար նոյն կողմերը գնաց, սակայն անոնց առաջնորդը քահանայապետին Գաստոնի համար գրած նամակին իրեն տուաւ: Ասոր վրայ թագաւորը նոյն առաջնորդին հետ խօսելով՝ մէջերնին որոշեցին որ երկու կողմն ալ քահանայապետին հրեշտակ խաբուին եւ աս գաղտին որոշումն ալ անոր յանձնեն: Տաճարականներն երբ որ այլազգեաց ահագին զօրութիւնը տեսան, չուզեցին Լեւոնին հետ անոնց դէմ պատերազմի երթալ, ու խաբած զօրքերնին ետ կանչեցին: Լեւոն ազաչեց որ գոնէ ինքը թշնամւոյն վրայ գացած ատեն, իրենք Կիլիկիան պահպանեն: Տաճարականներն աս ալ յանձն չառին: Բայց թագաւորն իր բանակովը թշնամւոյն յաղթեց, եւ անմիջապէս Տէւտոնեան կարգէն Գեռներիոս զինուորը նամակով մը քահանայապետին խրկեց, եւ ամէն բան պատմելով՝ Տաճարականաց եւ Անտիոքացիներուն ըրածներուն վրայ տրտունջ ըրաւ:

ԻՆՉ· Քահանայապետն՝ ինչպէս որ իր նամակին մէջ խոստացած էր, Անտիոքի խնդրոյն դատաստանը Սոփրեան ու Պետրոս կարդինալներուն յանձնեց, զորոնք ինքն հրեշտակութեամբ արեւելք կը խաբէր: Ասոնք երբ որ Ասիա եկան, Լեւոնին եւ Անտիոքացւոց մէջ պատերազմը նորէն աւելի եւս սաստկութեամբ սկսած էր: Սոփրեա անմիջապէս սկսաւ իրեն յանձնուած պաշտօնն ի գործ դնել, եւ որովհետեւ Լեւոն Անտիոքին առջեւը բանակ դրած՝ քաղաքը կը գարնէր, անոր ազաչեց որ քիչ մը ժամանակ պատերազմը դադրեցնէ, մինչեւ որ իրեն հետ խօսի· Լեւոն

3 օր դիւապատար ընդհանէց եւ նոյն միջոցին Սոփրեա իրեն դարմ՝ զինադադարն 9 օր ալ երկարնել առաւ։ Բայց կարդինալն ամէն չանքը պարապի դնաց, վասն զի թէպէտ եւ Լեւոն ինքը զինքը բոլորովին անոր պատասանին յանձնեց, եւ անոր որոշմանը պէս ծռելու պատրաստ ցուցուց, բայց Հակառակորդ կողմն ամէն լատին իշխաններն իրեն կոմնակից ունենալով՝ Սոփրեային պատասխան առաւ որ ան խնդիրը ոչ քեզի ոչ ալ Հռոմայ եկեղեցւոյն կը վերաբերի, եւ այսպէս կարդինալը բան մը չկրնալով ընել Մարգաւտ քաղաքը դնաց։ Լեւոն տեսնելով որ խընդիրը դատաստանաւ որոշելիք չունի, ուզեց ինքն իր սրովն որոշել, ուստի Անտիոքին վրայ յարձակում բրաւ եւ գիշերանոց անոր պարսպին մէկ կողմանէ նեբա մտաւ, բայց խմնալով որ շատ արիւն պիտի թափուի, քաղքին հայրապետեր կանչել տուաւ եւ աղաչեց որ իրեն ու քաղաքացւոց մէջ միջնորդ ըլլայ ու Հաշտութիւն ընել տայ։ Գնա ան խօսակցութիւնն ըլլալու առենը, յանկարծ Տաճարականներն՝ որոնց հետ Լեւոն հաշտութիւն բրած էր, սկսան աշտարակներէն Հայոց զօրքին վրայ նետ թափել եւ անոնց շատ վնաս տուին, միանգամայն Հալէպի սուլթանին հետ դաշինք դրին եւ դանիկա ալ Թադաւորին դէմ հանելնին։ Ասոր վրայ Լեւոն զայրացած՝ Կիլիկիա դարձաւ, եւ անմիջապէս իր տէրութեանը մէջ գտնուող Տաճարականաց կալուածներն ու առացուածները ձեռքերնէն առնելով՝ զանոնք ալ իր երկրէն դուրս վռնտեց։

ԻԲ. Նոյն ժամանակը Պետրոս կարդինալն Անտիոք եկ՝ անկէ Կիլիկիա եկաւ Սոփրեային անկատար թողած գործը յառաջ տանելու համար, եւ Լեւոնին ու Տաճարականաց մէջ ծագած նոր վէճ տէրութիւնն իմնալով՝ ուզեց նախ զանիկա խաղաղցնել։ Բայց որովհետեւ ինքն ուղիղ վերջիններուն կողմն էր, անձամբ Լեւոնին եկաւ եւ առիթ եղ որ Տաճարականաց

ինչքը նորէն իրենց դարձընէ, որուն Լեւոն պատասխան առաւ. Պատրաստ եմ քու հրամանդ կատարելու, միայն աս պայմանաւ որ Տաճարականներն ասկէ ետքը Անտիոքի խնդրոյն մէջ չխառնուելու խօսք տան: Բայց անոնք աս պայմանն յանձն չառնելով՝ Թագաւորն ալ անոնց կալուածներն ետ դարձընել չուզեց: Պետրոս քանի մ՚անգամ ալ թէ նամակով թէ դեսպանի ձեռքով ղԼեւոն ստիպելով՝ երբ որ միշտ նոյն պատասխանն առաւ, քանի մը եպիսկոպոսաց հետ ժողովք ըրաւ, ու զԹագաւորն եւ բոլոր անոր երկիրը նզովեց. Բայց հանեցաւ կաթողիկոսին ալ հրաման խրկեց որ աս նզովքն իր վրճակին մէջ հրատարակէ: Կաթողիկոսն պյալլաձ՝ իր արքեպիսկոպոսները ժողովքի կանչեց, եւ անոնց հետ խորհուրդ ընելով որոշեց որ նզովքը չհրատարակէ. Լեւոն ալ քահանայապետին բողոքեց: Սոփրետ կարդինալը Պետրոսին աս գործքին վրայ շատ դժկամակեցաւ, եւ ինքը մէջ մտնելով՝ նոյն կարդինալին հետ մէկտեղ Լեւոնը Տաճարականաց հետ հաշտեցուց:

Պետրոս ասկէ ետքն Անտիոքի խնդրոյն ձեռք զարկաւ ու շատ չանաց որ երկու կողմն ալ դատն իրեն եւ Սոփրետին յանձնեն. բայց երբ որ անկարելի եղաւ, յանուն քահանայապետին պատուիրեց որ պատերազմին երկու կողմանէ ալ դադրեցընեն, եւ դարձաւ Ակկոն քաղաքը գնաց: Հոն Երուսաղէմի Թագաւորին եւ ուրիշ մեծամեծ իշխաններուն հետ խորհուրդ ընելով՝ որոշեցին որ ամէնը մէկտեղ երկու կողման ալ դեսպան խրկեն եւ ստիպեն որ զերեզք առնուց պայմանի իրենց դատաստանին յանձնեն, եւ իրենց վճիռն հաստատուն պահելու երաշխաւորութեան համար պատանդ տան. եւ որ կողմն որ աս բանս յանձն չառնու, ամէնը մէկտեղ անոր դէմ ելլեն ու հալածեն, նաեւ եկեղեցական նզովքով ալ պատժեն: Ա դեսպանութեան ընտրեցաւ Արեմնացւոց եպիսկոպոսն, որուն ձեռքը կարդինալները նամակ մը տուին հակառակող կողմանց

ցուցնելու համար. Հրաման ալ առին որ ելլէ անոնցմէ մէկն իրենց անասլ չուզէ, անմիջապէս իրենց կողմանէ պահիկ նզովէ: Լեւոն կարգինալաց դեսպանը մեծարանօք ընդունեցաւ, եւ յանձն առաւ 40 օր դիւանադարձ ընել, նաեւ դեսպան ալ խրկից որ իր կողմանէ խօսի. իսկ հակառակորդ կողմը կարգինալաց պահանջածը յանձն չառաւ, եւ՝ ուր անճամբ ուրիշ ալ դեսպանով ուզեց անոնց հետ խօսիլ: Ան առանց Լեւոնին դեսպանը կարգինալներէն պահանջից որ բան իրենց որոշմանը Տրիպոլոյ կոմսը նզովքն եւ անոր օգնութիւն ընելէն ետ կենան. բայց Պետրոս պատասխանեց պատճառանքներով ասոնք բանէս ետ կեցաւ: Սոփրետ տեսնելով որ Լեւոնին դեսպանին խնդրածն արդար եւ իրաւացի է, որովհետեւ Ակկոնի մէջ Երուսաղէմի թագաւորին եւ այնչափ իշխանաց միաբան հաւանութեամբն որոշուած էր որ իրենց չսեպուղը պատժուի, կ'ուզէր որոշումն ի գործ դնել, բայց Պետրոս առնեւելին անոր չհաւանեցաւ, եւ այսպէս խնդիրը դարձեալ չկրցաւ որոշուիլ:

Ասոր վրայ Լեւոն նորէն քահանայապետին թուղթ գրեց, եւ ամէն բան կարգաւ պատմելէն ետեւ՝ Պետրոսին վրայ քանքարտեցաւ որ միշտ հակառակորդին կողմը կը բռնէ եւ արդար դատաստան չընէր, եւ ազաչեց որ իր դատն ուրիշ արդար մարդիկներու յանձնէ, որոնք խնդիրն անաչառութեամբ որոշեն: Քիչ մը ետքն երկու կարդինալներուն կոստանդնուպոլիս երթալ Տարկ ըլլալով՝ Ինոսկենտիոս անոնց տեղ քանի մը վանահայրներ եւ իշխաններ Անտիոքի խնդրոյն դատաւոր կարգեց, եւ անոնց պատուէր խաբեց որ երկու կողմն ալ խրատեն որ կամ իրարու հետ միաբանին, կամ խնդիրը դատաւորաց յանձնեն որոնք մինչեւ երեք ամիս որոշեն. եւ կամ իրենք անճամբ քննեն ու որոշումն տան: Իսկ թէ որ ասով ալ չկրցաղներ, երկու կողմն ալ Հռոմ փաստաբաններ խաբեն եւ դատն ինքն անճամբ կարէ: Միանգամայն պա-

[illegible] Ինարթքի վէճին դադրելու մասնաւոր առիթներ, Լեւոն Կիպրոս կղզին անցած եւ Հռոմկլայի կղզոյն թագաւորին քրոջը հետ պսակուած էր։ Քիչ մը ետքն երբ որ թագուհւոյն ազգականներուն պղտլութիւն ընելու համար նորէն Կիպրոս գնաց, իր թշնամիներէն խմանալով՝ շատ պատերազմական նաւերով զարմանալի որ գինքը բռնեն։ Թագաւորն ասոր բանէն տեղեակ չըլլալով՝ առանձին նաւով մը ետ դառնալու առեն, Թէնամիք վրան յարձակեցան. բայց անկից շուտ մը Նորէն Կիպրոս դառնալով՝ անկէ պատերազմական նաւեր առաւ ու Թէնամեայ վրայ քալեց, անոնց նաւերէն շատերն ընկղմեց, մնայածը ցրուեց եւ յաղթական Կիլիկիա մտաւ։ Հոն հասածին պէս լսեց որ Հէթում՝ Լամբրոն բերդին իշխանն իր հեռաւորութիւնն առիթ առնելով՝ ապստամբեր է եւ թագաւորական երկիրները կ'ասպատակէ. անոր դէմ գնաց խաբեց ու յորդորեց որ Նորէն հնազանդի, բայց երբ որ անկից չանասց, թագաւորը գինքն իր երկու որդիներուն հետ բռնել բանտարկեց, ու Լամբրոն բերդն եւ ապստամբին բոլոր կալուածները յարքունիս գրաւեց։

Իե. Հազիւ թէ ասոր վրայ քիչ մը առեն անցաւ, նոր Թէնամի մը գինքը պատերազմի ասպարէզը կանչեց։ Ասիկա էր Ղայասէտտին Ղազի Հալէպի սուլթանն՝ որն որ Զատկի տօնին օրերը մեծ բանակով Կիլիկիայի սահմանները գալով՝ գէսպաններու ձեռքով Լեւոնին այսպէս պատգամ խաբեց. Թէ որ ինծի չես հնազանդիր եւ հարկ չես տար, բոլոր գօրքովս երկիրդ կը մտնեմ, ժողովուրդդ անխնայ կը ջարդեմ եւ ամբոխելեան օրերդ սգոյ ու տրտմելեան օրեր կ'ընեմ։ Թագաւորը սուլթանին արշաւանքն եւ իրեն գէսպան խաբէբն յառաջագոյն խմանալով՝ հրաման տուաւ իր ծառաներուն որ գէսպաններուն դիմացն երթան, եւ զանոնք զանազան պատրուակներով ասդին անդին պտըտցընեն։ Իակ ինքը զօրքը ժողվեց յանկարծ սուլթանին բանակին վրայ հնկաւ, որն որ անհոգ նստած՝

իր դեսպաններուն եւս դառնալուն կը սպասէր: Ա-
ռաւօտկալ յարձակումն ամոր զօրաց մէջ սաստիկ վախ
մը ձգեց, որոնք պղպղած ու շփոթած՝ ամէն բան
թող տուին ու փախչելով կեանքերնին ազատելու
նայեցան. սուլթանն ալ աս խռովութեան մէջ հազիւ
կրցաւ փախչիլ եւ ազատիլ: Հայոց զօրքը թշնամւոյն
եւեւէն ինկան, շատերը գերի բռնեցին մնացածը ցիր
ու ցան ըրին, եւ դարձան անոնց պարապ թող տուած
բանակը կողոպտեցին: Լեւոն յաղթանակաւ դարձաւ
եկաւ Կիլիկիա եւ զօրքին հրաման տուաւ որ թշնամ-
ւոյն վրանները գետի մը քով՝ կանգնեն, անոնց դրօշ-
ները վրաններուն դրան առջեւը անկեն, եւ աւար առած
գէնքերնին ու պատերազմական կարասիքնին անոնց
մէջ շարեն: Անկէ ետեւ կանչել տուաւ սուլթանին
դեսպաններն եւ անոնց իրենց տիրոջը բանակը ցու-
ցուց, որոնք սարսափած՝ թագաւորին ոտքն ինկան եւ
աղաչեցին որ իրենց կեանքը շնորհէ: Լեւոն զանոնք
թող տուաւ որ երթան, ու սուլթանին իրմէ ուզած
հարկէն շատ աւելի ինքն անոր վրայ դրաւ:

ԻԶ· Լեւոն նոյն յաջողութիւնը չունեցաւ քանի
մը տարի ետքը Ղոնեայի Ագէտոին Գայդաւուզ սուլ-
թանին հետ բռնած պատերազմին մէջ: Վասն զի երբ
որ Գայդաւուզ մեծ բանակով մը Կիլիկիա արշաւեց
եւ կապան բերդը պաշարեց, Լեւոն պատրաստու-
թիւն չունենալով՝ անոր դէմ պղտիկ գումարտակ
մը խրկեց, պատուէր տալով որ միայն պաշտպա-
նողական պատերազմ ընեն եւ թշնամւոյն յառաջ
գալն արգելուն, մինչեւ որ ինքը բոլոր զօրքը ժողվէ
եւ իրենց օգնութեան գայ: Բայց անոնք Գայդաւու-
զին բանակին հասածնուն պէս, առանց թագաւորին
սպասելու յարձակողական պատերազմի սկսան եւ
թշնամւոյն բազմութենէն յաղթուելով՝ շատերը ջար-
դուեցան, ու Կոստանդին աւագ պարոնը, Կոստան-
դին՝ Լամբրոնի իշխանին որդին, Կեռսակ Մամլայի
իշխանն եւ ուրիշ շատ երեւելի իշխաններ գերի

բռնուեցան։ Ան դժբախտութեան գոյժը Լեւոնին շանթի հարուածի պէս եկաւ, բայց անիկա ինքը զինքը զօրացընելով՝ շուտ մը քովի զօրքին հրաման տուաւ որ ճամբայ ելլեն. ինքն ալ անոնց գլուխն անցած յարձակեցաւ մնաւ Գայգաւզին երկիրը, շատ տեղեր ապականեց եւ բիւրաւոր գերի բռնեց։ Սուլթանն իր յաղթութեանն ուրախութիւնը կատարած առնը՝ բօթաբերներն եկան իրեն իր երկրին վճռակը պատմեցին. շուտ մը Սիլեկիան Թոզուց իր երկիրն աճապարեց, եւ Հոն Լեւոնին հետ հաշտութիւն ընելով՝ իրարմէ առած գերիները ետ դարձուցին։

ԻԷ· Այսպիսի քաջութիւններով եւ խմաստուն կառավարութեամբ 34 տարի իր տէրութիւնը վարեց Լեւոն յաղթող թագաւորը. 13 տարի իբրեւ իշխանաց իշխան եւ ազգապետ տիրեց, իսկ թագաւորական պսակով պսակուելէն ետքը 21 տարի, ու Սիս քաղքին մէջ վախճանեցաւ, իրեն յաջորդ եւ ժառանգ ընտրելով իր մէկհատիկ աղջիկը Զապէլ, զոր որ մանաւորապէս Կոստանդին աւագ պարոնին եւ Աստան իշխանին յանձնեց։ Բոլոր ժողովուրդն՝ որն որ իր խնամակալութեան տակ հանգիստ եւ երջանկութիւն վայելած էր, զինքը կորնչցընելուն համար շատ ցաւեցաւ ու խորունկ սգոյ մէջ մնաւ. նոյնպէս զօրքն որ անոր առաջնորդութեամբն այնչափ յաղթութիւններ բրած էին, անկէ զրկուելնուն համար սաստիկ ցաւեցան, եւ երկայն ժամանակ ամենուն սիրտը տխրութիւն մը պատած էր։ Մեծ հակառակութիւն եղաւ իր մարմինը թաղելու պատճառաւ, վասն զի ոմանք կ'ուզէին որ Սիս մայրաքաղաքին մէջ թաղուի, իսկ ոմանք կ'ըսէին թէ Ակներ վանքը տարուի՝ զոր որ Լեւոն շատ կը սիրէր։ Բայց ետքը մտածելով որ նոյն վանքը Սիլեկիայի սահմանին վրայ ըլլալով՝ կրնան իր թշնամիները մարմինը գերեզմանէն հանել եւ այրել իրենց անկէ կրածներուն վրէժն առնելու համար, միաբանեցան եւ փառաւոր յու-

զարկաւորութեամբ Սիսի մէջ թաղեցին եւ վրան գեղեցիկ շէրիմ մը շինեցին, եւ միայն սիրան Ակնեյ վանքը տարին։

ԳԼՈՒԽ Թ

ԶԱՊԷԼ ԹԱԳՈՒՀԻ ԵՒ ՓԻԼԻՊՊՈՍ

ԻԸ. Յուբեն Անտիոքին իշխանը Լեւոնին թագաւորութիւնը ձեռք ձգելու համար Կիլիկիա կու գայ (1219)։ Կոստանդին իշխանը վհատ կը բռնէ։ Զապէլ հօրը կը յաջորդէ (1220) եւ Փիլիպպոս իշխանին հետ կը պսակուի։ Փիլիպպոս բանտի մէջ կը մեռնի (1225)։ Զապէլ Սեւեւկիա կը փախչի, Կոստանդին զանիկա Սիս կը բերէ եւ իր հեծեծմ որդւոյն հետ կը պսակէ (1226)։

ԻԸ. Թէոդիջ եւ Լեւոն իր մեռնելէն յառաջ իրեն յաջորդն որոշած էր, բայց այնպէսով ալ յաջորդութեան պատճառաւ մեծ խռովութիւն ծագեցաւ։ Յուբեն Անտիոքին իշխանը՝ զոր որ Պեմունդ իշխանը նոյն քաղքէն վռնտած էր, երբ որ Լեւոնին մահը լսեց, աճապարեց Կիլիկիա եկաւ, յուսալով որ թագաւորութիւնն ինքը կրնայ առնուլ։ իշխաններուն մէջէն ալ Վահրամ ապարապետն եւ ուրիշ քանի մը երեւելիներ անոր կողմն բռնեցին։ Կոստանդին մեծ իշխանն՝ որն որ Զապէլին խնամակալ դրուած էր, աս խռովարարը զսպելու համար, շուտ մը թագաւորական պօրքը ժողվեց եւ գնաց Տարսոն քաղքին մէջ անոր դէմքին սաստիկ ջարդ մը տուաւ, եւ զինքն իր կողմնակից իշխաններովը բռնեց։ Ասկէ ետքը Զապէլը թագաւորական գահը նստեցուց եւ Պեմունդ Դ. Անտիոքի իշխանին փիլիպպոս որդին անոր փեսայացնելով՝ Հայոց թագաւոր անուանեց։

Փիլիպպոս 4 տարի թագաւորութիւնը վարելէն ետեւ, սկսաւ արքունական պալատը կողոպտել եւ անոր ծանրագին զարդերն ու գանձերը, նաեւ թագաւորական թագն՝ Անտիոք իր հօրը խաբեց։

Զօրքն ասս բանիս վրայ սաստիկ զայրացան ու բռնե-
ցին զինքը բանտ դրին, եւ առիւզէին որ Անտիոք
խրկածներն ետ բերել տայ· բայց իր Տէրն ոչ
գանուք ետ տուաւ, ոչ ալ արդին բանտէն ազատե-
լու փոյթ բրաւ, եւ այսպէս անիկա բանտին մէջ
տառապանօք մեռաւ: Ան առեն Կոստանդին իշ-
խանն ուզեց կաթողիկոսին եւ միւս իշխաններուն
հաւանութեամբն իր Հեթում որդին Զաւակին հետ
պսակել ու թագաւորեցընել· բայց թագուհին ասոր
ամենեւին չհաւանեցաւ եւ ելաւ Սելեւկիա քաղաքն՝
իր մօրն ազգականներուն քովը գնաց: Կոստանդին
շատ աշխատեցաւ որ զանիկա համոզէ, բայց երբ որ
անկարելի եղաւ, ժողվեց զօրքն ու գնաց Սելեւկիա
պաշարեց, մինչեւ որ քաղաքացիք նեղը մնալով՝
առիւսւեցան թագուհին անոր ձեռքն յանձնել:
Զաւակ տեսնելով որ մեծ խռովութեան պատճառ
պիտ՝որ ըլլայ, յանձն առաւ Կոստանդինին ուզածը
կատարել եւ անոր հետ Սիս մայրաքաղաքն եկաւ,
ուր Հարսանեաց հանդէսը կատարուելէն ետեւ՝ Հե-
թում Հայոց թագաւոր օծուեցաւ, որուն թագադիր
եղաւ Կոստանդին իշխանը՝ Լամբրոն բերդին իշխա-
նին որդին:

ԳԼՈՒԽ Ժ

ՀԵԹՈՒՄ Ա.

Ի Թ. Հեթում թագաւորական գահը կը նստի (1226) եւ գանազան բարեկարգութիւններ կ'ընէ։ Թաթարները դէպ ի Կիլիկիա յառաջ կու գան. Հեթում անոնց հետ բարեկամութեան դաշինք կը դնէ։ Լամբրոնին իշխանին ապստամբիլը, Հեթումին անոր հետ ըրած պատերազմները։ Լ. Հեթում թաթարաց ինքնակալին կ'երթայ (1253), եւ անոր հետ բարեկամութեան դաշինք կը դնէ։ Ղոնեայի սուլթանին դէմ պատերազմի կ'ելլէ եւ կը յաղթէ։ Հեթումին թաթարաց օգնութեան երթալն եւ Ասորիքի մէջ ըրած պատերազմները։ ԼԱ. Եգիպտացւոց Կիլիկիա արշաւելը, Հեթումին որդւոյն անոնց դէմ ելլելը. Թորոսին մեռնիլն ու Լեւոնին գերի բռնուիլը։ Լեւոնին ազատիլը (1269). Հեթումին թագաւորութենէ հրաժարիլն ու վանք մտնելը (1270), եւ իր մահը։

Ի Թ. ՓԻԼԻՊՊՈՍԻՆ մահուան երկրորդ տարին Լեւոն Բ. ին գահը նստաւ անոր արժանաւոր յաջորդ Հեթում Ա. առաջ ու քաջասիրտ պատանին, որն որ իր հնչակաւոր նախորդին երեւելի գործքերուն նմանելու բարի նախանձ մ'ունենալով՝ աթոռն ելած օրէն տէրութիւնը բարեկարգելու եւ պայծառացընելու ձեռք զարկաւ։ Իրեն ատ բարի փափաքին օգնական ու գործակից ունեցաւ իր իմաստուն ու գործունեայ Հայրն, որուն տէրութեան ամէն գործքերն յանձնած էր։ Կոստանդին ուզելով ամէն բանէն յառաջ որդւոյն թագաւորութիւնը ներքուստ հաստատել, իր երէց որդին Ամբատը բոլոր զօրաց վրայ սպարապետ դրաւ։ Կոստանդին թագադիր իշխանն ալ դարձեալ Լամբրոն բերդին հրամանատար բրաւ, յուսալով որ ատով զանիկա կը շահի եւ անկէ եաեւ թագաւորութեան հաւատարմութեամբ կը ծառայէ։ Ամհմանակից ազգայ իշխաններուն, եւ մանաւանդ Ղոնեայի Ալայեատին սուլթանին հետ՝ որն որ Լեւոնին մահուանէ

եաքը Կիլիկիա յարձակած ու քանի մը քաղաքներ առած էր, խաղաղութեան ու բարեկամութեան դաշինք դրաւ։

Կիլիկիա այսպէս խաղաղութիւն վայելած ատեն, բուն Հայաստան Թաթարաց արշաւանքներէն սաստիկ նեղութեան մէջ էր. ասոր համար ան կողմերը բնակող Հայերը դունդագունդ Կիլիկիա ական գալ, զորոնք Հեթում իր խնամակալութեան տակն առաւ եւ իր տերութեան քաղաքներուն մէջ տեղաւորեց։ Թաթարներն ամէն տեղ իրենց դէմ ելլողներուն յաղթելով՝ կամաց կամաց Կիլիկիայի սահմանները մօտեցան։ Անոնց դէմ ելաւ Ղայաեէտտինի քէյխիւսրեվ՝ Ղոնեայի սուլթանը, բայց չարաչար յաղթուեւով փախաւ. իր մայրն եւ ընտանիքն ալ Հեթումին քովը փախան ապաւինեցան։ Հեթում տեսնելով որ Թաթարներն ամէն կողմ նուաճեցին եւ իր սահմանը հասան, շուտ մ'անոնց Բաչու զօրապետին շատ ընծաներով դեսպան խաւրեց ու խնդրեց որ իրեն հետ բարեկամութեան դաշինք դնէ։ Զօրապետը թագաւորին ուզածը յանձն առաւ, միայն պահանջեց որ Ղայաեէտտինին ընտանիքն իր ձեռքը տայ։ Հեթումին շատ ծանր եկաւ ասոր պայմանը, բայց մեծագոյն չարիքներէ վախնալով՝ զանոնք ականայ Բաչուին յանձնեց։

Ի՛երեւայ որ Հեթումին ու Ղայաեէտտինին մէջ բարեկամութեան դաշինք մը կար, որուն յիշատակին համար գուցէ տպուած է ան նշանաւոր ատակն՝ որն որ մինչեւ հիմա կը գտնուի։ Ասոր մէկ երեսը կայ Հեթում Ա. հեծած ու ձեռքը թագաւորական գաւազան, որուն շրջանակը գրուած է ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՑՈՑ. իսկ երկրորդ երեսին մէջ տեղն ասոր գրուածը կայ غياث السلطان الاعظم والدنيا كيخسرو بن كيقباد ... ՂԱՅԱԵԷՏՏԻՆ ԻՒ ՔԷՅԽՍՐԵՎ ԶԱՒԱԿ ՔԷՅԿՈՒԱԴ "Ազատ տէր պաշտպան աշխարհի եւ հաւատոյ քէյխիւսրեվ որդի քէյքուադատայ„ եւ անոր շրջանակը ضرب بسيس سنه اربعين و ستمائة ՀԱՐԵԼ Է ՍԻՍ, ՅԱՄ ՎԵՑՀԱՐԻՒՐՈՐԴԻ ՔԱՌԱՍՈՐԴԻ„։

Հեթում Թաթարաց կողմանէ ապահովեալն պէս բոլոր զօրութեամբ Լամբրոնի Կոստանդին իշխանը հնազանդեցընելու եւեւէ եղաւ՝ որն որ իրեն դէմ ապստամբած էր եւ երկիրը կը խռովէր: Շատ աշխատեցաւ թէ ինքը թէ իր հայրը Կոստանդին որ զանիկա սիրով ու քաղցրութեամբ նուաճեն, բայց ապարատմէն իր յամառութեան մէջ մնաց: Ան ատեն Թաթարաց զօրքը բարկութեամբ բորբոքած՝ զօրքն առաւ անոր վրայ գնաց եւ ամէն երկիրները գրաւելէն ետեւ՝ Լամբրոնը պաշարեց: Կոստանդին նեղն իյնալով՝ Թաթարին դեսպան խրկեց ու խոստացաւ որ կը հնազանդի եւ իր որդին պատանդ կու տայ: բայց Հեթում ամենեւին չհաւանեցաւ: Ապստամբ իշխանն ատոր վրայ զայրացած՝ Ղայսաէտտինին քովը փախաւ որն որ Հեթումին հետ սաստիկ թշնամացած էր իր ընտանիքը Թաթարաց մատնելուն համար, եւ անկէ շատ զօրք առնելով՝ յանկարծ Կիլիկիա մտաւ, երբ որ Թագաւորական զօրքը տեղերնին ցրուած էին, ու սկսաւ շատ աւեր եւ ապականութիւն ընել եւ բիւրաւոր մարդիկ անխնայ կարդել: Բայց Թագաւորը շուտ մը զօրքը նորէն ժողվելով՝ եօթն անգամ զանիկա չարաչար զարկաւ եւ դարձեալ իր բերդին մէջը խոթեց, ուր ապստամբը փակուած մնաց:

Ի. Ամէն եղբը Հեթում իր իշխաններուն հետ խորհուրդ ընելով՝ որոշեց որ ինքն անձամբ Թաթարաց մեծ ինքնակալին երթայ եւ անոր հետ մշտնջենաւոր խաղաղութեան ու բարեկամութեան դաշինք հաստատէ: Բայց իրմէ յառաջ իր Սմբատ եղբայրը՝ Հայոց սպարապետը խրկեց որ անկէ հրաման խնդրէ, որն որ գնաց դեսպանութիւնը կատարեց, եւ չորս տարիէն հրամանն առած ետ դարձաւ: Բայց Հեթում ճամբայ ելլելու պատրաստուած ատենն, ինքնակալը մեռաւ եւ անոր յաջորդեց Մանգու խանն. ուստի Թաթարաց զօրապետին ձեռքովը նոր ինքնակալէն ալ իրեն երթալու հրաման խնդրեց, եւ երկրորդ տարին հրամանն ըն-

դունելով՝ եւս Ամելէք քաղաքը գնաց։ Հոն Մանուէլ Հայոց Թագաւորին փառաւոր ընդունելութիւն բրաւ, եւ անոր խնդիրքները լսելով՝ որոնց գլխաւորներն էին Թաֆարաց ու Հայոց մէջ հաստատուն սէր ու բարեկամութիւն կապուիլ. իր ուղած առիւծն իրեն օգնութիւն խրկել, եւ Թուրքաց իրմէ առած տէրերն ետ առնուլ եւ իրեն տալ, ամենուն ալ հաւանեցաւ, եւ մանաւանդ հրովարտակաւ հաստատեց։ Ակէ եառքը զանիկա իր Հուլաւուն եղբօրը հետ՝ որն որ գօրքով Սարակինոսաց դէմ կ'երթար, պատուով Կիլիկիա խաբեց։

Հեթում երեք ու կէս տարի տէրութենէ դուրս ձգալէն եառեւ, նորէն իր աթոռը դարձաւ եւ անմիջապէս Ղսնեայի Ագզէտտին սուլթանին դէմ պատերազմի ելաւ, որն որ իր Թաֆարաց հետ բարեկամութիւն հաստատելուն վրայ բարկանալով՝ Կիլիկիա արշաւած էր։ Զարկաւ ցրուեց անոր բանակն եւ շատ քաղաքներ՝ որոնց մէջ նաեւ Գերմանիկ ու Պեհեսնիի բերդերն ալ ձեռքէն առաւ։ Երկու տարի եառքը Հուլաւուն զօրապետէն իրեն հրաւէր եկաւ որ զօրքն առած Ուռհա քաղաքը գայ, որպէս զի միաբան Ս. Երկրին վրայ երթան ու Սարակինոսաց ձեռքէն ազատեն, ինչպէս որ ինքը Հեթում Թաֆարաց ինքնակալէն խնդրած էր։ Թագաւորը շուտ մը 40,000 հետեւակ ու 12,000 ձիաւոր զօրքով գնաց Հուլաւունին հետ միացաւ, եւ անոր խորհուրդ տուաւ որ նախ Հալէպի վրայ քալէ, ուր Մէլիք Նազար սուլթանը կը տիրէր, եւ զանիկա նուաճելէն եառքն, Երուսաղէմի վրայ երթայ։ Հուլաւուն ասոր խորհուրդին հաւանեցաւ եւ բոլոր զօրութեամբը Հալէպը զարնելով՝ քիչ ժամանակուան մէջ առաւ. սուլթանն ալ բոլոր ընտանիքովը բռնեց Պարսկաստան խաբեց։ Անկէ եառքը Հայոց Թագաւորին՝ աւարին մեծ մասն ու Կիլիկիայի մօտ շատ բերդեր պարգեւեց եւ Երուսաղէմի վրայ երթալու պատրաստուեցաւ. բայց նոյն ժամանակը

լուր առաւ որ Մանգոյ մեռեր է, ուսաի շուտ մը զօրքն առաւ ետ դարձաւ, եւ միայն Կիպրղայ զօրապետն, կամ՝ քան ոմանց իր Ապաշա որդին 20,000 զօրքով Ասորւոց երկիրը թողուց որ քրիստոնէից օգնէ ու Ս. Երկիրը Սարակինոսաց ձեռքէն ազատէ:

ԱՆ. Թաթարաց զօրքին այսպէս ետ քաշուելէն Եգիպտացւոց փնտռելտար սուլթանը Համարձակութիւն առած՝ մեծ պատրաստութեամբ Ասորիք արշաւեց, Կիպրղային յաղթեց եւ շատ քաղաքներ՝ նաեւ Անտիոքն ալ առաւ: Ա՛ս բանիս լուրը Եւրոպա հասածին պէս Կղեմէս Դ. Քահանայապետը բոլոր քրիստոնեայ թագաւորներուն նամակներ խրկեց որ նորէն Ս. Երկրին օգնութեան երթան. նամակ մ՚ալ Հեթումին խաւրեց, որով զանիկա կը յորդորէր որ նեղութեան մէջ եղող քրիստոնէից օգնութեան հասնի: Բայց նոյն ժամանակը թաթարաց մէջ մեծ խռովութիւն ծագելով՝ Հեթումին հարկ եղաւ զօրքով թաթարաստան երթալ, որով Սարակինոսաց դէմ երթալն արգելուեցաւ: Փնտռելտար երբ որ Հեթումին Կիլիկիայէն հեռանալը լսեց, իր Սմբլմոթ զօրապետը Եգիպտական բանակին մէկ մասովն անոր երկիրը խաւրեց: Լեւոն ու Թորոս՝ թագաւորին որդիքն անմիջապէս որչափ կրցան զօրք ժողվեցին եւ թշնամւոյն դէմ ելան, բայց խառնուրդին առեւծ Թորոս զարնուեցաւ մեռաւ, եւ Լեւոն Եգիպտացի զօրքէն բռնուեցաւ: Անկէ ետքն Եգիպտացիք ամէն կողմ տարածուեցան եւ շատ աւեր եւ ապականութիւն բրին. Սիս մայրաքաղաքն ալ առին ու կրակի տուին, եւ թագաւորաց ու իշխանաց գերեզմանները բանալով՝ անոնց ոսկրներն հանեցին եւ այրեցին: Հեթում ասանոյ գոյժը շատ ուշ առաւ եւ շուտ մ՚ածապարեց Կիլիկիա եկաւ. բայց թշնամին արդէն ամէն բան լմընցուցած՝ ու գերութեամբ եւ աւարով դարձած գացած էր: Շատ մեծ ցաւ պատճառեց իրեն իր որդւոյը կորուստն, անոր համար թաթարաց Ապաշա

խանը շատ յորդորեց որ իրեն հետ միանայ եւ Եգիպտացիներէն՝ որպեսզի վրէժն առնուն. բայց անիկա իր սահմանակիցներուն հետ պատերազմ ունենալով՝ չկրցաւ Հայոց թագաւորին օգնել: Հեթում երբ որ Թաթարներէն յոյսը կտրեց, պէտք գահանայապետին դիմեց եւ անկէ օգնութիւն խնդրեց, որուն գահանայապետը միխիթարական նամակ մը գրեց, եւ խոստացաւ որ կարելի եղածին չափ շուտով իրեն օգնութիւն կը խրկէ: Բայց թագաւորն իր վերութեան մէջ եղող որդւոյն յիշատակաւը միշտ տանջուելով՝ չկրնար օր մը յառաջ ազատելու համար, փնտռտուքներին դեպքան խաբեց եւ աղաչեց որ Լեւոնն իրեն դարձնեն ու մէջերնին բարեկամութեան դաշինք հաստատեն: Սուլթանը սիրով յանձն առաւ, միայն խնդրեց որ Հեթում ալ իր Յակոբատար բարեկամը՝ զոր որ թաթարները գերի բռնած էին, անոնց ձեռքէն ազատէ եւ իրեն խրկէ, միանգամայն Հալէպ քաղաքն ալ իրեն դարձնէ: Թագաւորը շատ մ'անոր խնդիրքը կատարեց, եւ այսպէս Լեւոնը պերութենէ ազատելով՝ տարի մը եւ տասն ամիս Եգիպտոս մնալէնետեւ Կիլիկիա դարձաւ: Մեծ ուրախութիւն պատճառեց թէ Հեթումին եւ թէ բոլոր ժողովրդեան արքայորդւոյն գալուստը, եւ անոր Կիլիկիա մտնելը յաղթանակի հանդէսի մը նման եղաւ: Ամէն իշխանները՝ թագաւորին հետ անոր դիմացը գացին ու մեծ փառաւորութեամբ առին Տարսոն բերին:

Ասոր վրայ տարի մ'անցնելէնետեւ Հեթում թագաւորութենէն հրաժարեցաւ, եւ սէրութիւնը Լեւոնին յանձնելով՝ ինքը վանք մտաւ կրօնաւոր եղաւ. անոնն ալ փոխեց Մակար դրաւ, ու քիչ ժամանակէն բարի մահուամբ վախճանեցաւ, 46 տարի թագաւորելէնետեւ, եւ մարմինը Դրազարկ վանքը թաղուեցաւ:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

ԼԵՒՈՆ Գ.

ԼԲ. Լեւոն հօրը մահուան ցաւէն կը հիւանդանայ։ Տարսոնի ԱՂ թագաւոր կ'օծուի (1270)։ ԼԳ. Իշխանները Լեւոնին դէմ դաւաճանութիւն կ'ընեն, թագաւորը զանոնք կը բռնէ։ Փնտուխատր Կիւկիկիա կը յարձակի ու կ'ասպատակէ (1274)։ Տարսոն քաղաքը կ'առնուի։ ԼԴ. Կիւկիկիա պատահած դէպքերը. Փնտուխատրին նորէն Լեւոնին վրայ գալը, Հայոց թագաւորին անոր յաղթելը (1276)։ ԼԵ. Լեւոն Ղռնեայի սուլթանին կը յաղթէ. Եդիպտոսէ դէմ թաթարաց օգնութեան կ'երթայ (1282) եւ թաթար զօրապետին երկչոտութեամբն՝ յաղթութիւնը կը կորսընցընէ։ Լեւոնին մահը (1284)։

ԼԲ. ԼԵՒՈՆ հօրը մահուանը վրայ սաստիկ տրտմելով ու ցաւելով՝ դեռ թագաւորական գահը չնստած՝ ծանր հիւանդութենէ մը բռնուեցաւ եւ անկողնին մնաւ. ասոր համար ամէն մնատուր աղգայ իշխաններն, եւ նոյն իսկ Թաթարաց խանն եւ Եդիպտոսի սուլթանը զինքը մխիթարելու համար դեսպաններ խաւրեցին։ Նաեւ Հայ իշխաններն ալ շատ աշխատեցան որ անոր տրտմութիւնը փարատեն եւ թագաւոր օծել տան, բայց աշխատութիւններն պարապի գնաց։ Հաղիւ երեք աւիւռ եառը արքայորդւոյն հիւանդութիւնն ու տրտմութիւնը մեղմացաւ, եւ ան ատեն թագաւոր օծուելու հաւանութիւն տուաւ. ուստի կաթողիկոսն ու բոլոր եկեղեցական եւ աշխարհական մեծամեծները Տարսոն քաղաքը ժողվուեցան եւ մեծ փառաւորութեամբ օծման հանդէսը կատարեցին։

Լեւոն գահն ելածին պէս բարերարութեան ու բարեպաշտութեան գործքերու ձեռք զարկաւ։ Ամէն իրեն դէմ յանցանք ընողներու ընդհանուր թողութիւն շնորհեց, աղքատաց առատ ողորմութիւն բաշխեց եւ անոնցմէ շատերուն ամէն օր թագաւորական սեղանէն կերակուր կը բաժնէր։ Իր մեծ ուրախու-

թիւնն ուրիշներուն բարիք ընել էր, որով իր ժամանակին ամէն կարօտեալներն աղէկ գարման ու միխթարութիւն գտան: Լեւոն նաեւ արքունիքն ալ շատ զարդարեց, պաշտօնեաները շատցուց ու զօրաց ռոճիկն աւելցուց: Ուսման եւ ուսումնականաց ալ շատ սէր ունենալով՝ իր ժամանակուան գիտունները կը յարգէր եւ ամենուն առատ վարձք կու տար, որոնց համար մասնաւոր տեղեր ալ շինել տուաւ: Ամէն հայերէն գրքերէն շատ օրինակներ գրել տուաւ եւ ամէն տեղ տարածեց որ կարդալ ուզողները կարող ըլլան գիւրաւ գտնել. եւ տեղ տեղ դպրոցներ բանալ տուաւ, աղուց բարոյական ու մտաւոր կրթութեան համար: Եկեղեցիներուս եւ եկեղեցականաց ալ շատ շնորհքներ ըրաւ, եւ շատ տեղեր նորոգեց:

ԼԹ· Բայց առաքինի ու բարեպար թագաւորին այս ամենայն՝ ժողովուրդն երջանիկ ընելու եւ երկիրը հանգիստ պահելու ջանքը, ներքին եւ արտաքին թշնամիներէն եւ բնական պատահարներէն շատ արգելքներ գտաւ: Իր թագաւորութեան երկրորդ տարին, իշխաններն եւ նոյն իսկ իր ազգականներն իրեն դէմ ոտք ելան եւ ուզեցին զինքը դաւել. բարեբախտութեամբ բանը շուտով երեւան ելաւ ու Լեւոն կարող եղաւ անոնց գլխաւորները դեռ իրենց չար խորհուրդը կատարելու չսկսած՝ բռնել: Բայց իր գիտութեամբն անոնց ամէնն ալ առանց պատիժ մը տալու ազատ թողուց, միայն իրենց բերդերն եւ ամրոցները ձեռքերնէն առաւ որ նորէն ապստամբութեան խորհուրդ չունենան:

Ներքին խռովութեան երկիւղն այսպէս փարատելու ատենը, միւս կողմանէ եգիպտական զօրքը Թիւրքերուն եւ Արաբացիներուն հետ միացած՝ իրենց փնտռտելատար սուլթանին առաջնորդութեամբը յանկարծ Կիլիկիա մտան: Լեւոն սկսաւ պատրաստութիւն տեսնել որ անոնց դէմ ելլէ, բայց իր անհաւատարիմ իշխանները չուզեցին իրեն հնազանդիլ եւ միաբան

թշնամւոյն դէմ երթալ, որով թագաւորն ալ սաստիկ պատեցաւ ամուր տեղեր քաշուիլ եւ երկիրը թշնամւոյն առջեւը բաց մնաց: Ասոնք կատաղի զօրքն եւ անսահման լեալ ամէն կողմ տարածուեցան, անպարիսպ քաղաքները թալանեցին, բնակիչները ջարդեցին եւ շատ տեղեր այրեցին: Ուզեցին նաեւ Սիս բերդաքաղաքն ալ առնուլ ու կործանել, բայց մէջինները սաստիկ քաջամարտութեամբ դէմ դրին եւ զանոնք վռնտեցին, ուր քանի մը հազարաւոր մը սաստիկ արիւնթափութեամբ պատերազմելով եգիպտական զօրաց մեծ վնաս տուաւ եւ անոնց զօրապետն ալ սպաննեց, թէպէտ եւ ետքն ինքն ալ զարնուեցաւ հնկաւ: Նոյն բախտը չունեցաւ Տարսոն հարուստ ու մարդաշատ քաղաքը· վասն զի չկրցնալով երկայն ատեն թշնամւոյ յարձակմանը դէմ դնել, անոնք շատ կողմերէն ներս մտան, ամէն երեւելի շէնքերն եւ եկեղեցիները կրակի տուին, անոնք թալանեցին ու բնակչաց մեծ մասը սրէ անցուցին: Անկէ ետեւ աւար առած բիւրաւոր անասուններովին եւ անհամար հարստութեամբ ու գերութեամբ եկան գացին: Լեւոնին շատ մեծ ցաւ պատճառեց աս ասպատակութիւն ըրած վնասներն ու ժողովրդեան խեղճութիւնն, եւ ամենուն առատ ողորմութիւն ու պարգեւ բաշխելով վշտացեալ ժողովրդեան շատ մեծ մխիթարութիւն եղաւ:

ԼԱ· Աս աղէտալի դէպքին յաջորդեցին դժբախտ պատահարներն, որոնք գլխած թագաւորին սրտին շատ ցաւ ու տրտմութիւն պատճառեցին: Արքայորդւոց մէկուն մահն աս դժբախտութեանց սկիզբն եղաւ, եւ անկէ ետեւ իրարու ետեւէ եկան թագաւորին ծանր հիւանդութիւնն, իր աղկան մահն՝ որն որ իր դեռ հիւանդ պառկած ատենը վախճանեցաւ, սաստիկ ժանտամահն որ շատ կոտորած ըրաւ, եւ երկրին անբերութիւնը: Բայց առաքինի թագաւորն իր ցաւերուն մէջ արիութիւնն ամենեւին չկորսընցուց եւ աս ամէն բան իբրեւ Աստուծոյ ձեռքէն ընդունե-

լով՝ համբերութեամբ տարաւ, որով երկնից այցելութիւնն ալ իր վրայ զարձուց եւ անկէ ետեւ իր գործքերուն մէջ մեծ յաջողութիւն ունեցաւ։

Եգիպտոսի Փնաուխատար սուլթանին իր առաջին անգամ բռած յաղթութենէն համարձակութիւն առած՝ երկու տարի ետքը մեծ բանակով Նորին Կիլիկիայի վրայ գալեց, եւ զօրքը զանազան առաջքներ բաժնելով՝ ամէն կողմ սփռեց որ ասուրեն ու քանդեն. բայց առ անգամ բանն առաջին անգամէն շատ տարբեր վախճան ունեցաւ։ Լեւոն տեսնելով՝ որ թշնամին ամենայն համարձակութեամբ իր ասպատակութիւնը կը կատարէ, շուտ մ'իր կարգադրութիւններն ընելով զօրքը քանի մը գումարտակ բաժնեց եւ ծերունի Սմբատ սպարապետին հետ յանկարծ անոնց վրայ յարձակեցաւ։ Եգիպտացիք նոյն տեղերուն անտեղեակ ըլլալով՝ չկրցան Հայոց յարձակումն յառաջագոյն իմանալ եւ անոնց դէմ պատրաստուիլ. ասոր համար Հայերը զանոնք ամէն կողմանէ պաշարեցին եւ չարաչար զարկին, որոնք ժողված աւարնին մէկդի նետելու եւ զէնք առնելով՝ իրենք զիրենք պաշտպանելու սկսան։ Փնաուխատար աճապարեց իր բանակին օգնութեան հասնիլ, եւ սկսաւ յորւածները ժողվել ու կարգի խմբել, եւ փախչողները զսպել ու պատերազմելու սկսիլ. բայց ան միջոցին իրեն նետ մը գալով՝ չարաչար վիրաւորեցաւ։ Քովի մարդիկները շուտ մը զինքն առին բանակատեղը տարին, ուսկից զօրացը մնացորդովը գարձաւ Դամասկոս գնաց։ Ան յաղթութեան լուրը Թաֆարաց Ապաղա խանը լսելուն պէս Լեւոնին շատ ընծաներ խրկեց եւ զանիկա իրեն կանչեց, ուզելով Թուրքաց երկիրը՝ զոր որ ինքը պատերազմաւ առած էր, անոր յանձնել. բայց Լեւոն ան պարգեւէն հրաժարեցաւ, ցուցընելով որ իրեն շատ դժուարին է երկու թագաւորութիւն մէկտեղ կառավարել եւ այնչափ թշնամեաց դէմ պաշտպանել։ Ապա խանին խորհուրդ տուաւ որ նոյն երկիրն աղէկ

կարգի մը դնէ որ Սարակինոսներէն կարող չըլլան նո-
բէն անոր սիրել։

ԼԱ· Լեւոն Եգիպտացւոց դէմ բռած յաղթա-
թիւնէն զատ մեծ յաղթութիւն մ՚ալ Պոնտոսի սու-
թանին վրայ բռաւ, որն որ իր հեռատեսութեան
առնելը Կիլիկիա արշաւած եւ ապստամբած էր։ Ասոր
իր թշնամիներուն սիրտը վախ ձգեց, եւ անկէ ետեւ
անոնցմէ մէկը խլրտելու չհամարձակեցաւ։ Երբ որ
Կիլիկիա ամէն կողմանէ ապահովցած՝ սկսաւ խորհր-
դութիւն ու հանգիստ վայելել, Թաթարաց եւ Եգիպ-
տացւոց մէջ նոր պատերազմ մը բորբոքեցաւ, որուն
պատճառաւ նաեւ Լեւոնին ալ Տարկ երթալ նորէն
վէնք առնուլ։ Վասն զի Ապաղա խանն ուղեւով
Եգիպտացիները բոլորովին Ասորւոց երկրէն վռնտել,
իր Մանգոտամուր եղբայրը 30,000 Թաթար զօրաց
զօրավար դրած եւ աս գործքս անոր յանձնած էր։
Մանգոտամուր թշնամին մեծ զօրութեամբ մը վար-
նելու համար Լեւոնն ալ իրեն օգնութեան կանչեց,
որն որ շուտ մը զօրքն առաւ անոր քովը գնաց եւ
միասին Ասորիք մտան ու մինչեւ Համա քաղաքն
յառաջ գացին։ Սայիֆէտտին ալ Ալիի Եգիպտոսի
սուլթանը Համային մօտ դաշտին վրայ զօրքը ճակա-
տեցուցած՝ Թաթարաց գալուն կը սպասէր, եւ երբ
որ անոնք հոն մօտենալու սաստիկ զօրութեամբ վրանին
յարձակեցաւ։ Թաթարաց բանակին ալ թեւը Լեւոն
իր հայազունդ զօրքովը կեցած էր, ձախ թեւն Ամիսա
Թաթար զօրապետն, իսկ կենդրոնն ինքը Մանգո-
տամուր կը կառավարէր։ Լեւոն իր գունդը դեղնիկ
դրօշք շարած ըլլալով՝ Եգիպտացւոց ձախ թեւն ետ
մղեց եւ զանիկա բուն բանակէն բաժնելով՝ առջեւն
առաւ սկսաւ հալածել, եւ Համային անդին մինչեւ
երեք օրւան հեռու տեղ քշեց. նոյնպէս Ամիսա
թշնամւոյն աջ թեւը քայքայեց եւ մինչեւ Դարա
քաղաքն՝ որն որ պատերազմի դաշտէն երեք օր հեռու
էր, մղեց տարաւ։ Բայց Մանգոտամուր Եգիպտաց-

ւոյ Ա֊խտին քաւած գնդէն՝ որն որ իր դիմացը ճակա֊ տած էր, վախնալով՝ ետ քաշուեցաւ եւ Եփրատ գետին կողմերը գնաց: Ալֆի որ արդէն յաղթու֊ թիւնը կորսուած կը համարէր ու բոլորովին լքած էր, երբ որ ճակատուելը պարպուած տեսաւ, քովը մնացած զօրքովը բլրոյ մը վրայ ելաւ եւ նոյն տեղը բռնեց կեցաւ: Լեւոն թշնամին բոլորովին ցրուելէն ետեւ դարձաւ եկաւ ճակատին տեղը, ու Մանգոսա֊ մուրը հոն չգտնելով՝ ինքն ալ անոր ետեւէն գնաց. նոյնպէս Ալֆան երկու օր սպասելէն ետեւ, մեծ զօրա֊ պետին ետ քաշուիլը լսելով՝ ինքն ալ դնաց անոր հետ միացաւ: Ան ատենը Մանգոսամուր Թաթարներն առաւ իր տեղը դարձաւ, Լեւոնն ալ իր երկիրը խաւ֊ րեց. բայց ճամբան Հայոց զօրքին պաշարն ու ձիերուն կերակուրը պակսելով՝ շատ նեղութիւն քաշեցին. Եգիպտացւոց զօրքն ալ շատ անգամ վրանին յար֊ ձակում ըրին եւ անոնց մեծ վնաս տուին: Այսպիսի դժուարութեամբ դարձաւ եկաւ Լեւոն իր երկիրը, զօրքէն եւ իշխաններէն շատերը կորնչցնելով:

Լեւոնին Եգիպտացւոց հետ ըրած վերջին պատերազմին պատմութիւնը Յովհաննէս Հերոլը տարբեր կը պատմէ: Նախ փնտռխտարին Հայոց հետ ըրած վերջին պատերազմը դնելէն ետեւ, ուր կ'ըսէ թէ անիկա նետով մը վիրա֊ ւորուելով՝ Դամասկոս դարձաւ եւ նոյն վերքէն մեռաւ, պատմութիւնն այսպէս յառաջ կը տանի: "Փնտռխտարին յաջորդեց Հէլվիս (Ալֆի), որն որ իր ազգականին մահուան վրէժն առնելու համար դարձեալ Հայոց դէմ պատերազմի ելաւ: Սոնք պարապ տեղ մեզմէ օգնութիւն խնդրելէն ետքը, որովհետեւ բոլոր արեւմտեան աշխարհքը խռովու֊ թեան եւ երկպառակութեան մէջ էր, երբ որ լսեցին թէ Թաթարաց մէջ քաղաքային պատերազմը դադրեր է, Ապա֊ գա խանին աղաչեցին որ իրենց օգնէ: Թաթարն աղաչանքը լսեց եւ իր Մանգոգամար եղբայրը 30,000 ձիաւոր զօրքով (Հայոց) Թաթաւորին օգնութեան խաւրեց՝ որ իր զօրքն անոնց հետ միացընէ եւ Սարակինոսները զսպէ: Հէլվիս նոյն ժամանակն Համա քաղաքը պաշարած էր, որն որ Անտիոքէն ու Կեսարիայէն (Անտիոքի մօտ քա֊

զաք մը) չատ հեռու չէ, ուր Հայաստանի Հայ բնիկ ազգն ենք սատակումեցանք դէմ կը դնէին։ Նոր քր Թամարը Հայոց գնդերով հոն մտաւ գար, Սարակինոսը ևս վախի մէջ ինկաւ, յայտնի տեսնելով՝ որ Թշնամին զօրութեամբ, թուով ու ճարտարութեամբ իրմէ շատ վեր է։ Ուստի հնարքը ձեռք առաւ ու Թամար զօրագլուխին մարդ խրեց, զանիկա զանազան խոստումներով հաւանեցնելու համար որ Հայերը թողու ու մեկդի երթայ, եւ կամ թէ որ պատերազմի ալ սկսելու ըլլայ, կռուոյն սաստկացած ատենն անոնցմէ բաժնուի։ Ոսկով ատ մարդուն հաւատարմութիւնն աւրուեցաւ, որն որ շուտ մ՚ամենուն հրաման առաւ որ զարնուելու սկսին։ Հայոց Թագաւորն՝ որ պատերազմի հմուտ ու խոհեմ մարդ մըն էր, պատասխան առաւ Թէ պէտք չենք պատերազմին բախտը փորձել, այլ յապաղելով Թշնամիին Թուլացընելու ենք, որն որ աւելի աւարի փոն Թէ կրնայ յօժարութեամբ կը դիմէ. մանաւանդ որ լսուսելով իմացանք, ըսաւ, որ Սարակինոսաց պաշարն հազիւ մինչեւ երեք օր կը լսաէ։ Թամարը կը պնդէր Թէ յապաղելով յաղթութիւնը կը կորսնցընենք, վասն զի կամ Թշնամին կը փախչի ու կ՚ազատի, եւ կամ նոր օգնութիւն ընդունելով՝ զօրութիւնը կը շատցընէ։ Վերջապէս ամենը զէնքի կանչուեցան։ Պատերազմին սկիզբը Հայերն երկու Թեւերն ալ գեղեցկապէս յաղթեցին. բայց երբ որ Մանուգամար Սարակինոսաց ցրուիլն ու փախչելու նայիլը տեսաւ, շուտ մը ձին վար ցատքեց. ատ բանս տեսնելով Թամար զօրքը, նոյն ատկին սովորութեան համաձայն՝ իրենք ալ ձիերնէն վար իյան։ Հայերն իրենց ձիաւոր նիզակակիցներէն, որոնց միայն վատահացած էին, այսպէս մանուելով ու լքուելով, մանաւանդ որ նոյն միջոցին Սարակինոսն ինքզինքը ժողվեց եւ զօրութիւնն ամրողջացուց, սխրուեցան իրենց բանակը դառնալ։ Թամարն իրեւ յաղթուած Եփրատ գետին կողմը գնաց. իսկ Հայերը պատերազմին ետքն երկու օր Թշնամուին մէջ բանակելէն ետեւ, Սարակինոսներն անոնց յուսահատութեան վրայ զարմացած, Թող տուին որ ազատ երթան։ Ետքը Համայնին եւ ուրիշ քաղաքներու տիրեցին ու տեղերնին դարձան։ Ապաղա ետ դարձող Թամարները նախատելու համար, հրամայեց որ բոլոր իրենց կենաց ժամանակը կանանց զգեստ հագնին. իսկ զօրապետներն եւ նոյն իսկ իր եղբայրը զլխատել տուաւ։

Լեւոն ամէն ետեւ 7 տարի ալ խաղաղութեամբ Թագաւորեց ու բարի մահուամբ վախճանեցաւ։ Իր

առաքինութիւնները, քաղցր բնութիւնն, առատաձեռնութիւնն եւ ողբմածութիւնն՝ որով ամէն իրեն դիմողին օգնական կ'ըլլար, մհ'ուանէ եաբն ալ իր անունն անմահ ըրին։ Իր ժամանակը թէ ներքին եւ թէ արտաքին դժբախտութիւններ անդադար իրարու հետեւէ եկան, բայց իր պրկական հաստատութիւնն ամէն բանի յաղթեց։ Մեռնելէն յառաջ իրեն յաջորդ որոշեց իր Հեթում որդին, որուն իրեն արժանի կրթութիւն մը տուած էր, եւ հանգիստ սրտով լքնեցաւ իր 19 տարեան թագաւորութիւնը։

ԳԼՈՒԽ ԺՐ

ՀԵԹՈՒՄ Բ· ԹՈՐՈՍ Գ· ՍՄԲԱՏ ՈՒ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Բ·

Լ.Ջ· Հեթում հօրը գահը կը նստի (1289)։ Եգիպտացիք Ակռկիա կ'արշաւեն (1291) եւ Հռոմկլայ բերդաքաղաքը կ'առնուն։ Հռոմայ քահանայապետին յորդորելովը Լատինացիք Եգիպտացւոց դէմ կ'ելլեն ու Ակռկիայէն դուրս ելլելու կը սպրդեն։ Լէ· Հեթում թագաւորութենէն կը հրաժարի եւ կառավարութիւնն իր Թորոս եղբօրը կը յանձնէ (1293)։ Իշխանութիւնը նորէն կ'առնու, եւ քաւերուն տէսութիւն ընելու համար Թորոսին հետ Կոստանդնուպոլիս կ'երթայ (1295)։ ԼԸ· Սմբատ թագաւորութիւնը կը յափշտակէ (1296), Թորոսն սպաննել ու Հեթումին աչքերն հանել կու տայ։ Կոստանդին Սմբատը կը բանտարկէ եւ ինքը կը թագաւորէ (1298)։ Հեթումին աչքերը կը լուսաւորուին եւ նորէն թագաւոր կը դրուի (1299)։ ԼԹ· Եգիպտացիք Ակռկիայի վրայ կու գան, Հեթում անոնց կը յաղթէ։ Իր Ղազան խանին օգնութեան երթալը, Ակռկիայի ապստամբները ընկճելն եւ թագաւորութենէն հրաժարիլը (1305)։

Լ.Ջ· Լեւոն յաջորդեց իր որդին Հեթում Բ· որ ան ալ կրօնասիրական կենցաղ քան թէ թագաւորական պատուոյ բաղձանք ունենալով՝ թագաւոր օծուիլ չուզեց, այլ իբրեւ պարզ իշխան տէրութիւնը կը կառավարէր եւ կառավարութենէն աւելցած ժամա-

նակը Հոգեւոր կրթութիւններու կը զբաղէր։ Բայց առաքինի իշխանը Տաղիս քանի մը տարի կարող եղաւ տէրութիւնը խաղաղութեամբ վարել։ անկէ ետեւ Եգիպտացւոց արշաւանքն իր Հանգիստն տուին ու զինք առնելու ստիպեց։ Վասն զի Մալիք ալ Աշրաֆ Սալահատտին՝ Ալֆիին որդին Պաղեստին եւ Ասորիք արշաւելով՝ շատ տապատակութիւն ընելէն ետքը, սկսաւ դէպ ի Միլիկիա յառաջանալ։ Հեթում շուտ մը տահմանագլուխները զօրք խրկեց եւ աղէկ ամրացուց. Թաթարաց խանին ալ դեսպան խրկեց եւ անկէ օգնութիւն ուզեց։ Բայց առ կողմանէ չյոյսը պարապի երթալով՝ Նիկոզիոս Դ. Հռոմայ Քահանայապետին եւ արեւմտեան թագաւորներուն թուղթ գրեց որ շուտով իրեն օգնութիւն խրկեն։ Ինքը դէռ առ պատրաստութեան մէջ եղած առեն՝ Աշրաֆին բանակը Միլիկիա մտաւ եւ Հռոմկլայ ամուր բերդաքաղաքը պաշարեց։ Բերդականներն իրենց քաջ իշխանին առաջնորդութեամբը սաստիկ քաջութեամբ դէմ դրին. բայց թշնամիք իրենց մեքենաներովը բերդին մէկ կողմը փլուցին ու ներս յարձակեցան, քաղքին բնակիչները սրէ անցուցին, երեւելի շէնքերն այրեցին եւ ամէն բան թալանելէն ետեւ՝ Ստեփանոս կաթողիկոսն ու Յարդէն մնացած քաղաքացիները, շատ նուիրական անօթներ եւ նաեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին աջը հետերնին առին, եւ քաղաքն աւերակ թողուած դուրս ելան։

Այն ժամանակն Աշրաֆին գոյժ հասաւ որ քրիստոնէից զօրքն Եգիպտոս մտած եւ Աղեքսանդրիա պաշարած են ու մօտ են առնելու։ Ատոնք Քահանայապետին յորդորելովը Հեթումին օգնութիւն ընելու համար ժողոված եւ Եգիպտացւոց դէմ ելած էին։ Աշրաֆ ասկէ շատ չփոխեցաւ, եւ անմիջապէս զօրքին հրաման տուաւ որ Միլիկիայէն ելլեն, ու սաստիկ արտորալով եկաւ Հասան Աղեքսանդրիային առջեւն, ուր քրիստոնէից հետ զարնուելով՝ յաղթեց ու ցրուեց։ Քիչ մը ժամանակ ետքը Եգիպտոս սաս-

տիկ ժանտախտ մ՚ինկաւ եւ մեծ կոտորած ըրաւ. Աշրաֆ միտքը դնելով որ աս Հարուածն իր աւար առած Ս. Աչին ու նուիրական անօթներուն համար է, ուզեց շուտ մը զանոնք ետ խաւրել, որոնց ազատութեան համար Հեթում ալ արդէն իրեն քանի մը բերդեր տուած էր, բայց մահը վրայ գալով՝ իր յաջորդը Զինեւտաին քէֆալողայ աս բանս ի գործ դրաւ ու Հեթումին հետ հաշտութիւն ըրաւ:

ԼԲ. Ա՚ս հաշտութենէն ետքը Հեթում ուզելով իր սկսած կրօնաւորական կեանքը խաղաղ ու հանգիստ յառաջ տանիլ, աէրութիւնն իր Թորոս եղբօրը յանձնեց եւ ինքը վանք մը քաշուեցաւ. բայց Թորոս՝ եղբօրն իմաստութեանը վրայ մեծ համարում ունենալով՝ ամէն բանի մէջ անոր խորհուրդ կը հարցնէր եւ բան պիտի կը գործէր: Ասոր երկու տարուան իշխանութեան ժամանակը յիշատակի արժանի բան մը չպատահեցաւ. միայն իր քոյրը Զապէլ՝ Կիպրոսի Թագաւորին եղբօրը հետ պսակուեցաւ, որուն հարանիքին Հանդէսը Աիս քաղքին մէջ մեծ փառաւորութեամբ կատարեց: Ակէ ետքն ինքն ալ կրօնաւորական վիճակի փափաքելով՝ իշխանութիւնը նորէն Հեթումին յանձնեց եւ վանք մտաւ:

Հեթում չկրցաւ եղբօրը թախանձանքին դէմ դնել, ուստի նորէն կառավարութիւնն իր ձեռքն առնելով՝ նոյն տարին Թաթարաց Ղազան խանին գնաց ու մէջերնին եղած գաշինքը նորէն հաստատեց: Անկէ կիլիկիա դարձածին պէս Անդրոնիկոս կայսեր կոչմանէ երկու երեւելի իշխաններ իրեն դեսպան եկան, եւ խնդրեցին որ իր քոյրերէն մէկը կայսեր Միքայէլ որդւոյն կնութեան տայ: Հեթում հաւանելով եւ երկու քոյրերն ալ դեսպաններուն հետ կոստանդնուպոլիս խրկեց, որոնցմէ մեծը Մարիամ՝ կայսեր որդւոյն իսկ Թէոփանէ կամ Թէոդորա ուրիշ երեւելի յոյն իշխանի մը հետ պսակուեցաւ: Հարսանեաց Հանդէսը լմնցնալէն ետեւ, Հեթում իր Թորոս եղբօրը

հետ Սարիամ թագուհւոյն պյղելութիւն մ՚ընելու համար Կոստանդնուպոլիս գնաց, եւ Կիլիկիայի կառավարութիւնն իր Սմբատ եղբօրը յանձնեց։

ԼԸ· Թագաւորը Կիլիկիայէն հեռանալուն պէս, Սմբատ ինքը զինքը թագաւոր հրատարակեց, իշխաններն ու կաթողիկոսն ալ համոզեց որ թագաւորութեան իրաւունքն իրեն կ՚ինայ, ըսելով թէ Հեթում թագաւոր օծուած չէ այլ կրօնաւոր մըն է, եւ այսպէս հանդիսիւ օծուեցաւ եւ շուտ մ՚ալ իր անուամին ստակ տպեց. նաեւ Բռնիփակիոս Ը· Քահանայապետին ալ դեսպան խրկեց եւ անկէ Կիլիկիայի թշնամիներուն դէմ օգնութիւն խնդրեց։ Հեթում առ բաներս ամենեւին չդիտնալով՝ պյղելութիւնը կատարելէն ետեւ դարձաւ Կիլիկիա եկաւ. բայց Հայ իշխաններն անոր դէմ ելան ու վռնտեցին։ Ան անտակնկալ դէպքին վրայ Հեթում շատ պյղյղեցաւ, եւ շուտ մը Կիպրոս գնաց, անկից ալ Կոստանդնուպոլիս անցաւ որ կայսրէն օգնութիւն գտնէ. եւ երբ որ յոյսը պարապի ելաւ, Ղազան խանին դիմեց։ Բայց որովհետեւ Սմբատ յառաջագոյն անոր գացած եւ թագաւորութեանն հաստատութիւնն առած էր, ու Թաթարաց հետ աւելի եւս կապուելու համար թոխթար կնոջ մը հետ ամուսնացած էր, Հեթում ու Թորոս՝ խանին զօրքին մասնութեամբը Սմբատին ձեռքն ինկան, զոր նք շուտ մը բանտ դնել տուաւ եւ քիչ ժամանակէն զԹորոս ապաննեց ու Հեթումին աչուըներն հանեց։ Կոստանդին՝ Հեթումին չորրորդ եղբայրն ան անգթութեան գործքին վրայ սաստիկ բարկանալով՝ յանկարծ Սմբատին վրայ յարձակեցաւ եւ բռնեց բանտարկեց. Հեթումն ալ բանտին տառապանքներէն ազատեց, եւ ինքը թագաւորական գահը նստաւ։ Տարի մը ետքն Աստուծոյ նախախնամութիւնը Հեթումին առաքինութիւններուն փոխարէն՝ անոր աչքին լոյսը նորէն շնորհեց, որուն վրայ բոլոր ժողովուրդը սաստիկ ուրախանալով՝ ուզեցին զանիկա դարձեալ իր

ոչ-ոք նստեցընել։ Կոստանդին ատ չհաւատաց, այլ զայն բացած եռեւէ եղաւ որ Սմբատը բանակին հանէ եւ անոր հետ մեկտեղ Հեթումին դէմ ելլէ։ Բայց Հեթում ծագելու խռովութեան առջեւն առնելու համար, իր իշխաններուն, ծառայականներուն եւ Առաքելականներուն օգնութեամբն անոնց երկուքն ալ բռնեց Ջունայ կայսեր խաւրեց եւ ազատէց որ անոնց կաստանդնուպոլսէն դուրս ելլելու թոյլ չտայ։

ԼԹ. Հեթում ատ եղանակաւ երրորդ անգամ իշխանութիւնն առնելով՝ շուտ մը զօրքը կարգի դրաւ եւ Եգիպտացւոց վրայ գնաց, որոնք Դամասկոսի սուլթանին առաջնորդութեամբը դէպ ի Կիլիկիա կու գային. զարկաւ ցրուեց անոնց բազմութիւնը, սուլթանն ալ բռնեց Ղազան խանին խաւրեց։ Քիչ մը ետքը Ղազանէն իրեն պատուէր եկաւ որ զօրքն առնու իր քովը գայ, որովհետեւ կ'ուզէր Եգիպտոսի Մէլիք Նազար սուլթանին դէմ պատերազմի ելլել. եւ երբ որ Հեթում անոր բանակին հասաւ, խանը բոլոր զօրութեամբ Դամէս քաղաքը գնաց, ուր Մէլիք Նազար իրեն համար պատրաստ կը սպասէր, եւ անոր հետ զարնուելով՝ յաղթեց ու զօրքին մեծ մասը ջարդեց։ Ասով գոհ չըլլալով՝ ուզեց բոլոր Եգիպտոսը նուաճել, ուստի Հեթումն հետ առաք՝ հոն յարձակեցաւ եւ շատ տեղերու տիրեց. բայց նոյն ժամանակը լուր առաւ որ Պայտոն իր ազգականն ապստամբեր է եւ իր երկիրները կը խռովէ. ասոր համար յաղթութիւնը կէս թողլ տուաւ եւ բանակն առաք՝ զանիկա նուաճելու գնաց։ Ձորս տարի հարը նորէն մեծ պատրաստութեամբ Եգիպտացւոց դէմ ելաւ եւ Եփրատին քովն հասնելով՝ Հեթումն ալ իրեն կանչեց. բայց դեռ արշաւանքը չկատարեցաւ նորէն իր Իշկիրը դառնալ, որովհետեւ Պայտոն դարձեալ խռովութիւն հանելու սկսած էր. միայն իր Գոթլուղ զօրապետը քիչ մը զօրքով հոն թողուց որ Հեթումին հետ մեկտեղ Ասորիքն ու Պաղեստին Եգիպտացւոց

ձեռքէն յառնու։ Ասոնք թէպէտ եւ իսկզբան ընդ-
մին քանի մը տեղ զարկին եւ անոր մեծ վնաս ուրին,
բայց ետքն ստիպուեցան ետ քաշուիլ եւ Կիլիկացին
անդին անցնիլ, ուր Ջրին յորդութենէն զօրաց շա-
տերը խղդուեցան։ Հեթում անկէ կինուէ Ղապանին
քովը գնաց, զորն որ խանը պատուով ընդունեցաւ եւ,
կրած վնասին տեղն անոր 1000 թաթար զօրք տուաւ
Կիլիկիայի պաշտպանութեան համար, շատ ալ ոսկի
պարգեւեց եւ իր տեղը խաւրեց։

Նոյն տարին Ղազան խանը մեռաւ եւ իրեն յա-
ջորդեց Ղարպազանտ, որն որ մահմետական կրօնն
ընդունելով՝ քրիստոնէից դէմ դարձաւ. Հայոց ալ
շատ վնաս տուաւ, եւ տարի մ՚անդադար Կիլիկիայի
դաշտերն ապականեց։ Ասկէ միւս մօտաւոր ազգերն
ալ համարձակութիւն առին եւ սկսան հետզհետէ
Կիլիկիա արշաւել եւ աւպատակել։ Հեթում տես-
նելով որ երկիրն աս աւպատակներէն մաքրելու հա-
մար իր զէնքէն ուրիշ օգնական չունի, ժողվեց իր
զօրքն եւ յանկարծ 7000 այլազգի զօրաց վրայ յար-
ձակեցաւ որոնք իր երկրին շատ կողմերն աւպատա-
կած էին եւ աւարներով լեցուած ետ կը դառնային,
եւ այնպէս չարաչար զարկաւ որ 7000էն հազիւ 300 հոգի
կրցան փախչիլ, միւսները կէս մը Ջրդուեցան կէս
մ՚ալ գերի բռնուեցան։ Ա՛ս կոտորածին վրայ ասպա-
տակութիւնները բոլորովին գադրեցան. Եգիպտոսի
սուլթանն ալ Հեթումին հետ հաշտութիւն ըրաւ։

Հեթում Կիլիկիան հանդարտեցընելէն ետքն՝ իր
թոռոս եղբօրն որդին Լեւոնն իրեն տեղ թագաւոր
օծել տուաւ ու գահը նստեցուց. իսկ ինքը թագա-
ւորահայր անունն առած՝ սկսաւ դարձեալ կրօնաւորա-
կան կրթութեանց պարապիլ։

ԳԼՈՒԽ ԺԿ

ԼԵՒՈՆ Գ.

Ս. Լեւոնին գահ նստիլը (1305) եւ այլազգեաց դէմ ըրած յաղթութիւնները։ Իր եկեղեցական խնդրոյ մը պատճառաւ Թաթարներուն մտանելին ու Հեթումին եւ իշխաններուն հետ ապաննուիլը (1307)։

Ս. ԼԵՒՈՆ թագաւորական գահն ելածին պէս սկսաւ երկրին խաղաղութեանն ու ժողովրդեան հանգըստեան հոգ տանիլ. քանի մ՚անգամ իր հօրեղբօրը հետ Սարակինոսաց դէմ պատերազմի ելաւ, որոնք Կիլիկիա արշաւելու կը սպառնային, եւ անոնց յաղթեց. եւ որպէս զի զանոնք բոլորովին կարող ըլլայ նուաճել, Մամեատիայի Կոստանդին եպիսկոպոսն եւ քիչ մը ետքը Կողոսան ու Եգիպտոս դեսպանները կղեմէս Ե. Քահանայապետին խրկեց եւ անկէ օգնութիւն ուզեց։ Բայց յանկարծ ծագած եկեղեցական խնդիր մը, չէ թէ միայն իր ամէն ջանքը պարապի հանեց, այլ նաեւ իր կենացը կորսուելուն ալ պատճառ եղաւ։ Գրիգոր Է. Անտաւարզեցի կաթողիկոսն՝ իշխանութիւնն առած օրէն կը բաղձար քանի մը ծէսի փոփոխութիւն ընել. բայց միշտ մեծամեծ արգելքներ դիմացն ելլելով՝ չէր կրցած իր խորհուրդն յառաջ տանիլ։ Երբ որ Լեւոն գահ ելաւ եւ Կիլիկիա խաղաղութեան մէջ էր, Գրիգոր նորէն իր խորհուրդը դլուխ տանելու ձեռք զարկաւ, եւ իրեն հարկաւոր երեւցած փոփոխութիւնները դրի անցընելով Լեւոնին եւ Հեթումին տուաւ։ Նոյն միջոցին ինքը վախճանեցաւ, բայց թագաւորն ուզելով որ առ բանիս վրայ խորհուի եւ որոշում մ՚ըլլայ, ամէն կողմ հրաման խրկեց որ եպիսկոպոսներն ու վանահայրները գան Սսոյ մէջ ժողով մ՚ընեն։ Նկան ժողովներուն քաղքին Ս. Սոփիա մայր եկեղեցւոյն մէջ քառասունէն

առնչ եպիսկոպոսներ ու շատ երեւելի եկեղեցական-
ներ եւ իշխաններ, եւ միաբան որոշեցին զր Գրիգորին
դրածները ընդունին, նաեւ գրով ալ սա որոշումն հաս-
տատեցին: Ասկէ ժողովրդեան մէջ մեծ խռովութիւն
եւ երկպառակութիւն ծագեցաւ. եւ որովհետեւ Սոյ
բեակիչներուն մեծ մասն ասոր փոփոխմանը դէմ էին,
թագաւորին ու թագաւորաշօր դէմ թշնամացան, եւ
գայթն Թաթարաց Պիլարդու խանն՝ որն որ նոյն ժա-
մանակը գունդ մը զօրքով Սիւնիքիա եկած էր, զանա-
զան ամբաստանութիւններով անոնց դէմ գրգռեցին:
Պիլարդու շուտ մը Հեթում թագաւորաշօր դեսպան
խրկեց եւ իրեն կանչեց. ան ալ նորապսակ թագաւորն
ու շատ իշխաններ հետն առած՝ Անարզաբա գնաց:
Երբ որ դիւներ առնն խանին վրաներ կը մտնեն, անդիկա
պատրուակ բերելով թէ ինչու իր հրամանն այսչափ
ուշ կատարեց, հրամայեց իր ծառաներուն որ եկող-
ներուն ամէնն ալ սպաննեն. բայց մէջերնէն մէկը կա-
րող եղաւ փախչիլ եւ սա ազէտալի դէպքին գոյժը
բերել: Օշին Լեւոնին եղբայրն սա բանս լսածին պէս,
շուտ մը բոլոր զօրքը Սիս քաղաքը ժողվեց, եւ բար-
կութեամբ Պիլարդուին վրայ երթալով՝ զանդիկա Կիլի-
կիայէն դուրս վռնտեց: Այսպէս ըմբնցաւ Լեւոնին
2 տարուան թագաւորութիւնը:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

Օ Շ Ի Ն

ԽԱ. Օշին եղբօրը կը յաջորդէ (1308) եւ Կիլիկիոյ խառնվածքին կը դպրեցնէ։ Եւրոպայի իշխաններն Ասիա արշաւելու կը պատրաստուին։ Օշինն ու Կիպրոսի թագաւորին միջ թշնամութիւն կը ծագի։ ԽԲ. Օշին Հռոմայ քահանայապետին եւ Եւրոպայի թագաւորներուն օգնութիւն կը խնդրէ։ Քահանայապետը զՕշին Կիպրոսի թագաւորին հետ հաշտեցընելու կը ստանի։ Օշինն մեռաւ (1320)։

ԽԱ. ՕՇԻՆ պինդ հաւատացեալ մը գահն ելաւ, որ ամէն կողմանէ թշնամիք շատցած էին, որոնք Կիլիկիայի տէրութեան կործանումը կը նպատէին. բայց իր արթնութիւնն ու զօրաւոր իմաստութիւնը կարող եղան այնչափ թշնամեաց դարանակալութեան դէմ երկիրը պաշտպանել։ Կառավարութիւնը ձեռք առաջին պէս ներքին խռովութիւնները զգաստացնելու փոյթ տարաւ, որոնք իր նախորդին տաճկին դեռ կը շարունակէին. եւ որովհետեւ տասնը բան պատճառն եկեղեցական խնդիրներն էին, անոր համար հրաման տուաւ որ Նարէկն ժողովք մ՚ընէյ, եւ ան բաներս կարգի դրուին։

Ա՛ս տաճկներս կղեմէս Ե. քահանայապետը տեսնելով որ Սարակինոսները բոլոր ասիական քրիստոնեաները նուաճեր են եւ միայն Կիլիկիան ու Կիպրոս կղզին անոնց լծէն ազատ մնացեր է, ամէն Եւրոպեան թագաւորաց նամակ գրեց եւ յորդորեց որ Նարէկն արեւելք արշաւեն, եւ՝ թէ մնացած քրիստոնեաները իրենց ազատացող վտանգէն ազատին, եւ թէ Աստուածքն ու Ս. Երկիրն պղծոզեալ ձեռքէն առնուն։ Երբ որ քահանայապետին ատ թուղթը բոլոր Եւրոպա տարածուեցաւ, շատ բարեպաշտ իշխաններ, եւ նոյն իսկ Գաղղիոյ Փիլիպպոս թագաւորն ատ արշաւանքն ընելու յօժարեցան։ Բայց որովհետեւ պատրաստութիւն տեսնելու երկայն ժամանակ հարկաւոր էր, քա-

Հանդգնապէս վճռեցաւ որ Սարակինոսները միջոց կը գտնէին եւ բոլոր զօրաց Իւսէֆ Սիլեկիայի ու Սիպրոսի վրայ յարձակելով՝ գանձերը ալ կը նուաճէին, Ալպ-Ղազանայ զլխաւորին հրաման խրկեց որ շուտով իր մարդ ինկնելէն 1000 ձիաւոր ու 4000 հետեւակ ժողվի եւ երթայ Սիլեկիայի ու Սիպրոսի սահմանները պաշտպանէ, եւ ան բանիս ժամերն իր գանձէն վճարելու խոստ առաւ: Քահանայապետին ան երկու թագաւորութեանց պահպանութեան համար այսպէս հոգ բռած առնելն, յանկարծ Սիպրոսի մէջ խռովութիւն մը ծագելով՝ Հենրիկոս նոյն կղզւոյն թագաւորն ասիպուհեցաւ Սիլեկիա փախչիլ: Երկրորդ տարին խռովութիւնը դադրեցաւ ու Հենրիկոս իր սեռոբ դարձաւ. բայց չկրցաւ իր ինչ պատճառաւ նոյն ժամանակն ասոր եւ Օշնին մէջ թշնամութիւն մը մնաւ եւ այնչափ սաստկացաւ որ մինչեւ իրարու դէմ պնդ առին: Քրիստոնեայ իշխանաց ան երկպառակութենէն Սարակինոսներն հմաբռնակութիւն առին, եւ սկսան անոնց վրայ յարձակելու պատրաստութիւն տեսնել: Ակիէ երկու հակառակող կողմերն ալ վախնալով՝ եւ միանգամայն քահանայապետին իրենց գրած նամակէն յորդորուելով՝ որով զիրենք կը խրատէր որ թշնամութիւնը մէկդի թողուն, ուզեցին հաշտութիւն ընել, եւ գաւին որոշումը քահանայապետին յանձնեցին: Օշնն շուտ մ'իր կողմանէ հռոմ փաստաբաններ խրկեց, զորոնք քահանայապետը մեծ պատուով ընդունեցաւ. բայց որովհետեւ Սիպրոսի թագաւորին կողմանէ մարդ եկած չէր, կղեմէս նամակով մ'Օշնէն խնդրեց որ մօտաւոր Զատկին նորէն հռոմ հրեշտակներ խրկէ, որ երկու կողմանէ ալ դատը լսէ եւ միջերնին խաղաղութիւնն հաստատէ: Բայց հաշտութիւնը նոյն ժամանակ չյաջողեցաւ:

Խ. Օշնն տեսնելով որ Սարակինոսներն օրէ օր Ասորւոց երկրին մէջ կը հաստատուին եւ իշխանութիւննին կը տարածեն, իր թագաւորութեան վեց-

երորդ տարին դարձեալ Եւրոպա գնապաններ խաւրեց, որոնց գլխաւորն էր Յակոբ՝ Կապանի եպիսկոպոսն, որպէս զի Ասիայի քրիստոնէից վիճակը քրիստոնեայ թագաւորներուն առջեւը գնէն եւ զանոնք յորդորեն որ իրենց օգնութեան հասնին: Պետպանները նախ Յովհաննէս ԻԲ. քահանայապետին գացին եւ իրենց գալուն վախճանն անոր յայտնեցին. ան ալ զիրենք Գաղղիայի թագաւորին խաւրեց: Բայց նոյն տաեւն Եւրոպա ծագած խռովութիւնն ասոնք թագաւորին շատոնց ունեցած Ասիա արշաւելու բաղձանքը կատարելու արգելք եղաւ. ասոր համար քահանայապետը Սարակինոսաց զօրութիւնն ուրիշ եղանակաւ մը նուազցնել ուզելով, ամէն քրիստոնէից նզովքով արգելից որ անոնց ամենեւին օգնութիւն չընեն եւ պատերազմի հարկաւոր եղած բաներ չծախեն: Երկրորդ տարին Օշին դարձեալ Գաղղիայի Փիլիպպոս թագաւորին, Սիկիլիայի Ռոպերդ թագաւորին եւ Տարենտոնի Փիլիպպոս իշխանին՝ օգնութիւն խնդրելու համար դեսպան խաւրեց: քահանայապետն ասոնք իմանալով՝ նամակով մ'իրեն իմացուց որ Գաղղիայի թագաւորը Ռեզգիական պատերազմին զբաղած ըլլալով՝ չկրնար անձամբ Ասիա գալ, բայց իր քաջ իշխաններէն մէկը մեծ բանակով քեզի օգնութեան պիտ'որ խաւրէ. եւ որովհետեւ Կիպրոսի թագաւորին եւ իր մէջն եղած գժտութիւնը դեռ բոլորովին դադրած չէր, խոստացաւ որ իր կողմանէ խնդիրը որոշելու մարդիկ կը դնէ. բայց առ այժմ, ըսաւ, ըզնադադարնիդ նորոգեցէք: Քիչ մը ետքն Ասպնջականաց Մորիսիոս ասպետն ու Նիկոսիայի պետրոս կանոնիկոսն երկու թագաւորաց հաշտեցուցիչ կարգեց, բայց ասոնք դեռ իրենց պաշտօնն ի գործ դնելու չկասած՝ Օշին վախճանեցաւ, 12 տարի թագաւորելէն ետեւ: Մեռնելէն յառաջ երկրին խաղաղութեանը Հոգ տանելով, իր տասնամեայ որդին Լեւոնն՝ Օշին իշխանին յանձնեց որ թագաւորական գահը նստեցընէ եւ ինքն անոր խնամակալ ըլլայ:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ

ԼԵՒՈՆ Ե·

ԽԳ· Լեւոնին թագաւորելը (**1320**)· Եգիպտացւոց, Թաթարաց ու Թիւրքմէններուն Կիլիկիա արշաւելն եւ ըրած ազգանուաճութիւնները· Լեւոն Հռոմայ քահանայապետէն օգնութիւն կը խնդրէ· ԽԴ· Յովհաննէս ԻԲ· քահանայապետին Հայոց օգնութեան հանդելու համար ըրած ճիգը· (Իր բոլոր քրիստոնէից ատ բանից համար հանած կոնդակը)· ԽԵ· Թաթարաց խանը քահանայապետին յորդորելովն Հայոց օգնութիւն կը խրկէ· Լեւոն Եգիպտացւոց հետ հաշտութիւն կ'ընէ (**1323**)· Հաշտութեան պայմանները· Հայոց ու Կիպրոսի թագաւորին մէջ եղած վէճին բոլորովին լմընալը· ԽԶ· Լեւոնին անկարգ դործերն· այլազգեաց նորէն Կիլիկիա յարձակիլը (**1329**)· Լեւոն Բենեդիկտոս ԺԲ· քահանայապետէն օգնութիւն կը խնդրէ· Եգիպտացիք գարձեալ Կիլիկիա կ'արշաւեն (**1335**)· քահանայապետը սովէ նեղեալ Հայոց պաշար կը խրկէ· ԽԸ· Եգիպտոսի սուլթանը Լեւոնին վրայ զօրք կը խաբէ (**1337**)· Թագաւորն Եգիպտացւոց հետ հաշտութիւն չընելու պայմանաւ անոր հետ կը հաշտուի·

Լեւոնին մահը (**1342**)·

ԽԳ· Լեւոն Հօրը մահուանէ ետքը հանդիստ թեամբ թագաւոր օծուելով՝ արքունական գահը նստաւ· բայց որովհետեւ ինքը դեռ տասնամեայ տղայ էր, կառավարութեան գործերն Օշին իշխանն՝ իր խնամակալն սկսաւ կառավարել, որուն առաջին գործքն եղաւ ամէն կողմանէ նեղութենէ պաշարուած երկիրը բարեկարգել ու հանգստացընել· Ասոր գործունէութեամբը Լեւոնին թագաւորութեան առաջին տարին խաղաղութեամբ անցաւ· բայց յանկարծ ազատալի պատերազմներու հրդեհը բորբոքելով՝ Կիլիկիայի կեդրոնական բոլորովին փոխեց եւ անոր կործանմանն սկզբնաւորութիւնն ըրաւ·

Ա· ժամանակս Եգիպտոսի ու Պաղատաի վրայ կ'իշխեր Մելիք Նազար սուլթանն, որ ամէն ասիական քրիստոնեաներն իր տակը նուաճելով՝ եւ անոնցմով որ միայն Կիլիկիայի Հայերն իր իշխանութենէն ազատ

մնացած են, ակսաւ պանդիք ալ նահանջել եւ քրիստոնէութիւնն Ասիոյն բոլորովին ջնջելու պատրաստուիլ: Ա մարքի վրայ եղած ասոնք, որ առաջ պատրաստուեցան կը տեսնեն, ուսկի ամպապարեց որ անոնք չհասած ինքն իր խորհուրդն ի գործ դնէ: Եւ որպէս զի բանք դիւրաւ գլուխ հանէ, Թախտարայ Տիմուրթաշ զօրապետին եւ Թիւրքմէններուն Ադաման իշխանին հետ գաշինք դրաւ եւ գոնանք իրեն հետ միացուց: Հայոց մէջ ասոնք ասիներս խռովութիւն եւ երկպառակութիւն ինկած էր եւ իշխաններն իրարու ու թագաւորին դէմ թշնամացած էին, որով թշնամիայ Սիւնիքիա մտնելը շատ դիւրին եղաւ: Ադամ աղին յարձակումը Տիմուրթաշ ըրաւ, որն որ 30,000 ձիաւորով մտաւ Սիւնիքիա եւ 25 օր անդադար ասպատակեց, սեւած մարդիկը ջարդեց, անպարիսպ քաղաքներն առաւ ու կրակի տուաւ, բոլոր անդերն ապականեց, եւ անասուններն ալ առաւ առաւ եւ Հազարաւոր գերիներով դարձաւ դնաց: Ժողովրդեան շատերն ամուր լերանց վրայ փախչելով՝ Հաղիւ կրցան կեանքերնին ազատել: Թախտարները քաշուելուն պէս եկաւ Ադաման իշխանն իր թիւրքմէն զօրքովը, եւ առաջին ասպատակութենէ դերծ մնացած տեղերն ապականեց ու կործանեց: Երբ որ ասոնք ալ եօթ դարձաւ, Եգիպտոսի սուլթանն իր զօրքը խրկեց որ Սիւնիքիային վերջին կործանումն հարուածէ ասոնք, որոնք եկան սաստիկ պատերազմեալ Լայաս Ծովեղերեայ բերդաքաղաքին առին, բնակիչներէն շատերն անխնայ ջարդեցին ու քաղաքն իր ծովու մէջ շինուած ամուր բերդովը կործանեցին գետնի հաւասար ըրին: Քաղաքացւոց սասաոիկ նեղութիւնն ասոնն իրենց շատ մեծ օդնութիւն եղան Կիպրոսի նաւերը՝ զորոնք նոյն կղզւոյն թագաւորը քրիստոնէական սիրով հաւրած էր վառնգեալ Հայերն ազատելու համար: Շատ մարդ ասոնցմէն մէջ փախչելով՝ Կիպրոս տարուեցան:

Եգիպտացիք իրենց յաղթութեան ուրախութեան մէջ անհոգ եւ անկասկած կեցած ատեն, 600 արի ու քաջասիրտ Հայ զինուորներ մահն աչքերնին առած՝ յանկարծ անոնց բազմութեան վրայ յարձակեցան, զանոնք շփոթեցուին, եւ մէջերնէն շատ մարդ ջարդելէն ետեւ ետ քաշուեցան· ասոր բանս նոյն օրը երեք անգամ կրկնելով Եգիպտացւոց գօրքը շատ ակարացուցին: Բայց Լեւոն եւ բոլոր իշխանները տեսնելով որ վտանգն օրէ օր կը սաստկանայ եւ իրենք առանձին չեն կրնար անոր առջեւն առնելու դարման գտնել, խորհուրդ ըրին ու Հռոմ Յովհաննէս ԻԲ· քահանայապետին դեսպանի ձեռքով նամակ խաբեցին, որուն մէջ իրենց վիճակն անոր առջեւը դնելով՝ կ'աղաչէին որ շուտով իրենց օգնութիւն ընէ:

ԽԹ· Ես նամակին ու դեսպաններուն տուած տեղեկութիւնները խնամոտ քահանայապետին սրտին մեծ ցաւ ու տրտմութիւն պատճառեց, եւ շուտ մը սկսաւ տառապելոց օգնութեան համար միջոց մը փնտռել: Նախ Գազղևայի կարոլոս թագաւորին թուղթ մը գրեց եւ Ալիլկիայի վիճակն անոր իմացընելով՝ յորդորեց որ շուտով Ասիա արշաւէ եւ նեղութեան մէջ եղող քրիստոնեից օգնական ըլլայ· բայց երբ որ անիկա պատգան պահանջմունքներ ընելով ու խնդիրներ հանելով բանն ուշացուց, եւ եաքն Անգղիացւոց դէմ պատերազմ բանալով՝ ասոր արշաւանքէն բոլորովին ետ կեցաւ, քահանայապետն Հայրական դիմով շարժած՝ բոլոր քրիստոնէից կոնդակ մը հանեց, որով Հայոց վտանգն ու տառապանքն անոնց կը ծանուցանէր, եւ ներողութիւն տալով կը յորդորէր որ խաչի նշան առնուն եւ Սարակինոսաց դէմ պատերազմի երթան:

Քահանայապետին այս կոնդակը պատշաճ կը համարինք հոս դնել, որովհետեւ ասկից թէ նոյն խնամոտ Հովուապետին Հայոց վրայ ունեցած գութն յայտնի կը ցուցընէ, եւ թէ այս ժամանակուան պատմութեան վրայ շատ լուսաւորութիւն կու տայ:

«Յովհաննէս եպիսկոպոս, Ծառայ Ծառայիցն Աստուծոյ, ամէն մեր աս Թուղթը տեսնող բրիստոնեայ հաւատացեալներուն։

Երբ որ մեր վիպէն ու խորհուրդը սաստիկ մտագբուածամբ Ս. Եկեղեցին օգնելու եւ անոր ոդբալի վիճակին վրայ կը գարձընէր, կը տեսնուինք մարգարէին հետ ըսել. «Քու տառապանքդ ծովու պէս մեծ է, ով կրնայ քեզի դարման ընել»։ Ստուգիւ մարգարէն անոր վրայ գալու մեծ վիշտը յիշելով՝ եւ չկրնալով զանիկա ուրիշ բանի մը նմանցընել, ալեկոծեալ ծովու նմանցուց, որն որ Հոգւոյ Սրբուն բռնութեամբը կը կատակի ու կ'ամբոխի, բսելով. «Քու տառապանքդ ծովու պէս մեծ է. վասն զի ամէն կողմանէ ալիքները կը ծածկեն, դարանները կ'ոլսան ու թըշնամիք սպասնելու կ'աշխատին։ Բայց երբ որ մարգարէն անոր գարման ընելու սաստիկ դժուարութիւնն եւ Աստուծմէ բոլորովին լքուած ըլլալն ալ տեսաւ, շատ իրաւամբ աւելցուց. «Ով կրնայ քեզի գարման ընել. վասն զի անոր վրայ սէր ունեցողներն հեռացած, անոր օգնական ըլլողները մէկդի գացած են, առելիները մօտեցած սաստիկ կը ծանրաբեռնեն որ կարող չըլլայ նորէն յառնել։ Նաեւ անոր ահմնմանակից Հայերուն գաւառներուն եւ անդամներուն վրայ ալ յարձակելով՝ մարդիկը կը ջարդեն, երկիրն անապատ կը գարձընեն։ Այսպէս կը հարստահարեն որ զանոնք ջնջեն, կ'ընկճեն որ իրենց հարկատու ընեն, կը բռնանան որ հաւատքնին ուրացընել տան։

Որովհետեւ, ցաւով կը պատմենք ու մեծ սրտի դառնութեամբ կը յիշենք, աս մտերս մեր մեծարեալ եղբարքը՝ Հայոց արքեպիսկոպոսներն եւ եպիսկոպոսները, եւ մեր սիրելի որդին ի Քրիստոս Լեւոն Թագաւորն, Օշին՝ Կոբիկոսի իշխանն ու Կիլիկիայի կառավարն եւ Հայոց ուրիշ իշխաններն ու ժողովուրդն իրենց նամակովը ու հրեշտակներովը արտասուօք մեզի յանուցին որ Բարիւնի սուլթանն, որն որ իր չարութեամբն երկրորդ Փարաւոն մըն է, որուն սիրտն Աստուծոյ ժողովրդեան դէմ կարծրացած է, եւ Թիւրքմէնները՝ Թէպէտ եւ իրենց (Հայոց) մինչեւ հիմա շատ պատեր հասուցած էին, բայց որովհետեւ ան կողմերը քրիստոնէից ձեռքը Հայաստանէն (Կիլիկիայէն) զատ հաստատուն երկիր չունայ, ասոր համար հիմա զանիկա բռնութիւնով ընդելու կը ջանան. մանաւանդ երբ որ լուր առին որ Առաքելական գահն որոշած է նոյն Հայոց իրենց այնչափ նեղութեան մէջ օգնութիւն ընել։ Միանգամայն

կասկածելով որ չըլլայ թէ Գաղղիացիք Հայոց հետ միաբանելով՝ սաստիկ զօրութեամբ իրենց վրայ յարձակին, նոյն սուլթանը թաղարաց հետ՝ որոնք 100 տարիէ ի վեր Հայոց բարեկամ էին, եւ անոնց օգնութեամբն Հայերն իրենք վրէնէ Սարակինոսաց դէմ կը պաշտպանէին, անոնց դէմ կը գնէին, եւ նաեւ անոնց վրայ կը յարձակէին, եւ Թիւրքմէններուն Ըրաման իշխանին հետ միաբանակար բարեկամութիւն հաստատեց, որպէս զի երեքպատիկ զօրութեամբ զօրացած՝ երեք կողմանէ Հայոց երկիրը յարձակին, անոնց ոյժը կոտրեն եւ զանոնք ոտնակոխ ընեն, եւ սա դիտաւորութիւնը դործքով ալ կատարեցին։

Վասն զի Դիմուրթաշ թաղարաց զօրապետը, Հայաստանի սահմանակից եղող իշխաններուն ամէնէն մեծն ու զօրաւորը, 30.000 ձիաւոր զօրքով Հայաստան արշաւեց, եւ 25 օրուան մէջ որ իրեւ թշնամի հոն կեցաւ, կործանեց, այրեց ու յափշտակեց. եղերն, ոչխարներն եւ ուրիշ անասուններն աւար առաւ, արտերուն դեռ կանանչ հասկերն իր ձիերուն այնպէս սպառեց որ եւ ոչ սերմի համար ձեացորդ մնաց։ Ուր որովհետեւ Հայաստանի մէջ թաղարաց վրայ ամէնէրին կասկած մը չկար որ թշնամութեամբ իրենց վրայ կը յարձակին, եւ իրենք թաղարներն ալ ուրիշ անգամներ Հայոց երկրին մէջ բարեկամաբար պտըտած ըլլալով՝ անոր ներքին վիճակը դիտէին, դաշտերու վրայ անհամար մարդիկ սպանելէն, եւ լերանց վրայ ու բերդերու մէջ ապաւինած կանանցմէ ու տղոցմէ շատերը դերի բռնելէն եաբը, եկեղեցիները կործանեցին, տեղանները պղծեցին, քահանաներն սպաննեցին. նաեւ արբայբանները, վանքերն ու խրճիթներն ալ կիզիչ կրակով սպառնեցին։ Ասանց կատաղութիւնն այնչափ սաստկացաւ, որ ոչ մեռածներու խնայեցին, ոչ վախճանելոց վրայ դադրիմ ունեցան, այլ անոնց մարմինները գերեզմանէն հանեցին, գերեզմանները պղծեցին, ջրհիմները կողոպտեցին եւ յիշատակարանները դատարկ թողուցին. նոյնպէս ողկերուն սատցուածներն ու կահկարասիքն ալ աւար առին։

Երբ որ Դիմուրթաշ թաղարը Հայոց երկրէն քաշուեցաւ, վերը յիշուած Ըրամանը՝ Թիւրքմէններուն իշխանը, նոյն Դիմուրթաշին հոգւաբարձութեամբը, մանաւանդ թէ անզգամ գրգռութեամբը, մեծ բանակով Հայաստան արշաւեց եւ ինչ որ գտաւ աւերեց, կործանեց ու գրաւեց։... Նոյն իսկ սուլթանն ալ՝ որն որ վերը պատմուած անզգամութեանց գրգռիչն եղած էր, ուղելով երրորդ վտով

մ՝ալ Հայերն ընկճել, առաջին երկուքին յաջուելէն ետեն, անհամար սաթակինոտաց զօրք Հայաստան խրկեց, որոնք մեացած տեղերն անընակ ըրին. Լայտս քաղաքն որ իր բերդովը շատ երեւելի էր, կործանեցին եւ այրեցին. նաեւ անոր ծովի մէջ շինուած ամուր բերդը՝ ծովէն ու ցամաքէն պատերազմելով՝ առին ու գետնի հաւասար ըրին, որպէս զի ասոր մէջն ալ կատարուի Ցովէլ մարգարէին առ գաւակահիւթիւնը. "Զմեացորդս թրթրոյ եկեր մարախ եւ զմեացորդս մարախոյ եկեր ջրիւակ, եւ զմեացորդս ջրիւկին եկեր երեւիլ,,: Ասոր համար նեղեալը մզի կ՝ապաստակէ, ինչպէս որդին իր հօրը. ծովին անդիի կողմն եղող քրիստոնեայ ժողովուրդը Հռոմայ եկեղեցւոյն իբրեւ մոր կը բողոքէ, ընդհանուր քրիստոնէից իբրեւ եղբարց կը դիմէ եւ անկէ օգնութիւն ունենալու կը խնդրէ: Ասոնց զի քրիստոնէութիւնը Թէոդոս Հայոց առաջին

եաբն, երբ որ սուլթանին Հայաստանի մէջ եղող զօրքն աւարառ ընդուած յայտնականներու պէս լրտեսեամբ կ'ուրախանային, 600 արի ու հզօր Հայ զինուորներէ մի եւ նոյն օրուան մէջ երեք անգամ մանաւանդ պատերազմներ ընելով՝ անոնց բազմութեան վրայ յաղթութեան նշան կանգնեցին, այնպէս որ անոնց զօրապետը զարմացած՝ բոլոր զօրքը ժողվեց եւ անոնցմէ 4—5000 հոգի (Այսահին քովի ինկողներն ալ միակեղ համրելով) պակաս գտաւ։ Եւ զարմանք չէ, վասն զի Պարոյրացին արդարը առ Տէր եւ Տեր լուաւ նոցա, յամենայն նեղութենէ նոցա փրկեաց զնոսա,։ . . .

Արդ մենք եւ ամէն քրիստոսի հաւատացեալներն, երբ որ անոր՝ որն որ մեզի համար խաչին վրայ չարչարուեցաւ, վէրքերը կը տեսնենք, անձկութիւնը կը յիշենք, այնչափ անհամար թշնամանքները մտերիմ կը բերենք, կըզնա՞ինք արդեօք հաւատացեալ ժողովրդեան այնչափ նեղութեանը մէջ, այնչափ թշուառութեանն, այնչափ ազատակին եւ այնչափ երկիւղին մէջ մեր արտասուքը բանել, հեծութիւնները արդելուլ եւ գիտութեան աղբիւրը փակել։ Հեռու ըլլայ աս լսանս հաւատացելոց մարքին եւ բոլոր քրիստոնէից երկրէն։

Ասոր համար մենք եւ մեր եղբայրները՝ Հռոմայ եկեղեցւոյն կարդինալները, հասուն դատաստանաւ մտածելով՝ խորհրդածութեան կշռովը կը կշռենք եւ սրտանց ցաւակից կ'ըլլանք եւ այնչափ վշտանքերուն ու պատահարներուն առիւն առնելու, այնչափ ընչից կորստեան, հոգւոյ եւ մարմնոյ վտանգներուն օգնութեան հասնելու եւ անոնց շուտով գարման ընելու ճամբայ ու միջոց կը փնտռենք։ Հիմակու հիմա մեզի եւ մեր վերը յիշուած եղբայրներուն ամէն բանէն դիւրին երեւցած միջոցը, քրիստոսի հաւատացեալներէն ատակ ժողվելն է, որուն համար նաեւ Հայերն ալ իրենց ջերմեռանդ աղաչանքը մատուցին, որով՝ ցորեան, գարի եւ ուրիշ կենաց հարկաւոր բաներ, նոյնպէս զէնք ու թնդանօթաց թնդանօթ հոգացուի, որոնց Հայերն հիմա շատ հարկաւորութիւն ունին իրենք զիրենք պաշտպանելու համար։ Նաեւ կրնայ հաւատացելոց դրամական օգնութեամբը Հայաստանի պաշտպանութեան համար՝ պատշաճ, թէ՛ ձիաւոր եւ թէ՛ հետեւակ պատերազմողներ հոգացուիլ, մինչեւ որ ամենակարող Աստուածն իր մարդասէր դիտութեամբը տառապանաց մէջ եղող ժողովրդեան եւ բոլոր նեղեալ քրիստոնէից վրայ դիտելով՝ իր ամենազօր աջն երկնցընէ անոնց օգնելու համար։

Աւետ՝ ամէնուն առհասարակ եւ ամէն ժկրենուն առանձին հայրական խնամով կ՚ազդէ. գնկ կը յորդորէ, եւ հպատակ խնդրելիան վարձքին՝ որն որ իրաւամբ ժամանակաւորներէն վեր կը համարուի, գնկ կը փութացնէ, եւ Ցեսուն մերոյ Քրիստոսի Քրիստոսի ամենասքրբ արեանը իմաստելուն եւ Աստուծոյ գիտելիանը համար ամէնուն կը պաղատի որ Հայոց աբեանն ու հաւատքին, առատապայծ ու կորձանմանը վրայ գիտալով՝ անոնց եւ Կիպարացւոց առատ նպաստներով եւ առատաձեռն աղօթելիամբ օգնելիին ընկեր, եւ իրեւ քրիստոնէական կրօնի նախանձախնդիր, նաեւ անձամբ Աբեւելք երթալու եւ հոնտեղի հաւատացեալ ժողովուրդը պաշտպանելու պատրաստուիլը։

Ակէ եսքը Քահանայապետն ամէն Աբեւելք պատրիարգի գացողներուն եւ հոն տարի մը ծառայողներուն, նաեւ անոնց՝ որոնք անձամբ չկրնալով երթալ Թողակատար գինուոր կը բռնեն կամ տակով օգնելիին կ՚ընեն, ներողութիւն կը շնորհէ, ու կոնդակին վերջն ամէն եկեղեցականաց առաջնորդներուն կը պատուիրէ որ իր առ գրուածն իրեւ քարոզ՝ ժողովրդեան առջեւը դնեն, եւ զանոնք մէջը խնդրուած բաները կատարելու յորդորեն։

Այս կոնդակին գլխաւոր եկեղեցական առաջնորդներուն շրջաբերական թուղթի մը նման էր, որուն մէջ քանի մը համառօտ աղօթքներ գրած էր Աստուծմէ նեղեալ քրիստոնեից օգնութիւն խնդրելու համար, ու կը պատուիրէր որ զանոնք ամէն եկեղեցիներու մէջ ժողովրդեան ընել տան. միանգամայն եկեղեցիներուն գանձանակները ձգուած առակները գլխաւորները պահեն որ Ս· Երկրին օգնութեան համար գործածուին։ Ուրիշ նման մ՚ալ Թաթարայ Պուսայիա խանին խաւրեց, որուն մէջ անոր իր նախորդներուն Հայոց հետ ունեցած բարեկամութիւնն եւ անոնց ըրած օգնութիւններն յիշեցնելով՝ կ՚ազդէր որ ինքն ալ անոնց նեղութեանը մէջ անոնց օգնական ըլլայ ու Սարակինոսաց դէմ պաշտպանէ։ Նմանապէս Հայոց եպիսկոպոսներուն ալ երկու նման գրեց, որոնց մէջ իր առաքիչ ցաւն անոնց յայտնելեն եաեւ, կ՚ազդէր որ ժողովուրդը Թշնամեայ դէմ հաստատուն կենալու

յորդորէն եւ չանան պատասխան իրենց հետ հաշտութիւն, որպէս զի իրենց ոտքերի։ Ապա սկսան խրատել նոքա պատմելով մէկ յորդորէն որ արտասուաք իրենց մեղքերուն վրայ ընդունեցաւ Աստուծոյ ոտքերնին խնդրեն, եւ յրիտասարդեան սիրոյն համար ամէն վատութիւն չանձն առնուն։ Իր կողմանէ ալ ամէն պատերազմի մէջ մեռնողներուն ներողութիւն շնորհեց, եւ կատարեցնելով պարբերաբին ա. Լեւոնեանդի կերպարանս ստիպատարսեան հրամանի խաբեց որ Լեւոնին 30,000 ոսկի խաբեն, որպէս զի անոնցմով Սարակինոսաց դէմ ընելու պատերազմներուն ծախքը հոգայ։

Խե. Խոհամտութիւն քահանայապետին ասոնց ամէն չարքը պարապի չելլալ, վասն զի Հայերն անոր նամակներուն իրենց հաւատքին պաշտպանութիւնը համար բոլոր զօրութեամբ թշնամոյն դէմ դնելու յորդորելնուն. մէկ կողմանէ ալ Պարսից խանն անոր նամակին չարաժամ, իր զօրականներէն մէկը 10,000 կամ բան մանոյ 20,000 ձիաւոր զօրքով Հայոց օգնութեան խաբեց, պատուէր տալով որ աւերեն ու Հայոց մէջ հաշտութիւն բնել ատ, եւ եթէ ան բանս չկատարեր, ինքը դՀայերը պաշտպանէ։ Երկրորդ տարին ան զօրականին ձեռքով հաշտութիւնը հաստատուեցաւ, որուն պայմանները նոյն տարին Կիպրոսէն գրուած վաճառականի նամակ մ՚այսպէս կը դնէ։ ՚Աւելութիւնը Հայոցմէ ամէն տարի որոշեալ տուրքը պիտ՚որ առնու, որն որ պիտ՚որ ըլլայ տարին 1,200,000 դենար, ան տեսակ դենարէն՝ որուն չորս հատը մէկ Կիպրոսի Բիւզանդեան արծաթ տահկին հաւասար է։ Ասկէ զատ Լայասին եւ իր նահանգատին առուտուրէն առնուած տուրքին կէսը, նոյնպէս ծովէն հանուած աղերուն կէսն իրեն պիտ՚որ ըլլայ, եւ (Եփրատ) գետէն սկսեալ՝ դէպ ի Ասորիքի կողմը բնակուածներէն՝ ամէն 20 տարին անցած երիկ մարդու գլուխ մէկ Բիւզանդեան ոսկի գլխահարկ պիտ՚որ առնու։ Իսկ ինքն ատոնց դիմացը՝ Հայաստանի

մէջ ամենևին բերդ կամ ամրոց պիտի չունենայ, ու Լայամի բերդն եւ ուրիշ ամէն բերդերը՝ զորոնք ինքը կործանել տուաւ, իր ծախքովը յառաջացան պէս կամ աւելի եւս ամուր չինել պիտ՝ որ տայ։ Նոյն նամակը կ՚ըսէ Թէ, "Կ՚ըսուի որ Հայոց կաթողիկոսն՝ որն որ Աղթոց Հալէպ քաղաքն էր, սուլթանին հրամանովը Գայիբայ գնաց, անոր հետ վերը դրուած գաւիներն հաստատելու համար. բայց դեռ չեղիտցուիր որ աս հաշտութիւնն երկար տևելու համար է. մանաւանդ 13 ամիսը ալ 14 տարւան համար է կ՚ըսեն։

Ինչ մը եղաւ քահանայապետն աս հաշտութեան ըլլին եւ անոր ատյգ պարագաներն հաստատուն տեղէ առաւ, եւ տատիկ ուրախանալով՝ շուտ մը Գապղեայի Կարոլոս Թագաւորին նամակ գրեց, որուն մէջ անոր պատչէս ուրախ տուաւ։ "Քու Թագաւորական բարեբրութեանդ ուրախութեանը համար կը ծանուցանենք որ սուլթանը տարէ տարի 50,000 փղորին տուլը տանելու պայմանաւ Հայոց հետ հաշտութիւն ըրեր եւ մէկերնին 15 տարւան խաղաղութիւն հաստատուեր ու նոյն կողմերն հրատարակուեր է։ Արդէն պատերազմի պատճառաւ փախած Հայերն իրենց տեղը դարձեր են։ Եւ որովհետեւ Կիպրոսի եւ Հայոց մէջ եղած վէճը դեռ բոլորովին լմընցած չէր, քահանայապետը զանիկա ալ դադրեցընելու եւ երկու Թագաւորներն իրարու հետ աւերակ կապելու համար, Երուսաղէմի պատրիարքն, Ամերիկոս՝ Պափոսի եպիսկոպոսն եւ Մարբիտոս՝ Ապտնջակատաց առաջնորդն անոնց մէջ դատաւոր ու հաշտեցուցիչ կարգեց։ Լեւոն աս վախճանաւ իր դեսպաններըը Կիպրոս խրկեց եւ Հոն խաղաղութիւնն ու հաշտութիւնը հաստատուեցաւ։

ԽԶ. Ծեպէտ եւ այսպէս Կիլիկիա քահանայապետին ջանքովն արտաքին թշնամիներէն ազատելով՝ խաղաղութիւն գտաւ, բայց Լեւոն իր անկարգ գործերովն աս խաղաղութիւնը բոլորովին աւերեց, եւ Թըշնամեաց նորէն իր վրայ գալու առիթ տուաւ։ Վասն

զի տէրութեան երեւելի իշխանութեան՝ որոնք իր կառավարութեան գլխաւոր օգնականներն էին, պաշտօնը նեղնէն ձգեց, եւ անոնց տեղ նոր պաշտօնեաներ դրաւ. իր խնամակալին հետ ալ իշխանութենէ ապահովել տուաւ. նոյն իսկ իր կինն իր անդրանիկ որդի բռնաւ եւ Սիկիլիայի թագաւորին կոստանդիա ազգականը հետ նորէն պսակուեցաւ: Ան անզգամութիւնները անխիղճ գործած ատենն, երբ որ տէրութեան ամէն կողմն անհոգ եւ առանց պաշտպանութեան թող տուած էր, յայտնեցին, ջարդեցին, թալանեցին, քանդեցին եւ աւերով լեցուած՝ դարձան գացին: Լեւոն նորէն քահանայապետին դեսպան խաւրեց եւ ազաչեց որ իրեն օգնէ. եւ որովհետեւ իր սահմանակից պետերուն իշխանութեան իրեն տակի կարօտութիւն ունենալը գիտնալով՝ Ընտիքեցւոց եւ Սիդունեան բերդերը կ'ուզէին իրմէ գնել, թագաւորն պետութեան ոտքն իր երկրին մէջ նորէն չհաստատելու համար, նոյն բերդերը Հռոդպացւոց ապահաներուն պարգեւեց որ զանոնք ամրացնեն եւ Սիկիլիայի սահմանն ապահովցնեն. եւ ասոնց բանս ալ քահանայապետին խնդացուց:

Լեւոնիկոս ԺԲ. Յովհաննէս քահանայապետին յաջորդն՝ ասոնց բաներս լսելուն պէս, նորէն խաչակիր զօրք ատր հանելու ձեռք զարկաւ, որպէս զի արեւելեան քրիստոնէից վերջին պատսպարանը (Սիկիլիա) Սարակինոսաց դէմ պաշտպանուի, եւ նաեւ Ս. Երկիրն անոնց ձեռքէն ազատի: Թուղթ գրեց ամէն թագաւորներուն որ ասոնց պատերազմին օգնական ու գործակից ըլլան: Ամէն տեղ քարոզիչներ տարածուեցան որ ժողովուրդը խաչակիր զօրք գրուելու յորդորեն: Ակռ ամէն արեւմտեան իշխանները յորդորուեցան եւ սկսան քահդին պատրաստութիւն տեսնել. որոնց մէջ ամենէն աւելի՝ Փիլիպպոս Կաղղիայի թագաւորն՝ աւելի ապառնալիքներով ու համբաւով՝ քան թէ գործքով պատրաստութիւն կը ցուցնէր:

Ալեպի ահագին գղեակին ու պատերազմութիւնն երբ որ Եգիպտոսի սուլթանը լսեց, բարկութեամբ բորբոքած՝ բոլոր կառավարութիւնն Հայոց վրայ թափեց, եւ անոնց հետ բրած խաղաղութեան դաշինքն ուրեւլով՝ Կիլիկիա մեծ բանակ մը խաւրեց, որուն զօրապետ դրաւ Հալէպի ամիրան: Եկան Եգիպտացիք անարգել ամէն կողմ՝ աւարածուացան, չարդեցին, կործանեցին եւ աւարով ու գերութեամբ ետ դարձան: Լեւոն անոնց գէմ դնելու զօրութիւն չունենալով՝ անառիկ բերդի մը մէջ մնաւ ամրացաւ, եւ Բրամոնդ Լուսինեան Կարիկոսի կոմսը դեսպանութեամբ Բենեդիկտոսին խրկեց: Քահանայապետը շատ աշխատեցաւ որ Եբրոպայի թագաւորներէն Հայոց օգնութիւն մը հոգայ, բայց երբ որ Ջանբը պարապի ելաւ, Սիկիլիայի, Կիպրոսի, Հունգրոսի, Արեւելի, Եւբէայի քրիստոնեից եւ ուրիշ արեւելեան հաւատացեալներու նամակները գրեց՝ որ Հայոց օգնութեան երթան, ցուցընելով անոնց որ եթէ Հայաստան Սարակինոսաց ձեռքն անցնի, ալ անկէ եաեւ Պաղեստինի մուտքը բոլորովին կը փակուի: Նաեւ իր գանձէն 10,000 ոսկի տալով, քիչ մը ատակ ալ Գաղղիայի թագաւորէն առնելով՝ շատ ցորեան դնեց ու Կիլիկիա խաւրեց, վասն զի թշնամեաց ապաստաւթիւններէն արտերն ուրուած ըլլալով՝ տեղ տեղ սով ինկած էր:

Իսկ Վահանայապետին այսչափ ջանքն եւ բրած օգնութիւնները չկրցան Հայոց տառապանքները թեթեւցընել, վասն զի իրենց թշնամիներուն կատաղութիւնն օրէ օր կը սաստկանար, որոնք անդադար իրենց վրայ յարձակելով՝ կը չարդէին ու կը գերփէին: Ասոնց մէջ ամենէն երեւելին եղաւ Եգիպտոսի Մելիքը եւ նաղար Մահմետ սուլթանին զօրքին ասպատակութիւնն, որոնք իրենց իշխանին հրամանաբ Կիլիկիա մտնելով՝ արտաքոյ կարգի անգթութեամբ քաղաքներուն ու գեղերուն բնակիչներն սպաննեցին եւ ինչքերն աւար առին: Լեւոն սաստիկ

նեղը մանելով՝ սահպաեցաւ առլմանին հաշտութեան համար պահանջած պայմանն յանձն առնալ, որն որ էր իր զեսպանին առջեւն աեւտարանի վրայ երդում ընելով խօսք տալ՝ որ անկէ ետեւ ամենեւին Հռոմ նամակ կամ դեսպան չղրկէ. եւ այսպէս թիւրամին իր տապատակութիւնները գադրեցուց ու Կիլիկիայէն դարձ եղաւ։ Շատ մեծ յաւ պատճառեց Բենեդիկտոս ին պայմանն՝ որով անկէ ետքը Հայոց եւ Հռոմայ մէջ եղած հաղորդութիւնը բոլորովին պիտ՝ որ կարէր, եւ նոյն տարին Լեւոնին նամակ մը գրելով՝ քահանայապետական իշխանութեամբ զանիկա ան վնասակար երդումէն արձակեց։

Անկէ ետքը Լեւոն 4 տարիի չափ ալ իշխանութիւնը վարեց եւ թագաւորութեանը 21երորդ տարին վախճանեցաւ։

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ· ԳՈՒԻՏՈՆ ԵՒ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Բ·

ԽԸ· Կոստանդին թագաւոր կ'ընտրուի (1342) եւ իր զօրքէն կը սպանուի։ ԽԹ· Գուիտոն Կոստանդնի իշխանութիւնը կ'առնու (1343)· Ժողովուրդն իրեն ընթացքը չհաւնելով՝ վնքը կը սպանեն։ Ն· Կոստանդին Կիլիկիայի գահը կ'ելլէ (1345)· Հեղնգեցական խնդիրները կը գադրեցնէ ու Կիպրացոց եւ Հռոդացւոց օգնութեամբն Եգիպտոսի սուլթանին կը յաղթէ։ Կղեմէս քահանայապետին Հայոց օգնութիւն ընելու համար ըրած ջանքը· Կոստանդնէն Եւրոպայի թագաւորաց դեսպան խրկելը· իր Եգիպտացւոց վրայ ըրած յաղթութիւնն եւ իր մահը (1362)։

ԽԸ· Լեւոնին մահուամբը թագաւորական ցեղն ապաւեցաւ՝ անոր հեռաւոր ազգականներուն մէջէն Յովհաննէս իշխանը թագաւոր ընտրուեցաւ, որն որ Լեւոն Գ·ին Ջապէլ աղջկանն որդին էր, եւ անուանեցաւ Կոստանդին Գ։ Հայոց սոսր իշխանութիւնն հաղիւ տարի մը տեւեց· վասն զի գահն ելածին պէս

անելարդ ընթացք մը բռնելու սկսաւ, որով ժողովուրդն եւ նոյն իսկ զօրքն իրեն դէմ դրգռուեցան եւ գարկին սպանանելու։

Խթ. Կոստանդնէն եաեւ անոր Պաւլոսն եղբայրը թագաւոր ընտրուեցան, սակայն որ շատ կարճ ատենէ խռովվելով թագաւորութիւն եւ եղբօրը նման վախճան ունեցան։ Ասոնց ետեւէն թագաւորին Եգիպտացիք անհամար բազմութեամբ Կիլիկիա արշաւեցին եւ զրով ու հրով ամէն կողմ անապատ դարձուցին. երկրորդ տարին դարձեալ նոյն արշաւանքը կրկնեցին։ Թագաւորն ասոնց դէմ գնելու կարողութիւն չունենալով՝ Կղեմէս Ձ. Քահանայապետին իրաւս եաեւէ դեսպաններ խնդրեց եւ աղաչեց որ շուտով իրեն օգնութիւն խրկէ։ Մեկ կողմանէ ալ Ժողովրդեան կամքին դէմ բաներ ընելով՝ չէ թէ միայն անոնց սիրան իրմէ պաղեցուց, այլ նաեւ շատերն ալ իրեն դէմ թշնամի ըրաւ եւ անոնց ձեռքովը կեանքն ալ կորսընցուց 2 տարի թագաւորութիւն ընելէն ետեւ։

Ծ. Պաւլոսին յաջորդեց Կոստանդին Դ. որն որ մօր կողմանէ Նուբենեան ցեղին հետ ազգականութիւն ունէր, եւ իշխաններուն հաւանութեամբը թագաւոր պսակուեցաւ։ Ան արեթուն եւ արի իշխանը թէպէտ եւ դառն ժամանակ մը գահն ելաւ, բայց իր խնամտութեամբն ու քաջութեամբը կարող եղաւ տէրութիւնը ներքնապէս խաղաղ պահել եւ արտաքին թշնամեաց յարձակմանէ երկիրը պաշտպանել։ Իր նախորդներուն ժամանակը Կիլիկիոյ մէջ եկեղեցական խնդիրներ կը յուզէին, որոնք դեռ իր ատենն ալ դադրած չըլլալով՝ ներքին խաղաղութեան աւրութելուն պատճառ կ'ըլլային. ուստի առաջին փոյթն ասոնց բաներս շտկելն եղաւ։ Երբ որ ասոնք քիչ մը կարգի դրաւ եւ յուզմունքը դադրեցուց, սկսաւ Եգիպտացւոց յանձակմանը դէմ գնելու պատրաստութիւն տեսնել։ Վասն զի Եգիպտոսի տէրութիւնը լսելով որ արեւմտեան տէրութիւններն Ասիա արշա-

ելու եւ իր տիրած երկիրները ձեռքէն առնելու կը պատրաստուին, Հայոց ալ վերջին ասպիճանի տակ բայած բլլալը գիտնալով, Ասիոյ, Եւրոպայոյ եւ Եգիպտոսի զօրքը ժողվեց ու կառավարիչ Պիլկիայի վրայ գալեց, միաբը դնելով որ Հայոց ափերը Թինը վերցնէ եւ Պիլիկիա բնակող քրիստոնեաները բաղարվին չնչէ. կը կարծէր որ ասով Արեւմտեանք իր վրայ յարձակելու խորհրդէն ետ կը կենան: Նիկոմեդիա Պիլիկիայի սահմանն եւ առաջին յարձակմամբ Ադրա քաղքին տիրեց. բայց Կոստանդին իր զօրքովը եւ Պիպրոսի Հունոն Թագաւորին ու Հռոդոսի Առաւածատուր (Դէոդատ) իշխանին օգնութեամբն անոր բանակը զարկաւ ետ մղեց, եւ յառաջ գալու թոյլ չտուաւ:

Ա՛ս յաղթութեան լուրն երբ որ Կեմիէս Քահանայապետին առաւ, շատ ուրախացաւ եւ շուտ մը նոյն պատերազմի մէջ գտնուող ամէն իշխաններուն նամակ գրեց, որուն մէջ անոնց եռանդն ու ջանքը շատ կը գովէր: Եւ որպէս զի իր կողմանէ ալ անոնց օգնութիւն մ՚ընէ, Արեւելի Փրանկիսկոս արքեպիսկոպոսին եւ նաւական խաչակիր զօրաց զօրապետին Հրաման խաբեց որ Պիլիկիա երթան եւ Հայոց պաշտպանեն: Նոյնպէս Վենետիկի Անդրեաս Տանտուղս դուքսն ալ յորդորեց որ Հայոց նաւով օգնութիւն երկէ Ադրա քաղաքն Եգիպտացւոց ձեռքէն ետ առնելու համար, որուն Կոստանդին շատ եռանդ կ՚ըլլար: Երբ որ Քահանայապետին յորդորանքներէն օգուտ մը չեղաւ, Կոստանդին իր կողմանէ Փաղղիայի եւ Անգղիայի Թագաւորներուն դեսպան խրկեց եւ անոնցմէ օգնութիւն խնդրեց, որովհետեւ Եգիպտացիք նոյն տարին նորէն Պիլիկիա արշաւած էին: Բայց անոնցմէ ալ յոյսը պարապի ելլելով՝ ինքն իր զօրքովը եւ Հռոդացւոց օգնութեամբը Թինամեայ դէմ ելաւ, անոնց յաղթեց եւ երկրէն դուրս վռնտեց, Խաոն կամ Աղեքսանդրեցւոց դղեակն ալ ձեռքերնէն առաւ:

Լուկէ եպիսկոպոսը 5 տարի ալ խաղաղութեամբ թագաւորեց եւ իշխանութեանը 18երրորդ տարին վախճանեցաւ։

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԺԱ.

ԼԵՒՈՆ Զ.

ԾԱ. Հայոց իշխանները Ներսեհաւոս քահանայապետին յորդորելովը զԼեւոն իրենց թագաւոր կ'ընտրեն (**1365**)։ Եգիպտացիք Կիլիկիա կը յարձակին (**1366**)։ Լեւոն կը յաղթուի եւ հաշտութիւն կ'ընէ։ Եգիպտացիք նորէն Լեւոնին վրայ կու գան (**1371**) եւ անոր կը յաղթեն։ Լեւոն ներքնց վրայ կը փախչի եւ կը ծածկուի։ Մարիամ թագուհին Հռոմ նամակ կը գրէ։ Հայերը Լեւոնը մեռած կարծելով՝ կ'ուզեն Պրաւնշվայկի Ամիռն իշխանն իրենց թագաւոր դնել։ Լեւոն երեւան կ'ելլէ։ ԾԲ. Եգիպտոսի սուլթանը գարձեալ Լեւոնին վրայ զօրք կը խաբէ (**1374**)։ Թագաւորը կապան բերդին մէջ կ'ամրանայ։ Եգիպտացւոց Կիլիկիայի մէջ ըրած անգթութիւնները։ Կապան բերդին պաշարուիլը։ Լեւոնին սովէն սոխուելով անձնատուր ըլլալը (**1375**)։ Եգիպտոս տարուիլն ու բանտարկուիլը։ ԾԳ. Սահր (Շահան) իշխանին ետրոպա գալն եւ Լեւոնին ազատութեանը համար ըրած ջանքը։ Կաստիլիայի թագաւորին ձեռքովը Լեւոն բանակէն կ'ազատի (**1382**)։ Երուսաղէմ ուխտի կ'երթայ եւ եաբը Սպանիա կու գայ (**1383**)։ Լեւոնին Գաղղիայի թագաւորին այցելութեան երթալն (**1386**) եւ անկէ գաւած շնորհքները։ ԾԴ. Անգղիացւոց ու Գաղղիացւոց թագաւորներն իրարու հետ հաշտեցընելու համար ըրածները. իր Անգղիացւոց թագաւորին երթալն եւ անկէ գաւած ընդունելութիւնը։ ԾԵ. Լեւոն փարիզի մէջ կը վախճանի (**1393**, Նոյեմբեր **22**) ու կեղեսթինեանց եկեղեցին կը թաղուի։ Կիպրոսի թագաւորներն Հայոց թագաւորի պատասխանուն կ'առնուն.

ԾԱ. ԱՈՍՏԱՆԴԻՆ մահուամբը Կիլիկիայի խաղաղութիւնը տակն ու վրայ եղաւ, եւ ազգին ներքին կապը բոլորովին քայքայեցաւ, որով եւ անկէ ետքն եկող թշուառութիւնները Հայոց տէրութեան կործանումն վերջին հարուածը տուին։ Երկրին իշխաններն՝ որոնց անկ էր ժողովրդեան բարւոյն ու խաղա-

զութեանը հոգ տանիլ, անտէրունչ երկրին թագաւոր մը դնելու ամենէն փոյթ չունենալն, այլ ամէն մէկն իր կալուածին ու յօժարութեանն հետեւելով երկու տարիի չափ ժողովուրդն անիշխանութեան եւ անհնարին տառապանաց մէջ թող տուին:

Ա ժամանակս Հեթում Քահանայապետն էր Ռոբրտնոս Ե. որն որ իր նախորդներուն նման արեւելեան գրիստոնէից վրայ մեծ գութ ունէր, եւ անդադար կը ջանար որ անոնց օգնութիւն ընէ ու Սարակինոսաց բռնութիւններէն ազատէ: Ասիկա երբ որ Հայոց վճռին իմացաւ, շուտ մը Սիլիկիայի եպիսկոպոսներուն, վանահայրներուն, իշխաններուն ու ժողովրդեան ուղղուած նամակ մը խրկեց, որով անոնց իր ունեցած յանձն ու որոմնութիւնը յայտնելէնետեւ, կը յորդորէր որ ամէնը միաբանին եւ Լեւոն Լուսինեան իշխանը՝ Կիպրոսի Պետրոս թագաւորին աղղականն իրենց վրայ թագաւոր դնեն. Ասով, կ'ըսէր, ձեր առաջին պայծառութեանն ու յաջողութեանը դիւրաւ կրնաք հասնիլ. իր կողմանէ ալ օգնութիւն ու նպաստ կը խոստանար: Քահանայապետին ասոնց նամակէն եկեղեցական եւ աշխարհական մեծերն յորդորուելնուն եւ նոյն Լեւոնը կանչելով՝ թագաւորական գահը նստեցուցին: Բայց Սիլիկիայի ինքը զինքը բռնելու զօրութիւնն ալ առած՝ եւ ասոր հակառակ իր թշնամիները զինքը նուաճելու ճիգն ու ջանքը աստակացած ըլլալով՝ Լեւոնին թագաւորութիւնը չկրցաւ անոր օգուտ մ'ընել, այլ ինքն ալ ազգին հետ վերջին թշուառութեան մէջ ինկաւ: Գահն ելլելուն երկրորդ տարին՝ Եգիպտացիք Սիւրոսի թագաւորին իրենց դէմ մղած պատերազմներուն համար, բոլոր քրիստոնէից դէմ զայրացած՝ կատաղաբար Սիլիկիա արշաւեցին. եւ թէպէտ Լեւոն անոնց դէմ ելաւ եւ աստիկ զարնուեցաւ, բայց չկրնալով անոնց բազմութեան յաղթել, ապաշնորհ հաշտութիւն բրաւ: Հինգ տարի ետքն Եգիպտացիք դարձեալ Լեւոնին վրայ եկան եւ

անոր գիշերը հետ պարտադրով յոգնեցին, դինքն ալ վիրաւորեցին։ Թագաւորը փոխան ամուր ներսէց վրայ ապաւինելու, ու ժամանակ մը ծած կուգայ, եւ այսպէս երկիրը Թշնամոյց առջեւը բաց մնաց, որնոր մասն առատիկ անդթութեամբ ջարդեցին, քանդեցին, թալնցին եւ գերեան գացին։ Արքեպիսկոպոսը առ բանները եւ իր ամբանոյն կորսան՝ որն որ պատերազմի մէջ մեռած կը կարծուէր, խորհնկ արամաբեան ու սղոց մէջ մնաւ, եւ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսն Երզրոպա խաբեց որ Կիլիկիայի վիճակին իմացընէ եւ օգնութիւն մը գտնէ։ Արքեպիսկոպոսը նախ Փիլիպպոս Տարենտացի իշխանին եկաւ՝ որն որ Թագաւորին աղգականն էր, եւ անկէ յանձնարարական թուղթ առնելով՝ Հռոմ Գրիգոր ԺԱ. քահանայապետին գնաց եւ ամէն բան անոր իմացընելէն ետեւ, ըսաւ թէ երկրին մեծ մասը Թարաւթիւն եւ օգնութիւն կ'ըլլայ, թէ որ արեւմտեան իշխաններէն քայ ու զօրաւոր իշխան մը Թագաւորին հետ ամուսնանայ եւ կառավարութիւնն յանձն առնու։ Քահանայապետն առ բանիս հաւանեցաւ, եւ ամէն իշխաններէն աւելի Պրաւնշվայկի Ոթոն իշխանը Կիլիկիայի Թագաւորութեան յարմար գտաւ, վասն զի անիկա քայ պատերազմող իշխան մըն էր, եւ միանգամայն Գերմանացւոց կայսեր ու Կիպրոսի Թագաւորին հետ ազգականութիւն ունենալով՝ գիւրաւ կրնար անոնցմէ օգնութիւն գտնել։ Ասոնք մտածելով քահանայապետը նոյն Փիլիպպոս իշխանին գրեց որ Ոթոնը Հայոց Թագաւորին հետ պատկելու հոգ տանի։ Բայց նոյն միջոցին Լեւոն երեւան ելլելով եւ իր գահը դառնալով՝ առ պատրաստութիւնները դադրեցան։

ՃԲ. Թագաւորին այսպէս նորէն իր ժողովրդեան երեւնալը Թէպէտ եւ անոնց շատ մեծ ուրախութիւն պատճառեց, բայց առ ուրախութիւնը քիչ ժամանակ կրցան վայելել. վասն զի տարի մը ետքը դարձեալ

զանիկա եւ անոր Հետ իրենց ապաստարանն ալ բարբարոսին կատարելագործին: Մեկէ՛ն ել Էշրեֆ Շապան Եգիպտոսի ապստամբներուն ակնկալիքի տեղի չտալ եւ զանիկա իր տակը նստուցանել ուզելով՝ իր գօրապետներէն մին մեծ բանակով Հոն խաթրեց: Լեւոն թէպետեւ բարեմտութենէն զարհուրած՝ իր ամուսնոյն եւ քանի մ՚իշխաններու Հետ Կապան բերդը մնաւ ամրացուց. Եգիպտացիք իրենց դէմ ելլող մը չգտնելով անարգել ամէն կողմ տարած ուեցան եւ դիւրաւ նուաճեցին: Առանց բոլոր անպէտութիւնը գրով չկրնար ստորագրել. քալաքներն ու դեղերն պրեցին, քանդեցին եւ դէմերի Հետաւոր բլրին. բոլոր անոնց բնակիչները՝ Հետաւորներն ուրանալ չուզելնուն Համար չարաչար ապտներին. երկրագործներուն ոչխ ոչխ կաշին Հանեցին. կրակ կարած երկաթներով եկեղեցականաց ու կրօնաւորաց աչքերնին Հանեցին, եւ բանտած քահանաներնուն լեզուն ու մատուրները կտրեցին որ կարող չըլլան քրիստոնէական կրօնը քարոզել եւ խորհուրդները մատակարարել: Այսպիսի անգթութեամբ ամէն կողմ նուաճելէն ետքն, եկան Կապան բերդն ալ պաշարելնին եւ սկսան զարնել. բայց անոր ամուրիկ ամրութեանը Համար չկրնալով միաս մ՚բռնել, պաշարումը ամառկացուցին եւ դրսի Հետ Հաղորդութիւնը բոլորովին կտրեցին որ ժէջիններն անօթութեամբ նեղելով՝ անձնատուր ըլլալու ստիպեն: Բերդն ինն ամիս այսպէս պաշարուած մնալով՝ ժէջիններուն կերակուրն Հատաւ, եւ սկսան մկան ու ձիու միս ուտել, եւ երբ որ զանոնք ալ սպառեցին, անոնց կաշիներն ուտելու ձեռք զարկին: Լեւոն տեսաւ որ բերդին մէջ կենդանի ալ անկարելի է, ուստի պաշարման ինններորդ ամիսը Թշնամւոյն զօրապետին Հետ դաշինք դնելով՝ դռները բացաւ եւ իր ամուսնոյն ու քովն եղող մարդիկներուն Հետ անձնատուր եղաւ: Եգիպտացիք մտան բերդը թալանեցին եւ թագաւորն իր մարդիկներովն առին Եգիպտոս տարին, զորանք

սուլթանը բանտ դնել տուաւ եւ Կիլիկիայի ամէն կողմն իր զօրքէն պահապաններ դնելով՝ Հայոց աս վերջին տէրութեան միջատակն ալ բոլորովին ջնջեց։

ԾԳ. Լեւոնին բանտարկութեան հինգերորդ տարին։ Սոհեր (քան ամանց Շահան) Սորիկոս բերդին իշխանն՝ որն որ թագաւորին բանտակից էր, պլպղի իշխանաց միջնորդութեամբը բանտէն ազատելով՝ Գաղղիա կղեմէս Ե. Հակառակաթոռ քահանայապետին[1] եկաւ, եւ անոր Կիլիկիայի վիճակն ու թագաւորին գէրութիւնը պատմեց։ Հետը Լեւոնին կողմանէ նամակ մ՚ալ բերած էր, որուն մէջ անիկա արեւմտեան թագաւորաց կ՚աղաչէր որ իր վրայ ողորմին ու գինքը գերութենէ ազատեն։ Կղեմէ թէպէտ եւ իր իշխանութեան տակն եղող եպիսկոպոսներուն եւ իշխաններուն թղթեր գրեց եւ յորդորեց որ Հայոց օգնութիւն ընեն, բայց Սոհեր տեսնելով որ բան մը չկայացուիր, անկէ Սպանիա գնաց ու Կաստիլիայի Յովհաննէս թագաւորին առջեւն ելլելով՝ Լեւոնին նամակը տուաւ եւ աղաչեց որ անոր օգնէ։ Յովհաննէս աս իշխանին պատմածներէն եւ Լեւոնին նամակէն շարժելով՝ Մելիք էս Սալահ սուլթանին ընծաներով դեսպան խրկեց եւ անկէ խնդրեց որ Հայոց թագաւորն եւ իր ընտանիքն ազատ թողու, որուն խնդիրքին սուլթանն հաւանելով՝ զանոնք բանտէն հանեց եւ թող տուաւ որ ուր որ կ՚ուզեն երթան։ Բարեպաշտ թագաւորն իր ազատութիւնը գտածին պէս յուսաղէմ սուրբ տեղերուն այցելութեան գնաց, եւ հոն իր ազատութեան համար Աստուծոյ շնորհակալութիւն մատուցանելէն ետեւ, արեւմուտք անցաւ իր ազատչին ալ շնորհակալ ըլլալու համար։ Նախ Հռոմ Ներքանոս քահանայապետին այցելութիւն

1 Ա՛ս առենեան բուն քահանայապետը Ներքանոս Զ. որն որ ամէնուն Գաղղիայի Աւինեան քաղքէն՝ ուր իր նախորդներուն ալ քանի մը տարի էին, Հռոմ փոխելուն համար, Գաղղիայի մէջ աս կղեմէն ալ քահանայապետ ընտրուեցաւ իբրեւ Ներքանոսին հակառակաթոռ։

մ՚ը[illegible] անոր իր յարգութիւնը մատոյց, եւ անկէ Սպանիա Յովհաննէս թագաւորին գնաց, որն որ կինըր շատ հրով ու պատուով ընդունելով Մաարիա եւ Իլիսաբէթ քաղաքներն իրեն բնակութեան համար որ շինց, առատ տարեկան մուտք կապեց որ ասոնց ձանձին վայել կեանք անցընէ: Լեւոն երեք տարի Սպանիա կենալէն ետքը, Գաղղիայի Կարոլոս Զ. թագաւորին այցելութեան գնաց եւ հոն ալ թագաւորի արժանի ընդունելութիւն գտաւ: Երբ որ առաջին անգամ Կարոլոսին գնաց, թագաւորը գահէն ելլելով վազեց իրեն փաթաթուեցաւ եւ սիրոյ համբոյր տուաւ. եաքն իր քովը նստեցուց եւ Կիլիկիայի վիճակին ու բոլոր արեւելքի վրայ տեղեկութիւններ հարցուց: Անկէ ետքը հրամայեց որ անոր տարէ տարի թագաւորական դանձէն 6000 փրանգ տրուի. 5000 փրանգ ալ անմիջապէս պարգեւեց որ իր բնակարանին կարասիքը շինէ. նաեւ խոստացաւ որ իրեն օգնական զօրք ալ կու տայ որպէս զի իր երկիրը Սարակինոսաց ձեռքէն ազատէ, ու Ս. Տնիի մէջ Ս. Անտոնի պալատն իրեն բնակարան տուաւ: Լեւոն հոն բնակեցաւ ու թագաւորին հետ յաճախ կը տեսնուէր, եւ արքունեայ ամէն հանդէսներուն ներկայ կը գտնուէր:

Ծ. Ա. Ս տեսնելու Գաղղիացւոց եւ Անգղիացւոց մէջ անդադար պատերազմ կ՚ըլլար, եւ նոյն տարին երկու կողմն ալ ուզելով հաշտութիւն ընել ու չկրնալով իրարու հետ միաբանիլ, Գաղղիայի թագաւորն որոշած էր որ անկէ եառեւ ամենեւին հաշտութիւն ընելու վրայ խօսք չընէ, այլ պատերազմն ամենայն սաստկութեամբ յառաջ տանի: Լեւոն երբ որ սա որոշումն իմացաւ, քրիստոնէական սիրով բորբոքած՝ ուզեց ինքը միջնորդ ըլլալ եւ երկու պատերազմող տէրութիւններն իրարու հետ հաշտեցընել ու միաբանել, յուսալով որ ասոնց հաշտելովը նաեւ բոլոր արեւելեան քրիստոնէից եւ նոյն իսկ իրեն մեծ օգնութիւն կրնայ ըլլալ: Ուստի ելաւ Գաղղիայի թա-

գաւօրին գնաց, երբ որ անոր խորհրդականները եւ մեծամեծ իշխանները քովը ժողվուած էին: Հոն գեղեցիկ եւ ազդու ճառ մը խօսելով՝ ցուցուց որ Սարակինոսները քրիստոնէից ինչ վնասներ ու բռնութիւններ կ'ընեն, եւ անոնց բռած յաղթութիւններն ու կոտորածները մէկիկ մէկիկ առջեւնին դրաւ եւ ըսաւ. Ա՛ս բաներուս ջօրաւոր դարմանը միայն աս է որ Գաղղիա եւ Անգղիա իրարու հետ միանան եւ Սարակինոսաց դէմ ելլեն՝ զանոնք նուաճելն եւ երկիրնին ձեռքերնէն առնուն: Ես պատրաստ եմ ըսաւ, ասոր համար Անգղիա երթալ եւ թագաւորին հետ խօսել: Կարծես ա՛ս բանիս իր հաւանութիւնը տուած պէս, Լեւոն շուտ մը ճամբայ ելաւ ու Պոլսէնին նաւ մը մտնելով՝ յաջող հողմով Տուվրի նաւահանգիստն հասաւ, եւ հոն գտնուող անգղիացի իշխաններուն ու թագաւորին եղբօրորդւոյն իր գալուն պատճառն իմացուց. անոնք ալ իր քովը մարդիկ դրին ու Լոնտոն՝ թագաւորին խաւարեցին: Լեւոն Լոնտոն մտած ատենը քաղքին բնակիչքն ամէն կողմանէ իր անցնելու ճամբաները ժողվուեցան. նաեւ շատ երեւելի իշխաններ իր դիմացն ելան եւ մեծ պատուով ընդունելով՝ ուրախութեան հանդէսներ ըրին: Քիչ մը ետքը Հայոց թագաւորն Անգղիացւոց թագաւորին գնաց եւ անոր հետ սիրով տեսնուելով՝ իր գալուն պատճառը յայտնեց, որուն պատասխան տուաւ որ թագաւորական խորհրդականներուն ամէնն ալ հոս չըլլալով՝ հարկ է սպասել մինչեւ որ դան ժողվուին, եւ ան ատեն քեզի քու խնդրիդ պատասխանը կը տրուի: Ջորս օր ետքը թագաւորն իր խորհրդականներովը վեստմինսդրըի պալատը գնաց եւ զԼեւոն ալ կանչել տուաւ: Հոն խորհրդեան սրահին մէջ ինքը թագաւորն իր գահը նստաւ, Լեւոնն ալ իր քովը, անկէ ետեւ եկեղեցական աւագանին եւ ետքը խորհրդականները կարգաւ իրենց տեղը նստեցան եւ Հայոց թագաւորին խնդ ըրին որ իր աղաչանքն ու

խնդիրն բաւ։ Ան առանն Լեւոն պղտու եղանակաւ մը ակնաւ ցուցընել թէ առ երկու մեծ ախտութեանց մէջ եղած պատերազմը քրիստոնէութեան ինչ մեծ վնասներ հասցուց ու կը հասցընէ, եւ թէ նոյն իսկ պատերազմող տերութիւններուն շատ վատնդի ու վնասու պատճառ կ՚ըլլայ։ Կանդրպուրիի արքեպիսկոպոսն, ինչպէս որ յառաջագոյն իրեն յանձնուած էր, Լեւոնին խօսքին պատասխանը տուաւ եւ որոշեցաւ որ Անգղիայի թագաւորն իր դեսպանները Գաղղիա խաւրէ եւ հոն Գաղղիացւոց կողմանէ խրկուած պատգամաւորներուն հետ խօսին ու հաշտութիւնն հաստատեն։ Եկան ժողովեցան Պուլոյն քաղաքը, բայց երկայն խօսակցութիւններէն եաեւ չկրցան միաբանիլ, եւ առանց բան մ՚որոշելու տեղերնին դարձան, թէպէտ եւ Լեւոն շատ աշխատեցաւ որ զանոնք միաբանէ։

Ծե։ Լեւոնին առ ձիգը պարապի երթալով՝ եւ անով նաեւ իր թագաւորութիւնը նորէն ձեռք ձգելու յոյսն ալ կորսուելով, անկէ եաեւ բոլոր իր կենացը մնացած ժամանակը տրտմութեամբ անցուց եւ 1393ին Նոյեմբերի 22ին Փարիզի մէջ վախճանեցաւ 11 տարի թագաւորելէն, 7 տարի Եգիպտոսի բանտը մնալէն եւ 12 տարի Երուսղէմ պանդխտանալէն եաեւ։ Շատ առաջ ըրին իր մահուան վրայ Փարիզի բնակիչները, վասն զի իր հանգուցութեանն, իմաստութեանն ու բարի վարուցը համար ամենուն սիրելի եղած եւ մեծ համարում ստացած էր։ Թաղման հանդէսը շատ փառաւոր եղաւ. գրեթէ Փարիզի մէջ գտնուող բոլոր իշխաններն ու ժողովուրդն եկած էին իրենց վերջին ակն ու յարգութիւնը ցուցընելու համար, եւ այսպիսի փառաւորութեամբ կեղեսթինեանց եկեղեցւոյն մէջ Աւազ խորանին աջ կողմը պատին մէջ շինուած դեղեցիկ մարմարէ դերեզմանը դրուեցաւ։ Իր առաքինութիւններուն եւ իմաստութեանը համար բոլոր Եւրոպայի մէջ շատ անուանի եղած էր, ասոր համար

չկայ պատմագիր մը՝ որ իր վրայ գրած աւեն իրեն մեծամեծ գովաբանութիւններ չտայ ու զինքը խոհեմ, խմաստուն, արթուն ու հաւատաւոր չանուանէ։ Բոլոր ուրեցած հարստութեանը՝ զորն որ Գաղղիայի, Անգղիայի, Կաստիլիայի թագաւորներուն եւ ուրիշ իշխաններուն իրեն կապած տարեկան մուտքերէն ժողված էր, մէկ մասը փարիզի աղքատներուն ձգեց, մէկ մասն իր տունը հոգայողներուն. մաս մ՚ալ իր ծառաներուն եւ ընտանի բարեկամներուն. կէզեստինեան կրօնաւորաց ալ դրամագլուխ մը դրաւ որ իրեն համար անդադար աղօթք ընեն, եւ իր կտակատարն Անգղիայի Ռիչարտ թագաւորն ըրաւ։

Այսպիսի վախճան ունեցաւ Լեւոն Զ. Կիլիկիայի վերջին թագաւորն, որուն մահուամբը Ռուբենեան ցեղին 300 տարուան իշխանութիւնն ալ բոլորովին դադրեցաւ։ Իր մեռնելէն ետեւ կիպրոսի Ցակոբ Ա. թագաւորը Լուսինեան ցեղէն ըլլալով՝ որմէ էր նաեւ ինքը Լեւոնն ալ, Հայոց թագաւորի պատուանունն առաւ, թէպէտ եւ Կիլիկիա բոլորովին Սարակինոսաց ձեռքն էր, եւ իր զինանշանին մէջ Հայոց դրօշին նշանն ալ՝ որն որ գլուխը թագով առիւծ մըն էր, նկարել տուաւ. նաեւ իր ատակներուն վրայ ալ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ գրել տուաւ։ Ա՛ս պատուանունն իր յաջորդներն ալ պահեցին մինչեւ Ցակոբ Գ.ին ատենը կիպրոս վենետիկցոց ձեռքն անցնելով՝ ան ալ դադրեցաւ։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ

ԳԻՐՔ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿՆ ԻՐ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԵՒՆ ՕՐԿՈՒԵԼՆ ԵՏՔԸ

Վեցերորդ դարերնիս կը պատմէ Հայաստանին իր անպհական աէրութիւնը կորնչցնելեն ետքն ունեցած վիճակն, իր զանազան ազգաց ձեռքն անցնելն, անոնց ձեռքովը կրած փոփոխութիւններն եւ ան փոփոխութեանց իր բնակիչներուն վրայ ըրած ազդեցութիւնը, զորոնք կարգաւ մինչեւ մեր ժամանակը կը հասցընէ: Ան 800 տարուան (1050—1850) շրջանին առաջին եօթը դարուն մէջ (1050—1750) Հայաստան անդադար պատերազմներու մէջ ընկղմած պիտ'որ տեսնենք, եւ անոնց պատճառաւ իր քաղաքներէն շատերուն կործանումն եւ իր բնակիչներուն աստիճկ ու դառն տառապանաց մէջ իյնալով հետաւոր տեղեր ցրուիլը, նաեւ անոնցմէ բիւրաւորներուն բռնութեամբ օտար երկիրներ տարուիլը պիտ'որ նշմարենք: Բայց ան եօթը դարերուն յաջորդող մէնթերորդ դարուն մէջ (1750—1850) պիտ'որ տեսնենք պատերազմաց նուազիլը, նեղութեանց մեղմանալն եւ Հայ ազգին իր վրայ տիրող տէրութեանց խնամակալութեամբը նոր կենդանութեան ու նոր յառաջադիմութեան ասպարէզի մը մէջ մտնելը:

Ա՛ս ժամանակաւն պատմութիւնը շատ աղբիւրներ զրեցին, որոնց մէջ կիրակոս Գանձակեցի՝ Թաթարաց Հայաստանի տիրելը, Թովմաս Մեծոփեցի՝ Լանկթիմուրին Հայաստանի մէջ բրածները եւ Առաքել՝ Շահարասին Հայոց մէկ մասը պարսկաստան տանիլը մեզի կ՛աւանդէ։ Ասոնցմէ զատ շատ անանուն մատենագիրներ եւ յիշատակարաններ ասոնց ժամանակաւն դէպքերը կը պատմեն։ Իսկ օտարազգի պատմագրաց մէջ ասոնք պատմողներն անհամար են որոնց անուններն հոս շարելն աւելորդ կը համարինք։

ԳԼՈՒԽ Ը

ՄԵԼԻՔՇԱՀԻՆ ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ՏԻՐԵԼԻՆ ՄԻՆՉԵՒ ԹԱԹԱՐԱՑ ԶԱՆԻԿԱ ԳՐԱԻԵԼՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Ա. Մելիքշահին Հայաստանի տիրելը (**1086–1093**)։ Թաթարաց Հայաստան արշաւելը (**1093**)։ Վերջ Դաւիթի թագաւորը հիւսիսային Հայաստանի կը տիրէ (**1124**)։ Բ. Փալաւան պյլազպէ իշխանը Շիրակ գաւառը կ՛առնու (**1128**)։ Վերջ Գորգի (Կորիկէ) թագաւորն ու Զաքարիա եւ Իւանէ իշխաններն Հայաստանին հիւսիսային եւ արեւելեան մասերն պյլազպեաց ու Պարսից ձեռքէն կ՛առնուն (**1160 – 1220**)։

Ա. Խագբացուհեաց թագաւորութիւնը ջնջուելու առնելը, Հայաստանին արեւմտեան մասը Յունաց ձեռքն էր, արեւելեան մասը Պարսից իշխանութեան տակ, հիւսիսային կողմերը վիրք բռնած էին, իսկ հարաւային գաւառներն՝ Հազարացոց ամիրաները կ՛իշխէին, եւ աս վիճակին մէջ 40 տարիի չափ մնաց։ Բայց երբ որ Մելիքշահ՝ Ալփասլանին որդին Պարսից գահն ելաւ, իր տէրութիւնն ընդարձակելու ձեռք զարնելով անհամար զօրքով Հայաստան արշաւեց, ամէն հոն տիրող իշխանները վռնտեց եւ բոլոր նոյն երկիրն իր իշխանութեան տակն առաւ։ Աոոր մա-

Հուանէ եաքը Հայաստան դարձեալ պանդխտի ապրած ձեռքը բաժնուեցաւ, որուն հիւսիսային եւ արեւմտեան կողման մեծ մասին՝ թագաւորները տիրեցին ու ժողովուրդը սաստիկ նեղութեան ու տառապանաց մէջ ձգեցին: Ա՛ս նեղութեան առենն հիւսիսային Հայոց մեծ մելիքաւորութիւն եղաւ Դաւիթ Վրաց քաջ թագաւորն՝ որն որ քանի մը յաղթական պատերազմներով նոյն կողմերն իր իշխանութեան տակ առաւ, եւ իրեն դիմող Հայոց՝ տէզ եւ ապրուստ տալով խնամեց: Դաւիթ իմանալով որ Շիրակ գաւառին բնակիչներն ալ այլազգի իշխանաց բռնութեան տակ կը հեծեծեն, իր յաղթական զօրքովն Հոն ալ հասաւ, եւ առանց դժուարութեան բոլոր նոյն գաւառին եւ անոր Անի մայրաքաղաքին տիրելով՝ անդորրացուց: Ասոր վրայ անկէ փախած Հայերը նորէն իրենց տեղերը դարձան:

Ք. Վ. Անի մը տարի եաքը փալատուն իշխանն՝ Անի քաղքին ամիրային որդին, անհամար զօրքով եկաւ նոյն քաղաքը սաստիկ պաշարեց, եւ թէպէտ ներսինները քաջութեամբ դէմ դրին, բայց պաշարնին հատնելով սովը թշնամիէն աւելի սկսաւ զիրենք նեղել: Զրսէն ալ օգնութեան յոյս չկար, որովհետեւ Դաւիթ քաջ թագաւորը մեռած էր եւ իր յաջորդն իրեն քաջութիւնը չունէր, ասոր համար փալատունին հետ դաշինք դրին ու քաղաքն իրեն տուին: Փալատուն Անին առնելէն ետեւ բոլոր Շիրակ գաւառն ալ իր տակը նուաճեց:

Ի՛սպէ Վ. իրք Գորգի թագաւորին ժամանակը դարձեալ զօրանալով՝ Անիին տիրեցին, եւ անոր յաջորդներուն առենը Զաքարիա եւ Իւանէ Հայազդի քաջ իշխաններուն առաջնորդութեամբը բոլոր հիւսիսային Հայաստան այլազգեաց ձեռքէն առին. նաեւ երկայն առեն Պարսից դէմ պատերազմ մղելով՝ արեւելեան Հայաստանի մեծ մասին ալ տիրեցին, ու 60 տարի, մինչեւ Թամթարաց յարձակման ժամանակն

իրենց իշխանութեան տակ եղող երկիրները խաղաղութեան մէջ պահեցին։

ԳԼՈՒԽ Ը

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԹԱԹԱՐԱՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

Գ. Ճէլալէտտին (Ջալալագին) խորազմի սուլթանը Հայաստան կը փախչի եւ Հայերը կը նեղէ։ Թաթարաց Չարմաղան զօրապետին Հայաստան արշաւելը (1233)։ Խաչու զօրավարն եւ իր ըրածները։ Գ. Հուլաւուն զօրապետը բոլոր Հայաստանը կը նուաճէ (1253—1254)։ Անի քաղքին կործանիլը (1320)։ Հայաստանին նորէն զանազան ազգաց մէջ բաժնուիլը (1340)։

Գ. Տասուերեքերորդ դարուն սկիզբները Թաթարները սկսան Հիւսիսային Ասիայի մէջ զօրանալ, որոնք իրենց Ճինկիզխան քաջ թագաւորին առաջնորդութեամբն Ասիայի մեծամեծ թագաւորութիւնները նուաճեցին եւ խորազմի Ճէլալէտտին սուլթանին ալ յաղթելով զանիկա իր զօրքովը Հայաստան փախուցին։ Ճէլալէտտին իր յաղթուելուն բարկութիւնը Հայոց վրայ թափեց, եւ շատ գաւառներու բնակիչներն անխնայ ջարդեց. եւ թէպէտ վիրք ու Հայք անոր դէմ ելան, բայց չկրնալով անոր զօրութեան դէմ դնել, դարձեալ երկիրն անոր կատաղութեանը թողուցին, զորն որ սաստիկ անգթութեամբ ի գործ դրաւ ու բնաւրար մահերը գործեց, մինչեւ որ Փոքր Ասիայի եւ Ասորւոց պետզի իշխաններուն եւ Լաոդիկեացւոց ու Կիլիկեան Հայոց զօրքերն յաղթութեամբ Պարսկաստանի սահմանը փախուս եւ Հոն սպանուեցան։

Ճինկիզխանին մեռնելէն ետքը թաթարաց զօրքն Ոկոթէայ խանին հրամանաւն սկսան դէպ ի Հայաստան յառաջ գալ, իրենց զօրավար ունենալով Չարմաղան իշխանն, եւ իրենց բազմութեամբը բոլոր երկիրը ծածկելով՝ վրաց Հայաստանին բոլորովին

տիրելին. Ամի քաղաքն ալ տուին եւ բնակիչներն իրենց մէջ բաժնելով գամէնն ալ սրէ անցուցին. Նոյնպէս շատ քաղաքներու բնակիչներն ալ ջարդեցին: Չարմացան ասոնց բաներս ընելէն եւ չիանդգցաւ եւ զօրավարելու անկարող եղաւ, ասոր համար Ալխամայ անոր տեղը Բաչու իշխանը խաւրեց, որն որ անմիջապէս բանակն առաւ Կարին գաւառն արշաւեց, ու առաջիկ պատերազմաւ Թէոդոսուպոլիս (Կարին) քաղքին տիրելով՝ բնակիչները սրէ անցուց: Զայսահատին Վանեայ սուլթանը Բաչուին դէմ պատերազմի ելաւ Կարինն ազատելու համար՝ որն որ նոյն ժամանակն իր իշխանութեան տակն էր, եւ Երզնկայի մօտ անոր հետ զարնուեցաւ, բայց չարաչար յաղթուելով՝ ստիպուեցաւ Հայաստանին իր իշխանութեան տակն եղող մասը, քանի մը բերդերէն եւ ամուր քաղաքներէն զատ, Թախտարայ ձեռքը թողուլ, որոնք իրենց տէրութիւնն հին հաստատելով՝ ժողովրդեան վրայ ծանր տուքը դրին եւ զանոնք ստատիկ նեղութեան մէջ ձգեցին, եւ հազիւ Հերմէմ Կիլիկիայի Հայոց թագաւորին Մանդոյ խանին ըրած ալաչանքովն ասոնց նեղութիւնները քիչ մը թեթեւցան:

Դ. Տասը տարի ետքը Հուլաւոն Մանդոյ խանէն Հայաստանի կողմերուն իշխան դրուեցաւ, որն որ ստատիկ արիւնահեղ պատերազմներով Հայաստանին զանազան կողմերուն տիրող իշխաններուն յաղթեց եւ բոլոր նոյն աշխարհքը ծայրէ ծայր նուաճեց: Թագաւորաց Հայաստանի վրայ ունեցած ասիմահեծան տէրութիւնն 90 տարի շարունակ տեւեց, եւ ասոնց միջոցին մէջ յիշատակի արժանի դէպք կամ փոփոխութիւն մը չպատահեցաւ: Միայն պատմագիրներն Անիին՝ Բագրատունեաց մայրաքաղաքին կործանումը կը յիշատակեն, որուն բնակիչներն ասդին անդին ցրուելով՝ անոնցմէ մէկ մասն ալ Խրըմ, Լեհաստան ու Մոլտաւիա անցան եւ բնակութիւննին հաստատեցին: Բայց չորեքտասաներորդ դարուն կէսերը

թախտարայ խանին տէրութիւնը գանազան մասերը բաժնուելով՝ անոր միութիւնը քակուեցաւ եւ իր ընդարձակ երկիրներուն մէջ գանազան իրարմէ անկախ տէրութիւններ կազմուեցան: Ա՛ս պատճառաւ Հայաստանն ալ դարձեալ գանազան իշխանութեան ձեռք ինկաւ. հարաւային կողմերը Քիւրաները բռնեցին, որոնք առանձին իշխանութեամբ կամ պէյլերպէյութեամբ տակ ինքնագլուխ տէրութիւն մը կազմած էին, արեւելեան կողմը Պարսիկները գրաւեցին, իսկ արեւմտեան կողմը կէս մ՚Օսմանեանք կէս մ՚ալ Թիւրքմէնեան ցեղին իշխանները նուաճեցին: Ա՛ս վիճակին մէջ մնայ մինչեւ նոյն դարուն վերջերը Լանկթիմուրին ժամանակը, որուն արշաւանքները Հայաստան դարձեալ տակին ու վրայ ըրին:

ԳԼՈՒԽ Գ՛

ԼԱՆԿԹԻՄՈՒՐԻՆ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐԸ, ՄԻՆՉԵՒ ՕՍՄԱՆԵԱՆՑ ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ՏԻՐԵԼԸ:

Ե· Լանկթիմուրին Հայաստան արշաւելն (**1387**) եւ ըրած վնասները: Վան քաղքին առնուիլը: Հայաստանի սովը: Լանկթիմուր Սեբաստիա քաղքին կը մերձէ: Զ· Լանկթիմուրին ետ դառնալէն ետքը Հայաստան պատահածները: Շահրուխին եւ քիւրտերուն խաբէնաբեր թագաւորին մէջ եղած պատերազմները (**1410—1430**): Հայաստանին սաստիկ սովը: Է· Փոքր Ասիայի Հայոց մէկ մասին կոտորածնուալից տարուիլը (**1461**):

Ե· Երբ որ Հայաստանի կողմերը պատերազմները դադրած ու խաղաղութիւնը տիրած էր, եւ ժողովուրդը քիչ մը հանգիստ կը վայելէր, յանկարծ հիւսիսային կողմերէն ահագին փոթորիկ մը ծագեցաւ, ան ցանկալի խաղաղութիւնը բոլորովին վրդովեց ու Հայաստան աղէտից ու թշուառութեան ծով մը դարձուց: Ասիկա էր Լանկթիմուրին՝ Էօզպէկ թա-

թաթաց թագաւորին արշաւանքն՝ որն որ սաստիկ զօրանալով՝ ամբողջ Թաթարաստանն իր տակը նուաճելէն ետեւ, անհամար զօրքով Պարսկաստան արշաւեց եւ սրով ու հրով տիրեց. անկէ Պաղտատի վրայ քալեց, եւ զանիկա ալ նուաճելով՝ բոլոր զօրութիւնն Հայաստանի վրայ դարձուց: Արդէն իր անդէմահիւններուն եւ ըրած կործանումներուն լուրն իրմէ յառաջ Հայաստան հասած ըլլալով՝ երբ որ իր արշաւանքին լուրն ալ եկաւ, ամէն մարդ իրենց գլուխն գալիքը գուշակեցին, եւ շուտ մ՚ամպարեցին ամուր եւ անմատչելի տեղեր մտան ամրացան:

Լանկթիմուրին զօրքը նախ Սիւնեաց գաւառը մտան եւ ուր որ հասան, գտած մարդիկներին ջարդեցին ու քաղաքները գետնի հաւասար ըրին, եւ նոյն եղանակաւ յառաջ երթալով՝ շատ գաւառներ անապատ դարձուցին: Իւրաքանչիւր մարդիկ աս կատաղի զօրքէն դերի բռնուելնայն, շատերն ալ հաւատքնին ուրանալ չուզելնուն համար դառն ու սոսկալի տանջանքներով սպաննուեցան: Անկէ ետքը Լանկթիմուր Վան քաղքին վրայ եկաւ, եւ երբ որ քաղաքացիք անձնատուր ըլլալ չանձն չառին, սաստիկ պատերազմ քաղքին տիրեց եւ բոլոր բնակիչները բերդէն վար նետել տուաւ, որոնց մեռելներուն կոյտերը պարիսպներուն բարձրութեանն հաւասարեցան, եւ ան բազմամարդ քաղաքը դատարկացաւ: Ան սաստիճանի եղաւ աս գազանամիտ բռնաւորին Հայաստանի մէջ ըրած անգթութիւններն ու սպանութիւնները, որ ոչ անդաստան մնաց եւ ոչ ալ երկիր գործելու մշակ, որով ուտելիքը պակսելով՝ սաստիկ սով մը տիրեց ու թաթար զօրքէն աւելի անգթութիւններ գործեց: Վան ալ նոյն իսկ ծնողաց ու հպատակաց գաւթին ու պարտաւորութիւնները մոռցընել տուաւ, որոնք իրենց կեանքը պահելու համար շներն ու կատուներն եւ ուրիշ պիղծ անասուններն ուտել սպառնալէն ետեւ, սկսան իրարու ձեռք զարնել, եւ Հայրն՝

որդին, մայրն՝ իր սիրելի դաստրը, եւ եղբայր՝ զեղբայր մորթեց, խորովից ու կերաւ: Այսպէս մէկ կողմանէ թշնամեայ սրովը, միւս կողմանէ անագորոյն սովին բռնութեամբը Հայաստան իր բնակիչներուն մեծ մասէն պարպուեցաւ եւ անոնց դիակներովը լեցուեցաւ:

Լանկթիմուր ասանկ եղանակաւ բոլոր Հայաստանը նուաճելէն եաեւ, Փոքր Ասիա անցաւ ու Սեբաստիա քաղքին տիրելով՝ մէջն Հայ զօրքն ողջ ողջ թաղել տուաւ եւ իշխանները սաստիկ տանջանքներով սպանեց: Անկէ յառաջ գնաց եւ Անկիւրիայի քով Սուլթան Պայազիտին հետ զարնուեցաւ, անոր յաղթեց եւ Սմբղանդ իր ամենօր գարձաւ[1]:

Զ. Լանկթիմուրին եաեւ գահնալովը թէպէտ եւ քիչ մը ժամանակ խաղաղութիւն եղաւ, բայց ասիկա խաղաղութիւնը չկրցաւ երկայն տեւել. վասն զի քանի մը տարիէն անոր մահուան լուրը հասնելով, ան ամէն իշխաններն ու թագաւորներն՝ որոնք իր զօրութենէն ընկճած եւ տէրութիւններնին կորսնցուցած էին, դարձեալ ոգի առին ու զէնքի զօրութեամբ երկիրնին նորէն ստանալու ձեռք զարկին: Եւ որովհետեւ Հայաստան ասոնց իրրեւ կեդրոնն էր եւ ամէն իշխան անկէ բաժին ունէր, ասոր համար բոլոր պատերազմները ասպարէզն եղաւ, եւ անհնարին նեղութեան մէջ ինկաւ:

Ա՛ս նուաճեալ թագաւորներուն մէկն ալ Գարա Եուսուֆ՝ Քիւրտաբու կամ Թիւրքմէններու թագաւորն էր, որուն երկրին մեծ մասն Հայաստանի հարաւային կողմերն էր: Ասիկա Լանկթիմուրին մահուամբն հաստատութիւն գտնելով՝ զօրք ժողվեց եւ եկաւ

1 Կը պատմուի որ Լանկթիմուր իր արշաւանքներուն առեներ շատ հայերէն եւ ուրիշ ազգաւ զրքեր ժողվել տուած եւ Սմբղանդի ամուր աշտարակներուն մէկուն մէջը դրած ըլլայ, սաստիկ արդելք դնելով որ ամենեւին անկէ դուրս չհանուին. միայն կարգալ ուզողները ներս մտնեն եւ քիչ մը ժամանակ կարդան եւ ելլեն:

առանց դժուարութեան նոյն տեղերուն նոքին տիրեց։ Բայց քանի մը տարի ետքը Շահրուխ Լանկի իմաբին որդին տասը դէմ պատերազմի ելլելով՝ Հայաստան երկու կողման զօրքէն ոտնակոխ եղաւ, շատ քաղաքներ ու գեղեր թալանեցան, եւ ժողովուրդն իրենց ընտանեկան իրերը թող տալով՝ անմատոյց լերանց վրայ ապաստնեցան։ Ա՛ս պատերազմին առեն Եուսուֆ մեռաւ եւ իրեն յաջորդեց իր եղբայրն Խաքենտէր, որ Հայաստանը դարձեալ նուաճեց եւ Շահի Արմէն կոչուեցաւ, եւ իր զօրացն առպատակութիւններովը Հայոց շատ նեղութիւն տուաւ։ Ա՛ս առպատակութիւնները 20 տարի շարունակեցին եւ նոյն միջոցին նաեւ Շահրուխ քանի մ՚անգամ անձամբ կամ իր զօրապետներուն ձեռքովը Հայաստան արշաւելով՝ շատ աւեր եւ ապականութիւն բրաւ, որոնց պատճառաւ մշակութիւնը դադրեցաւ ու սովը դարձեալ իր բազկները տարածեց։ Ժողովուրդն ամէն բան ուտել սպառելէն ետեւ, պիղծ անասուններն եւ նաեւ անոնց սատկած դիերն ուտելու ձեռք զարկին, եւ երբ որ անոնք ալ լմընցան, քաղցին բռնութենէն ստիպուած՝ իրենց ազգականներն ու բարեկամները, եւ ոմանք նոյն իսկ իրենց որդիքներն ու ծնողքնին եփելին կերան։ շատերն ալ հեռաւոր տեղեր ցրուելով՝ քաղաքներն ու գեղերն ամայի եւ դատարկ թողուցին։

Ի՛ Ա՛ս առեններս սուլթան Մէհէմմէտ Բ. կոստանդնուպոլիսն առաւ, եւ որովհետեւ Հայոց վրայ շատ սէր եւ մեծ համարում ունէր, փոքր Ասիոյ զանազան կողմերէն հայ ընտանիքներ ժողվեց հանարար, եւ Պուրսայի Յովակիմ եպիսկոպոսն՝ ինչպէս որ յառաջագոյն անոր խոստացած էր, պատրիարք անուանելով՝ անոնց եւ բոլոր իր իշխանութեան տակն եղող երկիրներուն (փոքր Ասիոյ եւ Յունաստանի) մէջ գտնուող Հայերուն գլուխ դրաւ։

ԳԼՈՒԽ Գ

ՕՍՄԱՆԵԱՆՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԻՐԵԼԸ

Ը. Սուլթան Մէհէմմէտ Բ. Հայաստանին քանի մը քաղաքները կ'առնու (1473)։ Սուլթան Սելիմ Ա.ին Շահ Իսմայիլին դէմ ելլելը եւ Հայաստանին հիւսիսային կողմերուն տիրելը (1514)։ Դահմազպ Պարսից Թագաւորն Օսմանեանց դէմ պատերազմի կ'ելլէ. Օսմանեանք անոր կը յաղթեն եւ հարաւային Հայաստանն անոր ձեռքէն կ'առնուն (1533)։ Սուլթան Մուրատ Գ. եւ Հայաստանին բոլորովին Օսմանեաց ձեռքն անցնիլը (1575—1585)։

Ը. ՕՍՄԱՆԵԱՆՑ առաջին անգամ Հայաստան մտնելուն պատճառը Թիւրքմէններուն Ուզուն Հասան իշխանն եղաւ, որն որ սաստիկ զօրանալով՝ շատ երկիրներու եւ նաեւ Պարսից Թագաւորութեան տիրելն էտքն, Օսմանեանց երկիրն ալ յարձակեցաւ ու շատ կոտորած եւ անդթութիւն ըրաւ։ Սուլթան Մէհէմմէտ Բ. ատ բանս լսածին պէս, մեծ պատրաստութեամբ անոր դէմ քալեց եւ Գերջանի մօտ անոր բանակը խորտակելով՝ զինքն ալ վանեց եւ Հայաստանին քանի մ'արեւմտեան քաղաքները ձեռքէն առաւ։

Վասպուրական տարի ետքը Սեֆեան ցեղէն Իսմայիլ իշխանը Պարսից Թագաւորութեան աթոռն ելլելով՝ պարսկական զօրքով Օսմանեանց երկիրն արշաւեց եւ շատ վնասներ գործեց։ Իրեն դէմ եկաւ Սուլթան Սելիմ Ա. քանի ու պատերազմող Թագաւորը 120,000 զօրքով, եւ Շալդրան դաշտին մէջ անոր բանակը ցրուելով՝ Հայաստանին հիւսիսային գաւառներն իր իշխանութեան տակը նուաճեց։ Շահ Իսմայիլին մեռնելն ետքն իր յաջորդը Դահմազպ դարձեալ Օսմանեանց դէմ պատերազմ գրգռելով՝ Խրահիմ փաշա եպարքոսն օսմանեան բանակին զօրավար դրուեցաւ, որն որ Պարսից Թագաւորին յաղթեց, եւ Հայաստանին հարաւային գաւառներն ալ անոր ձեռքէն առաւ։

Պահմապետ միշտ իր կարբենցուցած երկիրները նորէն ձեռք ձգելու յարմար առիթի մը փնտռելով՝ երբ որ իմացաւ որ Սուլթան Սիւլէյման Գերմանացւոց դէմ պատերազմելու ղբաղած է, դարձեալ Հայաստան արշաւեց, ամէն կողմ ոտնակոխ ըրաւ, շատ քաղաքներ ու գեղեր այրեց ու կործանեց եւ բնակիչները սրէ անցուց։ Ա՛ս բաներուս գոյժը Սուլթան Սիւլէյման առնելով՝ շուտ մ՚անձամբ Պահմապետին դէմ ելաւ, անոր երկիրներն ապստամբեց եւ արեւելեան Հայաստանն՝ որ որ գետ Պարսից ձեռքն էր, բոլորովին աւերակեց։ Բայց եաքը Պարսից թագաւորին հետ հաշտութիւն ընելով՝ ետ դարձաւ։

Ձաղիւ թէ ասոր վրայ քանի տարի անցաւ, Պարսից եւ Օսմանեանց մէջ պատերազմը դարձեալ նորոգուեցաւ, որով Հայաստան նորէն սաստիկ նեղութեան մէջ ինկաւ եւ շատ դաւառներ ապականեցան, մինչեւ որ Օսմանեանք զբանալով՝ Պարսիկները Հայաստանէն բոլորովին վռնտեցին եւ զանիկա ամբողջ իրենց իշխանութեան տակն առին։ Ա՛ս պատերազմներուն պատճառաւ երկայն տաեն մշակութիւնը դադրելով՝ Հայաստան սաստիկ սով մ՚ալ ինկաւ, որմէ հազարաւոր մարդիկ մեռան, ու շատ գեղեր բոլորովին իրենց բնակիչներէն պարպուելով՝ ամայի մնացին։

ԳԼՈՒԽ Ե

ՇԱՀԱԲԱՍԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՐՇԱԻԵԼԸ

Թ. Շահաբաս Հայաստան կը յարձակի (1603) եւ Այբարատ նահանգին կը տիրէ։ Օսմանեանց Սինան փաշա ապարապետը Պարսից վրայ կու գայ։ Շահաբաս Հայերը Պարսկաստան տանելու մտքով զանոնք Այբարատեան դաշտը ժողվել կու տայ եւ իրենց քաղաքներն ու գեղերը կ'այրէ (1604)։ Ա. Հայոց Պարսկաստան տարուելու առնն քաշած տառապանքներն. իրենց Երասխ գետէն անցնելուն տարապրութիւնը, Աստուհան հասնիլն ու հոն տեղատորուիլը։ Ջուղայի Հայոց Պարսկաստան տարուիլն ու Նոր Ջուղային շինուիլը։ Շահաբասին Պարսկաստան գացող Հայոց ըրած ընդհ.ունելութիւնը։ Ա. Հայոց՝ ապստամբ իշխաններուն ապստամբութեան ու սովի պատճառաւ հեռաւոր տեղեր ցրուիլը (1606—1608)։ Պարսից եւ Օսմանեանց մէջ եղած հաշտութիւնը (1613—1620) եւ արեւելեան Հայաստանին Պարսից ձեռքը մնալը։

Թ. ՊԱՐՍԻՑ եւ Օսմանեանց մէջ եղած վերջին պատերազմին առնէր Շահաբաս դեռ նոր Պարսից գահն եղած ըլլալով՝ չէր կրցած Թիւնամոյն դէմ դնել, եւ անոնց առած երկիրներն՝ որոնց մէջ նաեւ պարսկական Հայաստանն՝ իրենց ձեռքը թող տալով, հաշտութիւն ընելու ստիպուած էր։ Բայց երբ որ թագաւորութեան մէջ հաստատուեցաւ ու զօրքը կարգաւորեց, միտքը դրաւ որ նոյն երկիրները նորէն ետ առնու, եւ սա խորհուրդն ի գործ դնելու յարմար առիթն ալ շուտով գտաւ։ Վասն զի նոյն առիններէն Օսմանեանց Պարսկաստանի սահմանակից եղող կուսակալներն իրենց ժողովրդեան սաստիկ նեղութիւն տալու սկսած էին, ասոր պատճառաւ անոնց գլխաւորներէն շատերը Շահաբասին քովը փախան եւ զանիկա Օսմանեանց դէմ պատերազմի եւլելու յորդորելին, խոստանալով որ իրենք ալ իրեն կ'օգնեն։ Շահաբաս ասոնց խօսքերէն յորդորուած՝ բանակն առաւ եւ յանկարծ Արպատական յարձակեցաւ, եւ անոր

ալբիւլէն եաբը՝ Հայաստան մտաւ, նախիչեան վա-
պրն առաւ, Երիվան բերդը ձեռակ պաշարեց եւ
երկայն ատեն զարնելով՝ անոր տիրեց. անկ. Եաւ-
բուզ Այրարատ նահանգը նուաճեց եւ Ամիրպէհա
նախարարն Տոն կուսակալ դրաւ: Իր զօրքին շատ
գնդեր ալ Հայաստանին ամէն կողմը ափեց, որոնք
ամէն տեղ թալէցին ու քանդեցին, եւ բիւրաւոր
մարդիկ գերի բռնած՝ իրենց բանակը բերին, զորոնք
Շահաբաս Պարսկաստան խրկեց: Հայերն որչափ որ
կրցան Պարսից թագաւորին պատիւ եւ ակնկ ընդու-
նելութիւն ըրին, յուսալով որ անոր իշխանութեան
տակ հանգիստ պիտ'որ գտնեն, բայց թագաւորին
անյագ ագահութիւնն իրենց այս յոյսը պարապի
հանեց:

Շահաբասին յարձակման եւ օսմանեան գօրաց
յաղթուելուն գոյժը կոստանդնուպոլիս հասած ին
պէս, Սուլթան Ահմէտ՝ ճղակեզտաեւ Սինան փաշան
օսմանեան բանակին սպարապետ դրաւ եւ Թիւնտեյն
վրայ խաւրեց: Պարսից թագաւորը կարս քաղքին
քով Սինանին մօտենալը լսելով՝ իր զօրքն Ագճա-
գալէ քաղաքը կենդրոնացուց, եւ հոն իր իշխան-
ներուն յայտնեց՝ թէ կ'ուզէ Հայաստանի բնակիչ-
ներն իրենց քաղաքներէն հանել ու Պարսկաստան
տանիլ. վասն զի պատերազմաւ Օսմանեանց յաղ-
թելու եւ Հայաստանի տիրելու յոյս չունենալով,
կ'ուզէր որ անոր բնակիչները պարպէ եւ երկիրն
աւերէ անապատ դարձընէ, եւ այնպէս թէ թիւնա-
մին նեղը ձգէ, եւ թէ իր երկրին բնակիչը շատ
ցրնէ: Ա՛ս մտքով Հայոց դիւանաւորները կանչեց եւ
ըսաւ. Որովհետեւ Օսմանեանց հետ ձեր երկրին մէջ
պիտ'որ պատերազմինք, եւ երկու բանակներուն մէջ
ալ շատ գազանաձիտ եւ աւազակ մարդիկ կան, ան-
տարակոյս ձեր տասնուաձքին ու ընտանեացն՝ եւ
նաեւ ձեր կենացը մեծ վտանգ պիտ'որ հանի. ասոր
համար ամենքնիդ ալ ձեր ինչքն ու ընտանիքը ժող-

մեկը ու քանի մ՚օրեան հեռու տեղ մը գայիք, եւ պատերազմը լմննալէն ետքը՝ նորէն խաղաղութեամբ տեղերնիդ կը գառնաք: Հայ իշխանները թագաւորին միաբն իմանալով Պարսից խաներուն գային եւ շատ պատճառներով անոնց ցուցուցին որ առ բանս ընելն անկարելի է: Բայց Շահաբաս անոնց խօսքերուն ամենեւին ականջ չդրաւ, այլ Ամիրգունա նախարարն առ գործքիս վերակացու կարգեց. ամէն մէկ գաւառին ալ իր իշխաններէն մէկմէկ հոգի որոշեց որ ժողովուրդը ժողվեն ու դէմ դնողներն անմիջապէս սպաննեն: Իշխանները շուտ մ՚իրենց դնդերովը սարածուեցան Հայաստանի գաւառներուն մէջ, եւ ամէն քաղաքներուն ու գեղերուն բնակիչները սաստիկ չարչարանքներով ու բռնութեամբ իրենց բնակութիւններէն հանելով գունդագունդ Ազբարատեան գաշտը բերին ժողվեցին, որոնց բազմութիւնն ան ընդարձակ գաշտը ծայրէ ծայր լեցուց: Իսկ գաւարկացած քաղաքներն ու գեղերը՝ մէջի համբարներովը կրակի տուին եւ այրեցին:

Ժ· Շահաբաս երբ որ իմացաւ որ իր անօրէն հրամանը կատարուեր է, եւ Օսմանեան բանակն իրմէ շատ հեռու չէ, երեսը դարձուց Ազբարատին կողմն եկաւ՝ ուր ժողովրդեան բազմութիւնը կեցած էր, եւ հրամայեց որ զանոնք յառաջ քշեն: Չիկրնար սառբագրուիլ աս խեղճերուն՝ ճամբան քաշած տառապանքները. վասն զի Պարսիկները զանոնք անդադար եւ առանց հանգիստ առնելու յառաջ երթալու ստիպելով, որոնք որ տկարութեան կամ յոգնութեան համար չէին կրնար քալել, չարաչար կը ծեծէին, կամ քթերնին եւ ականջնին կը կտրէին. ոմանք ալ կը սպաննէին ու գլուխնին երկայն ձողերու վրայ կը տնկէին որ ուրիշները վախնան եւ շուտով յառաջ երթան: Ազսպիսի տառապանքներով եկան հասան Երասխ գետին եզերքը. եւ որովհետեւ այնչափ անհամար բազմութիւնը գետէն կարգաւորեալ եղանա-

կաշանգրնեալ շատ ժամանակ հարկաւոր կը, Պարսիկները վախցան որ Օսմանեանք նոյն միջոցին իրենց վրայ կը յարձակին եւ իրենց գերիները ձեռքերնէն կ'ազատին. ասոր համար խեղճ ժողովուրդն սոսկալին որ շուտով դիմաց անցնին: Շատ նաւակներ ու լաստեր բերին՝ որոնցմով Հայերն ու Պարսից զօրքը խառն սկսան գետն անցնիլ. բայց տեսնելով որ այսպէսով շատ ուշ կ'երթայ, սրերով ու գաւազաններով ժողովուրդն ստիպեցին որ ջրին մէջը նետուին ու լողալով դիմաց անցնին: Ասոր վրայ սկսան ամէնը լալ ու ողբ ընել, որովհետեւ մէկ կողմանէ սուրն ու միւս կողմանէ ջուրն իրենց կեանքը յափշտակելու կը սպառնար: Նետուեցան մնաց ծերը ու տղաք, արք եւ կանայք լայնատարած գետին յորձանքներուն մէջ, ուր մայրն իր աղջկան, հայրն իր որդւոցը, տղան իր ծնողացն եւ եղբայր եղբօր մահն աչքովը կը տեսնէր, եւ լալէն ու ողբալէն զատ օգնութիւն մը չէր կրնար ընել: Բիւրաւոր ակար ու լողալ չկրցող մարդիկ ջրին ալիքներուն զոհ եղան եւ իրենց մեռելները բոլոր գետին երեսը ծածկեցին: Ժողովրդեան մեծ մասն ան եղանակաւ կորսուեցաւ, եւ մնացածները գետեզերքը հասան, զորնք Պարսիկներն Ասպահան տարին ու քաղաքացիները քաղքին մէջ՝ իսկ գեղացիները գեղերու մէջ տեղաւորեցին. մէկ մասն ալ Շիրազ գաղտ տարին:

Հայաստանի բնակիչներն իրենց քաղաքներէն հանուելու առեն, անոնցմէ ոմանք իրենց ընտանիքովը լերանց վրայ փախած եւ ամուր այրերու մէջ ապաւինած էին: Շահաբաս ասոնց իմանալով՝ զօրք խրկեց որ գանոնք ալ բռնեն բերեն, որոնք գացին այրերը մտան եւ մէջիններն արտաքոյ կարգի անզթութեամբ կարգեցին ու շատ քիչերը բռնած՝ բանակը տարին: Մէկ կողմանէ ալ Դահմազուլի խանը թագաւորին հրամանաւը Ջուղայ հարուստ տանտէրն բնակիչներն իրենց բնակութիւններէն հանեց ու

Պարսկաստան տարաւ եւ աւանը կրակի տուաւ, որմէ Ասպահանին քովը Նոր Ջուղան շինեցին։ Պարսից թագաւորը բոլոր բերած Հայերը Պարսկաստանի մէջ տեղաւորելով՝ թէպէտ եւ բաշձանքին հասաւ, բայց միտեր որ անոնք կամայ կամայ նորէն իրենց տեղը պիտ՚որ փախչին, եւ իր բուն բաղձանքն՝ որն որ էր Հայոց ձեռքովն իր երկրին արուեստներն եւ դիւանաբար վաճառականութիւնը ծաղկեցընել, պիտ՚որ չկատարուի։ Ասոր համար սկսաւ անոնց սաստիկ ակը ցոյցընել, մանաւանդ Ջուղայի մեծամեծներուն, որոնց ամէն տեսակ ազատութիւն տուաւ. իրենց աղղային քաղաքապետ մը դրաւ, կրօնի կատարեալ ազատութիւն շնորհեց, եւ չորս անգամ՝ Ղ նդհատուր օրերը Հայոց եկեղեցին կ՚երթար։ Նաեւ յաճախ անոնց տունը կերակուր կ՚ուտէր եւ Հայու ու Պարսիկ մէջ դատ բացուած տեսնէ, միշտ Հայուն կողմը կը բռնէր. շատ քիչ ալ Հարկ կ՚տեսնուր։ Ա յսպիսի խորամանկութեամբ՝ գալիճած Հայոց սիրտն իրեն հետ կապեց եւ կամաց կամաց անոնց արգուսն իրենց Հայրենեացը յիշատակը մոռցընելով՝ զանոնք Պարսկաստանի հաստատուն բնակիչներն ըրաւ։

ԺԱ. Հայաստան Պարսից ջրբլէն ազատելէն ետեւ, աւելի անգութ թշնամիներու ձեռք մատնուեցաւ։ Վասն զի աս տեսնելու Օսմանեան երկիրներուն զանազան կողմերը՝ մանաւանդ Հայաստանի մէջ շատ ազատաբար իշխաններ բռնացած էին, որոնց դիւանաւորներն էին Գալենաէր օղլու, Մուսէլլիմ Ջաուշ, ՃԼմ շլու ու Թոփալ Օսման. սոնց ամէն մէկը 10—20,000 աւազակ ու գազանաձիա մարդիկ ժողված՝ ամէն տեղ կ՚ասպատակէին, կը յափշտակէին, կը ջարդէին ու կը քանդէին, որոնց ձեռքէն Հայաստանի ժողովուրդը չէան մնացորդը սաստիկ նեղուելով՝ սկսան հեռանալ տեղեր, դիւանաւորաբար Լեհաստան, Մոլտաւիա եւ Ըժտէրխանի կողմերն երթալ, մանաւանդ երբ որ աս ասպատակութիւններուն պատճառաւ երկրին մէջ

սաստիկ սով մ՚ինկաւ, եւ ամէն բան ապառնալով՝ քաղցը բիւրաւոր մարդկան կեանքն սկսաւ յափշտակել։ Ա՛ն նեղութիւններն երկու տարիի չափ տեւեցին, մինչեւ որ Գայլաձու Մուրատ փաշան ապատամբներուն վրայ դալով՝ զանոնք նուաճեց եւ երկիրը խաղաղցուց։

Ղէանի մը տարիէն ալ Օսմանեանց ու Պարսից մէջ խաղաղութիւն հաստատուելով՝ ամէն կողմ բոլորովին հանդչեցաւ, եւ Հայաստանին արեւելեան մասը դարձեալ Պարսից ձեռքը մնաց։

ԳԼՈՒԽ Ջ.

ԳԱԻԹԱՒ ՍԻՒՆԻ ԻՇԽԱՆՆ ԵՒ ԻՐ ԸՐԱՆՑՆԵՐԸ

ԹՒ. Լազերուն ապստամբութիւնը, Սիւնեաց եւ Արցախ նահանգին Հայերուն անոնց դէմ դնելու պատրաստութիւնը (**1720**)։ Դաւիթ իշխանին վերադասանելն կանչուիլը (**1722**)։ Դաւիթին ըրած յաղթութիւնները։ Մեզրի քաղքին պաշարումը (**1724**)։ ԹՒ. Օսմանեան զօրաց Դաւիթին վրայ գալը. Հալիձոր բերդին պաշարուիլն եւ Դաւիթին հնարքովն ազատիլը։ Դաւիթին մահը (**1728**)։ ԹՒ. Մխիթար զօրապետը Դաւիթին տեղը կ՚անցնի. Օսմանեանք դՀալիձոր կ՚առնուն (**1729**). Մխիթար խնձորէսք բերդին մէջ կը սպաննուի։

ԹՒ. ՕՍՄԱՆԵԱՆՑ Պարսից հետ հաշտուելէն ետեւ Հայաստանի մէջ քիչ մը ժամանակ խաղաղութիւն եղած եւ ժողովրդեան նեղութիւնները նուազելու սկսած էր։ Բայց ասոնց խաղաղութիւնը ԹՒ. դարուն սկիզբներն յանկարծ վրդովուելով՝ շատ կողմեր, եւ գլխաւորաբար հիւսիսային Հայաստան դարձեալ վեր ի վայր ըրաւ։ Ա՛ն նոր խռովութեան պատճառը Լազերուն Պարսից երկիրը յարձակիլն էր, երբ որ մէկ կողմանէ ալ Միր Մահմուտ՝ Գանաահարին իշխանն Ասպահան քաղաքն առնելով՝ Շահ Հիւսէյինը թագաւորութենէ ձգած՝ եւ ինքն անոր տեղը թագաւորած էր, եւ ասոնց պատճառաւ բոլոր Պարսից ամ-

բուլթիւնը սաստիկ աղմկի եւ ալէկոծութեան մէջ էր։ Սիւնեաց եւ Արցախ նահանգին հայ բնակիչները սկսան նեղուիլ որ ասպատակները անարգել յառաջ կու գան, եւ ուր որ կը հանդիպին կը ջարդեն, կը թալանեն ու կը կործանեն, եւ դիմելնիք անոնց դէմ պաշտպանող մը չկայ, վասն որոյ երկրէն Դաւիթ Սիւնի քաջ իշխանը կանչեցին եւ իրենց առաջնորդ դնելով՝ 4—500 հոգի քաջասիրտ մարդիկ անոր քովը ժողվուեցան որ թշնամիներն իրենց երկրէն վռնտեն։ Դաւիթ Մխիթար անունով մէկն իր զօրքին զօրապետ դնելով՝ քանի մը տեղ թշնամիներուն յաղթեց ու վախցուց։ Ա՛ս յաջողութեան լուրն երբ որ մօտաւոր հայ իշխաններն առին, շատերն այլազգեաց բանտերէն ազատուելով՝ իրենց մարդիկներովը Դաւթին քովն եկան եւ այսպէս անոր զօրքը 2000ը անցաւ։ Պարսից իշխանները Հայոց երկրներն խռովելու պէս, աճապարեցին անոնց վրայ եկան որ շատ չզօրացած զարնեն ու նուաճեն։ Դաւիթ իր Մխիթար ու Տէր Աւետիք զօրապետներովն անոնց դէմ ելաւ, անոնց յաղթեց եւ քանի մը բերդերու տէր եղաւ։ Բայց իր՝ Նախիջեւանի խանին հետ երկար պատերազմին անյաջող երթալով՝ զօրքին շատերը ջարդուեցան. ասոր վրայ ինքն ալ Հոլեձոր գեղը քաշուեցաւ, եւ անոր քովն ամուր բերդ մը շինելով՝ բնակութիւնը հոն հաստատեց։

Դաւթին այսպէս պարսից զօրքին հետ մրցելու ատենը, քանի մ՚ուրիշ հայ իշխանք ալ 3—4000 զօրք ժողված՝ իրենց մօտաւոր պարսիկ իշխաններուն հետ կը կռուէին, երբեմն յաղթելով եւ երբեմն յաղթուելով։ Ա՛ս կռիւներուն մէջ ամենէն սաստիկն եւ արիւնահեղն եղաւ Մեղրի քաղքին մէջ եղածն, ուր Յաւէսան իշխանը 2000 քաջ զօրքով եւ քաղաքացւոց օգնութեամբը 18,000 պարսիկ զօրաց հետ զարնուելով՝ անոնց մեծ մասը ջարդեց ու մնացածը ցիր ու ցան ըրաւ։ Հաղիւ թէ սա կռիւները դադրեցան,

Թիւրքմէններու դունդ մը Դաւիթին երկիրն արշաւեց եւ սկսաւ ասպատակել։ Շուտ մը Մխիթար ու Տէր Աւետիք զօրապետներն անոնց դէմ ելան եւ չարաչար զարնելով՝ փախուցին։

ԺԲ. Նոյն տարիներն Օսմանեանք նորէն Պարսից դէմ պատերազմ բանալով՝ Հաճի Մուստաֆա փաշան ուրիշ երկու երեւելի փաշաներով անոնց վրայ խրկուեցաւ, որուն զօրքը Հայոց շատ մեծաս եւ նեղութիւն տուին։ Երբ որ Սիւնեաց նահանգը հասան եւ հոն ալ սկսան ասպատակել, Դաւիթին զօրքն անոնց դէմ ելաւ եւ զարկաւ փախուց։ Այլազգիք ասանկ բանէս գրգռուած, մեծ զօրութեամբ Դաւիթին վրայ եկան եւ Հոլնձոր բերդն՝ ուր անիկա ամրացած էր, պաշարելով՝ սկսան գնդակոծել։ Բայց բերդին սաստիկ ամրութիւնը, ներսիններուն քաջութեամբ դէմ դնելն եւ նաեւ կռուին սաստկացած առնոր Մխիթար եւ Տէր Աւետիք զօրապետներուն պզտիկ գնդով մը դուրս յարձակիլն ու թշնամին շփոթելը, զանոնք ետ քաշուելու ստիպեց։ Այլազգիք քիչ մը հանգիստ առնելէն ետքը նորէն ժողվուեցան, եւ երկրորդ անգամ Հոլնձոր բերդն առնելու փորձ փորձեցին. բայց ասանկամ ալ Դաւիթին մէկ հնարքն իրենց ջանքը պարապի հանեց։ Վասն զի ասանկամ բեզ իշխանը գիշերանց մատակ ձիու երամակ մը թշնամւոց բանակին մէջ խաւրեց, որոնց խխնջելու ձայնէն՝ բանակին բոլոր ձիերը կատղելով՝ սկսան ասդին անդին վազել եւ մեծ շփոթութիւն ձգեցին։ Նոյն միջոցին Դաւիթ ալ իրեններովը դուրս յարձակեցաւ ու խառնած թշնամին ցիր ու ցան բրած՝ փախուց։ Ասկէ ետեւ քանի մը յաղթական պատերազմներ ալ մղեց եւ իշխանութեանը վերջերուն տարին վախճանեցաւ։

ԺԳ. Դաւիթին յաջորդեց զօրքին եւ իշխանութեան հաւասարութեամբը Մխիթար քաջ զօրապետը, բայց ասոր իշխանութիւնը շատ քիչ տեւեց։ Վասն

ոչ տարի մը ետքն Օսմանեան ղըրըմ Հալիճորին վրայ դալով եւ սաստիկ պաշարելով՝ բերդականաց մէջ խուսափութիւն ծագեցաւ եւ բերդը Թշնամւոյն մատնեցին։ Մխիթար Թէպէտ եւ անկէ փախաւ եւ նորէն ղօրք ժողվելով՝ քանի մը քաղաքներու տիրեց. բայց Օսմանեանց ղօրքը Հալիճորն առնելէն եւ իրենց խոստմանը դէմ մէջիններըը սրէ անցընելէն ետեւ, բոլոր ղօրութեամբ իրեն եռեւէն ինկան որ բռնեն։ Ու երբ որ Խնճորէսք բերդն եկաւ, Հոն քանի մը Հայեր զինքն սպաննեցին եւ գլուխը Թավրէժի փաշային տարին, որն որ այնպիսի քաջ մարդու մը մահուան վրայ սաստիկ ցաւելով՝ սպաննողներն անմիջապէս գլխատել տուաւ։

Ասկէ ետեւ քանի մը Հայ իշխաններ ալ փորձեցին նոյն կողմերն ինքնագլուխ տիրել, բայց չկրնալով յաջողցընել, ոմանք Օսմանեանց իշխանութեան տակ նուաճեցան, ոմանք ալ Հայաստանէն ելան եւ հեռաւոր տեղեր գացին։

ԳԼՈՒԽ Լ

ՕՍՄԱՆԵԱՆՑ ԲԱԶՄԱՐ ՀԱՅՑԱՍՏԱՆԻ ՏԵՐԵԼԸ· ՆԱՏՔԸ ՇԱՀԻՆ ԱՆՈՐ ՄԻԿ ՄԱՍԸ ՆՈՐԻՆ ԱԹՆՈՒԼԸ

Ա։ Պարսկաստանին ասատիկ խռովութիւնը (1722)· *Օսմանեանց Պարսից դէմ պատերազմ բանալն ու բոլոր Հայաստանի տիրելը* (1727)· *Ժ.Ջ. Դահմազլ Պարսից թագաւորը Հայաստան կ'արշաւէ* (1730)· *Օսմանեանց հէքիմզատէ Ալի փաշա զօրապետն անոր կը յաղթէ եւ կը վռնտէ* (1732)· *Ժ։ Նաւարը շահին Օսմանեանց հետ բռած պատերազմներն եւ Հայաստանին մէկ մասին նորէն Պարսից ձեռքն անցնիլը* (1733—1746)։

ԺԱ։ ԻՐՔ որ Պարսից թագաւորութիւնը զանազան իշխաններ իրարու ձեռքէն յափշտակելով եւ իրարու հետ պատերազմելով՝ բոլոր նոյն տէրութիւնը տասնիկ պիկոմութեան ու խռովութեան մէջ ձգած էին, Սուլթան Ահմէտ Գ. Օսմանեանց թագաւորն առ բանս յարմար առիթ համարելով՝ Պարսից դէմ պատերազմ բացաւ, յուսալով որ առաջին պատերազմին առնէր կորընդացած երկիրները կրնայ նորէն ձեռք ձգել։ Իր բանակին գօրավար դրաւ Քէօփրիւլի Ապտուլլահ փաշան, եւ անոր օգնական տուաւ Համի Մուսթաֆա փաշան եւ Արիփ Ահմէտ փաշան, որոնք առանց արգելքի Պարսից երկիրը մտան, Երիւան, Նախիջեւան, բոլոր Միւնեաց նահանգն, ուր, ինչպէս վերը բանիք, Թաւրէժ Հասան բռնեցին։ Օսմանեան բանակին այսպէս յաջողութեամբ յառաջացած առնը, Էջմիածնի իշխանը Պարսից թագն յափշտակել ուզողներուն ամէնը նուաճեց ու ջնջեց, եւ ինքը թագաւորութիւնն ամբողջովին Հայաստանի մէջ Օսմանեանց դէմ եկաւ, անոնց յաղթեց եւ եաբն անոնց ամէն առած երկիրներն իրենց թագ տալով Հաշտութիւն բրաւ, առ պայմանաւ որ իրենք ալ զինքը

Պարսից Թագաւորը ձանչնան։ Ամանեանք պրէ-
մանը յանձն առին եւ խաղաղութիւնը հաստատեցին,
եւ այսպէս ամբողջ Հայաստանը գարձեալ իրենց
ձեռքն անցաւ։

Ժ.Զ. Ինչպէս այսպէս դիւրաւ առացած երկիր-
ները չկրցան երկար տանն խաղաղութեամբ պահել։
Դահմազդ շահր Պարսից Թագաւորութեան օրինա-
ւոր ժառանգն՝ որն որ Արշակին բռնութեամբ գահը
յափշտակած առներ Պարսկաստանին մէկ կողմն
քաշուած՝ իր կողմնակիցներովը գումը ժողվելու եւ գո-
րանալու հետ էր, երբ որ անոր յաղվելու բաւա-
կան զօրութիւն ժողվեց անոր վրայ գալեց, եւ իր
նաւորը Ալէ կամ Դահմազդ գուէ քաջ զօրապե-
տին ձեռքովն անոր յաղթեց ու Գանատաբրին կող-
մերը բռնեց ապաննեց։ Անկէ ետքն անոր Օամանեանց
հետ բրած գաշինքն անվաւեր եւ անզօր համարելով՝
Կոստանդնուպոլիս դեսպան խրկեց եւ պահանջեց որ
Պարսիցմէ առած երկիրներն ետ տան. միանգամայն
նոյն երկիրներէն զօրք խաւրեց, որոնք օամանեան
կուսակալներն անպատրաստ գտնելով՝ զարկին յաղ-
թեցին եւ մինչեւ Երիւանայ առջեւը յառաջացան։
Ա՛ս բաներուն լուրը Թէպէտ Կոստանդնուպոլիս հա-
սաւ, բայց նոյն ժամանակը զօրաց ապստամբութեան
պատճառաւ քաղաքը սաստիկ խռովութեան մէջ
ըլլալով՝ չկրցան զարման մը գտնել, մինչեւ որ Սալ-
թան Ահմէտ Գ. Թագաւորութենէ հրաժարեցաւ,
եւ իր յաջորդը Սալթան Մահմուտ Ա. գահն ելլելով՝
Դահմազդին դէմ զօրք խաւրեց, որոնք Հէքիմպատ
Ալի փաշային զօրավարութեամբը Գաբիճան գաշտին
մէջ անոր հետ զարնուեցան ու չարաչար յաղթեցին,
որով Դահմազդ ստիպուեցաւ Հայաստանին իր իշխա-
նութեան տակն եղող մասն Օամանեանց ձեռքը
թողուլ։

Ժէ. Հայաստանին կողմն ասոնց գործակցութիւններն
եղած տանն, նաւորը Ալէ՝ Դահմազդին զօրապետն

ուրիշ տեղ մը պատերազմի խառնուած էր, ուր մեծա-
մեծ յաղթութիւններ կատարելով՝ երբ որ ետ դար-
ձաւ եւ Դահմնազին Օսմանեանց հետ գրած դաշինքը
լսեց, սաստիկ զայրացաւ եւ բանեց զանիկա թագա-
ւորութենէ ձգեց եւ անոր նորածին որդին գահը
նստեցուց: Շուտ մ'ալ Կոստանդնուպոլիս դեսպան
խառնեց եւ պատերազմ սպառնալով՝ իրենց Պարսից
առած երկիրները ետ պահանջեց. եւ առանց դես-
պանին ետ դառնալուն սպասելու, Օսմանեանց եր-
կիրը յարձակեցաւ. քանի մ'անգամ Տիգրիս գետին
քով անոնց կուսակալներուն յաղթեց, եւ ետքը
Պելուճիստանի ծագած ապստամբութեան պատճա-
ռաւ ղէնքն ան կողմը դարձնելու ստիպուելով՝ Օս-
մանեանց հետ գինադադար բռնեց: Բայց երկրորդ ատ-
րին դարձեալ պատերազմը նորոգեց, եւ իր բանակին
գլուխն անցած՝ մինչեւ Պայազիտ ասպատակեց եւ
Երիւան ու Գանձակ քաղաքները պաշարեց, երբ որ
Օսմանեանք գեռ պատրաստութեան մէջ էին: Քիչ մը
ետքը լուր առնելով որ Քէօփրիւլիւ Ապտուլլահ փա-
շան եւ Տիգրանակերտի կառավար Սարը Մուսթաֆա
փաշան 80,000 զօրքով իր վրայ կու գան, ինքն ալ
իր բանակովն՝ որուն զօրութիւնը թշնամւոյն բանակին
գրեթէ հաւասար էր, եկաւ Իչմիածնի քով կեցաւ:
Անկէ մինչեւ Երիւան յառաջ գնաց եւ Արփա չայրին
(Ախուրեան գետին) քով Օսմանեանց հետ սաստիկ
եւ արիւնահեղ պատերազմ մ'ընելով՝ անոնց վրայ
մեծ յաղթութիւն բռնաւ, ուր Ապտուլլահ փաշան եւ
Սարը Մուսթաֆան ալ ինկան: Ասկէ ետքը Գանձա-
կին, Երիւանին եւ ուրիշ շատ Հայաստանի ու Վրաս-
տանի քաղաքներուն տիրեց: Հետեւեալ տարին եր-
կու տէրութեանց մէջ խաղաղութիւն եղաւ եւ Նասրը
բոլոր առած քաղաքները նորէն Օսմանեանց տուաւ:

Բայց աս խաղաղութիւնն ալ երկայն տեւեն
չկրցաւ տեւել: Նասրը Ալի Պարսից իշխաններէն
թագաւոր անուանելէն ետեւ, զանազան պատրուակ-

Նեբով դարձեալ Հայաստան մնաւ ու Կարսի մօտ եւ Երիւանայ կողմ Օսմանեանց վրայ մեծ յաղթութիւն ընելէն ետեւ անոնց հետ հաշտութիւն բրաւ, պայման դնելով որ երկու սերտութեանց սահմանները Մուրատ Գ.ին ժամանակուան պէս մնան, այսինքն բոլոր Արեւմտահայկան նահանգն եւ Հայաստանին կուր եւ Երասխ գետերուն մէջ եղած մասն մինչեւ Երիւանի Պարսից ձեռքը մնայ: Այսպիսի վճռման ունենալ ատ երկայնժամանակեան պատերազմ, որուն պատճառաւ Հայաստան աւտիկ վնասներ կրելէն եւ աւերակ դառնալէն ետեւ, դարձեալ երկու սերտութեանց մէջ բաժնուեցաւ:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՌՈՒՍԱՑ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ ՄԻՒԿ ՄԱՍԻՆ ՏԻՐԵԼԸ

ԹԸ. Պարսից Ֆէթհ Ալի Թագաւորը Ռուսաց երկիրը կը յարձակի. Մատաթեան զօրապետն անոր դէմ կ'ելլէ եւ ետ կը վռնտէ (**1826**): Ռուսերը Պարսից Հայաստանին մէջ կը մտնեն: Ռուսաց Էջմիածնի տիրելը (**1827**): Բաքուի, զօրապետին Ապպաս Միրզային վրայ ըրած յաղթութիւնը. Երիւանայ պաշարուիլն եւ առնուիլը: Պարսից եւ Ռուսաց մէջ եղած հաշտութիւնն (**1828 Փետր. 22**) եւ հաշտութեան գլխաւոր պայմանները: *ԹԹ.* Ռուսաց զօրքին Օսմանեան Հայաստան մտնելը (**1828 Յունիս. 14**). Կարսին ու Կարինին առնուիլը: Երկու սերտութեանց իրարու հետ հաշտուիլը (**1829 Սեպտ. 14**): Ռ. Հայաստանին հիմակուան բաժանումը:

ԹԸ. ՀԱՑԱՍՏԱՆ Պարսից եւ Օսմանեանց մէջ բաժնուելէն ետեւ 80 տարիի չափ (**1746—1826**) երեւելի փոփոխութիւն մը չկրեց, թէպէտ եւ իր բուն ժողովուրդը կէս մը վաճառականութեան կէս մ'ալ հանգստութիւն գտնելու պատճառաւ զանազան հեռաւոր կողմեր կը ցրուէին: Բայց 1826ին վերջերը Պարսից Ֆէթհ Ալի Թագաւորին առանց ծանուցա-

նեալ Ռուսաց երկիրը յարձակիլն՝ առ երկու ամբաստեանս մէջ նոր պատերազմ մը բորբոքեց, որով Հայաստան պատերազմին հարկաւ հետեւած վնասները կրելէն զատ, իր մէկ բաժնին վրայ նոր ահեր մ՚ալ ունեցաւ։

Պարսից իրենց 1812ին Ռուսաց հետ գրած դաշինքն առ եզանակաւ ուրեմն Նիկողայոս կայսրը շատ գայրացուց, ասոր համար անմիջապէս Կաւկասեան բանակին հրաման խրկեց որ Թշնամեղին վրայ քալէ։ Մատաթեան (Մատաթով) Հայազգի իշխանը Ռուսաց զօրապետն՝ ամենէն յառաջ պատերազմին սկսաւ, եւ նախ Շամբորի, եաբը Գանձակի (Նղիսաբեթպոլի) վրայ Պարսից բանակը զարնելով՝ գանձերը իրենց երկիրը մղեց։

Նոյն Ռուսերը միայն այսչափով չգոհանալով՝ ուզեցին Պարսից բրածին վրէժն ալ առնուլ, ուստի բոլոր Կաւկասեան բանակին յառաջ քալեց եւ Պարսկական Հայաստան մտաւ։ Հայերն՝ որովհետեւ երկայն ժամանակէ ի վեր Պարսից բռնութեան տակ կը հեծէին, Ռուսաց զօրքը տեսնելնուն պէս իրենց ազատիչ սրտանուէրութեամբ ընդունեցան եւ անոնց ամէն հարկաւոր եղած բաները յօժարութեամբ տուին։ Պենդէնտորֆ զօրապետը Մարտի մէջ իր գումարտակովը դէպ ի Երեսան գնաց յառաջացաւ եւ Էջմիածնի տիրեց։ Նոյնպէս Բասքեւիչ զօրապետը մինչեւ նոյն գետին մօտերը յառաջ եկաւ, նախիջեւանի քաղաքն առաւ եւ Ապպասապատ բերդը պաշարեց։ Պարսիկներն իրենց պատահած դժբախտութիւններուն վրէժը Հայոց վրայ թափեցին եւ անոնց բոլոր գեղերը թալանեցին ու կրակի տուին, զերեզք ալ Երասխէն անդին վռնտեցին։ Բասքեւիչ Պարսից բանակին՝ որուն Ապպաս Միրզա աթաբայորդին կը հրամայէր, ճեմանոցաւ քով երրորդ անգամ զարկաւ, եւ նոյն բերդն ալ առնելով՝ զօրաց հանգիստ տուաւ։

Սեպտեմբերի 19ին Բաքւեցիները գումարտակը Սերաստապոլ բերդին ալ տիրեց. 24ին Երիւանայ առջեւը հասաւ, եւ ամէն կողմանէ սաստիկ պաշարելով՝ Հոկտեմբերի 1ին առաւ ու յաղթականաբար ներս մտաւ: Երբ որ Ռուսաց բանակին առ յաղթութիւնը ներէն եաքն Ասրպատականի նահանգն ալ մտաւ եւ Մարանդ ու Թաւրէժ քաղաքները առաւ, կայսրն ուզեց Պարսից հետ հաշտութիւն ընել: Բայց Փէթհ Ալի առ առաջարկութիւնը յանձն չառաւ, անոր հասմար Բաքւեցիք իր զօրքովը յառաջ քալեց ու Որմիա եւ Արաեպիլ բերդերուն ալ տիրեց. ան առեն Պարսից Թագաւորն առիպուեցաւ Ռուսաց առաջարկած հաշտութեան ղէջանիլ, եւ անոնց դրած պայմաններն՝ որոնց գլխաւորներն էին Ա. Երասխ եւ Կուր գետին մէջ եղած երկիրները իրենց թողուլ եւ Բ. Պարսից երկրէն Ռուսաստան անցնիլ ուզողներուն ամենեւին արգելք չընել, յանձն առնուլ:

Թ. Ռուսաց ու Պարսից մէջ խաղաղութիւնը հաստատուելէն անմիջապէս եաքը, Նիկողայոս կայսրն Օսմանեանց դէմ պատերազմ հրատարակելով՝ Յունիսի 14ին Բաքւեցիք 12,000 զօրքով եւ 70 թնդանօթով կումրիէն ելաւ եւ սկսաւ յառաջ քալել: Քանի մ՚օր եաքը կարս քաղքին առջեւն հասաւ եւ սկսաւ գնդակոծել: Մէջի օսմանեան զօրքը թէպէտ եւ աղէկ դէմ դրին, բայց Ռուսերը Յունիսի 23ին քաղքին դղեակը յարձակմամբ առնելով՝ քաղաքն ալ անձնատուր ըլլալու սիրեցին: Անկէ Բաքւեցիք Ախալցխայի վրայ գնաց եւ Օգոստոսի 15ին յարձակմամբ առաւ, որով նաեւ Արտահան քաղաքն ալ ինքնիրեն անձնատուր եղաւ: Ան պատերազմներուն առենը վան ու Պայազիտ գաւառներուն քիւրտ բնակիչները Հայոց արտաքոյ կարգի նեղութիւն տուին, եւ անոնց շատ գեղերը թալանեցին: Ռուսաց զօրքը նոյն տարւոյն վերջերը Պայազիտն եւ քանի մ՚ուրիշ քաղաքներ ալ առնելէն եաքը ձմերոց քաշուեցան,

եւ երկու կողմանէ ալ երկրորդ տարուան պատերազմին համար մեծամեծ պատրաստութիւններ սկսան տես նել: Օսմանեանք իրենց ընդարձակ տէրութեան պահպան պատառներէն մեծ բանակ մը ժողվելով՝ Ռուսաց առած երկիրներն ետ առնելու կը ջանային, իսկ Բաքեւիչին միաքը Կարին քաղաքն առնուլ էր, որուն առջեւը նոյն քաղքին փաշան 50,000 զօրքով կը սպասէր: Նոյն կողմերուն ցուրտ օդին պատճառու Հազիւ Յունիսի 2ին (1829) կրցան պատերազմին սկսիլ, եւ Բաքեւիչ երկու անգամ օսմանեան բանակին հետ զարնուելով՝ մինչեւ Կարինի առջեւը յառաջացաւ: Քաղաքացիք կ'ուզէին մինչեւ վերջին շունչը դէմ դնել, բայց Ռուսաց բրած խոսաումներէն յորդորուած՝ Յունիսի 26ին անձնատուր եղան:

Կարին Ռուսաց արշաւանքին վերջին կէտն եղաւ, վասն զի Սուլթան Մահմուտ նոյն տարին Սեպտեմբերի 14ին կայսեր հետ Ադրիանուպոլսի խաղաղութիւնն հաստատելով բանակներն ետ քաշուեցան: Ա խաղաղութեան դաշինքով Ռուսաց եւ Օսմանեանց մէջ սահմանաց փոփոխութիւն մ'ալ եղաւ, որով եւ օսմանեան Հայաստանին մէկ պզտիկ մասն ալ Ռուսաց Հայաստանին հետ միացաւ:

Ի· Ռուսերն այսպէս Հայաստանին մէկ մասին տիրելէն ետեւ, գանիկա երեք կուսակալութիւն բաժնեցին, այսինքն Երիւան, Նախիջեւան եւ Ա տապատ կամ Որդուպատ, որոնց ամէն մէկուն վրայ զատ զատ կուսակալներ դրին: Օսմանեանց Հայաստանը 11 նահանգ բաժնուած է, վերջը Մեծ Հայոց ու հինգը Փոքր Հայոց մէջ, որոնց ամէն մէկը մէյմէկ փաշա կը կառավարէ: Իսկ Պարսից ձեռքը մնացած Հայաստանին մասն երեւելի բան մը չէ եւ առանձին դատաստչայցներ, այլ Ատրպատականի նահանգին հետ միացած է:

ԿՈՒՒՅՑ ԹՎ.

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԻՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

ԻԱ. Հայոց Հայաստանէն դուրս ցրուիլը։ ԻԲ. Իրենց թիւն եւ գլխաւոր բնակած երկիրները։ Ամանակագ երկրին մէջ գտնուող Հայոց վիճակը։ ԻԳ. Ինուսի Հայերն եւ իրենց զանազան ժամանակ Ինուսոյ կայսրներէն ընդունած ազատութիւնները։ Նոր Նախիջեւանին շինուիլը (1786)։ Ինուսի Հայոց վենետորական վիճակը։ ԻԴ. Պարսկաստանի Հայոց վիճակը։ ԻԵ. Ասորեական Հայք։ Անիի Հայոց Լուսաւորչեան գաղթելը, իրենց զատ ազգային գլուխ եւ առանձին գասաւորութիւն ունենալը (1344—1356)։ Վանաձորականութեան եւ գինուորութեան մէջ բրած յառաջադիմութիւնները։ Լուսաւորչեան Հայոց հիմնական վիճակը։ Մահմետականեան եւ Արեւելքի Հայերը։ Կարոլոս Զ. կայսեր՝ Հայոց կերբա (1726) ու Պաշպալով (1738) քաղաքներն ազատ քաղաք ընելը։ Ասորիայի կայսերաց իրենց բրած ընօրհքներն եւ իրենց ուսման ու քաղաքական պաշտօններու մէջ ունեցած յառաջադիմութիւնը։ ԻԶ. Հնդկաստանի Հայոց վիճակը։ ԻԷ. Այ հինգ գլխաւոր տեղերէն դուրս գտնուող Հայերը։

ԻԱ. Ա՛ՒՆՀԵՒ հիմն Հայոց աշխարհին կրած փոփոխութիւններն եւ անոր զանազան անգամ զտնուած օտար տէրութեանց ձեռք անցնիլն, ու վերջապէս երեք տէրութեանց մէջ բաժնուիլը կարգաւ պատմեցինք. միանգամայն ատ փոփոխութեանց առենն Հայոց կրած տառապանքները, նեղութիւնները ու վնասներն ալ յիշեցինք։ Բայց որովհետեւ ատ փոփոխութիւններն եւ անոնցմէ հետեւած նեղութիւնները, Հայաստանի բուն բնակչացը վրայ ուրիշ երեւելի եւ մեծագործութեան արժանի փոփոխութիւն մ՚ալ պատճառեցին, պօրինքն ատոնց մէ հոծ եւ ամիսոի ազգը՝ ցրուեալ եւ գրեթէ աշխարհքիս ամէն կողմը տարածուած ազգ մ՚բրին, անոր համար հարկ է որ Հայերուսածնիս ասոր վրայ ալ դարձնենք եւ Հայ ազգին ատ վիճակն ալ մտագրութեամբ մը տեսնենք,

որպէս զի սնոր ներկայ վիճակին վրայ կատարե՛լ պատշաճաւոր մ՚ուսմունք:

Հայերուն իրենց երկրէն զատ ալ ցրուիլն արդէն Հայաստանի սեպհական թագաւորութեան կանգնած գլուխ առնելն սկսած էր, երբ որ զանազան անգամ օտար տէրութիւններ, զլեռաւորաբար Պարսիկները Սասանեան ցեղին թագաւորութեան ժամանակին, իր վրայ յարձակելով՝ բիւրաւոր գերիներ իրենց երկիրը կը տանէին, ինչպէս մեր պատմագիրները կը յիշեն: Ա՛ս եղանակաւ ցրուիլն աւելի եւս յաճախեց Արշակունեաց ցեղին թագաւորութեան իյնալէն ետեւ. վասն զի ան ատեն բոլոր Հայոց երկիրը Պարսից ձեռքն անցնելով՝ սկսան կամաց կամաց անոր բնակիչները պարպել եւ իրենց երկրին նեղքին դառնութեան մէջ կրել: Նոյն ժամանակին սկսաւ նաեւ Հայոց ինքնակամ օտար երկիրներ գաղթելը. որովհետեւ կրակապաշտ Պարսիկներուն բռնութիւններէն ազատելու համար, կամ անյաջող պատերազմի մը ետքն՝ անոնց կառավարութեան զոհ ըլլալու համար, նախարարներէն ամենք իրենց ընտանիքովին եւ մարդիկներովը բուն երկիրնին թող կու տային եւ Յունաց երկիրը կ՚անցնէին. եւ այսպէս Կոստանդնուպոլսոյ մէջ եւ զլեռաւորաբար Փոքր Ասիոյ զանազան կողմերը Հայ գաղթականութիւններ հաստատուեցան, որոնք ժամանակ ժամանակ՝ իրենց Պարսից բռնութեան առի հեծող ազգակիցներուն ապաւինական եւ ապաւէն եղան:

Սարակինոսաց Հայաստանի տիրելէն ետքը, բռնութեան ու տառապանաց աւելնալովը՝ Հայոց ցրուիլն ալ սկսաւ յաճախել. նոյնպէս Թաւթարաց ժամանակին եւ անոնցմէ ետքը Պարսից տաճիկը հեղհեղեակ Հայաստան իր բուն բնակիչներէն կը պարպուէր, եւ իր գեղեցիկ քաղաքներն, ու շէն եւ մարդաշատ գեղերն սմայի մնալով՝ աւերակ կը դառնային: Հայոց այսպէս գաղթելը երկայն ատեն շարունակեց, որչափ որ Հայաստան մշտնջենաւոր պատերազմի դաշտ մը դար-

ձած եւ զանազան բարբարոս ազգայ կոխան եղած է, մինչեւ ատ իսաղաղութեան ու Հանդստեան ժամանակները գալով անոնց մնացորդներուն իրենց երկրին մէջ մնալու համաձակութիւն տուին։

Հայոց ցրուելուն գլխաւոր պատճառ մ՚ալ վաճառականութիւնն եւ արուեստն եղաւ. որովհետեւ շատերը կամ ինքնակամ իրենց շահուն համար, եւ կամ զանազան թագաւորներ իրենց երկիրը ծաղկեցնելու համար զանոնք բռնի տեղափոխով կամ հրաւիրելով հայրենիքէն թող տուին եւ օտար երկիրներ գացին հաստատուելու, ինչպէս քիչ մը ետքը պիտ՚որ տեսնենք։

Իր. Հայ ազգն՝ որն որ բատ նորագոյն հաշուոյ 4 միլիոնի մօտ ժողովուրդ ունի, թէպէտ եւ, ինչպէս վերը ըսինք, ամէն տեղ տարածուած է, ի վերայ այսր ամենայնի դեռ իր մեծ կէս մասն (2½ միլիոն) իր հայրենեացը մէջ կը բնակի։ Իսկ անկէ դուրս Հայոց բազմութիւն գտնուող երկիրներն՝ նախ Տաճկաստանի Ասիական, Եւրոպեան եւ Ափրիկեան գաւառներն են, Երկրորդ Ռուսաստանի հարաւային գաւառներն, Երրորդ Պարսկաստան, Չորրորդ Աւստրիա եւ Հինգերորդ Հնդկաստան։

Տաճկաստանի ընդհանուր Հայերն՝ որոնց թիւը 2½ միլիոն կը համարուի, Հայաստանէն զատ գլխաւորաբար Փոքր Ասիայի, Կիլիկիայի, Կոստանդնուպոլսոյ եւ իր շրջանակին, ու Մեսոպոտամիայի մէջ կը բնակին. նաեւ Եգիպտոսի մէջ ալ 3—4000 հոգի կը գտնուին։ Անոնց գլխաւոր զբաղմունքը երկրագործութիւն, կենդանաբուծութիւն (Ասիայի եւ բուն Հայաստանի մէջ), վաճառականութիւն եւ արուեստագիտութիւն է, եւ ասոնց շրջերուն՝ մանաւանդ վերջին երկուքին մէջ՝ Օսմանեան տէրութեան բոլոր հպատակներուն առնէն յաջողակն ու ճարտարը կը համարուին, եւ կրնայ ըսուիլ որ Ասիայի վաճառականութիւնն եւ արուեստը գրեթէ միայն իրենց ձեռքն

է: Ան գործքերէն զատ, շատ քանդրատաւոր մարդիկ, երեւելի քաղաքներուն մէջ ատրուճան մեծամեծ պաշտօնները կը վարեն, եւ իրենց արհեստիներուն ու յաջողակութեամբը մեծ համարում ու պատիւ ստացած են: Տէրութիւնն ալ անոնց արդիւնքը ճանչնալով՝ հետզհետէ անոնց զանազան պատուոյ աստիճաններ եւ ազատութիւններ կը շնորհէ:

Տաճկաստանին Հայաստանէն դուրս գաւառներուն մէջ, ինչպէս քիչ մը յառաջ պատմեցինք, արդէն նոյն երկիրներն Օսմանեանց ձեռքը չանցած, զանազան անգամ զանազան պատճառաւ Հայ գաղթականութիւններ գացած հաստատուած էին, որոնք նաեւ Օսմանեան Հարստութեան զօրանալէն եւ Յունաց երկիրներուն տիրելէն ետքն ալ շարունակեցին: Նոյն իսկ Օսմանեան թագաւորներն ատ բանիս մեծ նշանակութիւն մ'ունենցան. Սուլթան Մէհմէտ Բ. կոստանդնուպոլիս առած ատենին պէս՝ հին Հայոց գաղթականութիւնը մը բերաւ, եւ քաղքին զանազան կողմերը բնակեցուց: Նոյնպէս Սուլթան Սելիմ Ա. բերաւ Հայաստանը պարսից ձեռքէն առնելէն ետեւ, շատ Հայ արուեստաւորներ, գլխաւորաբար թաւրէժ քաղքէն կոստանդնուպոլիս խառնեց: Ան կոստանդնուպոլսոյ գաղթականութիւնն երթալով աւելնալով 200,000ը անցաւ:

ԻԳ. Ռուսաստանի Հայերը Ռուսի Հայաստանէն գատ գլխաւորաբար Վրաստանի, Խրիմի, Շիւվանի (Ազուանք) Լեհաստանի եւ ատրուճեան քանի մ'ուրիշ երեւելի քաղաքներուն մէջ կը բնակին, որոնց թիւը 1828ին ետեւ մինչեւ ուկ միլիոնի հասաւ: Ասոնց այսչափ բազմանալուն գլխաւոր պատճառը, Ռուսի ատրուճեան՝ Հայոց ազգին վաճառականութեան մէջ յաջողակութեան եւ ճարտար արուեստագիտութեան վրայ ունեցած մեծ համարումն եղաւ, որով ամէն միջոց ի գործ դնելով՝ եւ մեծամեծ ազատութիւններ խոստանալով՝ կանոց իր ատրուճեան մէջ Հայերը

բաժնացրնել, եւ անոնց ձեռքեն երկիրը ծախկերցրնել: ԺԲ. դարուն սկիզբները (1720) երբ որ Պետրոս Մեծ կայսրը բոլոր ՇղամՒ Ռուսաստանի արուեստն ու վաճառականութիւնը ծաղկեցրնելու ձեռք զարկաւ, Հայոց առ երկու ձիւղին մէջ ալ ունեցած յառաջադիմութիւնն իր մեծապատիւ թիւնն անոնց վրայ դարձուց, եւ շատ չանցաւ՝ Ռուսաստանի քանի մ՚երեւելի քաղաքներուն մէջ առաջին անդամ Հայ գաղթականները բերաւ, եւ անոնց ամէն տեսակ ազատութիւն շնորհեց: Վաթսուն տարի ետքը (1780) դեռ Խրիմ Ռուսաց ձեռքը չանցած՝ Կաւարիսի Ք. կայսրուհին նոյն նահանգը բնակող Հայերն հրաւիրեց որ գան իր երկիրը բնակին, եւ անոնց մեծամեծ շնորհքներ ու արտաւնութիւններ խոստացաւ: Խրիմցի Հայք առ հրաւէրն ընդունեցան, եւ իրենցմէ երեւելի մաս մը Ցոն գետին կողմերը գացին ու Հոն նոր գաղութիչներուն քաղաքը շինեցին, ուր Ուիդդինգըն Անգլիացւոյն տուած տեղեկութեան նայելով՝ 1816ին 4600 տուն Հայ բնակիչ կար, ապա յին քաղաքապետի մ՚իշխանութեան տակ:

Բայց Հայոց բազմութեամբ Ռուսաստան գաղթելը բուն 1828ին Պարսկական պատերազմէն ետքն սկսաւ. վասն զի Ռուսի կայսրներն իրենց երկրին մէջ Հայազգիները շատցընելու դիտաւորութիւնը միշտ ունենալով, երբ որ նոյն տարին Նիկոլայոս կայսրը Պարսից յաղթեց եւ զանոնք խաղաղութիւն ընելու ստիպեց, հաշտութեան պայմաններուն մէջ առ ալ դրաւ որ Պարսից տէրութիւնն իր երկրէն Ռուսաստան անցնող քրիստոնէից ամենեւին արգելք պիտ՚որ չընէ: Ան դարձեալ հաստատուելէն անմիջապէս ետքը, սկսան բիւրաւոր Հայեր մեծամեծ բարիքներ դտնելու յուսալ՝ ղերեզք հարստահարող ու շարչարող Պարսից երկիրը թողուլ եւ Ռուսաստան դիմել: Ռուսի կայսրն այսպիսի դաշինք մ՚ալ 1830ին Օսմանեան տէրութեան հետ դրաւ, բայց առ դաշինքը Պարսից հետ

պրատեստանտ հետևութիւնը չունենար։ Պատատան Հայերն իր գոյը ժողվելու Ջանքին արկածքը վիշ ժամանակաւոր մէջ տեսաւ. վասն զի ոմանք իրենց նոր բնակութիւններուն մէջ հաստատուելնուն պէս, սկսան Պատմ վաճառականութեան նոր կենդանութիւն մը տալ, մանաւանդ Կաւկասեան գաւառներուն մէջ։ Այս տէրութեան մեծ քաղաքներուն մէջ մեսաքսի եւ այլնիւ կերպասներու դործարաններ բացին, եւ Նորաստեղծութեան առ ճիւղը նոյն երկրին մէջ շատ յառաջ տարին։ Հայոց պատերազմական կարողութիւնն ալ Պատմ կառավարութեան աչքէն անտես չմնայ մնալ. ուստի զանոնք նաեւ զինուորութեան մէջ ալ խմեց, եւ անոնցմէ 20—25,000ի չափ մը կազմեց զորնոր տէրութեան միւս զինուորներուն ունեցած շատ պարտաւորութիւններէն ազատ կացուց եւ միայն իրենց երկիրը պաշտպանելու պարտք դրաւ։ Վիշ ժամանակաւոր մէջ Հայերն առաջ մէջ ալ շատ յառաջ կազմ եղան, եւ մէջերնէն շատ քաջ զօրավարներ ելան, որոնք իրենց մեծամեծ յաղթութիւններովը տէրութեան առջեւը մեծ արդիւնք ունեցան, եւ բարձր պատիւներ, ազնուականութիւն եւ երեւելի պաշտօններ ընդունեցան։

ԻԹ. Պարսկաստանի Հայերն՝ որոնց գաղթելուն վրայ առ Կըրեն Զ. դէմառն մէջ խօսեցանք, առանց մը շատ ծագած եւ Հարստացած՝ եւ միանգամայն բազմաթիւ ալ էին, երբ որ Պարսից թագաւորներն իրենց երկիրը ծագկեցընելու մտօք անոնց առջեւ առատ ազատութիւն շնորհած էին եւ շատ ալ օգնութիւն կ՚ընէին։ Բայց Նադրը շահին մահեանէ եաքը (1750) Պարսկաստան տատիկ խռովութեան մէջ իյնալով՝ Հայերն ալ նոյն խռովութեանց պատճառաւ մեծ վնաս կրեցին ու մեծամեծ վտանգներու մէջ ինկան. անոր համար սկսան ուրիշ երկիրներ ցրուիլ։ Մէկ կողմանէ ալ Պարսիկներն՝ որոնք Հայոց այնչափ յառաջադատելն ու Հարստանալուն վրայ տատիկ կը նախանձէին,

ինչան անոնց վերջին սատիճանի բռնաւորին ընկ. եւ զանոնք ատաւալեցընել, որով անոնց սիրտը Պարսիկ ազգին դէմ մնայուս ատելութիւն մը մնաս, եւ անոնց մէջ կենալն անկարելի ըլալս։ Ասոր համար երբ որ 1828ին Ռուսաց հետ գաղթականութեան ազատութեան դաշինքը կ՚ընէին, բիւրաւոր ընտանիք իրենց տունը տեղը թողուցին եւ Ռուսաստան անցան։ Ա.յսպէսով Պարսկաստանի Հայերը շատ նուազեցան եւ հազիւ 2—300,000 հոգի մնացին, բայց անոնք ալ իրենց առաջին պայծառութիւնն ու հարստութիւնը չունին։

Իե. Պարսկաստանէն հեռը շատ Հայապգի գըտնուող երկիր՝ Ասորիական սերութեան Կալէկիա, Պաղտվինա եւ Արաբաց գաւառներն են։ Հոսանեզայ Հայերուն թիւը 20—25,000 կը համարուին։ Կալէկիայի, ինչպէս նաեւ Ռուսի Լեհաստանի Հայերը, Լեհայ թագաւորութեան առնը նոյն կողմերը գաղթելնան, երբ որ ԺԱ. դարուն մէջ Բաղրատունեաց թագաւորութիւնը ջնջուելով անոնց Անի մայրաքաղաքը բարբարոս ազգաց ձեռքը մատնուելու։ Անոնք ասոր բարբարոսաց բռնութիւններուն չկրնալով դիմանալ, շատերն իրենց տունը տեղը թողուցին, եւ որչափ կրցան ատացուածներնին ժողվելով խըրմ անցան, եւ անկէ մէկ մասը Մոլտաւիա, ու մեծ մասը Լեհաստան եկան՝ ամէն անցած տեղերնին իրենցմէ մէկմէկ փոքր գաղթականութիւններ թող տալով։ Ասոնք Լեհաստանի առաջին Հայ գաղթականութիւնն հաստատելին, եւ Լեհ թագաւորներէն ամէն տեսակ օգնութիւն գանելով իրենց առաջին քաղաքակիցներուն (Անիի մէջ մնացողներուն) որոնք բարբարոսաց ձեռին տակ կը հեծէին, նախանձելի եղան եւ զանոնք ալ իրենց ձգելին. մանաւանդ երբ որ Անի զանազան իշխաններու ձեռք անցնելով նեղութիւնն ու խեղճութիւնն օրէ օր սկսաւ աստկանալ։ Ա.յսպէսով Լեհաստանի Հայ գաղթականութիւնն աճեցաւ եւ մինչեւ 40,000 տուն եղաւ։

Լ ՀԻ թագաւորներն՝ որոնք առ օտարականները սիրով իրենց երկիրն ընդունած էին, անոնց գանձերն եւ ամէն բանի յարգագործութիւնը աւանդելով՝ անոնց շատ ազատութիւններ շնորհելէն եաքը, նաեւ զատ ազգայնութեան իրաւունք տուին եւ առանձին ազգային գլուխ մը դրին, որն որ Վոյէ կ՚անուանուէր: Ա՛ս իրաւունքը Գազիմիր թագաւորը 1344ին նախ Կամենիցի Հայերուն, եւ եաքը 1356ին Լեմպերկի (Լվովի) Հայոց մանաւանդ հրովարտակներով շնորհեց, զորն որ նաեւ իր յաջորդներն ալ հաստատեցին: Ասկէ զատ անոնց 12 հայազգի դատաւորներ ալ դրին, որոնք ազգային գլխոյն հետ ամէն դատաստանները կը կարէին: Երկու դար եաքը (1516) Լեմպերկի մէջ Սիկիսմունտ թագաւորին հրամանաւ Հայոց առաջին դատաստանարանը շինուեցաւ: Երբ որ ԺԶ. դարուն սկիզբները Թաթարստանի Հայոց շատերն ալ Լեհաստան գալով՝ առաջիններուն հետ միացան, առ գաղթականութիւնը նոր պայմանութիւն մ՚ունեցաւ, եւ միանգամայն նոր փոփոխութիւն մ՚ալ կրեց: Իսկզբան Հայոց դատաստաններն Հայերէն լեզուաւ կ՚ըլլային, բայց ատոնց գալովը՝ որովհետեւ շատեր էին, եւ թաթարերէնէն ուրիշ լեզու չէին գիտեր, առաջիններն ստիպուեցաւ անոնց խնամարհիլ եւ իրենց բնիկ լեզուն թող տալով՝ թաթար լեզուն դատաստանի լեզու ընել: Գեռ մինչեւ հիմա առ լեզուաւ գրուած գաշնագիրներ եւ ուրիշ գրուածներ Լեհաստանի դիւանները մէջ կը գտնուին: Բայց որովհետեւ ասիկա անկատար լեզու մ՚ըլլալով՝ չէր կրնար ամէն բանի յարմարիլ, լաւինէրէնն, իբրեւ Լեհի տէրութեան դատաստանական լեզուն՝ սկսաւ գործածուիլ, եւ կամաց կամաց բոլոր Հայոց դատաստանները գրաւեց:

Լեհաստանի Հայերը քիչ ժամանակուան մէջ նոյն երկրին ամէն երեւելի քաղաքներն իրենց առուտուրովը բռնեցին եւ անոր վաճառականութիւնը

բալթովին իրենց ձեռքն առին: Տէրութեան զօրաբեր մէջ ալ մնան եւ անոնց մէջ այնչափ արդիւնք ունեցան՝ որ շատ բնականէք իրենց ծառայութեան փոխարէն ազնուականութեան պատիւ ընդունեցան, եւ ամենք նաեւ մինչեւ Թագաւորին երկրորդն ըլլալու արժանի եղան: Ջինուորութեան մէջ ալ շատ յառաջադիմութիւն ըրին, եւ մէջերնէն շատ երեւելի զօրապետներ ելան. ամենք ալ Թագաւորին Թիկնապահ դրուեցան:

Լեհաց Թագաւորութեան իյնալովն եւ նոյն երկրին երեք տէրութեանց մէջ բաժնուելովը՝ Թէպէտ եւ Հայոց առաջին պայծառութիւնը կորսուեցաւ, եւ իրենց առաջին բազմութիւնն ալ չմնայ, կէս մ'օտար ազգաց մէջ խառնուելով՝ կէս մ'ալ ուրիշ տեղեր ցրուելով. բայց դեռ անոնցմէ 6,000 Ասպրիայի Կալեցիա ու Պուդովինա գաւառներուն մէջ կը գտնուին, որոնց շատերն իրենց նախնեացն ատացած հարստութիւնն, ազնուականութիւնն եւ ազատութիւնները կը վայելէն: Նաեւ ամենք տէրութեան պաշտօններն ալ կը կատարեն:

Ադրեանի ու Մաճառաստանի Հայերն ալ, որոնք 15—18,000ի կը հասնին Լեհաստանի Հայոց անցքը կրճատին: Առնք ԺԱ. եւ ԺԲ. դարուն Հայաստանէն Մոլտաւիա գաղթած եւ հոն հաստատուած էին. բայց 1671ին Օսմաններուն եւ Լեհաց մէջ բացուած պատերազմին պատճառաւ բոլոր Մոլտաւիա ոտնակոխ ըլլալով, հոնտեղի Հայոց շատերն Արեւելի լերանց վրայ փախան ապաւինեցան, եւ քանի մը տարի հոն պարապ տեղ նորէն իրենց երկիրը դառնալու ապասէն եղբը, Միքայէլ Ափաքի իշխանէն Արեւելի մէջ մնալու հրաման խնդրեցին, զոր որ նոյն իշխանն իրենց շնորհեց: Երբ որ հոն հաստատուեցան՝ սկսան ամէն ջանքով վաճառականութեան եաեւէ ըլլալ ու յառաջ երթալ: Արեւելի իշխաններն եւ Ասպրիայի կայսրներն ալ ատոնց ժրութեան օգնելու

Համար, ասեն ասեն շատ ազատասէր ինդներ չեն գտնուիր. անոնց բնական քաղաքներուն մէջ իրենց համար գոյ Հայաստի դատաւորներ դրին, թէպէտ եւ Հայերը գոյ ապր չհնազանդելու պայմանաւ Արաբաց ընդունած էին: Հայաքաղաք կամ՝ Կերպա քաղաքը՝ դրին որ Հայերը Էմեսոյոսա Ս. կայսեր ասենն՝ անոր հրամանաբ շինած էին, եւ Պաշտպան՝ զրին որ մանաւանդ իրենց բնակութեան համար առած էին, Կարսոյ Ջ. կայսրն առանձին հրովարտակներով թագաւորական ազատ քաղաք ըրաւ, անոնց մէջ ազգային դատաստանաբան, 12 հոգւով Ծերակոյտ եւ Պիրով անունով քաղաքապետ դրաւ. ասոնք իրաւունքը դեռ մինչեւ հիմա նոյն քաղաքներուն կը վայելեն:

Արաբական Հայերէն շատերն իրենց անհանգիստ աշխատութեամբը մեծամեծ հարստութիւններ ժողվելով՝ սկսան գէպ ի Մահմետականն առաջանալ եւ հոն մեծամեծ կալուածներ գնեցին: Մէկ կողմանէ ալ ուսման ու դիւանագիտութեան ետեւէ եղան, ու մէջերնէն շատ գիտուն մարդիկ տէրութեան պաշտօններու մէջ մտնելով՝ մեծ արդիւնքներ ցուցուցին, որոնց փոխարէն Ալ-Մաթիայի կայսերը ալ, մանաւանդ Մարիամ Թեոդոսիոս կայսրուհին անոնցմէ շատ բնականքներ ապահովական տուին: Դեռ մինչեւ հիմա թէ Մահմետականի եւ թէ Արաբական մէջ շատ Հայազգի գիտուններ, գիտնականներ, գիտնապետներ, զօրապետներ եւ ուրիշ երեւելի պաշտօնատէրներ կը գտնուին, որոնք տէրութեան մեծ յարգ ու պատիւ ունին:

Ի.Ջ. Հայոց հինգերորդ գաղթականութեան երկիրը Հնդկաստան է, որն որ թէպէտ եւ հիմա իր առաջին պայծառութիւնն ու բազմութիւնը չունի, ի վերոյ այդ ամենայնի դեռ մինչեւ ան օրս նոյն ընդարձակ երկիրն իր առաւտուրովը բռնած է: Հռոմեզայ Հայերը Պարսից Հայ գաղթականութեան մէկ մասը կրնան համարուիլ. վասն զի նախ Նոր Ջուղայի

Հայերը վաճառականութեան պատճառաւ հոս գալով՝ ան գաղթականութեան հիմնիչ եղան, եւ եաեւէ եաեւ ուրիշ տեղերէն իրենց քովն ալ ոգեկիցներուն ասպնջական ըլլալով ու միջնորդելով՝ զանիկա մեծցուցին: Ա՛ս վաճառական ժողովուրդը թէպէտ եւ քիչ էր (բան մանոյ 20,000, եւ բան այլոց 10,000): Բայց իր ճարտարութեամբը գրեթէ բոլոր Հնդկաստանի տէր եղած էր, քանի որ Անգլիացիք նոյն երկրին մէջ ոտք կոխած չէին: Երկրին թագաւորներն իրեն ամէն տեսակ ազատութիւն տուած էին, եւ իր մէջէն շատերը մեծ դօրապետի, իշխանի (Նաճապի) աստիճան, եւ ուրիշ մեծամեծ պատիւներ ու պաշտօններ ունէին, եւ իր ազդեցութիւնն այնչափ մեծ էր որ նոյն իսկ երկրին բուն տէրերն իր ուզածին պէս կը շարժէր, ու թէ դրսի թէ ներսի հարստութիւնն իր գրպը կը ժողվէր:

Անգլիացւոց Հնդկաստանի տիրելէն՝ Հայոց ազ յաջողութեան մեծ հարուած մը տուաւ, բայց չկրցաւ զանիկա բոլորովին կործանել: Դեռ նոյն երկրին երեւելի քաղաքներուն մէջ, Պոմպայ, Կալկաթա, Ճատրաս, Բատաւիա, Սինկափոր եւ այլն, կը գրանուին շատ հայազգի ընտանիք, որոնք Հնդկաստանին Անգլիայի լծէն ազատ կողմերուն վաճառականութեան մեծ մասը ձեռքերնին պահած են:

Իր: Բայց Հայոց իրենց հայրենիքէն դուրս ազատութիւնը միայն ազ հինգ գաղթականութեան մէջ չերեւանդակիր, այլ նաեւ անոնցմէ դուրս Հին աշխարհքին երեք մասին մէջ ալ, ծաղկեալ քաղաքներու եւ գլխաւոր նաւահանգիստներու մէջ հայ վաճառականներ ու գործարանատէրներ յաճախ կը գտնուին: Անցած երկու դարերուն մէջ ասոնք Եւրոպա խիստ շատ էին, մանաւանդ Ամստերտամի, Մարսիլիայի, Լիվոռնոյի, Թրեստի, Վենետիկի, նաեւ Հռոմի, Անգոնայի, Փարիզի, Լոնտոնի ու Վիէննայի մէջ, որոնք թէպէտ եւ հիմա կէս մ'ուրիշ տեղեր

երթալով՝ կէս մ՚ալ տեղացի ապրող Հնդ խառնուելով՝ կամ բոլորովին պակասած եւ կամ նուազած են, բայց իրենց թողուցած յիշատակարանները, շինած եկեղեցիները եւ իրենց անուամբ անուանուած փողոցները դեռ մինչեւ հիմա կանգուն մնացած եւ իրենց յիշատակը պահած են։

Ասիայի մէջ ալ երեւելի առեւտուրի տեղ մը չկայ, ուր գէթ քանի մը հայ ընտանիք չգտնուին։ Աւզանիսամանի մայրաքաղաքին (Գապուլի) մէջ դեռ մինչեւ ատ օրս Նատրը շահին եւ Ահմէտ շահին Նոր Ջուղայէն տարած հարիւրաւոր Հայոց մնացորդը կը գրանուի։ Ասոնք երկայն տաեն Տուրանեան ցեղին իշխանութեան տակ բարձր պաշտօններ կը կատարէին, մինչեւ Տիմուր շահին մահը. բայց անկէ ետքը յաջորդութեան կռիւները ծագելով՝ շատերն իրենց բնաւնիքովն ուրիշ տեղեր չրուեցան եւ միայն 20—30 հոգի նոյն տեղը մնացին։ Նոյն իսկ Քէնտահան՝ որուն սահմաններն օտարականաց համար գոցուած է, իր մեծ քաղաքներուն եւ վաճառատեղիներուն մէջ հայ բնակիչներ ունի։ Թ. դարուն սկիզբը Գանդակ քաղքին մէջ Հայոց ընտանիք գտնուիլն Անգրեաս նոյն քաղքին եպիսկոպոսը մեզի կ՚ուանդէ, եւ միանգամայն կը պատմէ թէ անոնցմէ Հարուստ տիկին մ՚իր ծախքովն եկեղեցի մը շինել տուած է։ ԺԸ. դարուն սկիզբը հայ վաճառականները մինչեւ Քէնտայ Սինինկ քաղաքը գացին ուր Հայր Հռիփսիմեան նոյն կողմերը ճամբորդութիւն ըրած ատենն՝ անոնցմէ մէկուն հետ տեսնուեցաւ։ Ան մնաերս դարձեալ Հնդկաստանի եւ Նոր Ջուղայի Հայերէն կազմուած վաճառականաց ընկերութիւն մը Քէնտայէն անցած եւ հոն հաստատուեցաւ։

Իսկ Ափրիկէի մէջ, Եգիպտոսէն զատ, ուր՝ ինչպէս ըսինք 3—4000 Հայ կայ, մինչեւ Հապէշիստան (Եթովպիա) տարածուած են։ Ան երկրէն առաջին անգամ Փորտուկալէ տեղեակ դեսպանը

Հայազգի մըն էր, եւ 1834ին Հայ քահանայ մը Հապէշիսթանի եկեղեցւոյն գլուխ դրուած էր։

Ըհաւասիկ ասկէ Հայոց՝ թէ իրենց Հայրենեացը մէջ ձնացող, եւ թէ անկէ դուրս գանուող մասին հիմակուան վիճակին, որուն վրայ եթէ ընդհանուր դիտողութիւն մ՚ընելու ըլլանք, կրնանենք որ բաւական չափով վիճակ է։ Ասոր ապրելն եւս կը համոզուինք, եթէ աչքերնուս առջեւը բերենք այն ազգերն՝ որոնք առանց մը Հայոց նման եւ ոմանք անոնցմէ աւելի անուանի ազգեր էին, եւ հիմա վերջին խեղճութեան եւ անարգութեան մէջ են, եւ անոնց վիճակը մերինին հետ համեմատենք։ Յայտնի է որ աս չափազանցութիւնն ազգերնուս բնաւորութիւն եղած քանի մ՚ապէկ յատկութիւններէն, գլխաւորաբար Հաւատարմութենէ, ժրութենէ, ճարտարամտութենէ եւ անձնանուէրութենէ չատ չեկած է, զորոնք մեր նախահարքն իբրեւ առատ եւ Հատուածոն ժառանգութիւն մեզի թողուցած են։ Բայց կայ ազգերնուս մէջ նաեւ ասոնց եղծիչ թերութիւններ ալ, որոնք առանց առանց մէջերնիս սպրդած մնած, եւ շատ ու մեծամեծ վնասներու պատճառ եղած են, զորոնք բոլոր մեր պատմութեան ընթացքն աղէկ կշռողը կրնայ տեսնել։ Ասոր ազգին ճշմարիտ պարծանքին ու պայծառութեան բաղձացող Հայազգւոյն քաղցր պարտքն է ամենայն փութով իր ազգը միշտ անուանի ընող առաքինութեանց ետեւէ ըլլալ, եւ ազգին պատուոյն ու պայծառութեան դարանակալ մոլութիւններէն հեռու փախչիլ, որով թէ ազգն եւ թէ ազգին հետ ինքը ինքն ալ անուանի եւ փառաւոր կ՚ընէ։

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՅԱՌԱՋ	ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ
	ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ԻՇԽԱՆՆԵՐԸ
2350.*	Հայկ.
2090.	Արմենակ.
	Արմայիս.
	Ամասիա.
	Գեղամ.
1250.	Հարմայ.
1300.	Արամ.
	Արայ Գեղեցիկ.
	Կարգոս (Արայեան Արայ).
	Անուշաւան.
	Պարէտ.
	Արբակ.
	Ջաւան.
	Փառնաս.
	Սոբ.
	Հաւանեակ.
	Վաշտակ.
	Հայկակ Ա.
	Ամպակ.
	Առնակ.
	Շաւարշ,
	Նարայր.
	Վաստակար (Վաստաս. կար).
	Գոռակ.
	Հրանտ.
	Ընճակ.
	Գղակ.
	Հաւրոյ.

* Հայկազանց ամէն իշխանները գնելը զանց առնուած է, եւ միայն անանց գրուած է՝ որպէս զի որ բուն ժամանակները ճշդիւ չէն գիտցուիր, անոր համար նոյ շաբաթուան մէջ ըլլալն յայտնի է, դարուն մէջ ըլլալն յայտնի է, տեղուն տալուն տարուց թիւ

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾՆԱՆԴ	ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱՒԹԻՒՆ ՏԱԽՏԱԿ
1200.	Զարմայր.
	Պերճ.
	Արբուն.
	Հոյ.
	Յուսակ.
	Կայպակ.
680.	Սկայորդի.
	ՀԱՑԿԱԶԱՆՑ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԸ
640.	Պարոյր.
600.	Հրաչեայ.
	Փառնուաս.
	Պաճոյճ.
	Կոռնակ.
	Փառոս.
	Հայկակ Բ.
	Երուանդ Ա.
570.	Տիգրան Ա.
530.	Վահագն.
	Առաւան.
	Ներսեհ.
	Զարեհ.
	Արմոգ.
405.	Տերբազ կուսակալը։
	Բագամ.
	Վան.
	Վահէ.
330.	Հայկազանց թագաւորութեան վերջը.
	ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼՆԵՐԸ
330.	Միհրան.
	Նէոպտղոմէոս.
	Արտաւազդ.

ՔՐԻՍՏՈՍ ԾՆՆԴԱՑ	ԱՆԴԱՆԱԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ ՏԱՒՏԱԿ
	Արտաւազդ (Արտաւազդան)։
	Արտաչէս։
	Զարեհան (Զաւրեհաեւս)։
	Միհրդատեան։
	Արտաւազդ։
	ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԸ
150.	Վաղարշակ Ա։
128.	Արշակ Ա։
115.	Արտաշէս Ա։
90.	Տիգրան Բ։
88.	Տիգրան Ասորւոց Լուկուլլոս կ'ընտրուի։
70.	Տիգրանակերտին գոյն եղած պատերազմը։
63.	Ասորւոց ապստամբելը։
36.	Արտաւազդ։
	ԱՐՏԱՒԱԶԴԻՆ ՑԱՋՈՐԴՆԵՐՆ ԸՍՏ ԱՐՏԱՓԻՆ ՊԱՏՄԱԳՐԱՑ
33.	Ազեքսանդր։
33.	Արտաչաս (Արտաշէս)։
20.	Տիգրան Ա։
5.	Տիգրան Բ. եւ Երատոյ։
5.	Արտաւազդ։
2.	Տիգրան Բ. երկրորդ անգամ։
ՔՐԻՍՏՈՍ ԾՏՓԸ	
1.	Արիոբարզան։
	Արտաւազդ։
	Տիգրան Գ։
	Երատոյ։
15.	Վինոն։
18.	Զենոն Արտաշէս։
	Արշակ։

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ԳՐՔԻՑ ԱՅՍՔԱՆ

33 · Աբրամ ·
3 · Արզատ ·

ԳՐՔԻՑ ՆՏՔԼ

31 · Արզաբին գործք ։
35 · Ենանուէն ·
35 · Յանուարուկ ·
65 · Էբրատեղ Բ ·
85 · Ըրտաշէս Բ ·
127 · Ըրտաւազդ Բ ·
130 · Տիրան Ա ·
151 · Տիգրան Գ ·
193 · Վաղարշ ·
213 · Խոսրով Ա Մեծ ·
257 · Ս · Գրիգոր Լուսաւորչին ծնունդը ։
261 · Արտաշիրն Հայաստանի տիրելը ։
286 · Տրդատ ·
287 · Ս · Գրիգորին վիրապ նետուիլը ։
301 · Հռիփսիմեանց Նահատակութիւնը ։
301 · Ս · Գրիգորին վիրապէն հանուիլն եւ Հայոց դարձը ։
318 · Տրդատին ու Ս · Գրիգորին Հռոմ երթալը ։
333 · Ս · Գրիգոր կը վախճանի ։
343 · Խոսրով Բ ·
353 · Տիրան Բ ·
364 · Արշակ Բ ·

ՀԱՐՑԱՑ ԵՏՔԸ	ԺԱՄԱՆԱԿԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՏԱԽՏԱԿ
	Ս. Նիբսէս Մեծ։
382.	Պապ.
391.	Վարազդատ.
392.	Արշակ Գ. եւ Վաղարշակ Բ.
396.	Խոսրով Գ.
399.	Ս. Սահակ Մեծ։
400.	Վռամշապուհ.
404.	Հայոց գրին գիւտը։
421.	Խոսրով Գ. երկրորդ անգամ.
422.	Շապուհ պարսիկ.
427.	Արտաշէս (Արտաշիր).
433.	Արշակունեաց թագաւորութեան դադրիլը։
	ՄԱՐԶՊԱՆԿ
434.	Վեհմիհրշապուհ.
440.	Ս. Սահակին եւ Ս. Մեսրոպին մահը։
	Վասակ Սիւնի.
	Յազկերտին Հալածանքը։
451.	Վարդանանց պատերազմը։
	Ասրովմիզդ.
454.	Վեռանդեանց մարտիրոսութիւնը։
461.	Արտչնասպ.
481.	Սահակ Բագրատունի.
482.	Շապուհ Միհրանեան.
484.	Անդկան.
485.	Վահան Մամիկոնեան.
510.	Վարդ.
513.	Բաբդան.
518.	Մժէժ Գնունի.
	Դևնշապուհ.
551.	Հայոց թուականին Հաստատութիւնը։
552.	Վչնաս Վահրամ.

ԹՐԻՍՏ· ԵՏՔԸ	ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ
	Վարագայաւ.
564·	Սուրբն.
578·	Վշտն ՃիՇը.
592·	Սմբատ Բագրատունի.
600·	Դաւիթ Սահառունի.
623·	Վարազտիրոց Բագրատունի.
632·	Դաւիթ Սահառունի Կիւրապաղատ.
	Վարազտիրոց Կիւրապաղատ.
	Սմբատ Կիւրապաղատ.
656·	Համազասպ Մամիկոնեան.
659·	Գրիգոր Մամիկոնեան.
693·	Հայոց թագաւորք Հայաստանի կը սկսին:

ՈՍՏԻԿԱՆՔ

694·	Աբդլա.
704·	Կոշմ.
717·	Վալիթ.
727·	Մահմատ.
731·	Աբդլազիզ.
742·	Մրուան.
743·	Աշոտ Բագրատունի Պատրիկ.
758·	Եզիտ Ա.
760·	Սմբատ (Սահակ) Բագրատունի Պատրիկ.
767·	Սիւլէյման.
	Պէքիր.
	Հատան.
786·	Եզիտ Բ.
792·	Խուզիմա.
803·	Հիշ.
	Բագարատ Բագրատունի Պատրիկ.
848·	Ապուլաէթ.
859·	Աշոտ իշխանաց իշխան:

ՔԱՀՈՑ· ԵՏՔ.	ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏԱՒՏԱԿ
	ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԸ
885·	Աշոտ Ա·
889·	Սմբատ Ա·
908·	Գագիկ Արծրունի Վասպուրականի թա- գաւոր·
919·	Աշոտ Բ· Երկաթ·
928·	Աբաս·
937·	Աշոտ Դերենիկ Վասպուրականի թագաւոր·
952·	Աշոտ Գ· Ողորմած·
953·	Աբուսահլ Համազասպ Վասպուրականի թագաւոր·
961·	Մուշեղ Կաբս քաղքին Ջղ կը թագաւորէ·
977·	Սմբատ Բ·
990·	Գագիկ Ա· Աբբայից աբբայ (Շահնշահ)·
1020·	Յովհաննէս Սմբատ·
1021·	Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը Սեբաստիա կը քաշուի·
1040·	Գագիկ Բ·
1045·	Գագիկին թագաւորութենէ զրկուիլը·
1079·	Գագիկ կը սպաննուի· Կարսի Գագիկ թագաւորը Յունաց Երկիրը կը քաշուի·
	ՌՈՒԲԵՆԵԱՆՑ ԻՇԽԱՆՆԵՐԸ
1080·	Ռուբէն Ա·
1095·	Կոստանդին Ա·
1100·	Թորոս Ա·
1123·	Լեւոն Ա·
1144·	Թորոս Բ·
1168·	Թովմաս Պայլ·
1169·	Մլէհ·
1174·	Ռուբէն Բ·

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԹՎԱԿԱՆԸ	ԹԱԳԱՒՈՐԱԿԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐ
	ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ
1185.	Լեւոն Բ.
1220.	Ջաքել Հայոց Հոգեւորի եւ փիլիսոփայ. Հայաստան թափառաց իշխանութեան տակ (1233—1340)։
1226.	Հեթում Ա.
1270.	Լեւոն Գ.
1289.	Հեթում Բ.
1293.	Թորոս Գ.
1296.	Սմբատ.
1298.	Կոստանդին Բ.
1305.	Լեւոն Դ.
1308.	Օշին.
1320.	Լեւոն Ե. Անի քաղաքը կը կործանի։
1342.	Կոստանդին Գ.
1343.	Գուիտոն.
1345.	Կոստանդին Դ.
1365.	Լեւոն Զ.
1375.	Լեւոն կը բռնուի։
1382.	Բանտէն կ'ազատի։ Լանկթիմուր Հայաստան կ'արշաւէ։
1393.	Լեւոնին մահը։
1473.	Օսմանեանք Հայաստան կը մանեն։
1580.	Հայաստան բոլորովին Օսմանեանց իշխանութեան տակ։
1604.	Շահաբաս Հայոց մէկ մասը Պարսկաստան կը տանի։
1720.	Դաւիթ Սիւնի իշխան։
1746.	Հայաստան Օսմանեանց եւ Պարսից միջ կը բաժնուի։
1828.	Հայաստանին մէկ մասը Ռուսաց ձեռքը կ'անցնի։

ԱՆՈՒԱՆՑ ՑԱՆԿ

Աբրաս Թագաւոր · 262 · 268 · 269 · 275—278 ·
Աբրաս Թագաւոր Կարուց · 282 · 287 ·
Աբրաս սպարապետ · 239—241 · 243—246 ·
Աբդար · 80—87 ·
Աբգար Եդեսիայի Թագաւոր · 109 · 110 ·
Աբդիու · 84 ·
Աբդլազիզ · 229 · 230 ·
Աբդլլայ · 229 ·
Աբեղեանք · 101 ·
Աբիւղենոս · 5 ·
Աբուսահլ Արծրունի · 317 ·
Աբուսահլ Համազասպ · 277 · 281 ·
Աբրահամ քահանայ · 198 ·
Աթաթանգեղոս · 35 ·
Ագճագալէ · 425 ·
Աղաբենացիք · 50 ·
Աղդէ կոմս · 153 ·
Աղդէ Հայրապետ · 84 · 86 ·
Աղդոն · 72 · 73 ·
Աղրամել · 15 ·
Աղրիանոս · 101 ·
Աղրիանուպոլիս · 439 ·
Ազազ · 329 ·
Ազատ գետ · 137 ·
Ազէատին Գայդաուզ · 361 · 368 ·
Ամանադինէս · 124 ·
Ամենաս · 44 ·
Աժդահակ · Տ · Աղդահակ ·
Աժտէբխան · 428 ·
Այրէատին · 365 ·
Այանաոգան · 150 ·
Այանք · 93 · 95—97 · 108 ·
Այեբս Անգեղոս · 351 ·
Այի Արմէն · 239 ·
Այիզա · 351 ·
Այի փաշա Հէբխզաահէ · 433 · 434 ·
Այկի · 98 ·
Այմախ · 375 · 376 ·
Այփասլան · 306 · 313—315 ·
Այփի · 376 ·
Այրի · 375 · 379 · 414 ·
Ախլցխա · 438 ·
Ախուրեան գետ · 88 · 91 · 283 · 286 · 291 · 301 · 314 · 435 ·
Ակարացիք · 54 ·
Ակոն · 356 · 357 ·
Ակներ · 362 · 363 ·
Ակոռի · 201 · 204 ·
Ահարոն · 308 ·
Ահմատ · 243 · 249 · 250 ·
Ահմէտ Գ · 425 · 433 · 434 ·
Ահմէտ Շահ · 451 ·
Ահմէտ փաշա Արիճ · 433 ·
Աղբիանոս · 127 ·
Աղէքսանդր, Անտոնիոսին որդին · 67 · 70 · 71 ·
Աղէքսանդր Մեծ · 29 · 30 · 41 ·
Աղէքսանդր քուրմ · 105 ·
Աղէքսանդրեգա · 403 ·
Աղէքսանդրիա Թագուհի · 48 ·
Աղէքսանդրիա քաղաք · 171 · 379 ·
Աղիովիա · 66 · 102 · 104 · 144 ·
Աղկան · 312 ·
Աղձնիք · 82 · 117 · 128 · 130 · 132 · 135 · 136 · 243 · 249 · 300 · 304 · 443 ·
Աղուանք · 22 · 43 · 50 · 110 · 136 · 154 · 168 · 181 · 185 · 186 · 188 · 189 · 202 · 279 · 300 · 304 · 443 ·
Աղստեւ · 263 ·
Աղձք · 147 ·
Ամասիա · 6 · 7 ·
Ամատունիք · 101 · 114 · 118 · 123 · 132 · 166 · 167 · 251 ·
Ամարաս · 135 ·
Ամէնք · 368 ·
Ամիսոս · 47 ·
Ամիրգունա · 425 · 426 ·

Ամիրներեհ · 182 ·
Ամիւնտաս · 31 ·
Ամմիանոս · 35 ·
Ամպակ · 15 ·
Ամոգերտամ · 450 ·
Ամրամ · 262 · 272 ·
Ամյաս · 403 ·
Ամմերիկոս · 398 ·
Անդրարատ · 12 · 95 · 102 · 107 · 114 · 141 · 161 · 171 · 424—426 ·
Անակ · 109 · 111 · 112 · 119 ·
Անահիտ · 119 ·
Անան · 82 · 83 ·
Անանուն · 86 ·
Անաստաս · 170 ·
Անարզապա · 325 · 329 · 330 · 331 · 337 · 339 · 341 · 385 ·
Անգեղ տուն · 125 · 127 · 131 ·
Անգղ · 182 ·
Անգղիա · 322 · 403 · 410 · 412 ·
Անգղիացիք · 391 · 404 · 409 · 450 ·
Անգռնա · 450 ·
Անդոմկ · 146 · 158 ·
Անդրեաս առաքեալ · 83 ·
Անդրեաս եպիսկոպոս · 451 ·
Անդրեաս Տանուտէրս · 403 ·
Անդրոնիկոս Բ · կայսր · 382 ·
Անդրոնիկոս Եւփերբենոս · 340 · 344 ·
Անդրոնիկոս զօրավար · 334—339 ·
Անի ամրոց · 44 · 89 · 114 · 119 · 138 · 147 ·
Անի պեղ · 283 ·
Անի քաղաք · 240 · 253 · 255 · 256 · 279 · 280 · 282 · 283 · 285 · 286 · 288—293 · 296—306 · 313 · 314 · 317 · 415—417 · 440 · 446 ·
Անծիա · 141 ·
Անկիւրիա · 157 · 420 ·
Անձեւացիք · 104 ·
Անյայտ բերդ · 151 · 159 · 166 · 168 ·
Աննիբաղ · 31 · 95 ·
Անոյշ · 22 ·
Անուշաւան · 14 ·
Անտիգոնոս · 64 · 65 ·
Անտիոք իշխան · 145 · 146 ·
Անտիոք թագաւոր · 48 · 49 · 79 · 324 · 329 · 335 · 337 · 342 · 343 · 345—347 · 351—360 · 363 · 364 · 369 · 376 ·
Անտիոքիա · 399 ·
Անտիոքոս Ասիացի · 51 ·
Անտիոքոս Եպիփան · 32 ·
Անտիոքոս զօրավար · 135 · 136 ·
Անտիոքոս Ի՛ · 31 ·
Անտոնիոս · 43 · 65—67 · 70 · 71 ·
Անտոնիոս Կարակաղլա · 109 · 110 ·
Անտոնիոս Պիոս · 104 ·
Աղդահակ · 19—25 · 103 ·
Աղեսագար · 120 ·
Աղեսագար Դիմաքսեանց · 162 ·
Աղեկն · 120 ·
Աշոտ Ա · 237 · 239—242 · 244 ·
Աշոտ Բ · 238 · 244 · 252 · 253 · 258 · 262—276 ·
Աշոտ Գ · 278—282 ·
Աշոտ Ա · Դեբենիկ, Վասպուրականի Թագաւոր · 276 · 277 ·
Աշոտ Բ · Վասպուրականի Թագաւոր · 281 ·
Աշոտ Արծրունի · 235 ·
Աշոտ Գուգարաց իշխան · 267 ·
Աշոտ, Գագիկ Բ·ին Թոռը · 317 ·
Աշոտ Բագրատունի իշխան Ա · 228 ·
Աշոտ Բագրատունի իշխան Բ · 230 · 231 ·
Աշոտ Բագրատունի իշխան Գ · 235 ·
Աշոտ Բագրատունի Մսակեր 232 ·
Աշոտ, Սմբատ Ա·ին քեռայրը · 251 ·
Աշոտ սպարապետ · 258 · 262 · 265 · 267 · 269 · 271 ·
Աշոտ Վասպուրականի իշխան · 243 · 249 · 251 ·
Աշոտ, Յովհաննէս Սմբատին եղբայրը · 290—293 · 298 ·
Աշոց · 114 · 119 · 129 · 154 ·
Աշուշա · 182 · 201 ·
Աշտիշատ · 44 · 125 · 126 · 176 ·

Աչքաֆ · 379 ·
Ապահովութիւն · 82 · 127 · 128 · 150 · 309 ·
Ապտպա խան · 369 · 374—377 ·
Ապիրատ · 290 · 292 ·
Ապիրատ · 323 ·
Ապլխարիպ իշխան · 317 ·
Ապլխարիպ Հաւնունի զօրապետ · 276 · 277 ·
Ապլմախա · 249 ·
Ապուեէի · 233—235 ·
Ապուսվար · 293 · 302 ·
Ապպատապատ · 437 ·
Ապպաս Միրզա · 436 · 437 ·
Ապպիանոս · 48 · 49 ·
Ապպիանոս պատմիչ · 35 · 44 · 50 · 51 · 58 ·
Ապռւլլահ · 229 ·
Ապռւլլահ փաշա Քէօփրիւլիւ · 433 · 435 ·
Ապրահմանն · 225 ·
Ապրամ Սպանդունի · 169 ·
Առանձար Ամատունի · 188 · 191
Առաստամ Գնունի · 204 · 205 ·
Առաւան · 27 ·
Առաքել պատմիչ · 414 ·
Աբեբանի · 66 · 102 · 104 · 144 ·
Աղնակ · 15 ·
Աղնեղտոս · 321 ·
Աւուէգնանք · 101 ·
Աթա · 19 · 33 · 36 · 40 · եւ այլն.
Աղողիկ Տ· Սահակոս Աղողիկ ·
Աղոբեսեան · 2 · 11—17 · 85 · 101 · 110 · 120 · 132 · 151 · 225 · 253 ·
Աղոբեսեանեայք · 10 · 16 ·
Աղորիք · 11 · 31 · 33 · 42 · եւ այլն ·
Աղուդ · 44 ·
Ասպահան · 424 · 427—429 ·
Ասպնջականք · 352 · 382 · 387 · 388 · 398 ·
Ասպռրակէս · 165 ·
Աստապատ · 439 ·
Աստեղօն · 224 ·
Աստղիկ · 126 ·
Աստռածածուռր · 403 ·
Աստան · 362 ·
Աստանա · 329 · 330 · 335 ·
Աստմ Արծրունի · 317 ·
Աստմ Գնունի Ա · 175 · 178 ·
Աստմ Գնունի Բ · 185 · 204 · 206 ·
Աստիկոս · 170 ·
Արծնեբանէ · 201 · 206 ·
Արծնեբանէ վերայ իշխապատ 243—246 · 253 · 255—257 · 269 ·
Աթոռմիզդ · 194 · 196 ·
Աթոռապահական · 31 · 36 · 44 · 75 · 116 · 136 · 186 · 189 · 203 · 225 · 243 · 246 · 247 · 253 · 262 · 270 · 273 · 424 · 436 · 438 · 439 ·
Աթոռվշապ · 200 · 201 · 203—205 ·
Աթաբացիք · 49 · 50 · 58 · 80 · 82 · 174 · 207 · 285 · 372 ·
Աթագած · 6 · 7 · 248 · 254 ·
Աթածանի · 52 ·
Աթամ · 6 · 8—11 ·
Աթամպդ · 44 ·
Աթամպիս · Տ· Աթմպիս ·
Աթաման · 390 · 393 ·
Աթամաս · 135 ·
Աթամասան · 9 ·
Աթամեան · 9 ·
Աթոյ Աթոյեան · 14 ·
Աթոյ Գնդեցիկ · 6 · 11—14 · 16 ·
Աթաս · 7 ·
Աթաթաս · Տ· Ադրաթաս ·
Աթրակ · 15 ·
Աթրեզա · 44 ·
Աթրուն · 15 ·
Աթգամ · 91—94 · 97 ·
Աթգամզան · 15 ·
Աթգուարդ · 30 · 31 ·
Աթեա · 80 · 82 ·
Աթիաբաթի, Կապադովկացւոց թագաւոր · 30 ·
Աթիաբաթի, Կապադովկացւոց թագաւորին որդին · 30 · 32 ·
Աթիաբաթի, Միհրդատին որդին · 45 ·
Աթիոքաթզան · 45 ·
Աթիոքաթզան, Մարաց թագաւորին որդին · 70 · 72 · 73 ·

Արիոս · 133 ·
Արիստակէս, Ս · կաթողիկոս · 114—116 · 127 · 133 · 134 ·
Արիստակէս Լաստիվերտացի · 238 · 297 · 298 · 306 · 307 · 314 ·
Արիստոբուղոս · 64 ·
Արիստոն · 101 ·
Արխ · 101 ·
Աւծակէ · 306 · 313 ·
Աւծն · 306 · 308 ·
Աւծրունիք · 16 · 125 ·
Արկադ · 161 · 164 · 165 · 168 ·
Արձան բլուր · 131 · 132 · 224 ·
Արձան թարգմանիչ · 171 ·
Արձան քրմապետ · 125 · 126 ·
Արմայիս · 6 · 7 ·
Արմաւիր · 6—8 · 10 · 14 · 38 · 41 · 48 · 89 · 90 · 95 · 149 ·
Արմենակ · 3 · 5—7 · 14 ·
Արմենիոս · 9 ·
Արմոզ · 27 ·
Արմոնի · 268 ·
Արշակ Ա · 34 · 38 · 39 ·
Արշակ Բ · 142—152 · 157—159 ·
Արշակ Գ · 160—163 ·
Արշակ Ա · Մեծ Պարթեւաց թագաւոր · 33 · 36 · 101 ·
Արշակ Բ · Պարթեւաց թագաւոր · 98 ·
Արշակ, Պարթեւաց թագաւորին որդին · 71 · 73 ·
Արշական · 40 ·
Արշակաւան · 142 · 146—148 ·
Արշակունիք · 33 · 35 · 114 · 134 · 156 · 441 ·
Արշամ · 78—80 · 83 · 84 ·
Արշարունիք · 133 · 155 · 162 · 170 · 172 · 173 ·
Արշաւիր, Կամսարին որդին · 133 · 135 · 138 · 149 ·
Արշաւիր Կամսարական · 186 · 187 · 192 ·
Արշաւիր Պարթեւաց թագաւոր · 78 · 81 ·
Արշէգ, 57 · 59 · 62 · 63 · 78 ·
Արուճ · 254 ·
Արսէն Ընծայեցի · 193 ·
Արսէն քահանայ · 199 ·
Արսուրան · 309 ·
Արտագերս · 72 · 142 · 151 ·
Արտագ · 98 · 191 · 216 ·
Արտակ Պարսից կամ Մոկացի · 179 · 193 ·
Արտակ Ոչտունի · 179 · 190 ·
Արտահան · 138 ·
Արտանէս · 43 ·
Արտաշամա · 40 ·
Արտաշատ · 70 · 71 ·
Արտաշէս · 30 · 31 · 42 · 52 · 68 · 72 · 73 · 75 · 93 · 95 · 116 · 120 · 123 · 179 · 191 · 203 · 211 · 220 ·
Արտաշէս Ա · 38 · 39—42 ·
Արտաշէս Բ · 88—103 · 114 ·
Արտաշէս Գ · 170 · 171 · 173 ·
Արտաշէս, Արտաւազդ Ա-ին որդին · 70 ·
Արտաշէս Զէնոն · 73 ·
Արտաշէս կուսակալ · 30—32 ·
Արտաշէս Ա · Պարթեւաց թագաւոր · Տ · Արշէգ ·
Արտաշէս Բ · 81 · 82 · 85 ·
Արտաշէս · Գ · 98 ·
Արտաշէս Ուշէղ · 27 ·
Արտաշէս, Տիգրան Բ-ին եղբայրը · 78 ·
Արտաշիսա · 43 ·
Արտաշիր · 170—172 ·
Արտաշիր, Շապուհին որդին · 165—167 ·
Արտաշիր Սասանեան · 109—115 · 117 · 129 ·
Արտաւազ, Արտաւազան } 30 · 31 ·
Արտաւազդ · Ա · 35 · 62 · 63 · 66—68 · 78 ·
Արտաւազդ Բ · 93 · 97—105 ·
Արտաւազդ, Արիոբարզանին որդին · 70 · 73 ·
Արտաւազդ իշխան թագաւոր · 70 · 72 ·
Արտաւազդ կուսակալ · 30 · 32 ·
Արտաւազդ Մանդակունի · 113—116 · 119 · 130 ·
Արտաւան Ա · 73 · 74 ·
Արտաւան Բ · 109 · 110 ·
Արտեմ · 440 · 446 · 448 · 449 ·
Արտեմիս · 44 · 101 ·

Աթանպիլ· 438·
Աբանէն Գաբեղեան· 190·
Աբդյախ· 195· 429· 430·
Աբթա չայը· 435·
Աբբեզայոս զօրապետ· 46·
Աբբեզայոս Թագաւոր· 75·
Աբբեզայոս իշխան· 134·
Աբգէ· 87·
Աբէաթք· 430· 431·
Աբէնեան· 408·
Աբզանեխեան· 451·
Աբասաբիա· 440· 442· 448· 449·
Աբբեղիանոս· 113·
Աբբեղիոս· Տ· Մարկոս Աբբեղիոս·
Ափաթի· 448·
Ափխազք· 262· 268· 276—278· 290·
Ափշին զօրապետ· 234·
Ափշին ոստիկան· 243· 246—254·
Ափրիկէ· 451·
Ափրոդիտէս· 74·

Բաբ· 26·
Բաբան· 233· 234·
Բաբելացիք· 10· 17· 23· 24· 50· 403·
Բաբիլոն· 3· 5· 23· 392·
Բաբիկ Սիւնի· 160·
Բաբիկ, Վաասակին որդին· 182·
Բաբիկէն Սիւնի· 203· 204· 206· 209·
Բագամ· 27·
Բագայառինջ· 44·
Բագարան· 88· 90· 94· 95·
Բագարան· 95·
Բագարատ Բագրատունի· Ա· 37· 38·
Բագարատ Բ· 132· 135—137·
Բագարատ Գ· 233· 234·
Բագարատ Թագաւոր Ափխազաց· 304·
Բագաւան· 100· 108· 114·
Բագրատունիք· 18· 39· 42· 44· 78· 84· 127· 174· 237· 305· 306· 317· 414· 417· 446·
Բագրեւանդ· 150· 176· 251· 263·
Բազ· 7·
Բազունի· 324·
Բաթինեքաղ· 81·
Բակ· 194·
Բակուր բդեշխ· 117· 135· 136
Բակուր, Պարթեւաց Թագաւորին որդին· 62· 63·
Բակուրակերտ· 101·
Բաղէշ· 311·
Բաղիս գետ· 59·
Բաղուղոս· 321·
Բաղկին } իշխան· 329·
Բաղատուինոս }
Բաղատուինոս Թագաւոր· 336· 341·
Բայբերդ· 89·
Բանիկ· 317·
Բաշտու· 366· 416· 417·
Բասեան· } 99· 107· 212· 213·
Բասէն· } 307·
Բասիլիոս Ցոմխ· Հերոլա· 321·
Բասիլք· 107—109· 116· 127· 129· 130·
Բասքեւիչ· 436—439·
Բատ գաւառ· 89·
Բատ Սահառունի· 160·
Բատուաիա· 450·
Բարաշամ· 11·
Բարզանէս· 10·
Բարզաւփրան· 43· 63—65· 78·
Բարձրբերդ· 335· 336·
Բարշամ· 9· 11·
Բարշամինա· 45·
Բարշղ· } 206—208·
Բարսեղ· }
Բենդիդիոս· 43·
Բենեդիկտոս ԺԲ· 389· 399· 401·
Բենեւենդ· 397·
Բեր· 276—278·
Բերկրի· 298·
Բզնունեաց Ծով· 4· 313·
Բզնունիք· 7· 134·
Բէլ· 2—6· 10·
Բէլ կուռք· 81·
Բէլ Հոն· 198·
Բիւրակն· 262· 273· 274·

Բարբ գեղ· 176·
Բոզանոս· 8· Վիկտոր·
Բանիփակիոս Ը· 381·
Բուզնան· 81·
Բուխա· 233· 235·
Բուրդար· 112·
Բուրդան· 218· 219·
ԲՂնի· 295·
Բռամմինդ Լուսինեան· 160·
Բրբիշոյ· 175·

Վաբիանոս· 58·
Գագ· 135·
Գագիկ Ա· 238· 288—290·
Գագիկ Բ· 298—306· 315—317· 322· 325—327·
Գագիկ Արաւան Կարուցիա-գաւոր· 296· 306· 309· 314· 315· 317·
Գագիկ Արծրունի իշխան· 243· 249—251·
Գագիկ Արծրունի իշխան· 249· 251·
Գագիկ Արծրունի Վասպուրականի թագաւոր· 244· 257—260· 273· 276·
Գագիկոյ· 179· 190· 203·
Գազաւան· 163—165· 169·
Գազիմիր· 447·
Գալէնեաէր օղլու· 428·
Գաղաւիա· 57· 344·
Գաղղիա· 286· 321· 322· 386· 388· 391· 398—400· 403· 408· 409—412·
Գաղղիացիք· 390· 393· 404· 409· 411·
Գայգաուզ· 361· 362·
Գայիանէ· 121· 122·
Գայիոս· 72·
Գայիրոյ· 398·
Գայլ գետ· 42· 47· 119· 120·
Գայլ Վահան· 224·
Գանձակբաւրի· 411·
Գանդան· 451·
Գանձակ· 317· 435· 437·
Գանձի· 298·
Գանատահար· 429· 434·
Գապուլ· 451·
Գաւանի· 74·
Գաւռնիկ· 134·
Գասպոն· 347· 353·
Գաբա Նուսուֆ· 420·
Գաբեղեան Արամանդեան· 193·
Գարբիայլ Խոսխոտունի Ա· 137·
Գարբիայլ Խոսխոտունի Բ· 204· 205·
Գեհէնն· 201· 206· 212· 213·
Գենգեհէն· 116· 127· 130—132·
Գեղ· 8·
Գեղամայ ծով· 8· 91· 274·
Գեղամի· 6· 8·
Գեղայ լերդ· 263· 275·
Գեղաքունի· 6· 8·
Գեղանէրիոս· 354·
Գեր Խորդըբ· 282· 283·
Գերեզմանք· 6·
Գերմանացիք· 80· 349· 406· 423·
Գերմանիկ· 340· 368·
Գերմանիկոս· 71· 73· 81·
Գէորգ իշխան· 341·
Գէորգ Բ. կաթողիկոս· 242—245· 248·
Գէորգ Մարզպետունի· 262· 263· 274· 275· 278· 279·
ԳԸլըճ Ալան· 334· 339· 340·
Գիսակ· 92· 94·
Գիսանէս· 116· 124· 125·
Գիտ Վահեւունի· 179· 190·
Գղակ· 15·
Գնել Արշակունի· 142—145·
Գնել Գնունի· 64·
Գնեմունիք· 79·
Գնունիք· 16·
Գոմէլուզ· 382·
Գողթն· 98· 165·
Գող Վասիլ· 323· 325·
Գոռ· 279·
Գոռակ· 15·
Գոռնեաս· 74·
Գորգի, Ափխազաց թագաւոր 291· 292· 296·
Գորգի, Վրաց թագաւոր· 414· 415·
Գորգոնոս· 153·
Գուգարացիք· 132·

Դավթաբեր · 136 · 182 · 201 · 239 · 241 · 242 · 244 · 251 · 255 · 262 · 263 · 267 ·
Դավիթ · 116—118 ·
Դաւիտան · 401 · 402 ·
Դաւթ · 52 ·
Դաւրպէն, Արուսահլեան որդին · 281 ·
Դաւրպէն Անձևացի · 251 ·
Դաւրպէն Արծրունի · 249 · 251 ·
Դաւրպէն, Ավխազաց Թագաւոր · 262, 268—272 ·
Դաւրպէն Բագրատունի · 250 ·
Դաւրպէն, Վասպուրականի իշխան · 273 ·
Դաւրճան · 434 ·
Դրիգոր Ա · Ս · Լուսաւորիչ · 35 · 109 · 112 — 114 · 116 · 119 · 120 · 123—128 · 132—134 · 140 · 288 · 379 ·
Դրիգոր Բ · կամուղիկոս · 241 ·
Դրիգոր Զ · Ապիրատ · 351 ·
Դրիգոր Ի · Անաւարզեցի · 384 · 385 ·
Դրիգոր ՃԱ · Քահանայապետ · 406 ·
Դրիգոր Դեբենիկ Արծրունի · 240 ·
Դրիգոր Երէց · 320 ·
Դրիգոր իշխան · 259 ·
Դրիգոր իշխան, Աղտա Բին անեղբորդին · 270 ·
Դրիգոր Մագիստրոս · 308 ·
Դրիգոր Մամիկոնեան Ա · 217 ·
Դրիգոր Մամիկոնեան Բ · 225 · 227 · 228 ·
Դրիգոր Մամիկոնեան Գ · 231 ·
Դրիգոր Պահլաւունի · 295 · 301
Դրիգորիս · 134 · 135 ·

Դաժգունք · 22 ·
Դահմազդուխտ խան · 427 · 434 ·
Դահմազդ Ա · 422 · 423 ·
Դահմազդ Բ · 433—435 ·
Դամասկոս · 229 · 230 · 374 · 382 ·
Դանիէլ եպիսկոպոս · 167 ·
Դանիէլ Ծերունի, 139 · 140 ·
Դավիթ · Տ · Թավրէժ ·
Դարա Սիւնի · 163 ·
Դարա քաղաք · 375 ·
Դարանաղի · 156 ·
Դարեհ, Պարթեւաց Թագաւոր · 89 · 90 · 95 ·
Դարեհ, Պարսից Թագաւոր · 29 · 41 ·
Դաւիթ Անհողին · 300 · 304 ·
Դաւիթ Անյաղթ · 171 ·
Դաւիթ Բագրատունի · 235 ·
Դաւիթ, Գագիկ Բէն որդին · 317 ·
Դաւիթ, Գրիգոր Լուսաւորչին անեղբը · 114 ·
Դաւիթ կամէղուկոս · 233 ·
Դաւիթ Մամիկոնեան Ա · 174 ·
Դաւիթ Մամիկոնեան Բ · 231 · 232 ·
Դաւիթ Սահառունի · 222 · 223 · 225 ·
Դաւիթ, Սենեքերիմին որդին · 293 · 294 ·
Դաւիթ Սիւնի · 429—431 · 433 ·
Դաւիթ, Վաչէ Թագաւոր · 414 · 415 ·
Դեղլիոս · 67 ·
Դեմետր · 116 · 124 · 125 ·
Դեմետր քուրմ · 125 · 126 ·
Դենշապուհ իշխան · 198 · 199 ·
Դենշապուհ Մարզպան Ա · 175 · 178 ·
Դենշապուհ Մարզպան Բ · 218—220 ·
Դերենիկ Աշտ · 276 · 277 ·
Դերենիկ Գրիգոր · 240 ·
Դերջան · 309 ·
Դեւգաս · 253 ·
Դէմոնակս · 46 ·
Դէոգաս · 403 ·
Դէոսկորոս · 296 · 297 ·
Դիմաքսեան · 94 ·
Դիմոսթենէս · 390 · 393 ·
Դիմոտիկ Շահ · 451 ·
Դիոդորոս Սիկիլացի · 2 · 10 · 315 ·
Դիոգենէս · Տ
Դիոժէն · Տ
Դիոկղետիանոս · 115—118 · 121
Դիոն Կասսիոս · 35 · 36 · 109 ·
Դոդս · 243 · 249 ·
Դոմնէս · 72 ·

Պաւին · 135 · 137 · 201 · 203 եւ այլն ·
Դրազարկ · 328 · 346 · 370 ·
Դրաստամատ · 159 ·

Էաղուպ · 340 ·
Եգեբացիք · 241 · 247 · 252 · 255 · 257 · 272 ·
Եգիպտացիք · 99 · 259 · 319 եւ այլն ·
Եգիպտոս · 59 · 66 · 67 · 110 եւ այլն ·
Եգիտիոս · 384 ·
Եգեսիա · 68 · 70 · 80 · 81 · 83 · 84 · 86 · 109 · 171 ·
Եզնիկ Ա · 229 · 230 ·
Եզնիկ Բ · 229 · 232 ·
Եզնիկ · 171 ·
Եհովափա · 451 ·
Եկրատան · 133 ·
Եկեղեաց գաւառ · 104 · 119 · 163 · 309 ·
Եղիշէ · 174 · 179 · 187 ·
Եղիսաբեթուպոլիս · 437 ·
Ենանոս · 78 · 79 ·
Եուսեբ · 420 · 421 ·
Եպիսթենէս · 28 · 29 ·
Երազգաւորս · 256 · 258 · 268 ·
Երախնաւոր · 104 ·
Երանեակ · 104 ·
Երասխ · 7 · 8 · 22 · 75 · 89 · 90 · 97 · 107 · 112 · 203 · 211 · 240 · 424 · 426 · 436—438 ·
Երատոյ · 70 · 72 · 73 ·
Երասխաձոր · 133 · 252 · 259 ·
Երեմիա · 23 ·
Երեւել · 163 ·
Երզնկայ · Երէզ · Երիզա · 44 · 101 · 119 · 201 · 212 · 417 ·
Երզնկայ · 244 · 260 · 261 ·
Երիան · 425 · 433—436 · 438 ·
Երուազ · 91 · 93—95 ·
Երուանդ Ա · 2 · 18 · 23—25 ·
Երուանդ Բ · 88—95 ·
Երուանդակերտ · 88 · 90 ·
Երուանդաշատ · 88 · 90—92 · 95 ·
Երուանդաւան · 92 ·
Երուսաղէմ · 18 · 43 · 59 եւ այլն ·

Էսպարտա · 41 ·
Էսպրիսս · 174 ·
Էրէա · 400 ·
Էպինէոս Պօրէ · 286 ·
Էմինէա · 30 · 31 ·
Էստրատիոս · 332 · 333 ·
Էտրոպիոս · 35 · 50 ·
Էրմինոս Ծով · 43 ·
Էրոպա · 40 · 321 · 349 · 369 · 386 · 387 · 400 · 401 · 404 · 406 · 411 · 450 ·
Էփեսոս · 44 ·
Էփրատ · 44 · 57 · 58 · 63 · 76 · 139 · 156 · 377 · 382 · 383 · 397 ·
Էքսիպոն · 64 ·
Էօթինպոլ · 295 ·

Զահրան · 30—32 ·
Զապէլ Թագուհի · 362—364 ·
Զապէլ, Լեւոն Գ.ին աղջիկը · 401 ·
Զապէլ, Հեթում Բ.ին քոյրը · 380 ·
Զատրիատէս · 31 ·
Զարմանոս · 93 · 98 ·
Զարեհ, Արտաշէս Բ.ին որդին · 99 · 100 ·
Զարեհ Թագաւոր · 27 ·
Զարեհ, Պերոզին որդին · 216 ·
Զարեւանդ · 191 · 206 · 276 ·
Զարիադր · 43 ·
Զարմայր · 14 · 15 ·
Զարմիհր Հազարաւուխտ · 201 · 211 · 212 ·
Զարուէն · 49 · 51 ·
Զարուհի · 21 ·
Զաւան · 15 ·
Զաքարիա · 414 · 415 ·
Զինոբ · 35 · 130 ·
Զենոբիա · 71 · 74 · 75 ·
Զենոն · 71 · 75 ·
Զինէտաւին քէհիա պաղա · 380 ·
Զոնարաս · 174 ·
Զրադաշտ · 14 ·
Զօրայ Գնիունի · 79 ·
Զօրայ Ուշտունի · 139—141 ·

Էչմէծի շահ · 433 · 434 ·
Էջմիածին · 435—437 ·
Էօզպէկ Թահիարբ · 418 ·

Ընձակ · 15 ·
Ընդհանուր Ակէացի · 190 ·

Թադէոս առաքեալ · 80 · 84 · 86
Թաղի արքայական · 419 · 447 ·
Թաղի արք · 290 · 293—296 · 320 · 334 · 365—371 · 374—377 · 379—381 · 385 · 389 · 390 · 392 · 396 · 414—418 · 441 ·
Թաղի ուղ Վանանդացի Ա · 192 ·
Թաղի ուղ Վանանդացի Բ · 306 · 309 ·
Թամբէժ · 133 · 432 · 433 · 438 · 443 ·
Թարաձա · 91 ·
Թէրեզիա · Տ · Մարիամ Թերեզիա ·
Թէփանէ · 380 ·
Թէոդոս զօրապետ · 143 · 148 · 149 ·
Թէոդոս Մէծ · 151 — 153 · 156 · 157 · 161 ·
Թէոդոս Փոքր · 168 · 170 · 185 · 186 ·
Թէոդորա · 380 ·
Թէոդորոս Իշխան · 266 ·
Թէոդորոս Ուշաունի · 225 · 226 ·
Թէոդուպոլիս · 170 · 417 ·
Թէոկրիտոս · 109 ·
Թիլի · 339 · 341 ·
Թիլն ուան · 44 · 134 · 155 ·
Թիւրք · 293 · 343 · 368 · 372 · 374 ·
Թիւրքմէն · 389 · 390 · 392 · 393 · 420 · 422 · 431 ·
Թոմմա Ընծրուհի · 174 ·
Թոմմաս առաքեալ · 84 ·
Թոմմաս Իշխան · 341 ·
Թոմմաս Մեծոփեցի · 414 ·
Թոմմաս Պայլ · 342 ·
Թորդան · 134 · 139 · 140 ·
Թորոս Ա · 324—328 ·
Թորոս Բ · 321 · 333—342 ·
Թորոս Գ · 378 · 380 · 381 · 383 ·
Թորոս, Հեթում Ա.ին որդին · 365 · 369 ·
Թուխ գեղ · 250 ·
Թուզիս · 156 · 157 ·
Թուրք · Տ · Թիւրք ·
Թափալ Օսման · 428 ·
Թրակացի · 80 ·
Թրեաս · 450 ·

Իլլիդուրիա · 409 ·
Իլվով · 447 ·
Իկոնիոն · 334 · 339 ·
Իննովկենտիոս Գ · 321 · 347 · 351 · 352 · 357—359 ·
Իպրահիմ փաշա · 422 ·
Իսահակ Կամենենոս · 331 ·
Իտալիա · 339 · 347—349 ·
Իսլանդա · 157 ·
Իսմայիլ շահ Տ · Շահ Իսմայիլ ·
Իսսոն · 403 ·
Իսքենտէր · 418 · 421 ·
Իւանէ · 414 · 415 ·

Լազք · 429 ·
Լամբրոն · 323 · 345 — 347 · 360 · 361 · 364 · 365 · 367 ·
Լամոս · 341 ·
Լայաս · 390 · 394 · 395 · 397 · 398 ·
Լանկիմ իմուբ · 414 · 418—421 ·
Լասսիվերացի Տ · Արիստակէս Լասսիվերացի ·
Լասինացիք · 9 · 336 · 337 ·
Լասինք · 378 · 416 ·
Լեհաստան · 417 · 428 · 440 · 443 · 446—448 ·
Լեհք · 448 ·
Լեմպերկ · 447 ·
Լեւոն Ա · 320 · 326 · 329 · 330 · 333—335 ·
Լեւոն Բ · 321 · 345—363 · 365 ·
Լեւոն Գ · 320 · 365 · 369—378 · 401 ·
Լեւոն Դ · 320 · 383—385 ·
Լեւոն Ե · 320 · 388 · 389 · 391 · 392 · 397—401 ·
Լեւոն Զ · 321 · 404 · 412 ·
Լեւոն զօրապետ · 229 ·
Լեւոն իմաստասէր · 241 · 246 · 259 ·
Լիկայոնիա · 344 ·
Լիկիանոս · 115 · 117 · 118 ·
Լիսաբիա · 308 ·
Լիվոռնոյ · 450 ·
Լիւդացիք · 41 ·

Լիւխա · 35 ·
Լինդարարացիք · 156 ·
Լինաան · 410 · 450 ·
Լուսինեան · 412 ·
Լփինք · 187 ·

Խադ · 144 · 150 ·
Խազերք · 107—109 · 225 · 228 ·
Խաղխաղ · 111 · 185 · 186 ·
Խաղաւիք · 195 · 201 · 211 ·
Խառան · 61 · 87 ·
Խլամ · 313 ·
Խնձորեաք · 429 · 432 ·
Խոշակունիք · 23 ·
Խոռ · 5 · 7 ·
Խոռխոռունիք · 7 · 127 ·
Խորան Արծրունի · 82 ·
Խորով Ա· Մեծ· 35· 109—114·
Խորով Բ· 135—138·
Խորով Գ· 34· 35· 161 — 166· 168· 169·
Խորով, Պարսից Թագաւոր Ա· 218—221·
Խորով, Պարսից Թագաւոր Բ· 221—224·
Խորովակերտ · 137·
Խորովիդուխտ · 114· 118· 123·
Խորազմի· 416·
Խոբենացի· Տ· Մովսէս Խոբենացի·
Խոբէն Խոռխոռունի · 187 · 192 · 193 ·
Խորձէն · 309 ·
Խուզիմա · 233 ·
Խարիկ · 298 ·
Խրամ · 23 ·
Խրիմ · 417 · 443 · 444 · 446 ·

Ծաղկոտն · 208 ·
Ծամեաւ · 315 ·
Ծննդոց անուաո · 90 ·
Ծովք · 30 · 31 · 49 · 57 · 134 · 135 · 137 · 140 ·

Կաբիւռնիա · 47 ·
Կագմոս · 3—6 · 11 ·
Կալամանոս · 334 ·
Կալիցիա · 446 · 448 ·
Կակամիա · 450 ·
Կապզուան · 252 ·
Կամենից · 447 ·
Կամսար · 116 · 132—134 ·
Կամսարականք · 133 · 135 · 149 · 150 · 166 · 167 · 207 · 208 ·
Կայսակ · 15 ·
Կապադովկացիք · 31 · 32 · 45 · 47 ·
Կապադովկիա · 30 · 37 · 43 · 44 · 49 · 56 · 57 · 91 · 99 · 105 · 326 ·
Կապան · 361 · 388 · 404 · 307 ·
Կապոյտ բերդ · 244 · 259 ·
Կասբք · Տ· Կասպք ·
Կասպերիոս · 76 ·
Կասպից ծով · 98 ·
Կասպք · 93 · 98 ·
Կասսիոս · 43 · 62 · 63 ·
Կասսիլիա · 405 · 408 · 412 ·
Կասարինէ Բ· 444 ·
Կասրաւիսէ · 288 ·
Կար · 15 ·
Կարդոս · 14 ·
Կարնեհանք · 109 ·
Կարնեի Պահլաւ · 82 · 111 ·
Կարէն · 81 ·
Կարին · 128 · 170 · 223 · 417 · 437 · 439 ·
Կարոլոս Ե· Գաղղիացւոց Թագաւոր · 391 · 398 ·
Կարոլոս Զ· Գաղղիացւոց Թագաւոր · 409 · 410 ·
Կարոլոս Ջ՝ կայսր · 440 · 449 ·
Կարխանոս · 115 ·
Կարոս · 115 ·
Կարս · 243 · 245 · 252 · 276 — 283 · 287 · 296 · 306 · 309 · 314 · 315 · 425 · 436 · 438 ·
Կարրաս · 61 ·
Կարքեդոնացիք · 31 ·
Կաւատ · 218 · 219 ·
Կաբաւաբար · 272 ·
Կեդրենոս · 174 · 296 ·
Կեղեսինեանք · 404 · 411 · 412 ·
Կեղեսինոս Գ· 350 · 351 ·
Կեռասակ · 361 ·
Կեսարիա · 11 · 63 · 112—114 · 116 · 118 · 119 · 124 · 126 · 127 · 133 · 155 · 306 · 315 ·
Կեսարիա Աստւոց · 376 ·
Կերալտոս · 397 ·

Կերլա · 410 · 449 ·
Կիսասար Ա · 16 · 17 ·
Կիսասար Բ · 24 ·
Կիսկիան · 16 ·
Կիսկասար · 306 · 316 · 317 · 322 · 325 · 326 · 328 ·
Կիլիկիա · 49 · 57 · 317 եւ այլն.
Կիկերոն · 35 ·
Կիւնամոս · 321 · 337 ·
Կիպրոզա · 369 ·
Կիպրացիք · 396 · 401 ·
Կիպրոս · 337 · 347 · 360 · 380 · 381 · 386—390 · 394 · 397 · 398 · 400 · 403—406 · 412 ·
Կիսարամոն · 341 ·
Կիրակոս Գանձակեցի · 174 · 223 · 238 · 320 · 414 ·
Կիրակոս քահանայ · 297 ·
Կիւզիկոն · 42 ·
Կիւրոս Մեծ · 18 · 20 · 23 — 26 · 41 ·
Կիւրոս Փոքր · 2 · 18 ·
Կղզուիոս · 113 ·
Կղեմէս Գ · Քահանայապետ · 349 ·
Կղեմէս Դ · 369 · 370 ·
Կղեմէս Ե · 384 · 386 · 387 ·
Կղեմէս Զ · 401—403 ·
Կղեմէս Հակառակաթոռ · 408 ·
Կղէոպատրա · 66 · 67 ·
Կղէոպատրա, Պտղոմայիսի Թագուհի · 42 · 48 ·
Կողոսոն · 384 ·
Կողբիս · 9 · 43 · 57 ·
Կողբիսացիք · 47 ·
Կոմենոս զօրապետ · 308 ·
Կոնբատաս · 350 ·
Կոշմ · 229 · 230 ·
Կոռնակ · 18 ·
Կոստանդ կայսր · 135 · 139 ·
Կոստանդիա · 399 ·
Կոստանդիանոս Մեծ · 116 · 127 · 128 · 132 · 133 · 135 ·
Կոստանդին Ա · 323 · 324 ·
Կոստանդին Բ · 378 · 381 · 382 ·
Կոստանդին Գ · 401 · 402 ·
Կոստանդին Դ · 401—404 ·
Կոստանդին Աւագ պարոն · 361—365 ·
Կոստանդին, Եպերացւոց եպիսկոպոս · 243 · 255 ·
Կոստանդին Լաւխոպոս · 384 ·
Կոստանդին, Թորոս Ա.ին որդին · 328 ·
Կոստանդին, Լամբրոնի իշխանին որդին · 361 · 364 · 365 · 367 ·
Կոստանդին Կալամանոս · 334 · 339 · 344 ·
Կոստանդին կայսր · 227 ·
Կոստանդին Մոնոմախոս · 299 · 302—305 ·
Կոստանդին Պերփերուժէն · 262 ե 266 ·
Կոստանդին, Վահկայ իշխան · 332 · 333 ·
Կոստանդին, Վասիլ Բ.ին եղբայրը · 290 · 297 ·
Կոստանդնուպոլիս · 135 · 138 · 142 եւ այլն ·
Կովկաս · 40 · 47 · 95 · 99 · 188 · 247 ·
Կովկասեան լերինք · 36 ·
Կոտայք · 271 ·
Կոտաւս · 42 · 45 ·
Կորբուղդն · 71 · 75—77 ·
Կորգուացիք · 44 ·
Կորգուիք · 49 · 51 · 52 · 54 · 87 · 111 ·
Կորդրիք · 98 ·
Կորիկէ · 414 ·
Կորիկոս բերդ · 320 · 392 · 400 · 408 ·
Կորիւն · 171 ·
Կուաշ · 143 · 144 ·
Կուաւս · 130 · 131 ·
Կուլիէլմոս Ցիւրացի · 321 · 337 ·
Կումրի · 438 ·
Կուր գետ · 95 · 108 · 186 · 187 · 208 · 209 · 272 · 277 · 436 · 438 ·
Կաուակը · 204 ·
Կրասոս · 43 · 59—63 ·
Կրեմնոացիք · 356 ·
Կրետէ · 400 · 403 ·
Կրիւսոս · 41 ·

Հաբէլ · 167 ·
Հաբէլ քահանայ · 222 ·

Հապաբացիք · 174 · 225 · 234 · 262 · 276 · 280 · 281 · 414 ·
Հազարաւոչխա · 201 ·
Հալէպ · 336 · 342 · 347 · 348 · 355 · 360 · 368 · 370 · 398 · 400 ·
Համա · 376 · 377 ·
Համազասպ Աբուսահլ · 277 ·
Համազասպ Մամիկոնեան Ա · 166 · 167 · 169 ·
Համազասպ Մամիկոնեան Բ · 225 · 227 ·
Համազասպ Վահեւունիի իշխան · 232 ·
Համազասպեան · 192 ·
Համատան · 433 ·
Համիլդէն · 283 ·
Համտուն · 279 · 280 ·
Համս · 375 ·
Հայաստան · 1 · 2 · 6 · 9 եւ այլն ·
Հայաքաղաք · 449 ·
Հայկ · 2—6 · 10 ·
Հայկազունք · 1 · 26 · 29 · 36 · 37 · 40 · 89 ·
Հայկակ Ա · 15 ·
Հայկակ Բ · 18 ·
Հայկաշէն · 3 ·
Հայոց ձոր · 6 ·
Հայր ներբինապետ · 141 ·
Հայք · 1 · 2 · 4—6 եւ այլն ·
Հայք քաղաք · 6 ·
Հանձիթ · 309 ·
Հաշտեանք · 36 · 38 · 87 · 104 · 131 · 135 ·
Հաւէշխոհան · 451 · 452 ·
Հաւան Գնեհունի · 252 ·
Հաւան իշխան · 256 ·
Հաւան ոստիկան · 229 · 231 ·
Հարմայ · 6 · 7 ·
Հարոն · 232 ·
Հարք · 3 · 6 · 7 · 124 · 132 · 281 · 313 ·
Հաւանակ · 15 ·
Հաւրոյ · 15 ·
Հեթում Ա · 320 · 321 · 363—370 · 417 ·
Հեթում Բ · 378—385 ·
Հեթում, Լամբրոնի իշխան · 345—347 · 360 ·
Հեթում պատմիչ · 320 ·
Հելպիս · 376 ·
Հեղինէ · 87 ·
Հենրիկոս կայսր · 350 ·
Հենրիկոս, Ակռայոսի թագաւոր · 387 ·
Հենրիկոս Պալնդաւնոս · 321 ·
Հեշա · 136 ·
Հեր · 88 · 191 · 206 · 214 · 276 ·
Հերակլ · 223 · 225 ·
Հերակլէս · 26 · 44 ·
Հերոդոտոս · 2 · 27 ·
Հերոլա Տ. Յովհաննէս Հերոլա ·
Հերովդէս · 64 · 65 · 78—81 ·
Հերովդէս Ողորմոդապետ · 92 ·
Հերովդիանոս · 35 ·
Հեփթաղք · 212 · 213 · 222 · 223 ·
Հիւսէյին շահ · 429 ·
Հիւբկիանոս · 43 · 64 · 78 · 79 ·
Հմայեակ Դիմաքսեան · 187 · 193 ·
Հմայեակ Մամիկոնեան · 195 · 201 ·
Հնդկաստան · 109 · 111 · 440 · 442 · 449—451 ·
Հոլ · 232 ·
Հոլիձոր · 429—432 ·
Հոկտաւիանոս · 62 · 66 · 71 · 72 ·
Հոզմ · 250 ·
Հոյ · 15 ·
Հոնք · 110 · 130 · 177 · 185 · 188 · 190 · 194—196 · 203 · 205 · 208 · 218 · 219 ·
Հուլաւուն · 368 · 416 · 417 ·
Հուկան · 403 ·
Հունդարացիք · 335 ·
Հուրաստան · 301 ·
Հռադամիզդ · 71 · 74 · 75 ·
Հռիփս · 451 ·
Հռիփսիմեանք · 116 · 123 · 124 ·
Հռիփսիմէ · 121 · 122 ·
Հռոդացիք · 399 · 401 · 403 ·
Հռոդոս · 400 · 403 ·
Հռոմ · 64 · 65 · 72 եւ այլն ·
Հռոմայեցիք · 31 · 34 · 42 եւ այլն ·
Հռոմկլայ · 378 · 379 ·
Հռոփանոս · 168 ·
Հրահատ Կամսարական Ա · 169 ·
Հրահատ Կամսարական Բ · 205 · 206 · 209 · 210 ·

Հրանտ · 15 ·
Հրաչեայ · 16—18 ·
Հրեայք · 16 · 18 · 38 · 39 · 43 · 48 · 64 · 65 · 83 · 85 · 95 · 101 · 151 ·
Հրէաստան · 65 · 79 ·

Ձիրան · 152 · 153 ·
Ձորափոր · 269 ·

Ղազան խան · 378 · 380—383 ·
Ղազար Փարպեցի · 174 · 179 · 213 ·
Ղայաեէտտին Ղազի · 360 ·
Ղայաեէտտին Քէյխիւսրէվ · 366 · 367 · 417 ·
Ղանդուարտը · 156 ·
Ղարպաղանա · 383 ·
Ղեկը · 154 · 155 ·
Ղեւոնդ արքեպիսկոպոս · 124 · 133 ·
Ղեւոնդ քահանայ · 171 · 182 · 191 · 192 · 194 · 196 · 199 ·
Ղոնպինհաուն · 341 ·
Ղոնեա · 334 · 339 · 340 · 347 — 349 · 353 · 354 · 361 · 365 · 366 · 368 · 371 · 375 · 417 ·
Ղուկիանոս Շամշատցի · 105 ·
Ղուկիոս Վերոս · 105—107 ·
Ղուկուզէս · 42 · 45—56 · 59 ·

Ճէննաստան · 451 ·
Ճէնք · 129 · 451 ·
Ճէլալէտտին · 416 ·
Ճէմշիա · 428 ·
Ճէվանպուլատ · 437 ·
Ճիհր · Տ · Վղն Ճիհր ·
Ճինկիզխան · 416 ·
Ճորայ կռուան · 108 · 109 · 188 ·

Մադէս · Տ · Նիւքար ·
Մաժան · 97 · 99 · 105 · 107 · 108 ·
Մաժաք · 11 · 63 · 100 ·
Մալիք ալ Աշրաֆ Սալահատտին · 379 ·
Մակար · 370 ·
Մակեդոն · 149 ·
Մակեդոնացիք · 29—31 · 37 ·
Մահմատ · 239 ·
Մահմատ · 247 ·
Մահմուտ Ա · 434 ·
Մահմուտ Բ · 439 ·
Մաղաքիա արհեպս · 321 ·
Մամառաստան · 440 · 448 · 449 ·
Մամբրէ · 171 ·
Մամիպուն · 116 · 129 ·
Մամիպունեան · 129 ·
Մամռա · 382 ·
Մամեստիա · 329 · 330 · 337 · 341 · 374 ·
Մամիկոնեանք · 129 · 142 · 217 ·
Մամղայ · 361 ·
Մանազկերտ · 306 · 309—312 ·
Մանաճիհր Իշտունի Ա · 132 · 135—137 ·
Մանաճիհր Իշտունի Բ · 175 · 178 ·
Մանանաղի · 162 · 163 · 307 ·
Մանաւազ · 5 · 7 ·
Մանաւազեանք · 7 · 134 ·
Մանդոյ խան · 367—369 · 417 ·
Մանդոտաստուր · 375 · 376 ·
Մանդակունիք · 113—115 ·
Մանեայ այր · 116 · 134 ·
Մանէճ Ալահուներ · 179 · 190 ·
Մանիոս · 42 · 45 ·
Մանկան գոմ · 313 ·
Մանու · 101 ·
Մանուէլ Խմատունի · 166 ·
Մանուէլ Կոմնենոս · 334 · 335 · 339 · 340 · 344 ·
Մանուէլ Մամիկոնեան Ա · 160 ·
Մանուէլ Մամիկոնեան Բ · 220 ·
Մանուալեան · 326 · 327 ·
Մանուալէ · 326 ·
Մանուգամար · 376 · 377 ·
Մասիս · 7 · 22 · 103 · 124 ·
Մասալեաց · } 436 · 437 ·
Մասալեան · }
Մասիհոս Ուռհայեցի · 238 · 312 · 320 ·
Մատթաս · 450 ·
Մատթիա · 409 ·
Մար Աբրաս Կաթինա · 1 · 10 · 17 · 18 · 23 · 34 · 36 · 37 ·
Մար Իշխան · 135 ·
Մարանդ · 101 ·
Մարանդ քաղաք · 438 ·

Մարաշ · 329 ·
Մարաստան · 22 · 38 · 43 · 47 · 72 · 89 ·
Մարաց մարզ · 92 ·
Մարգաս · 355 ·
Մարզպետունի · Տ · Գևորգ Մարզպետունի ·
Մարիամ Լիպսուհի · 404 · 405 ·
Մարիամ Թերեզիա · 449 ·
Մարիամ, Հեթում Բ-ին քոյրը · 380 · 381 ·
Մարիամ, Ս · Գրիգոր Լուսաւորչին ամուսինը · 114 · 118 ·
Մար Իշոյ · 82 ·
Մարինոս · 82 ·
Մարկիանոս զօրապետ · 221 ·
Մարկիանոս կայսր · 186 ·
Մարիսա · 65 ·
Մարկոս Աւրելիոս · 106 · 107 ·
Մարկոս Մեսապոլիս · 315 · 316 ·
Մարսելիա · 450 ·
Մարք · 9 — 11 · 14 · 16 · 17 · 19 — 26 · 38 · 46 · 47 · 50 · 56 · 70 — 72 ·
Մաւի · }
Մաւիէ · } 227 ·
Մաւրիկիոս · 221 ·
Մաւրիտանացիք · 285 ·
Մաւրիտիոս · 398 ·
Մեհենունիք · 132 ·
Մեծամ · 224 ·
Մեղրի · 429 · 430 ·
Մենանդր · 174 ·
Մեսրոպ · 165 · 167 · 168 · 170 · 171 · 175 · 176 ·
Մեսուակես · 126 ·
Մերուժան Արծրունի Ա · 142 · 148 · 151 — 154 · 160 ·
Մերուժան Արծրունի Բ · 232 ·
Մելիք Եղբեփ Շապան · 407 ·
Մելիք Եղ Նազար Մահմուտ · 400 ·
Մելիք Էս Սալահ · 408 ·
Մելիք Նազար Ա · 368 · 382 ·
Մելիք Նազար Բ · 389 ·
Մելիքշահ · 414 ·
Մէհէմմէտ Բ · 421 · 422 · 443 ·
Մժէժ Գնունի · 218 · 219 ·
Մհերան զօրապետ · 201 · 208 · 210 ·
Մհերան կուսակալ · 30 ·
Մհերան, Պարթև իշխան · 223 · 224 ·
Մհերան, Վրաց թագաւոր · 132 · 136 · 137 ·
Մհերդատ, Մարաց թագաւոր · 56 ·
Մհերդատ Մեծ · 40 · 42 — 50 · 54 — 59 · 63 · 91 ·
Մհերդատ, Վրաց իշխան · 71 · 73 · 74 ·
Մհերդատ Փոքր · 59 · 63 ·
Մհերշապուհ · 192 ·
Մհերսուանդ · 32 ·
Միջագետք · 36 · 37 · 39 · 44 · 49 · 53 · 78 · 79 · 81 · 86 — 92 · 109 · 136 · 161 · 167 · 231 · 249 ·
Միջերկրական ծով · 11 ·
Միսխա · 329 · 349 ·
Միր Մահմուտ · 429 ·
Միսաէլեմ Զաւուշ · 428 ·
Մխայել, Անդրանիկոս կայսեր որդին · 380 ·
Մխայել Ախտ · 302 ·
Մխայել Ափափի · 448 ·
Մխայել Բրանաս · 344 ·
Մխայել կայսր · 290 · 297 · 299 · 302 ·
Մլեհ · 321 · 342 — 345 · 353 ·
Մխիթար զօրապետ · 429 — 432 ·
Մծբին · 36 · 42 · 53 · 54 · 68 · 70 · 76 · 81 · 86 · 87 · 135 · 136 · 146 ·
Մշակ · 11 ·
Մոգունաիա · 350 ·
Մոգպաշտ · 94 ·
Մոլսուլիա · 417 · 428 · 442 · 446 · 448 ·
Մոհմատ զօրապետ · 229 · 230 ·
Մոհմատ ռասիկան · 229 · 230 ·
Մոնեսէս · 71 · 75 · 76 ·
Մոնոմախոս · Տ · Կոստանդին Մոնոմախոս ·
Մոպսուեստիա · 337 ·
Մովսէս Խորենացի · 1 · 2 · 7 · 16 · 17 · 33 — 35 · 41 · 42 ·

65 · 89 · 95 · 96 · 104 · 105 · 151 · 171 ·
Մահէա կաթողիկոս · 219 ·
Մահէա, Աւետարանչ իշխան · 262 · 268 ·
Մարիաննա · 388 ·
Մարիվանդիկէա · 36 · 37 ·
Մուշ Դիմաքսեան · 186 · 187 ·
Մուշեղ, Կարուց եպ տաւոր · 279 · 280 · 282 · 286 · 287 ·
Մուշեղ Մամիկոնեան Ա · 154 · 159 · 160 ·
Մուշեղ Մամիկոնեան Բ · 211 ·
Մուշեղ Մամիկոնեան Գ · 218 · 222—224 ·
Մուշեղ Մամիկոնեան Դ · 231 · 232 ·
Մուշեղ Մոկացի · 251 ·
Մուշեղ, Սմբատ Ա.ին որդին · 244 · 253 · 258 ·
Մուշեղամարդ · 131 ·
Մուշէ · 199 ·
Մուշեան Նախալատրատ · 190 · 193—196 ·
Մուսպափա փաշա Հաճի · 431 · 433 ·
Մուսպափա փաշա Սարը · 435 ·
Մուսի · 231 ·
Մուրատ Գ · 422 ·
Մուրատ Դ · 436 ·
Մուրատ փաշա Գոյուճու · 429 ·
Մատրացանք · 23 · 91 · 103 ·
Մուրինաս · 47 · 50 ·
Մուրց · 107 ·
Մուշ · 138 ·
Մրուան · 229—231 ·
Մօրիկ · 221—223 ·

Յաբէթ · 3 ·
Յազդ Սիւնի · 209 · 210 ·
Յակերաց Ա · 168 · 169 ·
Յակերաց Բ · 175—182 · 189 · 194 · 196—199 ·
Յակոբ եպիսկոպոս · 388 ·
Յակոբ, Կիպրոսի եպ տաւոր Ա · 412 ·
Յակոբ, Կիպրոսի եպ տաւոր Գ · 412 ·
Յակոբ · Ս · Ա՛ծրնոց Հայրապետ · 135—137 ·
Յասան · 9 ·
Յեհէ · 240 ·
Յիսուս · 82 ·
Յոյնք · 2 · 9 · 10 · 11 եւ այլն
Յովակիմ պատրիարք · 421 ·
Յովել · 394 ·
Յովհան Անձեւացի · 206 ·
Յովհան եպ տաւոր · 171 ·
Յովհան Խրիմնեալ ակզ Իրզէն · 321 ·
Յովհան Խոսոասաեբ · 230 ·
Յովհան Կաթողիկոս պատմիչ · 174 · 223 · 230 · 238 · 244 · 257 · 258 · 261 · 262 · 264—266 · 268 · 270 · 273 ·
Յովհան Մամիկոնեան · 174 ·
Յովհան Մանդակունի · 205 · 206 · 217 ·
Յովհան Մոկացի · 206 ·
Յովհաննէս Աղուանից կաթողիկոս · 279 ·
Յովհաննէս արքեպիսկոպոս · 406 ·
Յովհաննէս, Գագիկ Ե.ին որդին · 317 ·
Յովհաննէս կաթողիկոս Ի · 356 ·
Յովհաննէս, Կասպիկացի եպ տաւոր · 408 · 409 ·
Յովհաննէս Կոմնենոս · 329 · 330 · 334 ·
Յովհաննէս Կոստանդին · 401 ·
Յովհաննէս Հերոլտ · 321 ·
Յովհաննէս Մարիանա · 321 ·
Յովհաննէս Մկրտիչ · 124 · 126 ·
Յովհաննէս Ոսկերչեան · 286 ·
Յովհաննէս Ձմշկիկ · 279 · 281 ·
Յովհաննէս Սմբատ · 290—301 ·
Յովհաննէս Քահանայապետ Իճ · 388 · 389 · 391 · 392 · 399 ·
Յովհաննէս Քսիփիլինոս · 109 ·
Յովհաննէս Փրոտասար · 321 ·
Յովսեպոս · 2 · 35 · 36 ·
Յովսէփ կաթողիկոս · 171 · 175 · 176 · 178 · 179 · 185 · 191 · 192 · 194 · 196 · 199 ·
Յուլիանոս Ուրացող · 139—141 · 251 ·

Յուլիոս Կեսար · 59 · 63 ·
Յունաստան · 29 · 41 · 144 · 149 · 150 · 152 · 155 · 156 · 223 · 305 · 421 ·
Յուսակ · 15 ·
Յուսիկ · 139 · 140 · 143 ·
Յուսուփ · 243 · 244 · 254—257 · 259—262 · 270 · 273 · 274 ·
Յուստինեանոս · 228 · 229 ·
Յուստինոս կայսր · 220 · 221 ·
Յուստինոս պատմիչ · 2 · 9 · 44 ·

Նաբոպ · 81 ·
Նաբուգոդոնոսոր · 17 · 18 ·
Նախիջեւան Հին · 97 · 203 · 230 · 248 · 257 · 425 · 433 · 437 · 439 ·
Նախիջեւան Նոր · 440 · 444 ·
Նաւթը Ալի · 433—435 · 445 ·
Նաւթը Շահ · 451 ·
Նեբրովէ · 3 ·
Ներքնապուհ Արծրունի · 179 · 186 · 192 ·
Ներսն · 71 · 75 · 77 ·
Ներսեհ, Ասորեստանի թագաւոր · 85 ·
Ներսեհ Երուանդունի · 206 ·
Ներսեհ Կամսարական Ա · 142 · 148 · 149 ·
Ներսեհ Կամսարական Բ · 205 — 207 ·
Ներսեհ Կամսարական Գ · 228 — 230 ·
Ներսեհ, Հայոց Թագաւոր · 27 ·
Ներսեհ Ուրծացի · 190 ·
Ներսեհ պարթեւ · 135 · 138 ·
Ներսեհ Քաջերունի · 192 · 193 ·
Ներսէս Ա · Մեծ · 142 — 145 · 147—155 · 157 · 159 · 165 ·
Ներսէս Գ · կաթողիկոս · 225 — 227 ·
Ներսէս Դ · Ա · Կլայեցի · 321 ·
Ներսէս, Գիսակին որդին · 94 ·
Ներսէս Իշխան · 218 · 222 ·
Ներսէս Ճիճրակեցի · 169 ·
Նէոպտողեմոս · 30 · 31 ·
Նիփ · 258 · 295 ·
Նիխոր Վշնասպատ · 214—216
Նիկեաւոս Քոնիատոս · 321 · 338 ·
Նիկիա · 116 · 133 ·
Նիկողայոս զօրապետ · 299 · 302 ·
Նիկողայոս, կայսր Ռուսաց · 437 · 438 ·
Նիկողայոս պատրիարքը · 265 ·
Նիկողայոս քահանայապետ · 379 ·
Նիկոսիա · 388 ·
Նինոս · 9 · 10 · 12 ·
Նինուաս · 14 ·
Նինուէ · 1 · 14 · 16 · 36 · 44 · 80 · 382 ·
Նիսալաւուրթ · 190 · 193 ·
Նիւշապուհ · 198 ·
Նիւքար · 9 ·
Նոյ · 2 · 3 ·
Նորայր · 15 ·
Նուխերիանոս · 115 ·
Նուբատաին · 338 · 342—344 ·
Նպատ · 153 ·
Նսէր · 273 · 274 ·

Շահաբաս · 414 · 424—427 ·
Շահ Իսմայիլ · 422 ·
Շահակ · 155 ·
Շահան · 404 · 408 ·
Շահապիվան · 176 ·
Շահրուխ · 418 · 421 ·
Շամ · 348 ·
Շամրամ · 16 · 18 ·
Շամիրամ · 12—14 ·
Շամիրամայ քաղաք · 38 ·
Շամշադրան · 82 ·
Շամշատ · 43 · 65 ·
Շամշողդէ · 262 · 267 · 270 · 271 ·
Շամքոր · 437 ·
Շապուհ Ա · 116 · 117 ·
Շապուհ Բ · 128 · 129 · 132 · 133 · 135 · 138 · 139 · 141 — 143 · 145—148 · 150—153 · 156—165 ·
Շապուհ, Ադոռ Ա·ին եղբայրը · 246 ·
Շապուհ Բագրատունի · 232 ·
Շապուհ զօրապետ · 293 · 294 ·
Շապուհ, Հայոց Թագաւոր · 168 · 169 ·
Շապուհ Միհրանեան · 201 · 212 · 213 ·

Շապուհ, Սմբատ Ա-ին եղբայրը · 266 ·
Շապուհ, Սմբատ Ա-ին սպանի · 252 ·
Շաւիկ · 289 · 292 ·
Շաքայ · 6 · 7 ·
Շաւարշ · 15 ·
Շաւարշ Կամսարական · 164—166 ·
Շաւարշան · 86 · 98 ·
Շէրփիբ · 154 ·
Շիրակ · 6 · 7 · 133 · 155 · 202—204 · 253 · 254 · 256 · 263 · 268 · 279 · 281 · 287 · 414 · 415 ·
Շիրակաւան · 243—246 ·
Շիրվան · 443 ·
Շղոմշապուհ · 199 ·
Շմաւոն Անձեւացի · 179 ·
Շմուէլ · 175 ·
Շահայ · 201 · 212 ·

Ոգոհի · 112 ·
Ոզոմի · 89 ·
Ոմ՚ան · 404 · 406 ·
Ոմ՚բրիաս · 105 ·
Ողիմպիադա · 143 · 145 ·
Ողկան · 125 · 126 · 128 ·
Ոսկեմօր ոսկեծին գիք · 126 ·
Ոսկիդայ · 22 ·
Ոան Ըրագածու · 7 ·
Որդունիք · 7 · 134 ·
Որդուպատ · 439 ·
Որմիք · 147 ·
Որմզդուխտ 152 ·
Որմիա · 438 ·
Որմիայ ծով · 277 ·
Որմիզ · 135 ·
Որմիզդ · 221 ·
Որոգէս · 74 ·
Որսէլմիզ · 312 ·
Ուզուն Հասան · 422 ·
Ուիդդինգէն · 444 ·
Ուխտիսէ · 416 · 417 ·
Ուռմայի · 247 ·
Ուռհայ · 368 ·
Ուռնայր · 154
Ուտէացիք · 244 262 ·
Ուտի · 91 · 111 · 254 · 268 · 269 ·

Ֆրաատես Ա · 324
Ֆրաատես Բ · 454 · 465 ·
Ֆրաատես Գ · 408 ·

Քալտբան · 422 ·
Քամսարական · 416 · 417 ·
Քրիս · 104 ·

Պալունիք · 130 ·
Պակարոս · 8 · Բակուր ·
Պաղեստին · 36 · 42 · 47 · 48 · 64 · 78 · 99 · 348 · 349 · 379 · 382 · 400 ·
Պաղտատ · 231 · 239 · 389 · 419 ·
Պաճոյճ · 18 ·
Պայազիտ · 420 ·
Պայազիտ քաղաք · 435 · 438 ·
Պայապէտ · 9 · 11 ·
Պայտոն · 382 ·
Պաշպալով · 440 · 449 ·
Պապ · 142 · 145 · 149 · 151—155 · 159—161 ·
Պապ Արտակունի · 207 ·
Պատիժ ահար · 98 ·
Պարակամանոս · 299 · 305 ·
Պարգեւ Ամատունի · 164—166
Պարէտ · 15 ·
Պարթեւաստան · 33 · 80—82 · 101 · 110 ·
Պարթեւք · 9 · 30 · 32 · 33 · 40 · 43 · 44 · 47 · 49 · 57 · 59—66 · 70—85 · 88—90 · 93—95 · 98—101 · 105 · 106 · 109 · 110 ·
Պարխար · 195 ·
Պարոյր · 13 · 16—18 ·
Պարսիկք · 17 · 23 · 24 · եւ այլն ·
Պարաք · յ այլն ·
Պարակասան · 2 · 27 · 40 եւ այլն ·
Պափոս · 398 ·
Պէլուճխաձան · 435 ·
Պէհէսնի · 368 ·
Պէմունդ Անտիոքի իշխան · 345 · 346 · 350—352 ·
Պէմունդ Գ · Անտիոքի իշխան · 363 ·
Պէնգէնատփ · 437 ·
Պէտոս · 71 · 76 · 77 ·

Պետրոնիոս · 62 ·
Պետրոս կաթողիկոս · 290· 291 296· 297· 299· 301· 303·
Պետրոս կանոնիկոս · 388 ·
Պետրոս կարդինալ· 347 · 354 —357 ·
Պետրոս Կիպրոսի Թագաւոր · 405 ·
Պետրոս Մեծ · 444 ·
Պերգամոն · 45 ·
Պերգիկկաս · 30 · 31 ·
Պերճ · 15 ·
Պերոզ Պարթեւաց Թագաւոր· 105 ·
Պերոզ Պարսից Թագաւոր· 199 · 201 · 202 · 213 · 214 · 216 ·
Պերոզամատ · 111 · 132 ·
Պէշիր · 262 · 263 · 274 275 ·
Պէքիր · 229 · 230 ·
Պիզոս · 299 · 304 · 317 ·
Պիլարզու · 385 ·
Պիսատոս · 85 ·
Պլուտարքոս · 35 · 49—53 · 57· 59 · 63 ·
Պողեմոն · 71 · 73 ·
Պողիբիոս · 2 · 31 ·
Պոմպեայ · 450 ·
Պոմպէոս · 42 · 43 · 56—59 ·
Պոմպոնիոս · } 47 ·
Պոնտացիք · 39 ·
Պոնտոս · 46 · 49 · 54 · 71 · 110 ·
Պոնտոսի Ծով · 39 ·
Պողպիոս Կրասոս · 61 ·
Պորէ · 286 ·
Պուգովինա · 446 · 448 ·
Պուլղն · 410 · 411 ·
Պուսայիա · 396 · 397 ·
Պաւբաս · 421 ·
Պաղամայիս · 42 · 48 ·
Պրաւնվայկ · 404 · 406 ·
Պրիամոս · 15 ·
Պրոբոս · 113 ·
Պրոկոպիոս · 85 ·

Ջալալագին · 416 ·
Ջահապ · 239 · 240 ·
Ջաւիր · 239 ·
Ջուղայ Հին · 23 · 424 · 427 ·
Ջուղայ Նոր · 424 · 428 · 449 · 451 ·

Խայմոնաոս · 351 · 352 ·
Խայնալաոս · 321 ·
Խէրաբա · 412 ·
Խլաուխիք · 43 · 63 · 127 · 136 · 140 · 196 · 199 ·
Խոպերիոս · } 329 ·
Խոճէք · }
Խոմանոս · 315 ·
Խոպերդ · 388 ·
Խոպերդոս Մարկադեան · 352 ·
Խոսոռմ · 225 ·
Խոսոռկայ գաւառ · 246 ·
Խուբէն Ա · 319 · 320 · 322 · 323 ·
Խուբէն Բ · 321 · 345—347 ·
Խուբէն, Անահոքի իշխան · 352 · 359 · 363 ·
Խուբէն, Լեւոն Ա.ին որդին · 333 ·
Խուբենեանք · 319 · 320 ·
Խուզնաւին · 353 ·
Խուսաուան · 438 · 442—446 ·
Խուաք · 436—440 · 443—446 ·
Խոփ · 106 · 107 ·
Խոփսեան · 107 ·

Ամիինիկ · 93 · 96 · 97 · 101 ·
Սալահատին · 379 ·
Սալատին · 349 ·
Սակուբէթ · 267 ·
Սահակ, Աշոտ Բ.ին աները · 262 · 267—270 ·
Սահակ Բագրատունի 162 · 163 · 166 ·
Սահակ Բագրատունի Մարզպան · 1 · 201 · 203 · 205 · 206 · 209 · 210 ·
Սահակ, Ս · կաթողիկոս · 164— 172 · 175 · 176 · 179 ·
Սահակ · Փ · կաթողիկոս · 229 · 230 ·
Սահակ, Ռշտունեաց եպիսկոպոս · 196 · 199 ·
Սահակ Սիւնի · 233 ·
Սահակ Վասպուրականի իշխան · 232 ·

Աահականդյ · 166 ·
Աահմ · 234 ·
Աահուս · 226 ·
Աապամեխ · 141 ·
Աասիլ · 162—164 ·
Աասուհել Երէց · 174 · 238 · 320
Աասուհել քահանայ · 198 ·
Աասուսատ · 304 ·
Աայիէատին ալ Ալիփ · 375 ·
Աանահին · 296 · 297 ·
Աանասար · 16 ·
Աանաստուհի Թագաւոր · 84 · 86—89 · 93 · 147 ·
Աանաստուհի իշխան · 117 · 134—137 ·
Աանդուխտ · 86 ·
Աանկոլասար · 370 ·
Աանոտ · 87 ·
Աասանեանք · 109 · 441 ·
Աասուն · 219 ·
Աասունցիք · 233 · 234 ·
Աասուն Գաբրիէան · 208 ·
Աարակինոսք · 368 · 369 · 375—377 · 284 · 386—388 · 391 · 393 · 396 · 397 · 399 · 400 · 405 · 409 · 410 · 412 · 441 ·
Աարահոս · 16 ·
Աարգիս Վէստ · 299—303 ·
Աարդանապատ · 16 ·
Արուկ · 262 · 270 ·
Աեաւ լեառն · 324 · 340 ·
Աերաստիա · 290 · 294 · 296 · 418 · 420 ·
Աերուխա · 185 · 186 ·
Աէլէկացիք · 30 · 31 · 43 · 45 47 · 51 ·
Աէլէկիա · 330 · 350 · 363 · 364
Աեղբեստրոս · 128 ·
Աենեքերիմ Ասորեստանի Թագաւոր · 14 · 15 ·
Աենեքերիմ Վասպուրականի Թագաւոր · 281 · 290 · 293 · 294 · 296 · 317 ·
Աեպուհիոս Սեւերոս · 107 ·
Աերկեւէտյ լեառն · 295 · 296 ·
Աերսարապատ · 438 ·
Աեւ Ծով · 11 · 39 · 40 · 247 ·
Աեւադա · 233 ·
Աեւան · 262 · 273—275 ·
Աեւերիանոս · 105 ·
Աեւերոս · Տ · Աեպուհիոս Աեւերոս ·
Աեւերոս · Տ · Վերուդանոս ·
Աեւոպրդիք · 258 ·
Աեւուկ Անձեւացի · 206 ·
Աեքստոս Ռուփոս · 36 ·
Աելիմ Ա · 422 · 442 ·
Աէն Ցնէ · 409 ·
Աիգուինան · 399 ·
Աիլանոս · 73 ·
Աիկիլիա · 388 · 399 · 400 ·
Աիկիսմունդ · 447 ·
Աիղղա · 45 ·
Աիղոն · 65 ·
Աինան Փալա Ճղալէզատէ · 424 425 ·
Աինինկ · 451 ·
Աինկափար · 450 ·
Աիս · 344 · 351 · 362—364 · 366 · 369 · 373 · 380 · 384 · 385 ·
Աիսակ · 8 ·
Աիսականն · 8 ·
Աիւլէյմանն Թագաւոր · 423 ·
Աիւլէյմանն ոսպիկան · 229 · 231
Աիւնիք, երկիր · 8 · 165 · 183 · 188—190 · 192 · 234 · 257 · 419 · 429—431 · 433 ·
Աիւնիք, նախարարութիւն · 8 · 10 · 125 · 127 · 130 · 131 · 142 · 143 · 145 · 146 · 148 · 158 · 160 · 163 177 · 179 · 203 · 206 · 213 · 239 · 240 ·
Աիւնիք Փոքր · 135 ·
Ակայորդի · 14—17 ·
Աիւլիացիք · 293 ·
Աղկունիք · 116 · 128 ·
Աղուկ · 128 · 129 ·
Ամբատ Ա · Թագաւոր Բագրատունեաց · 239 · 241—261 · 263 ·
Ամբատ Բ · Թագաւոր Բագրատունեաց 282 · 286—289 ·
Ամբատ Բագրատունի իշխան Ա · 88—100 ·
Ամբատ Բ · 120 ·
Ամբատ Գ · 153 · 154 ·
Ամբատ Դ · 170 · 171 ·
Ամբատ Ե · 218 · 222 · 223 ·

Սմբատ. Զ. Կիւրապաղատ. 225. 226.
Սմբատ Ը. Բիւրատեան. 229. 231.
Սմբատ Ը. Խոստովանող. 233—237. 239.
Սմբատ, թագաւոր Լուբենեան. 378. 381. 382.
Սմբատ, Հեթում Ա.-ին ապստամբածը. 365. 367. 374.
Սմբատ Տամիկոնեան. 224.
Սմբատ պատմիչ. 321.
Սմբատ Սիւնի. 257. 268.
Սմբատ, Սմբատ Ա.-ին եղբօրորդին. 252.
Սմբատ Տ. Գոհաննէս Սմբատ.
Սմբատայ բերդ. 306—308.
Սմբատաննդէզ. 89.
Սմբատաւէհ. 89.
Սմբլմոթ. 369.
Սմբրզանդ. 420.
Սոհեր. 404.
Սոհունդ. 101.
Սովսիոս. 65.
Սուբ. 15.
Սուբենեան } Պահլաւ. 81.
Սուբենէ } 110.
Սուբէն, Ընշաւիր թագաւորին որդին. 81.
Սուբէն, Գրիգոր Լուսաւորչին եղբայրը. 112.
Սուբէն զօրապետ. 59—62.
Սուբէն Խոռխոռունի. 162.
Սուբէն մարզպան. 160.
Սուբէն մարզպան. 218. 220.
Սուրմակ. 172. 175.
Սուրմաւէ. 301.
Սոփեա. 112.
Սոփեան. 347. 354—357. 359.
Սպահապետ Պահլաւ. 82. 110
Սպանդարատ. 149. 154. 155.
Սպանիա. 321. 404. 408. 409.
Սպեր. 88.
Սպոնդանոս. 321.
Ստահր. 110.
Ստեփան Իշխան. 430.
Ստեփանէ. 334. 340. 345.
Ստեփանոս Ասողիկ. 174. 223. 238.
Ստեփանոս Թարոնեցի. 321.
Ստեփանոս Լուսինեան. 322.
Ստեփանոս կաթողիկոս. 379.
Ստրաբոն. 9. 35. 43.

Վախթանկ զօրապետ. 224.
Վախթանկ թագաւոր. 202. 203. 205. 208. 212.
Վահագն. 26. 27. 44. 126.
Վահան Ամատունի. Ա. 132. 136. 137. 142.
Վահան Ամատունի Բ. 179.
Վահան Անաւեղեան. 162.
Վահան Գնունի. 193.
Վահան Կամսարական Տամիկոնեան. 224. 226.
Վահան Տամիկոնեան. Ա. 148. 151.
Վահան Տամիկոնեան Բ. 174. 201—219.
Վահան. Տ. Գայլ Վահան.
Վահեվահեան մեհեան. 126.
Վահէ. 26. 27. 29.
Վահէուանիք. } 26. 42. 44.
Վահնուանիք. }
Վահուանիք. }
Վահկայ բերդ. 323. 328. 329. 331. 335.
Վահրամ Պահլաւունի. 300. 301. 303.
Վահրամ պատմիչ. 320. 338.
Վահրամ սպարապետ. 363.
Վահրիճ Խադունի. 167.
Վաղարշ Հայոց թագաւոր. 107—109.
Վաղարշ, Պարթեւաց թագաւոր. 71. 74—77.
Վաղարշ Պարսից թագաւոր. 214. 216. 217. 219.
Վաղարշակ Ա. 1. 33. 34. 36—39. 114.
Վաղարշակ Բ. 160. 161.
Վաղարշապատ. 107. 111. 121 123. 127. 137. 176. 210. 214. 217. 267. 268.
Վաղարշաւան. 107.
Վաղաւեր. 267.
Վաղենախանոս. 142. 143.
Վաղերիանոս. 113.

Վաղէս · 149 ·
Վաղինակ Սիւնի · 142 · 145 ·
Վայկան · 42 · 48 ·
Վայկունիք · 48 ·
Վան (թագաւոր · 27 · 29 ·
Վան քաղաք · 13 · 38 · 213 · 251 · 418 · 419 · 438 ·
Վանայ ծով · 4 · 13 ·
Վանանդ · 230 · 239 · 241 · 244 · 252 · 280 · 309 ·
Վանանդացիք · 163 ·
Վաչագան · 15 ·
Վասակ Գնթունի · 270 · 271 · 267 ·
Վասակ Գուգարաց իշխան · 267 ·
Վասակ Մամիկոնեան Ա · 146 · 154 · 157—159 ·
Վասակ Մամիկոնեան Բ · 201 · 203 · 204 · 209 · 210 ·
Վասակ Պահլաւունի · 290 · 295 · 296 ·
Վասակ Սիւնի Ա · ուրացող · 179—186 · 188—191 · 194—197 ·
Վասակ Սիւնի Բ · Գափուռ · 239 ·
Վասակ Սիւնի Գ · 288 ·
Վասիլ Ա · կայսր · 239 · 241 ·
Վասիլ Բ · 290 · 294 · 296 · 297 ·
Վասիլ, Մանազկերտի իշխան · 311 · 312 ·
Վասիլ · տ · Գոզ Վասիլ
Վասպուրական · 232 · 235 · 243 · 249—251 · 255 · 262 · 273 · 276 · 277 · 281 · 290 · 294 · 296 · 298 ·
Վարազդատ · 156 · 157 · 160 · 161 ·
Վարազդատ մարզպան · 218 · 220 ·
Վարազկերտ · 204 ·
Վարազշապուհ Ամատունի · 203 ·
Վարազշապուհ Պալունի · 190 ·
Վարազվաղան · 177 ·
Վարազտիրոց · 225 · 226 ·
Վարաժ · 40 ·
Վարամնունիք · 40 ·
Վարայրմարոյ · 211 ·
Վարդակէս · 17 ·
Վարդ · 207 · 218 · 219 ·
Վարդան Մամիկոնեան Ա · 142 · 144—146 ·
Վարդան Մամիկոնեան Բ · Մեծ · 168 · 170 · 171 · 179 · 181 · 183 · 185—193 · 195 · 201
Վարդան Մամիկոնեան Գ · 218 · 220 · 221 ·
Վարդան պատմիչ · 174 · 223 · 238 · 320 ·
Վարդգէս · 48 · 107 ·
Վարդուհր · 224 ·
Վարժ · տ · Վարաժ ·
Վեղկաց · 35 · 36 ·
Վեհիհրշապուհ · 172 · 175 · 179 ·
Վեհաձան · 109 · 111 ·
Վենդիդիոս · 65 ·
Վենետիկ · 403 · 450 ·
Վենետիկցիք · 412 ·
Վեսպասիանոսդէս · 410 ·
Վեսս Սարգիս · 299 · 300 · 303 ·
Վերոս · տ · Վալիխոս Վերոս ·
Վերուշանոս Սեւերոս · 75 ·
Վժան · 248 ·
Վիէննա · 450 ·
Վիկտոս Բռղանոս · 75 ·
Վին · 207 ·
Վիսին գունդ · 376 ·
Վիրք · 22 · 40 · 43 · 50 · 52 · 73 · 74 · 91 · 92 · 95 · 128 · 132 · 142 · 148 · 168 · 181 · 201—203 · 208—210 · 243 · 414—416 ·
Վլիհ · 229 · 230 ·
Վրան ճիհր · 218 · 221 ·
Վռնասէպ Սուրհապ · 107 · 108 ·
Վշնաս Վահրամ · 218 · 220 ·
Վողոգէս · 71 · 74 ·
Վռնեն · 70 · 73 ·
Վուրկ · 187 ·
Վռամ Ա · 167 ·
Վռամ Բ · 169—172 · 175 176 ·
Վռամշապուհ · 166—168 · 171 · 174 ·
Վստաս · } 15 ·
Վստակար · }

Վ
Վանջունիք · 22 ·
Վասպուրական · 26 · 75 · 110 · 127 · 132 · 201 · 202 · 208 · 211 · 212 · 258 · 267 · 435 · 443 ·
Վրէն Վանանդացի · 206 · 207 · 217 ·
Վրիմանէս · Ս · 114 · 115 · 117 · 134 · 135 · 138 · 139 ·
Վրկանք · 75 · 222 ·
Վրոյր · 98 ·

Տ
Տակիտոս կայսր · 113 ·
Տակիտոս պատմիչ · 35 ·
Տաճատ Աչոցայ իշխան · 114 · 119 · 127 ·
Տաճատ Գնթունի · 192 · 193 ·
Տաճարականք · 343 · 347 · 352 —359 · 382 ·
Տաճկաստան · 442 · 443 ·
Տամրատ · 22 ·
Տայք · 201 · 209 · 226 · 252 · 253 · 256 · 286 · 309 ·
Տանուտէրս · 403 ·
Տաշիր · Տաշիրք · 254 · 263 ·
Տարենտոն · 388 ·
Տարսոն · 329 · 330 · 335 · 339 · 341 · 345 · 349 · 350 · 363 · 370 · 372 ·
Տարօն · 116 · 124 · 128 · 129 · 176 · 222—225 · 234 · 235 · 243 · 249 · 250 · 265 · 281 ·
Տաւաշ · 272 ·
Տաւրոս · 317 · 322 · 323 · 327 ·
Տեբենոս · Տեբենոսիանոս · 152 · 153 · 155 · 159 ·
Տերէրուզ · 26 · 27
Տեւտամոս · 15 ·
Տեւտոնեան · 354 ·
Տիբեր · Տիբերիոս · 71—73 · 80 · 81 · 85 ·
Տիբերիոս դետ · 106 ·
Տիգրան Ա · 2 · 18 — 26 · 38 ·
Տիգրան Բ · 35 · 40 · 42—59 · 62—65 · 78 · 91 ·
Տիգրան Գ · 105—107 ·
Տիգրան Ե Երուսաղէմն յաղորդը · 70 · 72 ·
Տիգրան Բ · Փոքր · 70 · 72 ·
Տիգրան Գ · 71 · 73 ·
Տիգրան Դ · Կապադովկացի · 71 · 75 · 76 ·
Տիգրան զօրապետ · 224 ·
Տիգրան Փոքր · 57 · 58 ·
Տիգրանակերտ · 23 · 42 · 44 · 50 · 51 · 71 · 75 · 76 · 142 · 146 · 147 · 435 ·
Տիգրանուհի · 21—23 ·
Տիկրիս · 435 ·
Տիկրան · 110 · 120 · 165 · 223 ·
Տիմոթէոս · 55 ·
Տիրան Ա · 102 · 104 · 105 ·
Տիրան Բ · 135 · 138—144 ·
Տիրան, Երասխայ Բ-ին որդին · 99 · 100 ·
Տիրան Մամիկոնեան · 224 · 226 ·
Տիրան, Տիգրան Ա-ին որդին · 26 ·
Տիրիգաւէս · 74 ·
Տիրիթ · 140 · 142—146 ·
Տիրոց Խագբատունի · 190 ·
Տղմուտ դետ · 192 · 193 ·
Տմորիք · 98 · 141 · 195 ·
Տոն դետ · 444 ·
Տուրիա · 84 ·
Տուղտիլ · 306 · 307 · 309 · 310 · 312—314 ·
Տուղտիլեկ · 290 · 294 ·
Տուվր · 410 ·
Տուր · 94 ·
Տուրանեան · 451 ·
Տրայիանոս · 93 · 99 · 100 ·
Տրդատ · 35 · 113—135 ·
Տրդատ Խագբատունի · 104 ·
Տրդատ Ճարտարապետ · 282 ·
Տրդատ, պարթեւաց թագաւորին եղբայրը · 71 · 74—77 ·
Տրդատ, Տիրան Բ-ին որդին · 140 · 142 · 143 ·
Տրիարիոս · 54 ·
Տրիպոլիս · 321 · 347 · 352 · 353 · 357 · 358 ·
Տրովա · Տրովադա · 14 · 15 ·
Տրունիք · 94 ·
Տփղիս · 263 ·

Ցլիկ Ամրամ· 262· 272·
Ցոլակ· 7·
Ցոլակերտ· 6· 7·

Փաբիոս, 54·
Փալատին· 414· 415·
Փայտակարան գաւառ· 254·
Փայտակարան քաղաք· 117· 135· 136· 190·
Փանեհոս· 54·
Փապակ· Տ· Փափաք·
Փառախոտ· 6· 7·
Փառանձեմ· 142· 143· 145· 150· 151· 158·
Փառնակէս· 58·
Փառնաս· 15·
Փառնուաս· 18·
Փառներսեհ· 140· 143·
Փառոխ· 7·
Փարիզ· 404· 411· 412· 450·
Փաւոս· 18·
Փաւստոս Բուզանդացի· 35· 147· 157· 158· 160·
Փափակ Պալունի· 206·
Փափաք Առաւելեան· 191·
Փիլիպպոս, Աղուանից թագաւոր· 279·
Փիլիպպոս առաքեալ· 83·
Փիլիպպոս, Գաղղիայի թագաւոր· 386· 388· 399·
Փիլիպպոս կայսր· 110·
Փիլիպպոս, Հայոց թագաւոր· 363· 365·
Փիլիպպոս, Տարենտոնի իշխան· 388· 406·
Փիւնիկեցիք· 48·
Փիւնիկէ· 44·
Փղոբոս· 35· 36· 72·
Փնտուխատաբ· 369—372· 374· 376·
Փոկաս· 223·
Փորդուկալ· 451·
Փռանկ· 311·
Փռիւգիա· 113·
Փրատաս· 66·
Փրանկիսկոս· 403·
Փրեդերիկոս կայսր· 347· 349· 350·

Քաղդէացիք· 26·
Քաղեայ· Տ· Պայապիս·
Քաղկեդոն· 46·
Քամ· 3·
Քանանացիք· 14· 15·
Քանանիդէս· 15·
Քայֆէ· 199·
Քարճամ· 99·
Քարսպառ· 242·
Քերիտոփոս· 28· 29·
Քեմիպղպջ· 380·
Քէյխիւսրեվ· 366·
Քէյքոպատ· 366·
Քիւրտք· 418· 420·
Քուշանք· 159· 198·
Քսենոփոն, 2· 18· 26—29·
Քսիփիլինոս· 109·
Քրիստոնեաս· 24·
Քրիստոս· 16· 17· 23· 80· 82—85· 219· 261· 303· 392· 394—396·

Օգոստոս· 70· 72· 80· 81· 85·
Օշական· 137· 176·
Օշին թագաւոր· 385—388·
Օշին, Լամբրոնի իշխան· 323· 324·
Օշին, Կորիկոսի իշխան· 388· 389· 392·
Օսմանեանք· 418· 422—436· 438· 439· 442—444· 448·
Օտայ· 114· 116· 118· 123·

Ֆեհիմ Ալի· 436· 438·
Ֆրոտասար· 321·

Ի սկզբանէ Յուլիսի 1848 մինչեւ յ30 Յունիսի 1851։

թիւ թղթ. հաս.	Ընդունող Ընդունական եւ Ղրկաւոր Ընկերացն	Ետուրք յորս պրեցանն	Թուին	Պրեմի դրամ. Արծ. ֆ.
	Ըստ Ժ. Հաշուի հրատարակեալ յամի 1848 յ30 Յունիսի հին	. . . . .	52	5200
	Ի սոսա յաւելան			
31	Աւդալեան Պր. Յովհաննէս .	6 Յունիս 1849	1	100
32	Մարտիրոսեան Պր. Գալուստ.	30 Յունուար 1850	1	100
33	Յովհաննեան Պր. Ղազարոս .	30 Յունուար 1850	1	100
34	Պիւզիւլճեան Պր. Յովսէփ .	25 Յունիս 1850	1	100
			56	5600

ե լ ք	Արծաթի ֆիսը.			
Յերրորդ Հաշուէ մնայ	92	58		
Կալմից Ժ. մասնէն վասն ընկերաց . . .	1	48		
Ա.յլեւայլ ծախուց	9	50		
Պրոշմելոյ Պատմութեան Հայոց, 21½ թերթ, 1000 օրինակ	669	20		
			773	56
մ ո ւ տ ք				
Շահ %4 վերագոյն պրեալ 3600 ղևոյ դրամոց վնչէւ ցայսօր	647	40		
Ի վաճառելոյ 19 օրինակաց Ա. մասնէն .	11	24		
„ 27 „ Բ. „	18	54		
„ 43 „ Գ. „	38	42		
Պակասէ, զոր անցուցանեմք ի ե. Հաշուն	57	16		
			773	56

4749

2013

